ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК. КОМІСІЯ ІСТОРИЧНОЇ ПІСЕННОСТИ.

ACADÉMIE DES SCIENCES D'UKRAINE.
COMMISSION POUR L'ÉTUDE DE LA POÉSIE POPULAIRE HISTORIQUE.

LES CHANSONS ÉPIQUES UKRAINIENNES «DOUMA», TEXTES ET INTRODUCTION PAR CATHERINE HRUSHEVSKA

Sommaire voir p. 299

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ДУМИ

ТОМ ДРУГИЙ КОРПУСУ

ТЕКСТИ №№ 14—33 і ВСТУП

КАТЕРИНИ ГРУШЕВСЬКОЇ

ДВОУ ВИДАВНИЦТВО „ПРОЛЕТАР"

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

+

Шифр РкШ3(2=Укр) У-45 Інв.№ 2431126

Автор

Назва Українські народні думи.

Місце, рік видання Х.; К., 1931.

Кіл-ть стор. XXX, 304с.

-\\- окр. листів

-\\- ілюстрацій [6] арк. іл.

-\\- карт

-\\- схем

Том 2 частина вип

~~Конволют~~ Т.2: Тексти NN14-33. – 1931.

Примітка:

5.XI.2003.
Толя–

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ДУМИ

ТОМ II

1931

Les chansons epiques ukrainiennes „douma“

TOME II

1931

ACADÉMIE DES SCIENCES D'UKRAINE. SECTION HISTORIQUE
COMMISSION POUR LA POÉSIE POPULAIRE HISTORIQUE

Les chansons epiques ukrainiennes „douma“

TOME II

TEXTES ET INTRODUCTION
PAR CATHERINE HRUSHEVSKA

ÉDITION DE LA RÉPUBLIQUE SOVIETISTE UKRAINIENNE „PROLETAR“
KHARKIV 1931 KIEV

ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК
КОМІСІЯ ІСТОРИЧНОЇ ПІСЕННОСТИ

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ДУМИ

ТОМ ДРУГИЙ

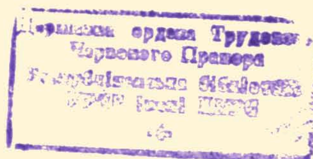
ТЕКСТИ №№ 14—33 І ПЕРЕДМОВА
КАТЕРИНИ ГРУШЕВСЬКОЇ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО „ПРОЛЕТАР“
ХАРКІВ 1931 КИЇВ

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису Українського Друку", „Картковому репертуарі" та інших покажчиках Української Книжкової Палати.

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний секретар Академії Наук, акад. О. Корчак-Чепурківський.

Київський міськліт № 232. 6-та друк. УПП ДВОУ. Київ, Сінний Майдан, 14. Зам. № 172. Тир. 3000. 21 арк

ПЕРЕДНЄ СЛОВО.

Сей другий том корпусу Українських народніх дум виходить три роки після першого, що з'явився в кінці 1927-го року. З ним закінчується повна збірка відомих дотепер текстів дум в тісному розумінню — себто крім кобзарських пародій на думи (жартових пісень у формі дум) і інтеліґентських підробок, тобто дум, що були пущені в обіг як народні твори: або нібито записані від народніх співаків, або навіть защеплені деяким кобзарям, що потім співали їх новішими часами, пристосовуючи до свого репертуару. Сі другорядні явища думового мистецтва, між якими є і справжні новотвори, думи що їх кобзарі виспівали по своєму за інтеліґентським взірцем, відносимо до третього тому корпусу разом з додатками і покажчиками[1]). Сей том вийде мабуть разом з четвертим томом думових мелодій, що його підготовляє наш заслужений дослідник мелодій дум — академік Ф. Колесса.

Не вважаючи на досить довгий час, що пройшов на підготовку отсього другого тому, все таки всього призначеного до нього матеріялу не вдалося добути своєчасно, і сей том, як і попередній виходить з „Додатками" — текстами, що поспіли після того як відповідні нумери вже були видруковані. Се пояснюється почасти труднощами в розшуках, а почасти й тим, що приплив нового матеріялу, нових записів та вказівок на старі збірки з думами сим разом був значно багатший ніж у першому томі, так що робота над виданням не все потрапляла за сим матеріялом. Інтерес до дум, до професійних співаків за сі роки взагалі зростає дуже помітно: останніми часами маємо кілька нових описів кобзарського побуту і збірок репертуару, кілька цінних розвідок про думи — порівняно значно більше ніж їх припадало на давніші роки.

Зріст сього інтересу до дум відчув на собі і перший том корпусу — на наш заклик до критичних зауважень і на прохання порад в сьому складному ділі, відгукнулося чимало знавців і прихильників думового мистецтва, подавши чимало цінних зауважень в рецензіях, в листах і розмовах. Поперед усього мушу тут висловити щиру подяку сим критикам, що посприяли корпусові своїми міркуваннями і вказівками, а заразом і тим, хто допоміг йому присилкою ще не опублікованих текстів та ілюстрацій, які надруковані в сім томі або мають з'явитися в додатках до першого тому, в третьому. Маю надію, що їх поміч не мине нас і надалі!

[1]) Таких літературних дум, що тільки імітували народню форму, не претендуючи на те щоб їх вважали за народні і не бажаючи увійти анонімно в народній репертуар, сюди не зараховуємо.

Кобзар що був в Київі під Різдво 1912 р.

Рис. П. Холодного.

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ПРО НАРОДНІ ДУМИ.

Теперішній випуск корпусу виходить загалом за тим самим пляном, що і попередній, хоч ми постаралися використати в роботі поради і завваження критики. Деякі зміни і додатки, внесені сюди, подиктовані як завваженнями критики, так і інтересами роботи, пояснимо докладніше.

Спочатку щодо обліку матеріялу — окремих дум і варіянтів дум — того що є і чого нема в нашому корпусі.

Щодо окремих дум, то в першому томі було допущено три відхилення від практики, прийнятої у дотеперішніх видавців: не надруковано думу про „Корабель", пісенний уривок що випадково пішов як дума в „Историческихъ пѣсняхъ", та думу про „Смерть Кобзаря", про яку О. Пчілка згадує, що Куліш назвав її підробкою (див. Корпус т. I с. LVIII), і поділено на два нумери „Олексія Поповича" і „Бурю на морі": два твори подібні в деяких деталях, що звичайно розглядалися як два варіянти одного твору. Не зараховую до сих відхилень пісенного уривка про Вітрогона, котрий вказав Нейман, і його прийняв за думу Єрофеїв, а ми його в Корпус не включили. Глибше в літературу про думи сей Вітрогон не ввійшов.

Критика видно здебільшого погодилась з нашим поглядом на сі твори. Ак. В. М. Перетц в своїй незвичайно змістовній критиці цілком погодився щодо Корабля і не заперечив інших двох змін.[1]) Але у декого з інших критиків наші погляді на Смерть Кобзаря і поділ Олексія Поповича і Бурі зустрінуто не так прихильно. М. М. Марковський[2]) вважає поділ даремним. — „Щодо думи про „Олексія Поповича" і про „Бурю", то навряд чи їх можна вважати за окремі думи, принайменше у їхньому первісному вигляді. Обидві кажуть про однакові події на морі — тільки в першій виступає окремий герой Олексій Попович. Ніяких він не робить порушень правил особливо важливих для подорожніх, як каже авторка". І спинившись на теорії походження імени Олексія Поповича від Альоші Поповича билін, до якої він ставиться прихильно, М. М. Марковський додає, що за „первісну редакцію... треба вважати думу про бурю (може навіть без жодної моралізації), до якої потім прилучилися ріжні епізоди книжні".

Шановний дослідник заперечує подорожній характер гріхів Олексія і моряцьке походження думи про нього, хоча не входить в докладний розгляд сих гріхів. В статті про сю думу в „Первісному Громадянстві" — переказаній коротко і в Корпусі (т. I с. 62) ми звернули увагу на те, що між гріхами Олексія не бачимо тяжких гріхів, яких можна б сподіватися у грішника, що своєю вагою потопляє корабель — Олексій не кається ані в убивстві, ані в кровосуміщці, злодійстві, розбою чи грабуванню церков, в чому каються герої тих паралельних творів, що висувалися в порівняння з Олексієм[3]). Се змусило нас пошукати правил не моральних, але таких що їх порушили б Олексієві „гріхи", і привело до порівняння його гріхів з подорожнім церемоніялом, так як його вдалося відбудувати за допомогою анкети і пісенного матеріялу, та історичних й етнологічних паралелів; за тими порівняннями ми мусили прийти до висновку, що Олексій „неправильно" виїхав, що само по собі являється і великою небезпекою, а з погляду моряцької станової моралі може вважатися навіть „гріхом". Щождо думи про Бурю, то ми старалися показати, що ся дума репрезентує родову мораль, яка конкретизується в звеличанню солідарности роду і його магічної опіки над відсутніми членами[4]).

Зазначивши таким чином ріжний характер сих дум, що свідчить про їх походження з ріжних соціяльних угруповань, констатуємо, що і в кобзарськім ужитку сі думи ведуть відокремлене існування. Обидві думи мають власні території поширення, хоч вони й сусідують в околиці Пирятина; а се позволяє думати, що дума про Бурю могла зло-

[1]) Ак. В. Перетц, Українські думи в новому виданні К. М. Грушевської. „Етнографічний Вісник" кн. 7 с. 85.
[2]) „Україна" 1928 кн. 2 с. 145.
[3]) Дума по пригоду на морі Поповича, „Первісне Громадянство" 1926, в. I с. 21. [4]) Там же с. 6.

житися в сій околиці під впливом „Олексія Поповича“ і може в конкуренцію йому, як продукт місцевої школи [1]). Займаючись тепер зокрема відносинами між ріжними кобзарськими школами, як вони виявляються в обробці їх думового репертуару, переконуємося щораз більше в великім значінню отсеї конкуренції для життя дум; вона впливає не лише на комплектування репертуарів, але і на формування змісту окремих творів. Отож коли „Олексій Попович“ і „Буря“ були утворені під впливом ріжних факторів, ріжних осередків з відмінною мораллю, то кобзарська практика з свого боку приложила також всі старання для того, щоб підкреслити їх самостійність.

Проти викидання з основної збірки текстів „Смерти Кобзаря“ В. Курдиновський з Гадяча, знавець полтавських кобзарів, завважує в листі до мене, що слово Куліша про підробку слід розуміти як „дороблляння“, а не повне утворення сеї думи інтеліґентом. На думку т. Курдиновського частина починаючи від рядку: „Кінь біля його постреляний, порубаний“, до „Козак сердега люлечку й потягає. В бандуру грає виграває. Голосно співає“ — вставлена. „Оці рядки, що крім останніх трьох своєю неримованістю яскраво різняться від останнього римованого тексту думи, випинаються з думи й своїм змістом (тут і шабля харалужна з Слова о полку Ігоревім і традиційна приналежність козака — тютюн і люлька з пісні про Сагайдачного) — і своєю конструкцією. Всі неримовані рядки в с т а в н і і досить невдало вставлені, бо після слів, що стоять перед цими рядками, а саме про козака, що він „У бандуру грає виграває, Голосно співає“, повинно б бути „Гей, братці, пани-молодці“, що йде після неримованих рядків, що знову вже повторення, чого не могло бути в ориґіналі“ [2]) Критик вважає, що дума ся була відома вже Срезневському і вона інспірувала уступ про старого бандуриста в передмові до Запорожської Старини, який, на нашу думку, власне послужив матеріялом для цитованої думи. Завваження про вставку після „Голосно співає“... дуже інтересне, хоч не думаємо щоб повторення не було можливе в кобзарському тексті. Чи такий текст дійсно був, чи дума ся продукт колективної інтеліґентської творчости і через се не пов'язана — се залишається під сумнівом. А ми в кожному разі, вважаємо що місце сій думі таки між підробками, чи виспіваними кобзарями чи ні — а не в основній збірці думових текстів. Тому відложимо її до третього тому.

Щодо інших прогалин в Корпусі то, на думку ак. Перетца, до корпусу слід було внести також пісню із збірки Метлинського [3]), бо вона зложена не рівноскладовим віршем і „формально ніщо не заваджає зарахувати цей текст до категорії дум“ (Ет. В. к. VII, с. 99). Місце для сеї думи було б або в думах про Степ першого тому, або в побутових думах сього тому — мушу отже пояснити чому сей текст тут не з'явиться.

Зазначена пісня починається словами „В чистім полі при долині, при широкій дороженці“, говорить про розмову вмираючого козака з орлом і має характер уривка на взір смерти найменшого брата в думі про утечу з Озова. Уривок складається з 19-ти рядків нерівної довжини і має зовнішній вигляд думи тим-більше, що кінцеві рядки коротші від початкових, як се часто буває в закінченнях дум, так званих „славах“. Але в дійсності се враження тільки зорове, і на нашу думку сей уривок складається на справді з 29-ти рівноскладових віршів 4 + 4, недбало записаних від людини, що слабо знала пісню. Що воно так, видно вже з самого змісту уривка: ранений козак кличе до себе орла і коли орел хоче вибрати йому очі, просить його почекати аж він помре. Така ситуація описується не в одній пісні, але згаданий уривок забув, чого саме козак кличе орла і причина подана плутаними словами: „Прылены тепер к мени, над моимы ранамы рубанымы“. Ясно що се проказані, а не співані слова, вставлені замість якогось забутого вірша, чи віршів, і доречі — се єдиний рядок в уривку, де нема слідів розміру 4 + 4. Крім того сей розмір порушено в п'яти рядках, але порушено настільки мало, що його не трудно відновити, напр.: „Ой, ты вирле сызоперый, товарыш(у) мій сердешный“ 4 + 4, 4 + 4 (в дужках додаю склад, який очевидно випав з запису), або „[що] болять раны-рубаныи, а ще гірше стріляныи“ 4 + 4, 4 + 4 (в ламаних дужких зайвий склад), „Рубан(ы)и кровью зійшлы, стрелян(ы)и к серцю прыйшлы“ 4 + 4, 4 + 4, (в дужках пропущений склад, порівняти з попереднім рядком).

Мушу додати, що такі ж нерівності-помилки в віршах є і в деяких інших записах збірника, що теж як і ся пісня походять з Гадяча, тільки не впадають в око як „думи“. Напр. на с. 447 пісня уривок „Скажи мени, орле, що мени робыты“ зложений розміром 6 + 6; посередині він має такий очевидно поплутаний уступ:

Ой е в мене, брате, много сызокрылого орла
Будем твоеи, брате, смерты доглядаты...

[1]) Корпус т. І с. 80. [2]) Лист з 3/III 1928 р. [3]) Южнорусскія пѣсни с. 448.

Очевидно тут маємо діло просто з слабим знавцем пісень, що згадуючи тексти для записувача, нівечив їх. Можливо, що недбалим був і записувач з Гадяча. В кожнім разі помилки в текстах не такі значні, щоб в них не можна було пізнати пісень з певним розміром.

Крім того, треба пам'ятати, характеристика думи складається не з самої нерівноскладовости, але і з її музичної форми, яка, се знаємо певне після студій акад. Ф. Колесси, вимагає професійного виконання, і всі сі моменти требаураховувати, коли доводиться опізнати думу. Правда більшість записів дум не каже нічого про їх музичну форму і не про всі ми знаємо чи вони записані від професіонала, але тоді помагають аналогії з відомими думами. Коли напр. записи Цертелева дають нам два характеристичні моменти — нерівноскладовість і професіоналізм виконавця — то можемо й інші варіянти тих дум, які він записав, вважати за думи і т. д. Але на користь пісні з Гадяча не можемо привести ні одної з сих вказівок, отже й не рахуємо її за думу.

В сьому томі не довелось відступати від обліку попередніх видавців — з виємком тільки одної думи про „Поворот сина", яка звичайно вважається варіянтом думи „про Прощання з родиною" або „про Вітчима". Але між сими варіянтами ріжниці щодо змісту і в деталях ще більші ніж між Олексієм Поповичем і Бурею. Взагалі сей текст, що ми назвали „Поворотом", мало звертав на себе увагу дослідників і зарахування його між варіянти „Прощання" можна вважати просто недоглядом. Тому відділення його в сьому томі здається нам цілком оправданим. Взагалі сі дві думи і ще третя дума про „Сестру та брата", мають чимало спільних моментів, в кобзарськім ужитку вони часто міняють заголовки, так що і дослідники хитаються раз-у-раз як їх поділяти (див. перегляд літератури до сих дум нижче сс. 219, 278). Тому уточнення їх поділу вважаємо особливо потрібним: насправді кожна з них має виразні свої власні риси, се три думи хоч і подібні одна до одної.

Мандрівний кобзар.

З альбому Л. Жемчужникова 1850 рр. [1])

Питання про те, чи маємо одну думу чи дві, повставало і супроти думи про Оренди і про Смерть Хмельницького. Варіянти кожної з сих дум ріжняться дуже сильно, настільки що можна думати, вони відбивають в собі цілком окремі думи на сі теми, котрі колись існували, але згодом асимілювалися. Одначе ділити їх в теперішньому асимільованому вигляді здавалося недоцільним, тому ми дали вияв сим спостереженням тим робом, що дали кожній думі подвійний нумер 23_1 і 23_2, 27_1 і 27_2. При тому перший нумер не означає старшої редакції супроти молодшої, а тільки ліпше захований або навіть ціліший текст. Таке означення має ту некорисну прикмету, що ускладнює нашу і так досить складну сиґнатуру, але упрощувати її за кошт справжніх відносин між текстами було б шкідливо; і тому ми й спинились на сих піднумерах, що на перший погляд може здаються зайвими, але краще відбивають відносини між текстами, ніж поділ на окремі нумери.

Щодо варіянтів окремих дум то річ ясна — ми старалися зібрати в корпусі все, що тільки можна було добути як з уже публікованого так і з недрукованого. В якій мірі се нам вдалося, сього вияснити ще не можна: чимало старих записів лежить не використаних ще й тепер, передовсім в приватніх збірках не доступних для видання або хоч би для урахування матеріялу. Не все зібране і з того, що ще тепер можна здобути у кобзарів і лірників: останні екскурсії В. Харкова для записування мелодій дум показують, як ще багато можна буде зібрати при відповідній організації збирацтва [2]). Вичерпати ж сей

[1]) В істор. музею ім. Шевченка в Київі. [2]) Див. деякі його записи нижче № 32 вар. ЯЯ. № 33 вар. Н і О, та в „Додатках".

живий запас вповні покищо річ зовсім не можлива. Поза сими необхідними обмеженнями ми старалися не пропустити нічого, хоч деяких недоглядів не можна було уникнути.

Щодо попереднього тому корпусу М. М. Марковський вважає, що між варіянтами Кішки Самійла слід було узглянити думу сьому „України“ Куліша, де подана дума про Кішку з деякими ріжницями проти запису Лукашевича. Шановний критик думає, що сі ріжниці не продукт простої перерібки, бо коли б Куліш переробляв думу, то виправив би такі помилки як: „Став Алкан Паша дорогії напитки пити, подпивати, Стали умыслы козацьку голову ключника розбирати“... або „...трапезонське княжа гуляє, Має собі ізбраного люду..,“; тимчасом Антонович і Драгоманов виправили се на „ізбраного люду собі має“ і „Став Лях Бутурлак дорогії напитки пити, подпивати, стали умисли козацьку голову клюшника...“ Одначе здається нам, що сі поправки не такі вже важливі. Куліш в своїй „Україні“ не дуже налягає на риму, то ж міг не поправляти отсе „гуляє... має люду“ чи „гуляє... люду має“, а перша фраза про Алкана Пашу і ключника, на нашу думку цілком можлива і в невиправленому вигляді — ледви чи тут і є яканебудь помилка: Алкан Паша „не барзо дорогії напитки вживає“, бо він непевен свого клюшника і посилає до нього шпигунів; але клюшник поводиться льояльно і шпиги заспокоюють Алкана Пашу. Ситуація міняється: Алкан Паша спокійно запивається, покладаючись на свого клюшника, а тим часом клюшник вже не той що був, бо його розбирають „умисли“. Тут нема якогонебудь виразного протиріччя і Куліш міг не виправляти сього місця. Поза тим же він виправив думу в „Україні“ досить ретельно — бо ті ріжниці з Лукашевичем, що згадує М. М. Марковський, власне мають характер поправок. Куліш пише „дуже“ замість „барзо“ у Лукашевича (у нас вар. Б ряд. 92) „дожидайте“ замість „ожидайте“ (ряд. 160), „оглядайте“ замість „осмотряйте“ (ряд. 173), „повкидали“ замість „бросали“ (ряд. 209) і т. ін. Крім того виправлено згідно з історичною правдою титул Кішки „гетьман“ на отаман, фантастичні цифри щодо пробування в неволі зменшено: Бутурлак в „Україні“ пробуває три роки в неволі і десять по волі. замість тридцять і двадцять чотири у Лукашевича (ряд. 221, 336), Кішка — тринадцять літ замість п'ятдесят чотири (ряд. 336). Скількість гармат в думі Кулішеві здалася недостатньою для обрештовання галери і він збільшив її у себе — сімдесят замість сім (ряд. 281). Нарешті пропустив Куліш два уступи, що могли здаватися недостойними народньої музи — нескромний плач Санджаківни і закид козаків Скалозубові, що він боїться невідомої галери. М. М. Марковський зазначає тільки сі два пропуски, але в гурті з іншими подібними поправками вони виразно показують, що текст „України“ не що як виправлений запис Лукашевича. Правда ми тепер знаємо, що в 1840-х рр. Куліш вже дійсно мав записи дум (порівн. № 32 вар. **В** і № 33 ар. **Г**)[1]), але думи про Кішку він видно не записував. Його перерібка в „Україні“ могла б увійти в нашу збірку хіба як літературний текст — вар. *X*. Але нам здається се зайвим з огляду на те, що „Україна“ мало впливала на кобзарську і збирацьку практику — можливо, що в останньому міркуванню ми помиляємось.

М. М. Марковський завважує також, що в „Україні“ є й інші народні думи крім Кішки, отже додам, що в „Україні“ є ще плач Невольника, дума восьма. Се текст зі збірки Лукашевича, у нас № 2 вар. **А**, з невеличкими поправками („ні“ замість — „будь ли“, „ой“ замість „шо“ і т. ін.), але поділений і зложений таким порядком: рядки 28—49, потім 1—27 і нарешті рядки 50—52. Се зміни не значні і не думаю щоб їх слід було відзначати в Корпусі — вони не мали того впливу в літературі як інші Кулішеві перерібки. Крім того в думі другій „України“ вставлено шматочок з думи про Коновченка такого складу: вар. **Б** ряд. 8, вар. **В** ряд. 14—20, 22—24 з заміною „долини Черкені“ на Турків, Татар“ і ще кількома дрібними змінами. Взагалі сі ріжниці у всіх трьох текстах такого роду, що не дають права думати, ніби Куліш мав якісь інші записи відповідних дум крім відомих нам — в дійсності се тексти зі збірки Лукашевича, тільки не точно переписані[2]).

Здається, що такою неточністю пояснюються і ріжниці між текстами Цертелева і цитатами з текстів в його ж передмові, на які також звертає увагу М. М. Марковський. Він пише: „Що декотрі незначні зміни Цертелев робив у тому матеріялі українських дум, який він видавав, можна бачити і з того, що в своїй передмові він іноді тексти дум подає трохи в зміненому виді ніж друкуючи їх“. — Автор подає порівняння відповідних місць і зазначає поруч того ті цитати, де змін нема. „На підставі вище зазначеного“, додає дослідник „неначе можна думати що у Цертелева було декілька записів

[1]) В т. І с. LXIII ми писали, що друкуючи „Україну“ 1843 Куліш не мав власного запасу дум, тепер бачимо, що скоро потім такий запас у нього почав складатися, в 1845 р. він вправно записав довгу думу; се мабуть не перша, але все таки глибше знайомство з кобзарством почалося у Куліша мабуть таки аж 1853 р.

[2]) Про се див. також — О. Грушевський, З сорокових років. 2. Куліша „Україна“. Записки Н. Т. Ш. LXXXV с. 101.

тої ж самої думи від одного кобзаря і тому вийшла така ріжниця між текстами дум у передмові і в самому друку їх, і що він не все те надрукував що записав: відомий бо ще його запис „Попаді", що його надрукував М. Драгоманов". (с. 138—9).

Зроблена дослідником перевірка сих текстів — дає деякі інтересні ріжниці, але гадки про паралельні записи у нас вони не викликають. Найзамітніша з них в уступі з Коновченка (у нас № 15 вар. Б ряд. 134): шість рядків, де дія з минулого часу переведена в теперешній: в передмові „Острымы саблямы суходилъ копаютъ" замість „Шаблями, надилками, суходилъ копалы" в тексті (але не суходолы, як пише М. М. Марковський) і т. д. Се значна зміна — але вона пояснюєть-ся попередніми словами передмови: „я вижу кажется, какъ бурный конь прибѣгаетъ во станъ, смутно ходитъ между шатровъ, острыми копытами роетъ землю и унылымъ ржаньемъ вызываетъ козака своего! Что же дѣлаютъ при видѣ семъ товарищи храбраго? Бросаются къ оружію, скачутъ въ поле отбиваютъ у Татаръ тѣло сподвижника своего, останавливаются и —„Острымы саблямы суходилъ копаютъ"... Цитата застосовується до теперішнього часу попереднього уступу. Очевидно се цитата з пам'яти, тому замість „наділків" виринуло тут звичайніше слово „острі"(шаблі). Такою недокладністю цитат, думаю, поясюються й інші ріжниці в передмові — „Уже почавъ винъ конськими копытами землю ораты Молдавскою кровью полываты" в тексті (у нас № 24 Б ряд. 28—9), „Вже почавъ винъ землю кинськимы копитамы ораты, Кровью молдавською полываты" в цитаті; М. М. Марковський завважив ріжницю тільки в другім рядку, найкращий доказ які сі ріжниці мало помітні. Для записувача Цертелева, що мабуть пам'ятав ще свої записи добре, хоч і не бездоганно (бездоганне пам'ятання мабуть неможливе щодо дум, та й передмова писана чотири роки по записуванню) такі переставки слів мусіли проходити непомітно, та мабуть, помітивши він не надав би їм значіння. Се особливо можна сказати з приводу поділу одного рядка на два як № 10 вар. Б ряд. 75, як № 7 вар. Б. ряд. 7 і 8, № 15 вар. Б. ряд. 116, (М. М. Марковський відзначає перші два приклади). Або такі переставки як „Батька свого", „Свого батька" (№ 27_2 вар. А ряд 56), або зміни як „чорной хмары", „той хмары" (№ 7 вар. Б ряд. 8); „Тогда орлы" і „Орлы сызопиры" (№ 10 вар. Б ряд. 70"); „Острымъ" і „Або острымъ" (№ 10 вар. Б. 29).— Все се зміни занадто малі, щоб позволяли говорити про повторні записи. Правда при повторному записуванні думи від одного співака трапляються і такі ріжниці, але навіть при дуже скромних імпровізаційних здатностях співака, завжди бувають і ріжниці значніші [1]).

Група старців на Чернігівщині.
З альбому Л. Жемчужникова 1853—56 рр

[1]) Взяти хоч би записи Горленка і Мартиновича від Крюковського, з одного боку, або повторні записи Сластьона від М. Кравченка, Пилипенкової і інш.

Думаємо, що коли б Цертелев записував по двічі свої думи (ріжниці стосуються шости дум), то беручи на увагу тодішні вимоги щодо точности запису, ледви чи він би відмічав оттакі мінімальні варіяції. Нарешті коли б з тих подвійних текстів він вибрав по одному до друку, або сполучив їх у зводні тексти, то дивно було б щоб він в передмові, де мова йде про друковані тексти,— цитував інші варіянти, ніж ті на яких спинився для публікації. В передмові маємо очевидно цитати з пам'яти і тому не точні, а не якісь інші недруковані варіянти. Ріжниці тільки ілюструють невелику дбайливість Цертелева в видавничій роботі і з того боку вони дійсно дуже цікаві.

Декілька вказівок на нові варіянти дала нам і рецензія ак. В. М. Перетца. В додатках до неї маємо: три записи зі збірки Метлинського: „Маруся Богуславка“, „Кодима“ і „Білоцерківщина“, всі вони дуже подібні до текстів збірки Ревуцького, що використана в першім томі Корпусу сс. 25, 117 і 148; в сім томі Корпусу з подякою використовую Білоцерківщину ак. Перетца в примітках разом з іншими копіями тексту, що був надрукований в Записках о Ю. Р.[1]) Шкода що перші два тексти не були нам відомі при виданню першого тому. Крім того у В. М. Перетца надруковано три варіянти Вдови зі збірки С. І. Маслова: один з сих текстів вже був друкований в Українських думах і піснях історичних Д. Ревуцького 1919 р., чого ак. Перетц не доглянув, два інші бачили ми тільки в рукописі [2])—тут передруковано їх за Ревуцьким і ак. Перетцом як варіянти С,СС і Т. № 32 [3]).

Після обліку матеріялу перейду до його розподілу; тут довелося зустрінутися з закидами щодо розподілу текстів за темами і щодо поділу тем на групи. Ми подаємо матеріял таким чином, що друкуємо підряд варіянти якоїсь думи в порядку їх запису означаючи їх буквами української абетки. Се має свої слабі сторони. Поперше нагромадження варіянтів робить труднощі з сиґнатурою—доводиться подвоювати і потроювати букви, що викликає деяку плутанину (сю трудність з початку трудно було передбачити, бо скількість варіянтів нігде не доходила до тридцяти і букв зовсім вистачало). Подруге велике згромадження варіянтів, розуміється, ослаблює враження від окремих текстів, принижує їх літературну вартість. Але повна збірка текстів не антологія і її найважніша мета подати матеріял згуртований так, щоб його легко було переглянути і знайти потрібне, а для сього наша система все таки найзручніша.

Але на нашу думку вона має не тільки таке практичне оправдання. Акад. В. М. Перетц (с. 83) запитує, чи не краще було подати тексти за їх виконавцями, так як видають російські билини. Далі він сам відкидає сю думку, бо що ж, мовляв, робити з анонімними записами, але через се його увага не тратить свого теоретичного значіння. Нема сумніву, що між частинами репертуару одного співака більше зв'язку, ніж між варіянтами одної думи, часом записаними по обох боках Дніпра на просторі, від Київщини і Поділля до Слобожанщини. Окремий репертуар творить значно більш закінчену органічну цілість— окремі нумери репертуару впливають одно на одне, виробляють певний стиль, і коли ми до того маємо ще змогу прослідити, як складається така цілість під впливом школи, оточення, публіки, то можливо, що задля сеї цілости можна було б пожертвувати і тою півсотнею анонімних варіянтів, що з'явились би аморфним додатком до двох соток іменних текстів які ми маємо. Але кілько з сих двох сот текстів, беручи кругло, можуть дати нам такі закінчені репертуарні цілості? Адже значна частина іменних текстів записана по одинці або по два від співаків, від яких ми знаємо тільки ім'я і приблизне місце побуту; для таких текстів зміна системи не дала б ніякої ріжниці—тільки зміну заголовку. Замість, скажемо „№ 10 вар. $Д_1$, записано від Олександра Михайлюка коло Лубень“, ми мали б „О. Михайлюк, околиця Лубень — уривок думи про Озовських братів“ і більше нічого ні про того Михайлюка, ні про його репертуар. Тільки не в багатьох випадках ми могли б подати більшу скількість текстів з деякими відомостями про співака, його мистецтво, життя і науку. Але і в тім разі репертуар наш не мав би того характеру цілости, що має вартість для вивчання співака, а не вивчення твору, яке лежить в основі такого поділу текстів за репертуарами.

Бо в записі укр. професійних співаків думи тільки одна мала частина репертуару, що являється складною цілістю зложеною з ріжних жанрів і родів поезії і об'єднаною професійною рутиною. Сим наші співаки ріжняться від „сказителів“, що не є справжніми професіоналами і не мають складного репертуару, (не кажу розуміється про „калік“, що крім іншого співають і билини). Рибніков, що обсервував їх в половині XIX ст., зазначає

---

[1]) Див нижче с. 197. [2]) В 1924 р. показував їх нам Д. М. Ревуцький.
[3]) За можливість використати при коректурі ориґінали сих дум складаю подяку С. І. Маслову.

як виїмок те, що співак Ілля Єлустаф'євич казав собі платити за спів, а звичайно рибалки, що любили його слухати, тільки пропонували йому виконувати за нього господарську роботу за те, щоб він їм співав [1]). Звичайно ж співають „сказители" як аматори для своєї приємности і для своїх гостей і приятелів. Самому Рибнікову тільки двічі довелось заплатити за спів, коли ж він пропонував гроші „иные пѣвцы не брали совсѣмъ денегъ, другіе принимали ихъ, какъ подарокъ, или какъ вознагражденіе за прогулъ въ рабочемъ времени, но въ Каргопольскомъ уѣздѣ калики стали просить и брать съ меня плату, зарабочее, на свое пѣніе они смотрѣли, как на ремесло" [2]). Се дуже добре передає ріжницю між сказителями і професіоналами-співаками взагалі, а до останніх належать і виконавці дум. Отож поза своїм замилуванням до билін, сказителі коли і знали інші роди співу, все ж не комплектують їх так ретельно і не виробляють собі справжніх професіональних репертуарів, як се мусять робити кобзарі і лірники. Їх репертуар творить більш замкнену цілість — се професійне уміння, вироблений засіб, що займає в пересічному життю місце цілком відмінне від уміння чи таланту „для себе". Тому коли б ми постановили дивитись на думи одного співака як на цілість, то зробили б до певної міри помилку, відділяючи їх від псальом і жебранок, бо дуже часто сі три роди виконуються з музичного боку на один лад і позичають вирази і стилістичні звороти одно від одного [3]). Таким чином репертуарна система переростає розміри нашої збірки, і се мав би бути вже не Корпус дум, а збірка „Українських кобзарів і лірників".

Хлопчик поводир.
З альбому Л. Жемчужникова 1853—56 рр.

Інша вже справа, що така збірка була б дуже не повна при сучаснім стані наших відомостей!

Але є ще інше міркування щодо репертуарної системи. Коли вивчаємо варіянти якоїсь думи, хоч би в тім порядку, як вони подані у нас, одно за одним, перед нами виринають дуже цікаві ріжниці між текстами і при тім — ріжниці ріжного типу: виринають групи текстів записаних від одного співака, групи текстів записаних в одній місцевості, групи текстів від кобзарів одної школи, тексти що ніби творять переходи від одної групи до другої, і нарешті — цілком ізольовані тексти, що ріжняться від всіх інших.

Між сими групами текстів одні важніші, другі менш важні. Варіянти одного співака напр. рідко творять цікаву цілість, бо річ відома — між звісними нам професійними співаками нема визначних поетичних талантів, з виразною індивідуальністю. Натомість завше виразну фізіономію мають окремі кобзарські школи, їх контури різко відбивають від сусідів і їх вплив виразно виступає на окремих представниках шкіл; про сі школи і про їх стилі ми можемо сказати більше ніж про окремих майстрів, і тому скоріше ніж класти за одиницю системи окремих кобзарів ми поставили б репертуари таких шкіл, як осередків консервації традиції і огнищ творчої енергії, в яких перетворюються нові форми. Се ми могли б зробити з тим більшим правом, що тимчасом як окремий запис не завжди має марку свого співака, так що коли ми не знаємо імени, то опізнати в тексті його автора майже неможливо, зате

[1]) Пѣсни собранныя И. Н. Рыбниковымъ. Изданіе второе под ред. Грузинскаго т. I с. LXXVIII.
[2]) Там же с. XXXIX.
[3]) Се прекрасно показано в праці ак. М. Сперанського про М. Пархоменка.

кожний текст носить печатку своєї школи, так що майже всі анонімні тексти відомі нам щодо їх зв'язків з певними майстерськими центрами [1]).

Але з другого боку, наші фактичні відомості про такі школи зникаючо малі. То тут то там ми знаємо кілька імен—майстра й його учнів, або товаришів з науки. То знов констатуємо зв'язок міжількома співаками або між анонімними текстами, не маючи ніяких даних про історію сих зв'язків. То знов бачимо подібність кількох співаків, не можучи сказати, чи тут одна школа, чи кілька філій одної школи. Такі вказівки мають значіння для освітлення відносин між текстами і колись послужать для історії українських професійних співаків, але вони не досить конкретні, аби вже тепер лягти в основу поділу текстів.

Тому ми й не поділили текстів за школами, а вдовольнилися системою тематичною. В поясненнях до окремих дум ми даємо всі доступні нам відомості про них і їх співаків, розкриваємо по змозі значіння тих взаємин між групами текстів, що як сказано виступають вже в самих ріжницях варіянтів. Правда ми не одержуємо загального образу сих взаємин, він розбитий на тридцять три окремі огляди, що тільки в зіставленні дають приблизний, неповний і фраґментарний образ кобзарських центрів з їх продукцією і обопільними впливами. Доповнити сей образ, поглибити в часі і поширити щодо цілої території, се діло дальших студій над думами і їх співаками, що безконечно переростає мету самої збірки текстів, наша теперішнє безпосереднє завдання. Сподіваємось дещо зробити в сім напрямі згодом на іншім місці.

Розподіл тем на групи може викликати більше сумнівів. Думи творять настільки суцільну галузь поезії, що зв'язки між окремими темами переплітають їх немов густою сіткою; думаю що можна на осліп витягнути скільки хоч дум з найріжніших ділянок і все таки найти між ними щось спільне, що з якогонебудь певного становища позволило б розглядати їх як групу. Тому не заперечую рації ак. Перетцу що відносить Озовську утечу до невольницьких, спеціяльно — до дум про утечу з полону (таких дум є дійсно ціла група: Кішка, Богуславці, Іван і Маруся, мотив визволення з полону) — і відкидає виділяння дум „про Степ“ в окрему групу. В оправдання своєї клясифікації можу сказати, що „топографічна ознака“, себто обстанова, в якій відбувається дія, все таки має певне значіння і впливає в напрямку уподібнення сюжетів, що відбуваються в однаковій обстанові. Так між думами „про Степ“, хоч їх сюжети і ріжні, є чимало стилістичних подібностей: в описах, метафорах і порівняннях виступають риси, яких нема в інших думах напр. тих що відбуваються в морській обстанові. При тім так як море в думах дає не тільки саму обстанову для оповідання, але почасти і вказівки на певну суспільну групу, що зацікавлена в сій темі (див. думу про „Олексія Поповича“), так і „Степ“ не є тільки „топографічна ознака“, але й певний історично побутовий фактор. Тому не зводячи свою клясифікацію до єдиного основного принципу ми вважали можливим виділяти і такі окремі групи, які характеризують деякі особливості дум, хоч може і не найважливіші. Але ми не досить пояснили наші клясифікаційні мотиви і тим дали привід до таких сумнівів. Се ми стараємося виправити в сім томі, даючи до кожної групи свої пояснення щодо її відокремлення, хоч і не вважаємо свій поділ єдиним можливим.

Взагалі ніякий поділ не може бути дефінітивним, а тільки релятивним, доки ми не знаємо майже нічого про походження дум і про ріжниці в походженню окремих їх груп, про їх ріжне місце в репертуарі виконавців, їх оцінку співаками і публікою. Маємо випадкові вказівки, як слова кобзаря Магадина, що всі його думи—„невольницькі пісні“ а Коновченко — се пісня „лицарська“ (Житє і Слово, 1895 кн. IV с. 27, прим. 1) але вони хоч дуже цінні, проте можуть бути тільки орієнтаційними значками, а не певними дороговказами при клясифікації текстів. Бо, се треба пам'ятати, ми в дійсності знаємо про думи ще незвичайно мало — замало навіть, аби могти раціонально поділити їх на окремі роди, що витворилися за давніх часів. Ми ж більше менше знаємо тільки найновіший період їх історії, а все що лежить поза половиною XIX ст., лишається покищо полем усяких здогадів. Старший вигляд дум, їх носії, їх творці, обставини, що на них впливали, нарешті сама назва. Нам здається, що ся наша обмеженість в знанню не досить усвідомлюється і трохи легковажиться, а тому позволимо собі торкнутися тут сього питання, тим більше, що в критиках обох вищезазначених дослідників нам довелося зустрінутися з докорами за деякий скептицизм в сім напрямі.

---

[1]) Розуміється, за виїмком текстів, що походять з цілком невідомих щодо кобзарства територій, або записані в часах, з яких ми не маємо ніяких інших записів.

Лірник що грає в селянській хаті, на Лівобережжі.
З альбому Л. Жемчужникова 1853—56 рр.

Перш за все — щодо ужитку слова „дума“ у польських пам'ятках XVI в., у Сарніцького і інших.

Говорячи про слово „дума“ в польських пам'ятках і згадавши слова Сарніцького про „думу“ про Струсів, акад. Перетц додає три рядки з елегії Кобєрніцького про Якова Струся (1589 року), де протиставлено веселого „лютністу“ і „żałośного kobzist'у“ і каже далі: „Виходячи з погляду Ф. Колесси про походження форми дум з похоронних „голосінь“, я вважаю за можливе зв'язати цю згадку з думами про „рубаних козаків“, що цілком природньо ввіходили до репертуару козацького кобзарства XVI в.“ З інших польських свідчень акад. Перетц кладе особливий натиск ще на Петриція і польську поетику 1670 р., де говориться про натуральну поезію, що вона „sola facilitate ingenii et felicitate comparata, ut sunt nonnulli peanes, dumy kozackie, non artificio, sed natura laborante“. Він вважає, що „тут ми знаходимо дуже важливе протиставлення українських „дум“ не всій польській поезії взагалі, а певному жанрові, штучному епосові“. З сього висновок, що „думи козацькі—козацький епос—мали в XVI—XVII в. ту назву, що їм, як гадають К. М. Грушевська і деякі її попередники, тільки 1827 р. засвоїв Максимович — та й то слідом за Бродзінським“ (с. 87). Ак. Перетц признає, що сеї назви нема в старих записах дум, які говорять про „пісні“ і “поезії“, так як і перші записи билін були прозвані „стихотвореніями“, і не одержували в літературі своєї справжньої назви, „старины“. Але він вважає се знаком часу і думає, що „як до XVIII в. існували думи, так існував і сам цей термін у застосованні до історичних українських пісень, складених нерівноскладовим віршем, що рицитували їх професійні бандуристи-кобзарі“ (с. 88).

Такої ж думки, в загальних рисах, держиться й М. М. Марковський, (с. 138) підтримуючи міркування таким доводом: мовляв, „що справжні думи були відомі в польських колах, про це свідчить запис думи кінця XVII в. у польському збірнику, який подає М. Возняк“, себто Кондрацького.

Ми надаємо дуже великого значіння сим завваженням, особливо коли вони виходять від таких авторитетних знавців. Бо коли б ми дійсно мали право вважати польські згадки про думу за відгуки дійсних дум, в сучасному розумінню, то се дає нам не одну цінну ланку в пірваному ланцюгу історії сього пісенного жанру. Майже не маючи старих записів дум і маючи дуже мало відомостей про їх співаків, ми могли б, спираючись на сі слова, говорити принайменні про їх професійне виконання і зміст за старих часів. Але чи дійсно маємо ми се право?

Перш за все здається характеристичним той факт, що не тільки перші записувачі дум XIX в., але і пізніші не чули сього терміну від професійних співаків. Тут паралеля з билинами здається не витримана, бо справжню назву билин — „старины“ в народі нарешті знайдено, а щодо дум сього сказати не можна, — навпаки раз-у-раз конста-

товано, що назви „дума“ співаки не знають і окремої назви для „дум“ не мають До того ж коли ак. М. Возняк найшов справжній запис думи XVII в., сей текст з'явився також без популярної для того часу назви „дума“. Се тим більше важливо, що текст записаний польским книжником, що певне був знайомий з тогочасними поетичними теоріями, але видно не пізнав в думі про „Голоту“ одної з тих „дум козацьких“, що протиставляються поезії pieszczonej чи artificialis, за тодішньою польською термінологією. Але се й не дивно, бо ні „Голота“, ні тим менше пародія „про Чабана“ в збірці Кондрацького не підходять до згаданих описів дум у польських письменників: ані до елегій Сарніцького, що співаютьтя voce lugubri, ані до „руських ляментів“ Петриція. Не думаю також щоб їх виконавця можна було уявляти як „жалісливого кобзісту“, що співає думу про Струся у Коберніцького. Ні бадьорої думи про Голоту, ні веселої пародії про Чабана не вложити в сю елегійну міру, а тим не менше вони цілком вкладаються в наше розуміння дум. Ми ж навіть можемо привести до сих творів чимало варіянтів, що були відомі в наших збірниках як „думи“ далеко раніш ніж з'явились сі тексти XVII в. Не входячи тут в дуже цікаві і цінні помічення М. М. Марковського над текстами Голоти обмежусь тільки констатуванням, що польське розуміння „думи“ того часу з сею думою не покривається. Тому доводиться припустити одно з двох: або те значіння було вужче — або ширше. Або „думами“ називалися тільки żałośne думи [1]), або вся поезія naturalis, принаймні українська. Щодо останнього то ак. Перетц вважає, що слова „Поетики“ протиставляють думи „не всій польській поезії взагалі, а певному жанрові — штучному епосові“. Се дійсно так: з одного боку епос, з другого dumy kozackie, non artificio, sed natura laborante. Але таке означення може обхоплювати всякий народний утвір історичного або військового (козацького) змісту, зложений українською (козацькою) мовою, не залежно від форми. Бо про форму „Поетика“ не каже нічого, лишаючи для „думи“ безмежно широке значіння, таке як можна було знайти у польських і українських письменників XIX в. Згадаймо хоч би „думи“ у Вагилевича, Лукашевича, Головацького [2]), або ті плутані значіння слів duma, dumka, про які говорить Нейман [3]).

Правда, інші старопольські джерела ніби щось кажуть і про форму „дум“, називаючи думи елегіями і ляментами. Зіставивши сі свідоцтва з ріжних місць дістаємо виразнішу картину. Але припустім дійсно, що „дума“ в польськім розумінню XVI і XVII вв., се сумна дума в нашім розумінню [4]).

Ак. Перетц се й підкреслює зв'язуючи сю дефініцію з теорією акад. Ф. Колесси про думи і голосіння. Але тоді треба було б признати що „duma“ польських джерел не відповідала цілком нашій „думі“?

Бо хоч ґенетично дума звязана з голосінням, але ж ми знаємо, що думи не завжди сумні, не всі вони елегії — хоч і виконуються на мотив голосінь. Живе життя неминучо вливало все новий зміст в предковічну форму голосіння, а сей зміст був то сумний то бадьорий. Вище я вже привела приклад Голоти, але ж він не ізольований. Ак. Ф. Колесса відзначив се дуже виразно, протиставивши бадьорі думи (новішої доби) сумним

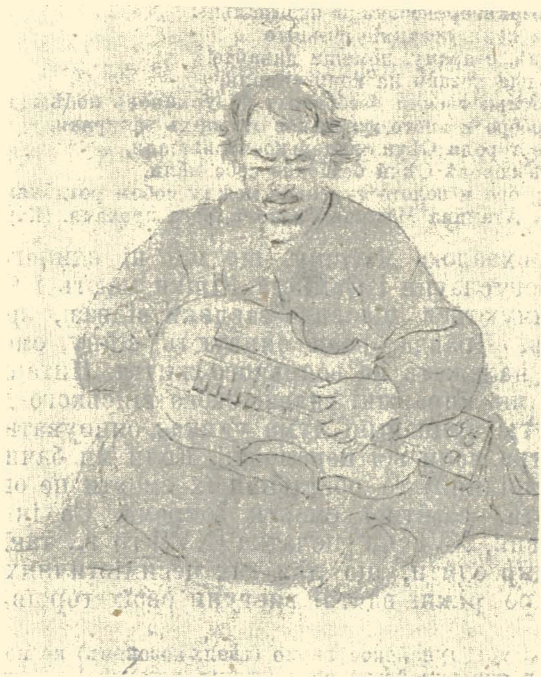
[1]) Порівн. „żałośną dumkę“ у Мальчевського в Marji.

[2]) Вагилевич протиставляє „думи“ де „розцвитає лицарскими дѣлами буйність“ — жіночим пісням „думкам“, хоч тут же каже, парафразуючи відомий уступ з Запорозької Старини: „А коли вечером мѣсяць блѣдий серед звѣзд мерекотючих мрѣє, дѣд сивобор дий з кобзою сѣў при могилѣ, глянуў по костьох, що ся межи травою бѣлѣють, задумаў и заспѣваў сумную думку“ (Русалка Днiстровая с. XV). В примітці (с. XVII) він і признає що „Межи думками, що розжаренними страстями промовляють, а думами дѣяньом и борьбою жегущими, не льзя загородити межу. Они дивним способом хаплют и обнимают ся бе зрозлуки (не включаючи тут чисто биличних) найчастѣйше розговорують ся дѣвиця з ледѣнiом, син с матерою и пр. а кождое своєю душею“. В зв'язку з сим розділ „Думи и думки“ в Русалці Днѣстровій і починався від Романа і Олени, Матері невільниці у дочки Туркині, Добуша, Коновченка і кінчався — Сном (Ой ходить сон коло вікон..). Лукашевич рахує до „дум“ Байду, Швачку, Нечая. Такий же розділ „дум“ у Головацького (т. I) — „думы былевыя“ — се Байда, Морозенко. Чи не той то хміль... Нечай, Коновченко (перероблений дійсно на взір не рівноскладової думи, див. у нас № 15 вар. *X*), Швачка, Сава Чалий, Гонять, мамко, на сторожу, Засвистали козаченьки, Ой на горі женці жнуть... і Жарт непотребний! А „Думы о событіяхъ обыкновенныхъ лицъ“ се — Роман і Олена, Бондарівна, В славнім місті Репученцьох, Не боїться мокрий дощу, а голий розбою... і т. ін.

[3]) Atheneum 1885 I, с. 107. Він констатує що слово дума і думка у Поляків вживаються, часто „że dumy i dumki dobrze nam już są znane... Jednakże, gdyby kto niedyskretny zechcicał nas zapytać, co przez nazwę dum i dumek rozumiemy, jakie są to pieśni, jaka ich treść? postawiłby nas w położeniu kłopotliwém. Przypominając znane dumy i dumki, znaleźlibyśmy tam i piosnkę o miłości zawiedzionéj, i o tęsknocie po miłym kozaku, i skargę synowéj na los u swiekry, i pożegnanie rekruta z matką, i o Neczaju, i o Sawie Czałym, o Bondariwnie itd słowem, stalibyśmy w obec masy pieśni najrozmaitszéj treści i charakteru; nazwa jednak dum i dumek do wszystkich jednakowo przystaje, a właściwie nic sobą nie wyraża...

[4]) Ак. Перетц в своїй статті про Коховського (Записки Н. Т. Ш. т. XXI с. 20), посилається між іншим на писання сього польського поета XVII в., де Коховський говорить про smutne dume. Але там же ак. Перетц каже, що Коховський називає свої вірші думами, хоч сі пісні пересипані клясичними алюзіями і цілком не належать до poesis naturalis.

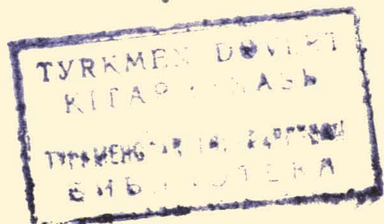
(старшим) думам,— при чім сеї межі він зовсім не бере абсолютно [1]). Ми теж зазначили, що часову межу між сими категоріями не слід дуже підкреслювати, бо не можна думати, що в старих часах були тільки сумні думи (Корпус т. I, с. CXCIV—CXCVIII). М. М. Марковський навіть закинув нам на се, що „це навряд чи так, бо взагалі до Хмельниччини життя українське було дуже сумне, а окремі випадки не давали українській народній поезії бадьорого тону“ („Укр.“ 1928, с. 143). Не берусь перевіряти, наскільки веселі або комічні жанри дійсно залежать від політичних і економічних умов. Але не можу не помітити, що віддавна існує в літературі тенденція розглядати українську народню поезію як суцільний плач, іґноруючи імпозантний розцвіт сатиричної, гумористичної і лірично-жартової пісні, що з'явився у нас не вважаючи на смуток життя і перед Хмельниччиною і ще довго по ній. Хоч сумні твори може і переважають в нашій пісенности чисельно і якісно, так як сумні настрої переважають і в думах, але вони не творять правила ні тут ні там. Дійсно найкращі думи що ми маємо — повні трагізму, насичені плачем і наріканням, як Озовські брати, як всі невольницькі плачі, як історія Коновченка або Марусі Богуславки, як сумна в своїм стоїцизмі смерть Безрідного; вони дійсно не знають усмішки серед суму своїх картин. Але сього вже не можна сказати про Утечу з полону Кішки або про Івана Богуславця,— думи що з напруженою увагою оповідають про хитрі комбінації відважних ватажків до визволення товаришів з неволі, закінчуючи оповідання виразом вдоволення і похвали для козацького героїзму:

Лірник при дорозі з Чернігівщини або з Полтавщини.
З альбому Л. Жемчужникова 1853—56 р.р.

Стали на турокъ на сонныхъ набѣгати
Стали ихъ рубати
Городъ Козловъ огнемъ-мечемъ воевати
Сребро злато — дорогую одежу забирати.
Сталъ Иванецъ Богуславецъ Алканъ-пашевую, пани молодцю рубати,
Стали отъ пристани Козловской поспѣшати
И ще до свѣта до города Сѣчи прибувати,
В городѣ Сѣчи сокровища турецькія роздѣляти,
Стали уже козаки словами промовляти:
„Иванче-Богословче, гетьмане запорозький
Десять лѣтъ ты в неволѣ пробувалъ
Ни одного козака не утерялъ!“ (Корпусъ, т. I, № 3).
. . . Очертами сѣдали
Пили да гуляли
Изъ семипяднихъ пищалей гремали,
Кишку Самойла по волѣ поздоровляли:
„Здоровъ, кажуть, здоровъ Кишко Самойлу,
Гетьмане Запорожській! не загинувъ еси у неволѣ
Не загинеши съ нами Козаками по волѣ!..
Правда, Панове полегла Кишки Самойла голова,
Въ Кіевѣ-Каневѣ монастырѣ..

Слава не умре, не поляже:
Буде слава славна —
По межъ козаками,
По межъ друзьями
По меж рыцарями... (Корпус т. I № 6, вар. Б).

[1]) Ф. Колесса, Українські народні думи, Львів, 1920 с. 7. дд. його ж, Речитативні форми в українській народній поезії, „Первісне Громадянство“ 1927, в. I—III, с. 103 — „Думи з гумористичним характером могли з'явитися вже й перед Хмельниччиною, але вони більш характеристичні для новішої доби“.

Подібний тон і думи про Матяша:

Атаманъ Матяшъ старенькій на доброго коня сѣдаетъ,
Бравославцевъ-небывальцевъ изъ полону отбиваетъ
Щей словами промовляетъ,
Козаки бравославцы-небывальцы
На кони козацкіе сидайте
Мнѣ, старому, помощи давайте!
Тогда козаки на кони сидали,
Чотири тисячи безбожных бусурмановъ побѣждали
Сребро и злото турецькое отъ нихъ забирали,
До города Сѣчи свиденько поспѣшали,
Въ городѣ Сѣчи безпечно себе мали,
Сребро и золото турецкое между собою роздѣляли,
За Атамана Матяша Господа Бога прохали. (Корпус II, № 18).

Кінчається дума також похвалою Матяшу, що він ні єдиного козака не втеряв. Такий самий епілог крім Богуславця і Самійла Кішки мають і Олексій Попович. Всі ці думи кінець-кінцем закінчуються щасливо завдяки відвазі, зручності чи дисциплінованості своїх героїв-козаків. Правда, вони описують війну, смертельну небезпеку і неволю — що ж! се речі, що належать до вояцького життя. Питання в тому, як вийти з них переможцем, і герої дум, як справжні знавці свого військового діла, перемагають. Перемагають частіше ніж гинуть; принаймні дума уникає описувати їх поразки в бою. Крім Коновченка і Сірченка Петра, вони всі переможці. Коли ми бачимо їх помираючими (Самарські брати, Кодина, Безрідний) то обставини їх смерти не оповідаються, а говориться тільки про трагізм смерти, самітної смерти зокрема. Се інша тема, незалежна від певних історичних .обставин, XVI чи початка XVII-го в., так само як і тема Неволі в Плачах. Але мушу підкреслити, що для тих песимістичних тем в думах є і протиівага в вояцьких думах про ріжні вдатні виступи своїх героїв, що їх, як каже „Тихий Дунай“ Дніпрові —

Ни мое дунайское гирло (твоих козаковъ) не пожерло
Ни моя дунайська вода (твоихъ козаковъ) не забрала
Ихъ Турки не постреляли не порубали
До города-царя въ полонъ не забрали.

А вони сами —

Города бусурманскія плюндрували,
Огнемъ мечемъ воевали,
Сребра-злата по достаткахъ набирали,
До рѣчки Хортеци прибували,
Велику переправу мали,
До стародавной Сѣчи поспѣшали,
У стародавной Сѣчи очертою сѣдали,
Сребро и злато турецькое на три части паивали,
Медъ и оковиту горѣлку подпивали,
За весь мир Господа прохали... (Корпусъ I, № 9).

Такі думи не можна назвати сумними. Як би ми не дивилися на події і вчинки, що в них описані, але і співак і авдиторія безумовно дивилася на них як на явища втішні, що підносять настрій. Не вважаючи на їх голосільний мотив се оптимістичні твори, не кажучи вже про сатирично-бадьорі думи — Андибера або Козацьке життя, що його відгомони знаходимо вже в пародії збірки Кондрацького [1]).

Можливо одначе, що перевага сумних настроїв в українській поезії, яка так впадає в око сучасним дослідникам, вражала і Поляків XVI — XVII в., і складала у них враження, що українська пісня елегійна, жаліслива [2]). Але чи розбиралися вони між окремими родами сеї пісні, зокрема між піснями і думами, чи мали окремі назви для сих родів, сього на нашу думку з того доказового матеріялу, що звичайно приводиться до слова „дума“, не видно. Навпаки складається враження, що слово дума в старій польській літературі вживається в дуже невиразному, хисткому значінню. Видно тільки, що се твір не книжний, співаний мабуть під кобзу і сумний, себто більш менш все що хочете, і справжня дума також в тому числі: Każdą pieśń ukraińską byle nie taneczną i nie ściśle obrzędową — як каже Нейман про сучасне польське вживання слова „duma“, „dumka“ [3]).

В кожнім разі сього замало щоб притягати всі старі польські згадки про „думи“ до відбудування історії нашого епосу.

[1]) Про спільні моменти „Чабана“ і „Козацького життя“ див. акад. Ф. Колесса, Речитативні форми с. 106. К. Грушевська, На бічних стежках кобзарського епосу „Перв. Гром.“ 1929, в. II, с. 19.

[2]) Мова тут про зміст дум, складного питання про „сумне“ і „веселе“ в музиці я не торкаюсь.

[3]) Atheneum, як вище.

Поруч інших цінних завважень акад. Перетц робить також закид, з яким я не можу погодитися, — а саме, що я спрощую історію думового епосу і його носіїв, беру її статично і з'ясовую минуле дум на підставі аналогії з сучасністю. Торкаючись теорій походження кобзарів і дум, акад. Перетц пише „хоч як ми намагаємось зібрати відомості про старецькі асоціяції, кобзарські і лірницькі братства, усе ж уважати, що ці знедолені, вбогі люди створили думи — ми не можемо, маючи блискучу аналогію на півночі, де тепер ніхто не шукає творців дум поміж олонецькими та архангельськими розповідачами (сказителями), що своє мистецтво дістали тільки як спадок від професіоналів. І тому ми можемо приєднатися до думки Житецького, яку цитує і К. Грушевська, що не старці, а військові кобзарі, свідки подій і до того професіонали співці, а не професіонали старці були творцями дум, а звідси висновок: хоч як ми вивчатимемо старецькі братства й т. і. вони не дадуть нам ключа, щоб зрозуміти процес творення дум, а хіба щоб розуміти історію їхньої консервації в XIX в." (с. 80, підкреслення ак. Перетца). А далі переказавши наші думки про залежність кобзарства від церкви і від міщанської та хуторної публіки, акад. Перетц зазначає, що все се хронологічно не виразне і тому він не вважає сю картину „за спокінвічну, а тільки за таку, якою ми можемо збудувати її на даних XIX в.; може й кінця XVIII в., але не поширювати цю будову на давніші часи, що від них відповідних документів немає, робити ж висновки за аналогією — ми не зважуємося, бо такі висновки були б не історичні" (с. 82).

Бандурист мабуть з Чернігівщини 1850 рр.
З альбому Л. Жемчужникова.

Отже про „висновки за аналогією". — В історії дослідження кобзарства вони дійсно грають дуже велику ролю і крім інших, ідеологічних причин, тут важить власне сей брак відповідних документів, що його так справедливо підкреслює акад. Перетц. Бо що знаємо ми поза межами відомого нам кобзарства, перелому XVIII — XIX в. (не самого XIX-го, бо ж деякі кобзарі XIX-го в. се ще люди минулого століття, що в ньому виросли і вчилися!)? Знаємо, що були кобзарі шпитальники, знаємо придворних панських кобзарів і кількох військових кобзарів — але чи співали вони одне і те ж, чи мали ріжні репертуари, зокрема чи співали вони думи, або хто саме з них їх співав і які саме, сього не знаємо; се треба признати. Що з другого боку і давніше мусіли існувати співаки з репертуаром цілком подібним до кобзарського репертуару XIX в., — що такі співаки були ще при кінці XVII в. — се бачимо посередне зі збірки Кондрацького, де зібрано думу про Голоту, пародію на думу „Чабана", пісню про Байду і гумористичну пісню про Тещу. Все се „нумери", що складають репертуар дуже подібний до репертуару сучасних кобзарів-старців [1]) і не підходять до даних старої літератури про співаків „dum kozackich". Також, з огляду на те, що ми знаємо кобзарів при війську в XVIII в. [2]) цікавий той факт, що ми зовсім не маємо дум про події XVIII-го в. — з'окрема про Коліївщину [3]), хоч саме сі події сі кобзарі могли б оспівати як очевидці. Нарешті нічого не знаємо й про співання дум придворними кобзарями XVIII в., як Любисток [4]) і ін. Навпаки замітний той факт, що в російських пісенниках, де українські пісні появляються вчасно, дум

[1]) Порівн. М. Возняк, Із збірки Кондрацького, „Записки Н. Т. Ш.", т. CXLVI. Теж Ф. Колесса, Українська народня пісня на переломі XVII — XVIII вв. „Україна" 1928, 1 — 2, с. 60, К. Грушевська, На бічних стежках. „Перв. Гром." 1929, в. II. М. Жуковська, Пісня про тещу „П. Г." 1929, II.

[2]) Напр. Бандурка, що був у Січі в 1750-х рр., В. Ястребов, „Кіевская Старина" 1886, к. X, с. 379 дд.

[3]) В ній напр. брали участь три бандуристи стяті в Кодні — про яких знаємо від Ухача-Охоровича „К. С.", 1882, кн. IV, с. 161.

[4]) Див. Горленко, Придворный бандурист в бегах „К. С." 1888, X. с. 21.

знов таки нема. А в тих пісенниках власне повинен був відбитися репертуар придворних панських козбарів [1]). При такому стані відомостей дійсно дуже трудно говорити про співання дум в минулому, а зокрема також — про військових кобзарів-очевидців подій оспіваних в думах.

Одначе думка про сих військових кобзарів держиться уперто ще здавна. Коли не помиляємося вперше формулював її Срезневський і від того часу вона не тратила права горожанства в літературі про думи. — Сучасні кобзарі, мовляв, являються наслідниками військових кобзарів, очевидців подій.

Натяк в сім напрямі дав уже перед тим Цертелев, прирівнявши бандуристів до грецьких рапсодів, що ходячи з місця на місце славили героїв; за ним Максимович в збірнику 1827 р. теж назвав бандуристів „українськими рапсодами“ (с. VII); в збірці 1849 р. він розвинув се порівняння, вважаючи бандуристів наступниками Бояна (с. 4), але не клав натиску на їх участь в оспіваних подіях.

У Срезневського ж ся теза висловлена дуже категорично; в передмові до Запорожської Старини він писав про історичні пісні і думи: „Сіи преданія сохраняются в памяти бандуристовъ, потомковъ тѣхъ бандуристовъ кои подобно Скальдамъ Скандинавіи сопровождали храбрыхъ вольниковъ Запорожскихъ во всѣ ихъ походы, подобно Скальдамъ возбуждали ихъ къ битвѣ своими пѣснями, подобно Скальдамъ сохраняли для потомства въ пѣсняхъ и думахъ своихъ подвиги храбрыхъ...“ (З. С. т. I, с. 7). Срезневський говорить про „тѣхъ бандуристовъ“ як про явище відоме і цілком певне але здається що сю певність він почерпнув з популярної в той час збірки Немцевіча „Śpiewy historyczne“ 1816 р. де за історією Римської імперії Ґіббона розвинено дуже подібні міркування про бардів, їх агітаційну вартість в битві і в мирнім життю народів, і їх пісні з'вязано з думами що „Śpiewa dotąd ukraiński lud nasz“.. (с. 11). Одначе ся певність передалася й дальшим дослідникам. Вона виявилася в „думі“ про смерть бандуриста. Сильно відчуваємо її в Запискахъ о Южной Руси, де Куліш називав Андрія Шута „бардом“ (Записки, т. I, с. 43). Але се крайній гіперболізм, бо на думку Куліша, як і Срезневського кобзарі властиво тільки спадкоємці попередніх військових співаків, що ходили з військом на взір справжніх бардів, передгомеровських рапсодів, трубадурів [2]). Сі барди самі учасники козаччини; більш того—їх емблема, бандура, належить до ознак козака: „Чтобы въ козацкій вѣкъ и въ козацкомъ обществѣ назвать себя козакомъ или отъ другихъ получить такое названіе, для этого нужно было имѣть всѣ отличительныя свойства козацкого характера, а въ томъ числѣ и исскусство выраженія козацкихъ чувствъ [3])“.

Сі думки розвиваються потім далі, в новіших працях—у Неймана і в теорії Житецького про військових кобзарів. Не можемо тут розглянути в цілому історію сеї теорії, яка варта уважних студій; слід тільки зазначити, що ся історія дуже бідна на події, бо фактів на підпертя „військової“ тези в ній майже не знаходимо. Житецький обґрунтовуючи наново думку Срезневського не мав нових документальних даних, що говорили б про дійсно військовий характер кобзарів, про їх участь в оспіваних подіях. Він і не розвивав сеї теорії дуже докладно, обмежуючи її своїми важними поміченнями про участь шпитальників в творенню дум і роблячи ріжницю між носіями і творцями. Сказавши про широке вживання бандури і кобзи серед козаків (між доводами значне місце має „Смерть бандуриста“ і фальшована дума про Палія), він пише: „Всѣ эти данныя не позволяютъ сомнѣваться въ томъ что не одни „старци“ играли въ старину на кобзѣ и бандурѣ, хотя отсюда вовсѣ не слѣдуетъ, что они не принимали участія въ созданіи народныхъ малорусскихъ думъ. Говоримъ это въ виду мнѣнія, давно высказаннаго. что — воинскія думы сложены самими дѣйствующими лицами кровавыхъ трагедій старины, а не безоружными старцами (Записки о Ю. Р. I. 193). Дѣйствительно, по мѣрѣ успѣховъ козацкаго оружія въ борьбѣ съ Поляками въ эпоху Б. Хмельницкаго, думы становятся ближе къ текущей действительности, которая отражается въ нихъ со всѣми

[1]) Акад. Перетц, Историко-литературные исследования и материалы т. I, с. 219 зазначає, що хоч про бандуристів в московських панських домах XVIII в. є багато звісток, але вони нічого не кажуть про їх репертуар. А з опису сліпого бандурника, що співав для царівни у Берхгольца, автор робить висновок, що сей репертуар був порнографічний (с. 190). Взагалі: „Репертуар бандуристов начала XVIII в., судя по данным сборников и показаниям иностранных писателей, не отличался высокими поэтическими достоинствами. В нем преобладающими являлись два несродные элемента: религиозно-поучательный и юмористически-порнографический“ (с. 242 — Несколько выводов). Про думы в сих репертуарах нема й згадки.

[2]) Записки, I, с. 179, 181, 196. Щодо порівняння з трубадурами, то Куліш висловлював здогад що „въ старину“ були такі вечері, коли князі слухали своє „славословіе и щедро угощали и награждали пѣвцовъ“— мовляв і „трубадуры по окончанію своихъ пѣсень восклицали“—Largesse, largesse“ с. 196, прим. Так Куліш навіть щедрівки зв'язував з „трубадурами“.

[3]) Записки I, с. 188. Підкреслення наше.

подробностями бытовой и воинской обстановки. Въ то же время онѣ стоятъ вполнѣ независимо отъ вліянія лирическихъ пѣсенъ соотвѣтствующаго содержанія, чего нельзя сказать о думахъ болѣе ранней эпохи. По всему видно, что творцы думъ сами были непосредственными свидѣтелями событій. Мы думаемъ, однако же, что типическія особенности думъ не могли выработаться и установиться на полѣ битвы, вдали отъ культурныхъ вліяній школы, поэтому инициатива в созданіи думъ всегда принадлежала „старцямъ", изъ среды которыхъ съ теченіем времони выдѣлился особый тип войсковыхъ кобзарей или бандуристовъ. Ютились эти бандуристы въ козацкихъ отрядахъ и знали о происшествіяхъ своего времени не по наслышкѣ. Это были постарѣвшіе воины-козаки, которые по старости и другимъ причинам не владѣли оружіемъ и входили въ составъ полковой „музыки"[1]). А далі у Житецького іде свідоцтво Скальковського, що „почти всякій старшина имѣлъ у себя хлопца торбаниста", і відомості про двірських бандуристів з дневників Ханенка і Марковича (Любисток і інші) та про козацького бандуриста „Бандурку" і трьох гайдамаків бандуристів страчених в Кодні[2]). Все се були, цінні дані до історії кобзарського стану, особливо в сполученні з відомостями про старечі цехи і шпиталі, які вперше оцінив власне Житецький. Але для твердження про утворення дум військовими бандуристами се були слабі докази. Бо ж не відомо цілком, щó всі сі бандуристи співали. Тому хоч здогад про військових кобзарів з тим обмеженням, що робить Житецький (шпиталі), здається більш імовірним ніж напр. у Куліша, але се все ж таки тільки здогад. Через те не вважаючи на силу хисту і знання, що було вложено ріжними дослідниками в се питання, сама теорія військових кобзарів лишилася в головному тим чим була в 1830-х рр.— теорією побудованою на аналогії — аналогії між українськими професійними співаками й іншими, грецькими, а головно германськими і кельтськими. Акад. Перетц, розглядаючи теорію Срезневського, завважує після уступу Срезневського про бандуристів і скальдів, що ми подали його вище: „Не забуваймо, що дещо з того, про що Срезневський казав без жадних документальних підстав, грунтуючись тільки на випадковій аналогії та інтуїції, як виявилось, виправдали пізніші відкриття" (с. 115). З сею думкою можна погодитися тільки почасти,— що Срезневський дійсно угадав корпоративний характер кобзарства, „какъ бы особенный цѣхъ стариковъ",— тільки думаю, що се не була цілком річ інтуїції, а скорше обсервації, бо корпоративні риси кобзарів в 1820—30 рр. могли бути ще досить помітні, більше ніж в 1870-х., коли їх зазначено виразно. Аналогія ж кобзарів з скальдами властиво не потвердилася ніякими пізнішими відкриттями. Тільки дуже міцно вкорінилася в літературі, як готова теорія, а ще більше як поетичний образ.

Бандурист з Чернігівщини або Полтавщини 1850 р.р.
З альбому Л. Жемчужникова.

В свій час се розуміється мало своє пояснення в романтичних настроях, в зацікавленні національними культурами, середньовіччям, і само в собі порівняне дослідження одної співацької корпорації з подібними корпораціями, за браком інших даних, здавалося б зовсім допустимим. Але нам не можна при сьому забувати, що таке порівняння не може замінити документальних відомостей, що вартість його відносна і залежна від степені подібности явищ, а тим самим від докладности вивчення порівнюваних речей. А власне сього й бракує в теорії військових кобзарів. Детального порівняння організації кобзарів з якоюнебудь іншою співацькою корпорацією, наскільки нам відомо, не було

[1]) „Мысли", с. 170. Підкреслення наше.
[2]) „Мысли", с. 172.

переведено, не було навіть достатньо вивчено сучасний стан кобзарства, що міг би дати якісь вказівки — де саме шукати порівнянь. Так само не зазначається і релятивність самої аналогії. Навпаки думка про перехід військових скальдів в співаків-жебраків загально приймається так, наче се таке явище що раз-у-раз, можна сказати закономірно, трапляється в історії пісні, і тому мусило бути і у нас. При сьому забувається, що ані такі співаки, як наші кобзарі, не являються річчю розповсюдженою і типовою, а навпаки становлять явище індивідуальне хоч і не ізольоване, — ані військові співаки не таке вже загально розповсюджене явище. Правда ми маємо теорію переходу саксонських військових співаків scôpas в пізніших joculatores французького і англійського середньовіччя (Ґ. Паріс, Чемберс інші). Так само маємо теорію, яка доводить, що поки сі співаки-жонґлери стали мандрівними співаками, вони брали участь як вояки в боях і потім оспівали їх в воєнних епопеях. Але з другого боку, хоч сі теорії мають ще багато поважних оборонців, вони дуже оспорювані; арґументи, що виводяться проти героїчного минулого середньовічних професіональних співаків — дуже переконливі, і можна сказати, що се героїчне минуле переходить вже в категорію леґенд. Коли Бедьє (Legendes epiques, t. II c. 353) прирівнює згадку про Bertolais de Laon (на якого покликаються як на співака-учасника військових пригод, що він їх сам оспівував), до заяви автора іншої поеми, мовляв він одержав матеріяли до свого твору від самого Ісуса Христа у виді власноручного рукопису, то се справді характеризує дійсну вартість теорії воєнних труверів [1]). Але наша теорія військових кобзарів не має і такого „фактичного“ опертя як хочби сей Bertolais. Можна її обстоювати хіба тільки як робочу гіпотезу нарівні з іншими, признаючи, що коли українські бандуристи і могли бути скальдами в минулому, то ми про се в дійсности нічого не знаєм [2]).

Ми не радимо поширювати сучасний стан кобзарства на минуле і так обійти відповідь на питання, які були професійні співаки за давніх часів. Не чекаємо відповіді про минуле на підставі аналогії з сучасним. Але думаємо, що дослідження того кобзарства, що ми знаємо — кінця XVIII-го в. і XIX-го в. — може дати деякі вказівки щодо минулого, певніші ніж аналогія з іншими корпораціями, яка іґнорувала б сучасний тип кобзаря. Зокрема се дослідження поможе установити і такі аналогії, що дійсно відповідали б характерові явища, а відсунути аналогії далекі, що не можуть дати цінного матеріялу.

До таких далеких аналогій я віднесла б і аналогію з сказителями. Їх приведено як приклад того, що кобзарі не можуть бути споконвічними носіями дум, а мусять бути так як і сказителі спадкоємцями професіоналів. Се цілком вірно, — що кобзарі дійсно наслідники професіоналів, бо вони ж сами професіонали. Коли в характері їх професіоналізму може і була зміна, то аналогія з сказителями таки нічого не дає для її висвітлення, бо там є спадкоємство не професіоналізованих співаків від професійних, подібно як у сучасних співаків сербських епічних пісень [3]), а у нас може бути хіба що перехід від одної професії до другої, а правдоподібніше тільки модифікація в професії. Бо кобзарство таки професія. Се загальнозвісний факт, тільки все якось забувається.

Та обставина, що кобзарі між іншим і жебраки, підтримує у багатьох таке враження, що вони не мають властиво ніякого громадського статуса — мовляв жебраки се такі люди, що не можуть бути нічим іншим. Проти того можна завважити, що се не відповідає навіть українському професійному жебрацтву — бо воно само має характер професії, не кажучи вже про кобзарів. Адже вже ієромонах Климент, в одному з його цікавих віршів, виданих ак. Перетцом, підкреслює так би мовити організований характер їх ремесла — противставляючи його, як не дивно — „аматорству“ пекарів-калачників. Мовляв жебраки мусять учитися свого ремесла, тимчасом як ремесла пекарів —

„...кождый за мѣнуту можется навчити.
Кгды ж ремесло их жадной трудности немает:
Поплетши сюда туда тѣсто въ пѣчъ сажаетъ.
Прето и самы дармо в цех той уплися [4]).
Власне як старецькіні цехи повелися.
Єднак в старцов наука єст, языка ся вчити [5]):
И як бы млосины або хлѣба просити [6])

[1]) Зазначу, що в своїй праці про Fabliaux (1893) Бодіє ще приймав без застереження існування воєнних жонґлєрів і самого Bertolais, с. 431.

[2]) Натяк на первісне співання дум в військовім і старшинськім колі добачають часом в закінченнях дум, де згадується „народні голови“ (див. Житецький, Мысли, с. 171), але чи тут є жива ремінісценція чи просто засіб співака надати собі авторитетности? Адже і П. Братиця звертався в своїх закінченнях дум до царя Олександра II, котрий ніколи в життю їх не чув.

[3]) Босняцькі співаки новішими часами здебільшого аматори, що нормально займаються якимнебудь ремеслом, а спів у них додаткова спеціяльність, але тим не менше співають вони за гроші, хоч і не всі.

[4]) Справа про цех калачницький, проти якого обурюється Климентій бо „Калачники не ремесники“.

[5]) Мабуть — таємної старечої мови.

[6]) Очевидно мова про „жебранки“, а може і про вивчення відповідного пісенного репертуару.

З того, що Климент нарешті признає право існування обом цехам, коли вони, мовляв пильнуватимуть своїх обов'язків до церкви, видно, що старечий цех був цілком закономірною установою, що мала нормальне місце в побуті [1]).

Тим більше не треба недоцінювати професіоналізм кобзарів, що розпоряджають справжнім фаховим умінням як музичним так, дозволю собі сказати — і літературним. Я не хочу перецінювати вартости сього літератства, з його перекручуванням слів, механічним переказуванням, часом незрозумілого для співака змісту, безпомічністю рими і загальною наївністю художніх ефектів. Але тим не менше сі хиби спаровані з справжньою технікою в орудуванню сими нехитрими засобами, технікою виробленою, що при ближчім знайомстві виявляє свої правила і професійні секрети, які треба знати і обходитися ними вміючи -- ціла маленька „наука", як сказав би Климентій, котра думаю, не так вже далеко відстала від „реторики" якогонебудь недоученого бурсака, інтеліґента козацьких часів. Не висловлюючись сучасним зворотом. Навіть у польських джерелах, на які покликаються оборонці теорії деґенерування кобзарства з його колишнього лицарського минулого, „думи" являються вульґарним жанром. Отож думаємо, що навіть в часи їх розцвіту думи не були співами тільки лицарів для лицарів, але мали часом і більш скромну авдиторію, подібно до того, як деякі жонґлери співали раз в феодальнім замку, де їх обдаровувано кіньми, дорогою одежою і золотом, а раз на мості або в шинку, проганяючи тих, хто не може заплатити кілька шагів за пісню.

Не сумніваюся, що колись ся техніка професійних співаків дум була значно вища, брак письменности в сучаснім кобзарстві мусів вплинути деґрадаційно на сам фах. Але все таки думаю, що деякі первісні риси сеї техніки переховалися і в тім, що нині доступне нашим студіям, і тяглість фаху таки існує. Жебрацтво кобзарів і їх мало освічена авдиторія в XIX в. — не арґумент, проти сього.

Старець з поводирем з Чернігівщини або Полтавщини.
З альбому Л. Жемчужникова 1853—56 рр.

Ми не маємо ніяких даних на те, що думи виконувалися колинебудь т і л ь к и для вищих верств суспільства, що їх носії були коли небудь тільки концертними співаками, Такі професіонали мають дуже широке поле діяльности і дуже ріжну долю, але оцінювати їх як культурне явище доводиться не з огляду ріжних крайностей в їх кар'єрі, але з погляду типових професійних рис. Чи се буде Вальтер Гелідей marescallcus ministrallorum англійського короля Едуарда IV, що його сей король охороняв від конкуренції інших жонґлерів своєю грамотою 1469 р., чи „двора ея императорскаго величества спѣвальной музики тенористъ и россійскій дворянинъ Григорій Михайловичъ Любистокъ", чи один з тих французьких співаків, що проспівавши задармо довгий час верталися до дому з порожніми руками обдерті, промерзлі і голодні і лишили нам свій жаль в жонґлерських поемах, чи Григорій Холодний, що співає купцям в гостиниці, чи Вересай, якого слухали великі князі і який вийшовши з інтеліґентського дому, де його вважали майже за рівного, тут же сідав на вулиці і співав для прохожих, як жебрак [2]). В ріжних часах і обставинах співають сі люди — з обов'язку чи покликання своєї професії, як професіонали. І досліджувати їх доводиться на тлі сеї професії. Ми не заперечуємо, що сі професіонали не могли бути приналежними і до війська; але думаємо, що помилкою було б протиставляти тих військових кобзарів старцям [3]), вважати їх за попередників кобзарів-старців, приймати за певне існування військового періоду в історії кобзарства і протиставляти його нинішньому старцівському.

---

[1]) Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, т. VII, Вірші Климентія, видав В. Перетц. Львів, 1912 с. 115.

[2]) Порівн. його некролог, В. Горленка (К. С. 1890. VII с. 133) „...выйдя из знакомого дома и только что получивъ нѣсколько рублей, онъ садился в кругу собратій на церковной паперти и принималъ подаваемыя копѣйки".

[3]) Подібно ставить справу і остання праця про думи ак. Ф. Колесси, Речитативні форми в народній поезії, „Перв. Гром." 1927, вип. I—III. Припускаючи, що творцям дум „не була чужа деяка шкільна освіта,

В рамцях сеї передмови довше спинитися на характері кобзарства в минулому не можемо, бо вважаємо се питання за складне і таке, що без досить поширених студій його краще не збувати готовою гіпотезою. Думаємо, що сі студії мусять виходити все таки від того, що ми знаємо певне, себто від співаків XIX в. незалежно від того, до яких висновків нам доведеться прийти в кінці. Думаємо також, що тільки вивчивши се питання про носіїв дум, зможемо сяк чи так відповісти на питання про творців дум. Нам здається, що з культурно-історичного погляду се питання вужче від першого і мабуть тільки почасти залежне від нього. Бо коли думи могли бути творами самих співаків, що їх розповсюджували, то могли бути і літературними, так би мовити, переспівами ходячих оповідань, або співацькими перерібками літерацьких книжних утворів[1]). Взагалі, як звісно, можливости практики народніх професійних співаків майже безмежні — від сучасних уличних берлінських співаків, що купують собі щомісяця нові вірші у третьо- чи п'яторядних літераторів і співають їх на вулицях і в подвір'ях — до паризьких уличних співаків XVII — XVIII, що їх пісні, так звані chansons de pont-neuf, друкувалися і продавалися в великій скількості між міською публікою і на провінції. У сучасних кобзарів траплялося і одне і друге, бо ж вони переймають тексти і від інтеліґентів з книг, а часом, як ось М. Кравченко, і самі компонують, — хоч се останнє і грає зникаючо малу ролю в побуті. Можливо, що монографічний дослід кількох дум позволив би сказати щось більше про їх колишніх творців.

Старці на базарі або при дорозі співають псальму.
З альбому Л. Жемчужникова 1853—56 рр.

Завважу тільки, що здається не слід зв'язувати питання про творців дум з питаннями про участь кобзарів в походах, бо думи могли безпечно бути творами і не очевидців подій. Про те що думи утворені очевидцями, писано часто, але переважно досить загально. Здається що ще найдокладніше розбирав се питання Куліш, тільки на жаль невдало, бо на підставі фалшованих дум. — „Если такимъ образомъ старый воинъ въ послѣдній свой часъ обратился къ бандурѣ съ рѣчью какъ къ живому существу," и пере-

---

хоч могли скадати думи і не грамотні люде". Він вважає, що співці і популяризатори дум могли набиратися особливо споміж старих окалічілих козаків, але „щойно кобзарі професіонали витончують їх форму, устійнюють зміст, плекають і розвивають її в районових організаціях, виспівують думові теми, то розширюють чи обмежують думовий репертуар відповідно до вимогів публіки".

[1]) Навіть—перспіви інтермедій. Я. Гординський в останній праці, порівнюючи Андибера з „нищим" в інтермедії Дернівської збірки, справедливо завважує: „Цікаво, що в думі про Ганджу Андибера бачимо багато елементу рухового, мімічного, що завершується биттям — чи не піти б тут крок дальше від дослідів Житецького та Ф. Колесси, й не доглянути в тій думі деякого впливу інтермедій з їх руховим елементом, ситуаціями, а може й деякими типами („Шинкарка"). З української драматичної літератури XVII–XVIII— Пам'ятки укр. мови і літ. Наук. Тов. ім. Шевченка т. VIII. 1930. Думка, в кожному разі, цікава.

давалъ ей грусть о близкой кончинѣ въ дали отъ товарищей (мова йде про „смерть бандуриста“); если изгнанникъ въ Сибири выражаетъ этимъ органомъ свои мысли и чувства“ („дума про Палія“)... „то какъ не заключить, что такія думы какъ о дарахъ Баторія, какъ о походѣ Серпяги, или о походѣ Сомка Мушкета, или о войнахъ Богдана Хмѣльницкаго, сложенныя самими дѣйствующими лицами кровавых трагедій старины, а не безоружными старцами? Владѣя инструментомъ и глядя на событія сквозь призму цвѣтистого украинскаго воображенія, неужели они только повторяли думы слѣпцовъ; а сами ихъ не складывали. Гораздо естественнѣе было слѣпцамъ, посѣщая козацкіе таборы и бесѣды для милостыни, наслушаться козацкихъ пѣсенъ и потомъ распѣвать ихъ на присьбахъ подъ сельскими хатами“ [1]). Якраз очевидці - автори сих козацьких пісень, що він цитує були — Срезневський, Євецький, Афанасьєв [2]).

Найвиразніший доказ козацького авторства Куліш бачив в тому, що думи в поетичних місцях говорять від першої особи множини [3]). Нам здається, що з сього приводу варто було б уважно переглянути власне описові частини дум, особливо ті, що торкаються батальних сцен або військового знаряддя. Вони, крім дум про Хмельниччину і Плачів (яких тут не торкаюсь) дуже нерівноївартости, але в теперішньому вигляді, нігде не мають такої докладности, яка хочби приблизно позволила говорити про опис з власного досвіду [4]). Ще найскорше, здається нам, се можна б думати про описи корабля в думі про Кішку, хоч і тут се може свідчити тільки про деяке знайомство з устроєм судна взагалі, а не про особистий досвід на турецькій галері. Сій думи взагалі щастить на монографії, але всі вони торкаються історичних джерел сюжету, а описових деталів не торкаються. Див. нові праці, Б. Барвівський, в рамках студії про Целевича. (Збірник іст.-філ. секції Н. Т. Ш. т. XV, Львів 1927 с. 40—87) і акад. Щурат, Дума

Бандурист мабуть зарисований на Чернігівщині.
З альбому Л. Жемчужникова 1853—56 рр.

[1]) Записки, с. 193.

[1]) Нижче („Думи про Хмельниччину“) ми торкнулися можливости походження одної групи дум (що їх передає нам співак Цертелева) з кругів якогось привілейованого кобзарства, інспірованого від гетьманського двору. або навченого книжними людьми. Ся група передала в думах офіційне толкування подій 1650-х рр. паралельно з іншими кобзарями, що передавали вульгарне толкування. За ріжницями стилю в думах про Хмельниччину ніби почувається існування двох категорій носіїв (не кажу творців, бо автори сих дум могли бути ще ріжнорідніші) думового епосу в XVII ст. Але виразно про них ми нічого не знаємо.

[3]) Се помічення він зробив з приводу М. Богуславки в Записках с Ю. Р. I, с. 214, мовляв Плачі говорять від колективу: „визволи нас“, подібне помічення там же с. 193, примітка, з приводу пісні про Перебійноса: Слова „Не пустімо Ляхові Польщі“ — Бандуристъ слѣпецъ сказалъ бы: „не пусты, Боже!“ или: Не попустите козаки! с 193, примітка. [4]) Порівн. Корпус, т. I, с. CCIII.

про Самійла Кішку) „Діло“ 1927 ч. 166. 7; про останню знаю тільки з пересказу у Барвінського. В інших думах немає і такої докладности, взагалі нема здебільшого нічого, що свідчило б про щось більше як переповідання пригоди, про яку довелося чути. Додам навіть — нічого такого, що безумовно виключало б сліпецтво оповідача, хоча з сліпецтва сучасних кобзарів роблять звичайно важкий арґумент проти старовинности і первісности сучасного типу кобзарів. Не вгадуючи зовсім, чи носії дум в старих часах були чи не були сліпі, завважу, що зорові враження в думах не грають великої ролі, напр. кольори, вигляд і міміка дієвих осіб, про яку чуємо багато в піснях; більше важать їх інтонації і рухи[1]). Але се розуміється може бути і впливом сліпецької практики новіших часів на думи.

Та се все питання, що виходять за межі видання текстів, що отсе подаємо, і ми торкаємось їх тут постільки, поскільки вони впливають на наше видання. Можемо тільки надіятися, що се видання стане допомогою в досліді над сими складнішими і важливими питаннями про колишніх носіїв дум і їх місце в давнім українськім життю.

Сею надією могли б ми закінчити сю передмову, але за нами лишається ще обов'язок деяких пояснень і спростовань, що вже не мають нічого спільного з Корпусом, але їх потреба виникає з деяких непорозумінь, що стались з приводу вступної статті в першім томі. Маю на увазі деякі завваження ак. В. М. Перетца і О. Малинки. Ак. Перетц в своїй цінній критиці подає деякі важливі доповнення до нашого перегляду праць, що мали відношення до збирання дум. Правда, він при тому закреслює рамки дещо ширше ніж ми, згадуючи напр. і книжку Бодянського де, як каже сам, само слово „дума“ згадується тільки раз. Такі праці як ся, або як Великорусскія былины Халанського, що теж відзначає акад. Перетц, дуже важливі в історії досліду народньої пісні взагалі, не мають безпосереднього зв'язку з збиранням дум. Так думаємо і про праці що тільки свідчать про „зацікавлення думами“, як висловлюється ак. Перетц, напр. стаття Венелина, праця Махаля, що на думку самого автора теж „цікава як бібліографічний номер і як свідоцтво, що Чех славіст цікавився був українською народньою устною творчістю“ (с. 97). Такі свідоцтва зацікавлення чужинців (а їх не так вже мало, хоч би Bodenstedt, Rambeau, Chodzko, Millien, ріжні російські переклади дум, тощо)—мусіли б безмежно поширити нашу роботу, дуже мало що додаючи до історії консервації дум. Се мушу сказати і про згадану у В. М. Перетца збірку Будзиновського, що дійсно по своєму характеру подібна до „Дум Кобзарських“ Грінченка, але цілком не мала того впливу на живу консервацію дум і на їх співаків, як Грінченко.

Тип лірника на Лівобережі в 1850-х рр.

З альбому Л. Жемчужникова.

Натомість жалую, що не могла використати цікавої вказівки про імпровізацію бандуристів в листі Срезневського до Снєгірьова в Учених Записках Московського Университета 1834 г. і рецензії Отечественных Записок на Метлинського, що була нам відома тільки з статті Сумцова.

---

[1]) „Згорда промовляє“, „ревно плаче“; усміх, коли не помиляюсь, згадується тільки в думі про Коновченка, але сі наші помічення, розуміється, вимагають перевірки.

Щодо думи в статті Євецького в „Отечественныхъ Запискахъ“ 1841 г., яку теж згадує акад. Перетц (Е. В. VII с. 90)—то се тільки передрук за Ż. Pauli варіянту нашого № 15, Г. А варіянт Ż. Pauli (згаданий у ак. Перетца на с. 100) се передрук з Русалки Дністрової.

Чи дійсно ми недоцінили статтей Неймана в Варшавськім Ateneum 1885 і Равіти в Tygodniku Ilustrowanem 1890 р.?

Що в статті Неймана „багато такого, що і раніше і пізніше повторювалося в українській та російській науковій літературі про думи“ (Е. В. VII, с. 93), се цілком вірно і

Тип лірника на Лівобережжі в 1850-х рр.
З альбому Л. Жемчужникова.

в історії дослідження дум ся праця відограла значну ролю, але на питання безпосередньо зв'язані з збиранням дум, з їх розповсюдженням тощо, вона впливу не мала. Щождо „міркування (Неймана) про вагу географічного розподілу дум і кобзарів“, що підносить особливо ак. Перетц (с. 95)—то оригінального після статтей Горленка, котрі з'явилися в „Кіевской Старинѣ“ невдовзі перед його працею,—Нейман тут не дав нічого і так само не вплинув на скерування розшуків дум чи їх дослідження в напрямі отсього територіяльного розподілу, їх районових гнізд.

Найціннішим в статті Неймана був мабуть таки той вплив, що вона мала на деякі частини Мыслей Житецького — і сей вплив дійсно ми не досить відзначили. Стаття ж

Кобзар що був в Киеві під Різдво 1912 р.
Рис. П. Холодного.

Бандурист в м. Седневі в робітні Л. Жемчужникова.
З його альбому в Істор. Музею Шевченка.

Равіти, що популяризувала думки Неймана, навіть і такого стимулюючого значіння не мала — при деякій обізнаності з літературою про думи вона цікава головно курйозними фактичними помилками, як от запевненням, що кобзарі ніколи не жебрають, що відзначив і ак. Перетц, або констатуванням, що кобзарі не вчать учнів дум, бо тоді учні знали б те ж, що і майстер і зразу б покинули його (без визвілки).

Натомість дозволю собі заступитися за монографію М. Андрієвського,—не за його „історію з географією“, як дотепно каже акад. Перетц (с. 84), а за право сеї статті на

Кобзар Марко Ярема-Скачок.

Фотографія Б. Луговського.

нашу увагу — з огляду на те що монографії, навіть поганенькі, в історії дум явище дуже рідке (дума про Озовських братів, найкраща дума, тільки й дочекалася, що розвідки Андрієвського, а крім того монографії є тільки про Кішку, Олексія Поповича і Марусю Богуславку), стаття ж Андрієвського зробила таки й деякий вплив. В. Горленко вважав її „очень хорошей книжкой“ (Листи до П. Мартиновича „Науковий Збірник“ 1929 с. 154), Ів. Франко за „працю взірцеву щодо методичности трактовання та ясности викладу“ (Студії, с. 3), а в полеміці з М. Тершаковцем він просто таки побивав його нею, так наче се був монументальний твір науки про пісні — (там же, с. 472 — 474).

Нарешті робить мені закид акад. Перетц (с. 101 — 108) за невірне переказування думок його і П. Житецького. Властиво щодо мого реферату Мыслей (що поданий в І томі Українських Народніх Дум, с. CXLI — CLIII) він не робить спростовань — мовляв сей реферат зроблено „взагалі вдатно“, а його уваги підкреслюють, що я не досить визначила,

ролю нерівноскладових віршів у Житецького, так що на с. CLXXXIX я навіть написала мовляв Житецький вважав, що думи зложилися „під впливом силябічних віршів“. Щодо поглядів Житецького на нерівноскладові вірші акад. Перетц відсилає до рецензії Житецького на його (акад. Перетца) „Историко-Литературныя Исследования и Материалы“. Обидві вказівки вповні приймаю; слово „силабічні“ в моїй фразі дійсно зайве. Рецензія Житецького не була мені відома, я не сподівалася, що в ній буде мова про думи, бо в И.-Л. Исследованиях думи обговорюються тільки між іншим, тимчасом ся рецензія дійсно значно уточнює погляди Житецького на відносини між думами і віршами. [1]) Тут Житецький не повторював вже своєї теорії про колишню одність дум і галицьких „дум“ (Мысли с. 129, 175) і ширше спинився коло відносин дум до рівноскладових віршів — очевидно під впливом праці акад. Перетца. В „Мыслях“ ті приклади, що акад. Перетц наводить в своїй рецензії на корпус, як порівняння дум з нерівноскладовими віршами у Житецького [1]), в „Мыслях“ подані або як проза [2]), або наводяться з огляду на їх зміст, а не на форму [3]). Крім одної „жебранки“.

Щождо мого ніби солідарізування з „Рідним Краєм“ проти акад. Перетца („Е. В“. 7. стр. 101—102), то можу тільки зазначити, що цитування не означає солідаризування! тим більше, що на сторінках „Рідного Краю“ писалося про думи чимало такого, що я власне відкидаю в своїй роботі.

Нарешті згадаю, що в „Етнографічному Віснику“ [4]) надрукована замітка О. Малинки, в якій заслужений етнограф звернув мені увагу на недогляд який я охоче тут спростовую. О. Малинка звертає увагу на деякі помилки що сталися при переміні правопису його тексту на сучасний правопис в першім томі Корпусу [5]) і дає таке інтересне пояснення що до вживання слова „думка“ у кобзарів найновішого типу:

---

[1]) Отчет о первом по отделению Русского языка и словесностиИ. А .Н присуждении премии митр. Макария. СПБ. 1903, с. 23.

[1]) Акад. Перетц, с. 103—104 подає їх як вірші.

[2]) „К тому же выводу (книжних впливів на думи) приводит нас наблюдение над построением предложения, как в думах, так и в старинной малорусской прозе“—приклади „Слово о бездождии“ і „Избиение“ (с. 36—37).

[3]) „Лѣкарство роскошникамъ“, Житецький переказує його зміст, бо на сю т е м у написано багато віршів в XVII і XVIII в. Мысли, с. 59.

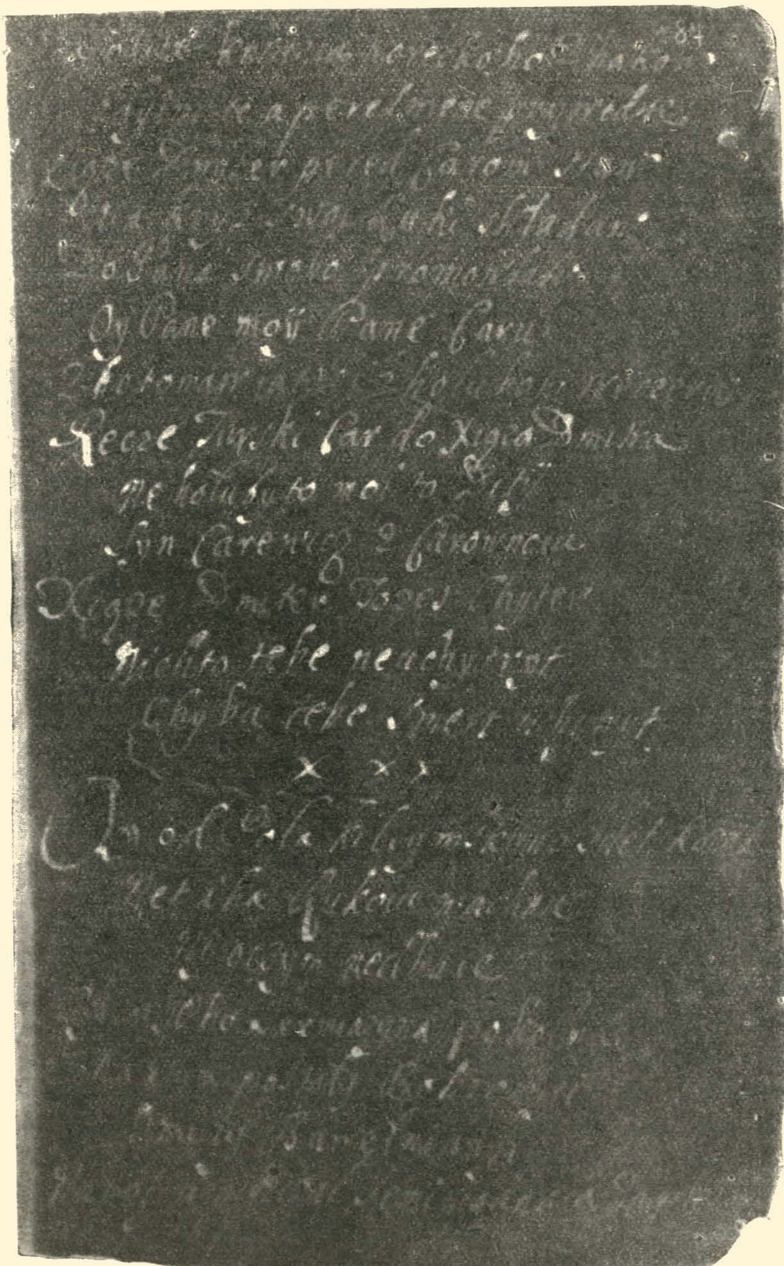
[4]) „Кілька слів про мої записи дум“. „Етн. Вісник“ к. VII с. 244.

[5]) Сі помитки такі корпус I с. 74 вар. Й ряд. 6—коробель, зам. карабель; ряд. 23. Шайки, зам. шайкі; ряд. 26 хлопцы зам. хлопци; ряд. 3) козаки зам. козакі; ряд. 50 лошаддю зам лошад'ю (?).

„На стор. XV та CLIV авторка пише, що декотрі дослідники—серед них і я—„думи“ звуть „думками“.. Справді, я вживав такої назви, але-ж не „з ніжности до рідного слова“ (як гадає К. Грушевська), а тому що чув це слово в такому розумінні від кобзарів та лірників; у такому самісінькому розумінні слово „думка“ чув і В. А. Камінський (він сам мені казав) від лірників на Волині. 14 серпня 1928 року був у мене кобзар Дем'ян Симаненко. Розмовляючи з ним, я поспитав і за те, чи не доводилося йому де чути, щоб замість „дума“ казали „думка“. На це він одказав: „А як-же! біля Ніженя та на Полтавщині кажуть так:—я знаю думу про Хмельницького, або Невольницький плач; а як каже:—я знаю деякі думки, або:—думо́к я не співаю,—то тут уже кажуть: „думка“. З його слів виходить ніби так: коли слово „дума“ має конкретне значіння, коли при цій назві пісні подається ще—про що́ в ній співається, то вживається слово „дума“, коли-ж вона має абстрактнє значіння, подається тільки як назва певного літературного твору,—то „думка“.

Далі, на стор. CLIV читаємо: „Малинка зробив помилку, заявивши, що (лірник) Прищенко співав д у м у про Осаду Почаєва—себ-то відомий кант про Почаївську Божу Матір. Малинка надавав чимале значіння сьому „відкриттю“.—До цього мушу завважити, що це „відкриття“ належить не тільки мені, ба й проф. М. І. Стороженкові „Единственная у нас религіозная д у м а (писав він)—волынская пѣсня о битвѣ подъ Почаевомъ“ („Ой сійшла зоря вечеровая“). [Ол. Пчілка: „Н. И. Стороженко“ „К. Стар.“].

Подібні помилки—річ цілком зрозуміла, бо „тільки з працями Ф. Колесси се поняття („дума“) набуло цілком конкретного змісту та цілком твердих меж: стало можливим говорити про думи, як про зовсім означене літературне явище“ (XV).—Але-ж студії Ф. Колесси почали виходити допіро з 1910 року, а я свої матеріяли записав був ще в 1890-х рр.“.

Сторінка зі збірки Кондрацького, на якій починається найстарший запис думи.
(Фотографія з оригіналу що добув для нас акад. М. Возняк).

ДУМИ ПРО ЛИЦАРСТВО.

Під сею рубрикою збираємо тут думи присвячені окремим представникам козацького стану. Вони не об'єднані якиминебудь подібностями в сюжеті чи обстанові, як невільницькі думи або думи про море, а тільки тою спільною рисою, що всі вони описують окремих представників стану, названих по імені, як носіїв прикмет моральних і громадських, цінних або небажаних з становища козацької станової етики. Вони хвалять або гудять, описують і обговорюють окремі типи з-поміж козацтва, окремі вчинки і ситуації, даючи взірці певної станової казуїстики в питаннях етики і звичаїв стану. Конкретно се звичайно зводиться до питань військової дисципліни, як найважнішої чесноти, шанування певних військово-професійних норм і звичаїв, або їх порушення і при тім ні соціяльно клясові питання, ні політичні проблеми, ані питання родової моралі не грають першорядної ролі. Сі думи не торкаються політичних моментів, як думи про Хмельниччину, ані питань клясових взаємин, як дума про Андибера. Не розгортують вони загалом і родово-семейних ідеалів в конфлікті з ворожими їм обставинами і вимогами життя, як се бачимо в деяких з невільницьких дум, або в думах про степ.

В „лицарських думах" всі інтереси обертаються в становім козацькім світі, як в певнім мікрокосмі відокремленім від інших суспільних тіл, і навіть „вороги", з якими се козацьке лицарство воює, не мають властиво політичного значення, а служать тільки пробним каменем, на якім випробуються власні станові прикмети, і тому з усіх можливих „ворогів", з якими воювало не раз козацьке лицарство — Польщі, Московщини, Молдави і навіть власних козацьких усобників, сі думові лицарі знають тільки найяскравіших — басурменів, Татар і Турків. Фрази про оборону „православної віри" чи „Руської землі", що то тут, то там трапляються в сих думах, зокрема в думі про Коновченка, не можуть закрити сеї очевидної дійсности — чисто станового характеру сих дум і їх героїв.

Не творять сі думи і якоїсь окремої історичної групи — моменти й постаті, що в них часом з'являються, належать до ріжних часів, і тільки історики Козаччини зможуть окреслити ті етапи в історії її внутрішнього розвитку, що відбилися в сих думах. Річ ясна, що козацький стан не виявляв в однаковій степені від самого початку і до кінця свого існування виразности своїх станових прикмет, внутрішньої солідарности і не однаково різко протиставляв себе іншій суспільності, тому не однаково виразно відбивались сі прикмети і в його епосі. Навпаки, навіть під нівелюючим покровом епічних фраз історичні і соціяльні ріжниці між окремими персонажами помітні дуже ще й нині, як ось між Хв. Безрідним з його багатою одежою і вимуштруваним джурою та козаком Голотою в „бобрових постолах з жіночими волоками", між Коновченком, що пішо втікає до війська і Сірченками, що йдуть туди по родовій традиції, за славним іменем свого батька. Але поза сими ріжницями всі сі постаті мають щось спільне, власне свою репрезентативність, що дає їм художнє буття виключно як представникам козацького стану. А для нас важно те, що схарактеризовані тут думи ріжняться від інших дум власне сими рисами станової окремішности і завдяки їм творять певну групу.

Правда сі станові риси трапляються почасти і в героях інших дум, поданих в інших частинах нашого видання. Але в ніяких інших думах, на нашу гадку, сі риси не являються в такій мірі суттю самого твору як в поданих тут в отсій — лицарській рубриці.

До того ж при близькім розгляді сі думи про лицарство виявляють незвичайно багато внутрішніх зв'язків між собою, що позволяють розглядати їх як численні варіяції

на кілька обмежених тем, а властиво на одну єдину тему — вихваляння козацького стану, як він тут звичайно зветься: військового „товариства кревного і сердечного“.

Так дума про Матяша описує взірцевого отамана, розумного проводиря і порадника козацької молоді, ілюструючи сей образ прикладами тих поганих наслідків, що має непослух його порадам і порушення належної дисципліни. Сей же мотив виступає в історії Петра Сірка, і творить основу думи про Коновченка, де сей момент ускладняється мотивом матернього прокльону.

Мотив прокльону, що зустрічається в багатьох інших думах, уведений сюди разом з іншими мотивами (як мотиви загадок, багатирського коня, феральних днів тощо), для збагачення сюжету сього незвичайного твору, в який кобзарство вложило дійсно силу своєї праці і вміння, як в особливо укоханий і популярний нумер свого репертуару. Але стрижнем думи про Коновченка таки являється проблема недисциплінованого героїзму, так сказати — героїзму проти правил — блискучого, але ненадійного. Бо, як каже дума, „п'ян чоловік слави, чи лицарства не докаже“, і тут замість „п'яний“ можна так само сказати „своєвільний“.

Коли сі думи обговорюють питання військової дисципліни — проводу і командування, обрисовуючи обов'язки проводиря до його підвладних та звеличуючи його в їх очах, то в історії Хведора Безрідного, Веремія Волошина і Волошина Голуба (в думі про Сірченків) дебатуються відносини молодшого вояка, так сказати — вояка учня, джури, до свого пана і учителя в військовій справі.

Негативні приклади сих відносин, намічені в постатях двох Волохів — невірних джур — дійшли до нас у вигляді настільки уривковім, що ми можемо ледви уявити собі характер і тенденцію тих творів, що описували їх докладніше. Антитезу до них творить вірний джура Хведора Безрідного.

Дума про Безрідного незвичайно вбога змістом, обертається коло досить дрібного питання звичаєвого права — питання приймання джури в козацький осередок: передачі джурі зброї і коня від помираючого лицаря — його пана. Таке питання може мати інтерес тільки в своїм колі, серед людей, що кермуються тими звичаями і цікавляться їх застосованням в житті, себто серед козацтва, і навіть дивно було б, що ся тісно-станова дума могла проіснувати в кобзарськім вжитку аж до другої половини XIX ст., коли б ми не мали пояснення сеї симпатії кобзарів до думи про Безрідного в близькості до кобзарського кола соціологічного моменту передачі, яку описує ся дума. Дійсно кобзарі більше ніж всяке інше цивільне населення могли розуміти вагу тої проблеми, що описує Безрідний — саме завдяки тому значенню, що мала в кобзарськім колі професійна промоція — визвілка, не менше важлива для нормального існування професії, як правильне степенування військових чинів для військової організації.

Так ось чимало є спільного між думами сього типу — і то саме такого, чого нема в ніяких інших думах, за виїмком хіба думи про Олексія Поповича, що також обговорює питання станових звичаїв і тільки завдяки своєму „чудовому“ ухилові набрала загального характеру.

Деякі риси в сих думах позволяють навіть здогадуватися, що колись між думами про лицарство були ще тісніші звязки. Правда се вважається цілком аксіоматичною правдою, що в думах не було циклізації, але на нашу думку зіставлення деяких моментів, як хочби двох джурів Волохів в згаданих думах, коли не заперечують сеї правди цілком, то ослабляють її категоричність. Інший приклад дає сюжет думи про Сірченків з натяком на смерть Романа Сірка, про якого в думі не говориться, а згадується він зате в пісні про думового героя Богуславця. Не сумніваюсь, що коли б ми розпоряджали більшою скількістю аналогічного матеріялу таких внутрішніх звьязків знайшлося б ще більше.

З-поміж поміщених тут дум найменше становий характер має дума про Голоту, яка, правда, вихваляє козацьке лицарство в особі одного з його представників, але не дер-

житься при тім специяльно козацького станового кругозору, хоча немає і слідів якоїсь виразнішої ідеології, як напр. Андибер. Але і Голота не без зв'язків з іншими думами — порівняймо хочби присвоєння Татаринової одежі Голотою, що творить бравурно-іронічну антитезу до одягання Хведорового джури: ось, мовляв, як роблять, коли прощаються з своїм лицарем, а як слід робити з невірним ворогом! Дума про Голоту з усіх дум отсієї групи найближче підходить до попереднього відділу — про горе в степу. Тут маємо ще ту саму обстанову „гуляння по степу", навіть виступає та сама фразеологія — змінився тільки тон: з прибитого і неспокійного став войовничим і побідним. Козак з Кодими, що тільки „тричі гуляв" на ній, гине від свого необережного знайомства з степом та проклинає Кодиму-долину за свою невдачу, тим часом Голота згорда дивується, що скільки він в степу не гуляв „ніякого дива не видав". Разом з тим в сій думі загострилися і специяльно козацькі риси і в постатях і в самій ситуації. Дума з приємністю підкреслює воєнне вишколення Голоти — добре стріляння, уміння добре їздити на коні, своєрідний „спартанський" спосіб одягатися, всякі навики і вередування козацькі. Але з огляду на вищезазначену близькість Голоти до думи про Степ ми й ставимо її на початку сього нового розділу.

Одначе такий розподіл не має на увазі хронологічних міркувань — ми не вважаємо, що дума про Голоту старша наприклад від Коновченка, як і не думаємо взагалі, що лицарські думи новіші від невільничих і старші від дум про Хмельницького. Наскільки ж треба бути обережним з хронологізацією дум взагалі, про се зайвий раз нагадали знайдені ак. Возняком тексти Кондрацького. Вони посунули раптом думу про Голоту, що вважалася одною з новіших дум, на позицію найстарішої (відомої нам) думи; ся ж находка впевняє нас в тім, що „упадочна" дума про Козацьке життя, а може й думи про Андибера були відомі вже в XVII ст. — бо на них натякають пародії збірки Кондрацького.

Щождо походження мотивів лицарської групи, то ми думаємо, що в сій групі зібрані теми дуже ріжного початку, думаємо навіть, що сама їх станова тенденція була наслідком не одної історичної доби. Бо ж треба підкреслити, що козацьке „лицарство" кобзарського епосу не є якесь виразне історичне поняття, а скорше невиразний ідеал, що з певними варіяціями потенціонально належить всякій чоловічій воєнній організації. Акад. Дашкевич зовсім правдиво завважив, що слово „лицар" в народній поезії не відповідає своїй первісній етимології і не має на гадці дійсного „рицаря", а передає взагалі „смутные представления о том или ином молодечестве" [1]). В кобзарськім епосі зокрема за сим словом не ховається західньо-европейський лицарський кодекс ані скільки небудь виразна думка про клясові феодальні привилеї. В сім слові відбиваються власні ідеали військової організації відмінні від рицарства середньовіччя: хоч воно теж мало свій вплив на неї. Наша організація заховала в собі дуже багато рис ще старшої вояцької верстви родоплемінного суспільства. Ся верства, характеризована високою солідарністю і певною військовою поколінною дисципліною, відживає в дружинних мотивах нашої обрядової поезії — такої як вона відома нам тепер, себто пропущена через призму сільських парубоцьких звичаїв, що знов, в свою чергу, мають в собі багато з тих самих моральних елементів, які створили наше козацтво. Се між іншим та незвичайна солідарність поколінної верстви, що являється могутнім організаційним двигуном в суспільностях, де вона має вільний розвиток, плекана нею мужність і відвага, оперта на почутті сили своєї організації, і гуртова гордість, що виростає з таких передумов. З тим разом іде і пошана до своїх звичаїв і правил, цінніших в очах верстви від усіх інших правил, що керують аморфними частинами суспільства. А се, як бачимо, приблизно мотиви наших „лицарських дум" — з додатком інших елементів даних пізнішими історичними обставинами.

---

[1]) Рыцарство на Руси — въ жизни и поэзіи. Чтенія въ Ист. Об-вѣ Нестора, кн. 16, 1902, с. 20.

Основні мотиви сих дум намічаються подекуди і в старій нашій дружинній поезії, і ми певні, що походження сих мотивів дуже ріжне і тільки випадково, ставши на службу такій могутній вояцькій організації як козацтво, вони розвинулися особливо розкішно. Думи тут подані певно являються тільки слабим відблиском колишнього розцвіту сеї поезії, в часах коли козацькі військові чесноти, козацьке „лицарство“ було не тільки актуальною справою для кобзарської авдиторії, але і важливим соціологічним фактом в нашім національнім життю. З того розцвіту нам залишилися певно тільки вбогі сліди: невелика скількість творів, почасти уривків, очевидно позбавлених багатьох деталів, але ще настільки заціліх, що в них виразно помітний колишній „лицарський“ характер сеї поезії.

14. ПРО ГЕРЦЬ КОЗАКА З ТАТАРИНОМ.

Ся дума, що протягом XIX-го ст. була відома небагатьом кобзарям, звичайно під назвою Козака Голоти, записана небагато разів і переважно уривками. Дехто висловлював навіть думку, що вона не народнього походження, одначе недавнє відкриття акад. Возняка зняло з неї се підозріння і разом з тим поставило її відразу на цілком окреме місце серед всіх дум. Вона стає особливо важливою як найстарша дотепер звісна нам дума.

I. Варіянт **А** — Sententiae per Alfabetum Compositae Anno Domini 1684 Die 10 januarii Lublini in scholis religiosorum PP. Societatis Jesu authore Religioso Kondracki. М. Возняк, Дума про козака-Нетягу в записі кінця XVII ст. Збірник на пошану М. Грушевського т. II, с. 27. Текст записано латинкою, можливо самим Кондрацьким або кимсь зі спадкоємців його записної книжки на Правобережжі, може на Волині в кінці XVII або спочатку XVIII ст. — на думку М. Возняка перед 1693 р.[1].

Варіянт **Б** — Малороссійскія и Червонорусскія народныя думы и пѣсни (Лукашевича), 1836, с. 49. Походження уривка сього невідоме, мабуть західня Полтавщина[2].

Варіянт **В** — Максимович, Сборникъ украинскихъ пѣсень, 1849, с. 13. Походження тексту невідоме[3].

Варіянт **Г** — Метлинський, Народныя южнорусскія пѣсни 1854, с. 445. Текст записав Білозерський від кобзаря Івана Романенка в селі Британах Борзенського пов., мабуть на початку 1850-х років.

Варіянт **Ґ** — Куліш, Записки о Южной Руси, т. I, 1856, с. 14. Текст записав він сам від лірника Архипа Никоненка, на хуторі під Оржицею, мабуть 1852 р.

Варіянт *Х* — Куліш, Исторія Возсоединенія Руси т. I, 1874, с. 355. Текст зложений головно з варіянту **Ґ** і доповнений іншими текстами. Рядки і слова, що змінив Куліш, подані у нас курсивом.

II. На протязі XIX ст. було записано чотири тексти сеї думи: два уривки і два цілі, один коротенький, другий досить довгий — всі доволі ріжні своєю будовою. Два з них (вар. **Б** і **Г**) оповідали як козак Голота гуляючи степом зустрінув Татарина, вар. **Ґ** оповідав як Татарин вибирається ловити козака і говорить про се Татарці; се згадують і вар. **В** і **Г**, але останній дуже не виразно. З сього всього трудно було вияснити власну фізіономію думи — вона робила враження тільки досить сумних останків колишнього цілого тексту.

Але відкриття тексту в рукописній збірці Кондрацького показало, що се не так, бо в XVIII ст., а може вже в кінці XVII-го, дума про Голоту мала майже такий вигляд як і в тексті Максимовича, у варіянті **В**. Ріжниці бо між вар. **А** і вар. **В** менші ніж між всіми іншими варіянтами сеї думи, хоч і в них є дещо таке, що було в сій думі вже за старих часів. Старий текст ріжниться від усіх новіших варіянтів окрім вар. **В** тим, що герой в ньому називається Нетягою (в вар. **В** просто „Козаченько“), а не Голотою і тим доказується, що дума не натякала на ніякі історичні персонажі, як се думали деякі коментатори (див. нижче).

Не згадує дума в варіянті **А** і про Татарку, і ми думаємо, що ся постать — якої, доречі, нема в найстаршім тексті XIX ст., в вар. **Б** — була уведена співаками (а може й збирачами дум) до оповідання вже під впливом пісні про корабель з Татарином і Татаркою (Максимович, збірник 1834, с. 81; Антонович і Драгоманов т. I, с. 244). Слабше розвинений в вар. **А**, ніж в інших, також опис одежі героя. Зате більш розвинена сама акція оповідання; уведені ріжні конкретні деталі, як от зупинка загнаного козака над річкою (до річки до Вітки примикає), щоб відти дати опір Татаринові. Трохи недоречі здається, що при тім козак стає навколішки — ніби злазить з коня.

Поза тим як сказано, сей варіянт найбільш нагадує вар. **В** (хоч ряд. 13—15 варіянту **А** цілком підходять до ряд. 49—51 варіянту **Ґ**). Цікаво тому було б знати, чи сі тексти походять з близьких

---

[1]) Див. Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка, т. CXLVI с. 178.

[2]) Порівн. т. I. с. XLIII—IV. [3]) Може зах. Полтавщина. Порівн. т. I, с. XLVII.

місць, — але на жаль сього питання не можна розв'язати. Вар. **А** записаний на західнім Правобережжі, можливо на Волині; деякі обставини вказують і на Дністрове Побережжя; певних же рішучих думок про се ще не зложено і покищо зложити не можна[1]). Походження вар. **В** ще менше відоме— він, як і інші першодруки в збірці Максимовича, не має ніякого означення, відки його добуто, де записано і від кого. Але де б його не знайдено, напевне був він підправлений рукою видавця, і певне, що ся рука додала йому раптовий і несподіваний для думи кінець — отсе „гуляти, гуляти, гуляти і єдиного Бога споминати“.

Бракує відомостей і про походження вар. **Б**, але його недоторкненість здається нам певнішою. З огляду на інші записи Лукашевича можна думати, що сей текст записано в східній Полтавщині, може в Пирятинськім повіті.

Вар. **Ґ** викликав сумніви щодо автентичности; він записаний від трохи сумнівного лірника Никоненка, але не здається нам підробленими, хоч може Куліш і доповнив його подекуди рядками з інших текстів. Зате дуже непевним здається нам вар. **Г** — хоч нам і подано відомості про його походження від борзенського кобзаря Романенка. Як видно, сей текст ще більше уривковий ніж уривок вар. **Б**, та співак не тільки лишає в ньому багато порожнеч, але, що важніше, додає багато зайвого. Він недоречі цитує Коновченка з покликом на охотне військо і згадкою про Черкеню. Недоречі говорить про полон Татарина і Татарки, разом з побиванням Татарина „келепом“. Се все складає таке враження, наче кобзар хотів тільки заповнити свій текст хоч би чим небудь, чи то забувши його до-щенту, чи може й просто стараючись потрапити в ті рамки, що зарисував йому записувач розпитуючи, чи не знає кобзар такої то думи про Голоту і Татарина — як Татарин хотів його живцем брати і як його козак подолав і т. і. Опис костюму, що наче ліпше держиться купи ніж решта тексту, пояснюється на нашу думку впливом Андибера, добре знаного в сих місцях (завдяки сусідній кобзарській школі Шута в Сосницькім повіті), тим часом як думу про герць козака з Татарином тут мабуть давно забули, якщо коли небудь знали її дійсно.

Вар. *Х* зложено в головному з вар. **Ґ** і доповнено іншими, — зовсім нові лиш 5 рядків. Се рядки, де Татарин насміхається з Голоти; сього уступу нема в ніяких інших варіянтах і він ледви чи міг бути коли небудь в думі. До сих слів Татарина додані глузування козака з варіянту Лукашевича, так що перемінено особу, яка їх говорить і таким чином підкреслено сей новий момент глузування Татарина з козака, момент на нашу думку утворений самим Кулішем.

III. Дума про Голоту не дала приводу до спеціяльних розвідок. Максимович друкуючи вар. **В** і передруковуючи вар. **Б** зробив увагу, що полковник Голота виступав в перших війнах Хмельницького і був убитий в вересні 1649 р. Антонович і Драгоманов (т. I, с. 168) в своїм коментарі не підняли сього здогаду щодо полковника Голоти. З тої обставини, що дія відбувається під Бендерами (Тягинею) вони вгадували, що дума належить до другої половини XVI в., коли сі місцевости вже були більш-менш залюднені. Далі приведено згадки про козацький напад на Бендери 1582 і на Акерман 1589 і звернено теж увагу на те, що Татарин, багатий горожанин, стріляє все ще стрілами. Антонович і Драгоманов привели ще відомості про зовнішній вигляд козаків в XVII-ім в. і навіть в XVIII-ім, що міг дати підставу до жартів про одежу в думі.

На думку О. Міллера поєдинок Голоти з Татарином — мотив багатирський. Назву Голоти він порівняв з „голями“ — бідними людьми в билинах (Великорусскія былины и малорусскія думы с. 8).

Не зв'язав козака Голоту думи з Голотою, що згинув в війні 1649 коло Прип'яті, і Костомаров (Богдан Хмельницкий с. 327). В „Исторіи Козачества“ (с. 732—4) він висловив думку, що Козак Голота не індивідуальна постать, але характерна для XVI в. — бідний козак-здобичник „украинскій аферистъ давнихъ лѣтъ“, що воює з „аферистомъ Татариномъ“. Костомаров дуже вірно відзначив характер закінчення варіянту **Г**, де описано радість козака-побідника: „щоб і всі козаки пили і гуляли, щоб добували у ворогів здобич ще кращу як його, та щоб топтали своїх ворогів“. Се справді дуже визначна риса тих дум, де після сумних, хоч не менш славних пригод козацтва, підкреслюються ясні сторони сього життя: безжурність і удача, які воно, мовляв, в собі містить.

---

[1]) Порівн. М. Возняк, Із збірника Кондрацького. Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка, т. CXLVI, 1927, с. 156. Деякі наші міркування з сього приводу в „Первіснім Громадянстві“ 1929 вип. II.

Лисовський (Опытъ изученія с. 24) вважає, що сю думу трудно приєднати до якоїсь певної епохи. Його думка така, що се уривок старої думи, перероблений в тім часі, коли творилися реалістичні думи про Хмельниччину, а саме при кінці XVII-го в. Тому, мовляв, образ Татарина такий блідий — в тім часі се не була вже актуальна постать; Голота ж навпаки — набрав виразно реалістичних рис. Питання, чи се історична фігура, Лисовського не займало.

В рукописній теці Житецького [1]) маємо таку примітку до думи про Голоту, або про „Схватку съ татариномъ“ як він її називає: „В варіянті (нашім В) козак не називається Голотою, тому нема і опису його скромного костюму. Опис костюму можливо був викликаний іменем Голоти, а може ім'я з'явилося під враженням поняття про бідність степового удальця, який здобуває собі чоботи, шлик, одежу і коня татарського. В останнім випадку ім'я пізнішого героя могло бути перенесене на образ, що зложився в старшу епоху“. Житецький має тут на увазі історичного полковника Голоту.

В передмові О. Пчілки до листів Куліша і Жемчужникова до Вересая (К. С. 1904, кн. II, с. 15) висловлено гадку, що дума про Голоту сумнівна і згадано про такий погляд „ученої критики“, але інших слідів такого ставлення до сеї думи, як до ненародньої, ми не знаходили.

На думку Єрофеєва ближчі до первісного варіянту варіянти **В** і **Г**. Інші два він вважає явищами занепаду; щодо часу або історичного характеру думи—спостережень не робить (Записки наук. Т-ва в Київі кн. VII, с. 23).

Акад. Ф. Колесса (Українські народні думи, 1920, с. 38), констатуючи за Антоновичем і Драгомановим, що обставини події відносяться до другої половини XVI в., вважає, що тон думи цілком чужий старим думам, тому і зачисляє її до новішої верстви думової творчости, до якої належать також думи про Хмельниччину.

Найновіший коментар до сеї думи належить видавцеві тексту Кондрацького акад. М. Вознякові [2]), що порівняв ново-відкритий текст з іншими варіянтами і прийшов до таких висновків: варіянт Кондрацького, **А**, найбільш подібний до Никоненкового варіянту **Ґ**. Ріжниці між ними автор завважує такі — опис одежі в варіянті **Ґ** довший ніж в варіянті **А**, мабуть запозичений з думи про Андибера. Немає в варіянті **А** і сцени розмови Татарина з Татаркою, що є в вар. **Ґ**. Нема побивання келепом вбитого Татарина, і нарешті—закінчення, де козак вихваляє Килиїмське поле. Замість останнього в вар. **А** козак тільки збирається се зробити, коли буде в крузі своїх товаришів. Взагалі ж, думає акад. М. Возняк, „докладне порівнання варіянту XIX-го в. з варіянтом кінця XVII-го, показує, наскільки вище треба поставити старший варіянт від молодшого. В старшому варіянті дія сконцентрована щодо часу. Зустрічаються два лицарі, молодий і старий, переважає молодий, але по лицарськи обходиться з своїм противником, не добиває його келепом. Немає також сцени пиятики й вихвалювання Килиїмського поля, бо це тільки розтягає думу та її дію на шкоду хронологічній сконцентрованості“.

Варіянт **В** на думку М. Возняка тільки скорочений варіянт **Г** і ріжниця тут тільки в тім, що в варіянті **В** козак „карбачем одбивається“, але згадка про пару татарських коней спільна варіянтові **В** з варіянтом **А**. Щождо варіянтів **Б** і **Г**, то їх Возняк разом з Єрофеєвим вважає зіпсованими. Закінчує він своє порівняння варіянтів знов твердженням про вищість найстаршого варіянту і цитатою з Франка (Козак Плахта, Записки наукового Т-ва ім. Шевченка т. XVII с. 28): «А загалом вид являється такий немов би ми з вищого поетичного рівеня сходили на нижчий (від старшого варіянту до новіших), або немов річ, утворена талановитою одиницею, пішовши з рук до рук, обтовклась, стратила первісні ясні контури“.

А.

Oy od Pola Kiliymskoho idet kozak netiaha,
Rukoiu machaie,
Ny o czym nedbaie.
Oy u ioho sermiazyna po kolina,
Na nium postoły bobrowyi,
Onuczy bawełnianyi,
Napotym piszczal semipiadnaia za pleczyma.

---

[1]) В архіві Істор. Секції ВУАН. Про неї див. т. I, с. CLI.

[2]) Дума про Козака-нетягу в записі кінця XVII с. Ювілейний збірник на пошану ак. М. С. Грушевського т. II, с. 28.

Az hde sie wziaw Tataryn stary borodaty,
Na dwoch koniach łysawych sa nim uhaniaie.
Az do nioho kozak promowlaie:
„Staryi Tataryne borodaty,
Czoho ty za mnoiu uhaniaiesz?
Czy na moi zbroi iasnyi,
Czy na moi koni woronyi,
Czy na moi szaty dorohyi?“
Szczo promowyt staryi Tataryn borodaty do kozaka Zaporowskoho:
„Ne nabihaiu na twoi koni woronyi,
Ani na twoi szaty dorohyi,
Ne nabihaiu ia na twoiu zbroiu iasnoiu,
Tylko ia nabihaiu na tebe, kozaka mołodoho.
Kołib tebe myni sudyw Byh uziaty,
Ne zarykaw by ia sie w Kily za tebe szłykom czerwonciuw braty“.
Az promowyt k niomu kozak Ukrainski:
„Stary Tataryne borodaty,
Ne tak to mene treba wziaty,
Treba zo mnoiu w Kilymskom polu pohulaty“.
Do ryczki do Witki przymykaie,
Nakoliszki prypadaw,
Semipiadnyi piszczał z plezy zdyimaw,
Dwoma kulkami nabywaw,
Z Tatarynow zartowaw,
Zoboch koni pozbywaw,
Słowami promowlaw:
„Tataryne staryi,
Ne budu ia złyi
Takiy na tebe, iak ty na mene.
Iak ty mene chotyw braty,
Do Kily mie przywodyty.
Chotyw czerwonyi za mene szlykami braty.
A teper, Tataryne, zartu kozackoho neznaiesz,
Ta y z konie sie walaiesz,
Niczomu sie sprotywlaiesz.
Teper budu skarby twoie braty,
Do wuyska do taboru kozackoho prybywaty,
Budu Kilymskoie Pole wychwalaty,
Sczo maiu zdobyczy z wuyskom kozackimi propywaty“.

Збірник Кондрацького.

Б. Голота.

Да на Савуръ могилѣ, гулявъ козаченько, гулявъ,
Да не якого дива не видавъ:
„Ой долино-Ялино! скôлькô я на тобѣ гулявъ,
Да не якого дива не видавъ!“

. . . .

5 Ой на полѣ на Киліяньскôмъ,
На шляху на Ордыньскôмъ:
То не ясный соколъ лѣтае,—
То козакъ Голота, сердечный, добрымъ конемъ гуляе;
Ой ставъ Татаринъ къ нему прiѣзжати,
Порошку на полку посыпати,
Сердечного козака Голоту сѣче да рубае,
Голота нагайкою стрѣлы отбивае:
„Ей ты, Татарюго, сѣдый, бородатый,
На що ты уповаешъ?
Чи на свою шапку бирку,
Шо шовкомъ шита,
Вѣтром подбита,—
А сверху дирка?
Чи на свои постолы бобровы,
Шо шовковы волоки—
Въ одну сталь
Съ валу?
Чи на свою сермягу семилатную?
Ей старый, бородатый, да кому Богъ поможе.....“

. . . .

(Козакъ беретъ въ плѣнъ Татарина, и приводитъ на веревкѣ в таборъ войсковой къ своему начальнику).
„Ой ты Савуръ могило! скôлькô я гулявъ,
Да такои добычи не добувавъ!“

Лукашевич, с. 49.

В. Схватка съ Татариномъ.

Ой де́-сь, ой де́сь за Килимомъ-городомъ козаченько гуляе;
А зъ Килима-города Татаринъ поглядае.
Загадавъ Татаринъ Татарцѣ пару коней сѣдлати,
Да того козаченька доганяти.
5. Якъ вибѣгъ Татаринъ, старый бородатый,
На розумъ небагатый,
Выбѣгъ того козаченька доганяти.
„Ты козаченьку молодый,
Пôд тобою кониченько вороный!
Колибъ я тебе пôймавъ,
Ябъ тебе у Килимъ-городъ запродавъ,
И срѣбныи̂ за тебе гроши побравъ!“
А козаченько оглядаеться,
И карбачѐмъ одбиваеться.
„Ой ты Татаринъ, старый бородатый,
Да на розумъ небагатый!
Ти мêжъ козаками не бувавъ,
И козацькои̂ каши не ѣдавъ,
И козацькихъ жа́ртôвъ не знаешъ...
Де-сь у мене бувъ зъ кулями гаманъ,
Яжъ тобѣ гостинця дамъ“.
Якъ став ёму гостинци̂ посылати,
Ставъ Татаринъ, зъ коня похиляти.
„Ой ты Татаринъ, старый бородатый,
Да на розумъ небагатый!
Ище ты мене не пôймавъ,

Да ўже въ Килимъ-городъ запродавъ,
И срêбный за мене гроши побравъ!
Отъ теперъ твого одного коня вороного
Поведу до шинкарки пропивати,
А другимъ твоим конемъ воронымъ
По Килиму-городу гуляти!
Ой, гуляти, гуляти, гуляти,
Да единого Бога споминати!“

Максимович 1849, с. 13.

Г. Про козака Голоту.

Був соби козак Голота,
Не боявся ни огня, ни воды, ни лыха, ни всякого болота.
А на йому шапка-бирка—
Изверху дирка,
Соломою шыта,
А витром пидбыта,
А коло ко́лыци ничогосенько катмае...
(Татарын)
Пидхо́дыв к Голоти пид город Тяги́ню,
На Черке́ню-долыну,
И стано́вить свого коня, попасае,
И на охотне військо клыче-поклыкае...
Да ище вин думае-гадае,
Щоб козака Голоту извойоваты...
«Що я козака Голоту пойду войоваты,
И буду жывцем його браты»...
Колы-ж козак Голота на Черкени-долыни гуляе,
И Татарына из Татаркою жывцем у плин забирае,
Да Татарына ке́лепом у груды потягае...

Метлинський, с. 445.

Ґ. Дума о козакѣ Голотѣ.

Ой по́лемъ, по́лемъ Килиімськимъ,
То шля́хомъ би́тимъ Горди́нськимъ,
Ой тамъ гуля́въ коза̀къ Голо́та.
Не боітця ні огня́, ні меча́, ні тре́тёго боло́та.
Пра́вда, на козако́ві ша́ти дороги́і—
Три семиря́зі лихи́і:
Одна недо́бра, друга́ него́жа,
А тре́тя й на хлів незго́жа.[1])
А ще, пра́вда, на козако́ві постоли́ вязо́ві,
А уну́чи китайча́ні—
Щи́рі жіно́цькі рядня́ні;
Воло́ки шовко́ві—
Удво́е жіно́цькі щи́рі вало́ві [2]).
Пра́вда, на козако́ві ша́пка би́рка,
Зве́рху дірка,
Траво́ю поши́та,
Вітромъ підби́та,
Куди́ віе, туди́ й провіва́е,
Козака́ моло́дого́ прохоложа́е.
То гуля́е козак Голо́та, погуля́е,
Ні го́рода, ні села́ не займа́е,—
На го́родъ Килию́ ногляда́е.
У го́роді Килиі Тата́ринъ сидить борода́тий,
По гірницяхъ похожа́е,
До Татарки слова́ми промовля́е:
„Тата́рко, Тата́рко!
Ой чи ти ду́маешъ те, що я́ ду́маю?
Ой чи ти ба́чишъ те, що я́ ба́чу?“
Каже: „Татарине, ой сіди́й, борода́тий!
Я тільки ба́чу, що ти передо мно́ю по гірницяхъ похожа̀ешъ,
А не зна́ю, що ти ду́маешъ да гада́ешъ“.
Ка́же: „Тата́рко!
Я те́ бачу: въ чи́стімъ по́лі не оре́лъ літа́е:
То коза́къ Голо́та до́бримъ коне́мъ гуля́е.
Я его́ хо́чу живце́мъ у ру́ки взя́ти
Да въ го́родъ Килию́ запрода́ти,
Ище́ жъ нимъ передъ вели́кими пана́ми баша́ми вихваля́ти,
За его́ мно́го черво́нихъ не лічачи бра́ти.
Дорогі́і су́кна не міряча пощита́ти“.
То те́е промовля́въ,— дороге́ пла́тте надіва́е,
Чо́боти обува́е,
Шли́къ ба́рхотний на свою го́лову наді́ва́е,
На коня́ сіда́е,
Безпе́чно за козако́мъ Голо́тою ганя́е.
То козакъ Голо́та до́бре коза́цький звичай зна́е,—
Ой на Тата́рина скри́ва, якъ во́вкъ, погляда́е.
Ка́же: „Тата́рине, Тата́рине!
На віщо жъ ти ва́жишъ:
Чи на мою́ ясне́нькую збро́ю,
Чи на мого́ коня́ вороно̀го,
Чи на мене́, козака́ молодо́го?“
„Я“, ка́же, „ва́жу на твою́ ясне́нькую збро́ю,
А ще лу́чче на твого́ коня́ вороно́го,
А ще лу́чче на тебе́, козака́ молодо́го.
Я тебе́ хо́чу живце́мъ у ру́ки взя́ти,
Въ горо́дъ Килию́ запрода́ти,
Передъ вели́кими пана́ми баша́ми вихваля́ти
И мно́го черво́нихъ не лічачи набра́ти,
Дороги́і су́кна не міряча пощита́ти“.
То коза́къ Голо́та до́бре звичай коза́цький зна́е,
Ой на Тата́рина скри́ва, якъ во́вкъ, погляда́е.
„Ой“, ка́же, Тата́рине, ой сіди́й же ти, борода́тий!
Либо́нь же ти на ро́зумъ небага́тий:
Ще ти козака́ у ру́ки не взявъ, [3])
А вже за его́ й гро́ші пощита́въ.
А ще ж ти між козака́ми не бува́въ,

[1]) Уже й закынуть неспособна. Примітка кобзаря. [2]) Козак прибірався на прочудо; славу свою пускавъ на ввесь світъ. Пр. кобзаря. [3]) У Антоновича і Драгоманова тут додано рядок: А вже козакові віри доняв.

Коза́цькоі ка́ши не іда́въ
И коза́цькихъ звича́івъ не зна́ешъ".
То те́е промовля́въ,
На присішкахъ ста́въ,
Безъ міри по́роху підсипа́е,
Тата́рину гости́нця въ гру́ди посила́е.
Ой ще коза́къ не приміри́вся,
А Тата́ринъ икъ лихій ма́тері съ коня́ покоти́вся.
Вінъ ёму́ віри не доніма́е,
До ёго́ прибува́е,
Ке́лепомъ міжи́ плечи гріма́е,
Коли́ жъ огле́дитця, ажъ у ёго́ й ду́ху нема́е.
Вінъ тоді до́бре дбавъ,
Чо́боти Тата́рські истяга́въ,
На своі коза́цькі но́ги обува́въ;
Оде́жу истяга́въ,
На своі коза́цькі пле́чи надіва́въ;
Ба́рхотний шли́къ издийма́е,
На свою́ коза́цьку го́лову надіва́е;
Коня́ Тата́рського за поводи́ взя́въ,
У го́родъ Січи́ припа́въ [4]),
Тамъ собі пъе-гуля́е,
По́ле Килиімське хва́лить-вихваля́е:
„Ой по́ле Килиімське!
Бода́й же ти літо й зіму зеленіло,
Якъ ти мене́ при нещасли́вій годи́ні сподо́било!
Да́й же, Бо́же, щобъ козаки́ пили́ та гуля́ли,
Хоро́ші ми́слі ма́ли,
Одъ ме́не більшу до́бичу бра́ли,
И неприя́теля підъ но́зі топта́ли!"
Сла́ва не вмре́, не поля́же,
Отни́ні до віка!
Дару́й, Бо́же, на мно́гі літа!

Записки о Южной Руси, I, с. 14.

X. Про Козака Голоту.

Ой на полі та й на Килиїмскім,
На шляху битому гординськім, (1—2 Ґ)
Ой там гуляв, *гуляв* козак Голота. (3 Ґ)
Не боїтся ні огня, ні меча, ні третёго болота. (4 Ґ)
Правда, на козакові шати дорогиї— (5 Ґ)
Три семирязі лихиї: (6 Ґ)
Одна недобра, друга негожа, (7 Ґ)
А третя й на хлів незгожа. (8 Ґ)
А ще, правда, на козакові постоли вязові, (9 Ґ)
А унучи китайча́ні— (10 Ґ)
Щирі жіноцькі ряднянї; (11 Ґ)
Волоки шовкові— (12 Ґ)
Удвоє, жіноцькі щирі вало́ві. (13 Ґ)
Правда, на козакові шапка бирка, (14 Ґ)
Зверху дірка, (15 Ґ)
Травою пошита, (16 Ґ)
А вітром підбита, (17 Ґ)
Куди віє, туди й провіває, (18 Ґ)
Козака молодого прохоложає. (19 Ґ)

II.

То гуляє козак Голота, погуляє, (20 Ґ)
Ні города, ні села не займає,— (21 Ґ)
На город Килию поглядає. (22 Ґ)
У городі Килиї татарин сидить бородатий; (23 Ґ)
По гірницях похожає, (24 Ґ)
До татарки словами промовляє: (25 Ґ)
„Татарко, татарко! (26 Ґ)
„Ой чи ти думаєш те, що я думаю? (27 Ґ)
„Ой чи ти бачиш те, що я бачу?" (28 Ґ)
Каже: „Татарине, ой, сідий, бородатий! (29 Ґ)
„Я тільки бачу, що ти передо мною по гірницях похожаєш, (30 Ґ)
„А не знаю, що ти думаєш да гадаєш." (31 Ґ)
„Каже: „Татарко! (32 Ґ)
„Я те бачу: в чистім полі не орел літає: (33 Ґ)
„То козак Голота добрим конем гуляє. (34 Ґ)
„Я ёго́ хо́чу живце́м у руки взяти (35 Ґ)
„Да в город Килию́ запродати, (36 Ґ)
„Іще ж ним перед великими панами башами вихваляти, (37 Ґ)
„За ёго много червоних не лічачи брати, (38 Ґ)
„Дорогиї сукна не мірячи пощитати". (39 Ґ)

III.

То теє промовляв,— дороге платтє надіває, (40 Ґ)
Чоботи обуває, (41 Ґ)
Шлик бархотний на свою голову надіває, (42 Ґ)
На коня сідає, (43 Ґ)
Безпечно за козаком Голотою ганяє. (44 Ґ)
А козаченько оглядається, (13 В)
І карбачем одбивається. (14 В)
То *вже ж той* козак Голота добре козацький звичай знає,— (45 Ґ)
Ой на татарина скрива, як вовк, поглядає. (46 Ґ)
Каже: „Татарине, татарине! (47 Ґ)
На віщо ж ти важиш: (48 Ґ)
„Чи на *свою* ясненькую зброю, (49 Ґ)
„Чи на *свого* коня вороного, (50 Ґ)
„Чи на се́бе татарюгу старого?
—„Я", каже:—„важу на *мою* ясне́нькую зброю, (52 Ґ)
„А ще лучче—на *мого* коня вороного, (53 Ґ)
„А ще лучче — на се́бе татарюгу старого.
„Я тебе хочу живце́м у руки взяти, (55 Ґ)
„В город Килию запродати, (56 Ґ)
„Перед великими панами башами вихваляти (57 Ґ)
„І много червоних не лічачи набрати, (58 Ґ)
„Дорогиї сукна не мірячи пощитати". (59 Ґ)
То козак Голота добре звичай козацький знає, (60 Ґ)
Ой на татарина скрива, як вовк, поглядає, (61 Ґ)
„Ой", каже, „татарине, ой сідий же ти, бородатий! (62 Ґ)
„Либонь же ти на розум не багатий: (63 Ґ)
„Ще ти козака у руки не взяв, (64 Ґ)
„А вже козакові віри доняв [1]),
„А вже за ёго й гроші пощитав. (65 Ґ)
„А ще ж ти між козаками не бував, (66 Ґ)
„Козацької каши не їдав (67 Ґ)
„І козацьких звичаїв не знаєш". (68 Ґ)
А татарин ёго озирає,
З ёго насміхає:
„Ой ти, каже, козаче козаче нетяго!
„Звідкіля ти розуму набрався,
„Що вельми одіжно убрався?
„Ой на що ж ти уповаєш? (14 Б)
„Чи на свою шапку бирку, (15 Б)
„Що травою шита, (16 Б)
„Вітром підбита,— (17 Б)
„А зверху дірка? (18 Б)

[4]) Бо́же! де ті городи́, не зна́емо, а бач сла́ва аж о́т де хо́дить! Примітка кобзаря. [1]) Порівн. примітку [3]) до вар. Ґ.

„Чи на свої постоли боброві, (19 Б)
„Що шовкóві волоки— (20 Б)
„В воднóсталь з валу? (21—22 Б)
„Чи на свою сермягу семилатную?“ (23 Б)
—„*Ой татарюго* старий, бородатий, (24 Б)
Що твоя одежа зможе?
Ще побачим, кому Бог поможе.“ (24 Б)

IV.

Ой на полі *та й* на Килiимським, (5 Б)[2]
На шляху *битім* ординськім, (6 Б)
То не ясний сокіл літає,— (7 Б)
То козак Голота, сердечний, добрим конем гуляє. (8 Б)
Ой став татарин ік *ёму* приїзжати, (9 Б)
Став тугого лука напинати,
Сердечного козака Голоту *стріляти, рубати.* (11 Б)
То козак Голота нагайкою стріли отбиває, (12 Б)
Ой на татарина скрива як вовк поглядає. (46 Ґ)[3]
„Ой ти татарин, старий бородатий, (15 В)
„Да на розум не багатий! (16 В)
„Ти між козаками не бував, (17 В)
„І козацької каши не їдав, (18 В)
„І козацьких жартів не знаєш.. (19 В)
„Десь у мене був з кулями гаман; (20 В)
„Я ж тобі гостинця дам“. (21 В)
Як став ёму гостинці посилати, (22 В)
Став татарин із коня похиляти. (23 В)
„Ой ти, татарин старий бородатий, (24 В)
„Да на розум небагатий! (25 В)
„Іще ти мене не піймав, (26 В)
„Да уже в *город-Килию* запродав, (27 В)
„І срібниї за мене гроші побрав! (28 В)
„От-тепер твого одного коня вороного (29 В)
„Поведу до шинкарки пропивати, (30 В)
„А другим твоїм конем вороним (31 В)
„По *городу Килиї* гуляти,— (32 В)
„Ой гуляти, гуляти, гуляти, (33 В)
„Да єдиного Бога споминати!“ (34 В)

V.

Тоді козак добре дбавъ, (79 Ґ)
Чоботи татарські истягав, (80 Ґ)
На свої козацькі ноги обував; (81 Ґ)
Жупан татарський истягав,
На свої козацькі плечі надівав; (83 Ґ)
Бархатний шлик *издиймав*, (84 Ґ)
На свою козацьку голову *надівав*; (85 Ґ)
На коня татарського сідае,
Поле килиімське *вихваляє:* (89 Ґ)
„Ой поле, каже, поле килиімське! (90 Ґ)
„Скількі я *на тобі* гуляв, (25 Б)
„Да такої здóбичи не здобував! (26 Б)
„Бодай же ти літо й зіму зеленіло, (91 Ґ)
„Як ти мене при несщасливій годині сподобило! (92 Ґ)
Дай же, Боже, щоб козаки пили та гуляли, (93 Ґ)
Хороші мислі мали, (94 Ґ)
Од мéне більшу здобич брали, (95 Ґ)
Неприятеля під ноги топтали! (96 Ґ)
Слава не вмре, не поляже (97 Ґ)
Од нині до віка. (98 Ґ)
Даруй, Боже, на многі літа. (99 Ґ)

Куліш, Історія возсоединенія Руси. т. І. с. 355

---

[2]) Порівн. вище ряд. 1—2. [3]) Порівн. вище ряд. 48.

15. ІВАН КОНОВЧЕНКО.

Ся дума, як здається, найпопулярніша з усіх: подана тут у 44 варіянтах і 2 зведених текстах, з того 20 варіянтів друкується уперше.

I. Варіянт **А** — „Повѣсти малороссійскія“ у Житецького, Мысли, 1893, с. 209. Текст записано від кобзаря Івана мабуть на Миргородщині, коло 1810 р. Ріжниці між текстами Житецького і „Копією Маслова“ (заховалась тільки остання сотня рядків) — в примітках.

Варіянт **Б** — Цертелев, Опытъ изданія малороссійскихъ пѣсней, 1819. Текст записав він сам від невідомого кобзаря на Миргородщині 1814 р.

Варіянт **В** — Малороссійскія и Червонорусскія народныя думы и пѣсни (Лукашевича), 1836, с. 36. Текст записав Лукашевич від кобзаря Івана Стрічки, мабуть коло Ромна в 1832 р.

Варіянт **Г** — Русалка Днѣстровая, Будим, 1837, с. 11. Текст невідомого походження, передрукований з змінами у Żegoty Pauli, Piesni ludu ruskiego w Galicyi, 1839, с. 155. Ріжниці в примітках.

Варіянт **Ґ** — Костомаров, Исторія Козачества въ памятникахъ южно-русскаго народнаго пѣсеннаго творчества, 1882, с. 737. Текст записано на Харківщині в 1840-х рр. (уривок).

Варіянт **Д** — А. Метлинський, Народныя южнорусскія пѣсни, 1854, с. 413. Текст записав П. Куліш від кобзаря Андрія Шута в Олександрівці Сосницького пов. мабуть в 1852 р. Ріжниці з рукописним текстом в архіві Рос. Геогр. Т-ва в примітках.

Варіянт **Е** — Там же с. 424. Текст записав М. Білозерський від кобзаря Ів. Романенка в Британах Борзенського пов. мабуть з початку 1850-х рр.

Варіянт **Є** — записав мабуть Куліш від лірника Архипа Никоненка, що знав „эту думу через десяте та в пяте. Я записалъ только то, что не сходно съ другими варіянтами“ зазначає Куліш. Текст заховався в копії Ніговського і в другій, зложеній „алгеброю“ в архіві „Истор. пѣсенъ“, у Львові, тепер в архіві Комісії історичної пісенности ВУАН.

Варіянт **$Є_1$** — як попередній; має помітку: Въ другой разъ пѣлъ. В архіві „Истор. пѣсенъ“ сей варіянт заховався під окремою буквою.

Варіянт **Ж** — записав Шишацький-Ілліч від бандуриста Василя Макуленка з Седнева Чернігівського пов. в 1854. Текст був переданий до „Историческихъ пѣсенъ“ Антоновича і Драгоманова, в їх архіві заховалася його копія „алгеброю“. Тепер в архіві Комісії істор. пісенности ВУАН. Повний текст, але без імени записувача знаходиться в паперах Житецького [1]) в архіві Комісії істор. пісен., звідти його й взяли ми.

Варіянт **З** — записав Куліш від лірника Хв. Кононенка в Олександрівці Лубенського пов., незвісно коли. Текст був у Антоновича і Драгоманова, уривок заховався в їх архіві. Тут друкується за сим уривком і за копією з паперів Житецького. Ріжниці в примітках.

Варіянт **І** — записав М. Ніговський від кобзаря Петра Колибаби в Вільшані Богодухівського пов., невідомо коли. Текст був мабуть переданий до „Историческихъ пѣсенъ“ Антоновича і Драгоманова (порівн. Корпусу т. І с. 113, № 10 вар. І), але в архіві сього видання не заховався. Друкуємо за копією Житецького, як вище.

Варіянт **Ї** — текст з рукописного відділу Всенародньої Бібліотеки України, мабуть запис В. Гнилосирова з часу його подорожі по Волині і Поділлю в липні 1861 р. [2]). Текст очевидно з Поділля.

Варіянт **И** — запис Д. Мороза зроблений можливо на Чернігівщині, де Мороз бував в 1850-х рр. Був в руках у Костомарова, що надрукував уривки ряд. 75—78; 80—81; 92—97; 106—111; 133—135; 155—158; 160—167; 169—176, в своїй „Исторіи Козачества“. Копія сього тексту входила до рукописного збірника І. Новицького, звідти була взята до „Историческихъ пѣсенъ“; заховалися копії — в архіві сього видання і у збірці Житецького. Ріжниці між копіями в примітках.

---

[1]) Про сі папері — теку Мыслей о народных малорус. думах, див. т. І с. CLI.

[2]) Здогад пок. Г. П. Житецького.

Варіянт **Й** — записав П. Кисіль[1]), від лірника Осипа в с. Пилявці на Поділлі 1868 р. паперів Житецького, як вище.

Варіянт **К** — записано від київського лірника Івана Василевича; був в рукописному збірнику І. Новицького, звідти взято текст до „Историческихъ пѣсенъ“. Заховалася копія в архіві сього видання і у паперах Житецького. Друкується з останньої; ріжниці в примітках.

Варіянт **Л** — В. Томачинський, Марко Самойленко и его дума, „Кіевскій Телеграфъ“ 1873, № 59. Запис Томачинського від лірника Марка Самійленка десь на Поліссю.

Варіянт **М** — записано від кобзаря („который співав і поганенько приґравав“) в хуторі Млинки Валківського пов. на Харківщині. Час запису і записувач невідомі. З архіву „Историческихъ пѣсенъ“, в Комісії істор. пісенности ВУАН.

Варіянт **Н** – Украинськи записи П. Мартыновыча, 1906 р., с. 25. Записано від кобзаря Ів. Крюковського в Лохвиці на Приліпці 20 травня 1876 р.

Варіянт **О** — Там же, с. 61, записано від кобзаря Трихвона Магадина в м. Вороньках Лохвицького пов. 3 липня 1876 р.

Варіянт **П** — Запис проф. М. Дашкевича від лірника з с. Слободка Радомиського пов. мабуть на початку 1880-х рр. З паперів покійного в книгозбірні Історичної Секції ВУАН.

Варіянт **Р** — Запис Є. Сіцінського від лірника Степана Ґудзя в Мазниках 1881 р. на Поділлю. В архіві Комісії істор. пісенности ВУАН.

Варіянт **РР** — К. Ухач-Охорович, О. Вересай, „Кіевская Старина“ 1882, кн. VIII, с. 270. Запис зроблено від кобзаря О. Вересая, мабуть 1882 р.

Варіянт **С** — В. Горленко, Бандуристъ Иванъ Крюковскій, „Кіевская Старина“ 1882, кн. XI, с. 512. Текст записав Горленко від кобзаря Крюковського в Лохвиці, мабуть 1882 р.

Варіянт **СС** — В. Горленко, Кобзари и Лирники, „К. С“. 1884, кн. I, с. 35. Запис від лірника Єфима Перепелиці в Вейсбахівці Прилуцького пов. мабуть 1883.

Варіянт **Т** — записав В. Горленко від лірника Хв. Баші в селі Тамарівці Пирятинського пов., мабуть в 1884 р.[2]). Рукопис знаходиться в архіві Комісії історичної пісенности ВУАН.

Варіянт **ТТ** — „Этнографическое Обозрѣніе“ 1892, № 4, с. 143, записав В. Горленко в Миргороді від лірника Кузьменка (Сокура) з Хорола в вересні 1885 р. Тут друкується з ориґіналу в архіві Комісії істор. пісенн. ВУАН.

Варіянт **У** — Украинськи Записи П. Мартыновыча, с. 263, записано від кобзаря Хв. Гриценка (Холодного) в Лютенці 1885 р.

Варіянт **Ф** — В. Боржковський, Лирники, „Кіевская Старина“ 1889, кн. IX, с. 675. Записав Боржковський від каліки майстра музичних струментів Олександра Димнича (Плазуна) в с. Глущинцях, час запису не зазначено.

Варіянт **$Ф_1$**. — Там же с. 675 в примітках; се поправки до варіянта Димнича, що продиктував Боржковському лірник Никон з Пикова, Вінницького пов.

Варіянт **ФФ** — Записав О. Сластьон від лірника Юхима Бутовського, мабуть на початку сього століття.

Варіянт **Х** — В. Кравченко, Етнографічні матеріяли, „Труды Общества изслѣдователей Волыни“ т. V, 1911, передруковано в „Пісні, христини та весілля“ Житомир (без дати) с. 75. Текст записав В. Кравченко від лірника Сидора Гуменюка з с. Бейзимівки, Житомирського пов. 1895 р.

Варіянт **ХХ** — Там же, с. 77. Записано від лірника Якова Сапожника в с. Грижанах, Житомирського пов., 16 жовтня 1899 р.

Варіянт **Ц** — А. Малинка, Кобзари и Лирники. Т. Пархоменко, Н. Дудка и А. Побегайло. „Земскій Сборникъ Черниговской губерніи“, 1903 апрѣль, с. 73. Текст записав О. Малинка від лірника Никифора Дудки з с. Марчихина Буда Глухівського пов.

Варіянт **ЦЦ** — записав Н. М. Малеча в селі Супівці Могилівського пов. 1906 р. Ориґінал в архіві Комісії істор. пісенности ВУАН.

---

[1]) „Дѣйствительный членъ Подольскаго Губернскаго Статистическаго Комитета“, зазначено в рукописі.
[2]) Порівн. т. I Корпусу, с. 158.

Варіянт **Ч** — Подав В. Кравченко. Сей текст був переданий до збірки В. Кравченка збирачем, якого ім'я загубилося разом з частиною записів; на думку В. Кравченка записано його в Сербівській волості Звягельського пов., коли і від кого — невідомо. Тим що В. Кравченко не опублікував його разом з своїми „Матеріялами“ в 1911 р., думаємо що сей варіянт потрапив до нього пізніше.

Варіянт **ЧЧ** — записала Олена Пчілка від л і р н и к а з Могилівського пов. на весні 1923. Оригінал в Комісії істор. пісен. ВУАН.

Варіянт **Ш** — записав М. Гайдай від діда К у з ь м и Ф е щ е н к а в Троянові Житомирського пов. 15—16 червня 1924 р. Оригінал в Комісії істор. пісенн. ВУАН.

Варіянт **ШШ** — записав В. Кравченко від лірника С а в к и П а в л о в а Д і м е щ у к а з села Клінця Покальської волости на Чернігівщині. Текст записано в потягу між Коростенем і Овручем, 17 липня 1924 р. В Комісії істор. пісенности ВУАН.

Варіянт **Щ** — записав Ю. Філь від лірника І в а н а К а р л о в и ч а Б е р н а ц ь к о г о з села Станіславівки Зіньківського району на Поділлі. Записано в Кам'янці 20 серпня 1925 р.

Варіянт **ЩЩ** — записав С. Сіцінський від лірника Д а н и л а М а з у р а з села Охрімівської Слобідки Ваньковецького району Кам'янецької округи. Записано в Кам'янці 14 жовтня 1925 р. В Комісії істор. пісенности ВУАН.

Варіянт **Ю** — записав Н. Дмитрук від І в а н а С и д о р о в и ч а Г у м е н ю к а (Рижого) сина і колишнього поводиря лірника Сидора Гуменюка з Бейзимівки Янушпільського району 11 — 12 лютого 1925 р.

Варіянт **ЮЮ** — записали З. і К. Соколови від лірника П е т р а П а н а с ю к а родом з с. Нестерівки Тульчинської округи, а тепер в с. Мазурівці. Записано в Тульчині 4 квітня 1926. Панасюк перейняв текст від перехожого сліпця. В Комісії істор. пісенности ВУАН.

Варіянт **Я** — записав Б. Луговський від лірника А к с е н т і я Ш о л о х а, з с. Кархівки під Черніговом, в Чернігові 26 травня 1926 р. Шолох перейняв текст від Тита Сорокошицького. В Комісії істор. пісенности ВУАН.

Окрім оригінальних записів Коновченка маємо і зложені тексти, скомбіновані з інших варіянтів; означаємо їх як завжди латинськими курсивними буквами:

Варіянт *X* — Памятники и образцы народнаго языка и словесности, тетрадь вторая 1853. Двѣ старинныя малорусскія думы (доставлены А. С. Афанасьевымъ) с. 205-6. Текст зложений з двох тоді відомих варіянтів **Б** и **В** з деякими додатками від редактора. Додатки подані у нас курсивом.

Варіянт *У* — Я. Головацький, Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси ч. I, 1878, с. 9. Текст скомбіновано на підставі вар. **Г**, дещо змінено під впливом **Б**. Можливо є додатки з якогось нам незвісного галицького тексту. Додатки курсивом.

II. Сорок чотири зібрані тут записи, зроблені між початком XIX ст. і 1926 р., в половині ще недруковані, показують, що наскільки легко було зустрінутись з сею думою в побуті, знайти нагоду її записати,—настільки ж мало значення надавали збирачі її мистецькій і історичній вартості — не друкуючи записаного, не оцінюючи сих здобутків. Напр. Куліш, що записав Коновченка аж тричі, надрукував лиш один варіянт, і то у Метлинського, а в „Записках о Южной Руси“ не дав ні одного. Се все показує, що у збирачів ся дума не була популярна — можливо як занадто легкий здобуток, і се значить також, що отсе чимале число варіянтів, яке ми маємо, цілком не відповідає дійсному поширенню Коновченка в тих часах. І дійсно, окрім поданих тут варіянтів ми маємо ще силу згадок про сю думу і про співаків, що її співали, а їх співи лишились не зафіксовані, або записи від них загублено. Так Костомаров в своїй Історії Козаччини (с. 736) згадує окрім поданих тут варіянтів **Г** і **И** ще три варіянти, які він записав від кобзарів „з пропусками“ і які мовляв не мають великої вартости. Горленко в своїх писаннях згадує, що записував Коновченка кілька разів. Боржковський згадує, що йому співав Коновченка селянин в селі Гущинцях, там же йому казали, що сю думу знають дівчата. Разом з тим ідуть ріжні згадки про те, як охоче слухала сеї думи селянська авдиторія взагалі, особливо старша її частина, а се все показує, що Коновченко належав до найпопулярніших дум і завдяки сій популярності він видно й дотримався так добре аж до наших часів, так як не зуміла затриматись ніяка інша дума. Завдяки їй же він зміг і захопити таку величезну територію, перейшовши рішучо всі межі того, що ми взагалі вважаємо власним районом думового

епосу. Можливо, що се велике розпросторення пояснює і значну диференціяцію варіянтів, що мають свою менш або більш виразну фізіономію відповідно до території.

Сі територіяльні варіяції в головному знаходять собі вираз в трьох редакціях сеї думи, що відповідають трьом великим районам. В середині сих районів існують деякі, теж територіяльні підгрупи, але вони ніде не мають дуже виразних закінчених рис — принаймні при наших теперешніх недостатніх відомостях про сі льокальні підгрупи.

Найвиразнішу фізіономію має київсько-поліська редакція, до якої належать варіянти **К, Л, П, XX, Ч, ШШ** і яку ми назовемо першою, I. Не можна сказати, щоб вона була доконче старшою від інших, але не можна заперечити і її архаїчности. Коновченко в ній являється богатирем-семилітком, що управляє 20-ма млинами. Озброєний він примітивною зброєю — днищем і колом з плота, мабуть замість щита і списа, хоч в новіших часах се пояснюється як рушниця і шабля: вар. **К** говорить про „ружину“, в варіянтах **П** і **Л** теж є „ружина“, але для підкреслення незвичайного озброєння припоясана валовою ниткою. Коновченко побиває ворогів, але гине через їх підступ. Сей чудодійний хлопець нагадує Михайлика-семилітка і до нього добре підійшли б слова про те, що мале вутя плаває не згірше старого, які говорить Михайлик і Коновченко лівобережної (II) редакції. Але в редакції I сих слів власне бракує, хоч не сумніваємося, що вони випали з неї пізніше, увійшовши в другу (II) редакцію.

До інших характеристичних рис київсько-поліської редакції належить місто де починається дія. Воно називається Копистерин (Кобестрин, Рахмистрин, Лихмистрин, Ціхмистрин), замість Корсуня або Черкас інших варіянтів. Далі — полковник в сій редакції називається не Филоненко, а Гнида — очевидно пізня заміна старшого імени іменем гайдамацького ватажка, ближчого для серця і уха київських співаків ніж невиразне ім'я Филоненка, — також мабуть не дуже старе.

В вар. **Ч** одначе і ся модернізація являється вже пережитою: ім'я Гнида видно викликає у співака гумористичні асоціяції і так він називає полковника Вошгнидою. В сім же варіянти **Ч** і в варіянті **ШШ**, близькім до нього завдяки загальному сміховинному тону, „вороги“ називаються не Татари, як в варіянті **К, П** і **XX**, або Татари і Турки, як в вар. **Л**, — а Татари-Болгари (вар. **Ч** ряд. 21 Татар і Бургел, ряд. 36 Татар-Бургал; вар. **ШШ**, ряд. 19 — Татар-Бургарів, теж ряд. 57-63).

З'являється полковник з своїм закликом в сій редакції завжди як хмара з-за гори — варіянт **К** ряд. 5-7, вар. **Л** ряд. 6, вар. **П** ряд. 12-15, вар. **Ч** ряд. 13-14. Трохи відмінно вар. **XX**, ряд. 12-20 — тут сей заспів належить і до появи полковника і до орання Івася. Вар. **ШШ**, що немає заклику полковника, не має й „гори“ і „хмари“.

Але оповідання в цілій сій редакції починається не з заклику полковника, а з опису вдови і її сина. В вар. **К** ряд. 2 ся вдова називається просто — „бабуся старенька“, в вар. **Л** ряд. 2, — „вдова старенька“ в вар. **П** ряд. 3, — „славна вдова“, в вар. **XX** ряд. 2, — „вдова“ в вар. **Ч** ряд. 2 і **ШШ** ряд. 1 — „бідна вдова“. Син — звичайно Івась Коновченко (порівн. вар. **К, П, XX, Ч**), в вар. **Л** називається Івась Коновченко-Вдовиченко, в вар. **ШШ** Іванко Вдовиченко, Вдовиченко-Коновченко.

Характеристично для сеї редакції і те, що загадка про могилу-дружину тут заховалася краще ніж в інших редакціях і їй дається повна розгадка: земля багата, земля горда (вар. **Л** ряд. 133-138, вар. **П** ряд. 201-205, вар. **Ч** ряд. 151-154, вар. **ШШ** ряд. 96-104; слабше в варіянті **XX** ряд. 180).

Дуже цікава подробиця — се закінчення зі згадкою про дарунки лірникам: при такій однодушності всіх варіянтів (крім вар. **Л**, де сього нема, і почасти вар. **П**, де се місце зіпсоване, але воно стає зрозуміле в порівнянню з іншими) ся жебрацька штука для змягчення сердець слухачів і для подачі їм доброго прикладу щедрістою вдови дуже підкреслює єдність всіх сих варіянтів, що мають на собі таке виразне тавро спільного шкільного походження.

Де був осідок сеї редакції? Про се не маємо відомостей: всі варіянти сеї групи дуже слабо документовані. Найподібніші між собою варіянти **К** і **Л**. Ми знаємо імення їх співаків, але нічого не знаємо про те, де саме вони жили і який мали вплив на інших лірників (бо всі варіянти сеї групи записані від лірників). На нашу думку важливу ролю відіграла тут районова київська група і група радомишлянська. Не знати де був записаний варіянт **Л**, але про нього сказано, що його співак, Марко Самійленко, був родом „з України“, а для поліських понять се перед усім Київщина; з Ліво-

Варіянт **Ч** — Подав В. Кравченко. Сей текст був переданий до збірки В. Кравченка збирачем, якого ім'я загубилося разом з частиною записів; на думку В. Кравченка записано його в Сербівській волості Звягельського пов., коли і від кого — невідомо. Тим що В. Кравченко не опублікував його разом з своїми „Матеріялами" в 1911 р., думаємо що сей варіянт потрапив до нього пізніше.

Варіянт **ЧЧ** — записала Олена Пчілка від лірника з Могилівського пов. на весні 1923. Оригінал в Комісії істор. пісен. ВУАН.

Варіянт **Ш** — записав М. Гайдай від діда Кузьми Фещенка в Троянові Житомирського пов. 15—16 червня 1924 р. Оригінал в Комісії істор. пісенн. ВУАН.

Варіянт **ШШ** — записав В. Кравченко від лірника Савки Павлова Дімещука з села Клінця Покальської волости на Чернігівщині. Текст записано в потягу між Коростенем і Овручем, 17 липня 1924 р. В Комісії істор. пісенности ВУАН.

Варіянт **Щ** — записав Ю. Філь від лірника Івана Карловича Бернацького з села Станіславівки Зіньківського району на Поділлі. Записано в Кам'янці 20 серпня 1925 р.

Варіянт **ЩЩ** — записав С. Сіцінський від лірника Данила Мазура з села Охрімівської Слобідки Ваньковецького району Кам'янецької округи. Записано в Кам'янці 14 жовтня 1925 р. В Комісії істор. пісенности ВУАН.

Варіянт **Ю** — записав Н. Дмитрук від Івана Сидоровича Гуменюка (Рижого) сина і колишнього поводиря лірника Сидора Гуменюка з Бейзимівки Янушпільського району 11 — 12 лютого 1925 р.

Варіянт **ЮЮ** — записали З. і К. Соколови від лірника Петра Панасюка родом з с. Нестерівки Тульчинської округи, а тепер в с. Мазурівці. Записано в Тульчині 4 квітня 1926. Панасюк перейняв текст від перехожого сліпця. В Комісії істор. пісенности ВУАН.

Варіянт **Я** — записав Б. Луговський від лірника Аксентія Шолоха, з с. Кархівки під Черніговом, в Чернігові 26 травня 1926 р. Шолох перейняв текст від Тита Сорокошицького. В Комісії істор. пісенности ВУАН.

Окрім оригінальних записів Коновченка маємо і зложені тексти, скомбіновані з інших варіянтів; означаємо їх як завжди латинськими курсивними буквами:

Варіянт *X* — Памятники и образцы народнаго языка и словесности, тетрадь вторая 1853. Двѣ старинныя малорусскія думы (доставлены А. С. Афанасьевымъ) с. 205-6. Текст зложений з двох тоді відомих варіянтів **Б** и **В** з деякими додатками від редактора. Додатки подані у нас курсивом.

Варіянт *У* — Я. Головацький, Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси ч. I, 1878, с. 9. Текст скомбіновано на підставі вар. **Г**, дещо змінено під впливом **Б**. Можливо є додатки з якогось нам незвісного галицького тексту. Додатки курсивом.

II. Сорок чотири зібрані тут записи, зроблені між початком XIX ст. і 1926 р., в половині ще недруковані, показують, що наскільки легко було зустрінутись з сею думою в побуті, знайти нагоду її записати,—настільки ж мало значення надавали збирачі її мистецькій і історичній вартості — не друкуючи записаного, не оцінюючи сих здобутків. Напр. Куліш, що записав Коновченка аж тричі, надрукував лиш один варіянт, і то у Метлинського, а в „Записках о Южной Руси" не дав ні одного. Се все показує, що у збирачів ся дума не була популярна — можливо як занадто легкий здобуток, і се значить також, що отсе чимале число варіянтів, яке ми маємо, цілком не відповідає дійсному поширенню Коновченка в тих часах. І дійсно, окрім поданих тут варіянтів ми маємо ще силу згадок про сю думу і про співаків, що її співали, а їх співи лишились не зафіксовані, або записи від них загублено. Так Костомаров в своїй Історії Козаччини (с. 736) згадує окрім поданих тут варіянтів **Г** і **И** ще три варіянти, які він записав від кобзарів „з пропусками" і які мовляв не мають великої вартости. Горленко в своїх писаннях згадує, що записував Коновченка кілька разів. Боржковський згадує, що йому співав Коновченка селянин в селі Гущинцях, там же йому казали, що сю думу знають дівчата. Разом з тим ідуть ріжні згадки про те, як охоче слухала сеї думи селянська авдиторія взагалі, особливо старша її частина, а се все показує, що Коновченко належав до найпопулярніших дум і завдяки сій популярності він видно й дотримався так добре аж до наших часів, так як не зуміла затриматись ніяка інша дума. Завдяки їй же він зміг і захопити таку величезну територію, перейшовши рішучо всі межі того, що ми взагалі вважаємо власним районом думового

епосу. Можливо, що се велике розпросторення пояснює і значну диференціяцію варіянтів, що мають свою менш або більш виразну фізіономію відповідно до території.

Сі територіяльні варіяції в головному знаходять собі вираз в трьох редакціях сеї думи, що відповідають трьом великим районам. В середині сих районів існують деякі, теж територіяльні підгрупи, але вони ніде не мають дуже виразних закінчених рис — принаймні при наших теперешніх недостатніх відомостях про сі льокальні підгрупи.

Найвиразнішу фізіономію має київсько-поліська редакція, до якої належать варіянти **К, Л, П, ХХ, Ч, ШШ** і яку ми назовемо першою, I. Не можна сказати, щоб вона була доконче старшою від інших, але не можна заперечити і її архаїчности. Коновченко в ній являється богатирем-семиліткою, що управляє 20-ма млинами. Озброєний він примітивною зброєю — днищем і колом з плота, мабуть замість щита і списа, хоч в новіших часах се пояснюється як рушниця і шабля: вар. **К** говорить про „ружину“, в варіянтах **П** і **Л** теж є „ружина“, але для підкреслення незвичайного озброєння припоясана валовою ниткою. Коновченко побиває ворогів, але гине через їх підступ. Сей чудодійний хлопець нагадує Михайлика-семилітка і до нього добре підійшли б слова про те, що мале вутя плаває не згірше старого, які говорить Михайлик і Коновченко лівобережної (II) редакції. Але в редакції I сих слів власне бракує, хоч не сумніваємося, що вони випали з неї пізніше, увійшовши в другу (II) редакцію.

До інших характеристичних рис київсько-поліської редакції належить місто де починається дія. Воно називається Копистерин (Кобестрин, Рахмистрин, Лихмистрин, Ціхмистрин), замість Корсуня або Черкас інших варіянтів. Далі — полковник в сій редакції називається не Филоненко, а Гнида — очевидно пізня заміна старшого імени іменем гайдамацького ватажка, ближчого для серпя і уха київських співаків ніж невиразне ім'я Филоненка, — також мабуть не дуже старе.

В вар. **Ч** одначе і ся модернізація являється вже пережитою: ім'я Гнида видно викликає у співака гумористичні асоціяції і так він називає полковника Вошгнидою. В сім же варіянті **Ч** і в варіянті **ШШ**, близькім до нього завдяки загальному сміховинному тону, „вороги“ називаються не Татари, як в варіянті **К, П** і **ХХ,** або Татари і Турки, як в вар. **Л**, — а Татари-Болгари (вар. **Ч** ряд. 21 Татар і Бургел, ряд. 36 Татар-Бургал; вар. **ШШ,** ряд. 19 — Татар-Бургарів, теж ряд. 57-63).

З'являється полковник з своїм закликом в сій редакції завжди як хмара з-за гори — варіянт **К** ряд. 5-7, вар. **Л** ряд. 6, вар. **П** ряд. 12-15, вар. **Ч** ряд. 13-14. Трохи відмінно вар. **ХХ,** ряд. 12-20 — тут сей заспів належить і до появи полковника і до орання Івася. Вар. **ШШ**, що немає заклику полковника, не має й „гори“ і „хмари“.

Але оповідання в цілій сій редакції починається не з заклику полковника, а з опису вдови і її сина. В вар. **К** ряд. 2 ся вдова називається просто — „бабуся старенька“, в вар. **Л** ряд. 2, — „вдова старенька“ в вар. **П** ряд. 3, — „славна вдова“, в вар. **ХХ** ряд. 2, — „вдова“ в вар. **Ч** ряд. 2 і **ШШ** ряд. 1 — „бідна вдова“. Син — звичайно Івась Коновченко (порівн. вар. **К, П, ХХ, Ч),** в вар. **Л** називається Івась Коновченко-Вдовиченко, в вар. **ШШ** Іванко Вдовиченко, Вдовиченко-Коновченко.

Характеристично для сеї редакції і те, що загадка про могилу-дружину тут заховалася краще ніж в інших редакціях і їй дається повна розгадка: земля багата, земля горда (вар. **Л** ряд. 133-138, вар. **П** ряд. 201-205, вар. **Ч** ряд. 151-154, вар. **ШШ** ряд. 96-104; слабше в варіянті **ХХ** ряд. 180).

Дуже цікава подробиця — се закінчення зі згадкою про дарунки лірникам: при такій однодушності всіх варіянтів (крім вар. **Л**, де сього нема, і почасти вар. **П**, де се місце зіпсоване, але воно стає зрозуміле в порівнянню з іншими) ся жебрацька штука для змягчення сердець слухачів і для подачі їм доброго прикладу щедрістою вдови дуже підкреслює єдність всіх сих варіянтів, що мають на собі таке виразне тавро спільного шкільного походження.

Де був осідок сеї редакції? Про се не маємо відомостей: всі варіянти сеї групи дуже слабо документовані. Найподібніші між собою варіянти **К** і **Л**. Ми знаємо імення їх співаків, але нічого не знаємо про те, де саме вони жили і який мали вплив на інших лірників (бо всі варіянти сеї групи записані від лірників). На нашу думку важливу ролю відіграла тут районова київська група і група радомишлянська. Не знати де був записаний варіянт **Л**, але про нього сказано, що його співак, Марко Самійленко, був родом „з України“, а для поліських понять се перед усім Київщина; з Ліво-

building бережжя він бути не міг, бо тут не бачимо слідів сеї редакції. Зате варіянт **К** записано від „київського лірника“ і се показує, що тут традиція Коновченка-семилітка існувала. При тім варіянти **Л** і **К** мають найбільше подібностей з поміж усіх сих, загалом дуже одноманітних текстів.

Варіянт **П** записано в Радомиськім повіті—важливім лірницькім районі Правобережжя, що не раз виринає в лірницьких розмовах[1]). Сей центр, що притягає до себе і чернігівських старців[2]), міг бути розсадником Коновченка-семилітка і для Чернігівщини—порівн. вар. **ШШ**. Вплив сеї редакції помітний і на вар. **Я** (взагалі зовсім упадковім): початок зі згадкою про хмару і дощ, згадка про дертя бересту (порівн. вар. **Я**, ряд. 22 та вар. **К**, ряд. 14, вар. **П**, ряд. 20, вар. **XX**, ряд. 24, вар. **Ч**, ряд. 17), котрої нема в інших редакціях, крім сеї поліської, в якій вона являється живою побутовою рисою.

Коли сей район, від Київа (вар. **К**) до Радомишля (вар. **П**), з Радомишля до Пакуля (вар. **ШШ** і **Я**) вважати за основний терен першої редакції (І), то треба думати, що поширення сеї редакції ішло в напрямку на захід — вар. **XX** записано в Житомирськім пов. Подібно і вар. **Ч**, хоч його приналежність до Старокостянтинова тільки здогад, і можливо, що місце його походження в дійсності лежить ближче до терену сеї редакції,—ближче до Дніпра. За Дніпро, се вже сказано, редакція перейшла тільки в так сказати—посвояченний Чернігівський район (Пакуль), а більше не зустрічається ніде.

На Полтавщині, Харківщині і почасти Чернігівщині маємо властиво тільки одну редакцію, назвемо її II. Вона виводить Коновченка молодим парубком, що рівняє себе до молодого вутяти, подібно як Михайлик-семиліток, від якого він одначе відійшов дуже далеко. Полковник тут називається Филоненко; місце дії звичайно Корсунь. Се найвиразніші ознаки сеї редакції. В середині вона має більше ріжниць ніж редакція І. Се пояснюється і значно живішим професійно-співацьким життям на Лівобережжю і більшою скількістю варіянтів, що ми маємо. Грає ролю і велика територія, яку охоплює ся редакція. Так західня частина сеї території порівняно ближча до правобережних варіянтів: дума починається також оповіданням про вдову і її сина; се може пояснюється правобережним впливом, або конверґенцією двох редакцій.

В чернігівських варіянтах (**Д, Ж, Ц** і **Я**) місце дії переважно Крилов, окрім єдиного варіянту **Д**, що починається так як східньо-полтавські варіянти. Та і у всьому іншому він так подібний до полтавських текстів, що незрозуміло навіть чого він потрапив на Чернігівщину? Можливо, що ся несподіванка пояснюється потрохи редакційною роботою Куліша: всі його Коновченки мають багато спільного (див. нижче).

В вар. **Я** не говориться про місце дії, полковник називається Хвилоненко-Костенко, але титул генерал-полковницький поріднює сей варіянт з вар. **Ж**, Шишацького-Ілліча.

Вдова всюди називається Грицихою Коновчихою, син Івась Вдовиченко, або Вдовиченко-Коновченко, в вар. **Ж** навіть Вдовиченок, Коновченок.

Варіянт **З** з Лубенщини, хоч тут місце дії Корсунь, дуже подібний до **Ж**; цікава в обох відовідь козаків, що Івась відстав, бо кінь у нього млявий і відповідь полковника на докори вдови.

В вар. **Ц** змінено ім'я героя — Івана на Ваську Вдовиченка, але інші риси сеї західньої підгрупи II-ої редакції дотримані. Ім'я Васька пояснюється російським впливом; се русифікація імени Івась, Івася, а не справжнє Василь. Зрештою сей вплив помітний і в тексті Шишацького. Спільна риса сих двох варіянтів (**Ж** і **Ц**) се згадка про платню в промові полковника, якої нема в ніяких варіянтах поза Чернігівщиною.

Дуже шкода, що не знаємо цілого борзенського варіянту **Е**, хоч судячи з уривка він підходив під сю загальну характеристику Чернігівських шкіл: початок з описом вдови, що живе в Крилові і т. д.

Сей початок мають і деякі варіянти з Полтавщини, а саме записи від Баші (**Т**), від Вересая (**РР**), від Магадина (**О**)—все з сусідніх західніх повітів Пирятинського, Прилуцького і Лохвицького.

---

[1]) Порівн. В. Прус, Матеріяли до вивчення побуту лірників Чуднівського району. Первісне Громадянство, 1928, вип. II—III, с. 132 — мова про важний лірницький центр „Перемишль під Київом“; очевидно се—Радомишль, пропущений через призму воєнних споминів.

[2]) Із записів Б. Луговського від лірника Василя Лімоза.

Почасти сюди підходить вар. **У** Холодного з Лютеньки (але зіньківський з походження). Але його початок представляє ніби комбінацію двох редакцій і можливо що текст Холодного не належить органічно до сеї західньо-полтавської групи, а тільки зазнав ріжних чужих впливів за багате мандрівками і пригодами життя сього неспокійного кобзаря. Варіянти ж **Т**, **РР**, **О** творять групу виразно спільного походження. Особливо се помітно між двома останніми—співи Вересая і Магадина настільки подібні навіть в малих деталях, що коли б ми не знали, що Вересай учився сеї думи у свого родича—Єни, можна б було думати, що він учився її у Магадина; та се постійна подібність у сих кобзарів (порівн. Думу про Озовських братів, № 10, вар. **Ж** і **И**). Характеристична для обидвох варіянтів молитва вдови (вар. **О** ряд. 10-13, вар. **РР** ряд. 11-16), наливання горілки в „кубок", (вар. **О** ряд. 140, вар. **РР** ряд. 130), але „Гарцівник" Магадина (вар. **О** ряд. 104) обернувся у Вересая (вар. **РР** ряд. 90) в „арчиника" [1]), і Вересай вже розумів се слово гірше ніж Магадина. Зате цілком однаковими словами описано тактику Татар щоб зловити Коновченка (вар. **О** ряд. 147-148, вар. **РР**. ряд. 139-140); в обох текстах Татари поки забили Коновченка, „ще за собою сімсот потеряли" (вар. **О** ряд. 150, вар. **РР** ряд. 142). Закінчення текстів дає інтересні помічення: текстуально повторяється звістка про смерть Коновченка (вар. **О** ряд. 170-172, вар. **РР** ряд. 159-161), відповідь вдови (**О** ряд. 176-178, **РР** ряд. 166-169), її прокльон (**О** ряд. 184-185, **РР** ряд. 174-175), але при сім усім в варіянті **РР** не достає сну вдови і її недовір'я до звістки про смерть сина, а через се виходить, що вдова радіє почувши що її син одружився з могилою. Є розходження і щодо прокльону, який у Магадина поплутаний. Взагалі ж можна думати, що Вересай, вивчившися сеї думи пізно, не засвоїв її цілком, хоч деякі шматки пам'ятав буквально за текстом свого учителя. Треба додати що Магадин знав Вересая—Лабзу особисто, і можливо, що мав таки вплив на його Коновченка незалежно від Єни, що нібито вчив Вересая сеї думи.

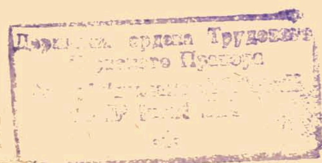
Інші полтавські тексти починають своє оповідання від заклику полковника Хвилоненка до молоді, щоб вона приставала ув охотне військо. Се відбувається у городі Корсуні і вже потім описується вдова Коновчиха і її син і вся їх історія. Вдова звичайно називається Грициха Коновчиха (вар. **А**, **В**, **Н**, **С**) або просто Коновчиха (вар. **Е**, **З**, **ТТ**), в вар. **Б** вдова без імени. Живе вона завжди не там, де починається дума, а звичайно в „Черкасі" (вар. **А**, **Б**, **В**, **Н**,) в вар. **З** в „Черкаєві". В варіянті **ТТ** місто не назване, а в **ФФ** се Крилов. Але Крилов згадується і в інших полтавських варіянтах, як місце де вдова купує коня для сина (порівн. вар. **Б**, **В**, **З**. **Н**), тільки в варіянтах **А** і **ТТ** немає назви міста, — в вар. **А** її пропущено, а в вар. **ТТ** немає і купівлі коня. В варіянті **И** вдова живе таки в Корсуні, зате коня купує вона в новому місті — у Смілій. Не знаємо одначе, чи се льокальна полтавська варіяція чи може чернігівська, бо Мороз згадує, що знайомився з усною словесністю (великодні вірші) на Чернігівщині в 1850-х рр. Більше ж про його збирацтво не знаємо нічого [2]).

Взагалі між варіянтами редакції II ріжниць не багато і окремі групи між ними вирисовуються слабо, окремі деталі легко переходять з одної групи варіянтів до другої, настільки легко, що трудно за ними прослідити якісь певні районові школи, а доводиться пояснювати сі зміни впливом запозичень підчас зустрічів старців в їх мандрівному житті, чи то власними варіяціями виконавців. Так напр., варіянти **Н** і **С** записані на протязі не більш 5—6 літ від одного кобзаря (Крюковського) виявляють значні ріжниці, що рідко трапляються в співах сього кобзаря. Питання Филоненка і відповідь Коновченка, що є в варіянті **Н** (ряд. 145 і дд.), у варіянті **С** зникли без сліду, зате в варіянті **С** вигинула нова заява Филоненка, що у нього оковите вино не закрите (ряд. 105), якої не було в варіянті **Н** (порівн. р. 244). Треба думати, що вся заява Филоненка дійшла цо Крюковського після того, як зроблено запис варіянту **Н**, можливо від Холодного, співака варіянту **У**, або від Кононенка (вар. **З**) чи якого іншого майстра, що мав сю заяву в виразнішій формі — „В мене мед вино оковита горілка не заборонена" (вар. **У** ряд. 118, вар. **З** ряд. 198) разом з осторогою берегтися горілки й не їхати п'яному на війну. (Ся заява дещо змінена і в харківських вар: **М** ряд. 84-85 та **У** ряд. 126-128).

Такі словесні деталі, окремі звороти, об'єднують і інші варіянти, напр. в уже згаданих посвояченних варіянтах **Т** і **О** трапляються римовані фрази Коновченка, що то „причина, що мені за плугом

---

[1]) Се слово „арчиник" порівн. з „артільниками" з варіянту **И** ряд. 114. [2]) Дополнение к пасхальной вірші, „К. С." 1882, кн. IX, с. 569.

борозна не мила“ (вар. **Т** ряд. 33-34, вар. **О** ряд. 38), які знов знаходимо в варіянтах **З** (ряд. 55-6) і **Є** (ряд. 6-7, **Є**$_1$ ряд. 6-7). В сих же двох варіянтах маємо і заклик Филоненка вже на полі битви до вибору гарцівника: „плеча военного, серця смілого“ (вар. **Є** ряд. 2-10, вар. **З** ряд. 150-154), що зустрічається знов у чернігівськім варіянті **Д** в іншій формі: „козака старинного, отамана курінного“ (ряд. 155-160). Подібність ся пояснюється старечими мандрівками або попросту особою записувача: всі сі три тексти записав Куліш. У варіянті **ТТ** „плече военне і серце сміливе“ згадується ще в першім заклику полковника.

Взагалі робити на підставі сих випадкових подібностей, що тут переказані, якісь певні висновки про походження тої чи іншої групи з одного якогонебудь кобзарського центру неможна—для сього вони занадто дрібні і не постійні та й замало зібрано текстів. З сих текстів найстарші варіянти **А**, **Б**, **В** такі ж невиразні як і новіші; виразнішу фізіономію має хіба вар. Б, та й то мабуть завдяки невдалому редагуванню Цертелева. Річ в тому, що в сьому варіянті зовсім пропущено прокльон матері і деякі коментатори вважають се навіть первісною редакцією тексту. Прокльонів бракує і у Крюковського (вар. **Н** і **С**), Вересая (**РР**) і Магадина (**О**), але власне сі варіянти й показують, що се явище випадкове: в вар. **О** і **РР** слова матері зредаговано подібно як в варіянтах **Ж**, **Ї**, **Й** і інш., тільки останнє побажання „щоб сльози покарали“ під впливом попередніх двох бажань теж удержало „не“. В записах від Крюковського слова матері пропущені зовсім, а в варіянті **Б** з'явилося вже благословення, мабудь як редакційне непорозуміння Цертелева. Таким чином тут маємо дрібну місцеву варіяцію, на нашу думку без великого значення, подібну до інших різновидностей в межах окремих редакцій, які, покищо, трудно зв'язати з окремими школами.

В загальному до лівобережної редакції (II) із згадкою про „молоде вутя“ належить і вар. **ЦЦ** записаний в могилівськім пов., а занесений сюди видно з Лівобережжя, не знати тільки, чи якимнебудь лірником чи може й книжковою дорогою. В кожному разі варіянт сей чужий на Поділлі, яке ми вважаємо за територію третьої (III) редакції Коновченка.

Ся редакція, як здається, обіймає П о д і л л я і південно-західню Волинь і характеризувати її можна більш неґативно — відсутністю ріжних рис звісних в другій (II) ред., зокрема згадки про „вутя“.

Зачинається вона, як і варіянти **Ж**, **Е**, **Ц**, **РР**, **Т**, **О** не закликом полковника, який в сій редакції не має імени, а характеристикою вдови Грицихи Коновчихи (вар. **Й**, **Р**, **Ф**, **Ф**$_1$) або Конощихи (вар. **Х** і **Ю**) навіть Конобчихи (вар. **Ї**) (варіянти **ЧЧ**, **Ш**, **Щ** і **ЩЩ** без імени). Ся вдова живе в городі Черкасах (вар. **Й**), Черкесі (вар. **Х**, **Ю**, **Ф**, **Ф**$_1$), Черкеській долині (вар. **ЧЧ**, **ЦЦ**), Черкес долині (вар. **Р**), Чорній долині (вар. **І**) або просто в городі (вар. **Щ**, **ЮЮ**).

З сих варіянтів вар. **Й**, з правильною назвою міста Черкас, має найменше типових для сеї редакції рис і в стилю і в мові, так що можна б допустити його лівобережне походження, як би не брак „вутяти“; за браком сього моменту можемо вважати варіянт **Й** хоч за придніпрянський. Полковник тут безіменний, але приходить він все таки з Корсуня як в редакції II. Решта ж варіянтів досить одноманітна, навіть в окремих висловах, як от група варіянтів **Ї**, **Р**, **ЩЩ**, **Щ**, **ЮЮ**, між якими перші два і останні три знов справляють враження особливо близьких між собою. Так ми маємо в сих п'яти варіянтах ніби продукти двох близько посвоячених шкіл, що дуже докладно, з більшою незмінністю ніж се трапляється на Лівобережжю, консервують традиційні деталі своїх співів. Дуже докладно повторюється оповідання про виховання Коновченка (вар. **Ї** ряд. 5-9; **Р** ряд. 5-9; **Щ** ряд. 5-10; **ЩЩ** ряд. 5-10, **ЮЮ** ряд. 3-9).

Незмінно заявляє Коновченко, що йому „нечля“ („нешля“, „несля“) бути хліборобом, на запитання матері нащо йому „ся здало тое“, себто лицарство — вар. **Р** ряд. 20; **ЩЩ** ряд. 18; **ЮЮ** ряд. 18. У варіянті **Щ** ряд. 24: „на що ся тобі здало тее“; вар. **Ї** ряд. 18 „нащо тобі то здалося“.

Незмінно Коновченко хоче „струмфувати“ слави: мабуть „стрибувати“, спробувати (записувач варіянту **Ї** виводить се слово від „тріумф“) вар. **Ї** ряд. 79. У варіянті **ЩЩ** ряд. 113 — „стромфувати“; вар. **Р** ряд. 96 „струмфувати“; вар. **Щ** ряд. 150 „страмфувати“; **ЮЮ** ряд. 94 „страйфувати“.

Заклик полковника приходить аж після суперечки вдови з сином і після того як вона його зачиняє в хаті. Імени полковник немає: в вар. **Р** він просто полковник, в **Ї** полковник-чиновник, **Щ**—полковник-Филовник, **ЩЩ**—полковник-верховник. Можливо що все се зіпсоване „Филовник“... Филоненко...

Нарешті однаково у всіх сих варіянтах здобича Коновченка рахується сімками—**Ї** ряд. 81 і д.; **Р** ряд. 102 д.; **Щ** ряд. 126 д., **ЩЩ** ряд. 117 д. і **ЮЮ** ряд. 99 д.

Крім сього в вар. **Ї** та **Р** є ще тотожність в моменті полковникового привітання Коновченкові-побідникові: „Не скажу понижати, скажу тебе за більшого обрати“ — вар. **Ї** ряд. 88-89, 103-4, **Р** ряд. 107-8, 125-6; також в вар. **Щ** ряд. 170, **ЩЩ** ряд. 127, і лайка п'яного Коновченка в сих варіянтах подана по російськи: вар. **Ї** ряд. 108: „Ах полковнику-чиновнику, так что ты єто болтаєш?“ **Р** ряд. 131; „што ти мене полковнику, бовтаєш? вразі я мале дитя, що ти мене обучаєш?“.

Взагалі порівнявши рядок за рядком варіяти **Ї** і **Р** не трудно переконатися, що вони подібні настільки як бувають подібні записи від одного співака (подібніші ніж відзначені вище два записи від Крюковського!). Є тут і деякі скорочення, деякі перставки, але загалом подібність така велика, що на підставі походження вар. **Р** з околиць Деражні можемо припустити, що й анонімний вар. **Ї** (може запис Гнилосирова) зроблено також десь в сих частинах Поділля, коло Проскурова.

Близькі загалом до сих двох варіянти **Щ**, **ЩЩ**, **ЮЮ**; вони належать до більш південного Поділля, але не вважаючи на більшу розкиданість їх території, вони подібні одно до одного не менше, ніж напр., вар. **Ї** і **Р**. Порівн. особливо характеристичні вживання слова воєнжувати („вояжувати“, мандрувати) — вар. **Щ** ряд. 59, вар. **ЩЩ** ряд. 51; в вар. **ЮЮ** — „онижувати“, що пояснено як „ногами догоняти“, (очев. від ноги, ножний). Типове також вживання мало розповсюдженого виразу „спуст“ (міра горілки, скільки за один раз викурено): полковник трунки „опустами (спустами) виставляє“ (вар. **Щ** ряд. 49; вар. **ЩЩ** р. 123; вар. **ЮЮ** р. 35). Се слово здається було незрозуміло всім трьом записувачам, і воно вказує теж на упертий традиційний консерватизм тутешніх лірників. Послідовно у всіх трьох варіянтах повторюється і побажання полковника, вар. **Щ** ряд. 151-2; вар. **ЩЩ** ряд. 93-4; вар. **ЮЮ** ряд. 95-6.

Зближений до сеї групи і вар. **ЧЧ**, що походить теж з сеї частини Поділля, тільки тут замість полковника — отаман козацький; не знати старша традиція, чи відгомін громадської війни.

Літинські варіянти **Ф** і $\mathbf{Ф_1}$ занесені сюди нібито з Київщини. Никон з Пикова казав, що вивчився Коновченка (вар. $\mathbf{Ф_1}$) в Київі, і у Боржковського було таке враження, що сусіднім лірникам він був не відомий так, що й співак варіянту **Ф**, на думку Боржковського, навчився у Никона. Але маючи тепер чимало записів з околиць недалеких від Пикова (вар. **Ї** і **Р**) можемо припустити, що Никонові не довелося їхати аж до Київа, щоб почути сю люблену на Поділлі думу, а київську марку він прикладав до неї лиш для реклями. Зрештою його варіянт $\mathbf{Ф_1}$ звязаний з варіянтом **Щ** назвою полковника „филовник“ і очевидно—фразою про „непонижування“ Коновченка (порівн. вар. **Ф** ряд. 76-77). Цікаво одначе, що вар. **Ф**, близький на думку Боржковського до Никонового, не має заклику полковника і Коновченко тут просто іде за військом, а в дальшому має діло з „полковниками“, у множині. Се поріднює вар. **Ф** з волинськими варіянтами.

Сі південно-волинські тексти: вар. **Х** і **Ю**, що теж належать до третьої (III) редакції, ріжняться одначе між собою значно більше ніж подільські варіянти, хоч не мають і нічого спільного з сусідньою першою редакцією (I). Характеристична риса сих двох варіянтів **Х** і **Ю** (записаних від батька — лірника і його сина — поводиря те, що замість того, аби спиняти Коновченка від бою, козаки тут самі його підганяють, щоб і він скорше на коня сідав і їхав проти Турка (в вар. **Х** замість козаків виступають „охвіцери“, „однірали“, але як пояснив лірників син К. В. Квітці, се було вставлено спеціяльно для високої авдиторії, в якій співав Сидір Гуменюк в Житомирі, коли від нього записано вар. **Х**) [1]).

Момент підганяння Коновченка до бою перекидає місток від сих варіянтів до варіянту **Ш**, що зрештою стоїть поза всіми редакціями. Тут як і в вар. **Б** бракує матерного прокляття, але Коновченко гине з рук „начальника“, що вбив його за геройство без „благословения начальства“ (р. 71). Ся недоладність разом з несподіваним заспівом (ряд. 1-3), з непевністю щодо символіки загадки, будить у нас підозріння, що невважаючи на те, ніби Фещенко колись знав і думу про Озовських братів вивчившись її від лірника А. Ласюка, Коновченка він поняв не з усної традиції, а з книжки без ніякого зрозуміння і цілком механічно.

---

[1]) Первісне Громадянство, 1928, кн. 2—3.

Так само як сей варіянт, стоїть поза всіми трьома редакціями і галицький вар. **Г**. Не тільки тим, що форму він має досить зближену до 12-ти-стопної, але й самим оповіданням, що відбувається скорше в обстанові жовнірських пісень, ніж в традиційній козацькій. Се видно й захотів виправити Ж. Павлі, переміняючи в своїм передруку варіянта **Г** „царя“ в „гетьмана“ і т. и. Дуже жаль, що не знаємо хоч приблизно, де і від кого був записаний сей Коновченко. На нашу думку, походить він від непрофесійних співаків, як і ті „Коновченки“ яких чув Боржковський від селян і селянських дівчат на Поділлю. Все таки він не без тісних зв'язків з іншими Коновченками (порівн. **Г** р. 7, 15, 26 і т. д. і вар. **ТТ** р. 49), і не виключено, розуміється, що сей варіянт належав до лірницького репертуару, навіть, що він записаний від лірника. Ріжниться від всіх інших сей варіянт головно закінченням, де несуть окремо зброю, хоругов і нарешті голову Коновченка, та стилізацією загадки.

Комбіновані варіянти *Х* і *У* не мали значення в історії сеї думи, тим не менше ми навели їх тут з огляду на можливість посереднього впливу їх на інші тексти, головно ж з огляду на їх редакторів. В архіві „Историческихъ пѣсенъ“ знаходиться ще один варіянт, зроблений як і вар. *Х* з варіянтів **Б** і **В**, але дещо відмінно — ми не подали його тут, бо сей недрукований варіянт не міг мати й такого впливу як варіянти *Х* і *У*. Не друкуємо тому ж і комбінованих варіянтів в паперах Житецького.

III. Цікава і популярна дума про Коновченка не викликала літературних дискусій; більшість того, що було про неї сказано, сказано чи в примітках до тексту чи з приводу інших тем.

Так Цертелев додав до свого варіянту кілька приміток до імен, міст та загалом кілька завважень про часті походи козаків, так що аж „Амурратъ III принужденъ былъ на сіе жаловаться на нихъ Польшѣ“. Цікавіша була примітка Максимовича до його передруку 1834 р. На його думку, „Коновченко“ належить до 1684 р., до походу козаків на Білгородщину і до їх побіди над Татарами під Тягинем, про що оповідає літопис Рубана. Филоненка Максимович вважав за сина Филона Чичая або Джеджелія, полковника кропив'янського. Поза тим він повторяв примітки Цертелева. Нічого більше не додав він і в виданні 1849 р. Примітку Максимовича повторили і інші видання: Лукашевич і Жегота Павлі; Павлі тільки трохи доповнив її зазначаючи, що се вже була остання „славна виправа в історії Козаччини“. Крім того дав Павлі ще довге пояснення до назви Черкаси і до слова курінь. Павлі вважав полковника думи за гетьмана Куницького.

Проти Павлі полемізує Ф. Євецький в „Отечественных Записках“, 1841, т. XV отд. II с. 68 („Малороссійскія Историческія думы и пѣсни“), закінчуючи, тим що „гетьман“ в думі (порівн. вар. **Г**) не може бути Куницьким, бо його мовляв убили під час битви, а гетьман в думі живий; та й Коновченко, родом з Черкас, не міг би бути у польській службі, бо Самойлович дуже не любив таких переходів особливо „знатних“ козаків, до яких належить Коновченко, що сідає з самим гетьманом снідати. Окремо Євецький звернув увагу на правила виступу в битву згадані в думі: молитися, не пити горілки і т. ін.

Тим обмежуються коментарі першої половини XIX ст.

В „Київськім Телеграфі“ 1873 з приводу варіянту **Л** Томачинський дав декілька слів коментару щодо його історичної обстанови; ім'я полковника, Гнида, він пояснював на підставі оповідання про гайдамацького ватажка, надрукованого в „Запискахъ о Южной Руси“ (т. I. 293).

Не торкаючися більш типового імени Филоненка Томачинский догадувався, що імена його варіянту (**Л**) з'явилися пізніше, під впливом забування старих героїв за часу Руїни і переселення на Лівобережжя. За таке нове ім'я мав він і Коновченка-Вдовиченка.

Антонович і Драгоманов не встигли випустити сеї думи і ми не знаємо їх думок про неї. За те маємо весь апарат, що був зібраний для її публікації і заховався в архіві „Историческихъ пѣсенъ“ в Науковім Т-ві ім. Шевченка у Львові, тепер в Комісії історичної пісенности ВУАН. Сі тексти, як видно з пляну видання (див. в т. I корпусу с. XCI) призначалися на V частину, або на другий випуск II-го тому збірника. Між ними є багато копій з друкованих варіянтів, але є цінні нові тексти, деякі в двох екземплярах списаних ріжними руками. В первіснім пляні були помічені такі тексти: два варіянти зі збірники Метлинського (наші **Д** і **Е**), варіянт Максимовича (себто наш **Б**), варіянт з „Русалки Дністрової“ (наш **Г**), варіянт Головацького (наш *У*) і два недруковані варіянти зі збірки Новицького — всього 7 варіянтів. Але в архіві назбиралося значно більше матеріялу: маємо тут 13

варіянтів, деякі з них повторені двічі і тричі. Се, за нашою сиґнатурою, вар. **Б** (за Максимовичем) і вар. *У*, з примітками з вар. **Г**, — сі два тексти означені буквою А. Далі вар. **В** (означений Б); вар. **Д** (означений В); знов вар. **Г** (означений на сей раз Г). Потім під рубрикою „Отрывки“ наш вар. **Ж** (означений буквою Д), уривок **Є** (означений буквою Е) і $Є_1$ (означений Ж). Крім того, знов з буквою А: вар. **З**, вар. **К**, вар. **И**, вар. **М**, вар. **І**. До сього ж архіву належить зложений текст невідомого походження, згаданий нижче. Дуже можливо, що се ще не всі тексти, які були у Антоновича і Драгоманова — бракує напр. вар. **Л**, що був вже друкований за часу складання Історичних Пісень.

Цікаве помічення над популярністю думи про Коновченка у її слухачів дає Горленко (Кобзари и лирники, „К. С.“ 1884 кн. І), він порівнює при тім Івася з Володею Козельцовим Толстого.

Але перший докладніший розбір змісту думи та її історичного тла маємо тільки в поетичній історії Козаччини Костомарова. Він пояснює тут заклик Филоненка до охотного війська — „одно з найважніших явищ козацького життя“, значення охотних полків як підсобних для козачого реєстрового війська і як засобу для некозачого населення вирватися з кріпацької залежности від польських панів і властей. Головним континґентом сих вербунків були наймити і чорнороби, хоча траплялися і темні елементи, на які, мовляв, натякають деякі варіянти Коновченка:—і їх козаччина пригортала і використовувала для себе. Щодо моменту, в якім саме відбувається дія Коновченка, Костомаров не був певний, і не хотів погодитися з думкою Максимовича, мовляв: „Обстанова життя представлена в думі скорше вказує на часи перед Хмельниччиною. І спокійне перебування в країні Євреїв - орендарів і грошові засоби в їх руках — все се риси часів перед повстанням. Бо в кінці XVII ст., саме коло 1684 (до якого прикладає Коновченка Максимович) Правобережжя було спустошене і безлюдне. Полковник Филоненко існував дійсно в першій половині XVII в. і відомий як товариш Гуні та Острянниці“ (с. 751).

Зате Лисовський (Опытъ изученія малорусскихъ думъ, с. 25) вважав здогад Максимовича про відбиття події 1684 р. в думі „не тільки ймовірним і дотепним, а єдино можливим і необхідним“. На думку Лисовського дума про Коновченка могла зложитися тільки під впливом реалістичних дум про Хмельниччину, хоч сама вона не позбавлена слідів епічної традиції, і її персонажі не мають індивідуальних реалістичних рис. Нове в думі те, що вона описує не якогось історичного персонажа і не історичну подію, а ілюструє ідею. Ся ідея, на думку Лисовського, така: запал веде козака до загибелі, бо йому потрібна стриманість, спокійна і тверда воля, що не здрігнувшись зустрічає всяку небезпеку, але не вганяє за нею легкодухо, тільки аби пишатись потім побідою. Автор цілком іґнорує конфлікт між матір'ю й сином та прокльон вдови. Вона здається йому типовою матір'ю громадянкою (за Цертелевським варіянтом). Переказуючи думу за самим лиш варіянтом **Б**, Лисовський представляє весь зміст думи і окремі її персонажі схематично і однобоко, такими як ми бачимо їх в сім загалом убогім варіянті.

Більше уваги ніж інші віддав Коновченкові Житецький (Мысли, с. 14 7 д. і 208). Переглянувши зміст думи і його вузловий конфлікт між психологією ріжних дієвих осіб думи, він зазначив, що сей конфлікт, глибоко мотивований, випливає не з особистого егоїзму, а з ріжниць віку і становища. Мати, як жива душа сім'ї, стоїть на задньому пляні думи, тимчасом як на передньому виступає козацьке товариство, і творець думи умів поєднати їх у високих людських стремліннях. Се складний процес, витриманий за певною методою як і в думі про Хведора Безрідного та в Марусі Богуславці. В сім процесі виступають два моменти: „поетичний настрій зачерпнений з пісень і враження від певної події, подібної до змісту сих пісень. Сі два моменти зливаються в один суцільний акт творчого надхнення, який відмінно від ампліфікації пісенного матеріялу, можна назвати концентрацією матеріялу“.

Не наводячи дальше міркувань Житецького, що торкаються історичних дум в цілому, а не самого Коновченка, відзначимо той апарат, що використав автор для своєї роботи. Житецький в своїй праці називає велику силу варіянтів крім надрукованого у нього варіянту **А**. Се вар. **Б**, **В**, **Д**, **Л**, *У* (сей з помилковою поміткою що се текст Ж. Павлі, хоч се й передрук тексту з „Русалки Дністрової“), вар. **С** (неправильно названий записом Кониського), вар. **Ф** і $Ф_1$. Окрім сих друкованих, згадано рукописні варіянти: з Лубенщини — **З**, з Чернігівщини — **Ж** (записувач не названий ні в книзі ні в рукописах Житецького), з Богодухівського пов. — **І**, з Києва — **К**, з Поділля — **Й**. Згадано також записи Костомарова і Мороза і зложений вар. *Х*.

В рукописах Житецького маємо копії майже всіх сих текстів і вони розложені в такім порядку зазначенім буквами — А (наш вар. **Б**), Б (вар. **В**), В (вар. **З**), Г (вар. **Ж**, з поміткою „записи от бандуриста Василія Макуленка, жителя Седневск. в Черниг. уѣздѣ, в 1854. По словам Макуленко, „думѣ этой учился онъ въ степу"; записувач не названий), Д (вар. **І**), Е (вар. **Д** з вар. **Е**, в примітках), Ж (вар. **К** — проти нього en regard уривки з вар. **Л**), З (вар. *У*, з уривками вар. **Г**). Крім того: „Дополнительный варіантъ къ думѣ Ивась Коновченко" вар. **Й** і дописка „похожій варіантъ, но слабѣе въ „К. Старинѣ" 1882 г. Августъ отъ Вересая, к. выучился отъ зятя своего лирника Василя Ены". Нарешті: „Отрывки изъ варіянта Котляревского объ И. Коновченкѣ" — се уривки з праці Костомарова.

Тексти мають сім стор. пояснень (до них додано вирізку з газети з початком статті Лисовського) і сі пояснення війшли потім в „Мысли". Житецький вважає за основний варіянт вар. **Б**, що не має прокльону, ані загадкових слів козаків до матері про долю Коновченка, ані її сну, який розгадують поворотці. Автор думає, що слова козаків увійшли у думу пізніше, і в ріжних редакціях — в вар. (наших) **З**, **І**, і **А** — як сон, в вар. **Д**, **Ф**, $\mathbf{Ф_1}$, **Л**, **Ж**, **Й** — як натяк козаків на смерть Коновченка. Сей натяк Житецький вважав ближчим до основного, — хоча брак сну в сих варіянтах може бути і знаком розкладу колишнього повнішого тексту. Як рису упадку в сих варіянтах (особливо в **Ф**, **Й** і *У*) автор підчеркує те, що оповідання починається від опису вдови, а не від поклику Хвилоненка; є зміни і в іменах міст (Копестрин замість Черкаси вар. **К** і **Л**, Гнида — замість Хвилоненка). Щодо вар. **А**, то Житецький рахує його до середньої редакції (зі сном); з інших варіянтів до нього найближчий **З**: поперше тим що Івась п'є потайки від полковника, подруге — полковник піклується долею вдови. Загалом же, мовляв вар. **А** замітний своєю історичною точністю.

Се найдокладніший коментар, що був надрукований про нашу думу: як сказано, монографії вона ще не дочекалася. Єдина спроба відома нам в сім напряму—се ненадрукована доповідь акад. М. Дашкевича зроблена з приводу його запису (вар. **П**), мабуть в 1906 р. Подаємо її тут в перекладі з чернетки як важливий момент в літературній історії Коновченка.

Подавши свій текст Коновченка, М. Дашкевич писав далі: „Такий варіянт думи про Коновченка здається мені дуже замітним в порівнянню з іншими, бо він найбільше позбавлений історичного забарвлення XVII-го ст. і взагалі історичної імовірности і найближче підходить до епосу старої формації.

„Історична обстанова що належить більшості варіянтів дуже непереконуюча. Тому Костомаров і непогоджувався з Максимовичем (за ним пішов і Жегота Павлі), що відносив думу про Коновченка до 1684 р.[1]) коли козаки з польської України ходили на Білгородських Татар і повертаючи відти забили свого гетьмана Куницького, що втік був з поля бою (дописка: „Коновченко в утечі не винен"). Костомаров відніс думу про Коновченка до часів перед Хмельницьким[2]) і з ним погоджувався і Драгоманов: „В усякім разі до кошового Микити Вдовиченка, котрий в 1672 р. намірювавсь взяти в Царгороді Золоті Ворота й вернути їх в Київ (Соловйов, Исторія Россіи XII 123—126) ця псальма не підходить", завважив Драгоманов[3]).

„Додам від себе, що корсунського полковника Хвилона або Хвилоненка, і згадок про похід під Тягинь, про м. Крилов, що зустрічаються в деяких варіянтах, ще надто мало, щоб прикладати сю думу до XVII-го ст. Сі історичні подробиці й інші подібні могли дуже легко ускладнити старшу форму пісні, і цікаво що вони зустрічаються тільки в деяких ізводах.

„Тільки ім'я героя, Івась, не міняється в ріжних варіянтах. Щождо прізвища, то воно не однакове: Коновченко, або Вдовиченко; Коновченко в записі П. Мартиновича звучить Канівченко, очевидно від прізвища його батька Канівець, за родинним містом Каневом. Можливо, що остання форма, для більшости варіянтів більш на місці ніж перша, частіша, себто Коновченко, що походить від слова

[1]) Украинскія Народныя Пѣсни, М. 1834. Думку Ж. Павлі, а тим самим і Максимовича засвоєну М. Грабовським (Literatura i Krytyka T. I. Wilno 1837 st. 77) заперечував вже Ф. Євецький — Отеч. Зап. т. XV от. II: Малороссійскія Историческія Пѣсни и Думы, с. 80. Євецький позичив передруковані (слово не розбір.) думи з збірника Павлі. Прим. М. Д.

Ж. Павлі запозичив руські пісні у Максимовича, Головацького і у інших. Див. Головацького, Замѣтки и дополненія къ статьямъ г. Пыпина напечатаннымъ въ Вѣстникѣ Европы за 1885 і 1886 год. Вильна 1888, с. 40.

[2]) Исторія казачества въ памятникахъ нар. южнор. пѣс. творчества. — Р. Мысль, № 2. Прим. М. Д.

[3]) Політичні пісні Українського Народу XVIII—XIX ст., ч. I, розд. I, Genève 1883, VI. Прим. М. Д.

„Коновка“, бо герой думи найчастіше походить з м. Черкас, поруч з яким в історії південноруської козаччини XVI в. завжди згадується Канів.

„В записі Мартиновича читаємо:

Ой під городом під Черкасовим.
То то жила удова — Грициха,
Зовуть її по мужові Канівчиха,
Мала вона собі Йвася Гриценка
По мужові Канівченка.

„Мій варіянт ніби вказує на Поділля, бо ледви чи під „славним городом Рахмистрином“ слід розуміти містечко Ротмістровку Черкаського повіту. При тім поданий тут варіянт ніби фантастичніший і разом з тим архаїчніший: маю на увазі семилітній вік Івася, що в інших варіянтах „став до доброго розуму доходити“, хоч і виводиться з другого боку як „дитя і малоє і молодоє“; його богатирський хід (їзду); крайнє перебільшення його подвигів, що в інших варіянтах виводяться в значно скромніших розмірах. В однім з останніх Коновченко наприклад

... немного з утра до половинн дня погуляв
Сімсот душ Турка і Татара посік, порубав,
А сімсот душ жив'ем на аркан забрав,—
До корсунського полковника усі знамена приставляв. „К. Стар.“ 1904 № 2. с. 289.

словом на нас ніби віє незвичайно далека старина“ (Залишено порожній папір).

„Взагалі варіянти сеї думи часом різко відріжняються один від другого обсягом, наступністю оповідання і деталями (як напр. ріжний вік Коновченка).

„Нейман заявляє, що на правій стороні Дніпра записано думи в варіянтах найнижчої вартости. Сей варіянт думи про Івася Коновченка (запис Дашкевича) разом з тим що надрукував в „К. С.“ 1889 р. № 9 (Боржковський) представляє, на мою думку, особливий інтерес для історії епосу дум і він здається дає ще один приклад зв'язку сього епосу з богатирськими казками з одного боку і, що найважніше, з старовинними билинами, з другого.

„7-ми літній вік Івася відповідає такому ж віку казкової дівки семилітки.

„Епітет старої жони „ворони“ відповідає жартовливій пісні „А ворони старі жони“.

„7-ми літній герой думи творить чуда відваги, як деякі інші герої епосу, напр. хлопчик Артур, молоді герої в киргизьких поемах. В сих поемах герої теж скоро ростут і доконують подвигів вже в віці семи літ. Там, як і в новім варіянті думи про Коновченка, кінь з'являється нероздільно з героєм і грає важливу ролю.

„Разом з тим Івась трохи нагадує героя кельтських казок Передура, що перейшов у Персіваля. Се наївний хлопець, якого мати держить в незнанні і він іде на перекір матері на лицарські подвиги, його представляють в досить комічнім світлі.

„Особливо цікаві паралелі в нашій думі, що їх можна вказати в російськім епосі.

„Костомаров дуже давно зблизив думу про Коновченка з билиною про Василя Буслаєва. „Кінець Василя, писав він, має подібність до кінця історичної пісні про Івана Коновченка, яка взагалі в своїм дусі подібна до новгородської думи“.

„Слідом за ним Жданов теж признав подібність між південно-руською і північно-руською піснею. Ся подібність не торкається первісного тексту билини, але воно не без значення для її пізнішої літературної історії [1]): Жданов зараховує думу про Коновченка до циклу пісень про героїв, що передчасно згинули, до якого має виразне тяжіння і билина про Василія Буслаєва, що ввійшла в категорію численних пісень про вдовиченка.

„Круг сих зближень можна б було розширити, якби була змога зблизити Коновченка з малолітнім Михайликом, вдовиним семилітком, що виступає в переказі про татарський розгром Київа і який пішов до Цар-Городу [2]) і має відношення до останнього юного (недокінчено).

„Розуміється сим зближенням і всім сказаним попереду не усувається історично-побутова обстанова сеї думи.

---

[1]) Ж. М. Н. П. 1894, № 3, с. 100; передрук в книзі: Русскій былевой эпосъ. Изслѣдованія и матеріалы, I — V, СПБ. 1895, с. 396 і дд. Прим. М. Д.

[2]) См. въ „Основѣ“ 1862, № 1, ст. Ревякина „Сближенія и слѣды“ III. Прим. М. Д.

„Нема сумніву, що не раз в історії козаччини повторялися факти, подібні до тих, про які говорить дума — факти захоплення хліборобів закликами до козацьких походів, і не раз матері старалися стримати своїх синів, а потім оплакували їх втечу і загибіль.

„Так само сказане не усуває і морального наверствування, що налягало на думу в пізнішім осередку, що заховав і передає її пізнішим поколінням.

„Завдяки сьому наверствованню думу про Івася Коновченка можна б віднести разом з Драгомановим до т. з. „псальом“. Річ в тім, що загибіль Івася з'являється в зв'язку з непослухом матері або просто з прокляттям її, дальше з занедбанням героєм релігійних звичаїв, з його нестриманістю в пиятці і, нарешті, з його зарозумілістю. Сим Коновченко зближується з Олексієм Поповичем.

„На підставі сказаного може не буде здаватися занадто відважним здогад, що думи про Коновченка з'явилися на підставі почерпненій з старого багатирського епосу, в старших часах Козаччини себто в віках перед XVII-м і перебула значну перерібку в устах пізніших носіїв дум, що увійшли в лірницький репертуар.

1. І коника сідлає, а на Бога не гадає
На Бога не гадає, та на войну ся наперає. (Голов).
1. Ой, рано ранесенько і горівки ся напиває,
І їсти ся доправує і на війну ся збирає
Ой, сину Коновченку. Треба ся вперед вмиться,
И богу ся помолиться, вітак на війну іти. (Жег. Паулі, Голов.).
2. В вар. Мартиновича: А за те його Господь скарав, що став
у неділю рано пораненько
Мед, вино, воковиту горілку подпивати
Та старих мужиков козаков карбачем затинати. К Стар. 1904. № 9, стр. 320—321.

Сим кінчається сей цікавий екскурс М. Дашкевича.

Єрофеєв розглянув тільки 10 варіянтів Коновченка, властиво 12, але текст Томачинського (Л) він згадує без окремого числа, так начеб уважав його за передрук варіянту Д. Варіянти подані в такім порядку: **А, Б, В, Д** і **Л, Г, РР, Ф** і **$Ф_1$** (помилково названі полтавськими), ще раз **А, Н** і **О.** Незгадані з тоді друкованих варіянтів: **Ґ, Е, С, СС, ТТ, У, Ц.** Зате автор говорить ще про якихсь шість рукописних варіянтів.

Всі сі варіянти він поділяє на варіянти з прокльоном і без, вважаючи сі за більш первісні. Але додає, що за давність варіянтів з прокльоном свідчить їх подібність до „Гисторіи объ Иванѣ Даниловичѣ“ де батько благословляє сина на бій. „Може бути, що дума ся — се продовження билинного мотиву, його повторення, а прокльони материні вставлено потім“. Міркування Житецького про сон Єрофеєв відкидає (Записки Наук. Т-ва в К., кн. VII, с. 55).

А. Козакъ Иванъ Коновченко изъ города Черкасъ.

На славной Украйнѣ, въ городѣ Корсунѣ,
Тамъ жилъ корсунскій полковникъ панъ Филонъ...
Якъ сталъ въ охотное войско выражати,
Сталъ охотника викликати,
Крикнетъ, покрикнетъ на винники, на броварники,
На пьяницы, на костерники[1]):
„Которому не хочется по винницяхъ горелокъ курити,
Которому не хочется по броварях пиво варити,
Которому не хочется въ кости играти,
Дурно гуляти,
Идите вы со мною, корсунскимъ полковникомъ, въ охотное войско гуляти,
Пидъ городъ Тягиню,
На Черкень - долину,
За вѣру христіанскую одностайне стати,
Рыцарской славы заживати!“
То тее словами промовляе,
У пятницу до города Черкаса поспѣшае,
Въ суботу рано пораненько цвѣтную короговъ крещату выставляе.
То вже крикнетъ, покрикнетъ, на сотники, на полковники,
На отаманы, на осаулы,
На козаки молодые
И на слуги войсковые:
„Що вы, сотники и полковники,
Отаманы и осаулы!
Идите со мной, корсунскимъ полковни-

[1]) „Что въ кости играютъ“ — примѣчаніе записавшаго думу. (Житецький).

комъ, въ охотное войско гуляти,
На Черкень-долину,
Подъ городъ Тягиню,
За вѣру христіянскую одностайно стати,
Будемъ рыцарской славы доставати,
Будемъ мы сапьяновы боты топтати!“
То вже въ городѣ Черкасѣ жила вдова,
Старенькая жена,
По имѣнію Грициха,
По прозванію Коновчиха,
Мала себѣ сына Ивана Коновченка,
Единаго вдовиченка.
Она его до зросту лѣтъ держала,
Въ наймы не пускала,
На стираніе чужимъ рукамъ не давала,
Она изъ его по смерти славы, памяти сподивала.
То вже Иванъ Коновченко на рынокъ выхожае,[2])
Что корсунскій полковникъ, панъ Филонъ, словами промовляетъ,
Въ охотное войско выкликаетъ,
То Иванъ Коновченко до матери своей старой прихожае,
Словами промовляе:
„Мати моя, старенькая жено,
Коли бъ ты, мати, добре дбала,
Четыре волы чабаныи и два коня вороныи изъ стада выручала,
До жида орондаря отгоняла,
И ще бъ стозлотыми гришмы доплатила,
Да мини доброго коня купила,
Що моя душа козацка-молодецка подобила и влюбила.
Пиду я, мати, на Черкеню-долину гуляти,
За вѣру христіанскую одностайне стати,
Рыцарской славы доставати,
Козацкихъ звычаевъ добре знати“.
Удова, старенькая жена, тое зачувае,
Словами промовляе:
„Сыну мой, сыну, Ивась Коновченко!
Чи у тебе ничего испити або изъисти,
Чи у тебе ни въ чему хорошенько ходити,
Чи тебе мирская старшина не почитае,
Чи тебе козацкая громада зневажаe?[3])
Лучше ты будешъ тіи четыре волы чабаные и два коня вороные въ плугъ запрягати,
Будешъ по рилье хлѣбъ пахати,
Будешъ козаковъ и мужиковъ на хлѣбъ на соль къ себѣ зазывати,—
Будутъ тебя козаки войсковыхъ потребовъ, козацкихъ обычаевъ научати“.
Ивась Коновченко тое зачувае,
Словами промовляе:
„Мати моя, старенькая жено!
Не хочется мнѣ, мати,
На волы козацкимъ гласомъ гукати,
Не хочется мнѣ, мати, въ пыли китайку пылити,
Хочъ я буду козаковъ до себе зазывати,
Будутъ меня козаки домаремъ, гречкосѣемъ прозывати,—
А то лучше я, мати,
Пойду на Черкень-долину гуляти,
За вѣру христіанскую одностайне стати“.
Въ недѣлю рано-пораненько
Вдова, старая жена, до Божіей церкви отходила,
Всѣ оружья въ комнату позамыкала,
Только семипядную пищаль-ружье оставляла,—
То Иванъ Коновченко изъ постели вставае,
На рынокъ выхожае,
Що корсунскій полковникъ, панъ Филонъ, словами промовляетъ:
„Который будетъ козакъ отцевскихъ и матернихъ обѣдовъ дожидати,
Будетъ меня за восемь миль отъ города Черкаса доганяти“.
Сусиды въ церковь уходили,
Вдовѣ сказали:
„Ты, вдова, въ церквѣ стоишъ, ничего не знаешъ,
Что твоего сына Коновченка въ дому немае“.
То вдова изъ церкви приходила,
Ивана Коновченка въ домѣ не застала,
Ругала его и проклинала:
„Чтобъ ты, сынъ мой Иванъ, щастя и доли не имѣлъ,
Какъ ты меня, вдову стареньку, на господарствѣ покидалъ!“
Рано въ понедѣльникъ вдова отъ сна прочинала
И словами промовляла:
„Бѣдна, побѣдна моя вдовина голова,
Що я своего сына ругала и проклинала,
Щастье его, долю козацкую потеряла“.
Тогда она добре дбала,
Четыре волы чабаные и два коня вороные изъ стада доплатила,
Своему сыну добраго коня купила,
Что его душа козацкая-молодецка сподобила та влюбила,

[2]) Житецький вважає, що тут пропущено рядок. Порівн. подібні пропуски в рядках 84-5, 103
[3]) „Осуждаетъ“ — примѣчаніе записавшаго думу (Житецький).

Ище семъ кипъ козакови на жупанъ давала,
Ище своему сыну добраго коня переслала.
То козакъ на добраго коня сѣдаетъ,
За дванадцять миль отъ города Черкаса корсунского полковника доганяе;
Скоро полковника догналъ,
Межъ пѣхоту вбѣгалъ,
Ивана Коновченка межъ пѣхотою позналъ,
Добраго коня ему въ руки подалъ.
Иванъ Коновченко на добраго коня сѣдаетъ,
То ще словами промовляетъ:
„Я жъ думалъ, братцы, что обо мнѣ мати не знаетъ и не вѣдаетъ,
Ажъ она обо мнѣ великое милосердіе маетъ,
Що мнѣ добраго коня купила,
Що моя душа козацкая-молодецкая сподобила да влюбила.
Коли бъ мнѣ Господь милосердный далъ изъ сего похода выходити,
Могъ бы я знати,
Якъ свою неньку старенькую почитати,
Могъ бы я ей 12 турокъ-янычаръ на послугу посылати!“
То ще якъ сталъ корсунскій полковникъ пане Филоне на Черкень-долину подъ городъ Тягиню прибувати,
Сталъ до козаковъ словами промовляти:
„Козаки, панове-молодцы!
Который межъ вами козакъ оберется, чтобъ на добраго коня сидати,
Чтобъ изъ Крымцами да Нагайцами на распутьи погуляти?“
То всѣ козаки замолчали,
Только обозвется одинъ Ивась Коновченко,
Единъ сынъ вдовыченко:
„Благослови ты мнѣ, панъ Филонъ, на добраго коня изсидати,
Съ Крымцами да съ Нагайцами на поединкѣ погуляти!“
То корсунскій полковникъ словами промовляетъ:
„Иванъ Коновченко!
Ты дѣтина молодая:
Ни на поле, ни на море не бувала,
Козацкой крови не видала,
Какъ ты кровъ христіанскую узришъ,
То ты самъ злякаешъ“.
Иванъ Коновченко словами промовляетъ:
„Корсунскій полковнику, панъ Филонъ!
„Пойди ты на рѣку, да поймай утя старое и малое,
Та пусти ты на рѣку,— есьли не поплыветъ малое, какъ старое“.
Корсунскій полковникъ отвѣчаетъ:
„Иванъ Коновченко!
Когда могъ ты мнѣ загадку такую загадати,
Благословляю тебя на добраго коня сидати,
Съ Крымцами да съ Нагайцами на поле погуляти“.
Коновченко на коня сѣдаетъ,
Отъ казаковъ благословеніе принимаетъ,
Межъ Крымцы и Нагайцы вбѣгаетъ,
66 Крымцевъ да Нагайцевъ съ коней збываетъ,
Сплечъ головы снимаетъ,
14 рычарей турецкихъ на арканъ хватаетъ,
Живьемъ до козацкаго намѣту пригоняетъ.
Корсунскій полковникъ, панъ Филонъ, то зобачаетъ
И промовляетъ,
Коновченка братомъ называетъ:
„Иване Коновченко, брате мой сердечный!
Коли могъ ты рыцарской славы достати,
Благословляю тебя въ своемъ намѣтѣ спочивати“.
А Иванъ Коновченко тое зачувае
И великую радость мае,
Что корсунскій полковникъ братомъ его называетъ.
То винъ словами промовляетъ:
„Корсунскій полковнику, пане Филоне!
Благослови мнѣ оковитой горелки напиться,
То я могу еще и лучше съ Крымцами да съ Нагайцами побиться!“
Полковникъ словами промовляетъ:
„Иванъ Коновченко!
Я слыхалъ отъ старыхъ людей,
Что сяя оковитая горелка барзе вадитъ,
Не одного человѣка съ сего свѣта збавитъ“.
У той часъ и годину
Десь корсунскій полковник отгодився,
Иванъ Коновченко довольно горелки напився...
На добраго коня сѣдаетъ,
Саблю изъ рукъ выпускаетъ,
Межъ Крымцы да Нагайцы вбѣгаетъ,

70 человекъ съ коней збиваетъ.
Сплѣчъ головы снимаетъ.
Стали безбожныи бусурманы козака въ хмели познавати,
Стали отъ табора козацкаго далѣ отбивати,
Скоро отъ табору козацкаго отбавляли,
Округъ его оступали,
Тамъ его посѣкли, порубали,
Смертельными ранами даровали,
Только козацкаго коня не поймали.
Конь козацкій по табору играетъ,
Нибы ясенъ соколъ лѣтаетъ,
Корсунскій полковникъ тое забачаетъ,
И промовляетъ:
„Недармо нашего Коновченка конь по табору играетъ,
Знать его в живыхъ [4]) немае...
Ви, панове, сами не добре учинили,
Що пьянаго человѣка съ своихъ рукъ испустили [5]).
Добре вы, братця, дбайте,
На кони козацкіе сѣдайте,
Козацкое тѣло позбирайте,
До козацкаго намѣту привизите“.
Тогда козаки добре дбали,
Що козацкое тѣло позбирали,
Суходолъ саблями копали,
Шапками, securityполами землю выносил
Изъ оружія стрѣляли,
Козацкую славу прославляли,
Семиперстную могилу высыпали.
Въ городѣ Черкасѣ
У вдовы, старенькой жены,
По имѣнію [6]) Грицихи,
По прозванію Коновчихи [7]),
Приснился сонъ чуденъ-пречуденъ,
Барзо дивенъ да й предивенъ...
Вдова отъ сна прочинала,
На рынокъ выходила,
Съ сосѣдами говорила:
„Приснился [8]) сонъ чуденъ да [9]) пречуденъ,
Что видится, мой сынъ въ войнѣ [10]) оженился,
Понялъ себѣ жену туркеню горду да пышну,
Въ зеленомъ суснѣ подъ бѣлыми позументами,
Она панщины не робитъ,
Подачки не даетъ,
Никто ее въ углы не толкаетъ,
Только она себѣ правдиваго судіи Господа съ небесъ желаетъ“.
Сусиды тое зачували,
Вдовѣ той сонъ отгадали,
Только правды не сказали:
„Вдова небога!
Будетъ твой сынъ изъ войска прибувати,
Будетъ тебя казацкимъ кармазиномъ даровати“.
Вдова тогда не убога бувала,
4 бочки горелки и 6 меду на брамѣ становила [11]),
На святу недѣлю козаковъ изъ похода сподѣвалась.
То козаки съ походу идутъ,
Якъ пчелы гудутъ,
То первая дивизія выступаетъ,
Вдова Ивана Коновченка, своего сына, пытаетъ.
То козаки тое добре знали,
Вдовѣ правды не сказали.
Другая дивизія наступаетъ,
И тамъ вдова сына пытаетъ,
И тамъ козаки добре знали,
Вдовѣ правды не сказали.
„Вдова небога, не журыся
Твой сынъ ввойнѣ [10]) оженился,
Понялъ себѣ жену туркеню, горду да пышну невѣсту“.
Вдова тое зачувала,
Каждаго козака частовала
И словами промовляла:
„Хвалю жъ тебѣ, Господи, что я себѣ тихой да веселой невѣстки дождала!
Хоть буду козакамъ курени подмѣтати,
Аби мене могли при старости лѣтахъ [9]) у себѣ держати“.
То уже третяя дивизія идетъ,
Корсунскій полковникъ коня въ рукахъ за поводы ведетъ.
То вдова, старенькая жена,
Якъ скоро тее узрила,
То барзо умлила,
На ногахъ не устояла,
Къ сырой землѣ грудью упала,
Въ гору руки поднимала,
Полковника проклинала:
„Полковникъ, панъ Филонъ!
Бодай ты счастья-доли не малъ,
Якъ ты моего сына изъ всего войска потерялъ“.
Полковникъ сам не пышенъ бываетъ,
Съ коня вставаетъ,
Вдову, старенькую жену, съ земли поднимаетъ
И промовляетъ:
„Вдова-небога!
Не проклинай меня,
Щастья моего и доли козацкой не теряй:

[4]) Копія Маслова—въ живыхъ. [5]) Там же—упустили. [6]) Там же — именю. [7]) Там же — Грицисі. Коновчисі. [8]) Там же — „Сусідо. Приснився... [9]) Там же — сього слова бракує. [10]) Там же—въ войсці. [11]) В копії рукою Драгоманова виправлено—чотирі, шість (словами).

Ти сама не добре починала,
Что своего сына въ охотное войско не пускала,
Щастье его и долю потеряла,
Ты его проклинала“..
Тогда вдова не убога ся мала,
Сорокъ тысячъ козацкаго войска въ дворъ свой зазывала,
Трое сутокъ ни пити, ни ѣсти хлѣба-соли не поборонила,
Всѣхъ козаковъ, какъ бояръ, даровала,
Давала рушники ткани и вышиваны,
Заразомъ похороны и веселья отправляла,
Козацкую славу прославляла.

П. Житецкій, Мысли 212.

Б. О смерти Ивана Коновченка или о походѣ Козаковъ противъ Татаръ.

На славній Украйни,
У славнимъ городѣ у Корсуни,
Кликне покликне Филоненку,
Корсунскій Полковнику:[1])
Годи вамъ, Панова молодци! домоваты,
Идите зо мною на Черкеню долину гуляты,
Славы рыцарства[2]) козацькому війску доставаты.
О тогди[3]) по городамъ немузыки[4]) выгравалы,
Есаулы[5]) войсковіи похожалы,
Листы читалы,
Козаковъ въ походъ выкликалы;
А хто буде, Панотцевого, промовлялы,
Неди - лишняго[6]) обида дожидаты,
Той буде Филоненка,
Корсуньскаго Полковныка,
Въ шести мыляхъ догоняты.

У городи у Черкаси жила вдова старенька,
Мала соби сына Ивася вдовыченка Коновченка,
Вона тее перше его зачувала
До Господы найскорише прибувала,
Уси кони изъ Господы позсылала,
Все оружье у комнату замыкала,
Къ дому божому, до церквы поспишала.
То Ивась отъ сна причинае,[7])
По хати поглядае,
Ажъ ни одной сабли булатной,
Пищели семи пядной,[8])
На стини ни мае,
У станы[9]) ухожае,
А на стани ни одного
Коня вороного.
Винъ неньку
Стареньку
Биля церкви доганяе,
Словами промовляе:
Не добре ты маты згадала,
Що вси кони изъ господы посылала,
Все оружье у комнату замыкала,
А лучебъ ты маты вробыла,[10])
До города Крылова одъ издыла
Сто злотыхъ Жиду Олондарю давала;
У наряди доброго коня куповала,
Мене молодаго въ походѣ знаряжала.
„Маешь ты четыре волы чубаныи,[11])
Два кони отцевски вороныи,
Можешь добре у Черкаси поживаты,
Козаковъ на хлибъ на силь заклипаты“ [12]).
„Що мни[13]) съ того що буду я добре поживаты;
Будуть мене козаки за хлибъ за силь поважиты,[14])
Тилько будуть мене маты,
На пидпытку, Гречкосіемъ, домонтаремъ величаты,
Коня мого приблудую[15]) называты.
Евже[16]) мини нечесть[17]) не подоба порильямъ[18]) спотыкаты,
Жовтыхъ чобить Каляты,
Доогіи[19]) сукна пыломъ набываты!
А хочется мини маты,
Питы пидъ городъ Тягиню[20]) гуляты,
Славы рыцарства доставаты“.
То тее промовлявъ,
У неньки старенькои благословенье бравъ,
Из дому отцевскаго поспишавъ,
На чоркеню долину съ козаками прибувавъ.

Не ясенъ соколъ на долини по табуру гуляе,
Не билая лебедъ спивае.
Полковникъ Филоненко похожае
Словами промовляе:
„Который то Панове, молодци! Козакъ дородный
Ще й кинь пидъ нимъ воздобный,
Пиде зо мною на Черкеню долину гуляты,
Славы рыцарства козацькому війску доставаты[21])
То Ивась Коновченко тее зачувавъ,
На передъ всихъ благословенія прохавъ.
„Ты дытына Ивасю молода, Полковникъ промовлявъ,
Ни на поли, ни на мори небувало;
Смерти биля себе невыдало,
Якъ звычаи козацьки познаешь
Луче тогди погуляешь“.

---

[1]) У Максимовича, в збірці 1834 і 1849 рр.—Хвилоненко, полковник. [2]) Максимович—лицарства. [3]) Макс.—от-тогди. [4]) Замість — не музики. [5]) Макс. — осаули. [6]) Замість—неділишнього. [7]) Макс.—прочинае. [8]) Макс.—семипядной. [9]) Макс. — станю. [10]) Макс. — зробила. [11]) Макс. — чабаныи. [12]) Замість — закликати. [13]) Макс.—менѣ. [14]) Зам.—поважати. [15]) Зам.—приблудою. [16]) Макс.—И вже. [17] Зам. — не честь. [18]) Зам. — по риллям [19]) Зам.—Дорогіи. [20]) Помилково двічи — досто- доставати.

— „Не вси стари птыци высоко литаютъ,
Не вси стари щуки карасивъ хватаютъ,[21])
Трапляется, батьку! що крича[22]) малее
Ловить рыбку краще нижъ старее“. —
То Ивась тее промовлявъ:
Съ Полковникомъ на долину вынзжавъ,
Двенадцать татаръ предъ мечь принявъ,
Шисть на арканъ звязавъ,
Филоненку гостинця подававъ[23]).
То Полковникъ бесурменовъ принимае,
Ивася Коновченка биля себе сажае,
Славу его выхваляе.
То Ивась великую радость мае
Словами промовляе:
„Благословы мини Батьку! оковытой напится,
Я не зарикаюсь съ бесурманамы ще луче побится“
— Невелю я тоби сыну оковытои напываты
Да итты съ бесурменами на долину гуляты;
Колижъ вже ты хочешь еи напиваты,
То велю въ моимъ на мети[24]) лягты спочиваты —
„Сей мини хмиль не буде заважаты;
А буде моему сердцу смислости до доваты[25]).

То не вихорь по Черкени долины гуляе,
Не сизый орелъ ястребивъ ганяе,
Вдовиченко Коновченко на вороном кони разъизжае,
Мечем своимъ якъ блискавна[26]) сіяе[27]).
Трехъ тетаръ[28]) Яничаръ съ коней сбивае;
Тогди саблю булатну опускае,
Козакамъ рыцарство свое выхваляе,
Безпечно по долыни розъизжае,
Бесурменивь на смихъ пиднимае[29]).
То безбожни бесурмены тее зачували,
Напылаго козака заразъ познавалы,
Бильше ему поля гуляти попускалы,
Отъ табура козацькаго заразъ отбивалы,
Гнѣвомъ Божимъ саранчою на козака налиталы,
Шаблями, пистолями, смертныя раны даровалы
Тилько коня козацькаго непіймалы.
То добрый конь до табура прибигае,
По куренямъ гулее,
Острыми копытами землю копае,
Смутно ржучи козака своего выкликае.
То Филоненко тее зачувавъ,
Из намета свого выступавъ,
Словами промовлявъ:
„О це вы братци не добре зробылы,
Що напылого козака гуляты пустылы,
Мовь вы сами его съ свита згубылы.
Добре вы убайте,[30])
Оружье заправляйта,
Бесурменивъ отъ тила козацькаго отбывайте,
Бо вже не даромъ козацькій конь по табуру гуляе,
Мабуть Ивася Коновченка на свисти[31]) не мае“[32]).
То козаки тее зачувалы
На долину най—скорише поспишалы,
Бесурменивъ отъ тила козацькаго отбывалы,
Шаблями, надилками, суходилъ копалы,
Шапкамы, приполамы персть выбиралы
Ивасю Коновченку могилу насыпалы,
Въ семипядни пищели гремалы,
У суремки жалобно выгравалы,
Славу козацьку выхвалялы.
Скоро писля того сталы козаки табуръ знимаыы,
У города Христіански уступаты.
То вдова старенька —
Маты, Ивася Коновченка —
Не удоми[33]) ся мала,
На базари солодкій медъ выставляла,
Сына свого Ивася Коновченка выглядала,
Перва сотня наступае,
Вдова сына не выдае,
Друга сотня вступа самъ Хорунжій по переду иде,
Два козака козацького коня на поводахъ веде.
Вдова тее забачала
Жалобныи слова промовляла,
Славы, смерти сына свого пытала,
Всихъ козаковъ на хлибъ на силь закликала,
Похороны й весилье Ивасю отбувала;
Полковныку козацькаго коня даровала,
Старшимъ сабли, пищели Ивася роздавала.

Полягла козацька молодецька голова,
Якъ одъ витру на степу трава!
Слава не вмре, не поляже,
Рыцарство козацьке всякому роскаже.

Цертелев, Опытъ, с. 30.

В.

Ой на славный Украинѣ, кликне, покликне
Филоненко, Корсунскій Полковникъ,
На долину Черкень гуляти,
Славы вôйску рыцарства достати,
За вѣру Христіянськую одностойно стати:
„Которые козаки, то и мужики,
Не хотять по ролѣ спотикати,
За плугом спины ломати,
Жовтого сафьяна каляти
Чорного едемана пыломъ набивати:
Славы бы вôйску рыцарства достали,
За вѣру Христіянськую одностойно стали!“
То Эсаулы у города ся засылали,
По улицам пробѣгали,
На винники, на лазники, словами промовляли:

[21]) Макс.—хапають. [22]) Макс. — крячя. [23]) Сей рядок в збірці Максимовича 1849 р. пропущено. [24]) Замість—наметі. [25]) Додавати. [26]) Блискавка. [27]) Макс. — сяе. [28]) Замість—Татар. [29]) Макс. — підіймае. [30]) Замість—Дбайте. [31]) Свити. [32]) Немае. [33]) Макс.—у домі.

„Вы грубники, вы лазники,
Вы броварники, вы винники:
Годѣ, вамъ у винницахъ горѣлокъ курити,
По броварняхъ пивъ варити,
По лазняхъ лазень топити,
По грубамъ валятися,—
Товстымъ видомъ мухъ годовати,
Сажи вытерати;
Ходите за ними[1] на долину Черкень погуляти!“
Скоро то до города Черкасъ, у Божій часъ пробували.
То правда Панове, була в городѣ Черкасѣ вдова,
Вона по мужу Грициха,
По прозванію Коновчиха:
Мала собѣ сына Ивася
Удовиченка, Коновченка,
Из малыхъ лѣтъ годовала, лелѣяла,
До сърosту въ наймы не пускала,
При старости лѣтъ славы да памяти прожити сподѣвала.
То Ивась Коновченко по базару похожае,
Солодкій медъ, вино пôдпивае:
Козацькій гласъ зачувае,
До вдовы прибѣгае, словами промовляе:
„Мати моя, мати, удо́во, старая жо́но!
Когда бы, мати, чотыре волы половыи,
А три чабаныи позаймала
До города Крылова отогнала,
До жида Орендаря, ще пятьдесять золотыхъ,
Готовыми грôшьми доплатила,—
Коня минѣ на славу козацькую купила:
Що моя душа козацькая, молодецькая, дуже возлюбила“.
„Сыну мôй Ивасю, Удовиченку, Коновченку!
Волися тыми волами хлѣбъ пахати,
Козакôвъ на хлѣбъ, на соль затягати,
Будуть тебе Козаки и безъ рыцарства знати“.
„Хочь я, каже, буду, мати, козакôвъ на хлѣбъ, на соль затягати,
Будутъ минѣ козаки, прозваніе прокладати:
Гречкосѣемъ, полежаемъ называти;
Не хочется минѣ, мати, по ролѣ спотикати,
За плугомъ спины ломати,
Жовтого сафьяну коляти[3],
Червоннаго едеману пиломъ набивати;
Хочется, мати, пойти, на долину Черкень погуляти,
Звычая козацького набрати,
Славы рыцарства достати,
За вѣру Христіянску одностойно стати“.
Скоро то ся удова, тое зачувала:
Великое пересердіе мала,
Всю зброю козацькую собирала,
У кôмна́ту замыкала,
Сабли булатныи,
Пищали семипядныи—
На стѣнѣ забувала.
Звонъ зачувала,
До Божого дому, до церкви отхожала...
То Ива́сь Удовиченко отъ сна прочинае,
По свѣтлицѣ поглядае:
Що зброи козацькои у свѣтлици на мае,—
Вôнъ саблю булатную у руки бере,
Пищаль семипядный на плече кладе,
За вôйскомъ пѣшкомъ иде́.....
Вôйско иде, як бжола гуде.
Вдова старая изъ церкви, Божого дому, выступала,
По между вôйскомъ поглядала,
Ивася выглядала:
Сына своего, прелюбезного, в лице не познала.
До госпо́ды прибувала, по зброи козацькои познала.
Що Ивася у госпо́дѣ на застала...
Лаяла, проклинала,
До небесъ руки съдôймала:
„Господи милосердый! бодай моего сына,
На первôй потребѣ, первая куля не минула“.
Зновъ отъ великого сердця отхожала,
Обѣдати не сѣдала,
У загороду вхожала, словами промовляла:
„Господи милосердый, будь мене, ты слова́,
Старую на постели спотка́ли,
Що я на своего сына Ивася нарекала“.
Тогда̂ чотыре волы половыи, а три чабаныи
До города Крылова, до Жида Орендаря,
Ще пятьдесять золотыхъ готовыми грошми доплатила,—
Коня на славу козацью купила,
Що его душа козацькая, молодецькая, дуже возлюбила.
А ще козака съовстрѣчала:
Три копы и коня до рукъ довала,
Вѣрнымъ другомъ называла:
„Ей козаче, козаче, вѣрный друже!
Ты моего сына насдогонишъ,
Да его чёловѣкомъ постановишъ;
Нехай мôй сынъ, Ивась Коновченко,
Степу ногами не смѣрае,
Живота не врывае:
Матери старенькой не лае,
Не проклинае.
Козакъ три копы и коня дорого[4] взявъ,
За городомъ Браиловымъ, у шести миль, вôйско догнавъ;
Между вôйскомъ выѣжае,
Между вôйскомъ поглядае:
Ивася Коновченка у лице непознае.
Скоро Ивась Коновченко коня взрѣвъ,
Барзо обомлѣвъ:

---

[1]) Очевидно—нами. [2]) Зам.—каляти. [3]) Очевидно—не. [4]) Мабуть—доброго.

До коня пробувае—
За поводы хапае:
„Я-же, каже, думавъ мене моя мати лае да проклинае,
Аже вона обо мнѣ стараніе мае.
Колибъ минѣ Богъ да помôгъ сіею дорогою у потребу сходити,
Не пошлабъ моя мати,
По чужимъ дворамъ спотикати,
Хлѣба да соли позычати:
Могъ бы іи при соли[5]) до вѣку содержати.
То скоро Ивась Коновченко на коня сѣдае.
По межъ козаками повертае,
Яко бы ясный соколъ лѣтае.
Тогдâ козаки, одинъ на одинъ взглядали,
Словами промовляли:
„Либóнь Ивась удовиченко, Коновченко,
При своемъ отцеви сърость мавъ,
Доброго коня невидавъ,
Ледвâ на своему господарствѣ дождавъ“.
То третьёго дня безбожныи бусурманы,
Филоненка, Корсунскаго Полковника, кругомъ оступали;
Но ни одинъ козакъ не обобрався,
Ни старый, ни младый на долину Черкень погуляти.
Тôлько Ивась Коновченко сердца козацького невнимае,
Коня на поводѣ ведѐ,
Слычокъ подъ рукою несé
У наметъ вступае:
Пану Филоненку, Корсунскому Полковнику, челомъ давае,
На здоровье пытае:
„Пане Филоненку, Корсунскій Полковнику, батьку козацькій!
Благослови ты минѣ, на долину Черкень погуляти,
Славы вôйску рыцарства достати,
За вѣру Христіянськую одностойно стати“.
„Ой Ивасю, Удовиченку, Коновченку!
Ще ты дитя молодое,
Съ розуму недôйшло, звычаю козацького не знаешъ,
Не знатъимешъ якъ бы по межъ козаками исправляти,
Якъ бы съ безбожными бусурманами погуляти;
Еще у мене оббѐрется старѣйшій козакъ,
На долинѣ Черкень погуляти“.
„Ты Филоненку, батьку нашъ козацькій!
Вôзьми ты утя старое,
Другое малое,
Пусти ты на Чорне море:
Когда такъ небуде гуляти и малое
Якъ бы и старое;
Когда я не буду гуляти такъ козакъ младый
Якъ бы и старый“.
Скоро Филоненко тое зачувавъ,
Ивасю Коновченку на долину Черкень гуляти дозволяе.
То Ивась изъ намету выступае:
До коня пробувае,
Великую радость мае;
Покрѣпче пôдпруги пôдтягае,
Червоныи тыляги пôдъ сребромъ, пôдъ златомъ на себе надѣвае,
По между вôйскомъ повертае,
Яко бы ясный соколъ лѣтае;
Старого козака совстрѣчае—
За родного батька поважае,
Молодого совстрѣчае за роднаго брата почитае.
Богъ ему да помогъ[6]). За табор выѣжавъ
Первого рыцаря встрѣчавъ—
Челомъ давъ: съ плечь голову сънявъ;
Другого совстрѣчавъ—
И тому такій отвѣтъ подаровавъ.
То правда, панове, не богацько Коновченко, по долинѣ Черкень погулявъ,
Самыхъ найстаршихъ пятьсотъ чёловѣкъ, рыцарей, подъ мечь пускавъ,
Шести живьемъ пôймавъ,
На арканъ связавъ:
Перед Филоненка, Корсунского Полковника, языка примчавъ,
Перéдъ посажавъ.
Самъ Филоненко изъ намету выступае,
На тыхъ Бусурманъ поглядае;
„Ай спасиби, каже, Ивасю Коновченку!
Я казавъ ты дитя молодое,
Съ розумомъ недôйшло,
Звычаю козацького не знаешъ:
А-же ты, бачу, за плугомъ похожавъ,
Вси звычаи козацькіи собиравъ“.
„Тымъ бо я, батьку, тебе обдѣляю,
Що у себе прежъ[7]) ясный мечъ, прежъ мачино порожденіе маю.
Дай минѣ батьку оковиты, горѣлки, напитись,
Не зарѣкаюсь безбожныхъ бусурманъ бôльше побити“.
„Ой Ивасю Коновченку! ще ты дитя молодое,
Будешъ ты хмель уживати,
Будешъ передъ менé Пана молодого
На долинѣ Черкенѣ голову козацькую покладати“.
„Не буде минѣ, батьку, сей хмель ничёго зачепати,
Лучче буде сердцю смѣлости подавати“.
Скоро се Филоненко, тое зачувавъ,
Ивасю Коновченку оковиты, горѣлки, напитись дозволяе.
То Ивась у наметъ вступае,

---

[5]) Очевидно—при собі. [6]) Очевидно—допомог (допоміг). [7]) Многія польскія слова, каковы *барзо*—очень, *штыри*—четыре, *прежъ* — чрезъ, употребляются только въ древнихъ думахъ и въ Малороссіи вовсе народу неизвѣстны.—Примітка Лукашевича.

На скамьѣ земляный, щирозлатый кубокъ
Пѣновану пляшку выймавъ— [взявъ,
Шрубокъ къ [8]) отшрубовавъ,
Оковиты — горѣлки наливавъ:
Напився якъ бы могъ на коня съсѣдати.
По между вôйскомъ повертае,
Доброму коню натиски налягае,
По между вôйскомъ проѣзжае:
Старого козака совстрѣчае—
Гордымъ словомъ неважае;
Молодого совстрѣчае — о прощаніе не прій-
мае,
Стременемъ о грудь поторкае.....
То Богъ ему не помогъ. За таборъ выѣз-
жавъ:
То безбожныи бусурмане, чи языка пôй-
мали,
Чи напилого чоловѣка познали—
За таборъ чверть мили отбавляли:
Молодого Коновченка постреляли,
Порубали, съ коня сбивали,—
Все поле изгоняли,
Коня козацького не пôймали.
То у недѣлю, у полудную годину,
Самъ Филоненко, Корсунскій Полковникъ,
Изъ намету выступае,
На таборъ поглядае:
Що кôнь козацькій полемъ гуляе,
Вôнъ до козакôвъ промовляе:
„Ей Козаки, Панове молодци! добре дбайте,
Кости да карты покидайте,
Помежъ собою, восêмъ тысячъ, войска на
выбôръ выбирайте:
Штыри тысячи, по тѣло посылайте,
А штыри тысячи, коня козацького пôймать
посылайте;
Бо уже кôнь козацькій, не дурно по табору
гуляе:
Се конечно, Ивася Удовиченка, на сêмъ
свѣтѣ не мае“.
Тогдâ козаки, якъ дѣти добре дбали:
Кости да карты покидали,
По мêжъ собою, восêмь тысячъ, вôйска на
выбôръ выбирали,
Штыри тысячи, тѣло козацкое снигодили
У червоную китайку вложили;
А штыри тысячи, коня козацькаго пôймали—
На избочъ постановили.....
То правда, Панове, не богато, Ивась Удо-
виченко, Коновченко,
На долинѣ Черкенѣ гуляв:
Хочя у самому хмелю бувавъ,
Ще триста пятьдесять чёловѣкъ на вѣкъ
порубавъ.
Тогдâ козаки саблями да надôлками сухо-
дôлъ копали,
Шапками да приполами персть носили,—
Высоку могилу высыпали;
Славу Козацькую учинили:

У головонькахъ червоный прапоръ поста-
новили,
Изъ семипядныхъ пищалей прозвонили.....
То у Суботу на недѣлю, приснится удовѣ
сонъ, барзо дивенъ на причудъ.....
То вона отъ сна прочинала,
На базаръ выхожала,
Которы стары жоны то [9]) мужи совстрѣчала
Свôй сонъ повѣдала.....

. . . .

Хочь старыи жоны да мужи сей сонъ добре
Удовѣ правды не сказали: [знали—
„Ты удово, старая жоно, не плачь, не жу-
рися,
Бо вже твôй сынъ Ивась подружився:
Понявъ собѣ дѣвку, Туркеню, чужеземку,
У зеленои сукнѣ, съ бѣлыми басанами;
Бôгъ ему да помогъ, гораздъ живе—
Подати не дае, хлѣба не присѣвае,
Никт-ось его не зачепае“.
Тогдâ удова до госпóды пробувала, словами
промовляла:
„Хвалю тебе, Господи, и благодарю!
Хочя мôй сынъ, буде по вôйскамъ ходити:
Буде минѣ съ кымъ, у госпóдѣ слово сго-
Съ невѣсткою тугу раздѣлити“. [ворити,
То по Суботѣ, третьяго дня, Филоненко, Кор-
сунскій Полковникъ,
До города Черкасъ со всѣмъ вôйскомъ по-
явився.
Скоро то старая удова то зачувала
Великую радость мала:
Цеберъ меду, кинву горѣлки наточила у
брамы стала,
Старого козака и младого о своемъ сынѣ
пытала.
Первая сотня и другая наступае, вдова сы-
на не выдае,
Третя сотня пôдъ полковою корогвою,
По переду хорунжій идé,—
Удовиного коня за поводъ гостинця веде.
То удова, старая жена, коня узрѣла,
Вся обомлѣла:
Ударится крыжемъ о сырую землю,
Лаяла, проклинала, до небесъ руки съдôй-
мала:
„Ой Филоненку! бодай ты собѣ, ни доли, ни
счастья не мавъ,
Якъ ты моего сына, изъ между вôйска, якъ
мызинный палець потерявъ!....“
То самъ Филоненко, Корсунскій Полковникъ,
Съ коня вставъ, вдову пôдъ плечи взявъ:
„Стôй удово, старая жено! не плачь, не жу-
рися,
Мене Пана молодого не лай, не проклинай:
Бо я твоего сына на герець гуляти не вы-
сылавъ,—
Вôнъ самъ охоту козацькую мавъ“.
Тогдâ удова не убога ся мала,

[8]) Очевидно помилка. [9]) Мабуть—та.

Три сотни войска у свôй домъ закликала:
„О теперя козаки, Панове молодци, пійте
да гуляйте,
Разомъ похоронъ и вêсêлья отправляйте!“
Тогдâ козаки пили да гуляли,
Изъ семипядныхъ пищалей гремали,
Славу козацьку выславляли:
За разóмъ похоронъ и вêсêлья отправляли.
Правда, Панове, полягла Ивася Коновченка,
На долинѣ Черкенѣ голова.
Слава не умре не поляже:
Буде слава славна—
По межъ Козаками,
По межъ друзьями,—
По межъ Рыцарями,
По межъ добрыми молодцями.
Утверди Боже: люду Царського,
Народу Христіянського,
Войска Запорожського, Донського,
Съ сіею Черню Днѣпровою,
Низовою:
На многія лѣта,
До концця вѣка.

Лукашевич, с. 36.

Г.

В славнім мѣстѣ городѣ [1]) там була вдова,
Вдова Коновчиха красна, молода;
Мала вона сина одного Бвася [2]),
Тай той ся син на війну наперае:
Гей, гей мати-ж моя, рідненькая мати!
Пусти мене с Козаками погуляти,
Щоби отцевскую славу не ўтирати!
Мати го не пускае тай розраджае:
Ой, сину мій сину, сину Бвасю! [2])
Чи ти, мій синоньку не маєшь де бути?
Чи ти, мій синоньку не маешь що пити?
Чи ти, мій синоньку не маешь що ѣсти?—
Гей, гей, матиж моя, рідненькая мати!
Таки пійду с козаками погуляти,
Щоби отцевскую славу не ўтирати!—
Пійшла мати до церкви Богу ся молити,
А він зачеў отцевской зброѣ смотрити,
Знайшовши зачеў полою видтерати,
И чи скорѣй собѣ на герц поспѣшати.—
Дали сусѣди мамѣ до церкви знати,
Покинула вона тай служби слухати;
Сама побѣгла свого сина доганяти:
Ей сину, мій сину верни-ся до дому!
Ой! не верну-ся я моя мила мати,
Таки пійду с Козаками погуляти,
Щоби отцевскую славу не ўтирати!—
Мати ся вернула: Бодай же тя сину,
Бодай тя сину, три недолѣ спіткало:
Одна недоля, щоб тя пани [3]) не любили,
Та-й до свого Куриня та-й не приймили; [4])
Друга недоля, би ясні мечи порубали
Третя недоля, щоб тя кулѣ пострѣляли!—
Як приѣхаў [5]) Коновченько до обозу—
Там з ним ся всѣ Пани зачели витати,
Его пани дуже собѣ полюбили,
И до Куриня свого его приймили.—
З самим Царом [6]) сѣў снѣдати, обѣдати.—
Его пани [3]) непускают—а він ся наперае:
Ой, пани моѣ, пани вельможніѣ!
Піду я на герц с Козаками погуляти,
Щоби отцевскую славу не ўтирати!
Ей! Коновченьку не-йди на герц с Козаками,
Бо як зобачиш с Турків кров, то на кони зімлѣеш,
То на кони зімлѣеш и до дому не приѣдеш.—
Ой, таки я пійду с Козаками погуляти,
Щоби отцевскую славу не ўтирати!—
Ой рано, ранесенько и коника сѣдлае,
И коника сѣдлае, и на Бога не згадае,
И на Бога незгадае и на війну ся наперае.
Ой виѣхаў [7]) с Козаками—и Козаки ся розступают—
И Козаки ся розступают, и ему Біг допомагае,
Ему Біг допомагае. а він Турків рубае.—
Ой у вечір приѣздит він до домоньку: [8])
Ой чи ѣў ти вечереньку? Єго Царь [9]) ся питає.
Ой наш Цару [10]), я то тепер рицирства дістаў,
Бо я всѣм перед вѣў, жадного ся не страхаў!—
Ой рано, ранесенько и горѣўки ся напивае,
И ѣсти ся доправує, и на війну ся зберае—
Ой, сину Коновченьку треба ся вперед вмити,
И Богу ся помолити, вітак на війну ити.—
Ей, наш Цару! [11]) коли я ся вчера Богу не молиў,
И лиця-м не миў—а я тілько [12]) Турків порубаў
Ей сину Бвасю! [2]) треба ся сину перед умити,
И Богу ся помолити и горѣўки ся ненапивати;
Бо ти горѣўки ся напьєшь, сон головку похилит,
И зобачут тя Турки—то вони тя порубают.—
Ей, наш Цару! [11]) я ѣх ся не страхаю,
Най ся они мене страхают, як я вийду на герц погуляти.—
Гей! поѣхаў на війноньку — сон головку похиляе—
Коникови ся по гривѣ постеляе.—
Ей! взрѣли немовільне Турки, прибѣгли, его порубали.—
Слава тобѣ Боже! що ми его дістали,
Тото він нас много людий збавиў!— [13])
А він тогди собѣ припімнуў:
Тото мене моѣй мати слова споткали,
Гей, гей милий Боже! тото я ѣй не слухаў!—
Та не кажѣт моѣй мамѣ, щоя так марне загинуў
Але кажѣт моѣй мамѣ, що три барвѣ на рік бере,
На веснѣ зеленую, в осени чорненькую, а в зимѣ бѣленькую.
Ой йдут Козаки з війни—вийшла стара мати. [14])
Свого сина виглядати,
Ей почела-ся питати:
Всѣ пани з війни ѣдут,
Мого сина тілько коника ведут?—
Вона тому не звѣрила—
Ой! вийшла вона на могилу,
Подивит-ся у долину,
Всѣ пани з війни ѣдут,
Ей сина барву несут.—
Вона тому не вѣрила
Ище ся запитала:
Чи далеко мій син иде?—
То він дуже ба-й заслабаў
Що він свого коня не вѣў,
Що він свою барву не нѣс?—
Ой, вийшла вона на могилу,
Подивит-ся у долину,
Всѣ пани з війни ѣдут,
Ей сина голов несут,
Та-й єй показали:—
Ой, вдово Коновчихо
Нема твого сина Бвася! [2])
Турки его порубали,
И на смерть пострѣляли!

Русалка Днѣстровая, с. 11.

[1]) В передруку Ż. Pauli, Pieśni ludu Ruskiego w Galicyi t. I, Lwów 1839 c. 155 (Jwan Konowczeńko) замість городѣ — Czerkasi. [2]) Pauli — Iwasia. Тут мабуть помилка. [3]) Pauli—panny. [4]) Pryjmały. [5]) Pryichał. [6]) Z samym hetmanom. [7]) wyichał. [8]) do kurynia. [9]) hetman. [10]) Oj hetmane. [11]) Ej nasz hetmane. [12]) tylki. [13]) zbawył. [14]) У Ż. Pauli—сей рядок поділено на два.

Г.

. . . .
Збирайтесь охотники,
Ви вори розбойники,
П'яниці, костерники,
Винники, броварники.
. . . .
Вона його до зросту літ держала,
В найми не пускала
Чужим рукам на стараніє не давала
По смерті слави-памяти сподівала.
. . . .
Сину мій, Івасю Коновченку,
Чи у тебе нічого з'їсти,
Чи ні в чім хорошенько походити?
Чи тебе городова старшина не знає,
Чи тебе міщанська челядь не поважає?
Чи тебе козацька громада не поважає?
Лучше ти будеш ті воли чабаниї і половиї у плуг [запрягати,
Будеш по ріллі хліб орати,
Будеш козаків і мужиків на хліб на сіль к собі за- [зивати,
Будуть тебе козаки і без лицарства знати.
. . . .
Мати моя, старенькая жоно!
Не хочеться мені на воли козацьким голосом гу- [кати,
Не хочеться мені в пилу китайки пилити;
. . . .
Лучше я піду, мати, на Черкень долину гуляти,
. . . .
В неділю рано пораненьку
Вдова старенькая до Божій церкви отхожала,
Все оружіє в кімнату позамикала,
Тільки одну семип'ядну пищаль на стіні зоставляла.
. . . .
Івась із постелі встає,
На ринок вихожає,
Слухає, послухає,
Що Корсунський полковник промовляє:
Котрий козак буде батьківських і матчиних обідів дожидати,
Той буде мене за шість миль от города Черкас доганяти!—
. . . .
Благослови ти мені, пане Хвилоне, на доброго коня сідати,
З Кримцями та з Ногайцями на поєдинку погуляти!
. . . .
Пане Хвилоне! піди ти на ріку
Да піймай ти утя стареє і малеє,
І пусти ти їх на тихий Дунай,
Чи не попливе малеє як і старее.
. . . .
Шістдесять Кримців да Нагайців на аркан хватає,
. . . .
Всіх козаків на хліб, на сіль зазвала,
Всім рушники подавала,
Тож вона Івасеві похорон і весілля справляла.

Костомаров, Історія Козачества с. 737-51.

Д. Про Ивася Вдовыченка.

Эй як на славній, панове, Украйни,
У славним городи у Корсуни[1]),
Там крыкне-поклыкне Хвылоне, Корсуньскый полковныче,
Козакив на Черкень[2])-долыну у в' охотне[3]) військо выклыкае:
„Эй козакы, диты, друзы!
Прошу я вас, добре дбайте:
Чы нема миждо вамы котрого козака старынного,
Отамана куринного, —
У первому рази на герци погуляты,
За виру хрыстыянську одностайне статы?
Чы не мог бы котрый козак соби славы лыцерствія достаты?“
Оттогди-ж то, як у городи Крылови жыла соби удова,
Старенька жена[4],
По мужеви Грыцыха,
А по прозванію Коновчыха;
Та мала соби сына едыного—Ивася Вдовыченка;
З-малку лелила, у наймы не пущала,
Чужым рукам на старанне не давала.
Ище-ж то вдова глас козацькый зачувае,
Сына свого Ивася Вдовыченка у поле до плуга одсылае.
Оттогди-то Хвылоне[5]), Корсунськый полковныче,
На доброго коня сидав,
До города Крылова прыбував,
Хрищатый корогов на рынку поставляв,
Асаулы по улыцях розсылав,
Чирвоныи праперкы[6]) у ру́кы давав.
Асаулы по улыцях пробигалы,
Чирвоныи праперкы[6]) у руцах проношалы,
Козакив на Черкень долыну у в'охотне військо выклыкалы.
Ище-ж то сам Хвылоне, Корсунськый полковныче,
На доброго коня сидае,
Миждо вынныци и миждо броварныци пробигае,
Ищи стыха словамы промовляе:
„Эй вынныкы, броварныкы!
Годи вам по запичкам валяться,
По броварнях пыв варыты,
По вынныцях горилок курыты,
Очей своих молодецькых выкуряты,
Своимы молодецькымы плычмы сажы вытыраты!
Ходите з Хвылоном, Корсунськым полковныком,
На Черкень долыну у в'охотне військо гуляты:
Чы не мог[7]) бы котрый козак соби славы лыцерствія достаты“.

---

[1]) В рукописі архіву Рос. Географ. Т-ва, що скопіював для нас Ф. Я. Савченко—Керсоні. [2]) В рукоп. Г. Т.—Черкеню. [3]) Рукоп. Г. Т.—У охотне. [4]) Рукоп. Г. Т. — бракує. [5]) Рукоп. Г. Т. – Хвилоненко. [6]) Рукоп. Г. Т. — поперы. [7]) Рукоп. Г. Т.—може.

Оттогди-ж то Ивась Удовыченко у поли глас козацькый зачувае,
Из поля до господы пихотою прыбувае,
До матеры, старенькои вдовы, крыжем у ногы впадае:
„Эй маты моя, вдово,
Старенькая жено!
Благословы мыни козаку молодому у первому рази на герци погуляты,
За виру хрыстыянську одностайно[8]) статы:
Чы не мог бы я соби славы лыцерствія достаты?“
Тогди то вдова стыха словамы промовляе:
„Эй Ивасю Удовыченку, дытя мое!
Чы тоби в мене нйчого спыты[9]),
Чы ничого зъйсты
Чы нй-в-чим хороше сходыты?
Чы тебе городова старшына не знае?
Чы мищанськая[10]) челядь не поважае?
Есть у нас кони вороныи
И чотыри волы плуговыи;
Будем мы у поли хлиб пахаты,
Будем панив и козакив на хлиб, на силь затягаты,—
Будут нас без лыцерствія добре знаты“.
— Эй маты моя, вдово,
Старенька жено!
Хотя-ж у нас е́ й кони вороныи,
И чотыры волы плуговыи;
Хотя мы будем у поли хлиб пахаты,
Будем панив и козакив на хлиб, на силь затягаты,—
Будуть мене паны и козакы на пыдпытку зневажаты,
Полежіем, домотуром, гречкосіем узываты.
А колы-б ты маты добре дбала,
Девьятеро скоту из кошары на выбор займала,
До города Корсуна[11]) одбавляла,
Из жыдом-рандаром торг торговала,
Мыни, Ивасю Вдовыченку, коня на славу спаровляла[12]),
Що моя душа козацька весьма барзде улюбовала.—
Тогди то удова,
Старенька жена,
Истыха словами промовляе:
„Эй Ивасю Вдовыченку, дытя мое!
Не за тобою си скарбы, маеткы збирала,
Щоб я тоби коня на славу спаровляла!..“[13])
— Щоб же ты сього говорыть не дождала!—
Оттогди то, як у святый день у воскресный,
Удова,
Старенька жена,
До Божои церкви ик утрени одходыла,
Всю козацькую зброю у кимнату замыкала,
Тильки шаблю булатну та пыщаль семыпъядну
На колку покыдала.
Тогди-ж то Ивась Удовыченко
Шаблю булатну и пыщаль семыпъядну забирае,
Козацьке соби запалчыве серце мае,
Келепом комнату одбывае,
Всю казацьку зброю на плечы забирае,
Пихотою у в'охотне[3]) військо поспишае,
Матюр стареньку на воротях стричае,
Изгорда словамы отвергае:
„Эй маты моя, вдово,
Старенька жено!
Не подобало-б тоби козаку молодому и дорогы переходыть,
Подобало-б тоби в кутку сыдиты,[14])
Та хоть чужую дытыну малую колыхаты;
Абы-як с упокоем хлиба-солы ужываты“.
Тогди то вдова,
Старенька жена,
Ударыться об полы рукамы,
Обильлеться дрибнымы сльозамы,
Промовыть стыха словамы:
„Эй Ивасю Вдовыченку, дытя мое!
Бодай ты й туды не дойшло́,
И выдты не прыйшло!
Щоб тебе перва куля не мыновала,
У первій військовій[4]) потреби споткала!“
Отогди-то вдова,
Старенька жена[4]),
Два дни свого сына клене-проклынае,
На трейтій день подумае-погадае,
Рукы до Бога здыймае,
Господа з небес благае:
„Дай мыни, Боже, си слова перед собою маты,
А свого сына Ивася Вдовыченка хоть раз у вичи повыдаты!“
Тогди-ж то вдова—не вбогою себе мала—
Одынадцятеро скоту з кошары на выбор занымала,
До города Корсуна[11]) одбавляла,
Из жыдом-рандаром торг торговала,
Ивасю Вдовыченку коня на славу спаровляла[13]),
Ще козаку запорозькому сим кип на жупан давала,
А тры копы на мед та на ковыту горилку:
„Эй козаче, козаче!
Колы-б ты добре дбав:
Де мого сына нагоныш,
Там його око́ныш,
Добрым лыцарем настановыш:
Нехай вин по походах пихотою не ходыть,
Своих молодецькых нижок не врывае,
Мене, матеры, старенькои вдовы, не проклынае!“
Тогди то козак — як вин коня до рук прынымав,
На Гайман-долыни козакив нагоняв,

---

[8]) Рук. Г. Т-ва.—достойно-праведно. [9]) Рукоп. Г. Т.—пити. [10]) Рук. Г. Т.—мещанськая. [11]) Рукоп.—Керсона. [12]) Рукоп.—исправляла. [13]) Рукоп.—споромняла. [14]) Рукоп. додано — да хату підметати.

Чотыры сотни обмыновав,
У пятій сотни Ивася Вдовыченка познавав,
Коня до рук йому уручав.
Тогди-ж то Ивасю Вдовыченку на доброго коня сидае,
Миждо козакамы як сокил литае:
„Я-ж думав, що мене маты у доми клене-проклынае,
Аж вона обо мни велыкее стараннe мае.
Дай мыни, Боже, сей поход сходыты,
Знав бы я, як свою матюр у доми споважаты!“ [15]
Отогди то на Черкень-долыну прыбувалы,
Козацькымы табурамы посталы.
Тогди-ж то Хвылоне, Корсунськый полковныче,
Из намету выхождае,
До козакив стыха словамы промовляе:
„Эй козакы, диты, друзы!
Прошу вас, добре дбайте:
Чы нема междо вамы котрого козака старынного,
Отамана куринного, —
У первому рази на герци погуляты,
За виру хрыстыянську достойно и праведно статы? [16]
Чы не мог бы котрый козак соби славы лыцерствія достаты?“
Тогди то вси козакы замовчалы...
Тильки Ивась Удовыченко стыха словамы промовляе:
„Эй Хвылоне, Корсунськый полковныче,
Батьку старый!
Благословы мыни козаку молодому
У первому рази на герци погуляты,
За виру хрыстыянську достойно-праведно статы;
Чы не мог бы я соби славы лыцерствія достаты?“
Тогди-ж то Хвылоне, Корсунськый полковныче,
Стыха словамы промовляе:
„Эй Ивасю Вдовыченку!
Ще ты дытя молоде,
Розумом недійшле,
У походах не бувало,
Крови хрыстыянськои не выдало:
Кров хрыстыянську увыдыш,
Барзде скоро изомліеш.
Чы не обереться котрый козак старынный?..“
— Эй Хвылоне, Корсунськый полковныче,
Батьку старый:
Возьмы ты утя едно стáрее,
А друге млáдее
Пусты ты на воду:
Чы не равно буде плысты младе,
Як бы [17]) старе?
Чы не равно буде козак младый
На герци гуляты, як бы старый? —
„Ой Ивасю Вдовыченку, дытя младее!
Колы-ж ты мою загадку одгадав, [16])
Благословляю-ж тоби у первому рази на герци погуляты“...
. . . . [16])
Тогди-ж то Ивась Удовыченко,
Як од Хвылона, Корсунського полковныка,
Благословеные прынымав,
Сам на доброго коня сидав,
Миждо козацькымы табурамы пробигав,
Шлык из себе скыдав,
Хрест на себе слагав,
Отцеву и матчыну молытву спомынав,
Из усякым козаком сердешне прощеные мав,
Старого козака ридным отцем узывав,
Младого козака ридным братом узывав,
На Турецьки табуры пробигав,
Турецьки наметы поперевертав,
Турок пъядесят пид мич узяв,
Девъятеро жывцем извъязав,
Перед Хвылона, Корсунського полковныка, в[4]) намет прыставляв.
Тогди то Хвылоне, Корсунськый полковныче,
Из намету выхождае,
Ивася Вдовыченка ридным братом узывае:
„Эй Ивасю Удовыченку, братець мій ридный!
Десь ты, каже, у походах бував,
Козацькых звычаев познав;
Прошу-ж тепер до свого намета, —
Сядем мы с тобою, поговорымо об козацькых прыкметах“...
Тогди-ж Ивась Удовыченко
З Хвылоном, Корсунськым полковныком,
Поплич сидае,
Мед та ковыту горилку попывае.
Як став у соби нещасный хмель зачуваты,
Став другый раз у Хвылона, Корсунського полковныка,
Благословеныя прохаты,
Тогди то Хвылоне, Корсунськый полковнык,
Истыха словамы промовляе:
„Эй Ивасю Вдовыченку, братцю мій ридный!
Не велю я тоби хмелному на герци гуляты,
А велю я тоби у намети на моему лижку опочываты“.
Тогди то Ивасю Вдовыченку сього не слухае,
Другый раз на доброго коня сидае,
Миждо козацькымы табурамы пробигае,
Шлыка не скыдае,
Хреста на себе не слагае,
Отцевои и матерынои молытвы не спомынае,
И всякого козака зневажае.
Тогди-то на Черкеню-долыну пробигав...
Як став из нызу литній витер повиваты,
Став його нещасный хмель изнемагаты,
Став вин коневи на грыву излегаты,
Став и поводы з рук упущаты...
Сталы його Туркы у хмелю познаваты,

[15]) Рукоп.—поважати. [16]) Рукоп.—сього рядка бракуе. [17]) Рукоп.—би й.

Сталы по комышах засидаты,
Сталы його з коня збываты...
Став його кинь по Черкени-долыни сам гуляты...
Тогди-ж-то Хвылоне, Корсунськый полковныче,
Из намета выхождае,
На Черкень-долыну поглядае,
До козакив стыха словамы промовляе:
„Эй козакы, диты, друзы!
Прошу я вас, добре дбайте,
На кони сидайте,
На Черкень-долыну пробигайте:
Не дурно Ивася Вдовыченка кинь по степу гуляе;
Выдно, нашого первого лыцаря на свити немае?
Хоть тило його у трупу знахождайте,
Перед Хвылона, Корсунського полковныка,
У [4]) намет представте".
Отогди-то козакы добре дбалы,
На кóни сидалы [18]),
На Черкень-долыну пробигалы,
Ивася Вдовыченка у трупу тило знахóдылы.
Вже-ж вин и очыма не гляне,
И рукамы не здыме,
И ногамы не пійде;
Тильки стыха словамы промовляе:
„По-малу, братци! не врáзте моúх смертелных ран:
Не булатнымы шаблямы мене рубалы,
Не Ордынськымы стриламы з коня збывалы,—
Се мене отцева молытва та матерыны сльозы побылы!"
Отогди-то козакы добре дбалы,
Ивася Вдовыченку взялы,
Пред Хвылона, Корсунського полковныка,
У [4]) намет представылы.
Тогди-ж-то Хвылоне, Корсунськый полковныче,
Из намета выхождае,
И стыха словамы промовляе:
„Эй Ивасю Вдовыченку, братцю мій ридный!
Як я тоби не велив хмелному на герци гуляты,
А велив тоби у намети на моим лижку опочываты"...
Тогди-то Ивасю Удовыченку стыха словамы промовляе:
„Эй Хвылоне, Корсунськый полковныче,
Батьку старый!
Не булатнымы шаблямы мене рубалы,
Не Ордынськыми стриламы из коня збывалы,—
Се мене отцева молытва та матерыны сльозы побылы..."
— Де-ж тепер, Ивасю Вдовыченку, повелыш поховаты:
Чы до города Крылова одбавляты,
Чы на Черкени-долыни по-казацьки поховаты?—
„Эй Хвылоне, Корсунськый полковныче,
Батьку старый!
Не велю я тоби до города Крылова одбавляты,
Мойй матеры тускы й печали задаваты,
А велю на Черкени-долыни по козацьки поховаты..."
Отогди-ж то козакы добре дбалы,
Штыхамы суходил копалы,
Шлыкамы землю выносылы,—
Ивасю Вдовыченка похоронылы;
Из разных пищаль подзвонылы,—
По Ивасю Вдовыченку похорон изчынылы.
Отогди-то козакы обратно до города Корсуна прыбувалы.
То ще вдова козакив стричала,
У козакив сына свого пытала.
То одын козак сказав ій правду:
„Эй маты, вдóво,!
Старенька жéно
Не журысь по своему сыну Ивасю Вдовыченку:
Уже-ж тепер твій сын на Черкени-долыни оженывся—
Поняв соби Туркеню, препышную панну;
Уже-ж тепер вин и в військо не ходыть,
Ни якои подати не дае...
Ныхто в козацькый угол не стукае".
Отогди-то вдова не догадлыва бувала,
Ще у другого козака правды пытала.
То другый козак усю правду ій сказав:
„Эй удово,
Старенька жéно!
Не журысь по своему сыну Ивасю Вдовыченку;
Уже-ж тепер твій сын на Черкени-долыни оженывся:
Поняв соби Туркеню, препышную панну
Уже-ж тепер вин и в військо не ходыть,
Не якои подати не дае...
Ныхто в козацькый угол не стукае;
Поняв соби панянку—
У чыстим поли могылу-землянку;
На могыли травы зелененьки
И цвиты биленьки"...
— А я-ж думала, що буду из своим сыном жыты,
Чужоземскій невисти годыты,
Абы-як с упокоем хлиб-соль ужываты!...—
Оттогди-ж то удова—не убогою себе мала—
Всих козакив у двир завертала,
Бочку меду, а другу оковытои горилкы выкотыла,—
Всих козакив поила, кормыла,
По Ивасю Вдовыченку похорон и весилле зчыныла.
Отогди-ж то Ивась Вдовыченко помер,
А слава його не вмре, не поляже.

Метлинськый, с. 413.

[18]) Рукоп.—изсидали.

Е.

Ой у городи у Крылови жыла соби удова Грыцыха,
На прозваные Коновчыха,
Мала соби сына едного
Ивася молодого . . .

. . . .

У городи Корсуни полковнык Корсунськый
На рынок выхождае,
Хрещату корогов розпущае,
На охотне вiйсько клыче—поклыкае:
„Хто не хоче за шаг дня дров рубаты,
По вынныцях ходыты,
До йдите зо мною, Корсуньскым полковныком, войоваты,
Проклятого непрыятеля Татарына у плин браты“...

Метлинський, с. 424.

Є. Про Ивася Коновченка.

То въ пятныцю рано полковныкъ корсунськый лысты засылае:
„Котори пъяныци, котори костырныкы не хочете въ косты програваты,
По браварахъ, по вынныцяхъ валятыся,
Идить до мене въ охотне висько погуляты,
Щастыя молодецького спробуваты.

. . . .

Ой одно мыни, маты, звадлыве—
Ой за плугомъ борозна та й не мыла

. . . .

Полковныкъ ставъ козакивъ у браму забыраты [1])
„Ой который зъ вас козакъ плеча военного,
Серця смилого“.

. . . .

Дванадцять гирцыныкивъ порубавъ,
Шесты мурзакивъ на орканъ по вязавъ,

. . . .

Изъ ихъ изъ козакивъ старыхъ насмихаецця,
Кашу козакамъ вывертае.

. . . .

То полковныкъ корсунськый самъ не пышенъ бувае,
Изъ намета выступае.

. . . .

Изъ семипъядного ружжя погремалы
Тамъ уже такого козака не обибралы,
Назадъ у городъ уступалы.

. . . .

То въ городи Корсуни то сныцця вдови Коновчиси сонъ,
Чуденъ та й пречуденъ,
Дывенъ та й предывенъ
Що бацця мiй сынъ Ивась Коновченко сю ничъ оженывся
И понимае соби жинку пышну та горду.
За билую ручку водыть,
Ни якому пану, царю головки не склонить.

. . . .

То вдова старая Коновчиха у бряму козакивъ старыхъ и молодыхъ завертала:
„Ой друзи молодци!
Ой скажить мыни, чи есть мiй сынъ у табури козацькому“.
—„Есть твiй сынъ у табури козацькому,
Та тильки лошадь млява,
До чужыхъ городивъ приставала.

. . . .

Первая, вторая, третья сотня:—
У трейтiй сотни полковныкъ Корсунськый иде
И коня Ивася Коновченка веде,
Ой поводы порвани
Потрибеньки кривави
„Ой орканы порваны,
Потрибеньки кривавы. [2])

. . . .

Мать проклинаетъ полковника. Онъ:
Слёзы биднiй вдови утырае:
„Якъ ты на старому хлиби пробувала,
Такъ и будешъ пробуваты,
Ни отбуткивъ не отбуваты,
Ни дачы не даваты.

Запис Кулiша вiд Никоннека.

Є1

В другой разъ пѣлъ съ нѣкоторыми перемѣнами и вставками:

То Ивась Коновченко на рынку короговъ забачае
До маткы въ комнату вбигае.

. . . .

Де на пидпитку, де на пидъидку
Ой будуть з мене козаки насмихацця,
Гречко сiемъ, полежаемъ называты.

. . . .

А ще маты те звордлыво,
Ой заплугом борозна не мыла.
Остановясь: „Оце жъ то у пятныцю дiялось“, потомъ продолжаетъ пѣть:
То въ недилю рано пораненьку...

. . . .

Семыпъяднои пыщали стародавнои старого отца не сховала.

. . . .

Щобъ мои слёзы на камень не палы,
Щоб тебе на первiй потреби покаралы.

. . . .

(Жиду орендарю) Ще стозлотнымы деньгами доплатыла.

. . . .

Хуськы, рушныны шытыи козакамъ давала,
Усе заразомъ—и похоронъ и весилле-одправляла.

Запис Кулiша вiд Никоненка

Ж. Iвась Коновченко.

У городi у Крилові
Жила-била вдова вдовчиха,
По прозванию Коновчиха,
У йiйi був син Йвась Удовиченок,
То ён не думае, не гадае,
Только землю пахае,
Да гречку роскидае.
Ось із дон-години
Подимались великiе войни на Вкрайiнi,
Тоже Хвилоненко Корсуньскiй,
Еднорал милостивий,
Старую корогву на ринок виношае,
Первий заклик закликае:
— „Ой ви вийники [1]), винокурники!
Годi вам димом вочі викуряти,
Плечами сажу витерати,

---

[1]) Оббиръ выбыравъ. Прим. кобзаря.

[2]) Въ другой разъ пѣлъ онъ: Ой коня познавае До земли прыпадае...

[1]) Дописка Житецького — Винник.

Пора ж бо вам, пора на герцію[2]) виступати,
Безбожних турков побивати,
Двадцять чотирі червонних в місець[3]) получати,
И во вік собі лицерствия[4]) достати.
То тогда Ивась Удовиченок
Плуги в полі покидае
И до дому прихождае,
И низенько головку склоняе:
„Матушка Грициха, по прозванию Коновчиха!
Благословіте мні, молодому молодцю, на войну виступати,
Безбожних Турков побивати,
Двадцять чотырі червонних в місець получати,
На вік собі лицарствия достати!"
То ж матушка ёго Грициха,
По прозванию Коновчиха:
„Ох ти Ивасю Вдовиченок, по прозванию Коновченок!
Не довжлеет тобі, младому младенцу, у войну ступати,
Довжлеет тобі плуги в полі занімати,
И гречку розсипати,
Добрих людей годовати".
Тогда Ивась Удовиченок
Стиха словами промовляе:
„Матушка Грициха, по прозванию Коновчиха!
Ек буду я плуги в полі займати,
Будуть мене гречкосіем називати".
Тогда старая бабка Грициха,
По прозванию Коновчиха,
До церкви Божиейі отхождала,
И зброю козацькую, молодецькую в имбари замикала,
Только ёстрие[5]), булатные, молодецькіе козацькіе мечі забувала.
Тож Ивась Удовиченок,
По прозванию Коновченок,
Приходить до господи,
И дивиться, что есть на стені молодецькій богатырская зброя,
Ён йійі з стени здимае,
Правою рукою хватае,
На білийі плечі складае,
Из дому вихождае.
Оттогда Грициха,
По прозванию Коновчиха,
Из церкви вихождала,
Да не зустріла доброго молодця на дорозі,
Да зустріла на воротним порозі.
Тогда добрий молодець грубими словами отверзае:
— „Ах ти, говорить, матушка Грициха!
По прозванию Коновчиха!
Не довжлеет тобі доброму молодцю дороги перехождати,
Довжлеет тобі у запечку седати,[7])
Да малую дитину колихати,
Да хліб-соль кашицу вживати".
Тогда матушка Грициха,
По прозванию Коновчиха,
Стиха словечко промовляе,
Великим щастием проклинае:
„Чтоб тебе, мой син Ивасю,
Чтоб тебе в первом разі, в первой потребі первая пуля не минула".
И тогда матушка Грициха,
По прозванию Коновчиха,
Стала плакати-ридати,
Великийім щастием проклинати.
И плакала вона три дні і три ночі,
Покида змоглася з свойійі змоги.
Тогда приснився йій сон чудний-нечудний,
И дивний-недивний,
Що излетів янгель[8]) съ небес:
„Не кляни ти, старенькая бабка, младого младенца,
Не чадо свое ти проклинаеш,
А ти свою на вік долю заклинаеш".
То тогда бабка старенькая Грициха,
По прозванию Коновчиха,
До жида, до Индаря[9]) отхождала,
Да з жидом да з Индаром торг торговала
Чотирі пари волов плугових и три пари коней вороних збувала,
За двадцять чотирі тисячі лошадь куповала,
Да Ивася Вдовиченка в войско виправляла,
Штоб ёго душа молодецькая взлюбовала.
Тогда йшов полчок[10]) не величок,
Вона в полк лошадь приділяла,
И приходила вона до Ивася Вдовиченка.
Тогда ён на Господа Бога поглядае,
И матушку споминае:
„Ой спасибо мойі матушкі, што она ще на мене не забула,
Да ще мені слави й памйати желае".
Тоже тогда Хвилоненко Корсуньський,
Еднорал милостивий,
Старую корогву на ринок виношае,
На козакув[11]) заклик закликае:
— „Ви козаки, ви вийники, винокурники!
Полно вам димом вочі викуряти,
Пора ж бо вам на герцію виступати,
Безбожных Турков побивати
Двадцять чотирі червонних собі у місець получати,
На віки собі лицерствия достати".
Тож Ивась Вдовиченок стиха словами промовляе:
„Хвилоненко Корсицький[12]),
Еднорал полковницький!

---

[2]) Дописка Житецького—герець. [3]) Дописка Ж.—місяць. [4]) Дописка Ж.—лицарство. [5]) Дописка Ж.—гострий. [6]) Дописка Ж.—Він. [7]) Дописка Ж.—сідати. [8]) Дописка Ж.—янгол. [9]) Дописка Ж.—орандарь. [10]) Дописка Ж.—повчок. [11]) Дописка Ж.—козак... выписать. [12]) Дописка Ж.—Корсунський.

Благословика мині молодому младенцу з безбожними Турками погуляти“.
Хвилоненко Корсицький стиха словами промовляе:
„Ох ти ж Ивасю Вдовиченок!
По прозванию Коновченок!
Ти ж дитя младое,
Розуму не дойшлее,
Не довжлеет тобі, младому младенцу, на войні гуляти,
Довжлеет тобі ще у запічку сідати,
Да сім літ кашицу йідати“.
Тож Ивась Вдовиченок,
По прозванию Коновченок,
Стиха словами промовляе:
„Хвилоненко Корсицький, еднорал милостивий!
Пущай ти на море утя старое и малое,
Попливе твое малое,
Ек би тое старое“.
Тогда Хвилоненко Корсицький стиха словами промовляе:
„Нехай тебе Бог благословляе
На всі чотирі сторони гуляти,
Безбожних турків побивати“.
Тож Ивась Удовиченок на лошадь сідае,
Старого козака батьком називае,
Середолшого[13]) дядюшком почитае,
А менших братцами величае.
Став ён на Черкеній долині гуляти,
Безбожних турков побивати,
Сімсот курінёв побив, полонив,
А сімсот собі в полон забрав,
Живцом[14]) к Хвилоненку Корсицкому пригнав.
Отогда той Хвилоненко Корсицький, еднорал милостивий,
За правую ручку хватае,
Истиха словами промовляе:
„Ой спасибі, Ивася Вдовиченок,
По прозванию Коновченок!
Де ти в Бога родився
Та до мене явився?
Тогда як стали пить и гуляти,
Добрі мысли помышляти.
Тогда Ивася Вдовиченок
Стиха словами промовляе:
„Хвилоненко Корсицький, еднорал милостивий!
Благослови-ка тепер мені на войску погуляти!“
Хвилоненко Корсицький промовляе:
„Ивася Вдовиченок, ляжем, отпочинем!
Або горілка зрадлива и шпетлива,
Хоть екого доброго молодца з світу збавить“.
Ивася Вдовиченок грубими словами отверзае:
„Ах ти, Хвилоненко Корсицький, еднорал полковницький!
Запічная ти баба,
Ти тепер малому младенцу благослови-ка на войску виступати,
Безбожних турків побивати“.
Тогда Ивась Вдовиченок
На Черкень-долину вийзжае,
Старого козака конём побивае,
Середолшого од себе отпихае[15]),
Меншого под ноги затоптае.
Ек став ён на черкень-долині гуляти,
Став си[16]) востоку буен[17]) вітер повівати,
Жаркое сонечко пригревати,
Стала ковиль-горелка[18]) розбірати,
Стала головку суклоняти,
Ек став ён на землю блевати,
Стали Турки ёго безбожно из лошади збивати.
То Хвилоненко Корсицький увидів, што Ивася на світі немае,
Став він стиха словами промовляти,
Из смирения смиряти,
Стали Ивася Вдовиченка у трупі знахождати.
Не звелів же Хвилоненко Корсицький заступами землю копати,
Да звелів голими палашами яму виривати,
Да Ивасю Вдовиченка захороняти.
То тогда и приснився матушки Грицихи,
По прозванію Коновчихи,
Сон дивний—не дивний,
Чудний—не чудний,
Што кажется оженився молодець Ивась Вдовиченок
На Черкеній долині, на Вкрайіні,
Поняв собі Анну[19]) пишную:
То як би йій у йіх сторону дохождати,
Хотя би йіх у глаза повидати.
Тогда Хвилоненко Корсицький, еднорал полковницкій,
Войско свое роспускае:
То первай полк ішовъ,
И старенька бабка Грициха, по прозванию Коновчиха, встрічае,
Головку склоняе:
— „Ой ви, козаки, ви на Черкень-долині бували,
Чи не бачили, чи не чули Ивася Вдовиченка,
По прозванию Коновченка?“
Один каже: „я не бачив“,
Другий каже: „я не видав“.
А трейтій каже: „стойте, братці, я сам ёму лошадь подводив!
То твой Ивася син Вдовиченко,
По прозванию Коновченко,
Женився, молодець, на Вкрайіні,

---

[13]) Дописка Ж.—середульший. [14]) Дописка Ж.—живцем. [15]) Дописка Ж.—одпихати. [16]) Мабуть—замість із, се слово Ж. підкреслив. [17]) Дописка Ж.—буйний. [18]) Дописка Ж.—оковита-горілка. [19]) Дописка Ж.—панна.

Ипоняв собі понянку[20])
У сирой землі могилу...“
Отогда матушка давай плакати и ридати,
Великим щастием проклинати,
Штоб Хвилоненка Корсуньського еднорала полковницького
В первом разі, в первой потребі, первая пуля не минула.
— „Ах ти, бабка старенькая,
Вдова Вдовчиха,
По прозванию Коновчиха!
Ёго не пулі побили,
Ото твойі слёзи ёго материньські покарали“.
Тогда вдова-вдовчиха,
По прозванию Коновчиха,
Стиха словечка промовляе:
— „Хоть же помер Ивась Вдовиченко,
Да не помре ёго ні слава, ні држава
И помежду царёв, і помежду князёв,
И помежду нами, православними християнами“.
Ивасю Вдовиченку вічная памйать.
А живим — многая літа!

Запис Шишацького-Ілліча від Макуленка.

3. Ивась Коновченко.

Ой якъ на славній Украини,
У городи Корсуни,
То й озовецця полковныкъ козацькый Хвылоненко,
Та й поклыкне на вынныки и на броварныки,
На костырникы и на пьяныци:
„Которы ко́зак не пожелае
По вынныцяхъ, по броваряхъ, на хмеляхъ валятыся,
То идить зо мною, полковныкомъ козацькымъ Хвилоненкомъ, на долину Черкеню гуляты,
Славы, памяты козацькой заживаты“.
То собраныя малы,[1])
Лысты пысалы,
По селахъ, по городахъ розсылалы,
До города Черкаева.
А въ городи у Черкаеви жила вдова старенька Коновчиха,
Вона соби мала сына едынчыка, Ивася Коновченка.
Ой вона іого зъ малыхъ литъ до великого росту кохала и годувала,
Ой[2]) у чужыи рукы на стыраные; не давала;[3])
То вона прожыты пры іому мала,
По смерти своей славы и памьяты сподивалась.
То Ивась Коновченко якъ сіи лысты за-
У свитлоньку вбигае [чувае,
И до матери старои словамы промовляе:
Ой маты моя ридненька!
Ой[2]) добре бъ то ты изробыла[4]),
Ой[2]) якъ бы чотыры волы чобаныи,
Ще й два кони вороныи
Изъ за городы займыла,
Та до города Крылова до Жыда андаря
За доброго коня [одгоныла,
Та ще й сто злотными деньгамы доплатыла,
У жыда андаря доброго коня купыла,
Що моя душа зъ малыхъ литъ сподобала й улюбыла;
То я бъ пишовъ, маты,
На Черкеню долыну гуляты,
Славы, памяты козацькои зажываты“.
То вдова старая своему сыну словамы промовляла:
„Сыну мій едынчику, дитя мое коханее!
Чы въ тебе ничого исты або пыты,
Чы въ тебе, дитя мое, ни въ чимъ походыты?
Тебе городова старшына знае,
И миська челядь поважае,
То луччебъ ты, сыну, взявъ чотыри волы чобаныи
И два кони вороныи
Та пишовъ у поле хлиба пахаты.
И будешъ ты у поли хлибъ пахаты,
Будуть тебе вискови козакы добре знаты;
Будешъ ты ихъ на хлибъ, на силь зазываты,
Воны тебе будуть на все добре найучаты,[5])
И будешъ ты козацьки потребы и виськови звычаи и такъ добре знаты“.[6])
То Івась Коновченко до своеї матері словами промовляе:
„Мати ж моя рідненька!
Я й сам знаю, що є в мене що йсти й пити,
Є в мене в чім хорошенько по козацьки походити,
Мене й городова старшина знае
І міська челядь поважае.—
Так мені, мати, одна зла причина —
За плугом борозна не мила.
Тяжко мені, мати, по боронах ходити,
Сапйанові чоботи топтати,
Закоблуки викривляти,

[20]) Дописка Ж.—панянка.
[1]) Примітка на рукописі Историческихъ пѣсенъ—звисно, козакы збыралысь нараду. Пр.(имѣчаніе) п.(ѣвца).
[2]) У рукописі Житецького нема. [3]) Прим. Истор. пѣсенъ — щобъ объ его рукъ не терлы. пр. п. у. Ж.—старание. [4]) На рукописі Житецкого дописка — зробити. [5]) На рукописі Жит. дописка — научати. [6]) Тут кінчається рукопис истор. пѣс., далі текст даемо по рукопису Житецького.

А честь би то мені, мати,
Пітиміждо друзи панове погуляти“.
То вдова старенька Коновчиха синові так отповідала:
„Не за твоєй голови скарби назбірала,
Щоб я тобі марно, на пустоту потеряла“.
То в неділю рано по раненьку
Удова стара Коновчиха од сна вставала,
Нове оружжє в кімнату позамикала,
Тільки старойі отцевськойі пищати[7]) не сховала,
А сама до святойі церкви на молениє одходила.
Ивась Коновченко од сна вставає,
На рин[8]) Черкаський вибігає,
На рині Черкаському щирозлотнийі корогви вистановляли,
И там Хвилоненкові листи читали,
А в листах промовляли:
„Що который козак намірен іти у вохотне[9]) вісько гуляти
Полно понеділешних обід дожидати
Бо вже і так буде полковника корсуньського Хвилоненка у шести милях на одпочивку доганяти“.
То Ивась Коновченко у світлоньку [вбігає,
По стінам поглядає,
Що оружжя нігде немає.
Так він добре дбав,
Кімнати не одбивав,
Прямо вхожав,
Стару отцевську пищать брав,
На козацькі плечі закидав,
И коней не брав,
Пішою піхотою у вохотне вісько помандрував.
А вдова старенька Коновчиха,
Як із святойі церкви до домівки прихожала,
То вже свого сина дома не застала.
Вона великий жаль мала,
Слізами гірко ридала,
Ик сирій землі щирим серцем упадала,
Свого сина кляла — проклинала:
„Ой сину мій единчику!
Щоб тебе, сину, шаблі ординашi не рубали,
Й кулі єчичанські[10]) не стреляли,
Що б мойі слёзи на кал не впали,
Та на білий камінь упали,
Та що б вони тебе на первій потребі й покарали!“
А в понеділок рано-пораненьку
Удова старенька од сна уставала,
По своёму двору похожала,
А ще більший собі смуток мала:
„Ей дурна в мене, удови, голова,
Що я на свого сина противнийі слова говорила,
Коли б мого сина Божа мати прикрила!“
И тоді вже удова добре изробила:
Чотирі воли чабанийі,
Два коні воронийі
Из загороди займила,
Та до города Крилова до жида Ондаря одгонила,
За доброго коня ще й стозлотними деньгами доплатила,
Та в жида Ондаря доброго коня купила,[11])
Що Ивасева душа з малих літ сподобала и влюбила.[12])
Тоді рядового козака нанімала,
И до табура козацького посилала,
И того козака приятними словами прохала:
„Ой друже любезний! прошу я тебе,
Що де мого сина нагониш,
И приятними словами поклониш,
Нехай мій син добре дбає,
Наперед віська не вибігає,
И назаду не остається,
И старих, и молодих козаків не зневажає“.
То рядовий козак як до табуру козацького добіг,
Ивася Коновченка міждо пішою піхотою питає.
Ивас Коновченко як доброго коня заздрів,
За поводи и вхопився:
„Ой благодарю я, каже, Бога милосердного!
Я ж думав, що мене мати старенька клене-проклинає,
Аж вона об мені великеє старание мае.
Когда б мені Господь поміг из сёйі потреби повернути,
То вже б я мог знати,
Як свою матку старенькую при старости літ шанувати й поважати“.
То в четвер на долину Черкеню прибували
Против пйатниці нич ночували,
А в пйатницю рано пораненько
Кримці та Ногайці,
Безбожнийі бусурманьці,
А з того полковника намету сміялись:
„Де-сь то в сёго полковника козацького Хвилоненка
Не має ні отамана дороднёго,
Ні герцівника доброго,
Ні козака чорняка,
Що на герць гуляти не висилає“.
Тогда полковник не пишен бува,
Из намету виступае,
До козаків словами промовляє:
„Ой ви козаки, панове — молодці!
Который есть козак дороднїй,
Під ним кінь добрий,

---

[7]) В рукописі Житецького — Выписать подъ словомъ пищать. „Бог ёго знае, що воно таке тая пищать: ратище чи що“. Замѣчаніе пѣвца [8]) На рукописі Жит. допис. — ринок. [9]) На рукописі Жит. допис. — охотний. [10]) На рукописі Жит. допис. — яничарський. [11]) На рукописі Жит. допис. — орандарь. [12]) На рукописі Жит. допис. — улюбити.

Плеча военного,
А серце смілее?
Могли б ви на герці погуляти,
Щастя молодецького стребувати!
И язика турецького в табур козацький достати!“
То Ивась Коновченко уперед иде,
Доброго коня за поводи веде,
До полковника клони[13]) вклоняе:
„Благослови, каже, мені, батьку полковнику, піти на герець погуляти,
Щастя козацького стребувати,
Я можу язика турецького у табур козацький достати“.
То полковник до Коновченка словами промовляе:
„Ой сину мій, Ивасю Коновченку!
Ти ще дитя молодое, козацьких звичайів не знаеш,
Як кров на мечі уздриш, то злякаешся“.
— „Ой ти, каже, батьку полковнику!
Піди ти в чистий степ,
Та піймай утя старое,
А другое малое,
Та пусти на бистрий Дунай,
Коли же не попливе тее малое,
Як би й старое!“
Тогда вже полковникъ корсуньський благословение подавае,
Ивась Коновченко на коня сідае,
И помежду козаками пойіжджае,
Из старими, из молодими козаками прощение приймае,
И Бог ёму помагае.
То недовго на герці погуляв,
Та багато віська вшкодував:
Восьми герцевників порубав,
Дванадцять у степ загнав,
А трох мурсаків на оркан[14]) повйазав,
Трох язиків турецьких у табур козацький примчав.
Тогда полковник великі радощі собі мае,
Ивася Конвченка до намету зазивае,
Ёго оковитою горілкою витае,
І словами промовляе
— „Я ж думав, сину, що ти дитя молодое,
А ж бо бачу по герці хорошенько гуляеш“.
То Ивась Коновченко словами промовляе:
„Благослови, каже, батьку из-перед тебе чарку взяти,
Та оковитоі горілки доволі напиться,
То я піду із сукинсиньською[15]) гордою погуляю:
Нехай вона из нашого намету не сміеться!“
Полковник Хвилоненко словами промовляе:
„У мене горілка не заборонная,
Тилько вона барзе ізрадливая,[16])
Вона усякому чоловіку шкодливая,
Щоб мене, старого, а тебе, молодого не зрадила,
Щоб ище и в неволю не вбавила“.
Та десь полковник од намету одгодився,
А Ивась Коновченко докосився,
И оковитоі горілки доволі напився.
Тогда на коня сідае,
Междо козаками пойіжджае,
Козакам кашу вивертае,
Из старих, із молодих козаків сміеться,
Лицарством свойім вихваляеться.
Тогда став на герець вибігати,
Став під ним кінь добрий спотикатись,
Він став с коня похилятись,
И стала сукинсиньська горда пйаного чоловіка познавати,
И ще стало більше йіх підступати.
То первую раду вчинили,
З коня збили,
То він ище з себе не дав насміяться,
Пйати герцевників порубав,
А шостому рану смертельну завдав.
Тогда ёго тіло на штуки изрубали,
Коня доброго не піймали,
До табура козацького пригнали.
То кін добрий коло табура козацького як сиз орел літае,
Жалибненько зарже,
Як би до козаків и словом не рече.
Тогда полковник не пишен бувае,
Из намета виступае,
До козаків словами промовляе:
„Ви, козаки, пани-молодці!
Не-дурно Ивасів кінь добрий грае,
Вірно, ёго пана живого на світі немае!“
Тогда козаки добре дбали,
За табур вихожали,
По степу біле тіло знахожали,
У сиру землю поховали,
Високу могилу зеленим дерном викладали,
З семипйадного ружжя погрімали
Ивася Конвченка памйать виславляли.
То вже ні одного козака між табором такого не обібрали,
До города Черкаева назад завертали.
А в городі у Черкаеві,
Та й присниться сон вдові старенькій Коновчисі
Чуден та й пречуден,
Дивен ще й предивен.
И вдова старенька од сна вставала,
За двір вихожала,
И свій сон женам стареньким оповідала:
„Жени старенькі, близькийі сусіди!
Добре ви дбайте,

---

[13]) На рукописі Жит. допис. — поклон. [14]) На рукописі Жит. допис. — аркан. [15]) В рукописі Жит. примітка — то вже так полихословив. Замѣчаніе пѣвца. [16]) На рукописі Жит. допис. — зрадливий.

Та мені сей сон одгадайте:
Либонь же то мій син на війні оженився,
Поняв собі княгиню Туркеню,
За білийі руки водить,
Ніякому пану, королю, головки не склонить.
И жени старенькі добре дбали,
Сон угадали,
Тілько правди йій не сказали,
Жалю серцю не завдавали.
То вдова не вбога мала,
Козаків у свій двір завертала,
Козакам водки дарувала,
У козаків истинної правди питала:
„Искажіть[17]) мені, други любезнийі,
Чи есть мій син живий у табурі козацькому?“
И козаки йій правди не сказали:
—„Не журись, мати, не клопочись,
Есть твій син у табурі козацькому,
Тилько правда під ним лошадь млява,
В далекі городи од нас изостався“.
То перва сотня йде — то не взнае,
И друга сотня иде — не пізнае,
Коли трейтя сотня у город уступае,
Тий сотні полковник козацький Хвилоненко уперед иде,
За поводи доброго коня веде.
Аркани порвани,
А потрібеньки[18]) крівaві.
Тогда же удова стара як того коня завидала,
Ик сирій землі щирим серцем упала,
И слёзами гірко заридала,
А вже того полковника кляла — проклинала:
— „Ой ти, каже, полковнику козацький Хвилоненку!
Що б ти в себе ні щастя, ні долі не мав,
Я ти мого сина единчика міждо всёго віська потеряв!“
То полковник не пишен буває,
Из хронту виступає,
До вдови старенької прихожає,
Из свого кармана платок винімає
Йій слёзи втирає,
А сам ще й гірше од нейі ридає:
„Не плач ти, мати, не проклинай мене,
Щастя мені панського не теряй,
Бо як би твій син горілки доволі не напився,
То він би й не загинув.
Та не плач уже, мати, не журися и не клопочись:
Будеш ти, мати, по старому на козацькім хлібі проживати,
Не будеш подати давати,
Нікотирих одбутків одбувати“.
Тогда вдова старенька уже весь полк у свій двір завертала,
Оковитою горілкою увесь полк частувала,
Козакам дорогих напитків — найдків поставляла,
Хустки й рушники шити давала,
По церквах й по манастирях служби й панихиди нанімала
Заразом по своёму синові похорон і весілля одбувала.
Полягла полковника козацького Хвилоненка голова,
Полягла Ивася Коновченка на долині Черкені голова,
А слава не вмре, не поляже
Од-нині до віка.
Даруй, Боже, милості вашій,
Всему миру християнському,
Усім
На многая літа!

Запис Куліша від Кононенка.

I. Дума объ Ивасѣ Вдовиченкѣ Коновченкѣ.

Зпидъ города, зпидъ Черкасивъ,
Тамъ жила вдова, по мужу Грыцыха,
По прозванню Коновчыха,
И мала соби сына, Ивася Грыценка,
По мужеви Коновченка.
Вона іого годувала,
До зросту внаймы не пускала.
Скоро ставъ Ивась до розуму дохожаты,
Ставъ на базаръ выхожаты,
Ставъ бунчукъ-булаву, Червону короговъ на Машлыкъ выставляты.
И ставъ на вынныкивъ, на лазныкивъ, на броварныкивъ поклыкаты,
„Гей козакы, панове молодци!
Ще которимъ не хочецця по вынныцяхъ горилокъ курыты,
Ще которимъ не хочецця по броварняхъ пывъ варыты,
А ще которимъ не хочецця за чарку горилкы шинкарци воза дровъ порубаты,
То ходите зо мною,
До Хвылона, корсунського полковныка
На Черкень-Долыну погуляты
И славного лыцарства козацького-молодецького зажываты.
И ты[1]) стара маты Грыцыха,
Якъ-бы того коня мени купыла,
Що моя душа козацька-молодецькая давно улюбыла...“
То вдова Грыцыха,
По мужови Конивчыха,
Тее зачувае,

---

[17]) Допис—сказати. [18]) Примітка — збруя, убор кінський. Замѣчаніе пѣвца. [1]) В рукописі Житецького—то.

Словамы промовляе:
Не задля тебе я блазне, скарбы збирала,
Щобъ я тоби на дурну охоту доброго коня потеряла.
Есть у мене чотыри волы чабаныи
И два кони вороныи;
Пиды ты въ чысте поле,
Будешъ ты хлиба-соли много насиваты,
И будуть тебе козакы й мужыкы черезъ хлибъ, черезъ силь и такъ добре вже знаты...“
„Гей маты старая!
Не хочецця мени свого красного сапъяну по борознахъ каляты,
Одамашкового жупану пыломъ набываты,
Своимъ гласомъ козацькимъ-молодецькимъ на волывъ вже гукаты,
Щобъ мене мужыки,— сиромахи гречкосіемъ не взывалы“.
И та вдова Грыцыха,
По мужови Конивчыха,
Подумала-погадала
Та слизамы облывалась;
Чотыри волы чабаныи
И два кони вороныи
До жида[2]) крыливського видгоняла
И въ чотыры зрубни замыкала,
А сама до утренни божестенной видхожала,
Утренню божестенну выслухала.
Ивась Конивченко одъ сна пробужае,
По двору похожае
И смутку соби превелыку мае.
У хату вхожае,
Кимнату видчыняе,
Батькивську шаблю зъ килка здыймае,
До боку припасае[3]),
Пишкомъ-суховертомъ на гарцъ[4]) поспишае.
Блызки сусиды тее узналы,
Удови Грыцыси знаты давалы:
„Гей удово Грыцыхо,
По мужеви Конивчыхо!
Що ты стоишъ, Бога благаешъ,
Свои прыгоды не знаешъ:
Що ты свого сына Ивася Конивченка, славного лыцаря у господи не застанешъ.“
То удова Грыцыха,
По мужеви Конивчиха,
Утренюю божественну выслухала,
Сывою голубкою у двиръ вылитала,
До господы прыбувала,
До земли упадала,
Свого сына, Ивася Конивченка, проклынала:
„Бодай тебе, сыну Ивасю Конивченку, у потреби лыцарськїй
И громади козацькїй
Перша куля не мынула,
Якъ ты мене не схотивъ пры старости литъ хлибомъ-силлю годуваты,
Та пишовъ своею волею на герець гуляты!..“
Якъ то вдова Грыцыха,
По мужеви Конивчиха,
Кляла сына проклынала,
А ще подумала-погадала,
Чотыри волы чабаныи
И два кони вороныи
До жыда орендаря видгоняла,
Ще симъ-десятъ злотыхъ готовымы гришмы докладала,
Ище того коня купыла,
Що іого душа козацька-молодецька давно улюбыла.
Ще козака наняла,
Дванадцять рублывъ на жупанъ дала.
Козакъ добре дбае,
Лыцарство-висько доганяе,
Ивася Конивченка, славного лыцаря изъ табора козацького выкликае.
То Ивась Конивченко изъ табора козацького выбигае
И на себе хрестъ искладае,
Отцевську-матчину молытву спомынае:
„Хвалю тебе, Господы,
И дякую отцевськїй-матчыний молытви!
Яжъ думавъ мене ненька старенька кляне-проклынае,
Ажъ вона объ мини, молодому козакови, превелыке стараные мае“.
И ставъ на коня сидаты,
Ставъ козацьки пидпругы пидтягаты
И на себе хрестъ искладаты,
И ставъ до пана Хвылона, Корсунського полковныка пидъ наметъ пидбигаты:
„Гей пане Хвылоне,
Корсунськый полковныку,
Батьку козацькый!
Благословы мини на Черкень-долыну питы погуляты
И за души хрыстыянськи одностайне статы.“
„Гей Ивасю Конивченку!
. . . . [5]).
И ставъ Ивась Конивченко мымо церкивъ пробигаты,
На себе хрестъ искладаты,
Отцевську-матчыну молытву спомынаты.
И ставъ мымо громаду, мымо козакивъ, мымо мужыкивъ пробигаты,
Шапку здыйматы,
Зъ празныкомъ поздоровляты,
И ставъ на герець гуляты выбигаты.
И не богато винъ погулявъ,
Трыста душъ посикъ-порубавъ,
Ще чотыриста душъ жывцемъ у полонъ занявъ,
А ще найстаршого однорала[6]) чужоземця жывцемъ на коня вхопывъ,
Своему пану Хвылону Корсунському полковныку пидъ наметъ пидносивъ:

---

[2]) У Житецького — города, [3]) У Житецьк. — припо(я)сае, *я* додано. [4]) У Житецьк.— герць. [5]) Кобзаръ забылъ увѣщаніе полковника. Прим. записувача. Проти крапок олівцем дописано — пропускъ. [6]) На рукоп. Житецьк. дописано—еднорал.

„Гей пане Хвылоне
Корсунськый полковныку!
Дай мени солодкого меду, оковыты горилкы пидпиваты,
Можу я зъ чужои земли не такыхъ ще языкивъ представляты".
„Гей Ивасю Конивченку,
Славный лыцарю!
У мене солодкый медъ, оковыта горилка израдлыва:
Зрадять тебе зъ сіого свиту.
Не велю я тоби пидпываты
И не велю я тоби пъяному на герець гулять выижджаты,
А велю я тоби пидпываты
И велю я тоби або въ своимъ або въ моимъ намети лягты спочываты".
„Гей пане Хвылоне,
Корсунськый полковныку!
Не буде мини сей хмиль ничого зачепаты,
А буде мини бильшъ сылы додаваты".
И тогда Ивась Конивченко
У святу недилю до схидъ сонця солодкый медъ, оковыту горилку пидпыва,
На себе хреста не склада,
Отцеву-матчыну молытву забува.
И ставъ на коня сидаты,
Козацькыхъ попругъ не пидтягаты,
Ставъ мымо святыхъ церковъ пробигаты;
Хреста на себе не складаты;
И ставъ мымо громаду, мымо козакы, мымо мужики пробигаты,
И ставъ за своею гордощу шапки не зныматы,
И ставъ по плечахъ корбачéмъ затынаты,
И ставъ на герець гулять выбигаты,
Ставъ хмиль голову козацьку розбыраты,
И де взялыся Туркы-Янычаре;
Сывый бородатый зъ ливого боку наиждjае
И гострою шаблею замиряе.
И не велыку іому рану завдавъ —
И трохы Ивася Конивченка, славного лыцаря, пополамъ не перетявъ.
И туркы-янычары шовковымы шнурамы закыдалы,
Хотилы Ивасевого коня піймаиы,
Свойому пану чужоземцjови велыкый поклонъ переслаты.
Кинь добре дбае,
Шовкови шнуры порывае,
До свого табору козацького-молодецького утикае.
То козакы, якъ уздрилы,
Такъ на мисти и зомлилы;
Ивася Конивченка зъ коня здыймалы,
Слизмы облывались
И до пана Хвылона, Корсунського полковныка пидъ наметъ пидношалы.
„Гей пане Хвылоне,
Корсунськый полковныку!
Що ты пъешъ та гуляешъ,
Та своеи прыгоды не знаешъ:
Що ты свого Ивася Конивченка, славного лыцаря, живого не застанешъ".
Тоди панъ Хвылонъ, корсунськый полковныкъ изъ намету выбигае,
Слизмы облывае,
Словамы промовляе:
„Гей Ивасю Конивченко,
Славный лыцарю!
Просты мене на симъ свити и на тимъ.
Якъ я тоби не велывъ солодкого меду, оковыты[7]) горилки пидпываты
И не велывъ тоби пъяному на герець гулять выбигаты,
А велывъ я тоби пидпываты
И лягты[8]), або въ своимъ, або въ моимъ наметя лягты спочиваты,
И славного лыцарства козацького-молодецького заживаты.
Чы звелышъ ты, Ивасю Коновченку,
Свое тило козацьке-молодецьке у Черкасы городъ посылаты,
Чы ты велышъ іого де тутъ де-небудь поховаты."
„Ой пане Хвылоне,
Корсунськый полковныку!
Не велю я тоби и свого тила козацького-молодецького до Черкасивъ города посылаты.
И вдови Грицыси велыкого жалю завдаваты,
А велю я тутъ де-небудь поховаты."
И тоди панъ Хвылонъ, Корсунськый полковныкъ,
Первому полку загадавъ яму копаты,
Другому полку загадавъ труну бурсуваты,
А трейтіому полку загадавъ шапкамы, поламы велыку могылу выношаты.
Мижъ тріома шляхамы схоронылы,
Вичну память сотворылы,
Щобъ була іого слава на всю Украину.
Що проты святои недили прыснывся удови сонъ,
Пречуденъ, предывенъ.
Вона обидніои годыны за двиръ выхожае,
Старымъ женамъ повидае:[9])
„Гей старыи жены!
Видгадайте мини сонъ пречуденъ, предывенъ:
Що не наче мій сынъ Ивась Конивченко
Понявъ соби Туркеню, препышну прегорду;
Мимо двиръ иде, на двиръ не погляне,
А платтямъ слидъ замитае,
И мовъ мое серце ножемъ пробывае."
А стари жены добре зналы,
Удови Грыцыси правды не сказалы:
Гей удово Грыцыхо,
По мужови Конивчихо!

7) У Житецьк. — оковитої. 8) У Житецьк. — бракує. 9) Дописано олівцем — Лукашев. (ич).

Не плачъ, не печалься:
Якъ дасть іому Господь зъ походу прыбуваты
И буде тебе пры старосты литъ хлибомъ-силлю годуваты.“
Що зза горы, зза крутои полкы идуть.
Первый полкъ иде,
Якъ бжола гуде;
Другый полкъ иде,
Якъ макъ процвитае;
Трейтій полкъ иде,
Якъ буйный витеръ повивае.
То вдова якъ уздрила,
На тимъ мисти и зомлила,
До земли упадала,
Слезамы облывала,
Пана Хвылона, Корсунського полковныка кляла-проклынала:
„Бодай ты, пане Хвылоне, Корсунськый полковныку щастя доли не мавъ, [9])
Якъ ты мого сына, Ивася Конивченка, зъ сіого свиту зогнавъ.“
И десь козакъ узявся — бижыть,
Червону короговъ мчыть
И вдову Грыцыху розважае:
Гей удово Грыцыхо, [10])
По мужови Конивчыхо!
Не плачъ, не печалься:
И [11]) не за те іого Господь скаравъ,
Що ты іого кляла-проклынала;
И [12]) за те його Господь скаравъ,
Що винъ у святу неділю до схидъ сонця
Солодкый медъ, оковыту горилку бравъ [8]) пидпывавъ,
На себе хреста не складавъ,
Отцевську-матчыну молытву забувавъ.“
То вдова Грыцыха,
По мужови Коновчыха,
Подумала-погадала,
Сліозамы облывала,
Тры бочкы меду, чотыри горилкы выставляла,
И вси полкы завертала,
Заразомъ похороны и весилля видправляла,
И щобъ була іого слава на всю Украину.
Буде слава помижъ царямы,
Помижъ князямы
Помижъ славнымы лыцарямы
Козакамы. [13])

Запис Ніговського від Колибаби.

Ї. Пісня про Коновченка.

Въ городі, городі на чорній долині
Була собі Грициха, по мужеві Конобчиха,
Мала жъ вона сина Ивасенька
Того жъ вона годувала,
Якъ сокола на рученькахъ ліліяла
Темноі ночі не досипала
Ясноі свічі ни вгасала
Ясноі днини ни вгуляла,
Бо по нему ся славетноі памяті надіяла.

А вже ставъ синъ Ивасенько підро-
До своихъ літъ дохожати [стати,
А с(ъ) горда и спишна поглядати
До свої неньки старенькоі словами примовляти.
„Ни чля мині, ни сподоба ненько старенька при тобі проживати;
Тилько чля мині и сподоба
За козацькимъ таборомъ мандрувати“.

„Ахъ сину мій молодий, дитя мое дорогое
На щожъ тобі то сдалося?
Маешь ти штири воли половихъ и два коні воронихъ;
Якъ будешь въ полі работати,
Будуть тебе хлопці молодці
По отцеві Конобченкомъ називати.

Ненько моя старенькая, не хочу я за чепигами тратувати
Своихъ сафьянових чоботокъ н(ем)а-
Тілько чля мині и сподоба [рати
За козацькимъ таборомъ мандрувати.

Бо якъ буду ненько старенька, при тобі проживати
Будуть мене хлопці молодці
Пьецухомъ, бабіемъ, низвичайнимъ синомъ и циповязомъ називати.
Ни чля мині й ниподоба, ненько старенька при тобі проживати;
Тілько чля мині и подоба за козацкимъ таборомъ мандрувати.

Въ неділю рано соненько схожае
Его ненька старенька встае,
Свого сина Ивасенька в лужку оставляе,
И на три замки его замикае.

А въ неділю рано полковникъ-чиновникъ пріизжае:
Въ червоную хореньгву на охотника викликае:
„Хлопці-молодці, хто ни хоче прі отцеві, прі матері
Пізноі вечері, а раного обиду вживати, —
То прошу до козацкого табору приставати?

Скоро, Ивасенько Конобченко тее вчувъ
Зъ лужка вставъ, сафьянові чобітки взувъ,

[10]) Дописано олівцем — Лукашев. т (?) мотивъ болѣе развитъ. [11]) У Житецьк.— *и* бракуе. [12]) У Житецьк.— А. [13]) На відвороті останньої сторінки оригіналу рукою Житецького (!) написано — Возстановленіе, Если... далі не розібрано.

На себе печати поклавъ
Симь миль за козацкимъ таборомъ помандрувавъ.

Его ненька старенька съ церкви прихожае,
Свого сина Ивасенька въ лужку сонного ни застае
Скоро вона вздрила, въ сиру землю впала,
Ревне заплакала:
„Бодай тебе мій синочку а ни стріли ни стріляли, а ни шабли ни рубали
Но жебъ тебе отцеві и матерені слези
Середъ війска покарали!“

Але хоть его ненька старенька лае пріклинае,
Але вона ще за него добре дбае,
Такого іому коня доброго до війска добирае.
Пігнала вона тихъ штире воли полових
И два коні ворониx до цирківского жида,
А продала и ще так 100 талерівъ додавала
Такого іому доброго коня до війска добирала.

Скоро жъ хлопці молодці зъ русскихъ краівъ вибирають,
Іхъ ненька старенька перехожае
Щей імъ по талярові дае.
„Хлопці молодіі служеньки войсковіі,
Передайте мому синови того коня доброго,
Най ся впередъ ни виривае и ззаду ни лишае,
Най собі молодецкихъ нігъ ни врывае!“

Скоро Ивасенько Конобченко того коня вздрівъ,
Въ сиру землю впавъ, ревно заплакавъ:
„Я думавъ, що мені ненька старенька лае, проклинае,
А вона тамъ ще за мене добре дбае,
Такого мині коня доброго до війска добирае“.
Суди мині Боже тоі служби дослужити
И въ русскі ся краі повернути,
То я буду знати, якъ свою неньку стареньку шанувати
Сліди іі буду цілувати!

Скоро Ивасенько Конобченко на того коня сідае,
Полковника въ чиновника благословеньства просить желае:
„Полковнику чиновнику, благослови мене
Перший разъ на того коня сісти, погуляти
Славетноі тоі памяти турецкоі стромфувати (тріумфъ)[1])
Скоро Ивасенько Конобченко на того коня сівъ
За меть[2]) виізжавъ, 700 турківъ порубавъ,
А 700 ногами потоптавъ, а 700 повязавъ,
Живцемъ до табору пристановлявъ.

До него полковникъ-чиновникъ вихожае
Полкова музика іому марши приграває,
Полковникъ чиновникъ передъ нимъ шапку скидае,
Такъ му ся бардзо низко кланяе:
„Ни скажу тебе Ивасеньку Конобченку понижати,
Скажу тебе за найбільшого обібрати.
Скоро Ивасенько Конобченко другий разъ на того коня сідае,
Полковника въ чиновника благословеньства просить желае:
„Полковнику чиновнику благослови мене
Другий разъ на того коня сісти, погуляти
Славетной памяти турецкой стромфувати.

Скоро Ивасенько Конобченко на того коня сивъ, за меть виізжавъ
800 турківъ порубавъ, а 800 ногами подоптавъ,
800 повязавъ, живцемъ до табору пристановлявъ.

До него полковникъ-чиновникъ вихожае,
Трунки, напитки іому виставляе
Полкова музика марші іому виграває
Полковникъ-чиновникъ передъ нимъ шапку скидае,
Такъ му ся бардзо низко кланяе:

„Ни скажу тебе Ивасеньку Конобченку понижати
Скажу тебе за рицаря обибрати
Тілько прошу поменьше трунку пивати,
Бо якъ будешь много трунку пывавъ,
То рицарство втратишь въ сыру землю ляжешь“.

—„Ахъ полковнику-чиновнику, такъ что ты ето болтаешь?
Якъ я буду побольше трунку пывати,
Побольше ихъ буду рубати, побольше ихъ буду доптати

[1]) Про се див. вище у вступі. [2]) Може намет.

Кобзар С. Яшний, очевидно—голова Миргородського старечого цеху половини XIX в.

Малюнок О. Сластьона 1903 р., в Ком. Істор. Пісенности ВУАН.

Побольше ихъ буду рубати
Живцемъ до табору пристановляти".

Скоро ся Ивасенько-Конобченко много ся труну напивъ,
Полковника въ чиновника благословеньства ни желавъ ни просивъ,
И на коня ся посадивъ, й за меть выізжае
Свою голову до коня, до гривы приклоняе,
Шабил іому зъ рукъ вилітае.

Турки вздріли, що пьянъ козакъ промежъ війска гуляе
Взяли іого стрілами стріляти и шаблями рубати;
Ще хотіли того коня доброго відъ него видобрати.
Але шабли іого ни рубали, а ни стріли его ни стріляли
Тілько отцеві и матрені слезы середъ війскъ покарали.

Але хлопці молодці ще за нёго добре дбали;
Того коня въ турківъ відобрали.
Живцемъ іого до табору пристановляли.

„Хлопці молодіи, товариші мої любіі,
Якъ будете ся въ русскі краі повертати
То прошу неньці старенькі правды ни казаты
Тілько смішками и жартами іі розвеселяти.
Ни кажите, що я вбився
Тилько скажите, що я оженився"

Скоро хлопці молодці въ рускі ся краі повертають;
А ихъ ненька старенька перехожае,
Такъ ихъ бардзо проситъ, питае:
„Хлопці молодіи, служеньки войсковіи,
Скажить мині щиру правду!"
Чи е мій сынъ тамъ здоровъ?"

—„Цить, ненько старенька, ни журися!
Есть твій сынъ здоровъ на чорни долини оженився:
Взявъ собі туркиню, монархиню пышну и горду;
Вона ни іисть, ни пье, й ни говорить,
Ни предъ якимъ начальникомъ голови ни склонить".

„А суди іому Боже тоі служби дослужити,
И въ рускі ся краі повернути,
То я буду по талярови давати,
Буду собі толмачівъ наймати
Жеби я знала, що буде до мене
Невістка розмовляти"

Вона тымъ козакамъ ни довіряе,
Ни такъ вона ни довирае, якъ ни розбирае,
И другихъ перехожае
И такъ бардзо проситъ - питае.
„Хлопці молодіи, служеньки войсковіи
Чи є мій синъ тамъ здоровъ?"

—„Цить, мати, ни журися!
Есть твій синъ здоровъ,
На чорні долині оженився
А на віки съ тобою, ненька старенька розлучився!"
Скоро вона те вчула
Въ сыру землю впала, ревно заплакала.
„Я думала мій сыноньку,
Що я буду при старости літъ и при смерти при тобі голову склонити,
А мині треба тобі разомъ весілля и похорони справляты!"

Тихъ она козаківъ пріоставляла
И переднихъ доганяла
И таки имъ[3]) трунки, напитки давала.
Тамъ казаки пили, гуляли
Зъ пушикъ гримали-стріляли
А по долині дими стояли
На чорні долині іому шаблями грібъ копали,
Ивасенька Конобченка на чорній долині поховали.

Ивасенька Конобченко на чорні долині головка полягла
А іого слава ни поляже отъ нині до віка
А намъ христіянамъ всімъ на многія літа.

Запис з Поділля, може Гнилосирова.

И.

Із города та із Корсуна
Там Корсуньскій полковник вихожае
На охотника викликае:
— „Друзя, панове—молодці,
Котрий козак дородний,
Під котрим козаком кінь добрий,
Котрий не хоче за плугом по борознах походити,
Жовтих чобіт потоптати,
За волами по росі походити,
Китайки поросити,
З[1]) отцем та й з маткою

[3]) Слово не розібрано.

[1]) В рукописі Житецького — за.

В отцевськім дому проживати
То йдіть ви на Черкен долину погуляти,
Щастя козацького спротувати[2].
В городі в Корсуні жила собі стара вдова Коновчиха
Та мала собі сина Ивася Вдовиченка.
Той Ивась тее зачувае, що Корсунський полковник на охотника викликае,
До своеі стороі вдови-матуси
Словами промовляе:
Эй матусю стара вдово Коновчихо!
Як би ти мені в жида в орендаря
Вороного коня купила,
Що моя козацька душа влюбила.
Вона до його словами промовляе:
— Сину Ивасю Вдовиченку!
Ти будеш сіяти та орати,
Та будеш у полі хліба пахати,
Та будуть у тебе старі й молоді люде
Хліб заживати
Та ще тебе будуть, молоде дитя, поважати.
А він до неі словами промовляе:
Матусю стара вдово Коновчихо!
Як ти мені в жида в орендаря[3])
Менделя в Смілий вороного коня не купиш,
То хоть я маю за пояс поли затикати,
Та за військом мандрувати,
Бо хоч я буду сіяти та орати,
Та в полі хліба пахати,
То[4]) мене будуть старі й молоді люде,
Хліб заживати —
Та ще мене будуть, молоде дитя, й зневажати.
Та піду я меж молоду челядь
На улицю погуляти,—
Та й там мене будуть уништожати, —
Та ще будуть мене й гречкосіем називати.
У неділю рано пораненько
Стара вдова Коновчиха до церкви вихожае
Усе отцевское оружя собирае,
Світлицю замикае
Бо вона сина свого Ивася Вдовиченка
В військо не пускае.
А Ивась Удовиченко прибігае,
Та на станю поглядае,
Що ёго вороного коня на стані немае.
Дверей не розбивае, по кілочках поглядае,
Що ёго все отцевськое оружя на кілочках немае,
Дідівську семипьядную пищаль хватае,
Та за плечі закидае, за пояс поли затикае,
То він од города од Корсуня
Корсунського полковника з військом
За три милі пішком доганяе.
Скоро догнав и там словами промовляв:
— „Друзья панове — молодці, прийміть і мене козака молодого,
Первій раз на герец (герц) погуляти,
Щастя козацького стребувати.
А Корсунській полковник до ёго словами промовляе:
„Сину Ивасю Коновченку, ти дитя молодее,—
То ж то не знаешь, як на герцю гуляють,
Як невинну кров Християнську проливають,
Але я війська не одганяю, а ще больше до себе приймаю.
В той час стара вдова Коновчиха
С церкви прихожала, спомятала,
Що вона отцевськоі семипьядноі пищалі не сховала;
Своім лицем до землі упала,
Слізами ридала, сина свого, Коновченка, проклинала.
„Бодай моі, сину, слези на калй[5]) не в) пали[6]),
Бодай вони тебе та на 3-й[7]) стрільбі й спіткали
В той час хоть вона ёго лаяла й проклинала,
Вона об ёму велике старание мала,
Вона чотирі воли продавала, та в жида в орандаря
Менделя в Смілий вороного коня куповала[8]).
Та нарошне козака наймала
Та ёму в військо коня одсилала;
Скоро козак коня на руки отдав,
А він до своіх друзів — молодців словами промовляв:
Эй друзья панове — молодці! Я ж то думав,
Що моя матуся лае та мене проклинае,
А вона об мені великое старание мае,
Вона мені в військо коня ще й присилае.
Скоро первий раз став на герець вихожать гуляти,
Став і од старого і од молодого козака благословение брати.
А Корсунській полковник до ёго словами промовляе:
[165-167] „Сину, Ивасю Вдовиченку! Ти дятя молодее,
Ти козацького звичаю не знаеш,
Ти ж неспособен гаразд и козакам каші наварити,

---

[2]) В рукоп. Ж. — стребувати. [3]) В рукоп. Ж. —орандара. [4]) В рукоп. Ж.—Хоть у. [5]) В рукоп. Ж. — на калу. В іншім уривку з архіву Істор. пісень: на каліз. [6]) В рукописі Историческихъ пѣсенъ *в* взято в дужки. Чи се додаток зроблений переписувачем, чи так було вже в орґінальному запису з'ясувати не можна. [7]) Рукоп. Ж. — третій. [8]) У Костоморова, Истор. Козачества с. 742 се місце інакше:

Тоді вона добре дбала чотири воли чабаниі й два коні вороннi з стада виручала,
До жида орандаря отгонила, Сто золотих еще доплатила,

А то б то ти вийшов первий раз на[9]) герець погуляти,
Щастя козацького стребувати!—
А він до ёго словами промовляє:
Ти Корсунський полковнику!
Піймай старое утя, та й молодое,
Та пусти на тихий Дунай (погуляти)[10]),
Коли не попливе молодое,
Так як би и старое.
Скоро став на герець перший раз[9]) вихожать гуляти,
Дідівськую семипйадную пищаль з пихв виймає,[11])
По три яничер артильників турецьких у степ заганяє.
По чотирі арканами накидає,
До палати притягає,
Коло їх череси червоні обирає,
То він собі хорошенько, по козацьки[12])
Великую добич має:
А другий раз як став на герець виходжать гуляти,
Дідівськую семипьядную пищал з пихв виймає,
По чотирі яничер артильників турецьких у степ заганяв,
А по двадцять арканами накидав, до палати притягав,
Та з кіньми з убором[12]) Корсунському полковнику на гостинець отдавав.
А Корсунський полковник ёго за рідного сина посчитав,
Та ёму в палатах великий спочивок давав,
А він на радощах як узяв пити-гуляти,
Смілости серцю піддавати,
То щей трейтий раз став на герець вихожать гуляти,
А Корсунський полковник до ёго словами промовляє:
„Сину мій Ивасю Удовиченку! Я тобі не велю трейтий раз на герець вихожать гуляти,
Бо ти тепер горілочку підпиваєш,
А горілочка часом ізрадлива,
Не одного козака із світа збав(л)ила[10])
А він од Корсунського полковника сіи слова зачував,
Та ще собі й хорошеньку цівочку до [рук прибрав,
Тай до кухви дохватився,
Тай с кухви нишком, цівочкою горілочки[13]) напився,—
Сам молодець добрий на коника схватився,
По табору поїзжає[14]), та з казанів козакам каші перевертає,[14])
Та старого козака й молодого унштожає,
Сам у собі вихваляеться, що він у собі великеє лицарство має![15])
„Ще ж то я козак дороднійй[16])
А підо мною ще й кінь добрий!“
Турки — яничари все теє зачували,
Що він горілочку підпиває,
Та ёму пропуск у вулицю пропускали,
До себе в табор зманяли.
То він третій раз як став на герець виходжать гуляти,
Дідівськую семипйадную пищаль хватає
Та й з рук упускає,
Ще й сам з нею до долу головку склоняє.
Тоді вони ёго посікли, порубали,
Смертельними ранами дарували,
Тілько коня вороного не піймали
. . . .
Списом гроб копали,
Приполами землю носили,
Ёму високу могилу висипали,
Три дні пили та гуляли,
З дрібного оружжя погрімали,
На віки козацькую славу вихваляли[17])
. . . .
Корсунський полковник іде
Коня в руках за поводи веде
Вдова на воротах стає, коня пізнає
Коня пізнала до землі впала
І слезами плакала ридала
. . . .
Стара Коновчихо, вдово - небого!
Не плач, не ридай и мені щастя козацького не теряй:
Я ж твоёму синові не велів третій раз на герець вихожать гуляти
Бо він первий раз гуляв вихожав,—
Собі велику добіч мав,
А другий раз вихожав —
Мені великі гостинці присилав,
А як став у третій раз вихожать гуляти—
Став він горілочку підпивати...[18])
. . . .
Тоді стара вдова Коновчиха великую скорбість мала,
Та до себе всіх козаків зазивала,
Медом - вином[19]) напувала,
За сина свого Ивася Коновченка[20]) похорон й весілля одправляла,

---

[9]) Рукоп. Жит.—*раз.* нема. [10]) Порівняй примітку 6. [11]) В рукоп. Ж. — из пихв виймати. [12]) В рукоп. Ж. — сього рядку нема. [13]) Рукоп. Ж. — горілки. [14]) У Жит. слів: да з казанив... і далі нема. [15]) Тут кінчається рукопис Историческихъ пѣсенъ і під сим рядком помітка: Изъ рукописнаго сборника г. И. Новицкаго. Далі подаємо текст за Житецьким. [16]) У Костомарова — добрий. [17]) У Костомарова зазначено тут ще таке:

Корсунський полковник іде
Коня в руках за поводи веде.

[18]) У Костомарова се місце інакше:

Я йому не велів третій раз вихожати
Бо він горілочку попивав,
А він постився та до кухви дохватився,
Да з кухви нишечком цівочкою, горілки напився
(порівн. вище рядки 130—131)

[19]) У Костомарова — да горілкою. [20]) У Костомарова і в іншій копії Житецького, закресленій;—вдовиченка.

До іх [21]) словами промовляла:
„Гості ж мої мили та любі!
Пийте та [22]) гуляйте,
Та мого сина Ивася Вдовиченка по смерти споминайте!“
То хоть був Ивась Удовиченко лицарь добрий,
То помер,
А тилько ёго козацька молодецька слава не вмре, не поляже,
Та й буде вона славна поміж друзями—молодцями
От нині до віка.
Даруй, Боже, вашій милости, та й усему миру живому, та й нам на здоровйа,
На многиі літа,
От нині и до віка!

Запис Д. Мороза, зі збірки І. Новицького.

Й. Дума про Ивана Коновченка-удовиченка.

Ой у городі-городі у Черкасахъ
Старенькая ненька проживала
Грициха-Коновчиха ся називала
Синомъ собі Ивася Коновченка мала.
—До зросту літъ годувала,
На старанье людьске не давала;
По смерты славы-памьяты сподівала.
Ставъ Иванъ Коновченко літъ доростати,
Ставъ до неньки з'го́рда й с'пи́шна промовляти:
„Не́нько, моя ненько-старе́нькая,
Голубонько ти моя сивенькая!
Якъ я буду при тобі проживати,
Сафьяно́ві чоботи за плугомъ добга́ти,
Буду́ть мене бабьёмъ-полознёмъ [1]) прозивати.
Треба міні въ козацькое військо чвалаты—
—Лицерскоі слави доказати!“

Ненька старенькая тее зачувала,
До него словами промовляла:
„Сину-дитя мое молодое!
Маешъ въ городі два коні ворониe
И чотирі воли половие.
Будешъ козакамъ на хлібъ орати
Будуть вони тебе поважати.
И по отцеві хліборобомъ прозивати“.

Полковникъ зъ города Корсуня рушае;
По-середъ ринку ста̂е;
Червону корогвицю напинае,
— На охотника покликае:
„Хло́пці-молодці, который не хоче при батькуненьці проживати,
Просимо въ козацькое військо погуляти,
— Лицерскоі слави доказати!“
Иванъ Коновченко ти речі зачувае,
Чотирі воли у поли съ плугомъ покидае,
До дому чвалае
Три замки́ одъ комори одбивае
Дорогие сукма́ни на себе забравъ
За козацькимъ військомъ піхотою помандрувавъ.

Ненька-старенька зъ утрені прихождае
Сина свого Ивася дома не застае...
Скоро ненька тее забачае,
Къ сирій землі припадае,
Жалібненько плаче-ридае
Словами промовляе:
„Бодай тебе синку ша́блі не рубали,
Кулі не стріляли,
А мoі слёзи посередъ війська скарали“.

Хоча-же ненька ла́е-проклинае,
А все въ своему серцю милосердіе ма́е...
Чотирі воли полові и два коні вороні спродае
А ще сто злотихъ дода́е
Своему [2]) сину коня споряджае
До козацького війська [3]) отсилае...

Ивась Коновченко скоро коня забачае
До сироі земли припадае...
„Не суди мені, Господи, у сій службі смерти спожити.
Суди міні, Господи, у руські краі повертати...
То́бъ я знавъ старую неньку шанувати!..“

Ивась Коновченко на коня осядае
Восімдесятъ татаръ побіждае,
А восімдесятъ — у поло́нъ забірае
—До війська козацького приганяе...
Полковникъ тее зачувае,
До себе закликае,
Усякимъ трункомъ его напувае;
Словами ласка́во промовляе:
„Синку, дитя мое молодое!
За таке діло тво́е
Яжъ тебе не повелю понижати,
А ще повелю — старшиною обібрати...
Тілки синку на тее вважай:
У походах вина ся не напивай!...“
Ивась Коновченко тее зачувае
До нёго так отповідае:
„Полковнику, батеньку-рідненькій
Голубонько нашъ сивенький!
Якъ буду я въ походахъ ся напивати,
Буду білше хоробрости и сили въ собі чувати
Гірше стану до бою ставати
Більше буду бусурманъ побивати!...“
Полковникъ тее зачувае

[21]) У Костом. сих слів нема. [22]) У Костом, *та* нема.

[1]) Рукою Житецького справлено — полозьем. [2]) Й своему—й закреслено. [3]) Було написано — й до війська, „й до“ закреслено, дописано — До козацького.

Ивася[4]) Коновченка ласка́во вмовляе:
„Синку, дитя мое молодое!
„Пьянъ козакъ слави не докаже,
„Тілки на віки лице свое втрате!..“

Ивась на такі речі не вважае;
Пьяненькій[5]) на коня осядае,
За наметъ вибігае.
Заразъ погана Татарщіна вважае,
Що пьянъ козакъ межі-військомъ гуляе,
Бо не по лицерскі зброю трімае;
До гриви голову прихиляе...
Его Татари обступали,
Лучка́ми стріляли,
Шабля́ми рубали...

Ще за по́води коня бра́ли
Й до табора Татарського живцем[5]) мча́ли
За Ивася козаки́ дба́ли
Съ підъ не́го коня спіймали,
До табора козацького живцемъ примчали.
Ивась Коновченко остатній духъ испускае
Козаківъ умовляе:
„Козаченькі-молоды́е,
„Служенькі-войсковие!..
„Коли вамъ трапи́тся въ руські краі повертати,
„Про́шу моій неньці правдоньки не казати!
„—Тільки-жъ мою неньку жартами звеселяти...“

За него козаки́ дбали:
Шаблями долъ копали,
Придолками землю виносили;
Ивася Коновченка в чужій землі поховали,
Сами́ въ руські краі повертали.
Грициха Коновчиха ихъ сдибае
За своёго Ивася питае:
„Козаченьки молодые,
„Служеньки войсковые!..
„Скажіть мини щирую вістку
„Чи живий-здоровий мій синъ у війську?..“

„Жій[6]) ненько — не журися,
„Уже твій синъ оженився..,
„Взявъ тобі горду та пішну невістку,
„Що́ несъ кімъ не стоіть не гово́рить
Не передъ якимъ Мона́рхою голівки не вклонить! .“
Ненька тее зачувае
Бардзо щире ся потішае:
„Хвала Богові — хвала,
„Що я собі таку невістку дочека́ла....
„Буде на старість, де прожити
„При ко́му голівку приклонити..“
Опісля ненька вважае:
Що козакъ иде
И коня підъ чорнимъ сукномъ у жалобі веде́...
До козака ненька-старенькая ся обертае
Й жалібненько ёго питае:
„Козаченько молодий
„Ти служенько войсковий!
„Скажи мені правдивую вістку
„Чи здоровий-живий мій Ивась у козацькому війську?...“

„Жій ненько не журися
„Уже твій синъ у війску оженився
„Съ тобою на віки разлучився...“

Ненька за сина сво́го дбала
Бардзо журилась плака́ла
Разомъ похоронъ и весілля справляла,
На брамахъ медъ, горілку виставляла
Козаківъ частувала
И подарунки давала.
За не́го козаки дбали:
Зъ га́рматъ стріляли
Й на віки прославляли.

Запис П. Киселя від лірника Осипа з с. Пилявок.

К.

В славнім місті Копистрині[1])
Там проживала бабуся[2]) старенька,
Мала сина единичка
Йвася Коновченка[3]).
Ой з-за гори, з-за крутоі
Буйний вітер повіває,
Чорна хмара наступає
Дрібен дощик накрапає.
Там превеликий півковник Гни́да
Козаків на[4]) охоту визиває:
„Ой збірайтесь[5]) винники, броварники,
Треті[6]) майданники,
Годі вам по-за піччю лежати,
Годі вам берест драти,
Ходім з нами на Черкес долину
Проклятих Татар воювати,
Своеі православноі віри не давати!“
А Йвась Конівченко[7]) дитя молодее,
В полі на сивих волів гукає[8]),
До ёго козак підбігає
З собою підмовляє.
„Годі тобі, Йвасю Конівченку, дитя молодее
У полі на сивих волів гукати,
Червоними чобітьми сиру землю топтати,—
Ой ідьмо[9]) з нами козаками
На Черкес-могилу[10]) проклятих Татар воювати,

[4]) Було—До Ивася; закреслено і написано з нового рядка. [5]) Се слово дописано. [6]) На копіі Житецького приписка: жити: выписать примѣръ.

[1]) В рукописі Житецького—Копистрані. [2]) У Жит.—Удова [3]) Жит. додано.—Вдовиченка, Дитя молодое. [4]) Жит.—ув. [5]) Жит. додано—збирайтеся з великоі неволі невольники, Вори, розбойники. [6]) Жит. — Ще й треті. [7]) Жит. додано — Вдовиченко. [8]) Жит. — у чистому полі сиві воли поганяє. [9]) Жит.—Ходім. [10]) Жит. — долину.

Своеі православноі віри не давати!“
Ивась Коновченко [7]), дитя молодеє,
У полі сивих волів покидає,
До староі матері прибігає,
Благословеныя питає:
„Ой позволь мені, стара мати,
З козаками поіхати,
На Черкес-могилу [10]) на Савранську могилу
Проклятих Татар воювати,
Своеі православноі віри не давати!“
Его стара мати лає, ще й розважає:
„Сину мій, Ивасю-единичку, дитя молодее,
Чи нема у тебе чого істи, чого пити,
Чи нема в чому ходити,
Чи тебе челядь не знає, —
Чи за отамана не має!“
А він ій відповідає:
„Хоч є що істи, що пити
І в чому ходити,
Хоч мене челядь знає, за отамана має;
Як я не поіду Татар воювати,
Будуть мене пічкуром дражити
Малаєм [11]) звати!“
Теж-то ділялось в суботу, а в понеділок в ранці
Мати до церкви вихожає
Срібними ключами хату замикає;
Мати в Церкві Богу молитьця,
А того не знає, що в ii дому творитьця.
Ой [12]) Ивась Коновченко, дитя молодее,
До дому прибігає [13]),
Без ключів хату одмикає,
Батькову ружину до боку чипляє,
Та хоть піхотою козаків
На дванадцеть миль [14]) доганяє.
Ой прийшла мати до дому,
Та гляне на стіну:
„Нема му́зькоі ружини
Нема й моеі дитини!“
Почала мати плакати, ридати,
И свого сина Ивася-единичка проклинати.
„Бодай ти, синку, з коника [15]) упав,
Ой ручку й ніжку [16]) уломав,
Щоб тебе перша куля не минула,
А ще при несчастті лихая годинонька огорнула!“
Ой плакала мати, та вже перестала,
Заняла чотирі воли половіі
Погнала до орандаря Лейби:
„Орендарю, Лейбо, на тобі чотирі воли половіі
Дай мені коня вороного,
Посажу козака молодого“.
Ой не багацько козак лістровий [17]) біг,
Як три годині,
Дігнав козаків-охотників
На вісімнадцятій милі.
Став Ивась розвожати, [18])
Щей до дому завертати:
Ой вернись, Ивасю Коновченку,
Тебе мати лає!“
А він ему одповідає:
„Що [19]) мене стара мати лає,
Про те вона об мене дбає,
Козаком молодим коня вороного прислає,
Ой приіхали козаки-охотники
На Черкес-долину, на Савранську могилу,
Не вспіли намет понапинати,
Біжить Ивась Коновченко до повковника Гниди [20]).
Позволь мені, превеликий Повковнику Гнидо,
Позволь поіхать проклятих Татар воювати
Своеі православноі віри не давати.
Він ему одповідає:
„Ой Ивасю Коновченку [7]), дитя молодее,
Ти між козаками не буваєш,
Ти козацькоі слави не знаєш,
Чого ти поперед війська виграваєш?“
Ивась Коновченко, дитя молодее,
Повковника Гниди не питає,
Між Татар поізжає;
Не багацько Ивась Коновченко гуляв, [21])
А вже сім тисяч у копи склав,
А пъять тисяч у полон загнав.
Не багацько зусталось, як три тисячі чоловік.
Тож-то [22]) ділялось у суботу,
А у неділеньку вранці, до схід сонця,
Ивась Коновченко встає,
До трактиру (?) [12]) приізжає.
Штирі штофи [23]) горілки випиває,
Либонь его неділенька покарає.
Ой один Татарин на вколіньці впадає,
А другий Татарин его питає:
„Ивасю Коновченку, дитя молодеє,
Чи був у тебе отець та мати,
Що могли тобі таку лицарію дати!“
А він ему одповідає:
„Був у мене отець, и є у мене мати,
Могла [24]) мені лицарію дати,
Ще-ж мені хвортуна не служить,

---

[11]) Жит.—маміем. [12]) у Жит. — нема [13]) У Жит. — сього рядка нема. [14]) Жит. — дванадцятій милі. [15]) Жит. – на дорозі з кониченька [16]) Жит. — ручку-ніжку. [17]) Жит. — не багато... лейстровий. [18]) На рукописі в дужках додано *а* і знак запитання — Ивась (а?) розво(а?) жати; у Жит.—Ивася розважати [19]) У Житецького—що. [20]) У Жит. додано—благословения приймати. [21]) Проти сього місця олівцем дописано—сказочн. У Жит. сей рядок—небагато він-три години погуляв. [22]) У Жит. — Теж то. [23]) Жит. — штопи. [24]) Жит. — могли.

Коли моя стара мати дома тужить[25])“.
Ой один Татарин на вколіньці впадає,
А другий Татарин його забавляє,
А третій Татарин з плеч голову здіймає[26]).
Там козаки - охотники[13])
Три дні і три ночі[27])
Із коней не зсідали,
Хліба-соли не вживали, —
Козаки Ивасеву голову межи Татарським трупом пізнали[28]),
Там йому дім[29]) копали,
Білим частоколом обставляли
Зеленим терном обкладали[30]),
Та староі матки поклон подали,
Щей загадку загадали:
„Ой не плач, мати, не журися,
Твій син у війську оженився,
Взяв собі жінку сильно пребогату,
Грошей багато має, у іх ліку не знає,
В червонім оксамиті ходить,
Царю-королю головки не склонить.
Мати пьє, гуляє, веселиться[31]);
Чого мені плакати, рядати[13]),
Коми мій син у війську оженився[13])
Взяв собі жінку сильне-пребогату[13]).
Грошей багацько має, в іх ліку́ не знає[13]),
Въ червонім оксамиті ходить[13]),
Царю-королю голівки не склонить[13]);
Мати пьє, гуляє, сидячі козак усміхаєтьця[32]).
„Ти, стара мати, між козаками не гуляєш,
Ти козацьких загадок не знаєш[33]).
Твій син у війську умер,
Там йому дім[29]) копали,
Білим частоколом обставляли,
Зеленим терном обкладали[34]),
Та тобі, стара мати, поклон подавали,
Ще й загадку таку загадали“.
Почала мати плакати-ридати,
Превеликого півковника[35]) проклинати
„Бодай, повковнику Гнидо,
На страшний суд встав,
Як ти мого сина, Ивана-единчика
З собою підмовляв“.
Плакала мати, та вже перестала,
Пішла у лавки, та[36]) почала
Крамні платки купувати,
Та лірникам давати,
Щоб Ивася - ідинчика[37]) поминати.
Хоч Иван Коновченко вмер,
Так його слава не вмерла.
Иванові Коновченку на віки віків,
А нам православнім християнам на многіі літа.

Запис від лірника Івана Василевича, зі збірки І. Новицького.

Л. Дума о Ивасѣ Коновченкѣ (Вдовиченкѣ).

Ой, въ городі, въ городі, въ Кобестрині
Тамъ проживала удова старенька,
Мала сина единчіка
Ивася Коновченка, Вдовиченка—
Дитя молодое.
Ой, зъ за гори, за крутоі, буйний вітеръ повівае,
Гнида полковникъ увъ охоту козаківъ вызивае:
„Ой, збирайтеся, збирайтеся зъ великоі неволі, невольники,
Вори, разбойники,
Винники, броварники
Ще й треті — майданники
На г е р е ц ь[1]) гуляти
Проклятихъ Турківъ, Татарівъ у свій край не пускати
Щобъ нейшли нашоі православноі віри у свій край забирати“.
Ой, Ивась Коновченко, Вдовиченко,
Дитя молодое,
У чистому полі сивиі воли поганяе,
Приходить икъ нему козакъ.
„Ивасю Коновченку, Вдовиченку —
Дитя молодое,
Покінь червониі чоботи ламати,
На сивиі воли гукати,
Ходімъ съ нами козаками
На Черкесъ-долину,
На Сафранъ-могилу,
Съ проклятымъ Туркомъ воевати,
Козацькоі слави узнавати;
Якъ не підешъ зъ нами-козаками гуляти,
Будуть тебе печкуромъ дразнити,
А маміемъ звати“.
Ой мати въ церкві Бога молить,
Не знае що іі синъ въ дома творить
Ивась Коновченко, Вдовиченко,—

---

[25]) На рукописі додано — сказочный характер. [26]) У Жит. додано. — Не за великую годину Покотилась Ивасева голова з гори та в долину. [27]) Жит. — Сорок день, сорок ночей з [28]) Жит. — Поки Ивасеву голівку між татарським трупом познали. [29]) Жит. — глибокий дом. [30]) У Жит. додано — Жовтим піском усипали Там Ивася заховали. [31]) У Жит.—Мати невістку захваляє. [32]) У Житецького сей рядок—Сидить козак тільки осміхає. [33]) На рукописі дописано олівцем—идея православной вѣры. [34]) У Жит. додано—Жовтим піском усипали. [35]) У Жит.—полковника. [36]) У Жит.—та й. [37]) У Жит.—единчика.

[1]) Т. е. биться на кулачки. Прим. Томачинського.

Дитя молодое,
У степі сивиі воли покідае,
Бижить вінъ до дому, отечеську рушницю исъ стіни знімае,
Валовою ниткою припинае,
На плечі надівае,
На дванацятий милі козацьке війско наганяе.
Приходить мати зъ церкви, гляне вона на стіну:
„Нема мого мужа ружини,
Нема моеі рідноі дитини“.
Якъ стояла,
Такъ упала,
Світа Божого не ввидала.
„Бодай ти сину на дорозі зъ коніченька впавъ
Ручку, ніжку зломавъ,
Здоровъя збувся.
Назадъ до дому (не) вернувся,
Бодай тебе перша куля не минула
При несчастю лиха година (не) обгорнула“.
Теперь біжить мати старенька до рандаря Лейби:
„Ой рандарю Лейбо, позичъ мині коня вороного,
Пошлю козака лейстрового
Щоб догнавъ сина молодого“.
Небагато вінъ бігъ: три години,
Догнавъ козацьке військо на восемнацятий милі:
„Ой, щожъ то брате що мене мати лае,
Про те вона объ мині дбае,
На помічь икъ мині козака лейстрового присилае“.
Прийшли вони на Черкесъ-долину,
На Сафранъ-могилу
Веливъ Гнида, полковникъ, наметъ напинати;
Ой, не вспіли-жъ вони ще наметъ напинати,
Бежить Ивась Коновченко, Вдовиченко,—
Дитя молодое,
До Гниди, повковника, благословения приймати:
„Благослови повковнику съ Турками, съ Татарами погуляти“.
Ти-жъ Ивасю Коновченку, Вдовиченку,—
Дитя молодое,
Міжъ козаками нігде не бувавъ,
Козацькоі слави не вознавъ...“ [2])
Небагато вінъ, три години погулявъ,
Сімъ тисячъ у кони [3]) вклавъ,
А десять тисячъ живихъ у плінъ забравъ.
Робилось те діло въ Суботу проти Воскресения, по заході сонця.
У першее Воскресение до схода сонця рано вставае,
Два штопи водкі на лобъ випивае,
Либонь же его свята неділя да й покарае.
Небагато вінъ,— чотирі години погулявъ,
Дванацать тисячъ у копи вклавъ,
А восемнацять тисячъ живыхъ у плінъ забравъ,
Небагато осталося:
Два Орапини, два Татарини, а пятий Турецький баша;
Передъ нимъ баша шликъ знимае,
Навколишки упадае,
Его лицеріі питае:
„Чи бувъ въ тебе отець-мати,
Що могли тобі таку лицерию дати?..
Проклятий Орапъ зъ заді шашку виймае,
Ивасю Коновченку, Вдовиченку, изъ плічъ голівку знимае.
Не за велику годину
Покотилась Ивасева голівка зъ гори та въ долину
Сорокъ день, сорокъ ночей зъ коней не ссідали,
Хліба-соли не вживали.
Покі Ивасеву голівку міжъ Татарскимъ трупомъ познали,
Тамъ ему глибокий домъ копали,
Зеленимъ дерномъ укладали,
Жовтимъ піском усипали,
Тамъ Ивася заховали,
Ще й загадку загадали,
До матери козака послали:
„Ти стара мати не журися,
Твій синъ на Украіні оженився,
Взявъ собі жінку сильно багату,
Въ чорному оксамиті ходить,
Білими подбійками подбіта,
Силу грошей мае,
Ліку въ іхъ не знае,
Города, пишна.
Панщини не робить,
Цареві-королеві голови не склонить“.
Мати стала веселитця,
Біжить до рандаря Лейби хвалитця: [3])
„Ой, рандарю Лейбо годи мині журитця,
Мій сынъ на Украіні оженився,
Взявъ собі жинку сильно багату,
Въ чорному оксамиті ходить,
Білими подбійками подбита,
Силу грошей мае,
Лику въ іх не знае,
Горда, пишна,
Панщини не робить,
Цареві-королеві голови не склонить“.
Мати невістку захваляе,
Сидить козакъ тільки осмихае:
„Мати старая, ти много въ світі проживала,
Про те козацькихъ загадокъ не отгадала
Твій синъ на Украіні вмеръ,
Тамъ ему глибокій долъ копали,
Зеленимъ дерномъ укладали,

---

[2]) Тутъ, вѣроятно, пропускъ. Прим. Томач. [3]) Мабуть—копи. [3]) Такі треба туда. Примѣчаніе пѣвца,

Жовтимъ піскомъ осипали;
Ти-жъ мати того не знаешъ що земля, наша мати,
Сильно багата,
Вона силу грошей мае,
Ліку въ іхъ не знае,
Земля-жъ панщини не робить,
Цареві-королеві голови не склонить“.
Якъ стояла,
Такъ упала,
Світа Божого не ввидала:
„Ой, бодай ти Гнида, полковникъ, на страшній судъ не вставъ,
Що ти мого сина, Ивася молодого, изъ дому зозвавъ“.
Хочъ вінъ вмеръ,
Но слава его не вмерла,
Во викі віковъ!

„Кіевскій Телеграфъ“ 1873 р. № 59.

М. Про лицаря Ивана Конівченка.

У славному городі у Корсуні
Там жила, проживала стара Грациха,
По мужеві Конівчиха
И мала собі сина Йвася Конівченка - одинчика,
Вона его годувала, до зросту в найми не пускала.
Став Йвась Конівченко до разуму дохожати,
Став на базарь вихожати,
Став червону корогов на тышлык выставляти
И став своій старій неньци словами промовляти
Мати моя старая, візми ти три парі волів чабаних[1])
И три парі коней вороніх,
Оджени ти іх до жида Крилова
И купи ти того коня,
Що моя душа давно его улюбила;
Поіду я на Черкеську долину в охотне військо,
За християнську віру стайно стати.
То стара вдова Грациха:
„Не за тебе, Йвасю, я ці скарби збивала,
Що я буду на тебе іх витрачати.
Есть у тебе три парі волів чабаних
И три парі коней вороніх,
Будеш ти у полі орати,
Будуть тебе старі козаки, мужики добре знати
На хліб, на сіль закликати.“
Мати моя стара, не хочетця мені
По борознамъ червоного сапьяну каляти,
И своіх голубіх жупанів пилом пилити,
И своім казацькім голосом на тіх воликів гукати.
То стара вдова Грациха у св. неділеньку
До св. утрені одхожае,
Вона о своій пригоді нічого не знае;
А Йвась Конівченко велику собі смутність мае,
Що у него ні коня вороного, ні козацькоі зброі немае.
От, він у хату вхожае,
Батьківську семипьядню шаблю знімае,
До бока припашае,
Батьківську шляпу на себе надівае,
На герець - долину в охотне війско гулять одхожае
И велику смутність в собі мае
Що у него ні коня вороного, ні козацькоі зброі немае.
А старій удові близькиі сусіди у церкві звіщали:
Що́ ти стара удова Грициxо Господеві молисся,
А об своій пригоді ти й не знаеш,
Що ти свого сына Йвася Конівченка у домівці не застанеш.
То стара вдова Грициха з Божого храму,
Яко сивою голубкою вилітала,
И въ домівці свого сына вона не застала,
То вона кляне его проклинае:
Бодай тебе, сину Йвасю, у первій потребі
И перва куля не минула.
Вона кляне его проклинае, подумала й погадала,
И взяла ті три пари волів и три коней вороніх,
И триста рублів грошей прикладала,
И до жида Крилова одігнала,
И купила ему такого коня, що ёго душа влюбила.
И чоловіка нанімала, 50 рублів ему давала,
Щоб він его догнав.
„Иди, его догониш, там его лицарем постановиш“
И той чоловік добре дбав, на коня сідав,
До козацького табору добігав.
А Йвась Конівч(енко)[2]) з табору поглядае и чоловіка він углядае.
Я ж думав, говорить, що моя матуся мене клине, проклинае,
А вона об мені велики старание мае,
Що вона мені того коня купила,
Що моя душа давно влюбила.
И коня приймае, по козацькі попруги підтягае,
И на себе хрест накладае, на коня сідае,
Благодарю я тебе, Господи, и хвалю я тебе, Господи!
Тоді він проміж козацькім табором грае,
Яко сокіл у степу вивертае.
То всі сходились сотники и полковники,
Що нема коня такого, як у Йвася Конівченка.
То він на герець-долину між проклятыи бусурмени одъізжае,

---

[1]) По объясненію бандуриста це якісь здоровенні воли. (Записувач). [2]) Доповнення слова—наше. *К. Г.*

И не багато він посік, порубав — пьять тисяч,
А триста душ живіх заняв,
А живого чужоземного короля взяв и приставив
Пану Корсунському полковнику;
„Пане Корсунській полковниче! не забороняй мені
Меду, оковитоі горілки пити, підпивати,
Я той буду ще не такіх язиків доставати,
А его ти будеш нуждати, щоб знати,
Відкіль іх городи брати.
И пан корсунській полковник ему говорить:
„Ой ти Ивасю Конівченку, я тобі не забороняю
Меду, горілки підпивати, тілко не велю тобі пьяному
На герець-долину між прокляті бусурмени одъізжати,
А велю я тобі хоч у своему намети, хоч у моему
Лягти спочивати,
Би ти дитя молодее, щоб тебе мед, оковита горілка
Не збавила и з світа не зігнала.—“
То Йвась Конівченко пану корсунському:
„Візьміте утя малее и старее, та пустіте на воду,
То попливе малее, яко й старее.“
У неділю рано пораненьку,
Меду, оковитоі горілки Йвась Конівченко наливае,
Й на герць — долину одъізжае,
На себе хреста не складае,
Отцевоі и матчиноі молитви не споминае.
А прокляті бусурмени пьяного чоловіка здалеку угляділи,
Его забігали, коня шовковими арканами закидали,
На его шаблю наміряли и невелику ему рану завдавали,—
Трошки у-піл не перетяли.
Его добре кінь дбав, шовкові аркани рвав,
До свого козацького табору утікав;
Его кінь козацькій утікае, а его кров слід коневі заливае;
До козацького табору добігае,
К пану Корсунському полковнику под намет подъізжае.
Пан Корсунській полковник из намету вихожае:
„Ивасю Конівченку! я тобі не велів пьяному
На герець долину іхати гуляти,
Я тобі велів у своему намету, або моему лягти спочивати,
Де-ж ти теперь скажешь свое тіло козацьке поховати?“
Я тобі, пане Корсунській полковниче не велю
Мого козацького тіла ні сікти, ні рубати,
А тілко велю між трёма шляхами Муравськими поховати.
То загадав пан корсун(ський) [2]) полковник
Одному полкові яму копати,
Другому полкові шапками [3]) землю выкидати
А третему полкові труну будовати
Тоді вони ёго ховали, вічнюю памьять прочитали.
А старій удові Грицисі приснився сон чуден та предивен,
Що, бачитця, він оженився и взяв собі невісту
Пишну та горду.
Йде первий полк, — якъ бджола гуде,
А другий йде, — якъ макъ процвітае,
А в третему полку пан Корс(унський) [2]) полковник іде.
То стара вдова его клине проклинае:
„Бодай ти пане Корс(унський) [2]) полковниче,
Собі щастя й долі не мав,
Як ти мого сина Йвася Конівченка з світу тай зігнав.“
Пан Корс(унський) [2]) полк.(овник) [2]) з коня встае
И старій удові Грицисі промовляе:
Ти не клини, не проклинай,
Я твого сина Йвася Конівченка з світу не зігнав,
Я ему пьяному не велів на герець-долину іхати гуляти,
Я ему велів у своему наметі, або моему лягти спочивати.
Та вона тоді мед-горілку виношала,
Козаків угощала.

Хоч Йвась Конівченко помер и поліг,
Так его слава козацькая не вмре, не поляже
Поміж козаками, поміж мужиками.

Записано на хуторі „Млинки“ Харьк. губ. Валк. пов. від бандуриста.

Н. Про Коновченка вдовиченка.

Ой на славній Україні,
У славному городі у Корсуні,
То там жив проживав Корсунськи́й полковник Пане Хвилоне.
То він жив проживав,
По городах листи засилав
Сотників,
Полковників
І козаків рядових ув охотне військо викликав.
„Ой ви сотники
Й полковники,
І козаки рядовиї!
Котрий охотник пойти ізо мною на Черкену долину гуляти,
Слави царствія козацькому війську заживати,

---

[3]) Вопрос бандуристу: чого ж то шапками? Отвѣт его: а то вже ему, якъ лицарю, така шаноба! (Записувач).

За віру християнську в одній стані стати,
Чи не дасть нам Бог добичі якої собі мати“.
То всі сотникі й полковники замовчали[1]).
Тілько жила у городі у Черкасі стара удова по прозванію Коновчиха,
А по мужу Грициха,
І мала вона собі сина Івася Коновченка,
Прекрасного лицаря единчика.
То він тії листи забачае,
У світлицю вхожае,
До своеї матусі рідненької,
Удови старенької,
Словами промовляе:
„Благослови міні, мати,
С Корсунським полковником
Паном Хвилоном
На Черкену долину піти погуляти,
Слави царствія заживати,
За віру християнську в одній стані стати,
Чи не дасть нам Бог якої добичі мати“.
То те він до своеї матусі словами промовляе:
„Возьми ти, мати, чотирі воли чабанії,
Два коні воронії,
Та дванадцять червінців доложи,
Та до города Крилова, до жида олендаря воли оджени,
До коня вороного і зброю козацьку молодецьку купи,
Которого коня моя душа любила
Та ще й ухвалила“.
То старая жена́, бідна вдова, тее зачувае,
До свого Івася Коновченка, прекрасного лицаря, словами промовляе:
„Не благословлю я тобі, сину,
С Корсунським полковником іти на Черкену долину гуляти,
Слави царствія козацькому війську заживати,
А благословлю я тобі, сину, чотирі воли чабанії,
Два коні воронії
З за́города одлучати,
Та йти в чисте поле хліба пахати;
То будуть козаки
С Корсунським полковником
На Черкену долину йти гуляти,
Будеш ти їх у свій двір завертати,
Будеш ти їх хлібом сільою витати
І будеш ти весь той козацький звичай і дома знати“.
То він тее зачувае,
До своеї матусі рідненької словами промовляе;
Ой, не хотілося мені, мати,
Іти у чистее поле хліба пахати,
Своїх червоних сап'яньців чобіт по борознах спотикати,
А хотілося міні піти с Корсунським полковником
На Черкену долину погуляти,
Слави царствія козацькому війську заживати,
За віру християнську в одній стані стати,
Може б чи не дав Бог якої добичі собі достати“.
То стара жена, бідна вдова, против того нічого йому не сказала,
Та в святую неділеньку рано усі рушниці в комору повиношала,
Та до Божого дому на моленіе ісхожала,
А свого Йвася Коновченка, прекрасного лицаря,
У домівці своій не при чім покидала.
То Йвась Коновченко од сна уставае,
У світлицю вхожае,
По стінах поглядае,
Що вже батьківської рушниці на стіні ні одної немае,
Тілько в запічку семип'ядная пищаль сіяе.
То він то коло неї собі козацький звичай добре знае,
Та семип'ядну пищаль батьківську за плечі закладае,
Та до Корсунсько́го полковника
На Черкену долину за сімсот верст поспішае.
На Черкену долину прибувае,
До палати прихожае,
Та ще Корсунсько́го полковника на спочивках заставае.
Ей то вже ж то вістовий полковнику ізвіщае,
Шо „який то до нас на Черкену долину гость прибувае.
То Корсунській полковник од сна вставае,
С палати вихожае,
Прекрасного лицаря Івася Коновченка в вічі забачае.
То Йвась до Корсунського полковника підхожае,
Шличок скидае,
Низький поклон оддавае,
Та до Корсунського полковника словами промовляе:
„Ей, здоров, здоров, Корсунський полковнику, пане Хвилоне!
Шо ди думаеш-гадаеш,
Шо такого собі гостя маеш?
То благослови, Корсунський полковнику, Пане Хвилоне,
На Черкену долину безпешно погуляти.
То Корсунський полковник, Пане Хвилоне, тее слово зачувае,
До Йвася Коновченка словами промовляе,
Прекрасним лицарем його називае,
— „Не благословлю я тобі, отецький сину,
Іти на Черкену долину
Безпешно гуляти,
А благословлю я тобі на червоній китайці за столом сидіти,

[1]) Замовчлы. (Варіянт) прим. Мартиновича.

Пером на папері писати,
Та козакам гатьманцям запорозцям порядок давати,
Шоб вони знали на Черкені долині безпешно гуляти,
За віру християнську в одній стані стати,—
Чи не поможе нам Господь милосердний якої добичі достати.
Ти ще дитя молодее,—
Шоб тобі Турки Бусурмени, альбо Татари, здоров'я не збавили
І віку не вмалили".
То Івась Коновченко тее слово зачуває,
До Корсунського полковника словами промовляє:
„Ей то ти то, Корсунський полковнику, пане Хвилоне!
Возьми ти утя одно малее,
А друге старее,
Та пусти ти у Чорнее море; чи не поплиknown малее,
Як би те й старее".
То Корсунський полковник тее зачуває,
До Йвася Коновченка словами промовляє:
„Благословлю я тебе, отецький сину, на Черкену долину гуляти,
Слави царствія козацькому війську заживати,
За віру християнську в одній стані стати,—
Чи не поможе тобі Господь якої добичі собі достати".
То Івась Коновченко шличок здіймає,
На всі чотирі сторони поклон оддає
І отцеву матчину молитву споминає,
Та от Корсунського полковника, от палатки отхожає
І с під соньця, с правої сторони
Турків і Татарів мечем своїм устрашає.
То він то немного на Черкені долині із утра до половини дня гуляє,
Турків і Татарів вельми побіждає.
То він немного з утра до половини дня погуляв,
Сімсот душ Турка і Татара посік, порубав,
А сімсот душ жив'ем на аркан забрав,—
До Корсунського полковника усі знамена приставляв [2]).
То Корсунський полковник його в вічі забачає,
І так скоро до його поспішає,
За білу руку його хватає,
Прекрасним лицарем молодецьким його називає,
Шличок перед ним іскидає,
Славу його козацьку молодецьку вихваляє,
Та в свою палату його зазиває,
На червоній китайці сажає,
Словами промовляє:
„Ей то як то ти, Івасю Коновченку, прекрасний лицарю,
У своеї матусі рідненької,
Удови старенької
Прошенія принімав?
Чи ти як із дому отхожав,—
Молебні наймав?"
„Ей ні-ж бо то, пане Корсунський полковнику,
Я сього і в голові не мав.
Моя матуся рідненька,
Удова старенька,
До Божого дому рано ісхожала,
А мене в домівці своїй не при чім покидала,
То може вона й молебні наймала".
То стара жена,
Бідна вдова,
З Божого дому з моленія у свою домівку прибуває,
Свого Йвася Коновченка, прекрасного лицаря, у своїй домівці не застає,
То вона гірко плаче й ридає,
Дванадцять червінців шукає
І поспішно чотирі воли чабанії,
Два коні воронії
З загорода одлучає,
Та до города Крилова, до Жида олендаря отганяє
Та вороного коня і козацьку зброю у Жида олендаря забірає,
Та до свого двора приставляє.
Ей то вже ж то вона із свого двора вихожає,
На всі сторони поглядає,
Із якого шляху йшли козаки гатьманці-запорозці
На Черкену долину гуляти,
Слави царствія козацькому війську доставати,
Шоб синові своєму Івасеві Коновченку, прекрасному лицареві,
Гостинець передати,
Которого коня душа улюбила,
Та ще й ухвалила.
То в той час чотирі чоловіка козаків запорозців Господь наношає.
То стара жена,
Бідна вдова,
Їх на здоров'я стрічає,
У свій двір завертає
І свого Івася Коновченка прекрасного лицаря їм споминає.
„Ви то", каже, „козаки, гатьманці-запорозці,
Ідете на Черкену долину гуляти,
Чи не могли б ви моєму Івасю Коновченку, єдинчику, гостинець подати".
То вони тее зачували
До вдови словами промовляли:
„Колиб то нам Господь поміг до Черкені долини прибувати,
Та Корсунського полковника пана Хвилона в вічі повидати,

[2]) То добре погуляв!

То будемо й ми по Черкені долині гуляти,
Чи не дасть Господь і нам якої добичі достати“.
То бідна вдова,
Стара жена,
Своєму Івасеві Коновченкові, прекрасному лицареві, коня передавала,
То вона ж то його не кляла не проклинала,
Та на його всі добрі мислі мала
І Господа Милосердного благала:
„Ей, Господи Милосердний!
Колиб мого Івася Коновченка, прекрасного лицаря,
Гостра й шабля не рубала,
І бистра пуля його обминала,
І шоб його отцева й матчина молитвá не скарала“.
То вона вороного коня за шовкові поводи, за срібні удела із стані вивожає
І козаком запорозцем Іваном гостинець передавае.
То Іван козак-гатьманець на Черкену долину аж третього дня прибувае.
То Івась Коновченко с палати вихожае
Та по Черкені долині по всій поглядає,
Чи воно на Черкені долині шо добре починае,—
Може з якої сторони Турок або Татарин чи не захожає:
То по Черкені долині поглядає
І поверх долини свого вороного коня,
Свою зброю козацьку молодецьку в вічі забачає.
Та обратно в палату вхожає,
До Корсунського полковника словами промовляє:
„Ой Корсунський полковнику пане Хвилоне!
Шо то ти собі думаєш гадаєш?
Шо я ж то думав, що мене матуся рідненька,
Вдова старенька
Клене—проклинає,
Аж вона міні молодому гостинець передавае“.
То Корсунський полковник теє зачувае,
Словами промовляє:
„Який же ти, Івасю Коновченку, од своєї матусі рідненької,
Удови старенької,
Гостинець маїш?“
„Ей то ти то, пане Хвилоне, такий я собі гостинець маю,
Шо которого коня моя душа улюбила,
Да ще й ухвалила“.
То Корсунський полковник іс палати і сам вихожае
Вороного коня в вічі забачає,
До Івася Коновченка словами примовляє:
„Ей то Йвасю Коновченку годитьця твоєї матусі рідненької,
Удови старенької
Гостинець тобі получати,
Шоб ти міг свою матусю рідненьку,
Удову стареньку,
Рано й пізно споминати“.
То Іван козак гатьманець доброго коня молодецького
До Корсунського полковника приставляе,
То Іван Коновченко до доброго коня підхожае,
На коня сідає,
Перед Корсунським полковником молодецькою хвабрістю повертає,
До Корсунського полковника промовляє:
„Ей Корсунський полковнику!
Отепер, каже,
Благослови міні оковитої горілки, та зеленого вина напитьця“.
То він до сорокової бочки як прихилився, та в свій кубок налив
Серце своє козацьке звеселив.
„Як би я, Корсунський полковнику, пане Хвилоне,
Побільш оковитої горілки вживав,
То я б ще не так по Черкені долині беспешно гуляв“.
То тоді Івась Коновченко побільше горілки вживае,
На доброго коня сідае,
Та тоді по Черкені долині беспешно вже гуляе,
То тоді Корсунський полковник
По Черкені долині на його спильна поглядае
Ей шо вже ж по Черкені долині Турка й Татара нікого немає [3])
То Івась Коновченко по Черкені долині проїжджає,
По Черкені долині поглядає,
Шо тільки на Черкені долині турецький,
Бусурменський
Та татарський труп валяє
То він тоді междо трупом проїжджає,
Голову свою козацьку молодецьку вороному коневі на гриву склоняє;
То де то взявся сідобородий Татарин, [4]) та з-заду схватився,
Та з від лівого боку як замірився,
Та так його сердешного спіткав,
Шо мало в піл не перетяв.
То Йвась Коновченко с коня звалився
І Корсунському полковнику не поклонився.
То Корсунський полковник по долині спильна поглядає,
Шо тільки Івася Коновченка добрий кінь сам по Черкені долині гуляє,
То Корсунський полковник до своїх козаків
Гатьманців-запорозців словами промовляє:
„Ей, не дурно Коновченків кінь вороний сам по Черкені долині гуляє,

[3]) Уже, значить, управивсь! Прим. кобзаря. [5]) Междо трупу. Прим. кобзаря.

Мабуть мого Йвася Коновченка, прекрасного лицаря, на світі живого немає".
То Корсунський полковник до своїх козаків словами промовляє:
„Ей, ви, козаки, гатьманці-запорозці, добре ви собі учиніте,
Та поспішненько на Черкену долину біжіте,
Та доброго коня вороного ізловіте,—
Його тіло козацьке-молодецьке прекрасного лицаря пошукайте.
То козаки гатьманці-запорозьці сеє зачували,
Тіла прекрасного лицаря Івася Коновченка аж три дні шукали,
Та його тіло козацьке молодецьке на червону китайку брали,
Та до Корсунско́го полковника приставляли.
То Корсунський полковник його в вічі забачає,
Гірко плаче ридає,
До козаків, гатьманців-запорозців словами промовляє:
„Отепер", каже, „козаки, гатьманці-запорозці, глибоку яму копайте,
Та хорошенько тіло козацьке поховайте".
То козаки теє зачували,
Глибоку яму копали,
Його тіло козацьке молодецьке хорошенько поховали,
Високу могилу висипали,
Над ним похорон одправляли.
То Корсунський полковник гірко плаче ридає,
До козаків запорозьців словами промовляє:
„Мабуть уже нам на сій Черкені долині послідній раз пробувати,
Бо вже нам такого прекрасного лицаря, Івася Коновченка, не достати.
Уже Івась Коновченко прекрасний лицарь оженився;
Узяв собі гординю,
Жену Туркиню".
Те так то вони Івася Коновченка, прекрасного лицаря,
Хорошенько на Черкені долині поховали,
А Турка Татара у вік вішний заклинали.
Хотя прекрасного лицаря Івася Коновченка
На Черкені долині голова полягла,
Так його слава козацька молодецька не помре не поляже
Междо панами,
Междо козаками,
Междо всіма православними християнами.
То тоді Корсунський полковник й козаки, гатьманці-запорозці,
Іс Черкені долини од'їжджали,
Гірко плакали й ридали,
Та Йвася Коновченка, прекрасного лицаря, споминали.
То тоді вже козаки, гатьманці-запорозці,
У городи християнськи у город Черкаси прибували.
То Корсунський полковник сам до вдови старої до двора прибуває,
То стара жена,
Бідна вдова
З двора вихождає,
Корсунський полковник її стрічає
І до вдови словами примовляє:
„Ей здорова, здорова, старая жона,
Бідна вдово!"
Та вона то Корсунсько́го полковника в вічи забачає,
Та до його словами примовляє:
Ей, Корсунський полковнику, пане Хвилоне!
Де ж ти мого сина заподів?
Чи ти його вбив,
Чи стребив,
Чи запродав,
Чи Туркам бусурменам та Татарам в неволю оддав?"
То Корсунський полковник теє зачуває,
До вдови словами примовляє:
„Ой бідна удо́во,
Старенькая жо́но,
Та яж твого сина ні вбив,
Ні стребив,
Ні запрода́в,
Ні Туркам бусурменам та Татарам в неволю не оддав.
А хіба тобі, удо́во,
Старе́нька жо́но,
Сон такий не снився,
Шо вже твій син на Черкені долині оженився;
Узяв собі горциню, гординю,
Жену Туркиню".
То вдова теє зачуває,
Та Корсунського полковника у двір свій зазиває
І всіх козаків, гатьманців-запорозців, на ринок завертає,
Славної смерти свого сина питає.
То козаки, гатьманці-запорозьці, теє зачували,
До вдови одні слова промовляли.
То старая жена,
Бідна удова,
Великую радість мала,
Вина та солодкого меду їм поставляла
І всім козакам, гатьманцям-запорозцям,
По три талярі гостинця давала,
Молебні отправляла
І Корсунського полковника за рідного отця у себе мала,
Та всіх козаків гатьманців
На своїм содержанії цілий тиждень мала,
Гуляла й пирувала
Великую радость мала.
То тоді Корсунський полковник з вдовиного двора з'їжджає,
Та до своїх козаків, гатьманців-запорозців, словами промовляє:

„Ей ви козаки, гатьманці-запорозці!
Добре ми за Ивася Коновченка вдовиченка, прекрасного лицаря,
У старої удови хліба соли уживали,
Та ми їй і правди не сказали!
Як не будемо їй по правді казати,
То буде нас Бог невидимо карати“ [5]).
Ей то вони з города Черкас виходили
Та козака їдного гатьманця запорозця там приостановили.
То той козак, гатьманець-запорожець, до вдови у двір захожає,
Гірко плаче ридає,
До вдови словами примовляє:
„Ой, удово,
Старенькая жоно!
Шо ти то гуляєш-веселишся,
А твій син не оженився,
А получив він на Черкені долині не биструю кулю,
А гострую шаблю.
Не получивъ він гордині,
Жени Туркині,
А получив він глибокую яму й високу могилу,
Вірненьку дружину“.
То тоді то старая жена,
Бідна удова,
Гірко плаче-ридає,
К сирій землі припадає
Та Корсунського полковника не клене не проклинає [6])
А тільки словами промовляє:
„Ой, бодай ти, Корсунський полковнику, тай здоров на світі пожив,
Як ти мого Івася Коновченка, прекрасного лицаря,
На Черкені долині приостановив“.
Вислухай Господи у прозьбах,
У нещетних молитвах,—
Дай Боже миру царському,
Народу християнському,
На многая літа,
До конця віка! [7]).

Мартинович, с. 25.

О. Про Коновченка.

Ой на славній Україні, у городі у Черкасі, жила удова Коновчиха,
По мужові Грициха,
Мала собі сина Івася Коновченка
Удовиченка;
Із малих літ вона його годувала,
При собі держала,
У найми не пускала,
На чужі руки на стирание не давала,—
Усе [1]) доброго розуму дожидала
І Тво́рця вона благала:
„Боже Милий, і всі святії!
Поможіте міні сина догодувати,
Доброго розуму дождати!“
Скоро став Івась Коновченко до доброго розуму дохождати,
Став Хвилон Корсунський полковник ув [2]) охотне військо козаків викликати.
„Козаки, добре ви цбайте,
Котрий з охоти на Черкені долині погуляйте,
Слави-па́м'яти козацької достати,
Лице́рство пред намет турецький показати“.
Скоро Івась Коновченко сеє [3]) зачуває,
Старій неньці промовляє:
„Благослови міні, мати,
На долині Черкені погуляти,
Слави-пам'яти козацької достати,
Лице́рство пред намет турецький показати“.
То вдова промовить словами:
„Не благословлю я тобі, сину Івасю Коновченку, у долині Черкені гуляти,
А благословлю тобі у домі́ пробувати,
Хліб сіль пахати,
Та на хліб на сіль козаків зазивати,—
Он таки будуть вони тебе штить поважати“.
А Йвась Коновченко промовить словами:
„Не хотілося мені, мати,
В домі пробувати,
За плугом спину ломати,
По борознах сап'яньці викривляти,
Китаєвих дорогих жупанів пилом напиляти,
Бо за плугом, мати, борозна не мила,
А колиб-же ти, мати, добре учинила:
Чотирі воли чабанії,
Два коні воронії
До Жида Кролевського згонила,
Торг учинила,
Одного коня купила,
Як козацька молодецька душа влюбила;
Бо хоч буду я, мати,
У домі́ пробувати,
Хліб сіль пахати,
На хліб на [4]) сіль козаків зазивати,
До будуть вони мене на підпитках докоряти,
Домарем, гречкосієм називати“.
То вдова каже:
„Бодай же ти сину, Івасю Коновченку,
Вдовиченку,
Недождав, шоб я тобі отцевську худобу на 'дного коня збувала“.
То у Неділю, барзо рано, до сход соньця удова отцевську зброю поховала,
Тілько позабула шаблі булатної схоронити,
Та з свого двора виступає,
До Божого дому прихожає.

---

[5]) Оханувся, значить. Прим. кобзаря [6]) Тоді гріха боялися здорово. Прим. кобзаря. [7]) Міні один гусар розказував, що вони колись проходили через Черкену долину, то бачили й могилу Коновченкову. Вона, кае, й досі стоїть висока-превисока! Коновченковою так і до сього часу зветця. Прим. кобзаря.

[1]) В Житі і Слові, 1895, к. IV—Же. [2]) Ж. С.—в. [3]) Ж. С.—сіе. [4]) Ж. С.—бракує.

То Йвась Коновченко од сна встає,
По світлицям прохожає,
Отцевської зброї нічого не забачає,
Тілько шаблю в руки бере, за плечі закладає
І чверть милі од города козаків піхом доганяє.
Його козаки не взнали,
Шапки здіймали,
З дорогою поздоровляли.
То вдова з Божого дому до свого дому прихожала,
Свого Івася Коновченка у домі не застала,
То вона його кляла-проклинала:
„Ой, бодай тебе, сину, Івасю Коновченку,
Три недолі військовйх у чистому полі побило:
Перва недоля: — шабля не рубала,
Друга недоля — ружйна не стріляла,
А третя — шоб материни сльози ні в якій потребі не спіткали“.
То вже вдова не мало серця не внімала,
Чотирі воли чабанії,
Два коні воронії
З двора занімала,
До Жида Кролевського згонила,
Торг учинила
І п'ятдесят червінців доложила,
Одного коня купила,
Як козацька — молодецька душа влюбила,
Рядовим козаком на Черкену долину передавала,
Словесно промовляла:
„Рядовий, козак молодий!
Де мого сина меж до козаками догóниш,
Междо лицарáми лúцаром постановиш,
От матусі поклон подаси“ [5]).
То козак в чверть милі од города козаків догоняє,
По-междо козаками проїжджає
І Йвася Коновченка не узнає.
Івась Коновченко сам добрий звичай знає,
До коня приступає,
За поводи бере й на коня сідає,
Тоді каже: „Боже Милий, і всі святії!
Я-ж думав, шо мене матуся клене проклинає,
А вона міні козакові на добреє дбає.
Боже Милий і всі святії!
Поможіть міні сей поход сходити, нехай я буду добре знати
Як при старости літіх стару неньку поважати“ [6]).
Тепер промовить: „Хвилоне Кóрсунський полковнику,
Благослови міні на долині Черкені з гарцівником [7]) погуляти“.
То Хвилон Кóрсунський полковник промовить словами:
Не благословлю я тобі, сину, на Черкені долині погуляти
Єсть козаки стáрій тéбе; хай на долині Черкені гуляють,
Слави-пам'яти козацької достають
І лицéрство пред намет турецький подають“.
То Йвась Коновченко промовить словами:
Ти Хвилон Корсунський полковник,
Возьми ти утя стареє,
Та малеє,
Та пусти його на синє море;
Попливе малеє,
Як би теє стареє“.
Івась Коновченко промеждо козаками прохожає,
Шапку здиймає
І старого і малого поздоровляє,
На долині Черкені з гарцівником гуляє;
Сімсот душ зрубав,
А сімсот на аркан жив'єм у руки забрав,
Пред пана Хвилона язика жив'єм приставляв.
То Хвилон Корсунський полковник із намета виходжає,
Івася Коновченка під руки хватає,
На червону китайку садóвить,
Напитки й наїдки становить,
Словами промовить:
„Івасю Коновченку, дитя молодеє! Ти ніде й небувало,
Багацько [4]) козацького звúчаю [8]) розізнало!“
А Йвась Коновченко промовить словами:
„Благослови міні, Корсунський полковнику,
Оковиту горілку наживати, [9])
То ще не так буду на долині Черкені з Гарцівником гуляти“.
„Не благословлю я тобі, сину, оковиту горілку наживати, [9])
Бо вона тебе зрадить,
Головку коню на гриву склонить
І [10]) світа окрашéного запогубить“.
А Йвась Коновченко не мало серця не німав
І таки кубок налив,
Як козацьке серце звеселив,
Тоді на коня сідає,
Сон його знемагає,
Коневі на гриву голову склоняє;
Междо козаків проїжджає,
Старого й малого дорогою зневажає,
Гарцівникú за чверть милі 'д гóрода п'яного чоловіка взнали,
А ще чверть милі уступали,
Та поки його постріляли — посрубали,
Ще за собою сімсот потеряли;
Тілько не гаразд учинили, — козацького коня не піймали.
Кінь по табору турецькому гуляє,
Стремена порвáні, аркáни кріваві.
То Хвилон Корсунський полковник згрознá до козаків промовляє.
„Козаки, добре дбайте, [11])
Козацького коня піймайте [11]).

[5]) Ж. С.—Од матери... подали. [6]) Он уже куди пішло! Прим. кобзаря. [7]) З нéприятелем. Прим. кобзаря. [8]) Ж. С.—духу. [9]) Ж. С.—поживати. [10]) Ж. С.—Іс. [11]) Сього рядка в Ж. С.—бракує.

Не дурно кінь козацький по табору турецькому гуляє,
Знать нашого Івася Коновченка, молодого лицаря, на світі немає“.
То козаки коня піймали; по чистому полі проходили,
Козацьке біле тіло знаходили;
На червону китайку собірали,
На долині Черкені поховали.
І приснитьця удові сон чуден - пречуден і дивен-предивен:
„Видитьця“, кае, „син мій на долині Черкені одружився;
Узяв собі жену горду-прегорду, пишну-препишну;
Мій двір старий минає,
А собі нового шукає“.
Рядового козака про сина питає,
Рядовий козак їй одповідáє:
„Твій син у долині Черкені одружився;
Узяв жену горду - прегорду, пишну - препишну,
У чистому полі високу могилу“.
То вдова козакові віри не доймала,
До Твóрца руки здиймала,
Творца благодарила!
„Благодарю господа небесного, шо мій син у долині Черкені одружився.
Уже хоч вона горда - прегорда і пишна-препишна,
А буде при старости літіх головку преклонити“.
Хвилон Корсунський полковник іде
І коня за поводи веде.
Скоро вдова коня забачала,
К сирій землі припадала,
Хвилона Корсунського полковника кляла проклинала:
„Бодай ти Хвилоне Корсунський полковнику, щастя і долі не мав,
Як ти мого сина Івася Коновченка за все військо втеряв“.
То Хвилон Корсунський полковник гордости не має,
До вдови приступає,
За руки хватає,
Од сирої землі звождає,
Словесно промовляє:
„Ей, удово Коновчихо, мене молодого не проклинай,
Щастя й долі не збавляй,
Бо ти еси не гаразд учинила,
Шо синові такого коня купила“.
То вдова тоже не мало серця не німала,
Сорок тисяч війська три неділі содержала,
Хліба - соли не побороняла,
Хусти́, рушники подарки давала,
Заразом Івася Коновченка похорон-весілля одбувала.
Бідна ж побідна удовинá головонька!
Люду цáрськім
І нáроду християнським,
Усіми головами вислухáщим
На многая літа
До коньця віка.

Мартинович, с. 61.

П. Дума про Івася Вдовиченка Коновченка.

В славном граді, в Рахмістрині, [1])
В славном граді [1]), в Рахмістрині [2]),
Там проживала славна вдова;
Мала собі сина єдинчика
Сім літ вдовиченка.
Сем лет [3]) од роду масть,
Он лицарії не знаєть,
На дванадцять млинив сам управляєть;
Кожен млин ішов на дванадцять снастей,
А він коло того справлявся,
Ні на кого не спускався.

А з-за гори, з-за крутої
Буйний вітер повіває,
Чорна хмара наступає,
Буєн дощик накрапає
Ой там козак — полковник Гнида
На охоту визиває:
„Ах ви, охотники, броварники, майданники,
Годі вам по запіччю сидіти,
Годі вам бересту драти,
Годі вам дегтю гнати.
Ходім з нами козаками,
На Савер-Могилу і на Черкес-долину
Проклятих Татар воєвати,
Своєй віри в чужий край не давати!“

Ой так по дорогах військо прохожає
Аж там Івась в полі пахає.
Стало військо, становилось,
На чотирі сторони осмотрілось, [4])
Івасю все склонилось:
„Годі тобі, Івасю, в полю пахати,
На волив [5]) гукати,
Золотих підків збивати,
За плугом ходити,
Червоних чобіт ломити!
Ходім з нами козаками
На Савер-могилу і на Черкес-долину
Проклятих Татар воєвати,
Своєй віри в чужий край не давати.
Бо як ти не будеш козацької слави знати,
Будуть тебе майомеєм звати
І печкуром дражнити“.

[1]) В рукописі—градѣ, Рахмистринѣ. [2]) „Градъ Рахмистрынъ“ намъ неизвѣстенъ; мы знаемъ только“ ...не докінчена примітка. [3]) В рукописі — лѣтъ. [4]) Осмотрилось. [5]) Волывъ.

Скоро Іван те вислухає,
Зараз воли і плуг в полі покидає,
До матки бігає благословеніє брати:
„Благослови мене, благослови мене,
На Савер-могилу, на Черкес-долину
Проклятих Татар воєвати,
Своєй віри в чужий край не давати".
Як мати як седіла, так і зомліла,
Як стояла, так і впала,
Да не знала, що сказала:
„Іди, мой синоньку, йди,
Щоб тебе перва куля не минула,
При лихом несчасті да лиха година огорнула".

Ой далі мати роздумалась,
Почала мати плакать - ридати,
На страждatніє не пускати:
„Вернись, Івасю, да до дому:
Чи в тебе, Івасю, волив[5]), коней немає,
Чи тебе челядь за хазяїна не считає?"
Мене челядь за хазяїна считає,
Тільки як я не буду козацької слави знати,
Будуть мене маміем називати,
Печкуром дражнити.

А пошла мати у церкву молитись,
За свого сина бога просити,
Що так вельми налаяла.
Там вона в церкві бога молить,
А не знає, що син вдома робить.
А він мизиним пальцем скобки вириває,
Прибой отбиває,
Батькову ружини[6]) з стіни знимає,
Валовою ниткою до боку чепляє.
Ах Івась на стражданіє збиравсь,
Так на всі струмента збиравсь,
Прив'язав ликом днище — то його[7]) шабля,
Вирвав с квасолі[8]) тичку — то то його[7]) ратище,
Прив'язав деркача до шапки,
То то його[7]) китайка.
С тим на стражданіє убиравсь,
Та нікого не боявсь.

Ах пошов Івась, немного він ішов,
Три часа й три години,
Не много Івась ввійшов,
А за пятьсот миль ще й за девять,
А на десятой став спочивати,
Чашу вина випивати.
— Приходить мати з церкви,
Гляне на стіни:
„Да нема мого друга ружини,
Нема моєй вірной дружини" [9]).
Ах пошла вона до Жида Лейби:
„Ах ти, Жиду Лейбо,
На тобі штири воли полови̂,
Дай мині коня вороного,
Я посажу козака лейстрового,
Чи не нажене мого сина Івася,
Коновченка молодого".

Ах став він чашу вина випивати,
Став його лейстровий козак наганяти,
Став[7]) його розважати,
На стражданіє не пускати:
„Вернись, Івасю, до дому,
Бо так тебе мати лає,
Силно проклинає".
—„Дарма що мене мати лає,
Проте вона за мене дбає,
Ще й лейстровим козаком коня присилає".

Приїзжає[10]) Івась на Савер-могилу,
На Черкес - долину,
Там стали салдати палатки напинати,
Балагани розставляти
А Іван на те не вповає,
Так прямо до полковника Гниди бегає
Благословеніє брати:
„Благослови мині, полковнику погуляти,
Проклятих Татар вибивати,
Своєй віри в чужий край не давати".
Як полковник як стояв, так і впав,
Не знав, що сказав:
„Вернись, Івасю, до дому:
Ти — дитя молодоє, сім літ од роду маєш,
Ти лицерії не знаєш,
А на перед війська виступаєш".
А Івась це вислухає,
А Івась на те не вповає,
Так прямо коня вороного сідлає,
Між Татари рушає,
Так те військо побиває.
Так його[7]) полковник захваляє,
По три штопи вина йому виставляє,
А він теє випиває,
Ще й на четвертого на шинкарку гукає.
Пущай тебе, Івасю, свята неділя скарає!
Вон немного вибивав,
Вон сорок сороков вибивав,
А сорок сорок тисяч у плен[11]) забрав.
Так його полковник лицаром назвав.
Було того війська як по землі трави да песку,
А на дереві листя,
Тілько осталось с того війська два Татарина, а третій Орапин.

Два Татарини Івася забавляють,
За отця, за матку питають:
„Десь у тебе отець, мати
Вельми мудри[12]) були,
Що тобі таку лицерію дали,
Що ти мог столько нас вибить,
А стілько-то в плен забрать.
Два Татарини Івася забавляють,
А третій Орапин з заду захождає,

---

[6]) Мабуть замість—ружину. [7]) В рукоп.—его. [8]) Нерозібрано добре. [9]) Мабуть замість—моеї рідної дитини. [10]) В рукописі—пріизжае. [11]) Плѣнъ. [12]) Мудры.

Острого меча виймає,
Івасю Коновченку
С плеч голивку[13]) знимає.

Ах покотилась Івасева головка
Аж між труп татарський.
Руські козакі[14]) по штирі неділі не пили і не їли,
Усе його голови шукали
Там його голову знайшли,
Там його дом збудовали,
Жовтим піском обсипали,
І калиною обтикали,
Ще й дерною обложили,
Келеп становили.

Так назад по дорогах військо прохождає,
Так по шинках подпиває
Там Івасева мати в корчмі пила і гуляла,
За свого сина Івася питала:
„Ви, військовиї люде, чи не чули і не бачили
Мого сина Івася Коновченка,
Сімолітнього вдовиченка?
Он сім лєт од роду має,
Жадно лицерії не знає,
Наперед війська виступає.
Седить лейстровий козак на коні
І загадав матері загадку:
„Не плач, мати, не журися,
Уже твій син оженився,
Взяв собі жінку горду та пишну,
Вельми пребагату,
Багацько грошей має,
В їх ліку не знає,
В чорному аксамиті ходить,
Вона панщини не робить,
Хоч якому царю голики[15]) не склонить!“

А скоро мати цеє вчула,
Так до сусідки хвалицця махнула:
„Сосідко, моя голубка, чого мені плакать журицця,
Уже мій син оженився,
Взяв собі жінку, горду да пишну,
Вельми пребагату,
Багацько грошей має,
В їх ліку не знає,
В чорному оксамиті ходить,
Вона панщини не робить,
Хоч якому царю голивки не склонить!“

Ах сидить лейстровий козак на коні,
Да й смієцця:
„А ти, стара жона, називаєшся ворона,
Як ти не знаєш козацької загадки
Аже ж земля горда та пишна
Вельми пребагата, багацько грошей має,
В чорному оксамиті ходить,
Вона панщини не робить
Хоч якому царю голивки не склонить“.

Стала мати, засмутилась,
За своїм сином зажурилась,
Почала мати плакать ридати,
Полковника закликати:
„Щоб ти, полковник,
Щоб ти с коника впав,
Собі руку й ногу зламав,
Як ти мого сина з цього краю визвав.

А далі мати роздумалась:
„Дарма, що мій Івась умер,
Про те його[7]) слава не вмерла“.
Почала по тридцять рублів хустки куповати.
От тепер нам на здоров'є,
А Івасю покой, душі царство,
Або на безголов'є[16]).

Записав М. Дашкевич від лірника з Слобідки Радомиського пов.

Р. Коновченько.

Ото, каже, в городі — городі Черкес-долині
Була собі ненька старенька Грициха
На прозваниє по мужові прозивалась Коновчиха.
Мала вона синка Іваненка.
З росту його малого гудувала,
На руках як сокола юліяла,
Ясної свічі не вгасала,
Темної ночі не досипала,
Цілої дненьки ніґди від него не відходжала,
До зросту літ слави той[1]) пам'яти по нему сподівала.
Скоро став Івасенько літ доростати,
Взяв до свої неньки старенької
Спишна та згарда словами розмовляти:
Не сля мені, не потреба, ненько-старенько, при тобі пребувати,
Своїх сафіянових чобіт за плугами доптати,
А отцівских сукман за чилигами драти,
Тілько мені сля и подоба до табору козацького приставати,
А тебе, ненько-старенько, навіки покидати.
Син же мій Івасеньку, дитя моє молодоє,
Нащо ся тобі здалося тоє,
Маєш ти штире воли полових,
А два коні вороних;
Як ти будеш у полі работати-працювати,
То будут тебе хлопці-молодці по отцеві Коновченьком назвивати.
— Ненько старенька, як же при тобі буду пребувати,
То будутця з мене хлопці натурати,
Пастухом, бабійом будут називати,
Іно мені подоба до табору козацького преставати.—

[13]) Голывку. [14]) Козаки. [15]) Мабуть помилка зам.—голівки. [16]) За быстротою пѣнія при записи могли быть допущены кое-гдѣ пропуски и погрѣшности. Примітка записувача. [1]) Мабуть—та й.

В неділю бардзо рано ненька старенька
На ютреню виходжає,
А Івася Коновченька
В лужку сонного покидає,
На три замки свой двірок запирає.
А в той час із города, із Черкас-Долини полковник виїжджає,
На ринок всякий трунок-напиток виставляє,
На охотника скорим часом викликає:
„Ви хлопці-молодці, которі єсть, не хочети
„При отцеві, при матері прибувати,
„Раннього обіду, а позної вечері вжевати,
„То я прошу до табору козацького приставати,
„Слави і пам'яти козацької спробувати.
Івасенько-Коновченько тоє зачуває,
Із лужка ся покидає,
Всі три замки обухом розбиває,
А отцівскі сукмани на себе вбирає.
Отцівскі сумкани на себе взяв,
То ше сім миль за козаком помандрував.
Ненька-старенька з церкви приходжає,
Вже Івася-Коновченька в лужку сонного не застає.
Скоро вона на свої замки возріла,
Сирі землі припала,
Горко-тяжко заплакала,
Словами його залаяла:
„Ой синку ж мій, Івасеньку,
Шобись тебе ні стріли не стріляли,
Ні шаблі не рубали,
Но шоб тебе матеренькі сльози
Посеред войска покарали.
Бо я ж то думала, шо я тебе не буду гудувати,
Пелегнувати,
Не буду ночі не досипати,
То я буду на старість мати при кому приклоняти.
Стала ненька старенька, подумала,
Горко-тяжко заплакала.
Вже то вона його лаяла, проклинала,
Коли вона за него ще добре дбала.
Взяла вона тих штире воли полових
І два коні вороних продавала
І ще сто талерів мимо того додавала,
Їдного йому коня до войска добирала.
Як же вона йому доброго коня передавала,
Каждому казакові по талеру додавала,
Так вона їх бардзо спрошала:
„Козаченьки молодії, ви служоньки войскові,
Передайте мому синові коня доброго,
Найся він з нем вперед не вриває
І ззаду не остає,
Нахай своїх молодицких ніжок не вриває,
Нахай він людскої крови не проливає.
Хлопці-молодці за него ше добре дбали,
У той час йому доброго коня доставляли.
Скоро він доброго коня уздрів,
Сирої землі припав,
Горко та тяжко заплакав:
Я-ж то думав, моя ненька старенька лає
Проклинає:
За мене вона ше добре дбає.
Суди мені, господи, тої заслуги заслужити,
У руські краї повертати,
То я буду свої неньки старенької сліди цюлувати,
Тоді я буду знати,
Як стареньку доглядати.
Скоро Івась-Коновченько на того доброго коня сідає,
Від найстаршого повковника благословеньства желає:
Благослови мені, повковнику, перший раз погуляти,
Слави і пам'яти козацької струмфувати.
— Бог тобі, Івасю, в щасливу годину помогає гуляти,
Слави і пам'яти козацької спробувати.
Івась Коновченько перший раз на доброго коня сів,
За намет вибігає,
Так водразу сімсот Турків у пень стяв,
Сімсот під ноги подоптав,
А сімсот на аркан пов'язав,
І сімсот до табору козацкого пригнав.
Ґ нему повковник виходжає,
І шапочку перед нем знимає:
Івасю-Коновченьку, я ж тебе не скажу понижати,
Я тебе скажу за лицара взяти,
Только тебе прошу всякого трунку-напитку не напиватись,
Бо п'ян козак слави не докаже,
А лицерство потерає.
Вже Івась Коновченько і другий раз на доброго коня сідає,
Благословеньства від начальства желає:
Благослови, повковнику, ше другий раз погуляти,
Слави і пам'яти казацької спробувати.
Івась Коновченько другий раз на доброго коня сів,
За намет вибігає,
Так до другого разу десять тисяч Турків у пень стяв,
Десять тисяч под ноги подоптав,
А десять тисяч на аркан пов'язав,
А десять тисяч до табору козацкого жевцем пригнав.
Ґ нему повковник виходжає,
На кілька шагів перед ним шапку знимає,
Повковою музикою маршом[2]) програває:
„Івасю Коновченько, я ж тебе не скажу понижати,
Я тебе скажу за більшого начальника взяти,
Тілько сердешно прошу

[2]) До сього слова додано знак запитання—(?).

Всякого трунку-напитку много не напиватись,
Бо п’ян козак слави не докаже,
Но начальство втерає.“
— Шо ти мене етоє, повковнику, бовтаєш?
Вразі я мале дитя, шо ти мене обучаєш?
Як я буду побольше всякого трунку-напетку ужевати,
То буду побольше у пень тяти,
Під ноги доптати,
На аркан в’язати,
До табору пригоняти“.
Скоро Івась Коновченько всякого трунку-напитку много напив,
На коня сідає,
Ні від кого благословеньства не желає,
Скорим часом за намет вибігає,
Коневі до гриви головку свою приклоняє.
Скоро ж його Турки-Татари спознали,
Шо пан[3]) козак помеж войско гуляє,
Взяли його стрілами стріляти,
Шаблями рубати,
Ше хотіли з-під него доброго коня одібрати,
А хлопці-молодці за него добре дбали:
Не дали йому в чужі стороні пропадати,
І з-під него доброго коня відібрати.
А він до них промовляє:
„Ви хлопці-молодці, братя мої молодії,
Ви служоньки войскові,
Вже я тепер буду померати,
Прошу вас в Черкес долині мене поховати
І високу могилу по собі висипати.
Як будете в руські краї повертати,
То я прошу мої неньці старенькі правди не казати,
Но смішками та жартами козацькими розвеселяти,
Великого жалю не завдавати.
Бо то мене ні стріли не стріляли,
Ні шаблі не рубали,
Только шо мене матеренські сльози посеред войска покарали.
Бо отцівскі слова злагідненькі,
А матиренські сльози всьо дрібнинькі.
Нехай каються хоць десяті,
А з десятих хоць двадцяті,
Як отця-матку шанувати
Злих слів протівних просторікати.
Хлопці-молодці за него добре дбали,
Шаблями гроб копали,
В Черкес-Долині Івася Коновченька поховали,
Високу могилу над ним висипали.
Скоро хлопці-молодці в рускі краї повертают,
Їх ненька старенька переходжає,
Так їх бардзо спрошає:
„Ви хлопці-молодці, козаченьки молодії,
Ви служоньки войскові,
Скажіт щиру правду,
Чи є мій син Івась так дуж-здо́ров“.
— Стой, ненько, не хлопочись,
Є твой син Івась так дуж-здоров:
Вон в Черкес-Долині оженився,
Взяв собі Туркиню-монархиню пишну та гарду.
Ні з ким вона ні п’є, не говорит,
Ні перед яким начальником головки не клонит.
Ненька старенька тоє очуває,
Щирим серцем до господа здихає:
Суди йому, господи, тої заслуги заслужити,
В рускі краї повертати,
То я буду до свої невістки дерихторів наймати,
Що-години по талеру давати,
Шоби вона знала, шо я до неї премовляю.
А ненька старенька переднім козакам не довіряє.
Позаді начальство в скорім часі под’їзджає.
Ненька старенька то начальство переходжає,
Каждому начальнику три рази до ніг упадає,
Горко-тяжко вмліває:
„Козаченьки молодії, ви начальство дорогії,
Скажіт мені щиру правду,
Чи є мій син Івась там дуж-здо́ров“.
Начальство до неї оповідає:
Стой, ненько старенько не хлопочись,—
Как твой син Івас[4]) есть дуж-здоров,
Когда вон в Черкес-долині оженився,
Вжеж він з тобою навіки розлучився.“
Ненька старенька не так ще вона убого малась:
Передних козаків повертала,
Всякий трунок-напиток із пустами[5]) виставляла,
Разом йому похорон і весіля справляла.
Там козаки гуляли,
Із пушок гримали,
Стріли стріляли,
А по Івасьові Коновченькові слави не прославляли.
Івасева голова
В Черкес-долині полягла.
Його слово не погине, ні поляже
От нині і довіка,
А нам християнам многі літа.

Записав Євт. Йос. Сіцінський від лірника
Степана Гудзя з Мазник.

РР. Дума про Йвася Коновченка.

Ой там на славній Вкраїні, у городі у Черкасі,
Там жила удова
Черкаська жена
Коновчиха,
По мужу Грициха;
Та мала собі сина Йвася Коновченка-удовиченка.

---

[3]) Мабуть помилка зам.—п’ян. [4]) Мабуть—Івась. [5]) Мабуть зам.—іспустами (спустами).

Вона його з малих літ годува́ла
У на́йми не пускала,
На чужі руки, на потурання не давала,
Та до доброго розуму доводила,
Та все милосерного тво́рця благала-молила:
„Господи боже милий і всі святиї!
Поможіть ме́ні сина Йвася годувати,
До доброго розуму доводи́ти,
Щоб було де при старости літ віку дожити,
Головоньку приклонити“.
Як став Івась Коновченко-удовиченко до доброго розуму доходити,
Стали козаки, старі пани мо́лодці, у город у Черкас находити,
Стали охотне військо викликати.
Тоді Івась Коновченко-удовиченко до вдови—черкаської жени промовляє словами
Й обіллється гіркими сльозами:
— Ой мамо, мамо, удо́во,
Черкаськая же́но, Коновчихо!
Займи-ж ти чотири воли чабаниї, у город до Жида Крольова оджени
І добрий з ним торг учини,
Та п'ятдесят червонців доложи,
Та мені одно́го коня купи,
Которого козацькая—молодецькая душа полюбила,
То промовить удова словами
Й обіллється горко сльозами:
„Бодай ти, синку Йвасю Коновчичу-удовиченку, сього не дождав,
Щоб я отцевську худобу збувала,
Та тобі коня купувала;
А лучше-ж-бо, синку Йвасю, у полі хліба-соли пахати,
Козаків на хліб на сіль зазивати,
То будуть тебе люде добре знати,
Будуть, тебе чтити—поважати“.
То обізветься Йвась словами.
Й обіллється горко сльозами:
— Ой мамо, мамо, удово,
Черкаськая жено!
Хоч і буду я на полі хліба-солі пахати,
Козаків на хліб на сіль зазивати,
Та не хотілося мені за плугом ходити,
Та спини ломати,
Своїх сап'яних чобіт по бороздам викривляти,
Китаєвих жупанов пилом напиляти!

У неділю барзо рано удова,
Черкаськая жена,
Думала—гадала,
Із свого дому у божій дом одхожала,
І всю козацьку—молодецьку зброю зхоронила,
Тільки козацької—молодецької шаблі не зхоронила.
То Івась Коновченко од сна встає,
Лице вмиває,
По світлиці прохожає,
Нігде козацької—молодецькоє[1]) зброї не забачає;
Бере козацьку булатну шаблю й за плечі закладає,
Та з города вихожає,
Та на четь[2]) милі за городом у дорозі козаків піхом наганяє.
Козаки, старі пани мо́лодці, його не взнали,
Йвася Коновченка-удовиченка, молодого лицаря, дорогою поздоровляли.
Ой то-то-ж-то удова,
Черкаськая жена, Коновчиха
Із божого дому прихожає,
А вже сина Івася Коновченка і дома немає.
То вона тоді до землі припадає,
У гору руки знімає,
Бога милосердного благає: —
„Бодай тебе, сину Йвасю, три недолі не побили:
Першая недоля щоб тебе не побила—
Щоб ружи́на не стреляла,
Друга недоля щоб тебе не побила —
Щоб тебе шабля булатная не рубала,
Третяя недоля щоб тебе не побила—
Щоб отцеві й матерені сльози ні в якій потребі не споткали“.
Тоді удова, черкаськая жена, Коновчиха добре думала — гадала,
Чотири воли чабани́х займала,
Та в город до Жида Крольова одігнала,
Добрий торг учинила,
І п'ятдесят червонців доложила,
Та Йвасю Коновченку коня купила,
Котораго душа козацька—молодецька полюбила,
А рядовими козаками до війска коня одсилала.
Тоді Івась Коновченко на коня сідає,
Хрест на собі складає,
Господа милосердного призиває,
Та до пана Хвилона, ко́рсунського полковника, словами промовляє:
„Пане мій, пане Хвилоне, ко́рсунський полковник!
Благослови мені на Черкасі-долини[3]) з Арчиником[4]) погуляти,

---

1) В „Кіевск. Стар.“—Молодецькое. 2) Замість—чверть. 3) Надрук.—долины. 4) *На вопросъ: кто это? Вересай отвѣтилъ: „це такий татарський лицар був,—князь, а може полковникъ“.* Примітка записувача.

Па́м'яти козацької заживати
Й зна́мена турецького доставати".
То промовить Хвилон, корсунський полковник, словами
І обіллється горко сльозами:
Не благословлю я тобі, Йвасю Коновченку, на Черкасі-долині з Арчинико́м гуляти,
Памняти козацької й зна́мена турецького доставати:
Ще й ти дитя молодее, нігде не бувало,
Та козацького зви́чаю не розізнало,
А есть козаки, старі пани моло́дці, — нехай вони на долині Черкасі гуляють,
Пам'яти козацької заживають
І знаме́на турецького доставають".
То промовить Івась слова́ми,
Обіллється горко сльозами:
„Пане мій, пане Хвилоне, корсунський полковник!
Поймай ти утя старое й малое,
Та пусти ти на море,
То так попливе малое, а як би старое".
Як пішов Івась Коновченко - удовиченко на Черкас - долину з Арчинико́м гуляти,
Пам'яти козацької заживати
Й зна́мена турецького доставати,
То він сімсот ізрубав,
А сімсот живих у руки забрав:
То Хвилон корсунській полковник ізрадів: його під руки хватае,
Червону китайку простиляе,
Напитки й наїдки становить,
Словами говорить:
„Івасю, Йвасю Коновченку-удовиченку!
Ще й ти дитя і малое й молодое,
Ще-ж нігде не бувало,
Та багато козацького зви́чаю розізнало".
Промовить Івась словами:
„Пане мій, пане Хвилоне, корсунський полковник!
Благослови мені оковиту водку вживати,
То йще не так буду на Черкасі долині з Арчиником гуляти".
То промовить Хвилон словами:
„Не благословлю я тобі, Йвасю, оковитої водки вживати,
Бо оковитая водка тебе зрадить,
І з хреще́нного світа тебе збавить".
То він на те не дбав,
Та оковитої водки кубок наливав,
Так налив, так налив,
Аж козацьке-молодецьке серце звеселив.
Тоді на коня сідае,
Городом проїзжае,
Старо́го й мало́го дорогою зневажае;
А за город виїзжае—
Сон його знемогае,
Ой то він головоньку коневі на гриву склоняе.
Турецька-бесурмлянська віра п'яного чоловіка за четь[2]) милі взнали,
Та йще за четь[2]) милі назад одступали;
То вони поки́ його п'яного зарубали,
Ще сімсот за собою утеряли;
Тільки то недобре вчинили,
Що коня не вловили.
Кінь по табору турецькому гуляе,
На собі крі́ваві поводи́ обриває;
То Хвилон корсунський полковник сее забачае;
На своїх козаків стари́х словами гукае:
„Козаки, старі пани моло́дці! добре ви дбайте,
Підіте, коня поймайте
Того, що по табору турецькому гуляе;
Мабуть нашого Йвася Коновченка - удовиченка, молодого лицаря, на світі немае".
То козаки, старі пани молодці, коня вловили,
До пана Хвилона корсунського полковника приводили.
То Хвилон, корсунський полковник до вдови́,
Черкаської жени
Письмо одсилае,
Поклін передавае:
„Удо́во, удо́во, черкаська же́но!
А вже твій син Івась одружився:
Узяв собі жінку горду-прегорду, а пишну-препишну, у Черкасі-долині високу могилу!"
То удова, черкаська жена,
Коновчиха
У гору руки знімала,
Господа милосердного благодарила й прохала:
„Благодару-ж тебе, бога небесного, що мій син Івась одружився;
Хоч узяв собі жену горду - прегорду, пишну-препишну,
То все-таки буде при кому віка дожити,
При старости літях головку прихилити".
Хвилон корсунський полковник з рядовими козаками до удови коня привождае,
То удова коня забачае,
До сирої землі припадае,
Хвилона корсунського полковника проклинае:
„Бодай ти, Хвилоне, корсунський полковник, щастя-долі не мав.

Як ти мого сина Йвася Коновченка-удовиченка, молодого лицаря, за все вісько втеряв!"
То промовить Хвилон, корсунський полковник, словами
Й обіллється горко сльозами:
„Ой стой ти удо́ва,
Черкаськая же́но!
Ти мене не лай,
Й мені молодому щастя-долі не теряй,
Бо ти сама не добре вчинила,
Що такого коня йому купила".
То удова ду́мала гада́ла,
У свій дом козаків зазивала,
Восім не́діль шістьсот козаків у домі продержала,
Хліба-соли не забороняла,
За-разо́м похоро́н і весілля гуляла
Й подарки давала.
—
Дай боже на здоров'я та на многі літа
А й до ко́нця віка!

Вересай, „Кіевская Старина", 1882 р. VIII с. 270.

С. Іван Коновченко.

На славній Україні,
В славному городу у Корсучі,
Та там жив корсунській полковник Филон;
Та він по городах листи засилав
Сотників і полковників і козаків рядових в охотне вйиско викликав:
— „Ой ви сотники і полковники і козаки рядовиї!
Которий охотник пійти ізо мною на Черкеню-долину гуляти,
Слави-царствія заживати,
За віру християнську у в одній стані стати!..
Чи не даст нам бог якої добичі собі мати?"
То всі сотники і полковники замовчали.
Тількі жила у городі у Черкасі, по прозванію Коновчиха, а по мужу Грициха, удова,
То вона собі мала Івася — сина єдинчика;
То він ті листи у вічі забачає,
До своїй матусі рідненької, вдови старенької словами промовляє:
— „Ой вдово, старенькая жоно, ти мати моя рідненька!
Благослови ти мене мати
З корсунським полковником, з паном Филоном, на Черкеню-долину піти погуляти,
Слави-царствія заживати,
За віру християнську у в одній стані стати!
Чи не дасть нам господь милосердний якої добичі собі мати?"
А вдова сеє зачуває,
До свого Івася єдинчика, прекрасного лицаря, словами промовляє;
— „Ой Івасю, сину єдинчику, не благословлю я тобі, сину, на Черкеню-долину гуляти,
А благословлю я тобі, сину, чотири коні ворониї із загороди одлучати,
Та іти у поле хліба пахати".
— „Ей хотілось мені, мати, з корсунським полковником пійти на Черкеню-долину погуляти,
Та хотілось мені, мати, весь козацькій звичай узнати;
Як-би ти, вдова старенька, матусю моя рідненька мою волю вволи́ла,
Та чотири воли чабаниї, і чотири коні ворониї із загород одлучила,
Та дванадцять червонців доложила,
Та до города до Крилова одіслала,
Та до Жида до Линдаря, та мені доброго молодецького коня купила,
Которого моя душа влюбила та ухвалила".
То вдова теє зачуває,
До свого Івана нічого словами не промовляє,
Та до божого дому на моленіє схожає,
А свого Івася Коновченка, єдинчика свого, на прочім його покидає.
То Івась Коновченко от сна уставає,
По стінах поглядає,
Шо батьківского ружья по стінах і ні одного немає [1]).
По світлиці він прохождає,—
Тільки у запічку батьківска семип'ядна пищаль усіяє.
То він козацький звичай знає,
Батьківску семип'ядну [2]) пищаль за плечі закладає,
До корсунського полковника сімсот верст піший махає,
Та корсунського полковника на Черкені-долині на спочивках заставає;
То він до палати прихожає,
Шапку скидає,
Громким голосом окликає.
То корсунськый полковник його голос зачуває,
От спа уставає,
За білу руку його береть поспішно хватає,
Словами промовляє,
Здоров'ям його поздоровляє:
— „Ей здоров, здоров, Івасю Коновченку, прекрасний лицарю!
Чи то по своїй волі зайшов, чи тебе добрий конь заніс?

[1]) Мати поховала вже! Прим. співака. [2]) Сім п'ядей. Довга пищаль. Прим. співака

Чи ти здоров'ям змагаєш?
Чи ти в себе доброго молодецького коня маєш?"
— „Я, каже, доброго коня не маю,
А на молодецьке на добре здоров'я змагаю;
Благослови, корсунський полковнику, пане Филоне слави-царствія заживати,
І за віру християнськую у одній стані стати
І по Черкені-долині безпешно погуляти!"...
Як стали Турки і Татари по Черкені-долині гуляти,
Та Івась Коновченко не дуже безпешно піший гуляв:
Сімсот душ рубав, а сімсот жив'єм на аркан забрав,
Те до корсунського полковника на примету представляв.
А його мати рідненька вдова старенька з божого дому, з моленія прохожає,
Та свого Івася Коновченка у домівці своєй не застає
Та горко плаче да ридає,
Дрібними слізами проливає,
Та чотирі воли чабанії, чотирі коні воронії із загороди одлучає,
Дванадцать червонців докладає,
Та до города до Крилова Жида та до линдаря оттоняє,
Та молодецького доброго коня получає,
Та донським козаком Іваном Захарютою одсилає
І низкій поклон йому передає:
— „Ой, Івасю, єдинчику, Коновченку, бодай тебе, сину, шашка не рубала
І бистра пуля минала!"...
То Іван козак Захарюта бере коня вороного за шовкові поводи,
На Черкеню-долину приїзжає;
То Івась Коновченько оддалі доброго коня свойого в вічи забачає,
Та до корсунського полковника словами промовляє:
— „Ей, корсунський полковнику, пане Филоне,
Я-ж думав, що мене мати кляне — проклинає,
Аж вона мені хороший гостинець передає,
Которого коня, доброго молодецького моя душа улюбила, та вже й ухвалила.
От тепер, корсунський полковнику, благослови на Черкені-долині безпешно погуляти!"
А корсунський полковник теє зачуває,
До Івася — єдинчика словами промовляє:
— „Не благословлю, каже, я тобі на Черкені-долині безпешно гуляти,
А благословлю я тобі на червоній китайці сидіти,
Бо ще ж ти дитя молодоє".
То Івась Коновченко теє зачуває,
До корсунського полковника слова промовляє:
— „Ей, корсунський полковнику, пане Филоне,
Возьми ти утя одно староє, а другеє малоє,
Та пусти ти на Чорнеє море,
Чи не попливе те малоє, так як-би і староє?
А ти, корсунський полковнику, благослови мені оковитого зеленого вина уживати,
Та тоді пойду на Черкеню-долину безпешно гуляти"!
То корсунський полковник тоє зачуває,
Словами промовляє:
— „Хиба тобі, Івасю Коновченку, єдинчику, прекрасний лицарю, оковитеє вино закрите?"
То він козацький звичай знає, до сорокової бочки приступає,
Та зеленого вина скілько вгодно уживає;
То він так зеленого вина свій кубок налив
І козацьке своє серце звеселив...
То тоді свого доброго коня молодецького поспішненько і тугенько сідлає
І по Черкені-долині безпешне гуляє.
Іс сідьмого часу до четвертого гуляв,
Так ні одного ні Турка, ні Татарина живого не оставляв,
І между тим трупом безпешно по Черкені-долині гуляє,
Свою головку низенько коневі на гриву склоняє [3])...
А сідобородий Татарин междо трупів встає,
Та ззаді забігає,
То він його не дуже взяв,
А тільки чуть у піл с конем не перерубав [4])...
То корсунській полковник по Черкені-долині поглядає,
То вже Івана Коновченка, прекрасного лицаря живого немає;
То ще-ж то він помеж тим трупом промешкає,
Його тіло козацьке-молодецьке знахожає,
На червону китайку забирає,
Та його тіло, козацьке-молодецьке, хорошенько на Черкені-долині ховає,
Доброго молодецького коня забирає,
До города до Черкаса до вдови старенько назад одсилає,
І сам у гості до старої вдови заїзжає,
І козаків запорожскіх засилає,
І низкі поклони отдає,
До вдови старої, Коновчихи, словами промовляє:
— „Ей здорова, здорова, старая жоно, по прозванню Коновчихо, а по мужу Грицихо!

[3]) Уже нема нікого! Прим. співака. [4]) Той притаївся между трупом, а Івась уже їздив, — уморився, його і вино розбирало. Прим. співака.

Чи ти горко, плачеш, плачеш та ридаєш,
За своїм Івасем Коновченком і скучаєш?
А твій син на Черкені - долині одружився,
Взяв собі жену Німкеню!“...
То вона тії слова зачувала,
До корсунського полковника словами промовляла,
У свій дом зазивала
І корсунського полковника, пана Филона угощала,
І всім донським козакам запорозським по червонцю награди давала.
А тільки корсунській полковник, пан Филон, со двора з'їзжав [5]),
То горко заплакав, заридав,
Шо прекрасного лицаря Івася Коновченка на Черкені - долині утеряв.
То в свою Україну приїзжає,
До вдови Коновчихи листи посилає:
— „Ей удово, старенькая жоно, не дуже радуйсь, веселися,
Бо твій син не оженився, а получив собі жену високу могилу і вірну дружину!“
То вона тоді ті листи в вічі забачає, горко плаче - ридає,
Та корсунського полковника споминає:
— „Бодай ти, корсунській полковнику, щастя свого долю мав,
Як ти мого сина, прекрасного лицаря, Івася Коновченка, на Черкені - долині утеряв!
От-же хоть на Черкені - долині Івася Коновченка голова полягла,
Так його слава козацька - молодецька не вмре, не поляже,
Между панами,
Между козаками,
На многая літа
До конця віка!

Крюковський, „Кіевская Старина“ 1882 кн. XI, с. 512.

CC. Іван Коновченко.

Ой вдова Коновчиха, по своєму мужу Грициха,
Міла [1]) у себе сина одного Івана Коновченка,
І вона із малих літ ждала і дожидала,
До великого зросту воспитала,
І чужим людям на потураннє в руки не подавала...
Ой Филон, корсунский полковник, став під город підходити,
Став намети напинати,
Став в охотне війско у козаки викликати:
— Ох, кому то браття придокучило в отця своєго і в паніматки проживати,
Шинкарці за чарку горілки хату і сіни підмітати,
А прошу я братя на Черкень долину у козацкоє войско пойти погуляти,
А козацкої слави і пам'яти достати!“
А скоро Іван Коновченко сеє слово услихає,
До в своєї матусі старої благословення просить, тай питає:
— Ах, прошу я, мати, на Черкень долину пойти погуляти,
Козацької слави і пам'яти достати!
— Ох, не велю я тобі, сину, дитя моє, на Черкень-долину іти гуляти,
Козацької слави і пам'яти доставати,
А велю я тобі, сину, дитя моє, у городі у Черкасі проживати.
Є в тебе чотири воли чабанії,
А ще пара коней воронії,
До ти будеш у городі у Черкасі проживати,
І будеш ти хліба пахати,
То будуть до тебе всі козаки заїзжати,
Будуть у тебе хліба-соль заживати,
І будуть тебе на підпитки звати,
А будуть тебе дворянином почитати.
— Ах, не желаю я, моя мати, а хліба пахати,
Хоть я буду, моя мати, і хліб пахати,
Будуть до мене козаки заїзжати і хліб і соль заживати,
А будуть мене, моя мати, гречкосієм прозивати.
— Ох, як би ти мені, мати, добре дбала,
До є в тебе чотири воли чабанії,
А ще пара коней воронії,
То ти-б до Жида королевского одгонила,
І ти б їм торг сочинила,
П'ятьдесят червонців доложила,
Да мені коня доброго купила,
Як моя козацькая молодецькая душа та любила.
— Ах сину, дитя моє, Іваву Коновченку, ой вдовиченку,
Тридцять я літ отцевськую худобу содержала,
Да все б то тобі на одного коня все позбувала!
— Ах, не желаю-ж я, моя мати, а хліба пахати,
Своїх німецьких закаблуков ламати,
І своїх голубих жупанов пилом напиляти.
А вже мені, моя мати, надокучило за плугом прохождати.
А за плугом прохождати, то болить спина,
А вже мені, моя мати, та борозна мені не мила!
— А скоро удова Коновчиха, по своєму мужу Грициха, до божого храму од'їзжала,
А козацькую усю зброю в комору позамикала,

[5]) Він їй не признавався тоді, як сам був! Прим. співака.
[1]) Надрук.—Мѣла.

І тільки забула на стіні шаблю булатную пищальную і семип'ядную.
Да Іван Коновченко в світлоньку вступає,
То нічого він не забачає,
А тілько забачає він на стіні шаблю булатную і пищаль семип'ядную.
На плеча закидає і всіх козаків догоняє,
А проти старого і проти малого шапочку скидає,
І всі козаки возворочали, шапочки скидали,
Його дорожкою поздоровляли.
Ах покіль удова Коновчиха, по своєму мужу Грициха, із божого храму приїзжала,
Уже сина Івана Коновченка вдовиченка уже в домі не застала.
До вона горко кляла і проклинала,
І сльози свої проливала:
— Ах сину, Іване Коновченку - удовиченку,
Бодай тебе три недолі не побили: перва недоля не побила, щоб тебе пулями не стреляли,
А другая недоля щоб тебе не побила, щоб тебе шаблями не зрубали,
А третяя ще недоля не побила,
Штоб тебе материні сльози ні в якій потрібці не споткали.
Да вдова Коновчиха, по своєму мужу да Грициха, міла[1]) в себе вона чотири воли чабаниї,
А ще й пара коней вороні;
До вона до Жида королевського одгонила,
Торг їм сочинила,
П'ятдесять червінців доложила,
Йому коня доброго купила,
А як його козацькая та молодецькая душа да й улюбила.
А рядовим козаком подавала,
І поклоном його поздоровляла,
А рядовий козак його догоняє,
Од матусі старої поклоном його поздоровляє,
Аж до його кінь добрий прибуває.
— Ах дивітеся, браття, я думав, що мені мати худо дбає,
Аже мені мати добре дбає,
Што міла[1]) вона в себе чотири воли чабаниї,
А ще пара коней вороні,
Да вона до Жида королевського одгонила,
Торг їм сочинила,
П'ятдесят червонців доложила,
Мені коня доброго купила,
А як же моя молодецькая козацькая душа да й улюбила.
Когда б мені господь поміг сей поход ісходити,
А й назад воротитця,
Да я буду при старості літ свою матусю хлібом годувати.
А по смерти її кості ховати.
Когдаб мені господь поміг сей поход ісходити,
І назад воротитця,
Да я буду при старості літ її хлібом кормити,
А по старости її кості хоронити...
І до табору приїзжає,
Филон корсунский з намета виглядає,
Красную китайку простилає,
Івана Коновченка на красній китайці сажає,
Разними дорогими наїдками
І сладкими напитками кормить і наповає.
— Ой Филоне, Филоне, корсунский полковнику,
Позволь ти мені на Черкень долину пойти погуляти,
А козацької слави і пам'яти достати!
— Ай Іване, Іване Коновченку, ой вдовиченку,
Ще-ж ти дитя молодоє і малоє,
Ще-ж ти ні на полі, ні на морі не бувало,
Ще-ж ти ніякого звичаю да не набралося!
— Ах Филоне, Филоне, корсунский полковнику,
Поймай же ти утя малоє і теє староє,
Да й пусти ти на воду:
Чим лучче попливе утя старое,
Чим тоє малоє?
— Ну, велю я тобі, Іване Коновченку, на Черкень долину іти гуляти,
Козацької слави і пам'яти доставати...
До він не много гуляв, 4 часа і 4 мінути прогуляв,
А не много він війска потеряв,
Шість тисяч у смерть убив, а сім тисяч смертельні рани завдав,
А восім тисяч живими у плін забрав.
І Филон Корсунский с під намета виглядає,
Красную китайку простилає,
На красній китайці Івана Коновченка вдовиченка сажає,
Дорогими наїдками напитками кормить і напуває,
— Іван Коновченко вдовиченко сеє заживає,
Іван Коновченко Филону, корсунскому полковнику, нарікає:
— Ох Филоне, Филоне, корсунский полковнику,
Позволь ти мені водки оковитой зажити.
— Ах Іване, Іване Коновченку і вдовиченку,
Не велю я тобі, Іване Коновченку, водки оковитої заживать,
Бо водка оковита вона тебе із світа зрадить,
І окрашенного світа та вона тебе збавить,
А велю я тобі, Іване Коновченку, вдовиченку на Черкень долину іти гуляти,
Козацької слави і пам'яти побольше доставати,
У хорошій одежді прохождати.
А Іван Коновченко вдовиченко слова не слухає,
Бере чайний стакан да наливає,
Да випиває,
На свого коня доброго сідає.
А Филон, корсунский полковник, не сли- [хає,—

Бере й другій наливає,
На свого коня доброго на гриву схиляє,
Бере й третій наливає,
Да все випиває...
Уже своєму коневі доброму на гриву головоньку склоняє,
А по табору проїзджає,
Проти старого і проти малого шапки не скидає,
А Филон, корсунский полковник: Ах, не велю я тобі водки оковитой зажити,
Бо вона, водка оковита, вона тебе із світа ізрадить,
І окрашенного світа ізбавить,
Бо Турки-Вермени проклятиї,
Вони п'яного чоловіка за чверть миль узрівають,
Вони одступлять і покіль вони тебе, п'яного чоловіка, заманять,
Да вони тебе посічуть і порубають,
А Іван Коновченко сього не слихає,
По табору проїзджає,
Проти старих козаків і проти малих шапки не скидає,
А Турки-Вермени проклятиє
За чверть милі п'яного чоловіка заздріли,
А на другую ще чверть милі одступили,
Покіль Івана Коновченка заманили
І Івана Коновченка посікли, порубали,
А хоть вони його посікли і порубали,
А вони його коня доброго не піймали...
А немного ж то вони войска потеряли,
Шістнадцять тисяч у смерть убив, а тридцять тисяч смертельни рани завдав,
А п'ятнадцять тисяч у плін забрав [2]),
А його конь добрий по табору гуляє,
Попруги порвані і стремени крівавиі..
А Филон із під намету виглядає,
Превеликую тоску-печаль то він має,
На всіх козаків гукає,
— Ах, ви хлопці козаки, пойдіте, коня Івана Коновченка поймайте,
Бо його конь добрий по таборі гуляє.
Попруги порваниї і стремена крівавиї...
А пойдіте, браття, поймайте,
А його матусі старенькій поклон да подайте.
Да вдова Коновчиха, по своєму мужу Грициха, усіх козаків на дорозі перестрічає
І всіх козаків перепитає:
— Ах, ви молодиї, козаки, а чи не бачили ви, чи не чули мого сина Івана,
А мого сина Івана Коновченка і вдовиченка?
Да всі козаки проїзджають,
А правди не пред'ясняють,
Тільки був то один козак рядовий — прибуває і правду пред'ясняє,
— Ах, удово, удово, Коновчиха, по своєму мужу Грициха,
Що вже твій син оженився і на Черкень-долині одружився,
І взяв собі жону пишную і гордую,
Шо вона нікому словечка не мовить,
І ніякому лицарю головоньки не склонить.
— А слава ж тобі, господи, що мій син оженився
І на Черкень-долині одружився,
Що хоть він жону взяв собі пишную—гордую,
Що вона нікому словечка не мовить,
І ніякому лицарю головки не склонить,
Да хоть буде при кому мені при старості літ дожити,
А по смерти моїй кості похоронити.
Аж Филон корсунский полковник іде і хорошого (коня) веде,
Попруги порваниї і стремени крівавиї...
Да вдова Коновчиха, по своєму мужу Грициха, на дорозі стрічає, гірко кляне, проклинає:
— Ах Филоне, Филоне, курсунский полковнику,
Бодай ти в поход не сходив і назад не воротився,
Як ти, мого сина Івана Коновченка ізрадив,
З окрашенного світа ти мені його збавив.
— Ах, не плач, вдова Коновчиха, по своєму мужу Грициха,
І не плач і не проклинай,
Мені молодому щастя долі не теряй,
А не я-ж то його зрадив,
Зрадила його водка оковитая,
Вона його зрадила, з окрашенного світа да ізбавила.
Да вдова Коновчиха сорок день і сорок ночей одежі не скидала
І сльози проливала,
Івана Коновченка вдовиченка поминала,
А віру турецьку, віру бесурманьску горко кляла і заклинала:
— Ах, ти віра турецька, віра бусурманьска,
Будь ти проклятая!
На срібло да на злато да богатая.
Визволь, господи, невольників із неволі
На свою родину,
До отця да до пані матки.

В. Горленко, „К. С." 1884, кн. I, с. 35.

Т. Канивченко.

Ой паны, молодци, на славній Украини
Жыла соби вдова, черкеська жена Коновчыха,
По мужу своему Грыцыха,
Мала соби сына Ивася Коновченка Вдовыченка,
По заводахъ обходыла, шобъ водкы не курылы,

---

[2]) Раньше забрав, а не в живих оставив. Прим. співака.

И пыва не гонылы,
И въ наймы его не пускала
На старанне людямъ у рукы не подавала.
Якъ ставъ Иванъ Коновченко розума доходыты,
Дакъ ставъ Хвылонъ Корсунскій полковныкъ подъ города подходыты,
Ставъ наметъ напынаты, наквѣтныкъ выставляты,
И въ охотне войско выклыкаты:
„Эй, паны молодци, которому докучыло въ отця паниматкы прожываты,
Въ шынкарки за чарку горилкы хату и сины подмитаты,
То прошу на Черкеню-долыну зъ гарцевныкомъ погуляты,
Козацькои славы и памьяты достаты!“
Ивась Коновченко се слово зачувае,
Въ своеи матуси благословення прыймае:
„Благословы мене, маты,
На Черкеню-Долыну иты гуляты,
Козацькои славы и памяты достаты!“
Вдова Коновчыха промовыть словамы:
„Сынку, Коновченку Ивасю Вдовыченку,
Я тебе не благословлю на Черкеню-Долыну иты гуляты,
А благословлю въ городи Черкаси хлибъ пахаты.
Будуть тебе городськи козакы на хлибъ на силь зазываты
И между собою поважаты“.
„Не хотилося мени, маты,
Своихъ нимецькихъ закаблуковъ по бороздахъ вывертаты,
И своихъ жупанивъ пыломъ напыляты,
И своеи молодецькои спыны за плугомъ ламаты,
Бо ще то,—маты, прычына,
Що за плугомъ мени борозна не мыла,
Бо якъ буду я, маты, у городи хлибъ пахаты
До будуть мене козакы на хлибъ на силь зазываты
И помежду собою поважаты,
А все будуть на подпытку гречкосіемъ прозываты,
Якъ бы ты мени, маты, добре дбала,
Е в тебе чотыры волы чабаныи
И два кони вороныи,
До бъ ты заняла, та до жыда королевського одгоныла
Торгъ учынила
И пятьдесятъ червонцивъ доложыла,
То мени бъ коня купыла
Якого моя козацька молодецька душа улюбыла.“
Удова Коновчыха промовыть словамы:
„Сынку Ивасю Коновченку-Удовыченку,
Шобъ ты сего не дождавъ,
Шо я трыдцять литъ отцевську худобу содержала,
А тоби на едного коня збувала!“
У недилю рано барзо рано
Вдова Коновчыха до Божого дому 'дъизжае
Всю худобу и козацьку зброю въ комори замыкае
Только шабли булатнои и пищали семыпьяднои на стини забувае.
Ивась Коновченко свой добре звычай знае,
У свитлоньку входыть, ничого не забачае,
Только саблю булатну и пыщаль семыпьядну на плечи закыдае,
Рядовыхъ козакивъ за чверть мыли одъ города нагоняе.
Его козакы вздрилы, шапкы знималы
Походомъ-дорогою поздоровлялы.
А вдова Коновчыха зъ Божого дому прыизжала
Свого сына Ивася Коновченка Удовыченка въ свому доми не застала,
Якъ то вона кляла, горко его проклынала:
„Сынку, Ивасю Коновченку, шобъ тебе тры недоли не побыло:
Перва недоля не побыла, щобъ тебе саблямы не рубалы;
Друга недоля, шобъ тебе пулямы не стрилялы
Третя недоля не побыла,
Шобъ тебе матерыны слезы на всякій потрибци не спиткалы!“
Да заняла чотыри волы чабаныи, два кони вороныи,
Да до жыда королевського одгоныла,
Торгъ учынила,
Пятьдесятъ червонцивъ доложыла
Ему коня купыла,
Яка его козацька молодецька душа улюбыла,
Рядовымъ козакомъ подавала:
„Прошу тебе, друзю, рядовый козаче,
Де ты мого сына Ивася Коновченка Вдовыченка наздогонышъ
То одъ матери поклономъ поздоровышъ.“
Ивась Коновченко назадъ поглядае,
Уже къ его табору добрый конь прыбувае.
Ивась Коновченко велыку одраду мае:
„Хвалыть Бога, я цумавъ шо мени матуся худо мыслыть,
Ажъ вона мени, молодому, добре дбае,
Вона мени коня купыла,
Якъ моя козацька молодецька душа улюбыла.
Дай Боже въ турецьке войско сходыты
И назадъ воротытьця,
До буду матусю хлибомъ годуваты,
И пры смерти іи кости ховаты“.
А Хвылонъ, Корсунській полковныкъ, зъ подъ намета выглядае;
Ивась Коновченко къ его табору прыбувае.
Хвылонъ, Корсунскій полковныкъ, велыку одраду мае
Ивася Коновченка на червоній кытайци сажае

Сладкымы напыткамы, дорогымы наидкамы кормыть и напувае,
Дорогою·походомъ поздоровляе.
А Ивась Коновченко промовыть словамы:
„Хвылоне, Хвылоне, корсунскій полковныку,
Благословы мени на Черкеню долыну иты гуляты
Козацькои славы памяты достаты.“
Хвылонъ корсунскій полковныкъ промовыть словамы:
„Сынку Ивасю Коновченку Удовыченку
Ще жъ ты дытя молодое,
Не було ты ни на поли ни на мори
Ще-жъ ты козацькои звычаи не набралося.“
А Ивась Коновченко промовыть словамы:
„Хвылоне, Хвылоне, корсунскій полковныку,
Поймай ты утя старое и малое,
Да пусты ты на воду,
Чи поплыве тее такъ старое ой якъ те малое?“
Скоро Ивась Коновченко на прыметъ намета у турецьке войско поступывъ
Заразъ не багато трынадцять тысячъ у смерть убывъ,
Шесты тысячъ смертельны раны завдавъ,
А тры тысячи живьемъ у плинъ забравъ.
Хвылонъ, Корсунскій полковныкъ, велыку одраду мае
Ивася Коновченка на червоній кытайци сажае,
Сладкымы напыткамы, дорогымы наидкамы кормыть и напувае,
Дорогою-походомъ поздоровляе.
А ще Ивась Коновченко промовыть словамы:
„Хвылоне, Хвылоне корсунскій полковныкъ,
Благословы ще мени оковытои водкы зажываты
До буду ще лучче зъ Туркомъ зъ Ярменомъ гуляты.“
А Хвылонъ, Корсунскій полковныкъ промовыть словамы:
„Сынку Ивасю Коновченку Вдовыченку,
Я лучче тебе благословлю пыты, али йсты, али хорошенько ходыты,
А не благословлю тебе оковытои водкы зажываты,
Бо вона тебе зрадыть,
Зъ украшенного сьвита избавыть.
Бо Турки-Ногайци пьяного чоловика за чверть мыли уздрять,
До й тебе посикуть, порубають.“
Ивась Коновченко его сло́ва и не услу́хавъ,
Бере чайный кубокъ налывае, выпывае
Козацке серце свое звеселяе.
А бере другій налывае и вышывае,
На своего доброго коня сидае,
А бере третій кубокъ налывае выпывае,
Уже коню голову на грывку склоняе;
Лугомъ промизъ таборомъ произжае,
Старыхъ и малыхъ козаковъ зневажае,
А Турки-Ногайци за чверть мыли уздрилы,
А ще другу чверть одступылы,
Поки дали заманылы;
То его посиклы, порубалы,
Его доброго коня не піймалы...
Хвылонъ, Корсунскій полковныкъ зъ пидъ намета выглядае
Ивася Коновченка добрый конь по табору гуляе.
„Возьмите, друзи, коня піймайте,
Уже его пана на сьвити немае!“
Прыснывся сонъ вдови Коновчыси,
Дывенъ и предывенъ,
Чуденъ и пречуденъ.
„Наче мій сынъ иде домой отъ Турецького войска
Да мій дворъ мынае,
И соби нового шукае.“
Ниско́лько то козаковъ не произдыло
Нихто вдови, Коновчыси правды не сказавъ,
Только одынъ козакъ прояснивъ:
„Удово Коновчыхо по своему мужу Грыцыхо,
Не плачъ, не тошныся и вельмы не журыся,
Бо вже твій сынъ на Черкень-Долыни одружывся,
Взявъ соби жену пышну та горду,
Ни до кого слова не мовыть
И ніякому лыцару головки не склоныть.“
Удова Коновчыха промовыть словамы:
„Хвалыть Бога шо мій сынъ одружывся,
Хоть узявъ соби жену пышну та горду,
Хоть не буде никому головки клоныты
До мени такы буде при кому до смерты прожыты.“
Вдова Коновчыха въ оболонку поглядае
Колы Хвылонъ йде и хорунжый йде и коня веде,
Попругы порваны и стремена кривавы...
Удова Коновчыха промовыть словамы:
„Хвылоне, Хвылоне, шобъ ты повикъ соби великои одрады не мавъ
Якъ ты мого сына Ивася Коновченка Удовыченка
Зо всего війска утерявъ.“
Хвылонъ, Корсунскій полковныкъ промовыть словамы
„Удово Коновчыхо по своему мужу Грыцыхо,
Не лай, не проклынай,
Ты мени молодому щастя доли не теряй,
Бо я не израдывъ,
Зъ украшенного сьвита збавывъ,
А зрадыла его водка оковыта.“
Вдова Коновчыха сорокъ дней, сорокъ ночей тоскувала
Одежи не переминяла [1]),
Сына Ивася Коновченка Вдовыченка помынала,

[1]) Якъ колысь було по старынному, въ чорному сорокъ день ходять. Прим. співака.

Землю турецьку виру бесурменську кляла, проклынала...
Дай Боже шобъ козакы пылы и гулялы
Козацькои славы не терялы!
Хочъ козакъ помре - поляже,
Козацькая слава только не пропаде
На многи лита до конця вика!..

Записав В. Горленко від Баші.

ТТ. Конівченко.

На славній Україні, в городі Корсуні,
То там живе-проживає Корсунський Хвилоненко полковник
І кличе-покликає,
По городам листи засилає,
На броварі іще й на п'яниці:
„Который то козак дороднїй,
Серця смілого і плеча военного,
Та не хоче неділяшніх обідів дожидати,
То їдь ізо мною, Корсунським Хвилоненком полковником,
На Черкеню[1]) долину гуляти,
І слави-пам'яти казацької заживати,
Щастя молодецького стрибувати,
Шо вже козацької слави щоб і не втеряти!"
То там то жила бідна вдова Коновчиха,
І мала собі сина Івана Вдовиченка;
То Івась Удовиченко сії листи зачуває,
І в домівку вбігає,
Матері рече-промовляє:
— „А мати ж моя старая,
Як би ти дві пари волів чабаних,
Та два коні вороних
Та в Крилов до Жида-ландиря одгонила,
Та стозлотними деньгами заплатила,
Та мені б же доброго коня купила,
Шо моя душа сподобала-б і влюбила;
Пішов би я, моя мати,
На Черкеню[1]) долину гуляти,
Слави-пам'яти козацької заживати
І щастя молодецького стрібувати,
Шоб сії козацької слави не втеряти!"
То Коновчиха стара рече:
— „Бодай же ти, сину, не діждав!
Не за твоєю головою я ці скарби назбивала,
Шоб я марно тобі та понапрасно потеряла!
Як би ж ти, сину, взяв чотирі воли чабаних,
Та два коні вороних,
Та пішов би ти у поле орати,
Тоб тебе люде знали,
І хозяїном называли" [2]).
А він говорить: „не[3]) подоба мені, моя мати,
У сап'янових чоботях по борознах ходити,
Строчкові закаблуки викривляти
І сертук на мні, моя мати,
То я ж його буду наступляти,
Та все його буду каляти.
А лучше-ж подоба мені, моя мати,
Піти на Черкеську долину погуляти,
Слави-пам'яти козацької заживати,
І щастя молодецького стрібувати,
Щоб сії козацкої слави тай не втеряти".
То бідна вдова Коновчиха
Сіх словів вона не слухала,
І не доброго свого сина понімала.
То вона в неділю рано-пораненько
До божої служби виходила,
І ново ружжя з хати забірала
І в коморю запірала,
А свого Івана сина на постелі покидала.
Коли Івась Удовиченко одо сна вставає,
А гляне по стінам — аж уже ново ружжя в хаті і немає.
То він тоді у кімнату убігає
І очі свої промиває,
Коли гляне — на стіні аж отечеськая шабля висить аж сяє.
То він за плечі закладає,
Та піхотою у війско мандрує.
Та тоді він до табору прихождає:
— „Здоров, Корсунський Хвилоненку полковнику!
Невже ти спиш, та дрімаєш?
Чом ти чужого земця та його не караєш?
Корсунський Хвилоненку полковнику,
Пусти мене на Черкеню долину гуляти,
То я буду слави-пам'яти козацької навік заживати,
І щастя молодецького стребувати,
І шоб козацької слави не втеряти".
Корсунський Хвилоненко полковник рече-прорікає:
— „Іван Удовиченко, ти дитя малеє,
На мечі кров уздриш — і тільки злякаєсся".
А Івась Удовиченко речеть йому:
— „Корсунський Хвилоненко полковнику,
Купи ж ти утя малеє та й стареє,
Та пусти на синє море,
Чи не попливе так те малеє, як би й стареє".
Корсунський Хвилоненко полковник Івану Вдовиченку віри донімаєть:
— „Благословлю тебе, Івану Удовиченку, на Черкеську долину піти погуляти!"
То Іван Удовиченко чарку[4]) горілки, кубок вина[5]) випиває
І доброго коня сідлає
І йде він на Черкеню долину гуляти.
Шість гарцовників рубає,
Дев'ятьом рани завдаває,
А чотирьох живих до табору приганяє.

---

[1]) В рукописі — Черкеську. [2]) В рукописі — А він говорить—нема. [3]) В рукоп.—Ой не... [4]) В рукоп.—рюмку. [5]) В рукоп.—стакан чаю.

Та тоді ж то Корсунський Хвилоненко од сна вставає:
— „Хто-ж то це мене так добре вихваляє,
Шо чотирьох гарцовників до мого табору приганяє?“
То козаки прорікають: „Се Іван Удовиченко мало дитя,
Шесть гарцовників він рубав,
Дев'ятьом рани завдавав,
Чотирі живих до табору він приганяв“.
То Корсунський Хвилоненко полковник рече й прорікаєть:
— „Як би-ж ти, Івась Удовиченко, побільше ще ума мав,
Шоб то більше ще до табору пригонив“.
А Івась Удовиченко речеть: „Корсунський Хвилоненко полковнику,
Позволь же мені оковитої горілки побільше напитьця,
То я більше буду веселитьця!“
То Корсунський Хвилоненко рече і промовляє:
— „Ти дитя малеє! Оковитої горільки нап'єсся,
То тиж тоді з ума зшибешся!..“
Корсунський Хвилоненко ліг отдихати,
А Івась Удовиченко, як того не слухав,[6])
Так він до бочонка як докотився,
Так подовольно напився.
Та тоді вже доброго коня сідлає,
І йде на Черкеню долину сам гуляє.
То чужоземці його бачять і видають
І далі йому поле уступають.
А потім того кругом його оббігають
І його ловлять, січуть і рубають...
То тоді артельничок до табору прибігає
І рече полковнику Корсунському Хвилоненкові:
— „Корсунський Хвилоненко полковнику, чи ти не боїсся і не влякаєш,
Шо вже нашого Івана Удовиченка та й на світі немає!“
То Корсунський Хвилоненко рече[7]) й прорікаєть[8])
— „Хлопці мої, козаки,[9]) на що ви це так погано зробили,
Шо мале дитя уперед пустили?..“
А у вівторок, рано-пораненько,
Бідна вдова Коновчиха на улицю вихождає,
Із старухами сідає
І вона їм рече і прорікає:
— „Шо би ви, добриї жени, як би ви се сочинили,
Та мені сей сон отгадали:
Шо будто мій син, Іван Удовиченко, у Турещчині,
От же він не п'є і не гуляє,
А він турецькую жену занімає,—
І оженився і повінчався!..“
А старухи їй тоже рекуть і проклинають:
Шо— „бідна вдова, ти не лай і не прорікай,
Шо будто твоєго сина Івана на світі вже немає!“
У середу рано-пораненько[10])
Іде[11]) Корсунський Хвилоненко полковник,
Своє військо веде і провождає,
І к дому отряжає,
А Івана Вдовиченка його вже на світі немає...
То він нікому не довіряє,
Та його доброго коня веде до дому і провождає—
Повода порвані,
А тороки крівави...
То його мать, сидить на улиці сина своєго вигдядає;
Коли то вона вже коня дивитця і познавае—
Кінь до дому йде й дрібні сльози ллє
І низко голову до долу кладе,
Сам же кривою ногою шкандибає:
„Бо вже мого пана на світі немає!“
Шо тоді бідная вдова уздріла:
— „Корсунський Хвилоненко полковнику!
Як би-ж ти сам дітей не мав,
Як ти мого сина до того допустив,
Шо уже із світа згубив!“
То Корсунський Хвилоненко полковник рече і прорікає:
— „Не лай мене, мати, не проклинай,
Бо я твоє дитя словами укоряв:
Шо не іди, Іване, та молоде дитя, не пий горілки,
Не іди на Черкеню долину гуляти.
А він мене не слухав,[6])
Та горілки багато напився...“
Слиш, господи, у прозьбах, у молитвах,
І пошли, боже, многая літа
До конця віка. Амінь.

„Этнографическое Обозрение“
1892 кн. 4 с. 143.

У. Коновченко.

Ой під городом під Черкасовим
То то жила удова—Грициха,
Зовуть її по мужові Канівчиха.
Мала вона собі Івася Гриценка
По мужові Канівченка[1]).
То вона його до зросту годувала,
У найми не пускала
Чужим людям на поталу не давала.

---

[6]) В рукоп.—слушав. [7]) В рукоп.—речеть. [8]) В рукоп.—промовляеть. [9]) В рукоп.—донські козаки.
[10]) В рукоп. додано рядок—Кінчається вся война. [11]) В рукоп.—Идеть.
[1]) Зовуть його по мужові Канівченка. (Пояснен. співака).

То-ж вона з ним слави та пам'яти
Старости при йому житія сподівала.
Скоро став Івась Канівченко до розума дохождати,
Став на базар вихождати,
Чорну булаву на тишлик[2]) виставляти,
Став на винників на брованників покликати:
„Одже-ж козаки-панове молодьці!
Которим не хочется по винницям горілок курити,
А ще которим не хочется шинкарці дров воза
За чарку горілки порубати,
То зо мною до пана Хвилона Корсунського
Под намет под'їжджати,
Славного царства вже заживати.
Ой удово-Грицихо, мати старая!
Якби ти мені велике стараніє мала,
То ти-б мені вороного коня купила,
Шо моя давно козацька молодецька душа улюбила".
„Сину Ӥвасю Канівченку!
Єсть у нас чотирі воли чабанії
І два коні воронії;
Підеш ти в чистеє поле хліба-соли пахати
Будуть тебе мужики козаки вже й так добре знати".
„Ой удово-Грицихо, мати старая!
Не хочется мені по борознах червоного сап'яну каляти.
Думашкового жупану пилом набивати,
А ще не хочется своїм гласом козацьким молодецьким
На волів гукати,
А ще не хочется, щоб мене мужики козаки
Гречкосієм називали".
То в неділю святую рано пораненько
То то вдова-Грициха до вутрені божої отхожає.
Останні зрубні[3]) трьома замками замикає.
То Ӥвась Канівченко от сна пробужає
По дворі походжає
Велику о собі смутку має,
Шо ні коня вороного, ні козацької зброї
Нічого в себе не має,
У кімнату вхожає,
Замки отбиває,
Батьківську шаблю с кілка здиймає,
До пояса припашає,
Пішком суховертом поспішаєть гуляти.
А сусіди знали,
Удові й Грицисі знати давали:
„Удово Грицихо! Ти в церкві стоїш, бога молиш,
А ти своєї пригоди не знаєш,
Шо вже славного лицаря Івася Канівченка
Ти вже в своїй господі не застанеш".
То то вдова-Грициха вутреню божу вислухає,
Мов сивою голубкою в двері вилітає,
До господи прибуває,
До землі припадає.
Дрібними сльозами проливає,
Свого Ӥвася Канівченка клине-проклинає:
„Бодай тебе, Ӥвасю Канівченку;
У первій громаді первая пуля не минула,
Як ти мене не схотів при старости літ
Хлібом-соллю годувати,
А пішов на герець своєю волею гуляти".
А ще вона як його кляла проклинала,
А ще подумала погадала.
Вороного коня купила,
Шо його давно козацька молодецька душа улюбила.
Козака нанняла,
Дванадцять рублів на жупан дала.
То той козак добре дбав,
Вісько догнав,
Івася Канівченка с табору викликав.
То Ӥвась Канівченко с табору виходжає,
На себе хрест іскладає.
Тоді він козацькі попруги підтягає,
На коня сідає:
„Благодарю тобі господу богу,
Отцевьській, материній молитві.
Я-ж думаю, шо мене ненька старенька клене-проклинає,
А вона об мені вольному чоловікові великія старания має".
Тоді він на коня сідає,
На себе хрест іскладає
До пана Хвилона Корсунського
Под намет под'їжджає.
„Пане Хвилоне Корсунський полковнику!
Позволь мені на герець піти погуляти,
Славного царства вже заживати".
„Сину Івасю Канівченку!
Ти дитя малоє,
Підеш ти на герець гуляти,
Будуть тебе Турки побіждати".
„Пане Хвилоне Корсунський полковнику!
Аже-ж пусти ти одно утя староє,

---

[2]) Хто його зна, шо воно. Прим. співака (в рукоп. чи щоб то?).

[3]) Шоб то воно значить? хати-б то, шоб то? Прим. співака

А друге молодоє:
То вже-ж яко-же попливе староє
Тако-же і молодоє".
„Благословлю тобі, Івасю Канівченку,
На герець піти погуляти".
Тоді він на коня сідає,
Козацькі попруги підтягає,
На герець поспішає гуляти.
То він пішов гуляти, — небагато забрав,
Триста душ посік, порубав,
Ще й сімсот у полон занняв,
Своєму панові Корсунському под намет подогнав.
Корсунський полковник велику радость має,
Івася Канівченка славним лицарем називає.
„Пане Хвилоне Корсунський полковнику!
Позволь мені меду, вина, воковитої горілки
Стольки вгодно брать подпивати [4]),
Та позволь мені п'яному побігти погуляти".
„Сину Івасю Канівченку!
В мене мед, вино, воковита горілка не заборонена,
Стольки вгодно бери, пий - подпивай,
Ну, тольки не велю я тобі п'яному бігти гуляти,
Бо горілка ізрадлива,
Шоб вона тебе с цего світа не збавила".
То Йвась Канівченко на те не уповає [5]),
Стольки вгодно бере п'є - подпиває,
Та в неділю рано пораненько
Старих мужиків козаків карбачем затинає.
Та він пішов гуляти—небагато забрав.
Триста душ посік-порубав,
А сімсот у полон занняв,
До пана Хвилона Корсунського
Под намет подогнав.
А де взявся Турк п'яниченко
Збоку наїжджає,
На Йвася Канівченка шаблю наміряє.
То він йому не велику рану завдав,
Трохи Івася Канівченка впол не перетяв.
То той кінь добре дбав,
Шовкови [6]) шнури порвав,
До свого табору християнського втікав.
Пан Хвилон уздрів,
На тім місті зомлів.
„Ей сину Йвасю Канівченку!
Як я тобі не велів меду, вина, воковитої горілки
Стольки вгодно брать подпивати,
А велів де-небудь у мойому наметі лягти спочивати,
А тепер де ти велиш своє тіло козацьке молодецьке поховати.
Чи до города Черкасова отсилати,
Чи тут його поховати?
„Пане Хвилоне Корсунський полковнику!
Не велю я тобі мого тіла козацького молодецького
До города Черкасова одсилати,
Великого жалю удові й Грицисі, матері моїй, завдавати,
А велю тут де-небудь його поховати".
То він первому полку загадав яму копати,
А другому полку загадав труну бурсувати,
А третьому полку загадав
Шапками, полами високу могилу висипати.
Івася Канівченка поховали,
Дванадцять івангелиїв над ним прочитали,
Шоб було славно на всю Україну.
А ще против неділі святої
Приснився сон удові й Грицисі.
То вона по обідній порі [7]) виходжає,
Старим жонам повідає:
„Старі й жони отгадайте міні сон:
Бить-би то мій Івась Канівченко приняв собі Туркеню
Горду та препишну;
Мимо двір іде — на двор не погляне,
Тонким платтям сліди замітає,
Мов моє серце ножем пробиває".
То сусіди добре знали,
Та вдові й Грицисі правди не сказали
„Не плач, удово, не печалися,
Дасть йому господь с походу прибувати,
Буде тебе хлібом соллю годувати" [8])
То се з за-гори йде три полки:
Первий полк іде—
Як бжола гуде;
Другий полк іде — як мак цвіте;
Третій полк іде—
Івася Канівченкового коня за поводи веде.
Та вдова Грициха вздріла,
На тім місті зомліла.
До землі припадає,
Словами промовляє,
Дробними сльозами проливає

[4]) На рукоп. примітка: кобзарь не припомнитъ настоящего слова и замѣнилъ его неподходящимъ „побиждаты". [5]) Гаразд, шо попалася. Прим. співака. [6]) Шовковы. [7]) Надруков. — Поры. [8]) На рукоп. примітка: на мечéлиться (?).

Пана Хвилона клене проклинає:
„Бодай тобі, пане Хвилоне Корсунський полковнику,
Не було ні царства, ні панства,
Як ти мого Йвася Канівченка с світа божого спріяв“ [9])
То де взявся козак біжить,
Чорну [10]) корогов у руках імчить,
Стару жону Грициху розважає:
„Не плач, удово, не печалися!
Не за то його господь скарав, шо пішов на герець гуляти,
А за те його господь скарав, що став у неділю рано пораненько
Мед, вино, воковиту горілку подпивати,
Та старих мужиків козаків карбачем затинати“.
Та вона всі три полки завертала,
Зараз по Івасеві Канівченку свадьбу й похорон отправляла,
Шоб було славно на всю Україну!
Дай боже миру царському,
Народу християнському,
Всім і вам православним християнам
На здравіє на многая літа.

Мартинович, с. 263.

Ф. Коновченко.

А в городі, городі, в городі Черкесі
Там була ненька-старенька на прозваніє Грициха,
А по своєму мужові той Коновчиха.
Мала вона сина Івася ідинчика,
На прозваніє мужа своєго той Коновченка.
Тож вона його годувала і доглядала,
До старости своєї на чужі старатки не давала,
Тож то вона слави й потішеньки надіяла.
Став син, Івась Коновченко, підростати
І став лицирську, козацьку науку понімати
І згорда та спишна до неньки одповідати:
„Ненько моя, ненько старенькая!
Ой час-пора мені охвіцирськой, лицирськой, козацькой слави і пам'яти та й доказати“.
„Синуж мій, Івасю Коновченку, дитя моє молодоє,
Не треба тобі охвіцирськой, лицирськой, козацькой слави і пам'яти понімати,
Но вчися ти в чистім полі на хліб та на сіль роботати.
Єсть у тебе, сину мій, штири воли полових й пара коней вороних,
Плужок з срібла та злота солятий“.
Став Івась Коновченко згорда та спишна до неньки промовляти:
„Як же я буду в чистім полі на хліб та на сіль роботати,
Дорогі сахвяни на чепіях продирати
І сахьянові чобітки за плугом доптати,
То будуть іти козаки молодії, вислуженьки військовії,
То будуть на мене нарікати,
Бабієм, чипієм, козієм незвичайно називати.
А як же я буду охвіцирськой, лицирськой, козацькой слави — пам'яти, понімати
То буду я од государя чести й слави надіяти“.
Івась Коновченко штири воли половиx й пару коней вороних
Все ж теє в полі покидав,
Сам до дому приманджав,
На три замки комору розбиває,
Семелітню одежу доставає,
А отця своєго печатью приклавше,
Сахвянові чобітки в руки взявше
Той піхотою за військом поманджавше.
Ненька старенька с церковці йдучи як увидала,
Що на три замки комора розбита,
Тож то плаче-умліває
Горко свого сина, Івася Коновченка, проклинає:
„Щоб тебе, сину мій, кулі не стріляли, шаблі не рубали,
Но щоб тебе, сину, серед турецької долини материні слези карали.
Бо ненька старенькая годувала й кров проливала
Щей в неділю до схід сонця плакала
Тож то вона плакала-ридала,
Про те вона в свому серцю сокрушеніє мала.
Через город, через Черкешчину ідуть козаки молодії, вислуженьки військовії
„Чи не моглиб ви хвільку заждати,
Щоб до мого сина пісемце написати?
Нехай мій син, Івась Коновченко, по білім сьвіті, по жовтім каміні
Ніжок не збиває, здоровля не терає,
Нехай він с Турком, с Черкесом хоць раз погуляє“.
Взяла вона штири воли половиx й пару коней вороних,
Плужок з срібла та злота солятий,
То всеж тоє вона спродала
І 100 золотих монет доклала,
А свому синові, Івасеві Коновченкові, кониченька вторгувала
Козаки молодії заждали
І пісемце списали,
І вороного коня в руки взяли,

[9]) Хоть „спріяв“ сказать, хоть „загнав“, як хочете так і пишіть. Співак. [10]) Червону. Співак.

І Івасеві Коновченкові до рук дали.
Став Івась Коновченко на коника сядати
Та пісемце читати і горко плакати:
„Не суди ж мені, боже, тут помирати,
Суди ж мені, боже, до дому достати,
То ж то я буду знати, як ріднюю мамку шанувати“.
Івась Коновченко став на коника сядати,
Полковників визивати
Та й с Черкесом, с Татаром, с Турком на мед-віно виїзжати
700 звоював, а 800 на аркан звязав,
А до своєго війська живцем примчав.
Став Івась Коновченко другий раз на коника сядати,
На намет виїзжати,
Полковників визивати.
Полковники єму отвічають:
„Івасю Коновченку, бариню молодий, охотнику прикоханий!
Ми не можемо тебе понижати,
Но велимо тебе за старшину обібрати,
Но не доказуємо тобі побольше горкого трунку вживати,
Бо козак п'яний слави не докаже,
Но всю зброю козацькую потерає“.
„Як же не буду побольше горкого трунку вживати,
То я не буду с Татаром, Турком, Черкесом-Босурманом той ніц воювати;
А як же я буду побольше горкого трунку вживати,
То я буду с Татаром, Турком, с Черкесом-Босурманом на прах-прахом воювати
Івась Коновченко 800 звоював, а 900 на аркан забрав
І до своєго війська тай живцем примчав.
Став Івась Коновченко, баринь молодий, охотник прикоханий
Третій раз на коника сядати
І на мед-вино виїзжати,
Не по козацькі, не по лицирські зброю тримати.
Кінь головку клонить, до него говорить:
„Івасю Коновченку, бариню молодий, прикоханий!
Як же ти будеш побольше горкого трунку вживати,
То вже ти не будеш іс Татаром, Турком, Черкесом-Босурманом той ніц воювати,
Бо вже моя[1]) не може змагати“.
Івась Коновченко коня не послухав,
Як ударив по під сперса шпорами,
То перед війська всего вперед поїхав.
Турки, Татари-Босурмани теє постерегли
Тай стали єго кулями стріляти, шаблями рубати
Але кулі єго не стріляють, шаблі не рубають,
Но матчини сльози серед війська карають...
Івась Коновченко полковників просить:
„Прошу вас здійміть мене с кониченька
Стиха помаленька;
Прошу, вас, здійміть і турецьких жартів не вразіть,
Моїй мамці правди не кажіть,
Якою я смертію помирать буду“.
Полковники зняли с кониченька
Стиха помаленька
Івася Коновченка.
Козаки молодії зійшлися на турецку долину,
Викопали на Івася Коновченка шаблями мугилу.
Через город, через Черкешчину ідуть козаки молодії, вислуженьки войскові.
Ненька старенька склонилась, стала просити:
„Козаки молодії, вислуженьки войскові
Скажіть мені неодмінную правду,
Чи є мій син, Івась Коновченко, у віську живий та здоровий?“
„Тобі мати не журиться,
Тобі мати веселиться,
Вжем твій син в Туреччині оженився
Взяв собі Туркиню,
Горду та пишну монархиню,
Ні с ким не стоїть, не говорить,
Хоць перед яким монахом[2]) головки не склонить“
„Хвалю бога, невістки дождала,
Тож буду мати при старості літ де головку приклонити“.
Через город, через Черкешчину іде другий полк війська
Ненька-старенька склонилась, горко плачеумліває
І за свого сина, Івася Коновченка, козаків питає:
„Козаченьки молодії, вислуженьки військовії,
Скажить мені неодмінную правду,
Чи є мій син, Івась Коновченко, живий та здоровий?“
„Тобі, мати, не журиться,
Тобі, мати, веселиться,
Вжеж твій син, Івась Коновченко в Туреччині оженився,
Взяв собі Туркиню,
Горду та пишну монархиню,
Ні с кім не стоїть, не говорить,
Хоць перед яким монахом головки не склонить“.
Через город, через Черкешчину третій полк іде,
А вперед козак іде,
Вороного коня веде.
Кінь чорним сукном обшитий плаче, врунає,

[1]) Мабуть — моя сила. [2]) Монархом — Примітка записувача.

Що за слізьми світа не видає,
Що од Івася Коновченка здоров'я не має.
Ненька старенька склонилась, стала просити:
„Козаченьки молодії, вислуженьки військовії!
Скажіть мені именную правду
Чи є мій син живий та здоровий?“
„Тоби, мати, не журиться,
Тобі, мати, богу помолиться:
Вжеж твій син в Туреччині положився,
Взяв собі мугилку,
Що сонце не гріє, що вітер не віє,
А переказував до мамки
Нехай тобі серце не мліє“.
Ненька старенька тридневий обід справляла,
Козакам молодим бочки з медом і вином за браму викатала,
Козаків молодих напувала.
Козаки молодії пили та гуляли,
А Івася Коновченка во віки віків прославляли;
З пушок, з гарматів стріляли,
Аж по ярах по долинах дими стояли,
Як Івася Коновченка на віки прославляли.

В. Боржковський, „К. С.“ 1889, кн. VIII—IX с. 675.

$Ф_1$.

. . . .
„Годі та годі, ненько старе̑нькая, при тобі пробувати,
Шля мені подоба с козацьким військом погуляти,
Счастія та долі строхувати
І охвіцирськой, лицирськой слави та пам'яти доказати“.
. . . .
„Синуж мій, Івасю Коновченку, дитя моє молодоє
Не вчися ти пізно лягати та рано вставати,
Но вчися ти в чистім полі на хліб да на сіль роботати
Будуть іти козаченьки молодії, вислуженьки войскові́ї,
Будеш до себе да на хліб, да на сіль запрохати
Будуть тебе Івасем Коновченком, хозяїном, називати“.
. . . .
А в неділю барзо рано всі дзвони дзвонять:
Ненька старенька до церковці вихождає,
На три замки комору замикає,
Бо вона дуже добре знає,
Що сина свого, Івася Коновченка, дома не застає.
Скоро став Фільовник, полковник в Черкес город уїзжати,
Корогвицю розвивати і в барабан вибивати
І до себе охотників на охоту визивати:
„Цукерники, гуралники, пивоварі,
Винокурники й майданники!
Хто не хоче при отцеві при неньці прибувати,
Прошу до себе долі та счастія строхувати
Лицарськой, охвіцирськой, козацькой слави да пам'яти доказати“.
Скоро Івась Коновченко тоє услихав,
Зараз в полі пару коней ворониx і штири воли полових покидав.
. . . .
Скоро ненька старенька с церковці прийшла до дому тоє вздріла
Упала на землю та й умліла.
. . . .
Хоцяй же вона лає-проклинає
Таки вона в своїм серцю милосердіє має.
Взяла тії пару коней вороних й штири воли полових
І плужок з срібла та злота солятий
Повела до Янкеля комарівського,
До орендаря білоцерківського,
То всеж теє спродала
І 100 золотих монет доклала,
А свому синові, Івасеві Коновченкові, кониченька вторгувала.
Через город, через Черкешчину...
. . . .
Полковники дуже добре за нього дбали,
Шаблями дол копали і придолками викидали,
Із музикою—капелею у черкеські долині поховали.
. . . .

В. Боржковський, „К. С.“ 1889, кн. VIII—IX с. 675.

ФФ. Іван Удовиченко.

Що на славній Україні у славному городі у Корсуні
Там кликне, покликає Хвилон Корсунський полковник—
У в охотницьке військо у Черкень-долину викликає.
Гей козаки діти, просю я вас, добре ви дбайте
У в охотне військо на Черкень долину виступайте
Чи немає то міждо вами которого то козака старинного — отамана курінного
Щоб міг на Черкень долині погуляти
Козацької слави, лицерства собі достати?
Тодіж то в городі Крилові жила стара вдова
По мужові Грициха, по прізвищу Коновчиха,
Мала в себе сина єдиного Івася Коновченка,
З малих літ кохала, чужим рукам на потиранія недавала.
То скоро вдова козацький голос зачувала —
То сина Івася Вдовиченка в поле до плугів висилала.
Тоді то Хвилон, Корсунський полковник,
На доброго коня сідає
По городі Крилові проїзджає
В охотницьке військо, на Черкень долину викликає.

О. Сластьон від Ю. Бутовського.

Х. Коновченко.

У городі у Черкесі — там проживала вдова, Грициха,
На прозиваніє по мужові Конощиха —
Мала сина Івася-їденчика —
На прозиваніє по ѓотцю — Коновченко.
До зросту літ годувала,
На людскеє староніє не давала —
На хлеб, на соль робити навчала:
— „Сину мой, дитя моє, молодеє,
Маю штирі воли полові —

Пару коней вороні́ї і плужка, й рала —
Є чим на хліб — на сіл рубутати,
А будуть у цей край козаки повертати,
Будеш їх на хліб — на сіль запрошати“.
Став син Ивась-Коновченко підростати,
До матері згорда, зпишна промовляти:
— „На щож міні сах'янові чоботи по гру́ді топтати,
А оксамітну одьожу об чапіги рвати?
Будуть у руський край коза́ки повертати,
Будуть з мене здорово насміхати —
Будуть мене чапієм, бабієм і полозуном називати.“—
Встала ненька, старенька-Грициха,
На прозивания по мужові-Коновчиха —
Рано в неділю пораненьку і пошла на ютриню,
З ютрині — на служенія,
Нікого вдома не покидала —
На три за́мки комору замикала.
Стали в руський край коза́ки перехожати,
В барабан, вибивати, на охоту викликати:
—„Охотніки і плотніки,
І майстерніки, і гуральніки,
І портніки, і сапожніки —
Которі не хотят з маткою поживати —
Ходіть на Турка—Татара—Басурмняна воювати!“...
Син Івась Коновченко услихає —
Штирі воли полові́ї,
Пару коней вороні́ї
І плуг, і рало у полі покидає,
До дому прибігає,
Три за́мки одбиває,
Оксамітну одьожу на себе вдіває,
А сахьянові чобітки у ручки убірає,
За козацьким войском ходаком-пішаком помахавше...
Прийшла ненька старенька-Грициха
На прозиванія по мужові-Коновчиха,
Із раннеї вутрені служенія
І впала — заплакала —
Свого сина проклинала:
—„Шоб тебе, син, кулі стреляли,
І кулі не брали...
Тебе шаблями рубали,
І шаблі, шоб не рубали,
По серед Черкеської долини
Матчини сльози скарали!...—
Стала ненька, спогадала —
Штирі воли полові́ї,
Пару коней вороні́ї
І сто злотих доклала,
А синові своєму коня доброго добрала.
Стали козаки в Турещину повертати,
Стала вона коня передавати:
—„Козаки молодиї,
Заслужники войськовиї,
Передайте моєму синові коня вороного,—
Нехай він ніжок не збиває,
По сирому корінні,
По бєлому крамінні,
По жовтому піску
Крові своєї не проливає“.—
Стали козаки сину — Івасеві коня з рук здавати,
Він став горько плакати—ридати,
К сирой землі припадати:
—„Не суди мені, боже, тут помирати,
Суди мені, боже, до дому достати —
Я буду знати,
Як свою неньку стареньку допіру шанувати“...
Стали на його охвіцери, однірали промовляти:
—„Полна, Івасю, за маткою плакати — ридати,—
Її доглядати, — шанувати —
Пора коня осідлати,
Турка-Татара-Бисирмняна воювати...“ —
Не вспів Івась-Коновченко
На коня свого впасти,
Став Турків-Татарів-Бисурмнянив на капусту класти...
Три тисячи звоював,
А пьять у плєн заняв —
На го́ркан взяв,
До свого воська пригнав...
Стали до него козаки промовляти:
—„Дитя наше, молодоє,
Заслужнику воськовоє —
Поменше трунку уживай,
Побольше охоти май —
Турку-Татара Бесурмняна воювай!“
—„Козаки, охвіцери, однірали,
Як я буду побольше трунку уживати,
Побольше буду охоти мати,
Турка-Татара воювати!“ —
Стали другий раз виїзджати,
Став син Івас-Коновченко конем своїм грати,
Турка-Татара воювати...
Сім тисяч звоював,
А девьять у плєн зайняв,
До свого воська пригнав...
Стали єму козаки промовляти:
—„Полно, дитя наше молодоє,
За́служнику воськовоє,
Много трунков уживати...
Поменьше трунков уживай,
А побольше охоти май —
Турка-Татара-Бесурмняна побивай!“
— „Воднірали, охвіцери, полковніки —
Я буду побольш трунку уживати,
Побольш буду охоти мати!“...
—„Дитя наше молодоє,
Заслужнику воськовоє —
Пьян чоловєк нікогда правди не докаже!...
Стали третій раз на войну виїзджати,
Став син Івась-Коновченко своїм конем грати,
Все воська опереджати,
Турка-Татара-Бесурмняна воювати...
Девьять тисяч звоював,

А десять у плен зайняв,
Ну, до свого войська не пригнав!
Стали вже його кулями стреляти...
Кулі не стреляють,
Шаблями рубати —
Шаблі не рубають —
Посеред Черкеськоі долини
Матчини сльози карають....
Стали його сльози карати,
Став він коневі до гриви припадати
І до козаків промовляти:
—„Козаки молодиі,
Заслужники воськовиі,
Помалу з коня зсадіте,
Турецькіх жартів не вразіте...
Прошу милості вашоі:
Як будете в руський край повертати —
Неньки старенькій правди не казати,
Якою я буду смертію в Черкеській долині помирати...—
Там йому шаблями дол копали
І з музикою, з капелією
Сина-Івася во век віков там поховали... —
Стали козаки в руський край проходжати,
Стала ненька-старенька питати:
—„Козаки молодиі,
Заслужники воськовиі —
„Чи є мой син жив-здоров ще?“
—„Цить, ненька, не журись,
Твой син оженивсь —
Взяв жінку Турківну горду та пишну —
Ні з ким ні сто́іть, ні говорить,
Ні з жадним монархом головки не склонить“.
—„Хвалить бога — невістки дождала —
Буду мати при кому головоньку приклоняти.“ —
Стали другі козаки повертати,
Стала ненька старенька питати;
—„Козаки молодиі,
Заслужники воськовиі,
Чи є мой син жив—здоров ще?
—„Цить, ненька, не журись,
Твой син оженивсь —
Взяв жінку Турківну горду та пишну —
Ні з ким ні сто́іть, ні говорить,
Ні з жадним монархом головки не склонить“.
—„Хвалить бога — невістки дождала —
Буду мати при кому головоньку́ приклоняти“...—
Допіру стали треті козаки повертати,
Стали коня здавати
І стали щиру правду казати:
„Цить, ненька, не журись —
Твой син оженивсь —
Узяв жінку-Турківну́ горду та пишну —
Ні з ким ні сто́іт, ні говорить,
Ні з жадним монархом головки не склонить
Кулями його стреляли —
Кулі не брали,
Шаблями рубали —
Шаблі не рубали —
Посеред Черкеськоі долини матчини сльози скарали“.
Стала ненька, спогадала,
Разом весілля і похорон справляла,
Мед-вино-водку коновками виставляла,
Всех козаків просила:
—„Пийте, випивайте, —
Разом гуляйте —
Разом весілля і похорон справляйте,
А сина моего Івася-Коновченка —
У век віков вихваляйте!“...
—„Славен козак, славен, —
Великий воін бував,
Тольки пьян правди не доказав!..“ —
Богу псальмі на втішеня,
А вам — на здоровья!

Труды о-ва изслѣд. Волыни т. V. с. 75.

XX.

А в городі Ціхмістріні
Жила вдова — проживала,
Вона собі сина Івася —
Коновченка единчика мала...
„Ти, Івасю - Коновченку,
Семилітку-единчику,
Ти сім літ од роду маєш,
Ти ліцеріі не знаєш...
І двадцать млинов маєш,
Сам ними управляєш,
Ні на кого не спускаєш.
А з-за гори, з-за крутоі
Буйни’ вітер повіває —
Чорна хмара наступає,
Дрібен дощик накрапає,
Там Івась — Коновченко
Горе у полі — пахає,
На сірі воли гукає!
Аж там Гнида́ — Полковник
На охоту визиває:
— Ох де ж ви, броварники, майданники,
Жидівськиі роботники?!
Годі вам по-за́ піччу сидіти
Да бересту драти,
Да дьогтю гнати,
Да йдіть з нами-козаками
На Савер-Могилу,
На Черкес Долину
Проклятих Татар воювати,
А козацькоі слави дознавати!—
Як приходить к Івасю-Коновченку
Гнида́ Полковник:
— Годі ж тобі, Івасю-Коновченко,
У полі горати,
На сірі воли гукати,
Чорні чоботи ламати,
Да йди ти з нами — козаками
Проклятих Татар воювати,

Бо як ти не пойдеш з нами—козаками
Татар воювати,
То будуть тебе „ма́мієм“ звати,
Та ше „пічкуром“ дражнити.—
Івась воли-плуги в полі покидає,
До дому добігає,
Да старої неньки
Благословеньства питає:
— Ох ти, стара-ненька,
Ти благослови мене
На Савер-Могилу
На Черкес-Долину
Проклятих Татар воювати,
А своєї віри
У чужі кра́ї не давати!... —
Стара ненька як стояла —
Так завьяла
І к сирій землі упала...
Стала плакати ридати,
А Івася-Коновченка
Силою його проклинати...—
Пошла ж ненька-старенька до церкви
Да бо́га мо́лить,
Да не знає, шо син-Івась
Да дома робить.
А він мезинним пальцем
Ско́блі вириває,
Да у хату ухождає,
Да ружжо валиною
До боку чипляє;
Бере метьолку —
То його — китайка,
А бере з квасолі тичку —
То його — піка...
І з тим на войну ступає,
А своє восько пішки доганяє!..
Не багацько Івась ішов,
Як час і чотирі годині,
То догнав своє восько
За сто двадцять і штирі милі.
Прийшла-ж його мама до дому
Да глянула на стінину,
—„Немає мого мужа ружини,
Немає-ж моєї рідньої дитини!“
Стала плакати — ридати
Та стала Гниду́ Полковника
Сильно проклинати:
—„Шоб ти туда не доїхав,
І з коника упав,
Руку й ногу вибив
Дай назад варатівся,
Шо ти мого сина Івася-Коновченка
З цього краю визвав!“ —
Вона стала плакати ридати,
Да йде до Жида Лейби:
—„На тобі, Жиду-Лейба,
Штирі воли половіх,
А дай міні коня вороного,
А на коня вороного
Ще й козака — люстрового,
То я пошлю к своєму сину
Івасю — Коновченку —
І к охоті молодому.“—
Стали козаки оддихати,
Став люстровий козак наганяти:
—„Ах, вернись, Івасю-Коновченко,
Бо так тебе дуже мате лає!...“
—„А хоч мене мате лає,
То про те 'б міні дбає
І тобою дураком
Міні коня присилає!...“
Стали козаки палати роспинати,
Пошов Івась-Коновченко
До Гниди-Полковника
Благословеньства питати:
Ти, Гнида́-Полковник,
Благослови мене з Татарами погуляти!“
Ох так його-ж Полковник захваляє,
По три штохви йому вина виставляє,
А на четвертий,
То й сам на шинькарку гукає:
—„Далебунь тебе, Івасю
Сьвята неділька покарає!...“
Не багато Івась гуляв —
Як сім тисяч коней зваляв,
А восьму у плен забрав.
Не багацько там Татар було —
Як на морі п'єску —
На дереві листу,
Тольки осталось два Татари,
А третій Горапин.
Став Король-Баша на коліна
Да Івася забавляє,
За отця-за неньку питає...
А прокляти Татари
Ззаду захождали,
Шаблю винімали
Да Івасю-Коновченку
З плеч голівку знімали...
Покотилась Івасьова головка
Аж між татарськиї трупи...“
Гнида́-Полковник як стояв —
Так зав'яв,—
Став на козаков гукати:
—„Ідіть же ви Івасевої головки шукати!“.
Вони по три дні
Не їли й не спали,
І з коней не вставали,
Да все Івасевої головки шукали...
Там йому і гроб збудували,
Могилу приготували —
Там Івася й поховали,
І за́гадку сочинили,
І к його мамі
Люстрового козака нарядили.
Люстровий козак проїзджає,
Аж його мама у шиньку пьє да гуляє,
Да за свого сина-Івася питає:
—„Чи не бачив ти мого сина-Івася
Семилітка-єдинчика — Коновченка...
Він сім літ од роду має
І ліцерії не знає,

А на перед воська виступає?“
— Ах ти стара баба,
Вже ж твій син оженився —
Узяв жінку королівну,
Шо вона панщини не робить
І в чорним оксаминті ходить,
І в грошах ліку не знає,
І хоч якому царьові головки не склонить“.—
Пошла, вона до сусідки
Дай хвалиться:
—„Уже-ж мій син оженився—
Узяв жінку горду да пишну,
Шо вона панщину не робить,
І в чорним оксаминті ходить
І в грошах ліку не знає,
І хоч якому царові головки не склонить“.
—Ах ти, стара баба,
Не знаєш ти козацької загадки:—
Оженила твого сина шабля-гостра,
Пригорнула — сира земля. —
Вона стала плакати — ридати,
Стала в місто поїзджати,
Стала по тридцять рублів
Подарки купляти
Да стала на лирників роздавати...
Ах, Івасю-Коновченко,
Там царство небесне,
Де кури ночують...

Труды о-ва изслѣд. Волыни т. V с. 77.

Ц. Василь Удовиченко.

З города, з города, з города Крилова
Жила-била вдова Вдовиченьчиха,
На прозваніє Коновченьчиха:
Кохала-лелєла Ваську сина Вдовиченка,
На чужиє руки на стиру[1]) не здавала,
В своєй домовкє прожитіє доброє мала.
Когда став Васька син Удовиченко возростати,
Тогда став за плугами ухождать,
П'яним пилом глази запилять.
Скольки врем'я прошедши,
Виходив Хвилон, Корсунський полковник:
„Єсть ви, пивники-пивоварники!
„Полно вам в пивоварні плечами сажу витирати,
„Пожалуйте со мною у Черкель-долину гуляти,
„По три червонця жалования получати
„І по три кунтуши на себе натягати.“
Се було слово Хвилона Корсунського полковника ництожно.
Васько Довиченко домой прихождаєть,
Вкрест на ноги матери впадаєть:
„Єсть ти, матушка Удовка, старая Гріциха,
„Пазволь мині в Черкаль-долину гуляти,
„По три червонця жалования получати
„І по три кунтуши на себе натягати.“
Вдова старая Гріциха плакала-ридала,
Ваську Вдовиченька в путь не отпускала.
Васько Вдовиченко от матери с плачом отхождав,
Про ето Васька поминутно і часто думав і гадав...
Второй раз виходить Хвилон, Корсунський полковник,
Словами промовляє:
„Єсть ви, хлопці - вдали молодці!
„Полно вам за плугами, волами вхождати
„І п'яним пилом глази запиляти;
„Пожалуйте со мной в Черкель-долину гуляти,
„По три червонця жалования получати,
„По три кунтуши на себе натягати
„І с Турками герцами подвиги свої прославляти“.
То Василь Вдовиченько домой прихождаєть,
У матери благословеня випрашиваєть:
„Єсть ти, вдовка старая Гріциха!
„Пусти мене в Черкель-долину гуляти,
„Свої подвиги с Турками герцами прославляти.“
Вдовка старая Рециха слізами обливає
І словами промовляє:
„Єсть ти, сину Вдовиченко, единственний в мене, як у лобу очи:
„Я тібе не дозволяю і не благословляю.
„Не лучче тібе за плугами-волами вхождати,
„П'яним пилом глази запиляти,
„В своєй деревні на курені проживати?
„Будуть тібе козаки-атамани познавати,
„Грицьком Полижаєм тібе прозивати.“
Ваські Удовиченку все було не мило.
От матери отхождає,
Добрую лошадь сідлає.
Мати навстреч єму дорогу перехождає.
Васька с гордостю словами промовляє:
„Єсть ти, удова Гріциха!
„Не довлеєть тібе доброму молодцу дорогу перехождати,—
„Лучче-б тібе в запичку малую дитину колихати
„І собі хлеба кусок споживати“.
Єго мати, вдова старая Рециха, словами промовляє
І отцовскою молитвою Ваську Довиченка проклинає:
„Отцовской-матері молитви ослушаєсся
„І бога не боїсся,—
„То я тібе не благословляю,
„А на векі, мій сину, я тібе проклинаю:
„Щоби тебе, Ваську Довиченка, в путі-дорозі
„Первая куля не минула!“

[1] „В роботники, значить“, пояснення Дудки.

То Васька Довиченко в Черкаль-долину к козакам-отаманам под'їжжає,
Ниський поклон козакам оддавае.
Все пили козаки гуляли,
А на утро уставали
І отрядами козаков отсилали,
Но Ваську Довиченка с кошовим паном на курені оставляли.
Ну, Васька на курені не остався,
С охотою у козаков випрошався.
То Хвилон, Корсунський полковник, словами промовляє:
„Єсть ти, Васька Довиченко, іще млад у Черкель-долині гуляти
„І с Турками герцами подвиги прославляти:
„Будуть тебе Турки герци у п'яном хмелі узнавать,
„Із доброй лошаді мечем ізбивать
І будуть твої трупа м'яса на мелкії часті рубать“.
Ну, Васька не с терпенієм словами промовляє,
Кошового пана упрошає:
„Хвилоне, Корсунський полковнику, пустіте ви вутя старого і малого,
„То вутя малоє попливеть навпротив води бистрєє старого“.
То Хвилон, Корсунський полковник, кошовой пан
Пустив Ваську Вдовиченка
У Черкель-долину гулять
з Турками герци подвиги прославлять,
То Турки герци на первой стречі Ваську Довиченка стречали
І с доброї лошаді Ваську Довиченка ізбивали,
І в камиш-траву труп єго заволокали,
І труп і м'ясо єго порубали...
Всі козаки з добичі приїжджали,
То с їхній шайки козака Ваську Довиченка нехто не видав.
Скольки Ваську ждали-ожидали,
То больше Ваську Довиченка в глаза не видали.
На утро солнешний луч іскрився.
Хвилон, Корсунський полковник, ік козакам явився,
Всє хлопці живиї, здоровиї;
Всє козаки добрим утром поздравляли,
А Ваську Довиченка в глаза больш не видали.
Хвилон, Корсунський полковник, козаков отряд посилає
Ваську Довиченка отискати.
То козаки Ваську Довиченка іскали,
Но живого не сискали,—
Найшли труп і м'ясо в камиш-траву заволокавши.
То Ваську Довиченка на коп'є брали
І к куреню кошовому пану преставляли.
Привелів Хвилон, Корсунський полковник, могилу викопать
І Ваську Довиченка в могилу закопать
І чірвону калину на могилі посадить.
То козаки, скольки у добичі не бували,
Потом домой прибували
І вдові старой Ріцихі поклон оддавали:
„Єсть ти, удова старая Рециха!
„Не ожидай свого Васьки Удовиченка,
„Або он поняв панянку—
„Могилу-Турчанку“.
Вдова старая Рециха козакам не вверяла,
Но все Ваську Вдовиченка з битви ожидала.
Та й прочиє козаки мимо прохождали
І другій поклон передавали:
„Удова, старая вдова Рециха! не ожидай Васьки:
„На бєлом свєтє уже єго нєту;
„Он поняв собі панянку—
„Могилу-Турчанку.
„Або до єго тепер нехто під вікно не подойде
„І магайбу не скаже,
„Ніхто й козацьких податей не спросе“.
Вдова старая Рециха Вдовиченьчиха,
На прозваніє Коновченьчиха,
Плуги-воли продавала,
Все своє хазяйство ізбувала,
Стариков, старушек ізбирала,
По Васьки обід оддавала,
Старикам, старушкам свой грех сознавала:
„Шо Ваську Довиченка не куля убила,
„Атцовская єго матир молитва погубила.
„Что я єму благословенія не дала,
„А в сирую землю прокляла...“
Во вік слава козаков запорожцев!
Всі їх будуть прославлять
І с конця до віку поминать.

О. Малинка: „Кобзари и лирники“ („Земск. Сборн. Черниг. губ“ 1903 г. апр. с. 73.)

ЦЦ.

Батько Коновче́нка був козаком, лишив Івана Коновченка. Він хотів бути козаком.

Мама казала: лучче бути дома, хліб орати,
То тибе люди за хліба за соли будут знати.
Ненька старенька пішла до церкви.
Та що з того, що люди за хліба за соли будут знати
Та зате мине гордовиї козаченьки будут п'єцухом називати.
А він став сокирою замки ломати
Батьківської зброї добувати
І на Черкес-долину пішком мандрувати.
А ненька старенька прийшла
Руки зломала
І закляла:
Щоб тибе, сину, перша куля ни минула.
от ому оглянулась, жаль її став; а в шинкара був кінь, такий, що його хотів Іван купити.
Вона того коня купила
Ще й штири коні дала

Й на Черкес-долину відослала.
Він того коня вздрів та й каже:
„Я думав, що ненька мине проклинае,
А вона мині великий старунок дае".
Тоді отаман Філенко завдає:
Хто би пішов до Турка на герц,
То получит лицарство.
Він каже: „я піду".
Отаман Філенко каже: „ти в войську ни бував,
Ти козацьких жартів ни знаеш,
А до Турка на перший ся герц вибираеш".
А він каже: „пусти гуся молодоє на синеє море,
Як воно буде плавáти,
Так я молод буду воювати".
Тоді на коня сідає,
Всьому войську поклон дає
І на перший ся герц до Турка ся вибирає.
Миже турецьке войсько впав,
Тридцять Турків в пень ізтяв,
А тридцять арканом за шию піймав
І до отомана Філенка живцем пригнав.
Філенко каже: „Іване Коновченку, славний лицару!
Лягай на мед висипляйся,
А на другий герц на Турка ни вибирайся".
Він на тоє ни вважає, на коня сідає,
Всьому войську поклон дає
І на другий ся герц до Турка ся вибирає.
Миже турецьке войсько впав,
Тридцять Турків в пень ізтяв,
А тридцять арканом за шию піймав.
І до отамана Філенка живцем пригнав.
„Отамане Філенку! Позволь мині оковитої горілочки в п'ятницю напиватись,
На третій герц до Турка ся вибирати".
Отаман Філенко каже:
„Хто ся в п'ятницю горілочки оковитої напиває
Той щастя й долі ни має"
Він на то ни вважає,
Оковитої горілочки напиває,
На коня сідає
І на третій герц на Турка ся вибирає.
Миже турецьке войсько впав,
Тринадцять Турків в пень ізтяв,
На штирнадцятім шаблю зломав
І сам з коня впав.
Отаман Філенко йно вважає,
Що Іванів Коновченків кінь по полю гуляє,
Філенко каже: „на коні сідайти,
Над Івановим Коновченковим тілом збиткуватися ни дайти".
Миже турецьке войсько впали,
На штири часті розігнали.
Ой, у полі вітрец повіває,
А Іван Коновченко зтиха промовляє:
„Ни кулі мня постріляли,
Ни гординки мня порубали,
То мине матині слова покарали.

Старі приснився сон,
Чудний та дивний приснився,
Що її син в войську ожинився.
Вона взялася до ворожок вдавати,
Щоб її той сон відгадали.
Ворожки її сон відгадали,
Тільки її правди ни сказали.
Взяло полками войсько рушати,
Вона ся взяла за свого сина питати.
Вони її сказали.
Вона цебром мед-горілку носила, напувала
І разом весілля й похорон справляла.

Записав Н. М. Малеча в селі Супівці Могилівського повіту.

Ч. Каноученко.

У славному городі Лихмистрині
Бідна вдова проживала
Мала собі сина Ивася—
Прозивани — Каноученко.
Ще й тому Ивасю сім год сполняєця—
На восьмий пошло,
Ще й той Ивась — головá
Завідує дванадцять млинив і з 12 каміньямі.
И пошьóл он у чорно поле горати,
Чорни чоботкі топтати,
Золоти подковкі ламати—
На свої сиви воли гукати.
Из-за гори за крутой чорна хмара виступає,
Дробен дощик накрапає,
Сам Полковник Вошгнида пріізжає
И на ребят гукає:
—„Годі, ребяткі, по ночам бересту дерти,
Дьогтю гнати!
Ходім же ми на Саву долину воювати
На Черкеську могілу,—
Татар і Бургел воювати,
Русскую землю Татарщині ни давати!"
Як виступили Москалі—
Як на морі песку — на дереві листу.
Всі Ивася обступили,
Перед ним головкі склонили:
— „Ходи, Ивасю, з нами воювати!
Як ти не пійдеш з нами воювати,
Будемо тебе манюйом манити,
Печкуром дражнити,
Шмаркачом називати". —
Ивас спугався, сивих волив отцурався.
Приходить до дому:
— Не пійду, мати, у поле горати,
Пійду на Саву — долину
На Черкесску Могилу Татар-Бургал воювати,
Русской землі Татарщіні ни давати.
Мати — як стояла, то і впала,
Як сіла, то й зомліла:
—„Бодай тебе, синочку,
Перша пуля ни менула...
Чі ти, сину, волив чі корів не маєш,
Чі тебе люди гультейом називають,
Чи за хазяіна не мають?"
— „Я, мати, воли, корови маю
И люди гультейом ни називають,
И люди за хазяїна мають,
Тильки як я ни пійду воювати,—
Будуть мене мамійом манити,
Печкуром дражнити,
Шмаркачом називати".—
Мати ни вгадала шо сказала,
Стала по сину журиця—
Пошла у друге село богу молиця.

Мати в другом силі у церкві буває.
А ничо не знáє, що син дома ділáє...
Син мезиним пальцем скоблі ломає
И орудія забирає, —
Взял ольховое днище з под печі
И прив'язал на плечі,
Взял деркача до шапкі —
То — солдатска кітайка;
Вскочіл в горóдиць — взял тичку с квасолі —
То — солдатске ратище.
Пошьол Ивась молодесенькій
Да догнав за пятдесят миль и штирі,
Сильно співає, голос подносе...
За ім земля носиця —
Де він голос подносить.
Приходить мати з церкви
Ни застає сина дома ..
— „Иди-ж, олендару,
Бері у мене волив з пару,
А міні дай коня вороного
И козака вострового
Молодого Ивася доганяти,
У свій край завертати“. —
Погнався козак молоденькій
Конем вороненькім.
Угнався він пятсот миль і читири,
Ивася догоняє, на Ивася гукає,
У свій край завертає:
— „Вернися, Ивасю, у свій край,
Бо вельми мати лає!“
— Нехай лає хочь ни лає,
Проте вона мені дбає,
Коня вороного прісилає“...
Ивась ни злился, тильки дмухнув на козака —
Козак покотився,
Ивась на коня схватився...
„Благослови, мій полковник,
Вошгнида воювати,
Татар побивати!“ —
Начал же Ивась гуляти
Татар, Булгар рубати —
Сильно разгулявся...
Сорок сороков тисяч Татар зарубал,
Ольховим днищем сорок сороков у полон забрал.
Сильно б'є и гуляє, от русской землі прогоняє...
Тим часом Полковник єго вихваляє,
По пул штопи на час - минуту вина виставляє...
Єго Ивась випиває,
На четвертий штоп на шінкарку гукає:
— „Не змущайся, Ивась, своїх людей,
Бо перщая неділька тебе скарає“. —
Собралося дванадцять Татаров,
А шість Бургалив —
Трі захожáє, а трі замовля́є,
Трі забавля́є, а штирі заєзжáє
И голивку з плечей знимає...
Покотилась єго голивка,
Як спілає маковка...
Всі Москалі посмуріли,
Штирі відількі ни пили, ни їли,
Поки Ивася головку знаходили.
Як Ивася головку знаходили —
Всі у сльози стали,
По всьому світі обідні справляли,
Ивася поминали,
Над ним Каплиці справляли,
Песком посипали,
Івася поминали.
Ідуть солдаткі з войни у ранах,
Ни ідин ни больний,
Виходить стара мати з хати,
Свого сина Івася роспитати:
— „Чі ни видили мого сина Івася Коноўченка?“
Стоїть козак і прісміхаєця:
— „Чого тобє журіця,
Что твой син вже женілся —
Взял жонку богатую,
У чорному оксамині ходить
Хочь-би царь иль-би князь,
То головку клонить“. —
Пошла старуха до сусідкі,
Стала вихваляця:
— Чого-ж мині журітися,
Що мій син оженився —
Взяв жінку богатую, —
У чорному акзаміті ходить,
Хоч-би царь, хочь би князь головку преклонить. —
Стоїть козак збоку, прислухаєтся
І со старухі насміхаєця:
— „Ти, старая, ти, дурная,
Козацкой прічти ти не знаєш. —
То земля богатая,
Що у чорному аксаміті ходить —
Хочь-би царь, иль би князь,
То головку преклонить“. —
Допір начала мати
Горко плакати - ридати,
Свого сина вспоминати...
Все хозяйство збуває,
Дорогі хусткі купляє
И свого сина Ивася
Коноученка поминає.

Подав В. Кравченко від невідомого.

ЧЧ. Дума про Івана Коновченка.

У городі Тягині,
При Черкеській долині,
Там удова старенька проживала,
Єдиного сина в себе мала, —
Івасем його називала;
Вона-ж його кохала, леліяла,

З очей не спускала,
Ночей не досипляла,
Ясної свічі не згашала,
Хліба-солі не доїдала,—
Так вона Івася пильнувала - доглядала.

***

Як став-же той Івась повних літ дохожати,
Стала його мати на добрий розум настановляти:
— Маєш, сину, дві пари волів плугових,
А дві пари коней вороних,
То будеш ти в полі хліба заробляти,
І будуть тебе люде поважати,
„Хазяйським сином“ величати,
По батькові — Іваном Коновченком називати.

***

— Не чля [1]) мені, моя мати, неподоба, в полі хліба заробляти,
Чобітки-сап'янці об ріллю збивати,
Дорогі сукні об чепігу драти,
Бо не будуть мене люде поважати,
Будуть мене „худобиним сином“ називати;
А чля мені до війська вступати,
Козацької слави собі залучати;
То будуть мене люде шанувати,
Козаком-вояком називати.—

***

У неділю рано дзвони дзвонили,
Щоб хрещені люде до церкви ся сходили;
Як Іванова мати з-дому рушала,
Вона свого сина в ліжку лишала,
На дванадцять замків желізних його замикала.
А отаман козацький по ринку похожає,
Козаків молодих на охоту скликає:
— Ви хлопці молодії,
Козаки дністровиї,
Кличу я вас до охотного війська приставати,
То будете ви ворогів побивати,
Слави собі козацької добувати.—

***

Як Іван Коновченко ті слова зачуває,
Він усі дванадцять замків желізних ламає,
З дому свого до табору козацького утікає.
Коли Іванова мати до дому вертала,
Вже-ж вона свого сина не застала...
Тоді плакала-ридала,
До землі припадала,
Та проклинала Івася, свого сина:
— Щоб тебе не минула нещаслива година!
Щоб тебе ні стріли не доймали,
Ні шаблі не рубали,—
Щоб тебе побили материні сльози!
Як ти на мене не вважав,
Такого великого жалю моєму серцю завдав...

***

А все-ж Іванова мати з хати вихожає,
Найкращого коня вороного добірає,
Ще й сто талярів докладає;
Потім охочих козаків перестрівала
І так їх просила-благала:
— Прошу я вас, оцього коня возьміте,
До табору свого одведіте,
Там сина мого, Івана Коновченка, одшукайте,
Та коня сього, разом з грошима, од мене оддайте;
Та ще прошу вас йому переказати
Тую пораду, що посила йому мати:
Щоб він поперед війська не вихилявся
І позад війська не зоставався,
А держався війська середніщого,
Місця затишніщого;
Та як буде він у поход виступати,
То має він від отамана благословенство брати.—

***

Козаки вороного коня взяли,
Івана Коновченка в війську одшукали,
Коня й таляри йому від матері віддали
І материну пораду переказали.
Тоді Іван Коновченко заплакав гіркими сльозами
І промовив такими словами:
— Отепер я буду знати—
Що-то єсть у світі рідная мати!...

***

Як Іван Коновченко в поход виступав,
То в отамана благословенство взяв.
У полі він Турків-Татар пострічав,
Сімсот їх порубав, під коня підтоптав,
А сімсот на аркан нав'язав
І живцем до табору козацького приставляв.
Як другий раз у поход виступав,—
То й знов Турків-Татар у полі зустрічав;
Тисячу їх порубав, коневі під ноги підтоптав,
А тисячу на аркан пов'язав
І до табору козацького живцем приставляв.

***

На зустріч йому військова музи́ка слічно грає,
А отаман з намета вихожає,
Шапочку здіймає,
Івана Коновченка перед військом вітає:
— Здоров, здоров, Іване Коновченку,
Преславний вояченьку!
Тепер мають тебе всі козаки шанувати,
Іваном-воїном тебе прозивати,
І я не буду тебе неповажати,
Тільки скажу тебе найстаршим після мене настановляти...

[1]) „Все одно, що не подоба“. Пояснення лірникове.

* * *

Та й сказав отаман Іванові найкращі наїдки давати
І найдорогші напитки постачати;
Тільки при тім намовляв,
Так Івана-Воїна остерігав:
— Ти найкращих наїдків не в'їдайся,
А найдорогших напитків не впивайся,
Бо як будеш ворогів зустрівати,
То не будеш великої сили мати,
Щоб їх воювати.—

* * *

Іван-Воїн за ті слова барзе розгнівився,
І отаманові не покорився,—
Найкращих наїдків уїдався,
Найдорогших напитків упивався,
А як у третій раз у поле виїздж̌ав,
То в отамана благословенство не брав;
А в полі його Татаре перестрівали,
Шаблями рубали,
З плечей голову здіймали.

* * *

Тоді козаки-товариство добре дбали,
Шаблями яму копали,
Івана-Воїна в ній поховали
І високу могилу висипали.
А Іван-Воїн до їх промовляв,
Так своє товариство прохав:
— Як будете ви до-дому повертати,
Будете ви мою матір зустрівати,
То прошу я вас їй правди не казати,
Тільки її словами розвеселяти.—

* * *

Як стали-ж козаки до міста під'їзджати,
Стала їх Іванова мати перехожати;
Вона плакала-ридала
І так їх барзе ся питала:
Ви хлопці молодії,
Ви служечки військовії!
Ви в походах бували,—
Чи ви мого сина, Івана Коновченка, видали,
Або про його чували?
Чи він жив-здоров?..

* * *

Козаки на бідну матір уважали
Так їй одповідали:
Не плач, мати, не журися,
Бо вже твій син оженився:
Узяв собі він Туркиню,
Превелику монархиню;
Тільки вона гордо та пишно пробуває,
Хоч би й найстаршому монархові голови не склоняє.—
Тоді Іванова мати до землі припадала,
До бога руки здіймала:
— Ой дай же мені, боже милостивий, своєї невістки діждати,
То буду я грамотних людей наймати,
Щоб мали вони її руської мови навчати,—
Щоб могла я з нею по нашому розмовляти!

* * *

Та ще-ж бо Йванова мати попереднім козакам віри не діймає,—
Задніх перестріває,
Та й їх про свого сина барзе ся питає.
А вони ж її не розважали,
Тільки по щирій правді оповідали:
— Не плач, мати, не журися,
Бо вже твій син оженився:
Узяв собі паняночку,
В чистім полі земляночку,
Узяв собі вічну милу,
В чистім полі високу могилу!—

* * *

Тоді бідна мати од великого жалю умлівала,
Руки ламала...
Та попередніх козаків завертала,
До гурту прохала,—
Разом з весіллям похорон справляла,
Сина свого Івася поминала.

Нехай буде Воїнові слава до кінця віка,
А всім слухащим на многі літа!

Записала на Поділлю Олена Пчілка.

Ш. Дума про Івана Коновченка.

Ей, да братіце слихано,
Ей, да братіце відано.
Та була в братиця матка старенька,
А мала собі Івася їди[е]нчика сина Одовченка,
А прозванье дала йому Коновченка.
Ей, да вона-ж його мала,
Да вона-ж його доглядала,
А вона-ж бога молила:
—„Гей, да дай же мені, боже,
Свого сина згодовати,
А може він мене на старість та до смерті доховає!"—
Гей, а в славном городі на базарі
Там кузакі вибігали,
А на охоту визивали:
—„А сходьтеся ремісничкі:
„То шевчики, то кравчики і всі земледельці!"
—„А годі ж тобі, Івасю, у полі на хліб работати,
А годі ж тобі жовтих чобіт топтати,
Та годі-ж тобі червоної крові проливати,
Та йди з нами, козаками—молодцями
На Черкеса воювати!"—
А Івась уже єди[е]нчик Удовче[е]нчик,
А прозиванье йому Коновченчик,
Он уже замки од комори одбиває,
А батьківськи бекеши на себе надіває,

А штирі воли полові́ї вже залигає,
Тай ду^{о} Лейби запровожає,
Та три (г)оці водки випиває,
Та вже пішком войсько доганяє.—
Гей, не много ж вон ішов,—три часа,—
За три часа сто семьдесят п'ять верстов увійшов.
Гей, ях матка старенька а вся в церкви богу молить.
А вона не знає, не відає,
А що в дома та вся творить.
Гей, ах матка старенька із церкви до дому ся приходить,
А вона Івася в дома свого ненаходить.
А вже од ку^{о}мори замки поодбивани,
А батьківські бекеши позабірани,
А штирі воли половиї позалигани,
А вже-ж Івася їдинчика Одовченка,
А прозиванье йому Коновченка,
А вже ж його тай не^{и} має.
Гей, а матка старенька, а як стала, тай упала,
А як сіла, той зомліла,
А як стала сусід питатись:
—„А деж мій син Іванчик, їдинчик Удовченчик,
А прозиванье йому Коновченчик?“—
—„А вже-ж він пішов з во(й)ськами!“—
А береж вона пару волив половиїх,
А веде-ж вона до Лейби шинкаря—
—„А на ж тобі, Лейбо шинкарю, а пару волів половиїх,
А дай мені, Лейбо, коня вороного,
А пошлю я козака військового,
Чи недогонить мого сина молодого,
По прозваню йому Коновченко.“—
Гей, як цей ко^{у}зак військо догоняє,
А йому в руки пісьмо уручає.
Гей, а він як став так упав,
А як сів тай зомлів.
—„А хочай мене мати лає,
Таке вона усьо од мене дбає!“—
(і) Гей, а в неділю пораненько, ще сонушко не сходить,
А вже Івась єдинчик Удовченчик,
Прозиванье йому Коновченчик,
А вже він три (г)ока горілки випиває,
А на своїх ку^{и}заків-молодців викликає,
А сам наперед війська на Черкеса поступає,
Гей, як начав же Івась воювати,
Так він за три часа семдесят п'ять тисяч войська поклав,
А йому Начальник генерал сказав:
—„А щож ти, Івасю, начав так рано воювати,
А без начальства благословенія починати!“—
А потом йому начальнік голову ізтяв,
Покотилась Івасьова головонька миж татарськіе трупи...
Гей, сім день і сім ніч шукали,
Покамість Івасьову голивоньку між татарськими трупами її розискали,
Гей, а допіру письмо написали,
До матки козака військового, а вже ж йому тай послали.
Гей, а матка старенька стоїть тай плаче,
А козак військовий стоїть із заду тай сміється:
—„А не плач, матко старенька, не журися,
„А вжеж твій син Іванчик у^{о}женився:
„А взяв собі долю в чистім полі тополю,
„А вона ж царям, королям голови не склонить,
„А вона подостаток грошей має,
„А вона ніку^{о}гда у ніх ліку ни знає,
„А вона-ж нікого не боїться,
„А вона-ж нікому ні подчиняїться!“—
Тай допіру матка старенька бере пару волів половиїх.
А веде до шинкара Лейби.
—„А на тобі, шинкару, пару волив половиїх,
—„А дай мені платочки золотії,
—„А нехай я подарю свої гості дорогиї“.
Як вона стала платочки дарувати,
А стала плакати імлівати,
А козак став з заду сміятися:
—„Ой, яка ж ти, матко старенька неупитана, („не опитна“).
„А шо ти козацьких загадків не знаїш!“
—„А ти знаїш, матко, а шо в чистому полі висока могила,
„Ото йому, матко, велика тополя“.
„Вона ж царам, королям голови не склонить,
„Вона подостаток грошей має,
„Вона нікогда у ніх ліку не знає!“—
А допіру матка старенька, а як стала тай упала,
А як сіла, тай зомліла.
—„Ой, дай же мені, Лейбо, відро горілки,
„А нехай же я угощу гостів дорогиї,
„А нам живущим на здоровье,
„А мойому Івасю, єдинчику, на безголовье!“—

Записав М. Гайдай від К. Фещенка в Троянові.

ШШ. про Коновченка.

Жіл*а*[1]) (біл*а*)[2]) б*і*дна вдов*а*,
Та жіл*а* — ст*а*ла горів*а*ти
Та начала соб*и* синчика-їденчика
Ів*а*нка — Вдовиченка годув*а*ть...
То вже Іван сім літ од род*а* м*а*є,
А вже війну знім*а*є...
То не став он в*і*йну зн*і*мати,
А поїхав у п*о*ле ор*а*ти...

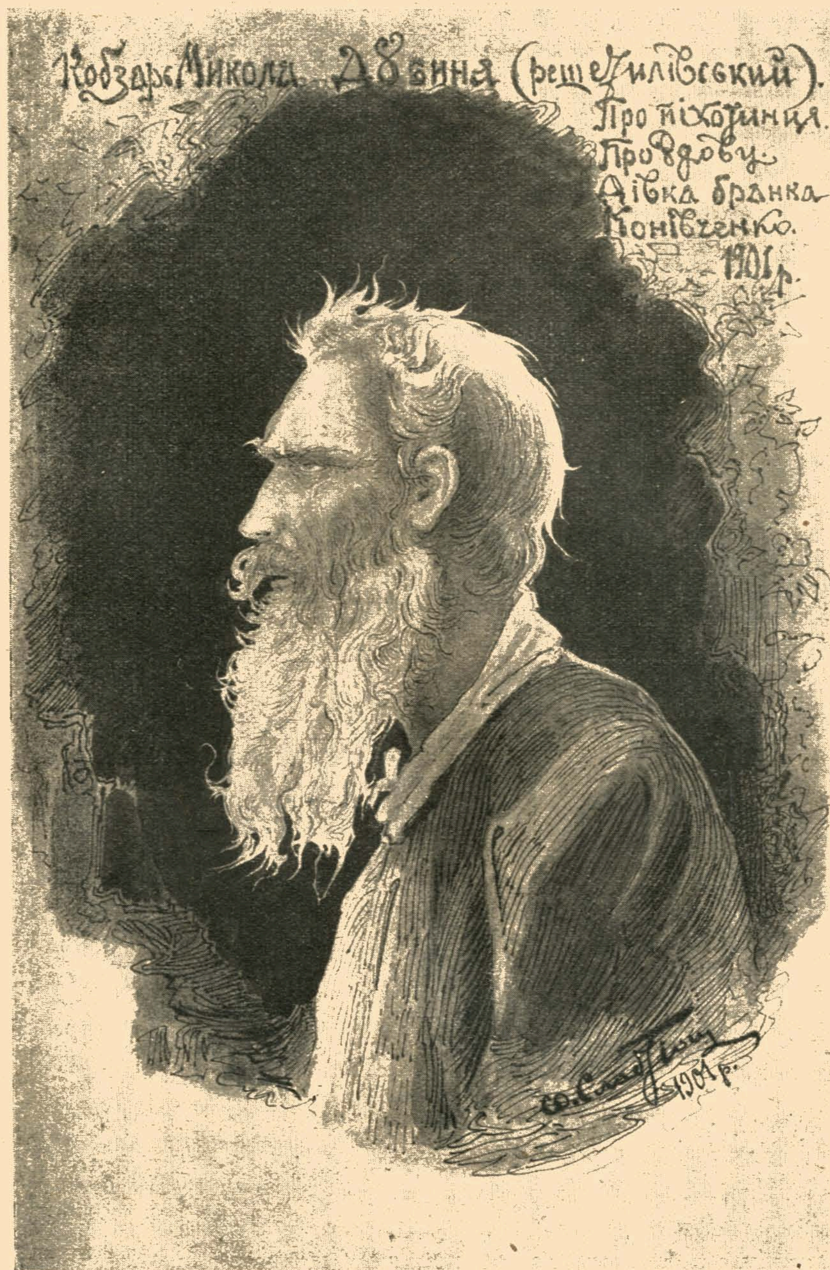
---

[1]) Курсивом, з техничних причин, означено наголошені літери—жіла́.
[2]) В лапках взято через те, що вперше сказав „жіла“, а далі, починаючи вдруге, додав „біла“. В. К.

То вуон у полі оре,
Золоті чобітки топче...
То осьде йдуть провражи
Татари і Бургари войувати,
На Черкес-Долину,
На Самер-Могилу наступати...
То Іванко кидає плуга в полі
І землю орати,
То йде з добрим щасьцем
На Самер-Могилу, на Черкес-Доулину
Разних Татар-Бургарів воювати.
В чужий край не віддати...
То його мать ув неидїлю
Тай дуже пораненьку
Пішла доу церкви богу молицьця...
То вона в церкві бога молить
І бога просить,
І не знає, що йє син у-дома робить...
А Іван у город вскакає,
Квасилную тичку хватає
(Там припиніть. Лірн.)
Оце — його піка
(Он пойде воюват. Лірн.)
Заглянув під лавку —
Аж лежїт днище,
То це його — щабля.
То с тим вуон на войну вибїраєцьця
Та нікого не боїця...
Прійшла мате с церкві тай пітає...
То Іван зразу штирі шклянкі віна віпіває,
Оутцуоуські ружїни іс стєнкі знимає...
Мати каже:
— „Не йди, синку, на Самер-Моугилу —
На Черкес-Долину.“ —
А Іван каже, що „піду“
І цю язву оджену...
Бо як я не піду всього цього поубітн,
То будут мене „Майовийом“ звати,
А „п'ечкуром“ [1]) дражнити —
Осідлав кіта, це — його кінь, —
Сів дай поїхав...
То полковнїк Гнїда, де стояв —
Там — упав,
А де сів,
Там — зомлїв:
— „Дитя моє миле,
В тебе серце вниле,
А ти-ш сім літ од роду маєш,
А вже йдеш на Самер- Моугилу,
На Черкес-Долину
Провражих Татаров-Боргаров воювати,
Щоб свуоєї вїри православної
У чужой край не віддати...“
Як почав Іван свій хвакт віпільняти
Та почав з вражїмі воювати...
То вївойоував — от Татаріна
До Болгаріна,
Тїкі оуставса, — один Циган,
Другі — Жідуовїна.
То один вже за віца
І за матер пітає;
А другі прикравс
Та з плечей головку знимає..
Покотилас його голивка помиж трупї
Бі макївка...
То козакі дьві неидїлї с конїв не злїзали
Та його голівки поміж трупї
Нїбы макївки шукали...
Найшли-ж його голивїньку
Нибї маковїй,
Схоронили в вишньовим садочку —
В густому тернї.
Начали козакї до дому проїзджати,
То начала мати
За свого синчіка — їденчика пітати:
Козакі кажут:
— „Бабо, твій син у чужїй сторонї оженився
Взяв жїнку багату,
Взяз жїнку й горду
Вона гроший много має,
У їх лїку не знає, —
У чорном оксамиті ходить,
Хоч якому королеві,
То й головкі не склонить.“
Пошла-ж мати доу Жидиувкі,
Начала хвалицца,
Жидиувка їй каже:
— „Бабо, ние знаєш ти
Козацкої загадкі,“
Земля й горда,
Земля й богата —
Вона грошиєй много має
І в їх лїку не знає, —
В чорном вїксами.нтї ходіть,
Хоч якому цару,
То й головки не склонить...
А бач, бабо, яка зиемля богата!..
Оце твій син має там бути жонатім“, —
То вже баба — вдоува,
Мати Йвана Вдуовїченка —
Коноученка
Плакала — плакала
Да вже й перестала,
Та пошла до мїста
Та начала хусті купівати...
Тоувсім дала поу відненькі,
А мнї дала дьві,
Бо я його знаю,
То я його сьпїваю...
(Вже. Лірн.)

Записав В. Кравченко від С. Димещука
з с. Кліца.

[1]) Апостроф (') перед літ. е на те, щоб: а) зазначити передих після літ. „п“; б) „е“ мусить бути дуже твердим. Прим. записувача.

Кобзар М. Дубина, учень Ів. Крюковського.
Малюнок О. Сластьона 1901 р., в Ком. Істор. Пісенности ВУАН.

Щ. Пісня про Івана Воїна.

А в городі, городі
Була собі вдова ненька,
Мала сина Івасенька,
По мужеві Коновченька.
То ж вона його годувала й пелегнувала (пильнувала)[1]
Як сокола на рученьках леліяла.
Темної ноченьки не досипляла
І ясної свечі не угасала,
Білої днинки не відходжала.
Вона ся з єво слави́ і памяти надіяла.
Вона себя сія полагала,
Що при старості своїх літ
Буде свою головку при ньому принижала (буде доживати свій вік)

(Музика).

Взяв же той синок
Своїх літ доростати
Взяв до свої неньки старенької
Згорда і зпишна промовляти:
— Нечля (не приходиться) мені, ненько старенька,
При тобі прибувати,
Тілько чля мені і подоба
До табору козацького приставати.

(Музика).

— Синку мій Івасеньку,
Дитя моє молодоє,
На що ся тобі здало теє,
Як ти маєш чотирі воли полових
І два коні вороних.
Будеш сіяти, ворати,
На хліб заробляти.
Будуть тебе хлопці-молодці
Івасеньком, по отцеві Коновченьком, називати.

(Музика).

— Ненько моя старенькая,
Нащо мені сіяти, ворати,
Саф'янові чобіточки
За плугом топтати,
І дорогі сукні до чепіги витирати?
Коли мені чля і подоба
До табору козацького приставати,
Там я собі буду чина заслугувати.

(Музика).

У неділю рано, рано
Всі дзвони задзвонили.
Ненька старенька
На утренню виходжає
І свого синка Івасенька
Сонним в лужку покидає,
І на дванадцять його замків замикає.

(Музика).

От филовник і полковник
На ринок виходжає,
Ражні трунки і напитки
Опустами (багато) виставляє
У хлопців молодців
На охотника викликає.
— Ви, хлопці молодії,
Котрі не хочете при отцеві
І при неньці прибувати,
Пізньої вечери вечерати
І раннього обіду обідати,
То прошу вас до табору
Козацького приставати.

(Музика).

Але скоро синок Івасенько тоє почуває,
Він саф'янові чобіточки на ноги вдіває
І дорогі сукні на себе вбирає
І взяв пять печать замки рубать,
За табаром козацьким
Сім миль воянжувать.

(Музика).

Але скоро ненька старенька
З утреня приходжає,
Свого синка Івасенька
Сонним в лужку не застає.
От вона к сирой землі припала.
Горко і ревне заплакала.
— Отожем тебе годувала й пелегнувала,
Темної ночі не досипляла,
Ясної свічі не угасала
І білої днинки не відхожала.
Я ж то ся з тебе слави́ і памяти надіяла.
Я себе то полагала,
Що при старості своїх літ
Буду свою головку при тобі принижала.

(Музика).

Бодай же тя, мій синоньку,
Ні пулі не стріляли,
А ні шаблі не рубали,
Но же б тебе материнські сльози
Побили і покарали
І посреді війська з коня зняли.

(Музика).

Більше ненька старенька
Не лаяла, не проклинала,
Іще вона за нього добре дбала.
Пігнала вона тих чотирі воли полових
І два коні вороних
До білоцерківського купця продавати
Іще червоними докладала,
Що йому до війська доброго коня дібрала.

(Музика).

От вона йому доброго коника дібрала
І хлопцями молодцями передавала.
— Ви, хлопці молодії,
Ви, служеньки войськовії,
Нате та передайте цього доброго коника

1. В дужках вставлені пояснення слів, що їх давав потім на наші запитання лірник. — Ю. Філь.

Мому синкові Івасенькові,
І так йому накажіть,
І так йому перекажіть,
Жеб ся вперед не висував
І ззаду ся не прилишав,
Жеби своїх ніжок молодецьких
Нікогда не вривав.

(Музика).

Але скоро синок Івасенько
Доброго коника уздрів,
Он к сирой землі припав.
— Я собі полагав,
Що мене ненька старенька
Лає та й проклинає,
А за мене ненька старенька
Так добре дбає.
Господі милосливий,
Дай мені тої служби дослужити
І в руські ся краї повертати,
То я буду знати,
Як свою неньку стареньку шанувати.
Буду їй на старість
Слідочки цілувати.

(Музика).

Але скоро синок Івасенько
Первой раз на того доброго коника сідає,
Від господа бога і від филовника,
І від полковника благословення желає.
— Филовнику, полковнику, поблагословіть мене
У первих сісти й погуляти,
Слави́ і памяти козацької страмфувати.
— Бог тобі, синку Івасеньку,
Бог тобі в помощ.

(Музика).

Але скоро синок Івасенько
За намет виїзджає,
Сімсот Турків, Татарів
Пулями постріляв,
А сімсот шаблями порубав,
А сімсот під ноги потоптав,
А сімсот на аркан повязав,
До табору козацького
Він так живцем представляв.

(Музика).

От филовник і полковник
Наперед него виходжає
І перед ним шапочку знимає,
Низенько ся йому кланяє,
А полкова музика
Сличний марш приграває.
— Синку мій, Іван Воїн,
Дитя моє молодоє,
Я тебе не скажу понижати,
Но скажу тебе за большого себе
Начальника собрати.

(Музика).

Але скоро Іван Воїн
І в другий раз на того доброго коника сідає,
Від господа бога і від филовника,
І від полковника благословення желає.
— Филовнику, полковнику, благослови мене
Другий раз сісти погуляти,
Слави і памяти козацької страмфувати.
— Бог тобі, Іван Воїн,
Бог тобі в помощ.

(Музика).

— Але скоро Іван Воїн
За намет виїзджає,
Десять сот Турків, Татарів
Пулями постріляв,
А десять сот шаблями порубав,
А десять сот під ноги потоптав,
А десять сот на аркан пов'язав,
До табору козацького
Так живцем представляв.

(Музика).

От филовник і полковник
Наперед него виходжає
І перед ним шапочку знимає
І низенько ся йому вклоняє.
А полкова музика
Сличний марш приграває.
— Синку мій, Іван Воїн,
Дитя моє молодоє,
Не скажу тебя понижати
Но скажу тя за большого рицаря собрати.
Тільки прошу тебе покорні
Поменше трунку впивати.
— Филовнику, полковнику,
В чом ти мені ето проговоряєш?
Як я буду більше трунку впивати
І наїдку в'їдати,
То ще буду більше Турків, Татарів рубати.

(Музика).

Але скоро Іван Воїн з коня зсадився,
Матерними слізами заллявся.
За намет виїзджає,
Вже свою головку коневі до гриви приклоняє.
А Турки собі подумали,
Що п'ян капитан по между війська гуляє,
Взяли його стріляти,
Стріляти і шаблями рубати,
Ще й хотіли з-під него доброго коня взяти.
Але хлопці-молодці
За него добре дбали,
З-під него доброго коника не дали
І в Черкеській долині шаблями
Йому гроб копали
І шапками землю виношали.

(Музика).

— Ви, хлопці молодії,
Ви, товариші мої любії,
Як ви будете ся в руські краї повертати,
Прошу я вас моїй неньці старенькій
Правдоньки не сказати,
Тільки смішками й жартами її розвеселяти,
Бо мене ні пулі не стріляли,

Ні шаблі не рубали,
Но мя материнські сльози
Побили і покарали
І посреді війська з коня зняли.

(Музика).

Але скоро хлопці-молодці
В руські краї ся повертають,
То їх ненька старенька переходжає
І так вона їх усердно просить і питає:
— Ви, хлопці молодії,
Ви, служеньки військовії,
Мого сина сотоварищі любії,
Чи є там мій синок Івасенько в війську,
Аб там був здоров.

(Музика).

— Здоров, здоров, стара ненько, здоров.
Он в Черкеській долині оженився,
Взяв собі Туркеню й монархеню,
Гарну та й пишну.
Вона не п'є, не мовить,
Ні перед ніяким монархом
Головки не склонить.

(Музика).

-- Господи милосливий, дай мені ся
Тої дорогої невістки дочекати,
То буду товмачі (тлумачів) наймати,
По талерові на нічку давати,
Жеб толкували й научали,
Жеб вона знала,
Що вона моя невістка,
А я її мати,
І що я буду до неї на старість промовляти.

(Музика).

От ненька старенька тим не довіряла
І других переходжала
І ці передні приоставляла,
І вона їх всіх усердно просила і питала:
— Ви, хлопці молодії,
Ви, слу́женьки військовії,
Мого сина сотоварищі любії,
Скажіть мені щиру правду,
Чи є там мій синок, Іван Воїн, у війську,
Аб там був здоров.
— Здоров, здоров, стара ненько, здоров,
Он в Черкеській долині оженився,
І навіки, стара ненько,
Вже з тобою розлучився.

(Музика).

От ненька старенька
К сирой землі припала,
Горко, ревне і тяжко заплакала.
— Отожем тебе годувала й пелегнувала,
І в військо передавала.
Я собі то полагала,
Що при старості своїх літ
Буду головку при тобі принижала.
Отож бо я бідна,
Не мала з ким в младості прожити,
А при старості своїх літ
Нема де головки приклонити.

(Музика).

От ненька старенька добре ся мала,
Разом йому весілля й похорон справляла.
Там козаки їли, пили і стріляли,
Івана Воїна прославляли.
В Черкеській долині Івана Воїна голова полягла,
А його слава не погине
І не поляже однині до віка.
Нам християнам всім на многі літа.

(Музика).

Записав Юхим Філь від Ів. Бернацького.

ЩЩ. Про Коновченка, або про Івана-воїна.

В го́роді, го́роді Черкеській Долині
була собі вдова, ненька старенька,
мала вона одного синка Івасенька,
а по мужові на прозваніє Коновченка. |
Вона ж то його годивала, пелегнувала,
темної ночи не всипляла,
ясної свічи не вгасала,
на рученьках як сокола люляла,
вона собі сія полагала,
що вона буде при старости свою головку коло нього прилежала. |

Але скоро синок став старших літ доростати,
Став собі думати-гадати
та став до неньки старенької а згорда та зпиша промовляти: |

— Ах, ненько моя старенька,
нешля мені, неподоба при тобі пробувати,
тільки мені шля і подоба до табору козацького приставати. |

-- Ах, сину мій дорогой, дитя моє молодоє,
на що ся тобі здало тоє?
Маєш ти два воли полових і два коні ворониx;
будеш у полі орати
на хліб, на сіль работа́ти,
тай будеш хлопців-молодців на хліб, на сіль запроша́ти,
тай будуть тебе хлопці-молодці сином Івасенком,
по мужу на прозваніє Коновченком називати. |

— Ах, ненько моя старенько, нешля мені при тобі пробувати
та дорогі сукні до чепіги витерати,
глянцовані чобітки до грудочок доптати,
коли ж мені шля і подоба до табору козацького приставати.
Там-то я не буду не сіяти, ні ворати,
тільки буду чина́ заслугувати. |

А в неділю бардзо рано неиька старенька до церкви ся на богомоленіє збирає,
свого сина Івасенка в лужку сонного оставляє
тай на дванадцять замків його замикає. |

А скорей полковник-верховник на ринок виходжає,
разні трунки, наїдки, напитки виставляє,
а на охотника викликає:
Ой ви хлопці молодії, служеньки військові!
Хто не хоче при отцові, при неньці прибувати,
пізної вечери дожидати,
раннього обіду обідáти,
отца та неньки слухáти,
тей просимо, до табору козацького приставайте. |

А скоро синок Івасенко цеє вчуває
та з лужка ся сонной зриває,
дорогі сукні на себе надіває,
білеє лице вмиває,
отцеву печать хватає,
дванадцять замків обухом розбиває,
тай свою добрую рóдную матір тай покидає.
Обухом дванадцять замків розбив,
а сімь миль до табору козацького повоєнжував. |

Але ненька старенька з церкви приходжає,
свого сина Івасенька вдома не зостає,
тай в сиру землю припала,
тяжко-ремне заридала, заплакала:
— Сину мій дорогий, дитя моє молодоє,
я ж тебе годувала, пелегнувала,
я ж собі сія полагала,
Що я буду при старости свої главу при тебе прилежала. |
Аж тепер же я бідна та нещасна,
На старість без помочі ся остала. |

Бодай же тя, синку Івасеньку ні пулі не стріляли
ні шаблі не рубали,
тольки шоб тобі синку Івасеньку,
материнські сльози побили, покарали,
а посеред войська з коня зняли. |

От вона больше не лаяла ані проклинала,
тільки за него добре дбала:
продала штире воли полових
і два коні ворониx
і до пана Черківського
до великого купця Комарівського продала,
сто червоних доклала,
доброго коника йому до війська дібрала,
добрим хлопцям молодим по таляру давала,
того доброго коника передавала,
і так йому переказувáла,
щоб вон ся наперед не виривав
і ззаду не зоставляв,
шоби своїх ніжок молодецьких ніколи не зривав. |

Аж скоро Іван воїн того доброго коника на свої глаза узрів,
в сиру землю припав і тяжко-горко всплакав-заридав:
Боже мій, я ж то думав,
що моя мати мене лає-проклинає,
а вона про мене так добре дбає.
Дай же мені, боже, служби дослужити,
в руські ся краї повертати,
тогда я буду знати, як свою неньку стареньку шанувати,
буду по рученьках носити і слідочки цюлувати. |

Але скоро Іван воїн первий раз на того доброго коника сідає,
в полковника-верховника, в господа бога благословенства желає:
Поблагословіт мені первий раз на того доброго коника сісти,
Поміжду войскá погуляти,
Слави той памяти козацької тай стромфувати. |

— Бог тобі, сину Івасю, в поміч,
а бог тобі в поміч,
а бог тобі в поміч. |

Але скоро Іван воїн за замет вибігає,
сімсот Турків-Татарів стрілами постріляв,
а сімсот Турків-Татарів шаблями порубав,
сімсот Турків-Татарів под нози подоптав,
а сімсот Турків-Татарів на аркан повязав
і до табору козацького живцем придоставляв. — |

Скорей полковник-верховник на ринок вихожає
і разні трунки, наїдки, напитки виставляє,
полкова музика гарно марш приграває,
і до Івана воїна сердечно примовляє:
— Сину мій дорогий, дитя моє молодоє!
я ж тебе не скажу понижати,
тільки після моєї смерти що найвищого чина ще від мене покласти. |

Але скоро другий раз Іван воїн на того доброго коника сідає,
в полковника-верховника, в господа бога благословенства желає:
— Поблагословіте мя вторий раз на того доброго коника сісти,
поміжду войска погуляти,
слави той памяти козацької тай стромфувати. |

— Бог тобі, сину Івасю, в поміч,
Бог тобі в поміч,
Бог тобі в поміч! |
От Іван воїн тим добрим коником за замет вибігає,
сімсот Турків-Татарів стрілами постріляв,
а сімсот Турків-Татарів шаблями порубав,
а сімсот Турків-Татарів под нози потоптав,
а сімсот Турків-Татарів живими до табору козацького предоставляв. |

Допіру полковник-верховник на ринок вихожає,
разні трунки, наїдки, напитки опустом (?) виставляє,
полковая музика гарно марш приграває,
до Івана воїна так сердечне словом промовляє:
— Сину мой дорогой, дитя моє молодоє!
Я ж тобі не скажу понижати,
Тілько я ж тобе прошу поменьше трунків впивати,
а побольше в'їдати,
то лучшу силу будеш мати,
побольше будеш Турків-Татарів побіждати. |
— Полковнику-верховнику, як я буду побольше трунків впивати,
то лучшу охоту буду мати,
тай буду побольше Турків - Татарів побеж-[дати. |
Але скоро Іван воїн третій раз на того доброго коника сідає
та в полковника-верховника жадного благословеньства не желає. |
А на коня всадився,
ще больше трунків напився,
по коню покотився.
На коника сідає
помежи стремена ноги спускає,
до гриви головку тай приклоняє. |
Узріли Турки-Татари, що пян козак їде,
слави не вкаже,
поміжду войска гуляє,
тут він военну службу і своєю жизню потіряє. |
Почали його пулями стріляти,
шаблями рубати,
а хотіли зпід нього доброго коня відібрати,
тілько хлопці-молодці за него дбали,
коня зпід нього доброго не дали,
а до табору козацького його предоставляли,
в Черкеській долині йому шаблями гроб копали,
шапками землю виношали
і в Черкеській долині його поховали. |
Як його почали ховати,
він зачав до них промовляти:
Ох ви, хлопці-молодці, служеньки військовії,
мої родні товариші дорогії!
Як будете в руські ся краї повертати,
там вийде моя стара мати
тей буде ся за мене питати,
прошу вас сердечне її правди не сказати,
тілько штучками - жартами серце розвеселяти. |
Ах, не кажіт, що я вбився,
а кажіть, що я оженився,
бо мене пулі не стріляли,
і шаблі не рубали,
а тілько мене материнські сльози побили й покарали
і посеред війска з коня зняли. |
Але добрі хлопці-молодці в руські ся краї повертают,
от мати старая наперед переходжає,
низенько ся вклапяє,
так сердечне за свого ся сина питає:
— Ох, ви хлопці-молодці, служеньки військовії,
мого сина Івасенька товариші дорогії!
Чи есть там мій син Івась а в війску був здоров? |
— Ах, стой, стой, ненько старенько, не журися,
та твій син в Черкеській долині оженився,
та взяв собі Туркиню-монархиню гордую та пишну,
що ні їсть, ні п'є, ні вогорит,
з яким монархом головки не склонит
та з тобою ненько старенько слова не розмовит. |
От вона переднім не довірала,
не так не довірала, як слова не розбирала,
а до задніх переходжала,
сердечне їх ся питала:
— Хлопці ви молодії, служоньки войскові,
Мого сина Івасенька товариші дорогії!
Чи єсть там мій син Іваненько а в войску був здоров? |
— Стой, стой, ненька старенька, не журися,
та твій син в Черкеській долині оженився,
та з тобою, ненько старенько, во вік розлучився. |
От ненька старенька в сиру землю припала,
тяжко-горко заплакала і зарідала:
Ах, боже мій, сину мій дорогий, дитя моє молодоє!
Я ж тебе годувала, пелегнувала
і собі сія полагала
що я буду при старости свою голову коло тебе прилежала. |
Я ж то сина одного одним мала,
Я ж ще й у войска йому передавала,
Я ж то за молодих літ не мала где в радости прожити,
а на старости не при ким глави приклонити! |
Ненька старенька так добре ся мала,
разом похорон і весілля справляла.
Коза́ки їли й пили, гуляли
і з пушок грима́ли,
Івана воїна так прославляли. |
В Черкеській долині Івана воїна глава полягла.
Його слава не погине, не поляже однині і до віка,
а нам християнам всем на многая лета! | [1])

Записав Є. Сіцінський від Данила Мазура.

[1]) | Цим знаком одділяються т. зв. пункти, після чого лірник перестає співати і грає тілько на лірі. Прим. записувача.

У городі, в городі Чиркесі [1])
Там проживала Грициха
На прозиванiје по мужові Коношчиха.
Мала вона јiден сина Јiваса
На прозванiје по цу (отцу) Коноченко.
До зросту лiт гоудувала,
На лудтске старанне ни давала,
На хлiб—на сiл робити научала.
— Сину мiј, дита моје молодоје,
Заслужнику восковоје!
Мају штири воли половiјi,
Пару конiј воронiјi, плужка ј рало,
Чим на хлiб—на сiл роботáти,
Јак будут козáки чеиреиз руский крај пеиреихожджати,
Будиеш ти јiх на хлiб на сiл запрошати,
Будут тибе хазајiном називати, —
Став Јiвас син Коноченко пiдростати,
Став до матеири згорда, спишна промовлати:
— Нашо минi, моја мати
Сахiнóвi чобоути по грудi (об груду) топтати,
Оксамiтну одожу оп чипiјi рвати?
Јакґ будут козáки через руский крај перехожджати,
Будут з мене здорово насмiхати,
Бабiјом, чиепiјом, полузуном називати.
Стала ненка старенка,
Пiшла з јутриенi на служенiје,
Нiкого вдома не покидала
На три (штири) зáмки комору замикала (замикнула).
Јак стали чириз руский крај козаки пројiжжати
Стали в барабан тривогу вибивати:
— Охотнiки, плотнiки, мастéрнiки, буралники, [2])
Сапожнiки, портнiки,
Которi не хотат з оцем з маткуоју поживати,
Просимо милостини Турка - Татара Бисурмнана побивати.
Јiван син Коноченко (у)вслихаје.
Штири воли половiјi,
Пару конiј воронiјi,
Плужка ј рало в полi покидаје,
А до дому прибiгаје,
Комору на три (штири) замки (в)одтбиваје,
Сахiновi чоботи в руки (ручки) вбираје,
Оксамiтну одожу на себе вдiваје,
За козацким воском пiшаком - ходаком помахавше.
Прийшла ненка старенка
С служенiја до дому;
Горко заплакала - заридала,
Свого сина Јiваса Коноченка проклинала:
— Шоб тибе, сину, пулами стрилали,
Пулi ни стрилали (ни брали)
Шáблами рубали—шаблi ни рубали,
Посеридт Чиркескоји долини
Матеирині слози скарали.
Стала ненка спогадала,
Штири воли половiјi.
Пару конiј воронiјi,
Плужка ј рало продала,
Сто злотiј доклала,
Синовi Јiвасовi Коноченковi кона доброго (карого) добрала.
Стали козáки пирнiјiжджати,
Стала вона јiх питати:
— Чи је мiј син Јiвас жив-здоров iшче?
Козáки молодiјi, заслужники восковiјi.
Передајте синовi Јiвасовi кона ј вороного.
(Ни)хај вiн нiжок ни збиваје
По сирому корiнi, (а) по бiлому крамiнi.
Поу жовтому пiску свејi кривi ни проливаје.
Стали козáки кона здавáти,
Став син Јiвас Коноченко горко плакати ридати, [3])
До сироj зимлi припадати:
— Ни суди минi, боже, тутичка вмирати,
(Но) суди мнi, боже ду дому поувирнути,
То ја буду знати, јак сви ненку старенку шанувати. —
Стали козáки до сина Јiваса гукати (примовлати):
— Полно, полно, Јвас Коноченко за матiр'ју плакати, ридати,
Пора кона осiдлати,
Турка, Татара, Бисурмнана (бисримнана) побивати (војувати).
Став Јiвас Коноченко, сперса,
Винав платок с кармана тај утерса.
Ни поспiв на кона (коника) сiсти,
Став Туркiв - Татарiв Бусурманiв на капусту сiкти.
Три тисачi звојував,
А пјат у плен занав.
На гóрґан узав,
До свого воска тај пригнав.
Стали на јого козаки гукати (промовлати):
— Славни козак Јiвас Коноченко!
Поменше трунку вживај,
Побiлше охоти мај,
Турка-Татара, Бисурмнана побивати.
— Јак ја буду побiлше трунку вживати,
Побiлше буду охоти мати,
Турка - Татара, Бисурмнана војувати.—
Стали другиј раз вијiжджати,
Став син Јiвас Коноченко конем својiм грати,
Турка - Татара, Бисурмнана војувати
Сiм тисач звојував, а дев'јат у плен занав,
До свого воска та ј пригнав.

[1]) Записувач зазначає м'ягчені шелестівки акцентами — дит'а, дитя. З технічних причин їх подано курсивом.
[2]) Мабуть зам. — ґуральники. [3]) У друге співав: Стали козаки Јвасові Коноченкові кона здавати, Став він коневі до гриви припадати і т. д.

Стали јому козаки промовлати:
— Дита наше молодоје,
Заслужнику восковоје:
Поменше трунку вживај,
А побілше охоти мај,
Турка-Татара, Бисурмнана војувати.
Стали третіј раз вијіждзати,
Став син Јівас Коноченко својім конем грати,
Турка-Татара, Бисурмнана војувати.
Девјат тисач звојував,
А десат в плен занав,
Но до свого воска та ј ни пригнав.
Стали вже јого пулами стрилати, пулі ни стрилајут
Шаблами рубати — шаблі ние рубајут.
Посерид Чиркескоји долини
Матирині слози скарали.
Стали јого слози карати,
Став він до козаків промовлати:
Козáки молодіјі, заслужники восковіјі!
Помало с кона ссадіте,
Турецкіх жартів ни вразіте —
Прошу милосці вашоји:
Јак будите в Рускиј крај повиертати,
Прошу ја вас ненки старенкі правди ни казати,
Јакоју ја буду смертіју в Чиркескі долині помирати... —
Стали козáки в рускиј крај пројіждзати,
Стала јіх ненка старенка питати:
Козáки молодіјі, заслужники восковіјі —
Чи је міј син Јівас жив-здоров шче? —
— Цит, ненко, ни журис;
Твіј син ожинивс.
(В)Узав жінку Турківну, та горду та пишну,
Ні с ким ни стојт, ни говорит,
Ни ж жадним манахом головки ни склонит.
— Хвалит бога, нивістки дождала,
Буду мати при кому головку приклонати.
Стали другі козаки пројіждзати,
Стала ненка старенка питати:
— Козáки молодіј і, заслужники восковіјі,
Чи је міј син Јівас жив-здоров шче? —
— Цит, ненка, ни журис,
Твіј син ожинивс.
Взав собі жінку Турківну та горду та пишну.
Ні с ким ни стојіт, ни говорит,
Ни ж жадним манахом головки ни склонит. —
— Хвалит бога, нивістки дождала,
Буду мати при кому головку приклонати.
Стали треті козáки пројіждзати,
Стали кона здавати,
Стали шчиру правду казати:
— Цит, ненко, ни журис,
Твіј син ожинивс.
Взав жінку Турківну та горду та пишну:
Ні с ким ни стојіт, ни говорит,
Ни ж жадним манахом голівки ни склонит.
Пулами јого стрилали—пулі ни брали,
Шаблами рубали—шаблі ни рубали,
Посерид Чиркескоји долини матирині слози скарали.
Стала ненка спогадала,
Разом висілла ј похорон справлала,
Мед-вино коновками виставлала,
Всіх козаків запрошала:
— Пијте, випивајте,
Грајте, вигравајте,
Сина мого Јіваса Коноченка
У век віков вихвалајте. —
— Славин козак, славин,
Виликиј војін бував.
Толки пјан правди ни докаже.
Богові на хвалу, а вам на здоров'је.

Записав Н. Дмитрук від Ів. Гуменюка.

ЮЮ.

В городі, у городі була собі вдова ненька
І мала сина Івасенька
Вона його гудувала, пелегнувала,
Як сокола на рученьках ліліяла.
Темної нічки не досипляла,
Ясної свічки не вгасала,
Білої днинки не відхождала —
Вона собі думала, гадала,
Що буде при старості свою головку принижала.

(Ліра).

Алі став синок Івасенько своїх літ доростати,
Став до своєй неньки старенької згорда та зпишна
Так став промовляти:
Не чля мені, ненька старенька,
При тобі прибувати,
Тільки мені чля та вподоба
До табору козацького приставати.

(Ліра).

Ой сину мій Івасеньку, дитя молодоє,
Та на що це[1]) тобі здало тоє:
Є в тебе 4 воли плугових та два коні вороних,
Будеш собі сіяти й горати,
На хліб роботáти,
Буде тебе молода челядь поважати,
Івасеньком, по отцеві Коновченьком, називати.

(Ліра).

Ненька моя старенька, як я буду сіяти, горати
Ї на хліб роботати,
Буде мене челядь зневажати
І вдовиним сином називати.
У неділю рано, пораненьку
Всі дзвононьки заздвонили,

[1]) Мабуть помилка замість—ся (сє).

Ненька старенька на утреню виходжає,
Свого сина Івасенька соннім в лужку покидає,
Вона його на дванацять дверей зачіняє
Й на дванацять замків замикає.

(Ліра).

Алі скоро полковник на ринок виїзджає,
Разні трунки й напитки опустами виставляє,
Хлопців молодих на охотників викликає:[2]
Ви, хлопці молодиє, котрі не хочете при отцеві й неньці прибувати,
Пізної вечері вечеряти й раннього обіду обідати,
То прошу вас до табору козацького приставайте.[2]
Алі скоро синок Івасенько тої вчуває,
Свої саф'янові чобіточки на ногі вдіває,
Дорогі сукні на себе вбирає,
Топор в ручки хватає,
Взяв п'ять печать
Замки рубать
До табору козацького сім міль опнижувать[3]
(ногами догонять)

(Ліра).

Алі скоро ненька старенька з утрені приходжає,
Свого синка Івасенька соннім в лужку не зостає.
От вона рученьки заломала,
До сирої землі впала,
Горько, сильно, ревно, тяжко заплакала.

(Ліра).

Бодай же тобі, мой синонько,
Стріли не стріляли, шаблі не рубали,
Щоб тебе материнськи сльози побили і покарали,
Посеред війська з коня зняли.
Більш його ненька старенька не лаяла, не проклинала,
Ще й вона за нього так добре дбала:
Погнала вона тих чотирі вола плугових та два
Коні вороних до Білоцерківського купця продавати
Щей червоного докладала аби йому до війська
Доброго коника добрала.
Як вона йому того доброго коника добрала,
Хлопцями передавала:
—Ви хлопці молодії,
Ви службоньки військовії,
Мого сина сотоварищі любії!
Ви йдете з руських країв до турецьких,
Нате вам передайте цього коника
Мому хлопцеві Івасеві.

(Ліра).

Так йому накажіть,
Так йому перекажіть,
Щоб він вперед не вирнвався
Й сзаду не лишався,
Щоб він своїх ніжок молодецьких
Нікогда не врввав.

(Ліра).

Алі скоро синок Івасенько
Того коника доброго уздрів,
Він до сирої землі упав,
Тяжко, ревно заплакав:
—Бо я ж то думав, що мене ненька старенька лає
Та проклинає, а за мене ненька-старенька так добре дбає.
Господи милостивий!
Дай мені той служби дослужити
Й заслуги заслужити,
Ще ся в руськи краї повертати,
То я буду знати як свою неньку стареньку шанувати,
Буду ій на старість слідочки цілювати.

(Ліра).

Алі скоро синок Івасенько
Перший раз на того коника сідає,
Він від господа бога й від полковника
Благословенія желає:
Господи милостивий й ви полковник,
Благословіть мене на того доброго коника сісти,
По війську погуляти, слави та пам'яти козацької страйфувати (добути).

(Ліра).

Бог тобі, сину мій Івасеньку,
Бог тобі в помощь!
Алі скоро синок Івасенько перший раз за наметь, виїждяє, став по війську грати,
700 Турок, Татарів кулями постріляв,
700 Турок, Татарів шаблями порубав,
700 Турок Татарів конем під ноги потоптав
700 на аркан пов'язав, він до табору козацького так живцем їх преставляв.
Алі скоро полковник наперед нього вихожає[4],
Перед ним шапочку знімає,
Низенько ся йому вклоняє,
Полкова музика слічний марш грає.
—Ой синку мій Іван воїне, дитя моє молодоє,
Я не скажу тебе понижати, тілько скажу
тебе за большого себе начальника обрати.
Алі скоро синок Івасенько другий раз на того коника сідає, то він от господа бога і від полковника благословения желає
—Господе милосердний і ви полковнику,
Благословіть мене другий раз на того коника сісти, по войску пограти,
Слави той пам'яти козацької струмфувати;
—Бог тобі Іван воїн, бог тобі в помощ.
Алі скоро синок Іван другий раз за намет виїждяє,

[2]) Мабуть пропущено — (ліра). В рукописі відступ. [3]) Порівн. вар. Щ. ряд. 59, вар. ЩЩ ряд. 51. [4]) Тут мабуть починається переказ думи.

10 сот Турок Татар кулями постріляв,
10 сот Турок Татар шаблями порубав,
10 сот Турок Татар коньом під ноги потоптав,
10 сот на аркан пов'язав,
Він до табару козацького так живцем іх приставляв.
Алі скоро полковник перед нього виходжае,
Перед ним шапочку знімае, ще ся йому нижче клоняе,
Полкова музика слічний марш грае.
Ой син мій Іван воїн, дитя молодое,
Я не скажу тебе понижати,
Тільке тебе скажу за рицаря обрати,
Тільке прошу покорно поменьше трунку вживати,
Бо ти не зможеш воювати.
Філовніку полковніку што ето ти мне болтаеш, когда я буду побольше трунку вживати і наїдку в'їдати, то я еще
буду побольше Турок Татар рубати
и до тебе преставляти.
Алі скоро Іван воїн 3 раз на того доброго коника сідае,
Він від полковника благословенія не желае,
Много водки-трунки напився,
На коня всадився, по коню повалився.
За намет виїждяе,
Став по войску грати,
Познали Турки Татари,
Что п'яя капітан помежи войська гуляе,
Стали його стрілами стріляти,
Шаблями рубати,
І ще хотіли з під нього доброго коника узяти.
Алі хлопці молодці так що за нього добре дбали,
З під нього доброго коника не дали.
В Черкевській долині йому гроб копали
Й шапками землю висипали
И там його поховали...
— Ви хлопці молодиі
Сотовариші мої любі
Як будете ся в руські краї повертати,
Прошу вас покорно моеей неньці старенькій
Правдоньки не сказати,
Тілько жартами та смішками
Всігда розвеселяти,
Мене бо стріли не стріляли, й шаблі не рубали,
Наверно мене материнські сльози побили й покарали, посеред войська з коня зняли.
Алі скоро хлопці-молодці в руські краї повертали,
Через город Черкевщину переходжали,
То іх ненька старенька перепиняе,
Так іх всіх барзо просить і питае:
Ви хлопці молодиї, ви служоньки войськовиї,
Мого сина сотовариші любиї, скажіть міні щирую правду чи е там мій син воїн у войську
Аби там був здоров?
— Здоров, стара ненько, здоров, твій син Іван воін
оженився в Черкевській долині, взяв сі Туркиню
монархиню, вона ні п'е, ни мове, нічого ні до кого не говоре, ні до нього.
— Господи милосердний дай міні тої невістки
дочекати, товмачів буду наймати,
по талярові на нічку давати,
Що вона есть моя невістка, а я її мати
Та й що я до неї буду на старість примовляти.
Алі ненька старенька так то ім не довіряла
І других переходжае і сопередніх припеняе,
Так їх усіх барзо просить й питае:
— Ви хлопці молодиї, ви служонькі військовиї
Мого сина сотовариші любиї
Скажіть міні щирую правду чи е там мій син
у войську, аби був здоров.
— Здоров, стара ненько, здоров, твій син Іван
воін оженився, вже с тобою, стара ненько,
на віки розлучився, узяв собі
паняночку, в чистому полі могилочку...
Ах ненька старенька рученьки зломила
До сирої землі упала, горько, сильно, ревно тяжко заплакала.
Ото його годувала, пельнувала,
Темної нічки не досипала, ясної свічі не угасала,
Білої днинки не відхожала, у військо йому передавала
Я собі думала гадала, що я буду при старості своіх літ
Свою головку при ньому принижати.
Отож я бідна осталася, не мала с ним в младості прожити, при
старості своіх літ нема при кому головку приклонити.
А ще ся ненька старенька так ся вона
добре мала, разом за нього й весілля
й похорони справляла.
(Там козаки їли й пили, стріляли Івана воіна прославляли)
З гармад гримали, аж тумани вставали,
В черкевській долині Івана воіна голова полягла
Його слава не погине й не поляже
однині до віка нам всі хрістіане на многі літа.

Записали З. і К. Соколови від П. Панасюка.

Я. Про Канавченка[1]).

Хмара тьомна наступає[2])
Дробен дорщик накрапає
Татарське войсько наступає
на Са́віер Магилу
на Татарську Країну...
Хвилоненко Костенко —
Генерал-палковницькиі
усі книги праверає —
(да) защити Вкраїні шукає.
(і) пасьол пасилає —
защити Вкраїні шукати.
(А Берестяне) в лєсу берест драли
да { Грициху / вдаву } вказали
Ак вани приєхали
{ Да стали її прахати / (Дай кажуть) }
— { „Ой / (Ух) } ти бабушка Грициха,
Па працванью Канавчиха,
виправляй свою дитину —
— ратувати Україну,“ —
— „Нехай прападе
Вкраїна
Бо ще не доросла
дитина“...
(От вуон юой і каже:)
„Ти, мамо, не держи мене
{ Да не послухаю тебе / (Бо я тебе не буду слухать) }
Пайду Вкраїни ратовати
Неприятеля пабивати
А атца сваго шукати
(Єму голову адрубали
да труп у землю заховали)“.
Дак єму каня аседлали
У руки єму дали
вуон сєв да паєхав
Вкраїни ратувати.
(1) Не пивши не євши
(2) Троє суток ваєвав
(3) І з каня не звалився
(4) І смерти сабе не даждав
А тади, як { падали / (пуднесли) } єму ведро водки.
Дак як узяв вуон ведьорко за вуха
Дак стало у туом ведьорку сухо.
Чатире татари у трупи лежали
(Дай вигледали,
що вон випив і льог аддихать,
Дак єму голаву адрубали).
Тридцеть рублей сребрених меняла
{ Да / (вана) } хустки купляла
Лірщикам і бандурщикам раздавала
— „(„Да і) грайте ж меніе на здаров'є
А сину маєму на безгалов'є“...

Записав Б. Луговський від А. Шолоха.

Х. Про Ивана Коновченка.

(Слова що Афанасьєв додав до тексту Цертелева з варіянту **В** означені розбитим друком; вільні зміни і додатки Афанасьєва—курсивом).

На славнôй Украйнû, у славному городû у Корсунû, кликне, покликне Хвилоненко Корсуньській полковникъ: Годѣ вамъ, панове-молодцû домувати, *по рôлляхъ спотыкати, за плугомъ спины ламати,* жовтого сапьяну каляти, чорного єдаману[1]) пыломъ набивати! идûть зо мною на Черкень долину гуляти, славы лыцарьства[2]) козацькому вôйську добувати, за вѣру христіяньську одностайно стати!“.

Ой тогдѣ по городахъ не музыки выгравали, а осаулы вôйськовûї походжали, листи читали, козакôвъ у походъ выкликали, по улицяхъ пробѣгали, *до* винникôвъ, *до* лазникôвъ — словами промовлялы: „Вы грубники, вы лазники, вы броварники, вы винныки! годѣ вамъ у винницяхъ горѣлокъ курити, по броварняхъ пивъ варити, по лазняхъ лазень топити, по грубахъ валяти, товстимъ видомъ мухъ годувати, сажû вытирати, *ходûмъ* зъ нами на Черкень долину гуляти!“ *Оттакъ воны выкликали*: „а хто буде панъ-отцевого, промовляли, недѣлûшнёго обѣду дожидати, той буде Хвилоненка, Корсуньського полковника у шести миляхъ здоганяти!“.

У городѣ у Черкасѣ жила удова старенька, ма́ла собѣ сына Йвася Удовыченка Коновченка; *изъ малку кохала, у чужû руки не давала,* при старости славы, *памьятку* сподѣвала. Вона перше ёго теє зачувала, до господы, найскорѣше прибувала, усѣ кони зъ господы позсылала, усе *орудіє* у кôмнату замыкала, *до церкви, до Божого дому* поспѣшала.

То Ивась одъ сна прочинає, по хатѣ поглядає, ажъ нû одноû шаблû булатноû, пищалû семипьядноû на стѣнѣ не має! У *стайню* уходжає, а на стайнѣ нû одного коня вороного! *То вôнъ келепомъ комнату одбиває, усе орудіє забûрає, свою* неньку стареньку бûля церкви здоганяє, словами промовляє:

---

[1]) У дужках ( ) подано ті вислови, які фіґурували в п'єсі лише під час „проказування“; в рядках подвійних подано: вгорі співані вислови, а зісподу — проказані, до того ж останні ще в дужках, зарівно з тими, що й зовсім не співалися. Фіґурні дужки получають вислови проказані й проспівані. Списувано спочатку „за проказуванням“ і вивірено за співом. Б. Луговський.

[2]) Наголошені букви з технічних причин подано курсивом.

[1]) З технічних причин І-Є оригіналу передаємо через є, а ЁЄ передаємо через ё.

[2]) У Цертелева всюди — рыцарства.

— Не добре ты, мати, згадала, що усѣ конѝ зъ господы позсылала, усе орудіє у кôмнату замыкала! а луччебъ ты, мати, зробила, до города Крылова одъѣздила, сто злотыхъ жидовѝ олондаревѝ давала, у нарядѝ доброго коня купувала, мене молодого у походъ знаряджала.

— Маєшъ ты чотырѝ волы чабаныи, два конѝ *батьковськѝ* вороныѝ *лучче жъ* тими волами хлѣбъ *орати*, козакôвъ на хлѣбъ на сôль *закликати*: будуть тебе козаки и безъ лыцарства знати!

— Що минѣ зъ того, що я буду добре поживати, що будуть мене козаки за хлѣбъ за сôль поважати! тôльки будуть мене, мати, на пôдпытку гречкосѣемъ, домонтаремъ величати, коня мого приблудою прозывати! И уже минѣ [2]) не подоба по рôлляхъ спотыкати, жовтыхъ чобôтъ каляти, дорогіѝ суконѝ пыломъ набивати; а хочеться минѣ, мати, пѝти пôдъ городъ Тягиню гуляти, славы лыцарьства *добувати!*

То Ивасъ шаблю булатну у руки бере, пищаль семыпьядну на плече кладе, за вôйськомъ пѣшки йде. Вôйсько йде, якъ бджолы гуде.

Удова старая зъ церкви Божого дому *поспѣшала*, помежъ вôйськомъ поглядала, сына свого *Ивася* не пôзнала! Лаяла, проклинала, до небесъ руки *пôдыймала*: „Господи милосердный! бодай мого сына на первôй потребѣ первая куля не минула!" *У господу прибувала*, зновъ одъ великого серца одходжала, обѣдати не сѣдала, словами промовляла: „Господи милосердный, *колибъ мене те слово стару на лôжку споткало,* що я на свого сына, на Йвася нарѣкала". Тогдѣ чотырѝ волы чабаныѝ у городѣ Крыловѣ до жыда-олондаря *одцаняла*, ще й пьятдесятъ злотыхъ грôшми доплатила, коня на славу козацькую купила, що *Ивасева* душа козацькая молодецькая дуже *злюбила. Ажъ ось* козака *стрѣває*, три копы и коня до рукъ *дає*, вѣрнымъ другомъ *величає*.

— *Ой*, козаче, — вѣрный друже! ты мого сына наздогонишъ, да ёго человѣкомъ пастановишъ! Нехай мôй сынъ Ивась Коновченко степу ногами не змѣряє, живота не врывае, матерѝ старенькôѝ не лає, не проклинає!

Козакъ три копы й коня дорогого узявъ, за городомъ Браѝловымъ у шести *миляхъ* вôйсько здогнавъ. Межъ вôйська выѣзджає, *кругомъ* поглядає, Йвася Коновченка не пôзнає. Скоро Йвась Коновченко коня уздрѣвъ, барзо *зомлѣвъ*, до коня прибуває, за поводы хапає.

— Я, каже, думавъ, що *моя мати мене лає*, да проклинає, ажъ вона объ минѣ стараніє має! колибъ минѣ Богъ да помôгъ сіѳю дорогою у потребу сходити: не пôшлабъ моя мати по чужихъ дворахъ спотыкати, хлѣба да соли позычати, *чужѝ ложки помывати, чужѝхъ дѣтей колыхати!* могъ бы єѝ при собѣ до вѣку *держати!*

Не ясенъ сокôлъ на долинѣ по табуру гуляє, не бѣлая лебедь спѣває, полковникъ Хвилоненко походжає словами промовляє:

— Который то, панове-молодцѝ козакъ дородный, ще й кôнь пôдъ нимъ воздобный, пôде зо мною на Черкень долину гуляти, славы лыцарства козацькому вôйську доставати?

То Ивась Коновченко теє зачувавъ, поперёдъ усѣхъ благословення *бравъ*.

— *Ой, Ивасю Коновченку! ты ще дитына молода!* нѝ на полѣ, нѝ на морѣ не бувало, смерти бѝля себе не видало: *якъ уздришъ кровъ на мечѣ, то злякаєшъ!* Якъ звычай козацькіѝ пôзнаєшъ, *нехай* лучче тогдѣ погуляєшъ!

— Не усѣ старѝ птицѝ высоко лѝтають, не усѣ старѝ щуки карасѣвъ хапають: трапляється, батьку, що крячя малеє — ловить рыбку *лучче* нѣжъ стареє.

То Йвась промовлявъ, до коня прибувавъ, великую радôсть *мавъ*. Попруги потужче пôдтягає, помѣжъ вôйськомъ повертає; старого козака зустрѣчає, за рôдного батька поважає, молодого зустрѣчає, за рôдного брата поважає. То *Ивась Коновченко* зъ полковникомъ выѣзджавъ, дванадцять Татаръ передъ мечъ принявъ, шѣсть на арканъ звъязавъ. То полковникъ бусурманôвъ пріймає, Йвася Коновченка бѝля себе саджає, славу ёго выхваляє. То Йвась великую радôсть має, словами промовляє:

— Благослови минѣ, батьку, оковитоѝ напиться! я незарѣкаюсь — зъ бусурменами ще лучче побиться.

— Не велю я тобѣ, сыну, оковитоѝ напивати, да йти — зъ бусурменами на долину гуляти. Колыжъ уже хочешь єѝ напивати, то велю у моѣмъ наметѣ лягти спочивати!

— Сей минѣ хмѣль не буде заваджати, а буде моєму серцю козацькому молодецькому смѣлости додавати!

Десь полковникъ одгодився, а Ивась Коновченко горѣлки напився. Изъ намету выступає, на коня сѣдає, помѣжъ вôйськомъ *проѣзджає;* старого козака зустрѣчає, гордымъ словомъ зневажає, — молодого зустрѣчає, опрощення не пріймає, *старѝмъ и молодѝмъ кашу вывертає*, стременемъ у груды торкає...

То не вихорь по Черкень долинѣ гуляє, не сизый орелъ яструбôвъ ганяє: удовиченко Коновченко на воронôмъ конѣ розъѣзджає; мечемъ своѝмъ якъ блискавка сяє; трехъ Татаръ янычаръ зъ коней збиває. Тогдѣ шаблю булатну опускає, козакамъ лыцарство своє выхваляє, безпечно по долинѣ розъѣзджає, бусурменôвъ на смѣхъ пôдôймає.

То безбожніѝ бусурмены теє зачували, напилого козака заразъ *на герцѣ* познавали, бôльшъ ёму, поля гуляты попускали: одъ табура козацького одбивали, гнѣвомъ-Божимъ — сараною на козака налѣтали, молодого Коновченка постреляли, порубали, зъ коня збивали; тôльки коня козацького не пôймали.

То добрый кôнь до табура прибѣгає, по куреняхъ гуляє, гострыми копытами землю копає, *ирже якъ словомъ промовляє*, смутно ржучи козака свого выкликає.

То у недѣлю у полуденну годину, самъ Хвылоненко Корсуньськіѝ полковникъ изъ намету выступає, на табуръ поглядає, що кôнь козацькіѝ полемъ гуляє, — вôнъ до козакôвъ *словами* промовляє:

— Отце вы, братця, не добре зробили, що напилого козака гуляти пустили, мовъ вы самѝ ёго зъ свѣта згубили! Добре вы дбайте, бусурменôвъ одъ тѣла козацького одбивайте! Бо уже не *дурно* козацькіѝ кôнь по табуру гуляє: мабуть Йвася Коновченка на свѣтѣ не має!

То козаки теє зачували, на долину найскорѣше поспѣшали, бусурменѝ въ одъ тѣла козацького одбивали, шаблями надѣлками суходôлъ копали, шапками приполами персть выбѝрали, Йвасю Коновченку могилу насипали, у семипьяднѝ пищалѝ грѣмали, у суремки жалôбно выгравали, славу козацьку выхваляли...

То у суботу *проти недѣлѝ* приснився удовѣ сонъ *дивнесенькіѝ* на прочудъ. То вона одъ сна прочинала, на базарь выходжала, которѝ старѝ *сусѣды* зустрѣвала, своѝ сонъ повѣдала... Хочъ старіѝ *сусѣды* сеѝ сонъ добре знали, удовѣ правды не казали

[2]) Пропущено — не честь.

— Ты, удова, не плачъ не журися, бо уже твôй сынъ Ивась *одружився:* понявъ собѣ дѣвку Туркеню, у зеленôй сукнѣ *у золотому очѣпку.* Богъ ёму допомôгъ, гараздъ живе, *поживае,* податû не дае, хлѣба не присѣвае, — нихто ёго не зачѣпае.

Тогдѣ удова до господы прибувала, словами промовляла:

— Хвалю тебе, Господи и благодарю! Хоча мôй сынъ буде по вôйськахъ ходити: буде минѣ зъ кимъ у господѣ слово заговорити, зъ невѣсткою тугу роздѣлити!

Скоро пôсля того стали козаки табуръ знûмати, у городы христіяньскû уступати. Скоро тее стара удова зачувала, великую радôсть мала, цеберъ меду й конву горѣлки наточила, у брамѣ стала, сына свого выглядала, старого козака й молодого о своёмъ сыну пытала. *Первая и другая* сотня наступае, удова сына не выдае. Третя сотня пôдъ полковою корогвою — самъ хоружій по переду йде, удовиного коня за повôдъ гостинця веде.

То *удова* коня уздрѣла, *уся* обûмлѣла. Ударилась крижемъ о сырую землю, *до небесъ руки пôдôймала, лаяла проклинала:*

— Ой, Хвилоненку, бодай ты собѣ *нû щастя, нû долû* не мавъ, якъ ты мого сына зъ мѣжъ вôйська, мовъ мизиный палець утерявъ!

Тогдѣ самъ Хвилоненко Корсуньській полковникъ зъ коня *уставае,* удову пôдъ плечи *хапае, словами промовляе:*

— Стôй, удово! не плачъ не журися, мене *козака* молодого не лай, не проклинай! бо я твого сына на герець гуляты не посылавъ: вôнъ самъ *козацькую охоту* мавъ!

Тогдѣ удова — не убого ся мала: три сотнû вôйська *до себе* на хлѣбъ на сôль закликала: *заразомъ* похороны й весѣлля Ивасевû одбувала, полковниковû козацького коня дарувала, старшимъ шаблû й пищали Ивасевы роздавала.

Полягла козацька молодецька голова,
Якъ одъ вѣтру на степу трава;
Слава не вмре, не поляже,
Лыцарство козацьке усякому роскаже!

Памятники и Образцы 1853. с. 205 — 210.

У. Коновченко.

(Слова що не сходяться з вар. Г зазначені курсивом).

Въ славнûмъ мѣстѣ *у Черкасѣ,* [1]) тамъ жила вдова, (1 Г)
Вдова Коновчиха, красна, молода; (2 Г)
Мала вона сына одного, Ивася [2]), (3 Г)
Тай той ся сынъ на вôйну наперае: (4 Г)
„Гей! [3]) мати жь моя, рôдненькая мати! (5 Г)
Пусти мене съ Козаками погуляти, (6 Г)
Щобы отцевскую славу не втеряти! (7 Г)
— „Ой, сыну мôй, *Коновченьку, сыну мôй,* Ивасю! (9 Г)
Чи ты, мôй сынонька, не маєшь де бути? (10 Г)
Чи ты, мôй сынонька, не маєшь що пити? (11 Г)
Чи ты, мôй сынонька, не маєшь що ѣсти?“ (12 Г)
„Гей, гей, мати жь моя, рôдненькая мати! (13 Г)
Таки пôду съ Козаками погуляти, (14 Г)
Щобы отцевскои славы не втеряти!“ (15 Г)
— „*Можешь, мôй сыноньку, дома поживати,*
Можешь Козакôвъ на хлѣбъ-сôль спрашати,
Будуть тебе Козаки и такъ поважати“. —
„*Ой не буде мня, мати, нихто поважати,*
Будуть мня Козаки гречкосѣемъ звали,
Коня мого вороного приблудою величали.
Ей! хочется мати пôдъ Тягиню погуляти,
Щобы отцевскои славы не втеряти!“—
Пôшла мати до церкви Богу ся молити, (16 Г)
А вôнъ зачавъ отцевскои зброи смотрѣти; (17 Г)
Знайшовши, зачавъ полою вôдтерати, (18 Г)
Козацьку барву приберае, зброю наряжае,
И чимъ [4]) скорѣй собѣ на герцъ поспѣшае. (19 Г)
Дали сусѣды мамцѣ до церкви знати, (20 Г)
Покинула вона та й службы слухати, (21 Г)
Сама побѣгла свого сына доганяти: (22 Г)
Ей, сыну мôй, сыну, вернися до дому!“ (23 Г)
— „Ой! не вернуся, моя мила мати, (24 Г)
Таки пôду съ Козаками погуляти, (25 Г)
Щобы отцевскои славы не втеряти!“ (26 Г)
Мати ся вернула: „Бодай же тя, сыну, (27 Г)
Бодай тя, сыну, три недолû спôткало! (28 Г)
Одна недоля, щобъ тя *Козаки* не *злюбили,* (29 Г)
Та й до свого курѣня щобы не пріймили; (30 Г)
Друга недоля, бы *тя* яснû мечи порубали; (31 Г)
Третя недоля, щобъ тя кулû пострѣляли!“ — (32 Г)
Якъ пріѣхавъ Коновченько до обозу: (33 Г)
Тамъ *всѣ Козаки взяли ся изъ нимъ* витати, (34 Г)
Старшина его дуже собѣ *полюбила,* (35 Г)
Та й до курѣня *заразъ го* пріймила. (36 Г)
Съ самимъ *Гетьманомъ* [5]) и снѣдае й обѣдае... (37 Г)
Козаки го не пускають — вôнъ ся наперае: (38 Г)
„*Ой, Атаманы, вельможнїи паны!*
Пустѣть мене на Черкеню долину гуляти,
Славы, лыцарства Козацькому вôйську доставати,
Та и отцевскои славы не втеряти!“ (41 Г)
— „*Ой ты, Коновченьку, молода детино,*
Не йди съ Козакамы на Черкеню долину!
Бо ты нû на полѣ, нû на морѣ не бувало,
Смерти Козацькои коло себе не видало.
Якъ ты съ Туркôвъ кровъ уздришь, на кони зôмлѣєшь, (43 Г)
На кони зôмлѣєшь и до дому не пріѣдешь“. (44 Г)
„Ой таки пôду съ Козаками погуляти, (45 Г)
Щобы отцевскои славы не втеряти!“ — (46 Г)
Ой рано, ранесенько и коника сѣдлае, (47 Г)
И коника сѣдлае, а на Бога не *гадае,* (48 Г)
На Бога не гадае, та на вôйну ся наперае.
Ой выѣхавъ съ Козаками — и Козаки ся росступають, (50 Г)
Козаки ся росступають, ему Бôгъ допомагае, (51 Г)
Єму Бôгъ допомагае, а вôнъ Туркôвъ рубае, (52 Г)
На арканъ бере, въ неволю посылае.
Ой у вечѐръ *Коновченько до обозу повертае.* (53 Г)
„Ой чи ѣвъ ты вечероньку?“... его *Гетьманъ* [5]) пытае. (54 Г)
— *Ой, батьку Гетьмане,* я то теперь лыцарства дôставъ, (55 Г)
Бо я всѣмъ передъ вѣвъ, жадного ся не страхавъ!“ — (56 Г)
То его Гетьманъ ласкаво пріймае,
Коло себе сажае, славу его выхваляе.

---

[1]) Порівн. примітку 1 до вар. Г., [2]) Порівн. прим. 2 до вар. Г., [3]) Пропущено — гей, [4]) У вар. Г — чи
[5]) Порівн. прим. 6 вар. Г.

Ой рано ранесенько и горѣвки ся напивае, (57 Г)
И ѣсти ся доправуе, и на вôйну ся зберае. (58 Г)
„Ой сыну, Коновченьку, треба ся впередъ вмыти, (59 Г)
И Богу ся помолити, вôттакъ на вôйну ити!“ (60 Г)
— „Ей! *батьку. Гетьмане!* Я ся вчера не моливъ, (61 Г)
И лиця'мъ не мывъ, *а предцê* тилько Туркôвъ побивъ“. (62 Г)
„Ей, сыну, Ивасю! треба ся, сыну, впередъ умыти, (63 Г)
И Богу ся помолити, та й горѣвки не *пити*; (64 Г)
Бо горѣвки *напьешься* — сонъ головку похилить, (65 Г)
И зобачуть тя Турки — то *с'ны* тя порубають“. (66 Г)
— „Ей, *батьку, Гетьмане! Я ся ихъ* не страхаю, (67 Г)
Най ся они мене страхають, якъ я выйду *погуляти*“. — (68 Г)
Гей! поѣхавъ на вôйненьку — сонъ головку похиляе, (69 Г)
Ивасенько коникови *по гривѣ ся* постеляе. (70 Г)
Ой уздрѣли *Турки* — прибѣгли, его порубали: (71 Г)
„Слава тобѣ, Боже, що мы *го* дôстали! (72 Г)
Тото вôнъ насъ много людей збавивъ!“ — (73 Г)
Тогдѣ Коновченько собѣ пригадавъ:
„Тото мене моей мати слова спôткали! (75 Г)
Гей, гей, милый Боже! тото я ѐй не слухавъ! (76 Г)
Ой не кажѣть мамѣ, що такъ марне *згибаю*, (77 Г)
Але кажѣть, що три барвû на рôкъ *убераю:* (78 Г)
Ой убераю на веснѣ та зелененькую,
А въ осени чорненькую, а въ зимѣ бѣленькую“. — (79 Г)

Ой йдуть Козаки зъ вôйны — вышла *его* мати, (80 Г)
Свого сына выглядати. (81 Г)
Перша сотня наступае, вдова сына не видае. (149 — 150 Б)
Два Козаки зъ вôйны йдуть, еи сына коня ведуть.
Вона тому не звѣрила... (85 Г)
Ой выйшла вона на могилу, подивитися у долину: (86 — 87 Г)
Друга сотня наступае, вдова сына не видае. (149 — 150 Б)
Два Козаки зъ вôйны йдуть, еи сына зброю несуть. (88 — 89 Г)
Вона й тому не звѣрила. (90 Г)
Выйшла вона на могилу, подивится у долину, (96 — 97 Г)
Третя сотня наступае, вдова сына не видае, (149 — 150 Б)
Два Козаки зъ вôйны йдуть, еи сына барву несуть.
Вона й тому не вѣрила, ще ся запытала:
„Чи далеко мôй сынъ йде? То вôнъ дуже *знать замлѣвъ*, (91 — 93 Г)
Що вôнъ свою зброю не нêсъ, що вôнъ свого коня не вêвъ? — (95 — 94 Г)
Ой выйшла вона на могилу, подивится у долину: (96 — 97 Г)
Всѣ *Козаки* зъ войны йдуть, еи сына головъ несуть, (98 — 99 Г)
Та й ей показали — *тяжко повздыхали:* (100 Г)
Ой, вдово, Коновчихо, нема твого сына, Ивася! (101 — 2 Г)
Турки его пострѣляли, та й на смерть го порубали!“. (103 — 4 Г)

Головацький ч. I с. 9.

---

16. ХВЕДІР БЕЗРІДНИЙ.

На перший погляд дума про Безрідного здається дуже популярною думою—її не бракує ні в одній збірці дум від Цертелева почавши, а в деяких маємо навіть по два-три варіянти. Але в дійсності се багатство записів пояснюється більше смаком записувачів до сеї думи, і не являється доказом її популярности між кобзарями XIX-го ст. Ся дума, може колись і популярна, занадто виразно забарвлена становим козацьким кольоритом, аби користуватися таким успіхом у пізнішої не козацької суспільности як більш позастанові Азовські брати або навіть Коновченко. Інтерес до Безрідного самих співаків не міг би також захопити публіку. І справді, дванадцять варіянтів, що подані нижче і записані на протязі цілого століття походять від сьоми тільки кобзарів, та й з тих один вивчився сеї думи з книжки, як признавався сам, інші ж знали її здебільше не твердо.

I. Варіянт **А** — „Повѣсти малороссійскія"—Житецький, Мысли о малорусскихъ народныхъ думахъ, 1893 с. 207. Текст записано від кобзаря Івана мабуть на Миргородщині, коло 1810 р. Ріжниці між текстом Житецького і копією Маслова [1]) та ріжнодруки Костомарова (у Костомарова надруковано рр. 7—20, 22—29, 55—67 варіянту **А**) [2]) див. у примітках. Поділ рядків „копії" поданий як звичайно цифрами в кінцях рядків варіянту **А**.

Варіянт **Б**—Цертелевъ, Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней, 1819. Текст записав він сам від невідомого кобзаря мабуть на Миргородщині в 1814 р.

Варіянт **Б₁**—Антонович і Драгоманов, Историческія пѣсни малорусскаго народа, 1874 с. 251 (варіянт Д). Текст не має помітки від кого він здобутий; надруковано його в скороченні так зв. „алгеброю", в повному вигляді він виявляється цілком ідентичним з текстом Цертелева. Маленькі ріжниці подаємо згідно з прийнятим нами порядком [3]) як варіянт **Б₁**.

Варіянт **В**—Метлинський, Народныя Южнорусскія пѣсни 1854, с. 440. Текст записав Н. М. Білозерський від кобзаря Івана Романенка в Бритапах Борзенського пов. на Чернігівщині, мабуть на початку 1850-х рр.

Варіянт **В₁**—Там же с. 441. Маленьке доповнення до попереднього тексту записане від того ж кобзаря тим самим записувачем.

Варіянт **Г**—там же с. 442. Записав Куліш від кобзаря Андрія Шута, в Олександрівці Сосницького пов. на Чернігівщині, мабуть у вересні 1853 р. Уривок.

Варіянт **Ґ**—Записки Юго-Западнаго Отдѣла И. Р. Г. О. т. I 1873 с. 18. Текст записав О. Русов від кобзаря Остапа Вересая, з Калюжинець Прилуцького пов. на Полтавщині. Де зроблено запис і коли, не відомо; мабуть не довго перед друком.

Варіянт **Д**—там же, нотні додатки с. 1. Нотний запис М. Лисенка від Вересая зроблений не відомо де і коли.

Варіянт **Е**—Українські записи П. Мартиновича, 1906. с. 12. Текст записав він сам від кобзаря Івана Кравченка-Крюковського, в Лохвиці на Приліпці 20 травня 1876 р.

Варіянт **Є**—В. Горленко, Иванъ Крюковскій, „Киевская Старина" 1882 кн. XII с. 510. Текст записав він сам від Ів. Крюковського в Лохвиці, мабуть того ж 1882 року.

Варіянт **Ж**—М. Сперанскій, Южно-русская пѣсня и современные ея носители, 1904 с. 18. Текст записав він від кобзаря Терешка Пархоменка з Волосківців Сосницького пов. на Чернігівщині, коли і де записано не зазначено.

Варіянт **Х**—Б. Грінченко, Думи Кобзарські, 1897, с. 57. Під текстом помітка: „записано від кобзаря Остапа Вересая"—в дійсності ж се текст зложений з варіянтів **Б** і **Ґ**.

II. Наш список варіянтів вимагає пояснення, бо він може здаватися дуже неповним: так напр. Єрофеїв згадує у Антоновича і Драгоманова два нові тексти сеї думи, тимчасом як ми відзначуємо тільки один, і то, як додаток до Цертелева. **Б₁** Єрофеїв зазначує, як передрук з Метлинського (Записки наукового тов-а в Київі кн. VII, 1910 с. 38, третій рядок знизу), хоча у Метлинського його не було. В дійсності справа стоїть так: в збірці Метлинського надруковано три варіянти (наші

[1]) Про „Повісти" і копію Маслова див. том перший корпусу сс. XXI—XXX.
[2]) Исторія Козачества в памятникахъ пѣсенного творчества. Собр. Сочиненій кн. VIII с. 756—757, 758.
[3]) Див. том. I с. X.

В, **В₁** і **Г**), у Антоновича ж і Драгоманова надруковано шість варіянтів: як передруки **Ґ** Цертелева, за Максимовичем (наш **Б**), і текст Вересая (наш **Ґ**), з Метлинського доповнення до тексту Білозерського, у нас **В**[1], решту ж, 3 тексти, надруковано нібито вперше. Се тексти Білозерського від Романенка і Куліша від Шута, що були друковані у Метлинського і видно Куліш прислав їх видавцям Историческихъ пѣсенъ не відзначивши, може й забувши, що сі тексти вже були друковані в 1850-х рр., а сі видавці не звірили їх зі збіркою Метлинського й надрукували як першодруки. Третій текст (у нас **Б₁**) в Историческихъ пѣсняхъ не має помітки про своє походження, але видно, що се виправлений текст Цертелева; хтось з співробітників Антоновича і Драгоманова переписав його з рукопису прочитавши букву ш в слові у ш к а л и як с и (усикали—усікали), і се єдина ріжниця між **Б** і **Б₁**. З чийого саме рукопису було переписано сей текст, судити не беремось, порівнюючи інші поправки з відомими передруками—гадаємо, що се мусів бути рукопис Максимовича для його видання 1834 р. (див. примітки до вар. **Б**). Єрофеїв, держачись варіянтів надрукованих у Антоновича і Драгоманова і доповнивши свій список новішими записами, не відзначив текстів надрукованих у Метлинського, ми ж як і раніше подаємо тексти за першодруками і передруки Антоновича і Драгоманова відмічаємо лише в міру потреби в примітках.

Варіянти **Ґ** і **Д** записані від одного співця—Вересая, один зі співу під кобзу, другий видано з проказування. Ріжниці між текстами помітні і цікаві. Д. Ревуцький друкуючи сю думу скомбінував сі тексти (Українські думи та пісні історичні, 1919 с. 137). В примітках до вар. **Д** ми подаємо його зміни.

Варіянти Крюковського **Е** і **Є** записані від кобзаря на відступі 5—6 років і надруковані тут кожне окремо—ріжниці між обома варіянтами чималі.

Варіянт **Ж** Пархоменка має очевидно книжне походження і ак. Сперанський пише, що кобзар, як сам признався, вивчився Хведора Безрідного з „Дум Кобзарських" Грінченка, а музику перейняв від Лисенка. Сперанський завважив одначе, що текст Пархоменка де-не-де відбігає від Грінченкового, а саме початок Пархоменка ближчий до невільничого плачу, Грінченкового другого (див. в т. 1 № 1 вар. *X*). На нашу думку се пояснюється тим, що в дійсності Пархоменко вчився не Грінченкового тексту Безрідного, а Вересаєвого (наш ı), і мабуть також за допомогою Лисенка. Дійсно вар. **Ж** у всіх деталях вислову дуже близько держиться вар. **Ґ** і ріжниці між ним і вар. **Ґ** малощо більші ніж між обома варіянтами Вересая — **Ґ** і **Д**, а менші ніж між **Е** і **Є**, що теж записані від одного співака—Крюковського. Властиво у Пархоменка є тільки два рядки таких, що він їх не міг взяти з вар. **Ґ**, ряд. 2 і 5. Першого з них нема ні в однім іншім варіянті сеї думи, се власний додаток Пархоменка. Другий є тільки в варіянті **А**, але неймовірно, щоб Пархоменко знав його. На текст же Грінченка не вказує ніщо. Сей текст, вар. X зложений з вар. **Ґ** і йому додано початок з **Б**.

Щодо приналежности сих варіянтів до певних кобзарських центрів, то наші відомості дуже невиразні. Варіянти **А** і **Б** записані правдоподібно обидва на Миргородщині, але ріжниці між ними досить значні. **Б** починається описом спокійного обіду Хведора і його джури в степу, що зненацька переривається нападом Татар, і такого початку не має ні один інший варіянт. Решта ж оповідання варіянту **Б**, хоч сей варіянт і коротший в деталях ніж інші варіянти, держиться звичайної схеми: передавання джурі козацького добра, посилання його до козаків, та козацький похорон. Все ж таки сей початок і загальна короткість тексту відріжняє варіянт **Б** від решти варіянтів сеї думи.

Тимчасом другий старший текст, варіянт **А**, теж мабуть з Миргородщини походженням, має початок цілком подібний до всіх інших варіянтів з Полтавщини: се опис побоєвища по „потребі царській". Відзначна риса сього варіянту—згадка про звістку до дому рр. 22—35, що підкреслює лицарський кольорит думи (вірний слуга заміняє вмираючому лицареві всю родину); але вона могла бути навіяна Самарськими братами, яких той же сліпий Іван співав також (див. т. 1 с. 140 № 11 вар. **А** рр. 32—36 і 50—51). Взагалі ж сі ріжниці між **А** і **Б**, варіянтами, можливо записаними в межах одного повіту, зайвий раз підкреслюють ріжницю між співаком (чи співаками) Цертелева й „рапсодієм Іваном" „Повѣстей"; не вважаючи на територіяльну близькість вони мусіли належати до ріжних шкіл, або стояли під впливом ріжних кобзарських центрів. З сих двох шкіл та, до якої належав співець Цертелева (варіянт **Б** нашої думи), слабше зазначилася своїм впливом між іншими записами Хведора Безрідного, ніж друга школа (варіянт **А**).

Тексти записані від Вересая і тексти від Крюковського, дуже подібні одні до других, належать до сеї другої школи. Вони мають однаковий початок як і вар. **А** і держаться його схеми оповідання, тільки позбавлені згадки про дім і значно ампліфіковані. Се позволяє нам вважати вар. **А** і тексти Вересая (вар. **Ґ** і **Д**) та Крюковського (**Е** і **Є**) за приналежні до одної традиції—правда, мало відмінної від інших способів співання сеї думи, що зустрічається в інших місцях, але зате традиції дуже міцної. Мало в якім іншім випадку зустрічаємо таку велику подібність між пізнішими записами від кобзарів і найстаршим текстом „Повѣстей", як у сій думі; неменш разюча й подібність між текстами Вересая і Крюковського. Коли ж запитаємо, де джерело сих спільнот? яке се місце звідки вийшли всі сі співаки і винесли один спосіб співання сеї думи; то мусітимемо зазначити такі пункти: Крюковський хоч у Лохвиці жив і в Лохвицькім повіті вчився, належав до „зіньківської науки".

Його вчитель, Кравченко, був учнем Хмельницького з Зіньківського повіту, і Гаврило Вовк, від котрого Крюковський багато „поняв“ скінчивши вже свою науку, був теж зіньківським кобзарем. Таким чином в головному репертуар Крюковського—зіньківський. З огляду на сумежність Зіньківського повіту з Миргородським і близьке сусідство тутешніх кобзарів, подібність миргородського вар. **А** і тексту Крюковського не має в собі нічого дивного, хоча треба зазначити, що ми не знаємо точно від кого Крюковський перейняв саме Безрідного, інші ж зіньківські кобзарі сеї думи не співають.

Подібності варіянту Крюковського з Вересаєвим на нашу думку пояснити не так легко. Горленко пояснював подібне в репертуарі обох кобзарів територіяльною близькістю—їх належністю до сумежних повітів: Лохвицького і Прилуцького. Але в дійсності се арґумент слабкий, бо подібність ся не така вже очевидна і в ріжних випадках дуже не однакова; прим. Вересай зовсім не знав Олексія Поповича, якого співав Крюковський, а співав Бурю (про се див Думи т. I с 79—80). Варіянти Азовських братів Вересая і Крюковського належать також до ріжних редакцій (див. т. I с. 92). Се пояснюється зовсім природньо тим, що Вересай здобував свою професійну освіту в зовсім інших місцях ніж Крюковський і зложив собі взагалі досить еклектичний репертуар. Зокрема щодо Безрідного ми висловили здогад, що Вересай перейняв його не від майстра, а від „побочного старця“ в одній з своїх численних подорожей (див. т. I с. XXXVII). Тепер можемо додати до того, що перейняв він її певно від якогось кобзаря з центральної Полтавщини, може Миргородщини, де очевидно культивовано редакцію сеї думи з заспівом „По потребі, по царській“ (вар, **А**, **Ґ-Д**, **Е-Є**, через книжкову передачу належить сюди і вар. **Ж**)

Решта зазначених у нас ориґінальних записів походить з Чернігівщини, від кобзаря Романенка з Борзенщини і від сосницького кобзаря Шута. Хоча ми не знаємо про якийнебудь зв'язок між сими кобзарями, мусимо зазначити подібність між їх текстами сеї думи. Безумовно, що Романенко знав її ліпше хоч теж не докладно; Шут же частину проказав прозою, видно дуже слабо пам'ятаючи сю думу, а з запису надрукованого у Метлинського (наш вар. **Г**) видно, що він зовсім не знав її кінця. Друкуючи сей текст „алгеброю“ Антонович і Драгоманов відзначили, правда, що кінець сього варіянту такий самий, як кінець Романенкового (наш вар. **В**, рядки 21—49). Се одначе зовсім не ймовірно, бо варіянт Шута називає Хведора не Безрідним, а „осаулою богуславським“ (очевидно підо впливом якоїсь невільницької думи, хоча Шутів плач не згадує Богуславця, див т. I № 1 вар. **Б**). Чи Куліш посилаючи Антоновичу і Драгоманову уривок Шута доповнив його з іншого тексту, як се нераз робив, чи зроблено сю помилку при виданні „Историческихъ пѣсенъ“, сього не вгадуємо, але безумовно сей текст в тім вигляді, як він був надрукований у Метлинського ближчий до того, як співав його сам Шут, ніж передрук Антоновича і Драгоманова. Співав він його тільки уривком, плутаючи дещо і в початку: так увів він туди Криницю Салтанку, що про неї співають інші кобзарі Сосницької школи в думі про Озовських братів (див. т.I № 10 вар. **З**, **С**, **Т**).

Як же повинна була виглядати ся дума в виконанні інших чернігівських кобзарів, се бачимо з тексту Романенка (наш вар. **В**): він ріжниться від полтавських варіянтів початком, що не говорить про побоєвище, а просто про вмираючого лицаря „над сагою Дністровою“; - Шут (вар. **Г**) співав замість того під „похилою вербою“, у Романенка ж „верба“ згадана тільки в кінці. (Сю „похилу вербу“ до речі згадує і вар. **А** разом і з сагою дніпровою, а не дністровою!—вар. **А** ряд. 7—8). Далі у Романенка Хведір просить джуру подати йому лікарську поміч, промити рани і завинути їх бавовною, чого нема в полтавських варіянтах. Навпаки, в варіянті **А** ми бачимо навіть пропозицію джури післати за поміччю додому, від чого Хведір відмовився. Сей уступ варіянту **В**, що нагадує подібний уступ Самарських братів, ледви чи прийшов до Романенка з сеї думи, бо Романенко „Самарських братів“ не знав. Але можливо, що „Хведір Безрідний“ дійшов до Романенка в сьому конт. мінованому стані від інших кобзарів. Романенко хоч знав Безрідного краще ніж Шут, теж був не дуже певний в сім тексті, се видно з виразного пропуску між рядками 20 і 21 варіянту **В**. Се ще раз підтримує нас у певності, що в XIX-ім ст. дума про Хведора Безрідного вже мало вживалася в кобзарськім оточенні. В інтеліґентних колах вона була одначе люблена і популярна—головно, мабуть, завдяки нотному записові Лисенка і ще й тепер вона являється концертним нумером для кобзарських концертів. Пощастило їй і на переклади на чужі мови.

III. З дослідчого боку сій думі не пощастило: література сеї теми вичерпується побіжними міркуваннями видавців ріжних варіянтів. Так Максимович, передруковуючи варіянт Б, в своїм збірнику 1834 р. зазначив, що „сей курінний отаман“ може є той Безродний (Фома) що був військовим писарем при „хороброму Гетьмані Богданку“ (с. 5). В збірнику 1849 р. він зробив таку довідку: „За часів гетьмана Богданка, Безрідний служив за військового писаря (1573-7). Його називають і Федором і Хомою; та ся ріжниця в імені не має великої ваги. Подібні протирічності не рідке явище, сам гетьман Богданко з'являється в ріжних писаних пам'ятниках під іменем Федора і Якова, гетьман Скалозуб в історії (очевидно „Історії Русів“) називається Дем'ян, а в думі (про „Самійла Кішку“) Семен“ (с. 25).

Антонович і Драгоманов (т. I с. 255), навпаки, були тої думки, що „в літописах нема такої постаті, до котрої можна б віднести сю думу“. Дума мусіла зложитися не скорше як в кінці XVI в.,

а мабуть значно пізніше, бо видавці бачать в ній риси з часів після Хмельниччини. З'явилась дума в осередках козачої старшини, про що свідчать докладні і розкішні описи одежі отамана Безрідного. В вар. Б (наш **В**) ряд. 22 і вар. Е (наш Д) ряд. 14—15 одіж Федора Безрідного представлено відповідно до умов часів після Хмельницького багато прикрашеною золотом, а в варіянті Е (нашім **Ґ**), Федір „з'являється з чималим багажем". Дальше Антонович і Драгоманов подають деякі відомості про козачу одіж і її опис з Исторіи Новой Сѣчи, Скальковскаго, 1846 І с. 327 - 328 Нарешті маємо пояснення слова „упкали" і „сурма". Висловлена також думка, що варіянт **Ґ** (Вересая) довший від інших, своїм початком відходить від основної теми; сей початок приріс, мовляв, до нього від інших дум про Невільників (див. т. І № 2 вар. Г, с. 1—4).

О. Міллер, що характеризував думовий репертуар Вересая і підкреслював в ньому родинний момент, знайшов його і в думі про Безрідного. На його думку помираючий згадав би перед смертю свою сем'ю—але він „Безрідний" і тому військове товариство стає йому за кревну родину (Малороссійскія думы и О. Вересай. Древняя и новая Россія, 1875 № 4 с. 355).

На думку Костомарова (Исторія козачества въ памятникахъ ю.-р. народнаго пѣсеннаго творчества, передрук в Собраніи Сочиненій кн. VIII с. 755) дума про Хведора Безрідного з'явилася на тлі особливого інтересу до сумних степових пригод козацтва, особливо до смерти в степу—теми що була близька і болюча багатьом родинам козацької України. Ім'я Безрідний він не бере як ім'я власне, як се робив Максимович, але вважає його прізвищем козака-сироти взагалі, „безрідного і безплемінного",—се прізвище, що теж прикладається до героя думи, стверджує мовляв сю думку. Рядки 45—46 **В** варіянту Костомаров вважав доказом того, що дума зложилася в крузі людей, що стояли на чолі козацтва, і співалася спершу між ними, поки перейшла в народні маси через „бродячих кобзарів".

Ф. Равіта що кладе великий натиск на демократичні ідеали дум, робить застереження щодо Кішки і Хведора Безрідного, як представників старшинської верстви. Але й вони, мовляв, цікавлять думу тільки як члени козацького товариства (Tygodnik ilustrowany, Warszawa 1890 № 19).

В праці Лисовського (Опытъ изученія малорусскихъ думъ) знаходимо такі думки про думу про Хведора Безрідного: Лисовський вважає сю думу уривком якоїсь забутої думи, що зникла, лишивши тільки сей найбільш життєздатний уривок. Своїм характером ся дума мала належати до дум про самітню смерть, як от думи про утечу трьох братів з Азова, про Самарських братів і про смерть сироти на морі (дума про Бурю на Чорному морі). „Головний момент в думі—се неохота Хведора помирати самітнім". Але опис смерти і військового похорону, думає Лисовський, наближає сю думу і до думи про Коновченка (с. 46—7).

Натомість Житецький в своїх Мислях приєднався до думки Костомарова про старшинське походження думи: Він завважує, що Хведір сам називає себе паном—в варіянті **В**, який Житецький разом з варіянтом **Д**, вважає за новий. Найстаршим він вважає варіянт **Б** Цертелева (він називає його Максимовичевим, хоч зазначає що Максимович тільки передрукував його). „Його початок переносить нас в давніші віки, коли Федір Безрідний міг стати жертвою необережности в пограничнім военнім житті з Татарами" (с. 206).

Варіянтом Цертелева-Максимовича займавсь Каманін (Записки Ук. Н. Тов. в Київі кн. XI с. 64), зачисляючи Хведора Безрідного до багатирів—сторожів руської землі. Сього багатиря, на думку Каманіна, можна зближувати з подільським полковником Хведором Михайловичем, що в 1658 р. в своїм листі з Межибожа до п. Станіслава Беньовського називав себе „стражником пограничним".

З думкою Лисовського, що ся дума тільки уривок, полемізує Єрофеїв: на його гадку ся дума може передавати і звичайну подію козацького побуту. Передача зброї джурі зближує сю думу, в очах Єрофеєва, з думою про смерть Хмельницького і його скликання старшини, щоб передати їй булаву. „Основний мотив затемнено вставками про смерть Козака в степу". Ближчими до основного тексту Єрофеїв вважає групу варіянтів **Ґ**, **Є**, **Е**, **А** (порядок переліку Єрофеєва).

А. Федоръ Безродный.

Тыей дороги
Потребы выйсковой[1]), 1
Противъ земли цесарской[2]), 2
Небагато выйска козацкаго понажено[3]) 3
И передъ мечемъ положено[4]), 4
Ни одной[5]) души живой козацкой не оставлено, 5
Только[6]) подъ зеленою, похилою вербою, 6
Надъ днѣпровою сагою, 7
Надъ холодною водою[7]), 8

---

[1]) Копія Маслова виправлено — тіеи, войсковои· в кінці рядку знак запитання (?), який на Драгоманівській копії було закреслено. [2]) Копія Маслова—цесарськои. [3]) Копія Маслова—додано (?). [4]) Копія Маслова — примітка: Порубано, прим. записавшаго. [5]) Коп. Маслова — однои. [6]) Костомаров — тильки. Копія Маслова — тільки підъ. [7]) На копії Маслова проти сих восьми рядків дописано — у Макс. нѣтъ.

Лежитъ козаче молодый,
Товарищу выйсковый[8]), 9
Федоре[9]) безридный, 10
Атамане куринный, 11
Постреляный,
Порубаный,
На раны смертельныя[10]) изнемогае, 12
Ни[11]) отецъ, ни[11]) мати[12]), ни[11]) родина кревна, сердечна того не знае. 13
То только[6]) у его слуга сидитъ, 14
Изъ днѣпровой саги холодной воды набираетъ[13]), 15
Раны козацкія, смертельныя промываетъ[14]), 16
До Федора[9]) Безроднаго словами промовляетъ:[15]) 17
„Папе мый[16]) молодый,
Федоре[9]) безрыдный! 18
Добре мы дбаймо, 19
До твого отца и паниматки, до родины сердечной,[17] выйскомъ днѣпровымъ накажимо, 20-21
Нехай твой отецъ и мати добре дбае, 22
Покрывало тоненькѣ тебѣ[18]) пересылае,— 23
Нехай бы[19]) могли знати, 24
Якъ тебя на чужой сторонѣ[20]) поховати“. 25
Федоръ[9]) безродный тое зочувае, 26
Словами промовляе: 27
„Слуга мой молодый!
Не поможетъ[21]) мнѣ на чужой сторонѣ покрывало тоненьке, 28
Ты мени, слуга, на чужой сторонѣ отецъ и мати рыдненька[22]), 29
И братъ, и сестрица вирненька: 30
Добре ты, слуга молодый, дбай, 31
Изъ мого позлочистаго комера[23]) шовкову тягиню снимай, 32
На добраго коня сидай, 23
Промежду выйскомъ козацкимъ проѣжжай: 34
Чи будешъ ты угоденъ выйску днѣпровому, 35
Али бо[24]) атаману кошевому“. 36
Слуга молодый добре дбае, 37
Съ позлочистаго комера[23]) шовкову тягиню снимае, 38
На добраго коня ссѣдае[25]), 39
Между[26]) войскомъ козацкимъ поѣжжае, 40
Отамане кошовый тое забачае, 41
Словами промовляе: 42
„Слуга молодый!
Не своимъ ты конемъ поѣжжаешъ, 43
Не своею сбруею выхваляешся, 44
Дести[27]) свого пана убилъ альбо ранилъ[28]), 45
Али бо[29]) козацкой души тѣла избавилъ“[30]). 46
Слуга молодый добре дбае, 47
Съ коня вставае,
Словами промовляе: 48
„Отамане кошовый!
Я свого пана не убилъ, ни зрадилъ[30]), 49
Ни[11]) козацкой души тѣла не збавилъ: 50
То жъ его турецкая булатна сабля порубала, 51
То жъ его стрѣлка-янычарка[31]) пострѣляла“. 52
Отамане кошовый тое зачувае, 53
Словами промовляе: 54
„Козаки[32]) панове-молодцы!
Добре вы дбайте, 55
На кони козацкіе сѣдайте, 56
Коло лугу Базавлугу[33]) объѣжжайте, 57
Федора безроднаго живого заставайте“. 58
Козаки тогди добре дбали, 59
Коло лугу Базавлугу[33]) объѣжжали, 60
Федора безродного живого не зостали[34]), 61
Саблями, надолками[35]) суходылъ копали, 62
Шапками, приполами землю носили, 63
Семиперстную могилу высыпали, 64
Изъ семипядныхъ пищаль пострѣляли. 65

П. Житецький, с. 206-209.

---

[8]) Копія Масл. — войськовий. [9]) Копія Маслова і Костомарова—Хведоре. [10]) Костомаров — смертельнып. [11]) Костомаров—нѣ. [12]) Копія Масл. — ненька. Зверху дописано олівцем—мати. [13]) Копія Маслова і Костомарова — набирае. [14]) Коп. Маслова і Костом. сей рядок — Рани Козацьки, смертельнії (Копія —*ния*) промивае. [15]) Коп. Маслова і Костом. — промовляе. [16]) Коп. Маслова і Костом. — мій. [17]) Коп. Маслова — сердечное. [18]) Коп. Маслова і Костом. — тобі. [19]) Коп. Маслова і Костом. додано — ми. [20]) Коп. Маслова — якъ на чужой сторони тебе. [21]) Коп. Маслова — поможе. [23]) Коп. Маслова — рідненьке. [23]) Коп. Маслова — Коміра. [24]) Коп. Маслова — они бо. Зверху написано — али бо. Додано знак запитання (?) і закреслено. [25]) Коп. Маслова — сідае. [26]) Коп. Маслова — меж. [27]) Коп. Маслова — Десь ти. [28]) Коп. Маслова — вбив, зранив; Костомаров — вбив, ранив. [29]) Коп. Маслова — альбо; Костомаров — либо. [30]) Коп. Маслова і Костом. — збавив. [31]) Коп. Маслова — і яничарська; Костомаров — татарська. [32]) Костомаров — пропущено. [33]) Коп. Маслова і Костомарова — Базавлуку. [34]) Коп. Маслова — застали. [35]) Коп. Маслова — наділками.

Б. Смерть Федора Безроднаго.

По надъ Сагою [1])
Днипровою,
Молодый Козакъ обидъ обидае,
Ни думае ни гадае,
Що на ёго молодаго,
Щей на Чуру малого,
Бида настигае [2]),
То не вербы Луговіи зашумилы [3]),
Якъ Безбожни [4]) Ушкалы налетилы,
Феодора Безриднаго,
Атамана [5]) Куриннаго,
Постреляли, порубалы,
Тилько Чуры непіймалы [6]),
То малый Чура до Козака прибувае,
Раны ему глубокіи промывае;
То Козакъ ему промовляе:
„Чуро мій, Чуро! [7])
Вирный слуго,
Пиды ты степомъ
По надъ Днипромъ,
Послухай ты Чуро чито [8]) гусы кричать,
Чи лебеди ячать,
Чи Ушкалы гудуть,
Чи може [9]) Козаки Днипромъ идуть?
Коль гуси кричать,
Або лебеди ячать,
То ты сжены [10])
Колы Ушкалы гудуть,
Мене схоровы,
Колыжъ Козаки йдуть
То объяви: нехай воны чивны [11]) до берега привертають,
Мене Козака Федора Безроднаго навищають [12]),
То Чура малый по берегу пробигавъ,
Козакивъ забачавъ [13]),
Шапкою махавъ,
Словами промовлявъ:
Панове, молодци! добре вы дбайте,
Чивны [11]) привертайте
До Атамана [5]) Куринного поспишайте,
То Козаки тее зачувалы,
До берега приверталы
Атамана [5]) навищалы.
Тогди Козакъ чуру выхваляе,
Словами промовляе:
Чуро мій, чуро,
Вирный слуго,
Колы ты будешь вирно пробуваты
Будуть тебе казаки поважаты [14]),
То тее промовлявъ:
О прощенье [15]) совсими [16]) бравъ,
Милосердому [17]) богу душу отдавъ,
Тогди Козаки саблями [18]) суходилъ копалы,
Шапкамы, приполамы персть выймалы,
Федора Безриднаго ховалы,
Въ семи пядни пищали гремалы
Усуремки [19]) жалобно выгвалялы [20])!
То ще добре Козацька голова знала [21])!
Що безъ війска Козацького невмирала [22])

Цертелев, с. 48.

Б₁.

Варіянт зовсім подібний до варіянту Б. Зазначуемо ріжниці: стор. 5 — у сікали... ст. 13 — усікали..., ст. 15 — усікали..., ст. 31 — сухудол копали, 34 — греміли, 36 — То ще добро...

Антонович и Драгоманов т. I с. 251.

В. Про смерть Хведсра Безроднаго.

Над сагóю Днистровою,
Лежыть Хведор безридный,
Безплеминный,
Постреляный, порубаный,
На раны смертельны знемáганый;
У головках сывый кинь стоїть,
А в ниженьках слуга сыдыть,
А в рученьках свича горыть;
А из ныэу из Днипра прыхолодноп воды доставае,
Своймý пану Хведору Безридному,
Безплеминному,
На серденько возлывае.
„Эй, слугó вирная моя!
Колы-б ты добре дбав,
Да мыни пану Хведору безридному,
Безплеминному,
Теплá мыни согривав,
Раны мои смертелныя промывав,
Мьякéнькою бавовною закладав,
Чырвоною кытайкою завывав“.
Дак ище слуга добре дбае,
Позлóтку из чыстого кóмира воздырае,
До козакив словамы промовляе.

---

[1]) Пізніші передруки сеї думи—Срезневський, Максимович не дотримуються графіки Цертелева і не ставлять великих букв всюди там де й він; в дальшому сих ріжниць не відзначаємо, так само як і ріжниць в правописі. [2]) В пізніших передруках Срезневськ. і дал. тут крапка. [3]) У Максимовича в збірці 1834 і Антоновича і Драгоманова — крапки (...). [4]) Максим. — безбожны. Ант.-Драг. — безбожниї. [5]) В передруках Максимовича і у Антоновича й Драгоманова Безрідний всюди називається — Хведором... отаманом. [6]) Замість — не піймали. [7]) У Срезневського виклик (!) — слуго! Те ж Максим. 1849 і Ант.-Драг.. У Максим. 1834 — чуро!... слуго! [8]) Замість — чи то. [9]) Срезн. — чи, може. [10]) Срезн. — з жени. Максим. Ант.-Драг. — то сжени. [11]) Срезн.— чéвни. Макс., Ант.-Драг. — човни. [12]) Срезн. і ін. — Безрідного. У Максим. і Ант.-Драг. пропущено — козака. В передруках після навіщають — крапка. [13]) Срезн. — зобачав. [14]) В передруках — крапка. [15]) Срезн. — опрощенье (теж в вар. Д Ант.-Драг.). В інших передруках—опрощення. [16]) Макс. — зо всіми. [17]) Срезн. і Максим. 1849 — милосердному. [18]) В передруках — шаблями. [19]) Замість — У суремки. [20]) Максим., Антонов. і Драг. — вихваляли. [21]) В передруках — ;. [22]) Замість — не вмирала.

Хведора безридного,
Безплеминного,
Над сагою Днипровою,
В чыстим поли поховаты,
Семыперсну могылу высыпаты,
З семыпьяделнои пыщали подзвоныты,
И у головках праперек постановыты.
Як сее зговорылы,
Так барзо й учынылы:
Хведора безридного,
Безплеминного,
В чыстим поли, над сагою Днипровою,
Пид похылою вербою,
Поховалы,
Семыперсну могылу высыпалы,
З семыпьяделнои пыщали подзвонылы,
А в головках праперек постановылы.
Козак Хведор безридный,
Безплеминный,
Помéр и поля́г;
Слава його не вмре, не загыне
Миждó намы,
Нарóднымы головамы;
Покудова буде свит свитаты
И слонце сіяты,
Будем славу його всегда прославляты!

Метлинський, с. 440.

В[1].

Зовсім тотожний з варіянтом В, тільки замість рядків 33-39 вставлено сі п'ять рядків:

Як сее зговорылы
Так барзо й учынылы:
Едын одному́ руку подалы́
И од сырои земли прышествые прынялы...
Семыперсну могылу высыпалы, и т. д.

Метлинський, с. 441.

Г.

Пид вербою
Похылою,
Хведор бездыльный[1]), осаула Богуславськый,
На смертéлны[2]) раны знемагае,
И стыха словамы промовляе:
„Эй джура́ мій малый, невелыкый!
Пойды ты до ричкы Самаркы,
До крыныци Салтанкы,
Казанóк у рукы взявшы...,

Начéрпай воды холоднои и постав на огонь, — согрій ли́тепла, и[3]) промый мои смертéлныи раны... Джура прынис воды, согрив; промыв йому раны смертелныи...“[4]).

Метлинський, с. 442

Ґ. Дума про Хведора Безродного.

По потребі, по потребі барзе царський
Ей то там то много війська понажено
Та через мечу[1]) положено.
То там-то между тим трупом
Хведор Безродний, бездольний пробуває,
Порубаний, постреляний
На рани смертельнии не змага.
А коло ёго джура Ярема промешкає.
Та Хведор Безродний-бездольний промовить словами,
Да обильється гірко слёзами:
„Ой, джуро Яремо! дарую тобі по смерті своєї
Коня вороного
А другого білогривого,
І тягеля[2]) червониї
Од піл до коміра золотом гаптовані,
І шаблю булатную, пищаль семипьядную.
Ой та добре ж ти дбай,
Та на коня сідай
Та предо мною повертай:
Та нехай я буду знати,
Чи удобен ти будеш поміж козаками пробувати?“
То джура Ярема добре дбає,
Та на коня сідає,
Та перед ним повертає.
Ой то Хведор Бездольний безродний
Словами промовляє,
Гірко слёзами ридає:
„Ой благодарю Тебе, Господа Милосердного,
А що не ледай-кому моя худоба буде доставати:
То він за мене буде Господа Милосердного прохати.“
— „Ой, джуро Яремо,
Та добре ж ти дбай,
Та на коня сідай,
Ой та їдь ти по над лугом та Базавлугом,
Та по над Дніпром-Славутою
То як ушкала[3]) гудуть, так ти схоронися,
А як лебеді ячать, то ти озовися
А як козаки ідуть Дніпром-Славутою
Так ти обьявися.
Та шличок на копію ісkладай,
А сам низько уклоняй,
Наперед Господу Богу
І батькові Кошовому,
Отаману військовому
І всёму Товариству кревному й сердешному.“
Гей то він козаків встрічає,

---

[1]) Ант. і Драг. — безділький. [2]) Смертельні. [3]) Нема. [4]) У Антоновича і Драгоманова вказано, „альгеброю“, що кінець сього тексту відповідає кінцеві тексту Романенка від рядка 21 до кінця. У Метлинського сього нема.

[1]) Шабля — меч — усе одно, (Вересай). [2]) Така одежа, чи що; золотом єсть там на ёму погаптовано, звісно, як у начальника. То тим так прозивається, що він его тяга на собі, носить — Вересай [3]) Ушкала — то пулі, чи бомби, як кажуть кепер. — Вересай.

Шличок на копію іскладає,
А сам низько уклоняє
Наперед Господу Богу
І батьку Кошовому,
Отаману військовому,
І всёму Товариству кревному й сердешному.
А батько Кошовий, отаман військовий,
Промовля словами:
„Джуро Яремо! се ти не своїми кіньми гуляєш,
І тягеля червоніі од піл до коміра золотом гаптовані, не свої маєш!
Не свою шаблю булатную і пищаль семипьядную маєш;
А десь ти свого пана вбив, або стребив,
Або молодого души[4]) ти ізбавив!“
— „Ой, батьку Кошовий, Отаману військовий!
Я свого пана ні вбив, ні стребив,
Ні молодого души не ізбавив;
А мій пан лежить у лузі Базалузі,
Постреляний і порубаний
На рани смертельниї не змагає.
Та прошу я милости вашої всенижающе,—
У луг Базавлуг прибувати,
Тіло козацькеє-молодецькеє
У чистім полі знаходити й поховати,
Звіру-птиці на поталу не подати.“
Ой то батько Кошовий Отаман військовий
Добре дбав,—
Із семисот козаків
Та пітдесят[5]) вибірав,
Та в луг Базалуг у субботу висилав.
То воні в луг Базавлуг[6]) прибували
У субботу проти неділї
У четвертій полунощній годині;
Та тіло молодецьке знаходили,
На чирвону китайку клали,
Тіло козацькеє-молодецьке обмивали,
А шаблями суходол копали,
А шапками да приполами перст виносили.
Глибокую яму викопали,
Хведора Безродного-бездольного похоронили,
Високую могилу висипали,
І прапірок у головах устромили,
І премудрому лицарові славу учинили.
А тим вони ёго поминали,
Що у себе мали:
Цвіленькими сухенькими військовими сухарьцями.
Услиши Господи
У просьбах і у молитвах
Люду царському, народу християнському
І всім головам слухащим
На многи літа
До конця віка!

Записки Юго-западнаго Отдѣла И. Р. Г. О. т. I, с. 18.

Д. Дума про Хве́дора безро́дного.

Ой, по потребі, по потребі барзе царській до там то много війська, гей[1]), понажено
да через мечу положено; дай не єдиного тіла козацького, молодецького живого не остановлено.
Тільки[2]), поміждо тим трупом Хведор бездольний[3]), посічений да порубаний, да й на[4]) рани смертельниі незмагає;
а коло ёго джура Ярема, гей[1]) промешкає!
До Хведор бездольний, безродний[5]), гей[1]), промовляє[6]) словами,
да обиллється горко слёзами:
„Гей! джуро Яремо;
до[1]) дарую я тобі по смерти своєї
Коня вороного,
ей[1]) а другого білогривого,
і тягеля червониї
од піл до коміра золотом гаптовані.
І шаблю булатную,
пищаль семипъядную!
Ой, да добреж ти дбай,
да на коня сідай
да передо мною повертай,
да нехай я буду знати,
ай чи удобен ти будеш проміждо козаками пробувати.
До джура Ярема, ой[1]) да[1]) добре дбає,
да на коня сідає,
ой[1]), да перед ним повертає.
До[7]) Хведор бездольний, безродний[5]),
ей да промовляє словами,
да обілється горко слёзами[8]):
ой, да[1]) благодарюж тебе Господа Милосердного
ой[9]), що не ледай кому
гей, моя худоба буде доставати
до він буде за мене Господа Милосердного прохати.
Ей, джуро Яремо,
да добреж ти дбай,

---

[4]) В передруку Антоновича і Драгоманова—души. [5]) Там таки — пятдесят. [6]) Вересай произноситъ различно, то Базалугом, Базавлугом. Прим. запис.

[1]) У Ревуцького—Українські Думи і пісні історичні — бракує. [2]) У Ревуцького — То там то междо тим трупом; порівн. вар. Г ряд. 4. [3]) У Рев. додано—пробуває. [4]) Рев.—й порубаний, постреляний на [5]) Рев.—безродний, бездольний. [6]) Рев.—промовить. [7]) Рев. — Ой, до. [8]) Рев. — словами промовляє, гірко сльозами ридає. [9]) Рев.—а.

да на коня сідай,
да[10]) їдь по над лугом-базалугом, та по над Дніпром славутою;
до як ушкала гудуть, ей до ти схоронися,
а як лебеді ячать, ей[1]) до ти озовися,
а як козаки йдуть Дніпром Славутою
ой[1]) до ти объявися,
да шличок на копію ісkладай
ой[1]) да[11]) сам низенько укланяй,
на перед Господу Богу,
і батькові кошовому,
отаману військовому,
і всёму товариству кревному, сердешному[12]).
Ой, добреж то він дбає,
ой, да на коня сідає,
да понад лугом базалугом проїзджає,
по над Дніпром Славутою,
ей[1]) да[1]) козаків стрічає,
да[1]) шличок на копію складає,
а сам низько укланяє,
на перед батькові кошовому,
отаману військовому,
і всёму товариству кревному й сердешному.
До то батько кошовий,
отаман військовий,
промовляє словами:
Ей[1]), джуро Яремо!
Да не своїмиж ти кіньми[13]) гуляєш,
і не свої тягеля червонні,
од піл до коміра золотом гаптовані[14]),
і не свою шаблю булатную,
не свою пищаль
семипъядную маєш;
а десь ти свого пана убив, або істребив,
абож ти молодого душі ізбавив.“
„Ой, батьку кошовий,
отамане військовий
я свого пана
а ні[15]) вбив, ні стребив,
а ні[15]) молодого душі я не збавив;
а мій пан лежить у лузі,
в базалузі
постреляний,
да порубаний,
і на рани смертельні не змагає.
Да прошу я вас всенижающе
у луг базалуг прибувати,
ой, да тіло козацьке молодецькеє[16])
поховати,
да[1]) звіру птиці
на поталу не дати[17])!
До то батько кошовий,
отаман військовий,
да добре він дбав,
да в суботу[18]) із семисот
пъядесят[19]) козаків вибірав,
да в суботу проти неділі,
у четвертій полуношній годині,
у[20]) луг базалуг козаков[1]) висилав,
ой[1]), до вони прибували[21]),
да тіло козацькеє[1]), молодецькеє
знахожали,
на червону китайку клали,
тіло козацьке, молодецьке обливали,
а шаблями суходол копали, а шапками да приполами перст носили[22]),
да[1]) високу могилу висипали
і прапірок у головах, ей[1]) устромили
да премудрому лицарю
славу учинили,
а тим ёго поминали,
що в себе мали,
цвіленькими військовими сухарями!
Услиши Господи у прозьбах, у[23]) молитвах
люду царському, народу християнському і всім головам слухающим,
вот на многиї літа, до конця віка,
до конця віка[18])!

Записки Ю.-З. Отдѣла И. Р. Г. О. т. I с. *1*.

Е. Про Хведора безрідного.

По потребі, по потребі барзе то по царській,
То много війська понажено,
Посічено, на рани смертенні порубано.
То междо тим трупом ніхто живий не пробуває,
Тілько Хведір бездільний,
Та безрідний, та безплемінний
На рани смертенні постріляний,
Та порубаний
Тілько чуть живий дух в себе має.
Та ніхто ж коло його не буває,
Тілько вороний кінь кілогривий у головах над ним смерти доглядає.
Та тілько междо тим трупом джура Ярема промешкає.
То він вороного коня кілогривого в вічі забачає,
Та в те місто прибуває,
Хведора бездільного та безрідного чуть живого застає,
Та з свого коня встає,
Та до Хведора бездільного, та безрідного словами промовляє,
Гірко плаче й ридає,
Дрібними сльозами проливає:
„Ей здоров, здоров, Хведоре бездільний, та безрідний, та безплемінний!
Чи ти спиш, чи дрімаєш?
Чи на рани смертенні незмагаєш?“

---

[10]) Рев.—Ой, да. [11]) Рев.—а. [12]) Рев.—й сердешному. [13]) Рев.—Се ти не своїми кіньми... [14]) У Рев. додано—не свої маєш. [15]) Рев.—ні. [16]) У Рев. додано—в чистім полі знаходити й [17]) Рев.—подати. [18]) У Рев. сих слів бракує. [19]) Рев.—да пятдесять. [20]) Рев.—да в. [21]) Рев.—у луг базалуг прибували, у суботу проти неділі у четвертій полунощній годині. [22]) У Рев. додано—глибоку яму викопали Хведора Безродного-бездольного поховали. [23]) Рев.—і в.

— „Ей“, каже, „джуроньку мій, малий невеликий[1])!
Не сплю я, не дрімаю,
А на рани смертенні незмагаю.
Ей джуроньку мій, малий невеликий!
Коли б ти козацький звичай добре знав,
Та на мого доброго, вороного коня сідав,
Та передо мною повертав,
Хвабрість свою козацьку молодецьку показав“.
То джуронька малий невеликий од Хведора бездільного та безрідного теє зачуває,
Та на доброго коня сідає,
Та перед ним повертає.
То Хведір бездільний до джури Яреми словами промовляє:
„Ей джуроньку мій, малий невеликий,
Дарую тобі по смерти своеї тяги[2]) червонії
І каптан мій од піл до коміра золотом гаптований,
Та на себе його надівай,
На доброго коня мого кілогривого сідай,
Та передо мною повертай,
Шоб я міг знати,
Чи вдобен ти будеш проміждо козаками пробувати“.
То джуронька малий невеликий теє зачуває,
Тяги червонії
І каптан од піл до коміра золотом гаптований
З його знімає,
Та на себе надіває,
Та на вороного доброго коня кілогривого сідає,
Та перед ним повертає,
Козацький звичай і честь йому воздавае,
То ще ж Хведір бездільний, та безрідний промовить словами:
„Ей, благодарю тебе, Господи Милосердний,
Шо не ледайкові моя худоба попадає.
Буде він за мене Господа Милосердного прохати і благати,
То буде йому Господь Милосердний на всякім місті спомогати.
То ще ж то Хведір бездільний та безрідний до джури Яреми словами промовляє:
„Ей джуроньку мій, малий невеликий!
Ти свого коня за повода бери,
А на мого доброго вороного сідай
Та біжи ж ти швиденько,
Та поспішненько,
Лугом Базалугом, та по-над Дніпром Славутою.
То як лебеді ячать, то ти озовися,
А як ушкáла гудуть, то ти схоронися,
А як козаки йдуть Дніпром Славутою, так ти об'явися,
Та шличок іздіймай,
Низький поклон отдавай,
Та добрим конем перед ними повертай,
Увесь козацький звичай оддавай“.
То джура Ярема добре дбає,
На коня сідає,
Та по-над Дніпром лугом Базалугом біжить-поспішає,
Із луга Базалуга вибігає,
На Дніпро спильна поглядає,
Шо по Дніпру козацьке судно гуляє;
То він теє судно в вічі забачає,
Шличок здіймає,
Низький поклон подаває.
То козаки його в вічі забачали
До берега привертали.
То кошовий отаман, козацький запорозький,
Джуру Ярему в вічі забачає
Та до його словами примовляє:
„Се ти не своєю худобою передо мною повертаєш,
А се ти Хведора бездільного, та безрідного худобу в себе маєш.
Чи ти його не вбив, чи не запродав,
Або чи живцем у плін не оддав?“
— „Ей, то я ж, то, каже, отамане кошовий, козацький, запорозький,
Його не вбив і не продав,
І живцем у плін не оддав,
А було ж то по потребі барзе то по царській,
Много війська понажено,
На рани смертенні постріляно
Та порубано,
То я ж то междо тим трупом промешкав,
Та Хведора бездільного,
Та безрідного,
На рани смертенні постріляного,
Порубаного,
Чуть живого застав,
Так він міні свою худобу оддав
І жизнь свою одказав,
І шоб я від його поклон усім козакам гетьманцям запорозьцям оддав“.
То батько кошовий,
Отаман військовий
Добре дбає,
Та п'ятдесят чоловіка козаків вибірає,
Та лугом Базалугом посилає,
Шоб вони той труп проіськали,
Хведора бездільного та безрідного пошукали.
То то козаки добре дбали,
Лугом Базалугом проїжджали,
Та труп побитий Хведора бездільного та безрідного шукали,
Та третього дні нахождали, —
Та його тіло козацьке молодецьке на червону китайку брали,
Та до Дніпра до берега приношали,
Та рани його смертенні замивали,
Та коп'ями суходіл копали,

[1]) Він, може, й великий був, та тим малим зветьця, що слуга він його, — значить менший од його. Прим. кобзаря. [2]) Тяги були залізні і надівались поверх жупана. Прим. кобзаря.

Та хорошенько козацьке молодецьке тіло поховали,
Та шапками персть носили,
Та високу могилу висипали,
Да ще в головах дубовий прапірок постановили,
По тим вони його поминали,
Що у себе мали:
Цівленькими сухенькими військовими сухарцями.
Отто ж то, хотя Хведора бездільного та безрідного
Голова козацька над Дніпром полягла,
Так слава його козацька не помре, не поляже
Междо панами,
Междо козаками,
Междо всіма православними християнами.
Утверди, Господи, люду царського,
Імператорського
І всім головам слухающим пошли Боже на многая літа
До конця віка.

Мартинович, с. 12.

Є. Хведор Безрідний.

По потребі, по потребі барзо то по царській,
Много війська і помнажено і посічено,
То ніхто-ж то поміж тим трупом жив не буває,
Тільки джура Ярема промешкає,
Та тільки Хведора Безрідного та бездільного, на рани смертельниї постріляного та порубаного, знахожає:
Чотири рани широких, а чотири глибоких...
То ще-ж він шличок издиймає,
До Хведора до бездільного та безрідного словами промовляє:
—„Ей здоров, здоров, Хведоре, бездільний та безрідний!
Чі ти живий пробуваєш,
Яку ти мені славу козацьку-молодецьку одкриваєш?"
То ще-ж Хведор бездільний та безрідний зачуває,
До джури до Яреми словами промовляє:
—„Джуронько мій, малий-невеличкий! Возьми ти мого доброго коня вороного!"
І свій каптан дорогий із себе скидає
І тяги червониї із себе звімає,
Та джурі Яремі на руки отдавае:
— „А візьми-ж ти, джуронько мій, малий-невеличкий Яремо,
Каптан дорогий от піл до коміра золотом гаптований,
І тяги червониї на себе надівай,
І на мого доброго коня сідай,
Та передо мною козацький обичай увесь обертай;
Чи можеш ти знати
Козацький звичай козакам отдавати?
Біжи-ж ти скоренько, та поспішненько по над Дніпром лугом.
Як будуть ушкали густи, то ти схоронися,
А як будуть козаки Дніпром-Славутою іти, то ти озовися,
І про мене Хведора бездільного та безрідного козакам обозвися!"...
Що як побіг джура Ярема по-над Дніпром-Славутою,
Козацьким поспіхом поспішненько,
То він їхав—не день, не два...
Ушкали гудуть,—
А козаки Славутою не йдуть [1])!...
Як став він по-над Дніпром із лугів зелених виїзжати,
Стали козаки джуру Ярему стрічати,
Стали молодецького доброго коня і тяги червониї і каптан дорогій в вічі забачати,
Стали на його згрозна гукати:
— „Ей, джуроньку малий-невеличкий Яремо!
Де ти сього доброго вороного коня запопав,
І тяги червониї і дорогій каптан заслужив?
Мабуть, каже, ти Хведора бездільного та безрідного, або продав,
Або живцем у землю закопав [2])?
Джура Ярема теє зачуває,
Шличок іздиймає,
І козацький обичай увесь перед козаками отдавае.
— „Ні, каже, я Хведора бездільного та безрідного не запродав,
Живцем у землю не закопав,
А тільки чуть живого между трупом застав,
На чотирі рани глибоких,
А на чотирі широких
Посіченного, порубанного знаходив;
То ви козацький звичай добре знайте,
Та Хведора бездільного та безрідного тіло козацьке-молодецьке
На поталу птиці-звіру не подайте;
Хорошенько тіло його, козацьке-молодецьке, поховайте!"
То вони ті слова зачували,
Сорок чоловіка із табору одлучали,
Та по Хведора бездільного та безрідного посилали.
То вони-ж то сорок чоловіка та дванадцять день помежду трупом промешкали,
Поки Хведора бездільного та безрідного тіло козацьке-молодецьке знаходили,
Ну, живого його, козака, не застали.
То вони його тіло козацьке-молодецьке на червону китайку забірали,
Та з Дніпра чистої води набірали,
Та його рани глибокиї і широкиї промивали,
Та булатними шаблями глибоку яму копали,

[1]) Не набіжить козаків, сердешний!—Прим. кобзаря.

[2]) Значить, вони бачять його заслужчини, так клопочуться. То-ж був їх атаман.—Прим. кобзаря.

Та його тіло, козацьке-молодецьке хорошенько поховали.
Та шличками персть носили,
І високу могилу висипали;
І в головах дубовий працірок[1]) поставили,
Хорошенько поховали;
А чим його поминали,
Що в себе сухарі в сумках мали[2])...
Хотя Хведора безділького та безрідного голова полягла,
Так його слава, козацька молодецька, не вмре, не поляже,
Між ду панами,
Між ду козаками,
Між ду всіма православними християнами,
Од нині до віка,
На многиї літа.

Горленко, „Кіев. Ст.“ 1882. XII, с. 510.

Ж. Про Хведора Безрідного.

Гей! по потребі, по потребі барзо царській,
У громаді козацькій,
Ой да там то много віска понадджено,
Да через мечу полоджено,
А не єдиного тіла козацького молодецького живого й не оставлено,
Посічено да порубано на ряни смертельні не змогає[1]).
Тілько по між ду тім трупом Хведор Безрідний, бездольний пробуває,
А коло його джура мешкає.
То Хведор безрідний бездольний обізветься словами,
Обільється гіркимі слезами:
Ой, джуро Яремо! дарую тобі по смерті своєї
Коня вороного,
А другого білогривого,
І тягеля червониї
Од піл до коміря злотом гаптовані,
Шаблю булатную, пищаль семип'ядную.
Ой, то добре ж ти дбай,
Та на коня сідай,
Та предо мною повертай:
А нехай я буду знати,
Чи удобен ти будеш поміжду козаками пробувати?
То він на коня сідав,
Та перед ним повертав.
Хведор Безрідний, бездольний
Обізветься словами,
Обіллється гіркими слезами:
Ой, дякую тобі, господи милосердний,
А що не ледай-кому буде моя худоба доставати:
То вік[2]) за мене буде господа милосердного прохати.
Ой, джуро Яремо,
Та добре ж ти дбай,
Да[3]) коня сідай,
Да їдь ти лугом Базавлугом,
Та по-над Дніпром-Славутою
Як ушкали гудуть, то ти схоронися,
Як лебеді ячать, то ти озовися,
Як козаки їдуть Дніпром-Славутою,
То ти об'явися;
Шличок на копіє іскладай,
Сам низенько уклоняй,
Наперед господу богу
І батькові кошовому,
Отаману військовому,
І всьому товариству кревному, сердешному.
Той козаків устрічав,
Шличок на копіє іскладає,
А сам низько укланяє,
Наперед господу богу,
Батькові кошовому,
Отаману військовому
І всьому товариству кревному й сердешному.
Батько кошовий, отаман військовий
Промовляє словами:
Гей, джуро Яремо! не своїми се ти кіньми гуляєш,
Не свої тягеля червониї, од піл до коміра злотом гаптовані маєш,
Шаблю булатную, пищаль семип'ядную не свою ти маєш:
А десь ти свого пана вбив або стребив,
Або молодого душі ти ізбавив?
— Ой, батько кошовий, отоману війсковий,
Свого пана ні вбив, ні стребив,
Молодого душі не ізбавив!
А мій пан лежить у лузі Базавлузі
Постреляний і порубаний
Да на рани смертельні не змогає.
Прошу я милості вашої всенижающе,—
У луг Базавлуг приходити,
Тіло козацькеє молодецькеє знаходити,
У чистом полі й поховати,
Звіру і птиці на поталу не подати.
То батько кошовий, отаман військовий добре дбав,—
Із семисот козаків та п'ятдесят вибирав,
В луг Базавлуг у суботу виcлав.
То вони в луг Базавлуг приходили
У суботу проти неділі,
У четвертій полунощній годині,
Тіло молодецькеє знаходили,
На червону китайку клали,
Тіло козацькеє молодецькеє обмивали,
А шабельками суходіл копали,
Шапками та приполами персть виносили,
Глибоку яму викопали,

---

[1]) Стовп. Прим. кобзаря. [2]) Більше ж там нічого не було в їх!—Прим. кобзаря.

[1]) Рядок сей вставлено при співі. Прим. *Сперанського.* [2]) Можливо помилка--він. Порівн. вар. Ґ ряд. 30.
[3]) Мабуть помилка—на коня, або да на коня.

Хведора Безрідного отамана поховали,
Високую могилу висипали,
І в головках прапірок устромили,
Премудрому лицареві славу учинили.
А тим його поминали,
Що у себе мали:
Цвіленькими, сухенькими військовими сухарцями.

Услиши, господи,
У просьбах і в молитвах наших!
Люду козацькому, народу християнському,
І всім слухащим головам
На много літа
Жить до конця віка!

Сперанський, с. 18.

X. Про Хведора Безрідного[1].

По над сагою Дніпровою (*ряд.* 1, 2 Б)
Молодий козак обід обідає, не думає, не гадає, (*ряд.* 3, 4 Б)
Що на його молодого, ще й на чуру малого біда настигає. (*ряд.* 5, 6, 7, Б)
То не верби луговиї зашуміли... (8 Б)
Як безбожниї ушкали налетіли. (9 Б)
Хведора безрідного, отамана курінного, (10, 11 Б)
Постреляли, порубали, тілки чури не піймали. (12, 13 Б)
То малий чура до козака прибуває, (14 Б)
Рани йому глибокиї промиває. То козак йому промовляє: (15, 16 Б)
„Ой, чуро Яремо! дарую тобі по смерти своєї (11 Ґ)
„Коня вороного, (12 Ґ)
„А другого білогривого (13 Ґ)
„І тягеля червониї, (14 Ґ)
„Од піл до коміра злотом гаптовані, (15 Ґ)
„І шаблю булатную, пищаль семип'ядную. (16 Ґ)
„Ой та добре ж ти дбай, (17 Ґ)
„Та на коня сідай. (18 Ґ)
„Та предо мною повертай: (19 Ґ)
„Та нехай я буду знати, (20Ґ)
„Чи удобен ти будеш поміж козаками пробувати?“ (21 Ґ)
То чура Ярема добре дбає, (22 Ґ)
Та на коня сідає, (23 Ґ)
Та перед ним повертає. (24 Ґ)
Ой то Хведір бездольний-безрідний (25 Ґ)
Словами промовляє, (26 Ґ)
Гірко сльозами ридає: (27 Ґ)
„Ой, *дякую тобі*, господи милосердний, (28 Ґ)
„А що не ледай-кому буде моя худоба доставати: (29 Ґ)
„То він за мене буде господа милосердного прохати. (30 Ґ)
„Ой чуро Яремо, (31 Ґ)
„Та добре ж ти дбай, (32 Ґ)
„Та на коня сідай, (33 Ґ)
„Ой та їдь ти по над лугом та Базавлугом, (34 Ґ)
„Та по над Дніпром-Славутою; (35 Ґ)
„То як ушкала гудуть, так ти схоронися, (36 Ґ)
„А як лебеді ячать, то ти озовися, (37 Ґ)
„А як козаки їдуть Дніпром-Славутою, (38 Ґ)
„Так ти об'явися, (39 Ґ)
„Та шличок на копію іскладай, (40 Ґ)
„А сам *низенько* укланяй, (41 Ґ)
„Наперед господу богу (42 Ґ)
„І батькові кошовому, (43 Ґ)
„Отаману військовому, (44 Ґ)
„І всьому товариству кревному і сердешному“. (45 Ґ)
Гей то він козаків стрічає, (46 Ґ)
Шличок на копію іскладає, (47 Ґ)
А сам низько укланяє, (48 Ґ)
Наперед господу богу (49 Ґ)
І *батькові* кошовому, (50 Ґ)
Отаману військовому, (51 Ґ)
І всьому товариству кревному й сердешному. (52 Ґ)
А батько кошовий, отаман військовий, (53 Ґ)
Промовля словами: (54 Ґ)
„Чуро Яремо! се ти не своїми кіньми гуляєш (55 Ґ)
„І тягеля червониї, од піл до коміра *зло*том гаптовані, не свої маєш, (56 Ґ)
„Не свою шаблю булатную і пищаль семип'ядную маєш; (57 Ґ)
„А десь ти свого пана вбив, або стребив, (58 Ґ)
„Або молодого душі ти ізбавив“! (59 Ґ)
—„Ой батьку Кошовий, отаману військовий! (60 Ґ)
„Я свого пана ні вбив, ні стребив, (61 Ґ)
„Ні молодого душі не ізбавив; (62 Ґ)
„А мій пан лежить у лузі Базавлузі (63 Ґ)
„Постреляний і порубаний (64 Ґ)
„На рани смертельниї незмагає. (65 Ґ)
„Та прошу я милости вашої всенижающе,— (66 Ґ)
„У луг Базавлуг прибувати, (67 Ґ)
„Тіло козацькеє-молодецькеє (68 Ґ)
„У чистім полі знаходити й поховати, (69 Ґ)
„Звіру-птиці на поталу не подати“. (70 Ґ)
Ой то батько кошовий, отаман військовий (71 Ґ)
Добре дбав,— (72 Ґ)
Із семисот козаків (73 Ґ)
Та п'ятдесят вибірав, (74 Ґ)
Та в луг Базавлуг у суботу висилав. (75 Ґ)
То вони в луг Базавлуг прибували (76 Ґ)
У суботу проти неділі, (77 Ґ)
У четвертій полуношній годині, (78 Ґ)
Та тіло молодецьке знахожали, (79 Ґ)
На червону китайку клали, (80 Ґ)
Тіло козацькеє-молодецькеє обмивали, (81 Ґ)
А шаблями суходіл копали, (82 Ґ)
А шапками да приполами перст виносили, (83 Ґ)
Глибокую яму викопали, (84 Ґ)
Хведора безрідного поховали,
Високую могилу висипали, (86 Ґ)
І прапірок у головах устромили, (87 Ґ)
І премудрому лицареві славу учинили. (88 Ґ)
А тим вони його поминали, (89 Ґ)
Що у себе мали: (90 Ґ)
Цвіленькими, сухенькими військовими сухарцями. (91 Ґ)
Услиши, господи, (92 Ґ)
У просьбах і в молитвах (93 Ґ)
Люду козацькому, народу християнському (94 Ґ)
І всім головам слухащим (95 Ґ)
На много літа (96 Ґ)
До конця віка! (97 Ґ)

Гринченко, Думы Кобзарськи, с. 57.

---

[1]) Курсивом подані слова що їх Грінченко змінив довільно.

17. СІРЧИХА І СІРЧЕНКИ.

Ся дума, що має стільки живих зв'язків з силою популярних дум кобзарського репертуару, заховалася тільки в одному варіянті з перших років XIX ст.

I. Варіянт **А** — Повѣсти малороссійскія.—Житецький, Мысли, 1893 с. 241. Текст записано від кобзаря Івана, мабуть на Миргородщині коло 1810 р. Ріжниці між сим текстом і копією Маслова та уривками (рядки 13—17, 19—20, 38—54, 57—63, 70—73, 75—84) надрукованими у Костомарова (Исторія козачества) подано в примітках. Поділ рядків „копії“ подано як звичайно цифрами в кінцях рядків.

II. Єрофеїв висловлював здогад, що дума про Вдову і Дітей Сірка не народня, та підстави його до сього здогаду дуже недостатні: він вважає неприродним, що козацьких лицарів ховають Турки. Але ся неприродність виходить тільки з сього, що дослідник неуважно прочитав сам текст, бо ж рядок 67—74 виразно говорить про козаків, що прийшовши запізно на допомогу Петрові Сірченкові і Пилипу Мерехвіянському, відбили напад Турків („Турок побіждали“) і справили козацький похорон над товаришами. Сей похорон, як се зазначив і Єрофеїв, цілком нагадує похорон Безрідного—річ зовсім зрозуміла в устах кобзаря, що співав сю думу також і міг переносити загальні місця з одної думи до другої. Така ж подібність і в початку Сірченків (особливо ряд. 9—10) з початком думи про Вдову, і в осторозі отамана і козаків Сірченкові (ряд. 39—40), що нагадує такий же момент в думі про Матяша (№ 18 вар. **А** ряд. 15) і почасти в думі про Коновченка, які були також в репертуарі Івана, співака „Повѣстей Малороссійских“.

Необачне пускання коней на пашу з трагічними наслідками (ряд. 40—42) нагадує іншу ситуацію відому в думах—саме в думі про Матяша (№ 18 вар. **А** ряд. 9—19) і в Озовських братах в II-ій редакції (див. т. I № 10 вар. **Б** ряд. 79—80, вар. **Д** ряд. 170—173, вар. **З** ряд. 101, й ін.). В „Повѣстяхъ“ маємо іншу редакцію думи про Озівських братів, але се не виключає її посереднього впливу на Сірченків. Рядки 9—12 нагадують ріжні варіянти Вдови. А ся сила подібностей з безсумнівно автентичними думами впевняє нас в тому, що й Сірченків не було підроблено: звісні нам фальсифікати не черпають так вільно з інших дум як се бачимо тут; кобзарі менше бояться закиду в пляґіяті ніж книжні автори „народніх творів“.

На нашу думку ся дума таки й була записана певно разом з рештою „Повѣстей“ десь на Миргородщині: се потверджують її зв'язки з тутешнім репертуаром. І певне була вона колись більше поширеною, ніж се видно нам тепер. Сумцов висловив думку, що вона походить з Слобожанщини, саме з околиць тої Мерехви, де жив і добре був пам'ятний Сірко, а Житецький поставив сю думу в зв'язок з піснями про Романа Сірка записаними м. ін. на Чернігівщині (про сю пісню див. т. I, № 3, с. 16—17). Дійсно кінець думи натякає на якусь пригоду Романа Сірка, що може теж ходила в кобзарських колах, але натяку на згадані пісні, на нашу гадку тут бачити трудно. Натомість здається нам цікавішим і виразнішим зв'язок Голуба Волошина, невірного джури, що зраджує свого господаря, з іншим невдячним джурою — Веремієм Волошином, що за хліб-сіль і за науку свому панові платить замахом на його життя (див. № 19). Серед станових кобзарських дум, що займалися військовим побутом, питаннями товариської солідарности і службової дисципліни, відносинами між лицарем і його джурою, вірна чи невірна служба джури, нагорода пана джурі, нарешті вступанням джури при допомозі його пана і вчителя-лицаря в круг правдивих козаків — всі сі моменти станового побуту мусили багато оспівуватися, вихвалятися чи коментуватися в думовому епосі. Один з таких моментів — позитивний тип джури, бачимо в думі про Безрідного, інший — неґативний маємо в сій думі і в Веремію Волошині. Сей останній записаний на Чернігівщині, де були відомі і пісні про Романа Сірка; Сірченки записані на Полтавщині, а Сумцов, як сказано—думає, що зложено сю думу коло Мерехви. Для колись популярної, як ми думаємо, думи в такій великій площі розпростореня не має нічого дивного. На Слобожанщині знаємо кілька великих кобзарських центрів, як Красний Кут в Богодухівськім повіті, а хоч коло самої Мерехви не знаємо такого центру, се зовсім не означає, що його тут і не було давніми часами. Тут могла з'явитися і ся дума: як здогад, міркування Сумцова про слобожанську батьківщину сеї думи можна допустити.

Ш. Література думи про Сірченків не велика. Костомаров, друкуючи уривки з неї, висловив переконання, що се одна з поміж сили дум, що зникли для нас безслідно, не знайшовши щасливого випадку, щоб заціліти для нащадків. Костомаров припускає, що джерелом думи була якась історична подія, хоч і не відома. Він думає, що про самого Івана Сірка було чимало пісень і дум, бо в козацьких літописах Сірко виступає в поетичнім освітленні, а дума про Сірченків могла бути пережитком інших дум про нього. Щодо часу походження Костомаров кладе її на кінець XVII і вважає явищем упадку — з огляду на її не високу, мовляв, поетичну вартість.

Окремо спиняється він над епітетом „стародавнього Тору“, що нібито каже про давні козацькі осідки тут („стародавні козаки“, на його гадку, козаки, що давно жили в свому куріню) — тимчасом як в дійсності ся околиця заселилася не раніш другої половини XVII в. (Історія козачества, Собр. соч. кн. VIII с. 779).

Житецький в коротенькім коментарі до думи подав виписки про Ів. Сірка з Величкового літопису і поставив згадку про Романа Сірка у думі поруч з піснею про Богуславця (Ой лимане, лимане), про що вже згадано вище. Відмінно від Костомарова Житецький високо цінив поетичну вартість сеї думи, порівнюючи Сірчиху з жінкою Гоголевого Тараса Бульби. Хоча Гоголь, мовляв, міг і не знати сеї думи, але поетичним інстинктом відгадав сю жіночу постать і використав для матері Остапа й Андрія Бульб; імена Пилипа Мерехвіянського і Яцка Лохвицького в історії невідомі (Мысли с. 240—42). Думки про сю думу Єрофеєва (Записки Н. Т. в К. VII с. 62) ми вже переказали, так само й гадку Сумцова про слобожанське походження її; поза тим Сумцов переказує думки Житецького (Сумцов, Слобідсько-українські історичні пісві. Український етнографічний збірник 1914).

А. Вдова Сирка Ивана.

Въ городѣ Мерефѣ[1]) жила вдова, 1-2
Старенькая жена,
Сирчиха—Иваниха, 2
Она 7[2]) лѣтъ пробувала 3
Сирка Ивана въ очи не видала. 4
Только соби двохъ сыновъ мала, 5
Первого[3]) сына Сирченка Петра,
Другова сына[4]) Сирченка Романа, 6
Она ихъ до зросту держала, 7
Ище отъ нихъ[5]) славы — памяти по смерти сподивала. 8
Якъ сталъ[6]) Сирченко Петро выростати, 9
Сталъ[6]) своей мати старенькой[7]) питати: 10
„Мати моя, старая жено, 11
Сколько я у тебѣ пребуваю,[8]) 12
Отца своего, Сирка Ивана, въ очи не видаю:[9]) 13
Нехай бы я могъ знати, 14
Гдѣ[10]) свого отца, Сирка Ивана, шукати“. 15
Вдова стара промовляла:[11]) 16
„Пошой твой отецъ до стародавняго Тору пробувати,[12]) 17
Тамъ сталъ онъ[13]) свою голову козацкую покладати“.[14]) 18
То вже Сирченко Петръ тое зачувае, 19
Пилипа Мерефіянскаго[15]) съ собою подмовляе, 20
Голуба Волошина за джуру[16]) у себе мае. 21
Стали вони до стародавняго[17]) Тору приѣжжати, 22
Атамана Торскаго, Яцка Лохвицкаго познавати; 23
Отамане Торскій, Яцко Лохвицкій, изъ куреня выхожае, 24
Словами промовляе,[18]) 25
Сирченка Петра познавае:[19]) 26
Сирченку Петре, чого ты сюда приѣжжаешь, 27
Десь ты своего отца, Ивана шукаешъ?“ 28
Сирченко Петро словами промовляе: 29
„Отамане Торскій, Яцко Лохвицкій 30
Я 7[2]) годъ пробуваю, 31
Отца своего[20]), Сирка Ивана, въ очи не видаю“. 32
То вже Сирченко Петро съ козаками опрощеніе[21]) принимае, 33
До трехъ зеленихъ байракивъ прибувае. 34
Козаки до Сирченка Петра словами промовляли:[22]) 35

---

[1]) В рукописі вставлено—къ Дону (прим. Житецького). В копії Маслова—Мережи (?); потім виправлено — Мурафі; примітка: Къ Дону прим. записавшого. [2]) Копія Маслова — симь [3]) Копія Маслова — 1-го; в копії з „Копії Маслова“ — перекреслено і зверху дописано — першого [4]) Копія Маслова — бракує. [5]) Копія Маслова — ихъ. [6]) Копія Маслова — став. [7]) Копія Маслова — своеи, стареньнои. [8]) Костомаров — пробував. [9]) Костомаров—видав [10]) Копія Маслова—де. [11]) Копія Маслова—промовляе [12]) Копія Маслова — Пішов твій отець... Костомаров—До стародавнього Тору пійшов пробувати. До сього примітка у Житецького—вставка в рукописі: „Рѣка“. В копії Маслова — Рѣка, прим. записавшого. [13]) Копія Маслова—ставъ вінъ свою головку; Костомаров—став він. [14]) Костомаров—накладати [15]) Копія Маслова—Мурафянського. [16]) В рукописі вставка — „слуга“ (прим. Житецького) [17]) Копія Маслова — стародавнего. [18]) Копія Маслова — додано (2?). [19]) Копія Маслова — пізнавае; додано — (1?). [20]) Копія Маслова — отця свого. [21]) Копія Маслова — опрощение. [22]) Копія Маслова — промовляють. [23]) Копія Маслова і Косто-

„Сирченку[23]) Петре, не безпѣчно себе май, 36
Коней своихъ козацкихъ отъ себе не пускай“. 37
А[24]) Сирченко Петро на тее не повѣряе, 38
Подъ тернами байраки[25]) легае[26]) — спочивае, 39
Кони свои козацки[27]) далеко отъ себѣ пускае, 40
Только Голуба Волошина до коней[28]) посылае. 41
Турки тое[29]) забачали, 42
Изъ тернивъ, изъ байракивъ выбегали, 43
Голуба Волошина у полонъ до себе брали, 44
Ище словами промовляли: 45
„Голубе Волошине! Не хочемъ мы ны твоихъ коней вороныхъ, 46
Хочемъ мы добре знати, 47
Щобъ твого пана молодого изрубати“. 48
Голубъ Волошинъ словами промовляе: 49
„Турки!
Коли можете вы мене отъ себе пускати,[30]) 50
Могу я самъ ему сплечъ головку сняты“[31]) 51
Турки того дознали, 52
Голуба Волошина отъ себе пускали. 53
Голубъ Волошинъ до Сирченка Петра прибувае, 54
Словами промовляе: 55
„Сирченку Петре, пане молодый, 56
На добраго коня сѣдай, 57
Межъ турками поспѣшай!“ 58
Не успѣлъ[32]) Сирченко Петре[33]) межъ турки-янычари вбѣгати, 59
Могъ ему Голубъ-Волошинъ сплечъ головку сняти.[34]) 60
Тогда турки Пилипа Мерефіянскаго округъ оступали, 61
Сплечъ головку козацьку снимали, 62
Козацьке тѣло посѣкли-порубали. 63
Козаки стародавные тое забачали, 64
На добрые кони сѣдали, 65
Турокъ побѣждали, 66
Козацьке тѣло позбирали, 67
До стародавняго куреня привозили, 68
Суходолъ саблями[35]) копали, 69
Шапками-приполами землю носили, 70
Козацкое тѣло схоронили. 71
Атаман Торскій, Яцко Лохвицкій, тое зачувае. 72
До вдовы старенькой, Сирчихи-Иванихи, въ городъ у Мерефу[36]) письмо посылае, 73
Сирчиха-Иваниха писмо[37]) читае, 74
Словами промовляе, 75
Къ сырой землѣ крыжемъ упадаетъ,[38]) 76
„Что[39]) вже теперь на моей головѣ три печали пробувае: 77
Первая печаль, что[39]) я 7[2]) годъ пробувала, 78
Сирка Ивана въ очи[40]) не видала, 79
Другая печаль, что[39]) Сирченка Петра на свѣтѣ живого немае, 80
Третяя печаль, что[33]) Сирченко Романъ умирае“. 81

П. Житецький, Мысли с. 240.

маров—Сірченко. 24) У Костомарова – бракує. 25) Костомаров — байраками. 26) Копія і Костомаров — лягає. 27) Копія Маслова—Козацьким. 28) Копія Маслова—коня. 29) Копія Маслова і Костомаров—теє. 30) Копія Маслова — отпускати. 31) Костомаров — з плеч головку снимати. 32) Копія Маслова — вспівъ. 33) Костомаров — Петро. 34) Костомаров — Став ему Голуб волошин з плеч головку знимати. 35) Костомаров — шаблями. 36) Костомаров — Мерехву. 37) Костомаров — в городи Мерехві письмо читає. 38) Копія Маслова і Костомаров — упадае. 39) Копія Маслова і Костомаров — що. 40) Костомаров — ввічи.

18. ОТАМАН МАТЯШ.

Дума відома тільки з одного запису, обробляє одну тему з думою про Коновченка.

I. Варіянт **А** — Повѣсти малороссійскія. — Житецький, Мысли, 1893 с. 238. Текст записаний від кобзаря Івана, мабуть на Миргородщині в перших роках минулого століття. Ріжниці між сим текстом і копією Маслова та уривками надрукованими у Костомарова (рядки 1 — 2, 6, 8 — 12, 15 — 24, 30 — 35, 38 — 50) подано в примітках. Поділ рядків „копії" подано як звичайно цифрами в кінцях рядків.

II. Дума ся, як і решта „Повѣстей", на нашу думку записана на Миргородщині, але не дає нам ніяких відомостей про свою історію. Правда вона має багато загальних місць спільних з іншими думами, але сі зв'язки не кидають ясного світла на територіяльну приналежність Матяша. Так заспів (ряд. 3 — 5) спільний з Самарськими братами, що співав і Іван „Повѣстей" (№ 11 вар. **А** ряд. 3 — 6; особливо-ж вар. **Ґ** ряд. 1 — 6). Необережні приготовлення до ночлігу (ряд. 10 — 12) спільні з думою про Сірченків, і з Озовськими братами (див. вище с. 123.). Напад на необачних молодих козаків — се тема Коновченка, що теж належить до Іванового репертуару (див. вище с. 20). Опис поділу здобичі (ряд. 42 — 45) зустрічається в думі про Кішку — але слід відмітити, що в варіянті „Повѣстей" його нема, а тільки в тексті Лукашевича, записанім від роменського кобзаря Стрічки (№ 6, вар. **Б** ряд. 342 і далі). Закінчення і похвала так як Матяшеві (ряд. 46 — 50) зустрічається в двох думах: в думі про Кішку, власне за варіянтом „Повѣстей" (№ 6 вар. **А** ряд. 205 — 206) і в деяких варіянтах Олексія Поповича (№ 7 вар. **Т** ряд. 31 — 32, **Є** ряд. 53 — 55 й ін.). Так подібності Матяша з іншими думами обертаються в крузі репертуару „рапсодія" Івана, співака „Повѣстей", за виїмком двох, де відповідний варіянт Івана відріжняється від тексту Матяша, а саме: в справі паювання, що є в думі про Матяша і в думі про Кішку, але в її Івановім варіянті його нема, — і в похвалі, що її бракує в Івановім Олексію Поповичу. Останній момент легко пояснити: раз Іван вносив сю похвалу в дві думи свого репертуару (Кішка і Матяш), третя похвала, в Олексію Поповичу, була б вже неприємним повторенням, через се він і прийняв інший кінець сеї думи. Бо взагалі в рамках одного репертуару подібності не тільки притягають себе, але й відштовхують! В деяких випадках кобзар повторяє одне загальне місце в кількох думах, то знов він уникає певної редакції якоїсь думи, тому що вона надто нагадує іншу думу його репертуару; особливо коли справа йде про більший уступ—(порівн. № 7 і № 28).

Отже можемо сказати, що аналогії до Матяша обертаются в крузі дум відомих миргородському кобзареві, який співав сю думу. Але є ще одна аналогія, що не належить сюди — се глумлива відповідь козаків (ряд. 20 — 25), що нагадує таку ж відповідь козака Голоти Татаринові (див. № 14 вар. **Б** ряд. 17 — 19). Ся дума, як видиться нам тепер, належить більше до Чернігівщини ніж до Полтавщини і запозичення Матяша з неї, чи навпаки, показувало б на колишню ширшу розпросторенiсть думи про Матяша. Але звідки куди запозичено згадане місце, трудно сказати. Відповідь Голоти наче більш оправдана, більш на місці,—бо звернена до не козака, що дійсно „козацької каші не їдав". Але з другого боку Матяшеві „небувальці", що недавно прибули в степи, мабуть з волости мають над Матяшем перевагу „людей з центра", що знають усе ліпше від провінціялів, навіть їхні власні справи і тому слова Бравославців до Матяша при всім своїм зухвальстві не позбавлені теж життєвої правдивости. Тому гадка наша така, що вони можуть належати до думи про Матяша не менш органічно, як подібні слова в „Голоті" до тої думи. Питання про запозичення слід вважати не розв'язаним.

III. Костомаров друкуючи свої уривки завважав з приводу сеї думи, що дія її відбувається над Савранкою і дума зовсім була б історично вірна, якби пізніші кобзарі не переборщили цифр убитих Турків. Бравославці - небувальці на думку Костомарова молоді козаки з Брацлавщини, що ще не були в боях. Дослідник зрівняв їх необачність з Коновченком і відзначив подібність думи до „Голоти". (Історія козачества с. 735).

Житецький, навівши в примітці міркування Костомарова про Савранку і приєднавшись до його думки про пізніший гіперболізм в цифрах, додав, що більш нічого й не можна сказати про цю думу.

„Сам Матяш особа незвісна в історії. Подія, про яку мова в думі, належить до незамітних явищ пограничних сутичок козаків з Татарами і Турками“ (Мысли с. 238).

Неможливість сказати щонебудь про сю думу зазначив і Єрофеїв (Записки Н. Тов. в Київі кн. III, с. 62). Дума ся додержана в стилю і стара, має „загальні місця“ і кінцем нагадує Олексія Поповича. Дослідник помічає подібність Матяша з Іллею Муромцем і думає, що в сій думі заховався відгомін билинних мотивів.

Реферуючи сю думку Єрофеєва Каманін кладе більшу вагу на історичного Матяша: се ім'я зустрічається в історичних актах 1596 р., — підчас тодішніх козацьких повстань Матяш у купі з сотником Остапом Слуцьким і Андрієм Ганським руйнували Волинь і мали замір іти з'єднатися з гетьманом Лободою, але їх схопив польський відділ; їх судили і скарали. Матяш уродився в м. Полоннім. (Записки Н. Т-ва в Київі кн. XI с. 61).

Се найважніше, що було сказано про сю думу в літературі.

А. Атаманъ Матяшъ старый.

На устьи Самары — Богу[1]) 1
Семенова козацкаго рогу[2]) 2
Уси поля самарскія пожарами погорѣли, 3
Только два терны-байраки не горѣли, 4
Що подъ собой гостей великихъ имѣли:[3]) 5
Тамъ пробувало 12 козаковъ бравославцевъ-небувальцовъ[4]) 6
Межъ ними былъ Атаманъ Матяшъ старенькій. 7
Стали козаки вечера дожидати, 8
Стали терновые огни раскладати, 9
Стали по чистому полю кони козацкіе[5]) пускати, 10
Стали козацкіе[6]) седла отъ себе далеко откидати,[7]) 11
Стали козацкіе семипядные пищали по-за кустами[8]) ховати. 12
Атамане[9]) Матяшъ старенькій тое зачуваe, 13
Словами промовляе:
„Козаки, панове молодцы! 15
Не безпечно вы майте[10])
Козацкихъ коней[11]) изъ препона не пущайте, 16
Сѣдла козацкія[12]) подъ головы не покладайте, 17
Бо се долина Кайнарская, 18
Недалече здесь[13]) земля татарская. 19
Тогда козаки съ Атамана Матяша насмѣхали:[14]) 20
Десь ты, Атамане Матяшу старенькій,[15]) межъ козаками не бывалъ, 21
Де-сь ты козацкои каши не ѣдалъ, 22
Де-сь ты козацкихъ звычаевъ не зналъ, 23
Що ты намъ козакамъ бравославцамъ, великій страхъ задалъ“[16]). 24
Тогда Атаманъ Матяшъ отъ нихъ[17]) далеко отступалъ, 25
Терновый огонь роскладалъ, 26
Коня свого козацкого осидлалъ, 27
Биля себе препиналъ[18]). 28
То саме въ ночи зождавъ малую годинку, невелику часинку, 29
Якъ[19]) не буйные вѣтры повѣвали, 30
Якъ турки - янычары съ чистаго поля въ[20]) долину припали, 31
12 козаковъ бравославцевъ[4]) - небывальцевъ въ полонъ забрали. 32
Атаманъ Матяшъ старенькій на добраго коня сѣдаетъ, 33
6 тысячъ турокъ-янычаръ побѣждаетъ, 34
Бравославцевъ - небывальцевъ изъ полону отбиваетъ,[21]) 35
Щей[22]) словами промовляетъ:[23]) 36
„Козаки бравославцы-небывальцы! 37
На кони козацкіе сидайте,
Мнѣ,[24]) старому, помощи давайте“! 38
Тогда козаки на кони сидали, 39

---

[1]) У Костомарова — Самарка. До сього примітка Житецького: „Костомаров змінивши слова оригіналу, бачив в Самарі ріку Савранку, що впадає в Бог. На нашу думку топографія думи затьмилася в свідомості її пізніших співаків“. В копії Маслова додано—(?). [2]) Примітка Житецького: В історії про запорізьких козаків кн. Мишецького є цікава замітка про сю місцевість — „Вышелъ изъ Польши одинъ человѣкъ, именемъ Семенъ, на устье Бугъ рѣки, въ Лиманъ, на одну косу, которая коса і донынѣ зовется Семеновъ рогъ, для своихъ промысловъ, и будучи на оной косѣ одно лѣто, пришелъ домой, и какъ провѣдали тамошнее довольствіе ближніе его сосѣди, то предались къ нему человѣкъ болѣе ста для оныхъ промысловъ, а оного Семена стали у себя имѣть атаманомъ. [3]) Копія Маслова — під собою.... мали. [4]) Костомаров—дванадцять. “Копія“ і Костомаров — Бровославців - небывальців. [5]) „Копія“ Козацькіе коні—Костомаров—Козацькії коні. [6]) Костомаров—козацькі. [7]) Костомаров—покидати. [8]) Костомаро:—по закутам. [9]) Копія Маслова—оттамане. [10]) Копія Маслова і Костомаров: небезпешно (небезпечне) вы майте. [11]) Костомаров—Козацькії коні. [12]) Костомаров — козацькі. [13]) Копія Маслова додано—(відсіля). [14]) У Костомарова сього рядку нема. [15]) У Костомарова попередніх слів—бракує. [16]) „Копія“ і Костомаров — їдав, знав, гадав. [17]) „Копія“ — їх. [18]) „Копія“ — отступав; роскладав; осідлав; припинав. [19]) Костомаров — бракує. [20]) Костомаров — з гори в. [21]) „Копія“ і Костомаров — сідае, побіждае, отбирає (Костом. отбиває). [22]) Копія — Ище. [23]) „Копія“—промовляє. [24]) „Копія“ і Костомаров — мені.

4 тысячи безбожныхъ бусурмановъ побѣждали, 40
Сребро и злото турецкое[25]) отъ нихъ забирали, 41
До города Сѣчи свиденько[26]) поспѣшали, 42
Въ городѣ Сѣчи безпечно себе мали, 43
Серебро и золото турецкое[27]) между собою раздѣляли, 44
За Атамана[28]) Матяша Господа-Бога прохали: 45
„Десь твоя мати въ небѣ пресвятилась, 46
Що тебе..... породила.[29]) 47
Що ты въ чистомъ поле пробувавъ, 48
Изъ насъ, бравославцевъ-небывальцовъ, ни одного козака изъ войска не утерялъ. 49

П. Житецкій, Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ, сс. 238—240.

---

[25]) „Копія“—срібло й золото турецькее (Костомаров—срібло-золото турецькее). [26]) „Копія“ і Костомаров—швиденько. [27]) „Копія“ як прим. 25; Костомаров як копія. [28]) „Копія“ і Костомаров — отамана. [29]) Примітка Житецького:—Слово не розібрано. Здається—„тебе лицира да породила“. Копія—тебе оцце раба породила (після оцце знак запитання (?) потім закреслений). У Костомарова сього рядка бракує.

Кобзар О. Савченко Барь.

Малюнок О. Сластьона 1904 р., в Ком. Істор. Пісенности ВУАН.

19. ВЕРЕМІЙ ВОЛОШИН.

З сеї думи, чи може краще сказати — про сього думового персонажа звісний тільки маленький уривок, що ми й друкуємо тут.

I. Варіянт **А** — А. Метлинський, Народныя Южнорусскія пѣсни, 1854 г. с. 413. Записав Куліш від Андрія Шута в Олександрівці Сосницького повіту, мабуть у вересні 1853 р. Ріжниці в передруку Антоновича й Драгоманова подані в примітках.

Друкуючи сей уривок ми трохи міняємо поділ рядків, відділяючи пояснення кобзаря від самого тексту.

II. Думу сю записано тільки один раз на Чернігівщині, але нема підстави вважати її за чисто місцевий витвір. Ім'я Волошина, прив'язане до дуже подібної постаті як сей Веремій, знаходимо і в думі про Сірченків (ряд. 23, 43-62), можна навіть думати, що в обох випадках річ іде коли не про одну історичну індивідуальність, то про одну епічну постать. Сей невдячний джура Волошин, що вбив Петра Сірка і мало не вбив якогось персонажа в думі про Веремія, очевидно не випадкове явище, а щось таке, що добре було відоме в кобзарськім епосі старих часів — можливо як антитеза „доброго джури“ Яреми у Хведора Безрідного. З огляду на те що дума про Сірченків зі згадкою про Волоха записана на Миргородщині, можемо думати, що сей персонаж був колись однаково відомий і в чернігівськім і в полтавськім кобзарськім репертуарі.

Правда, все се тільки здогади щодо справжньої фізіономії колишньої думи про Веремія Волошина. Але які б вони не були хисткі і як невиразне не було б те, що ми про неї дійсно знаємо — все таки хочемо відзначити, що ніяк не можна разом з Єрофеєвим твердити, що „звязку сього уривку з якоюнебудь з відомих дум нема“. Зв'язок сей добре помітний ще й тепер, а колись мусів бути таки дуже виразний і можливо зв'язував Веремія Волошина не з одною думою. Питання про те, чи сей уривок мав зв'язок з якоюсь справжньою історичною постаттю, здається нам другорядним, хоч такий зв'язок міг бути: маємо на увазі козака Ярему Волошина, що в реєстрі війська Запорізького 1649 р. стоїть між першими іменами Корсунської сотні, а в переяславській присязі 1654 р. значиться як корсунський сотник, Еремѣй Волошенъ (М. Грушевський, К истории Переяславской Рады, Доклады Ак. Наук СССР 1929 В с. 301).

III. Література сього уривка вичерпується властиво самим коментарем Антоновича і Драгоманова, бо Метлинський обмежився тільки тим, що датував сей уривок — „1648—1657 г.“.

В Историческихъ же пѣсняхъ (т. II с. 51) читаємо таке: Сей уривок дуже неясний; до того в ньому поплутаний „полковник козацький“ з „польським начальником“. Справа іде здається про те, що між товаришами Хмельницького був якийсь Волох, що перше служив у Поляків. В тих часах у Поляків дійсно служило багато Волохів (Див. Pam. Wojcicki. II, 157, Twardow. I, 29 Памятн. Кіевск. Коммиссіи т. I часть III 385). В реєстрах всього війська Запорозького після Зборівської угоди 1649, що видав О. Бодянський (Чтенія Моск. 1874, 3-4), дуже часто трапляються козаки з прізвищем Волошин — пр. с. 6, 7, 104, 132, 137, 140, 140 (останні чотири в Уманськім полку), 296, 300, 301 і т. і. Якщо епітети „полковник уманський“ і „Веремій Волошин“ стосуються до одної особи, то се може бути Ганджа. При Хмельницькому були один по одному три уманські полковники: Ганджа, Штепка (Стефан) і Йосиф Глух“.

Житецький в „Мыслях“ не мав нагоди говорити про сю думу, в його рукописах одначе знаходимо сей уривок з приміткою, що виявляє досить скептичне ставлення. Навівши погляди Антоновича і Драгоманова на Волошина як на полковника Ганджу — Житецький завважує: „для насъ въ этомъ отрывкѣ представляетъ интересъ забывчивость одного из самыхъ памятливыхъ кобзарей“... Але ся тонка іронія одначе не зовсім влучна; в дійсності те що ми знаємо про Шутів репертуар цілком не свідчить про особливо богату чи міцну пам'ять всупереч заявам Базилевича, що подивляв пам'ять Шута.

Єрофеїв (Записки Наук. Т-ва в Київі VII, с. 47) тільки здогадується, що дума говорить про якогось Волошина Веремія, співробітника Богдана Хмельницького; перше служив він у Поляків. Далі, як згадано, Єрофеїв констатує ізольованість сього уривка.

А. Про Веремія Волошына.

Не знаю якось там:
„Веремій Волошын, воин...
Полковнык козакам каже:
„Се воюе не сотнык, не полковнык; се, выдно, сам гатьман[1])
Хмелныцькый воюе“.
Да от одын воин отсее узнав, що се не гатьман
Хмелныцькый, а Веремій Волошын,
Который у мене дванадцять лит за джуру пробував,
И вси мои звычаи познав,
Дак се за мою хлиб-соль благодареные[2] мыни оддав:
А правою рукою чуть мене пополам не перетяв...
Се, каже, Полскый началнык.
А билш ничого не скажу.
Тильки знаю, що сказано:
„Полковныче Уманськый“
да
„Веремій Волошын“.

Метлинський с. 413.

---

[1]) У Антоновича і Драгоманова — гетьман.
[2]) У Антоновича і Драгоманова — благодаренія.

20. ХВЕСЬКО АНДИБЕР.

Тут приведено п'ять варіянтів сеї думи записаних між 1850-ми рр. і 1923 під ріжними назвами, та два скомбіновані варіянти. Для свого заголовка беремо назву старіших записів.

I. Варіянт **А** — Метлинський, Народныя Южнорусскія пѣсни, 1854 с. 377 (а). Текст зведений з двох записів Куліша, одного від кобзаря А. Ш у т а, з Олександрівки Сосницького повіту і другого від кобзаря А. Б е ш к а з Мени в Сосницькому пов. На початку 1850 р.

Варіянт **Б** — Там же, с 389 (б). Уривки тексту, що записав Куліш від А. Б е ш к а і які не увійшли у комбінований текст **А**. Ми подаємо його з посилками на сей текст для лекшої орієнтації.

Варіянт **В** — Записав М. Ніговський від Кобзаря Н. Р и г о р е н к а в 1855 р. в Краснім Куті, Богодухівського пов. на Харківщині. Текст заховався в паперах П. Житецького, тепер в Комісії Історічної Пісенности ВУАН. Уривки сього тексту (рядки 52—57, 104—131, 137—168) у Куліша, Записки о Ю. Руси т. I с. 319. Ріжниці між записом Ніговского і друком Куліша в примітках.

Варіянт **Г**—Записки Юго-Западнаго Отдѣла имп. русскаго географическаго общества, т. II 1874 год, с. 123. Записав П. С. Іващенко від кобзаря П а в л а Б р а т и ц і, з міста Мени Сосницького пов., в Ніжені 1874 р., в червні.

Варіянт **Ґ** — Записала О. Курило від кобзаря П а в л а К у л и к а з с. В'юнища коло Сосниці, в Сосниці в-осени 1923 р.

Варіянт *X* — Куліш, Записки о Южной Руси, т. I. с. 200, текст скомбінований із зложеного вар. **А** і з вар. **В**, що був у Куліша в руках. Частини цього варіянту, що не увійшли в цю комбінацію, Куліш надрукував окремо, як подано вище. Вар. *X* передруковувався найчастіше; ріжниці в передруку Грінченка і в пізніших подані в примітках.

Варіянт *Y* — М. Гаццук, Українська абетка 1860, с. 67.

II. Дума про Андибера, одна з найцікавіших щодо змісту і щодо живости свого оповідання — належить до найменш щасливих щодо своєї літературної долі. Не тому щоб вона заскоро вийшла з кобзарського ужитку і не встигла бути добре записана, як се трапилось з деякими іншими думами, але на сій думі, більше ніж на якій небудь іншій виявилась неґативна риса наших старих етнографів — недоцінювання права кобзаря відповідати самому за слова думи, які він співав по своєму, згідно з своєю традицією і мистецькою совістю. Так ми знаємо від Куліша, що коло 1850-ого р. дума про Хвеська Андибера була записана тричі від трьох кобзарів: двічі записав її він сам, а раз Ніговський; та хоч всі сі записи Кулішевим заходом були зараз же опубліковані (його записи у Метлинського, запис Ніговського в Записках о Южной Руси), то властиво ні один з сих записів не був надрукований так, як він був записаний від кобзаря. Перші записи, Кулішеві (у нас **А** і **Б**), були знівечені зовсім незрозуміло: з них спочатку було зроблено один текст (**А**), а окремо надруковано уривки з тексту Бешка (у нас **Б**), які не ввійшли в спільний текст, **А**. Для чого се було зроблено— вгадати неможливо. Коли б був надрукований тільки текст **А**, то се пояснялось би бажанням дати на кількох сторінках поняття про оба записи не тратячи місця на два тексти, але нащо ж тоді було друкувати окремі уривки? Правда в тексті **А** зроблено помітки, що до деякої міри дають змогу доповнити текст Бешка **Б** тими частинами, що були з нього вийняті; але про склад тексту Шута ми не маємо і такої певности. Що з Шутового варіянту ввійшло в варіянт **А**, а що було викинено зовсім? Наприклад, чи ті місця варіянту **А**, які по вказівках належать і до варіянту Бешка, були справді спільні обом кобзарям, чи замість них у Шута було щось таке, що не було надруковано? Правда, що оба тексти мусіли бути досить подібні, бо Шут і Бешко — се учитель і учень, але ріжниці між ними були, певно, теж значні—як ось наймичка в варіянті **Б**, її нема у Шута, а у Братиці Бешкового учня, вона знов з'являється. Певне були й інші ріжниці, але про них ми не маємо ясного уявлення.

Бо з прикладу варіянту **В** ми бачимо, що Куліш стилізував свої тексти таки досить безоглядно. В т. I Записок о Южной Руси на с. 200, оповідаючи про кобзаря Ригоренка Куліш заявив, що М. В. Ніговський відкрив у Ригоренка новий варіянт думи про Хвеська Андибера, в якім „деякі місця змальовані значно сильніше ніж в речитативі Андрія Шута. Зато він слабший як цілість, в ньому загубилася основна думка про ворожнечу військової черни і дуків. Оба речитативи мають

свою повну вартість тільки разом, і тому, що дума Шута вже надрукована в своїм первіснім (!) виді, я не боячись зіпсувати її невдалими вставками, доповняю її тут кращими місцями з тексту Ніговського, а щоб таки чином не закрити від читачів всіх відмін і сього списку, я міщу їх в додатках". На кінці книги Куліш справді подав уривки тексту Ригоренка, але не зазначив виразно їх місця в схемі Ригоренкового варіянту. Отже сим разом Куліш нібито поступив обережніш, бо запевнює нас, що всі ріжниці заховані, і ми можемо кожної хвилі мати варіянти Ніговського-Ригоренка перед очима. Але се не зовсім так. Запис Ніговського заховався в паперах М. Максимовича, звідки Житецький переписав його для себе. Нині ми маємо змогу опублікувати сей варіянт в цілості (у нас варіянт **В**), але перше ніж знайшовся повний текст, ми робили спроби реконструкції сього варіянту з матеріялу, який дають Записки о Южной Руси, і переконалися в неможливості такої реконструкції. Ми робили таку спробу двічі і от з якими результатами. Оригінал Ніговського має 168 рядків, текст Куліша надрукований в Записках (означуємо його як варіянт *X*) має 198 ряд., отже він довший на 30 рядків. Реконструюючи запис Ніговського без допомоги оригіналу вперше, ми вичеркнули з Кулішевого тексту *X* всі ті рядки, що взяті з вар. **А** і доповнили їх фраґментами поміщеними в додатках, таким чином добули 160 ряд., отже на 8 рядків менше ніж в оригіналі. Другий раз ми перебрали думу не по рядку, але більшими уступами — тоді обрахунок дав 15 рядків більше супроти оригіналу. Отже ми можемо сказати з певністю, що відтворити цілий текст Ригоренка з того матеріялу, який надрукував Куліш, неможна.

Без таких реконструкцій текст Куліша дає враження ще більш неясне. Се видно у Костомарова. Переповідаючи зміст думи за варіянтом Шута-Бешка (**А**) і варіянтом Куліша (*X*) і дійшовши до сцени з козаками або джурами, Костомаров описує побивання дуків, як воно було у Шута і Бешка, і каже: „В двох Кулішевих варіянтах (наш **А** і *X*) дума на сім і кінчиться. Але в варіянті, на котрий Куліш вказує як на доповнення, багачі приносять гетьманові в дарунок соболині шуби". Отже Костомаров, уважний досвідчений дослідник, мав враження, що в варіянті Ригоренка теж була сцена побивання, і дуки приходили з дарами по тім як їх побито! Друге непорозуміння вийшло у нього з приводу ряд. 100-108, варіянту *X*, де Дендеберя змушує дуків відсунутись до порога перелякавши їх своїм грюкотом, властиво ж виявом своєї сили. Костомарову на підставі інших варіянтів, де дуки піддаються тільки впливові козакового багацтва, се місце здавалось непевним. Він думає, що у варіянті *X* воно вставлене раніш ніж слід, що сим словам місце після того, як козак висипає свої червінці. Але тепер ми знаємо, що в вар. **В** червінці зовсім були не згадані.

Завважимо ще, що в уривках вар. **В** у Куліша є деякі зміни в тексті, як от у наших примітках 9, 13 тощо.

Окрім інших хиб комбінація варіянтів **А** і **В** ще й тим недопустима, що вона зливає в одно дві редакції думи, що належать до ріжних кобзарських шкіл. Харківська редакція Ригоренка глибоко ріжниться від чернігівської редакції Шута і Бешка.

Варіянт **Г** Братиці, не називає героя ні Андибером ні Дендеберою, але просто козаком Голотою (тому Ф. Колесса навіть зачисляє сей варіянт до варіянтів думи про Поединок козака Голоти — Українські народні думи с. 154). Але все таки і сей варіянт належить до Шутової традиції.

Співаючи його Братиця повторяв цілі фрази і групи фраз, які його учитель Бешко вкладав в свою думу про Хвеська Андибера, пр. вар. **Г** ряд. 8-15 — вар. **Б** ряд. 9-13. Правда, сей варіянт загубив власне ім'я героя, але він наприклад дуже добре заховав ідею соціяльного конфлікту, висловлену у вар. **А** і **Б**, і значно слабше помічену в вар. **В**. У вар. **Г** козак Голота побиває дуків — так само як Андибер (варіянтів **А** і **Б**) — бо за ними ніде коня попасти, а Дендеберя Ригоренків (варіянту **В**) робить се з особистої пімсти і милує того дуку, що був до нього добрий.

Можна догадуватися, що се соціяльне освітлення було прикметою Андибера - Голоти чернігівської школи, Шута-Бешка і Бешкового учня Братиці. Тоді Дендеберя з його хвалькуватістю завзятого корчемника — „як попив Дендеберя чотири неділі" — міг би бути не доказом ослабленої традиції взагалі, як се думав Куліш, а інакшою концепцією сеї досить невиразної постаті, що виробилась в невідомій школі, до котрої належав Ригоренко (кобзар взагалі дуже мало відомий).

До типу Андибера-Голоти належить також найновіший варіянт **Ґ**, що в 1923 р. записала О. Курило від кобзаря Кулика з-під Сосниці. Сей кобзар виявляє багато спільного з Шутовою школою, до якої він належить через свого вчителя Думенка — се видно і в вище наведеній думі про Озовських братів і в сій думі про козака́ Нетягу (кобзар казав „Летяга"). В сім варіянті зустрічається знов термін Козака нетяги, що у Братиці був заступлений Голотою, і виразна непідкупність героя: „Не треба мені не золота, не серебра"... — що відповідає соціяльному світоглядові Андибера. Пропав тільки казковий елемент мандрівного гетьмана та переодягання в чудесну одежу, що в останніх варіянтах відбувається як в казці. При тім не вважаючи на зіпсований стан думи і на те що вона очевидно вже зовсім забувається, „Летяга" Кулика має більш реалізму ніж Андибери старих кобзарів. Але сей реалізм — мабуть вплив новішої дійсности, що закрила собою той старий казковий ідеал, або виставила його в новім світлі, а не вказівка на якусь іншу, третю концепцію Летяги-Андибера, яка не заховалася в старих записах, — хоч, безумовно, і ся можливість не виключена цілком.

Обговорений вище зложений вар. *X* подаємо в цілому з огляду на часті посилки на нього в літературі; вказівки на походження окремих рядків подані цифрами як завжди.

Як варіянт *Y* подано маловідомий і досить загадковий текст в „Абетці“ Гаццука, звідки його передруковано в словарі Шейковського. Копія сього тексту знаходиться в рукописі Житецького, і з сього можна здогадуватись, що Житецький хотів включити його в свій дослід разом з етнографічними записами дум. В передмові до Абетки Гаццук каже, що думи, „промовані тута (се думи про 1) Вдову, 2) про Сестру й Брата, 3) про Бандуриста і 4) про Андибера) позаписані у 40, 41, 42, 43 і 44-му році: найправдивіші і достотніші з них добуті від Гаврила Березанського (Київської пал. Таращанського повіту з села Великої Березанки); Старого Мамута Таращанського (з г. Таращі); Головка - Хоменка Ківшовацького (з села Ківшоватого); безрідного Запорожця старого Хвеська Чмиха (він тоді повертався у городі Тирасполі) і друг.“ Але вартість сеї заяви досить сумнівна: поперше всі сі записи нібито зроблено на Правобережжю, звідки ми маємо так мало записів дум — а тут названо аж чотири співаки і ще „інші“, що співали між іншим таку рідку думу як Андибер! Подруге, між сими записами є підроблена дума про Бандуриста, якої Гаццук не міг записати не то що в „Київській паланці“, а таки ніде. Трете — сама стилізація сеї фрази про запис дивна — в книзі є чотири думи, а вони записані протягом п'яти літ від більше ніж чотирьох осіб. Ясно отже, що в найкращім випадку се тексти зложені, комбіновані з ріжних записів. Дійсно, аналіз виявляє, що в варіянті Андибера є дуже багато складників узятих з раніше друкованих варіянтів, се властиво текст комбінований з варіянтів **А** і *X* з додатками деяких нових рядків і виразів. Сі додатки могли б бути продуктом власних записів Гаццука. Але тут знов дивно те, що маючи свій запис Гаццук так мало з нього взяв для свого тексту; друге — правобережний варіянт був такий подібний до варіянту **А**, що обмежувався лиш отсими малими вставками; нарешті — що сі вставки часто занадто відріжняються від урочистої кобзарської мови. Вони справляють враження стилістичної правки „під народ“, зложеного тексту **А** — *X*, яку міг зробити й сам Гаццук: стиль Гаццукового Андибера се стиль цілої Абетки Гаццука! Через се ми й містимо його варіянт не як оригінальний, а як літературний (*Y*).

Все ж для більшої точности слід завважити ще одну обставину в сім тексті. Гаццук робить з Андибера виразно військового ш п і о н а (ряд. 30 — 33). Се факт зовсім не надзвичайний, і не варт був би уваги, якби раптом се слово — шпіон, не висказане, але інсинуоване у Гаццука, не відізвалося в варіянті Братиці — варіянті автентичнім і нічим не зв'язанім з Гаццуковим фабрикатом. Ми маємо тут виразисту примітку кобзаря до опису дивоглядного костюму Голоти — „Вуон значить, був шпіон, ходив як хто де обращається“. Чи Братиця сам додумався до сього, чи чув він се пояснення від старших кобзарів? чи в такім разі Гаццук до своєї вставки не скористав з якогось незвісного кобзарського варіянту? чи може „Абетка“ коли небудь доходила аж до вуха Братиці? Був і на се час, бо ж вар. **Г** записаний 14 літ після виходу Абетки, але вповні можливо й те, що маємо тут збіг гадок, чи як тепер се звуть — „конвергенцію“.

III. Дума про Андибера, що своєю яскравою дією притягнула до себе уяву поетів і музиків Олеся, М. Рильського, композитора В. Золотарьова [1]), викликала не раз інтерес дослідників і хоч нема про неї спеціяльних розвідок, але написано досить багато.

Перший видавець Андибера, Метлинський, вважав його „без сумніву гетьманом в першій половині XVII в. і мабуть незадовго перед Богданом Хмельницьким, с. т. перед 1647 р. (порівняй думу з уступами Самовидця с. 5 і Величка I с. 76 — 77). Підчас війни Богдана Хмельницького згадується полковник уманський Ганджа, що оперував на Поділлю“.

З чернеток пляну Историческихъ пѣсенъ видно, що Антонович і Драгоманов відносили сю думу теж до часів перед Хмельниччиною, вона була поставлена разом з Голотою на кінець XVI в. в сумнівнім товаристві „Трьох полководців“ Срезневського. Потім Антонович видно відійшов від сеї гадки, бо не надрукував Андибера в I т., так що він і не ввійшов в Историческія пѣсни. Може відкинуто сю думу як надто казкову?

На думку О. Міллера дума про Андибера розвиває мотив Голоти. „Не пізнаний в своїх „трьох сіромягах“, в своїй „опанчині рогозовій“ гордими Ляхами дуками - сребряниками обходиться з ними дуже не уважно і робить їм розправу, що нагадує опис вчинків Іллі Муромця на пиру у князя Володимира, який не пізнав його і образив (Великорусскія былины и малорусскія думы, с. 10).

Як не дивно Куліш, що в своїй Чорній Раді торкався умов і настроїв таких близьких до тих, що описує дума, друкуючи її сам в Записках о Южной Руси, нічого не сказав про неї, відзначивши тільки, що основна думка „сеї рапсодії“ — ворожнеча військової черні з дуками, що захопили в свої руки кращі ґрунти і землі“ (с. 200).

Нейман вважає Андибера за думу XVIII ст. (Atheneum t. XXXX z. II с. 341).

Костомаров відніс думу про Андибера до часу Хмельниччини, але не шукав в ній реальних історичних осіб, тільки загальний настрій невдоволених народніх мас: „Такої особи, як Андибер,

---

[1]) Його опера „Ганджа Андибер. Народня дума“, на лібрето Рильського була виставлена силами музичного інституту ім. Лисенка в Артилерійській школі у Київі на початку 1928 р.

не було, але народові хотілось щоб така особа була. Се гетьман, що ненавидить значних і багатих, що дбає про бідний і простий люд. Наче казковий східній халіф, сей леґендарний гетьман вештається між простим народом в виді бідного, простака". Переповівши думу Костомаров повторює знов: „такого гетьмана як Ганджа Андибер, або Дендеберя, не було на Україні, але такого гетьмана бажав собі чорний, простий нарід, і такого утворив собі в своїй уяві. Замітно, що в думі не висказано ніякої утопії громадського укладу. Леґендарний гетьман тільки б'є багачів. Бідні ненавиділи багачів, і ся ненависть і виразилася в думі биттям, яке Андибер задав двом багачам. Тим і скінчилась кара над ними. Так було і в дійсній історії народу. Бували народні повстання, і тоді багаті і значні діставали, але через се народ не здобував нічого певного, нового. З поміж тих самих бідних і простих виходили люди, котрі ставали багатими в свою чергу, і викликали заздрість своєї бідної братії [1]). Так текло життя в краю. Одно лиш витворилось у вдачі народу. Бідні не тратили почуття своєї гідности людської і не все плазували перед значними і багатими, як сього вони хотіли; навпаки, бувало, що вони пишались своєю бідністю" (Історія козачества с. 908).

Ся думка Костомарова знайшла живий відгомін. Лисовський (Опыт изученія с. 31) прослідивши розвій козака Нетяги в думах про поєдинок і про козацьке життя робить висновок, що вже з самого розвою сього типу в думах можна зробити висновок про вагу його в історичнім життю Українського народу. З другого боку се на його думку означає, що сей тип, як живе явище з'явився вперше на історичній сцені в момент складання тих дум. Се збірний тип народньої збройної маси, що з'явилася разом з зародком земельної аристократії на Україні і розвивалася паралельно з нею. „Козак нетяга — історична противага земельної аристократії, її постійний спутник і противник". Ганджа Андибер — розвинений тип козака нетяги. Три дуки в корчмі — вповні розвинений тип мужицької аристократії, що недовго перед тим з'явилася на Україні. В своїм зовнішнім вигляді козак нетяга обшарпаний богатир, якого одіж викликає сміх і глузування всіх добре одягнених. Його одіж така, бо поперше він не має іншої, подруге, бо він і не хоче іншої. Він нехтує елеґантністю. Він гордий, але позволяє Єврею-рандарю хапати себе за патли, Ляхові — виганяти себе з власного дому, шинкарці Насті — брати себе за чуб і виштовхувати з корчми. І він позволяє се все, бо поперше — дуже невибагливий, подруге — знає що завтра він зможе перевернути тут все догори корінем; потрете — довготерпеливий і добродушний як справжній богатир. Се визначна риса козака нетяги". Щодо дуків то в імені Івана Золотаренка Лисовський хоче бачити дійсну особу, а саме Василя Золотаренка, брата ніженського полковника за часів Хмельницького, який визначився своєю підлістю і лишив нею по собі довгу пам'ять. У Довгополенку Лисовський підозріває „великоруську купечеську кров", ближче не індивідуалізуючи ні сеї постати ні інших. Він загалом добачає в думі дуже важну на його думку рису, що „в ній відроджується алегоризм". „Після столітньої відсутности в думах [2]) він з'являється в сій думі".

Лисовський бачить в думі про Андибера фінальний момент в розвою реалістичних дум [3]). На його думку дальше розвій реалізму йти не міг, не міг і спинитися — дальше мовляв, починається „індивідуальна творчість".

В „Мислях" Житецького знаходимо тільки короткі згадки про Хвеська Андибера (с. 30 і 153); він відносить думу до пізніх часів, часів перед упадком Січі — „до 1775 р. жила ще Запорізька Січ, слабий образ матеріяльної сили (державности) — і от на сій, можна сказати фіктивній величині нарід будує фантастичний образ запорізького гетьмана, оборонця бідних і покривджених". Ся дума дає вислів серйозному розбратові в козацтві. В теці „Мислей" Житецький розглядає варіянти (наші) **А — Г** додавши до них вищезгаданий варіянт Гаццука як самостійний варіянт, очевидно не порівнявши його докладно з варіянтом Куліша (він тільки припадком відзначає деякі подібності). Завважує Житецький також подібність героя думи з героєм думи про Поєдинок козака з Татарином, хоч на його думку Андибер безумовно і значно пізніший — незвісно тільки, мовляв, в якій думі з'явився вперше опис убогого костюму і котра запозичила сей образ від другої. Спроби відкрити дорогу розвою в самих варіянтах у Житецького нема: з приводу Дендебері (нашого вар. **В**), він тільки каже, що герой сього варіянту „більше гуллівий лицар" ніж „солідний представник голоти запорізької, яким він виставлений в варіянтах **А** і Гаццука".

Єрофеїв (Записки наукового Т-ва в Київі кн. VII с. 52) вважав первоосновою думи про Андибера пісні про Голоту. „Дума ся — дальший розвиток отсих пісень, але вже з цікавою вставкою: переодягання Голоти (Андибера) що, певне, стоїть в зв'язку з мотивом переодягання в великоросійських билинах, переодягання казкових лицарів з метою навчання". Він згадує вар. **А**, **Б** та *X* без додатків. Не згадує зовсім варіянту **Г**.

Отже Єрофеїв не протиставляє так категорично думу про Андибера як пізнішу — думі про Голоту, як се робили інші дослідники. Зовсім виразно обґрунтована думка про сучасність сих дум

[1]) Коли б Костомаров був ознайомлений з вар. **В** у повнім тексті, він знайшов би в нім — в тих соболиних шубах, якими Ляхи викуплялися тут від побоїв, гарну ілюстрацію своєї гадки.

[2]) Див. його гадки про думу про Сокола (т. І).

[3]) Він зачисляє сюди історичні думи про події з часів Хмельниччини і Думу про козацьке життя, див. нижче.

в праці Каманіна. Каманін підкреслює богатирські прикмети Андибера, його силу, зріст і то гуляння по Килиїмськім степу, про котре нічого ближче не звісно. Далі він каже: „Думу про Феська Ганжу дослідувачі відносять до часів перед Мазепою до другої половини XVII в. Ми вже мали нагоду висловитися, що думу необхідно треба віднести до часів перед Хмельницьким, позаяк вказаний в думі факт — боротьба багатого козацтва з безземельним ясно виявилась вже в 1630 рр., крім того в самій думі зустрічаємо імена діячів відомих ще до 1648 р. В історичних документах Ганжа, (без імени Феська) являється спільником Б. Хмельницького; потім як уманський полковник воює на Поділлю, де здобуває м. Бар і Межибож, а далі Нестервар-Тульчин. Оперуючи з розказу гетьмана на Поліссю був там вбитий, і літопис Самовидця в свою чергу зазначає його богатирські прикмети: він „гарцюючи изрядно на поединкѣ съ поляками не дожидаясь баталіи, былъ убитъ какимъ то волошиномъ". Але з документів видно, що Ганжа мав другий кінець. В жовтні 1649 р. шляхта Брацлавського воєводства, зібравшись на соймик постановила: „Zabuski, Jasko, Gandza trzey wierni a odwazni pro Republika kozacy, in exemplar et documentum gratitudinis maią być słusznie nobilitowani". І варшавський сойм задовольнив прозьбу брацлавської шляхти і зробив Ганжу польським шляхтичем, як свідчать про се соймові конституції того ж року. Невже се тільки випадковий збіг імен, чи справді оборонець землі Руської, оборонець безземельних, спільник Хмельницького, перейшов на бік Польщі. Не беремося розв'язати ні того, ні сього: чи не помішала дума двох окремих осіб в одну з двома іменами, себто Яська і Ганжу в Феська Ганжу. Походження прізвища Андибер нам не вдалося вияснити". (Записки Наукового Товариства в Київі кн. XI с. 61).

Мусимо ще згадати ду́мку Ф. Колесси (Українські народні думи с. 9 і 33), що так само як і старші дослідники відніс думу про Андибера до часів по Хмельниччині. Загалом він приєднався до поглядів Костомарова, відкидаючи здогад М. Грушевського щодо Брюховецького (висловлений в „Ілюстрованій історії України" с. 337).

Між дослідами про Андибера слід згадати вказівки на кавказькі паралелі сього персонажа в доповіді проф. А. Лещенка в засіданні Кабінета Примітивної Культури н.-досл. катедри історії України 21/I 1929 р. Доповідач прирівнював Андибера до кабардинського богатиря — Гендж-ке-Шауай, годованця водного змія (що про нього надруковано оповідання в „Сборнике материалов для описания местностей и племен Кавказа". XXV). На його думку між Ганджою Андибером і кабардинським богатирем існує не тільки подібність імени, Хвесько Ганджа спочатку змальований, як бідний козак, потім перекидається в козацького гетьмана в розкішній одежі, що розкидає грошима. „В його промові до степових річок звучить основний мотив адиґського переказу — ріки вигодовали Ганджу, вони ж дали йому багатство. Можливо, що клясова боротьба в Гетьманщині спонукала кобзарів використати кавказький переказ на звеличання вільного козака-здобичника і пониження нового панства. Кавказький переказ міг потрапити сюди наслідком адиґського кольонізаційного руху до Дніпра, що його відзначають літописи в XIV ст.".

А. Про Хвеська Кганджу Андыбера.

Ой полем, полем Кылы́йнськым,
Бытым шляхом Орды́нськым,
Эй гуляв, гуляв козак бидный летяга сим год и чотыри,
Да потеряв з-пид себе тры ко́ни вороныи.
На козаку бидному летязи
Тры серомязи,
Опанчына рогожовая,
Поясына хмеловая;
(9) На козаку бидному летязи сапъянци—
Выдны пьяты и палци,
Де ступыть—босои ногы слид пыше;
А ще на козаку бидному летязи шапка - бырка, —
Зверху дырка,
Шовком шыта,
Буйным витром пидбыта,
А околыци давно немае.
(17) Ище-ж то козак бидный летяга до города Кылыи прыбувае;
Та не пытаеться де-б то статы,
Коня попасты, —
А пытаеться, де корчма новая,
Шынкарка молодая,
Настя каба́шна:
Тая на нас, на бидных летяг, хоч зла да й обашна.
Городом Кылыею иде́,
Слухае, прыслухаеться:
Чы не радыться хто на славне Запо́рожже гуляты;
Аж тильки радяться, поражаються
Тры дуки-сребраныкы
На кабак итты
Меду да оковытои горилкы попыты.
Тоди-то козак добре дбав,
Попереду соби у кабаку кватеру займав;
Крей грубы сидае;
Плечы свои козацьки прыгривае.
Тогды дуки-сребраныкы у кабак ухождалы,
У стола сидалы,
По цебру меду, оковытои горилкы постановлялы.

Первый дука сребраныка Гаврыло Довгополенко Переясловськый
А другый Войтенко Ниженськый,
Трейтій Золотаренко Черниговськый.
Ище-ж бидного козака летягы не вытають
Ны медом шклянкою,
Ны горилкы чаркою;
То козак бидный летяга на дукив сребраныкив скоса поглядае;
То одын дука сребраныка був обачный,
Гаврыло Довгополенко Переясловськый:
Из кармана людську денежку выймав,
Насти каба́шній до рук добре оддавав,
А ще стыха словамы промовляв:
„Эй, каже, ты шынкарко молода, ты Насте кабашна!
Ты, каже, до сых бидных козакив летяг, хоч злая, да й обашна:
Колы-б ты добре дбала,
Сю денежку до рук прыймала,
До погреба одходыла,
Хоч норцово́го пыва уточыла,
Сьому козаку бидному летязи
На похмилле жывит його козацькый скрипыла“.
Оттогди-то Настя кабашна денежку прыймала,
До погреба одходыла,
Меду да оковытои горилкы вточыла,
Козаку бидному летязи коновку в рукы втеребыла.
Оттогди козак бидный летяга, як узяв коновку за ухо,
Оглядыться, — аж и в дни сухо.
Оттогди-то козак бидный летяга,
Як став у соби хмиль козацькый зачуваты,
Став коновкою по мосту погримаматы;
Сталы в дукив сребраныкив
Из стола чаркы й шклянкы литаты:
Оттогди-ж то козак бидный летяга,
Як став у соби билшый хмель зачуваты,
Став з-пид панчу́ны рогожовои,
З-пид поясыны хмело́вои,
Щирозлотный обушок выйматы,
Став шынкарци молодій за цебер меду застановляты;
Сталы дукы сребраныкы
Одын до о́дного стыха словамы промовляты:
„Эй, шынкарко молода,
Настя кабашна!
Нехай сей козак бидный летяга
Не маеться в тебе сеи заставщыны выкупляты;
Нам, дукам сребраныкам,
Нехай не зарекаеться волы поганяты.
А тоби, Насти кабашній, груб топыты“.
Оттогди-то козак бидный летяга,
Як став сіи слова зачуваты,
Так вин став по-конець стола сидаты,
Став чересок вынnetworkматы,
Став шынкарци молодій,
Насти кабашній,
Увесь стил червинцямы устылаты.
Тогди дукы сребраныкы,
Як сталы в його червинци зоглядаты,
Тогди сталы його вытаты
Медом шклянкою
И горилкы чаркою.
Тогди й шынкарка молода
Настя кабашна
Истыха словамы промовляе:
„Эй козаче, каже, козаче!
Чы снидав ты сьогодни, чы обидав?
Ходы зо мною до кимнаты,
Сядем мы з тобою поснидаем,
Лы пообидаем“.
Тогди-то козак бидный летяга
По кабаку похождае,
Кватыру очыняе,
На быстрыи рикы поглядае,
Клыче, добре поклыкае:
„Ой рикы, каже, вы рикы нызовыи,
Помошныци Днипровыи!
Або мыни помочы дайте,
Або мене з собою визьмите!“
Оттогди одын козак иде́,
Шаты дорогыи несе,
На його козацьки плечы надіе;
Другый козак иде́,
Бо́ты сопьяно́ви несе,
На його козацьки ногы надіе;
Трейтій козак иде́,
Шлычок козацькый несе,
На його козацьку главу надіе.
Тогди дукы сребраныкы
Стыха словамы промовлялы:
„Эй не есть же се, братци,
Козак бидный летяга,
А есть се Хвесько Кганжа Андыбер,
Гетьман запорозькый!
Присунься ты до нас, кажуть, блыжче,
Поклонымось мы тоби ныжче;
Будем радыться,
Чы гаразд добре на славній Украини прожываты“.
Тогди сталы його вытаты
Медом шклянкою
И горилкы чаркою.
То вин тее од дукив сребраныкив прыймав,

Сам не выпывав,
А все на свои шаты пролывав:
„Эй шаты мои, шаты!
Пыйте, гуляйте:
Не мене шанують,
А вас поважають;
Як я вас на соби не мав,
Ныхто мене й гетьманом не почытав“.
Тогди-то Хвесько Кганжа Андыбер,
Гетьман запорозькый,
Стыха словамы промовляв:
„Эй козакы, каже, диты, друзы, молодци!
Прошу я вас, добре дбайте,
Сых дукив сребраныкив,
За лоб, паче волив, из-за стола вывожайте,
Перед окнамы покладайте,
У тры березыны потягайте“.
Тогди-ж то козакы, диты, друзы, молодци,
Добре дбалы,
Сых дукив сребраныкив за лоб бралы,
Из-за стола, паче волив, вывождалы
Перед окнамы покладалы,
У тры березыны потягалы,
А ще стыха словамы промовлялы:
„Эй дукы, кажуть, вы дукы!
За вамы вси лугы́ и лу́кы,
Нигде нашому брату козаку летязи статы
Й коня попасты!“
Тогди-то Хвесько Кганжа Андыбер,
Гетьман запорозькый,
Хоча помер,
Дак слава його козацька не вмре, не поляже
Теперешнього часу,
Господы утверды й поде́ржы
Люду Царського,
Народу хрыстыянського,
На многая лита.

Метлинський, с. 377.

Б.

Сей варіянт кобзаря А. Бешка не був надрукований в цілості. Куліш (чи може вже видавець Метлинський) сполучив його з варіянтом Шута (Метлинський, с. 377), а окремо надрукував (там же с. 382, б) лише ті рядки що не підходили до зводного тексту. Ми стараємось відбудувати текст Бешка в первісним вигляді наскільки се позволяють помітки редакторів зводного тексту. Те що додаємо з зводного тексту (Метлинського а) беремо в квадратні дужки [ ], в круглі ( ) дужки ставимо нумерацію рядків Метлинського, що позволяє до певної міри орієнтуватись в будові зводного тексту.

[Ой полем, полем Кылыйнськым,
Бытым шляхом Ордыйнськым,
Эй гуляв, гуляв козак бидный летяга сим год и чотыри,
Да потеряв з-під себе тры кони вороныи.
На козаку бидному летязи
Три серомязи,
Опанчына рогожовая,
Поясына хмеловая;]
(9) Ище боты сапъяно́ви
По мужычи — постолы луто́ви;
А ще оборы шовковыи,
По жоночи — валовыи,
У-трое несуканы.
[А ще на козаку бидному летязи шапка-бырка, —
Зверху дырка,
Шовком шыта,
Буйным витром пидбыта,
А околыци давно немае.]
(17) Тоди-ж то вин до города Кылыи прыбував,
Городом Кылыею проиждлжав,
Слухав, прослухав:
Чы не радыться хто, порадыться на славную Украину гуляты;
Аж ныхто не радыться, не поражается на славную Украину гуляты,
Тильки радяться тры дукы сребраныкы
До Насти кабашнои меду да оковытои горилкы пидпываты:
Первый дука сребраныка Ниженськый Войтенко,
А другый Черниговськый Попаденко,
А трейтій Грыцько Коломіець.
Тоди-ж то воны до Насти кабашнои у кабак ухождалы,
Мед да горилку оковытую подпывалы.
Тоди-ж то козак бидный летяга у кабак ухождае,
Коло грубы сидае,
Козацьки свои бидныи плечы согривае.
Тоди-ж то одын дука сребраныка велыкее мылосердые соби мав,
Людську денежку з кармана выймав,
Да Насти до рук добре оддавав,
А ще стыха словамы промовляв:
„Эй Насте кабашна!
Ты, каже, для сых бидных козакив летяг, хоч злая, да й обачна.
Велю тоби до погреба одходыты,
Хоть норцового пыва уточыты,
Сьому козаку бидному летязи
На похмелье жывит його козацькый скрыпыты“.
Тоди-ж то Настя кабашна сама до погреба не одходыла,
Служебку повирну посылала:
„Эй служебко, каже, ты моя повирна!
Велю тоби до погреба одходыты,
Хоть норцового пыва уточыты,
Сьому козаку бидному летязи

На похмелье жывит його козацькый скрипыты.“
Тогди служебка повирна до погреба одходыла,
Дви бочкы помыновала,
Да у трейтьои бочци горилкы оковытои вточыла,
Козаку бидному летязи коновку в рукы втеребыла.
[Оттогди козак бидный летяга, як узяв коновку за ухо,
Оглядыться, — аж и в дни сухо.
Оттогди-ж то козак бидный летяга,
Як став у соби хмиль козацький зачуваты,
Став коновкою по мосту погриматы;
Сталы в дукив сребраныкив
Из стола чаркы й шклянкы литаты:]
(69) Оттогди-ж то вин поблыжче их сидав,
Щырозлотный обушок з-за пазухы выймав,
Насти кабашній за цебер меду застановляв.
Оттогди-ж то дукы сребраныкы стыха словамы промовлялы:
„Эй козак ты бидный летяга!
Не подоба сього обушка Насти кабашній застановляты,
Подоба тоби нам, дукам сребраныкам, волы поганяты,
А Насти кабашній груб топыты.„
Оттогди-ж то козак бидный летяга на дукив сребраныкив
Велыкее пересердые мав,
Коло окна сидав,
На окно поглядав,
А ще стыха словамы промовляв:
Эй рикы, каже, рикы нызовыи,
Помошныци Нистровыи!
[Або мыни помочы дайте,
Або мене з собою визьмите!“
Оттогди одын козак иде́,
Шаты дорогыи несе,
На його козацьки плечы надіе;
Другый козак иде́,
Бо́ты сопьяно́ви несе,
На його козацьки ногы надіе;
Трейтій козак иде́,
Шлычок козацькый несе
На його козацьку главу надіе.]
88 (122) Тогди-ж то дукы сребраныкы
Сталы на козаку бидному летязи дорогыи шаты зоглядаты,
Сталы його медом и оковытою горилкою вытаты.
Тогди-ж то вин меду и горилкы не пидпывае,
Тильки на свои шаты злывае,
А ще стыха словамы промовляе:
„Эй шаты, каже, мои шаты дорогыи!
Не мене шанують,
Вас поважають;
Як я вас на соби не мав,
Да и честы од дукив сребраныкив не мав“.
[Тогди-то Хвесько Кганджа Андыбер,
Гетьман запорозькый,
Стыха словамы промовляв:
„Эй козакы, каже, диты, друзы, молодци!
Прошу я вас, добре дбайте,
Сых дукив сребраныкив,
За лоб паче волив, из-за стола вывожайте,
Перед окнамы покладайте,
У тры березыны потягайте.“
Тогди-ж то козакы, диты, друзы, молодци,
Добре дбалы,
Сых дукив сребраныкив за лоб бралы,
Из-за стола, паче волив, вывождалы,
Перед окнамы покладалы,
У тры березыны потягалы,
А ще стыха словамы промовлялы:
„Эй дукы, кажуть, вы дукы!
За вамы вси лугы́ и лу́кы,
Нигде нашому брату козаку летязи статы
Й коня попасты!“]
(164) Тогди-ж то дукы сребраныкы
Стыха словамы промовлялы:
„Эй не есть ты козак бидный летяга,
А есть ты Хвесько Кганжа Андыбер,
Гетьман запорозькый.“
Тогди-ж то Хвесько Кганжа Андыбер
Гетьман запорозькый
Умер, и т. д.

Метлинський, с. 382.

В. Хвесько Дендеберя.

Що козак Хвесько Дендиберя[1]) гуля й погуляє
Сім год и чотирі,
На дванадцятий год повертає,
Хвесько Дендиберя по городу Черкасах гуляє,
Ой шукає — питає
Шинкарки Насті Горовойі,
Кабашниці степовойі.
На Хвеську Дендиберi[1]) три одежини одна погана,
Другая подрана,
А трейтяя[2]) узловатая, хмеляная.
На козаку нетязі постоли боброві,
Личаніі[3]), вйазові,
Онучі китайчаніі,

[1]) Виправлено рукою Житецького — Дендеберя. [2]) Виправлено—трейтя. [3]) Виправлено — личани.

Біли рядняніі,[4])
Шапка бирка,
А з верху дірка,
Хутро голе, околиці біс[5]) - має,
Вона дощем покрита,
А вітром на славу козацьку підбита.
Як скоро Хвесько Дендиберя[1]) Насті Горовойі, кабашниці степовойі, допитався
То зараз у світлицю убрався.
Там пили три ляхи, дуки-срібляники:
Що перший пив кийівський Войтенко,
Другий пив переясливський Судденко,
А трейтій пив Гаврило Криливський Довгополенко.
От вони пили - підпивали,
З Хвеська Дендибері насміхались,
На шинкарку покликали:
„Гей шинкарко Горовая,
Настя молодая!
Добри ти дбай,
Нам солодкий мед, оковиту горілку ще підсипай,
Сёго ж козака, пресучого сина, у потилицю з хати виганяй,
Бо десь він по винницях и броварнях валявся,
Опалився, ошарпався, обідрався,
До нас прийшов добувати,
А в иншу корчму буде нести пропивати!“
Тоді шинкарка Горовая,
Настя, кабашниця степовая,
Козака - нетягу за чуб брала,
В потилицю з хати вибивала.
То Хвесько Дендиберя[1]) добре дбає,
Козацькими пйатами опинає,
Поти пйався,
Поки до порога добрався:
Козацькими пйатами за поріг зачіпає,
А козацькими руками за одвірки хапає,
Під мисник голову козацьку - молодецьку ховає.
Тоді два Ляхи, дуки - срібляники, на ёго поглядали,
З нёго насміхали,[6])
А трейтій, Гаврило Криливский Довгополенко, словами промовляє:
„Гей, Настя Горовая,
Шинкарко молодая,
Кабашнице степовая!
Не велю я тобі сёго козака з хати виганяти,
Хоч я свій осьмак на пиво викидаю,
А ти ёго з хати не вибивай!“
Тоді шинкарка Горовая,
Настя молодая,
Сама в лёх не ходила,
Та наймичку посилала:
„Гей, дівко-наймичко!
Добре ти вчини,
Кінву-чвертивку в руки вхопи,
Та в лёх убіжи,
Та вісім бочок мини,
А в девйатий поганого пива наточи:
Як маєм ми ёго свиням виливати,
То будем ми ёго на такихъ нетяг роздавати“.
Тоді дівка наймичка у лёх убігала,
Та девйать бочок минала,
Та в десятій пйаного чола-меду наточила,
Та в світлицю вхожає,
Свій нис геть від кінви відвертає,
Буцім-то те пиво воняє.
Як подала козаку в руки ту кінву,
То він став біля печі,
Та й почав підпивати пивце грече[7]).
Взяв раз покоштував, вдруге — напився,
А втрейтє як узяв ту кінву за ухо,
То зробив у тий кінвці сухо.
Як став козацьку хміль голову розбірати,
То давай козак от-ту[8]) кінву об поміст добре гримати
И стала шинкарська груба на десять штук скрізь по хаті літати,
Не стали тоді Ляхи, дуки-срібляники, за сажею світу божого видати.
Тоді ти Ляхи, дуки-срібляники, на ёго поглядали,
Словами промовляли:
„Десь сей козак - нетяга нігде не бував,
Добрих горілок не пивав,
Що ёго й погане пиво опйанило“.
Як став Хвесько Дендиберя[1]) теє зачувати,
Став на Ляхів грізно гукати:
„Гей, ви Ляхове,
Вразькі синове!
Добре ви дбайте,
Ик порогу посувайтесь,
Мині[9]) козаку-нетязі, на покуті місце попускайте.
Посувайтеся тісно,
Щоб було мини, козаку-нетязі, де на покуті з лаптями сісти“.
Тоді Ляхи, дуки-срібляники, добре дбали,

[4]) Виправлено—китайчани, рядняни. [5]) У Куліша, Записки о Южной Руси, I с. 201.—Біг. [6]) Дописано—насміхатись. [7]) Дописано — пиво. [8]) Збоку приписано—отой. [9]) Виправлено — мені.

Дальше к порогу посували,
Козаку-нетязі на покуті більше місця попускали.
Тоді козак-нетяга, Хвесько Дендиберя[1]), на покутє сідає,
Из-під поли позолотистий недолимок[10]) виньмає,
По столу три рази затинає,
Козацьку пісню співає
„Ой ріко козацькая! Тепер мене або зодягай,
Або до себе приньмай!“
Тоді де не взялись три джури малих— невеликихъ:
Що первий джура иде,
Шати дорогиі несе[11]),
Другий джура иде,
Жовти сапйаньці ёму несе,
А третій джура иде,
Широкі, що й слід замітають, червони шаровари несе
И оксамитну шапку ёму на голову несе.
Вони ёму приношали
Й до ёго промовляли:
„Гей, Хвесько Дендибере, батьку козацький, славний лицарю![12]),
Годі тобі тута пустовати,[13])
Час-пора йти на Вкрайіну батькувати!“
Тоді Хвесько Дендиберя[1]) полатану, подрану, узловату одежу скидає,
Пару жупанив надіває,
Постоли боброві, личани вйазові зіймає[14]),
Жовти сапйаньці обуває
И на свойіх джур поклинає:
„Гей джури ви мойі, мали невеликі!
Добре ви дбайте,
Сих Ляхів, duків - срібляників, поодиньцю з хати вивожайте,
Та перед[15]) оболонья йіх покладайте,
Хорошенько в три берези по дупах затинайте,
Щоб вони мене зпоминали,
Мене до віку памйатували“.
Тилько Гаврила Криливського Довгополенка за те улюбив,
Край себе садовив,
Що він ёму за свій осьмак пива купив.
Тоді ти Ляхи, дуки - срібляники, теє зачували,
Добре дбали,
З шинку утікали
А опісля до ёго прихожали,
Соболевими шубами его дарували,
Й словами до ёго промовляли:
„Гей, Хвесько Дендиберя[1]) коли б ми тебе були знали,
Сиділи б були, тебе не займали!“
Тоді Хвесько Дендиберя на шинкарку покликає:
„Гей, шинкарко Горовая,
Настя молодая,
Кабашниця степовая!
Гей кадуки б тобі в матку!
Тепер мині цебер меду, а другий горілки насипай.
Велю тобі йіх на скамйі становити,
А я як не могу тобі заплатити,
То стану до тебе на три годи груби топити“.
Шинкарка Горовая
Настя молодая,
Кабашниця степовая,
Теє зачуває
Цебер меду, другий горілки насипає,
На скамйі постановляє,
До ёго словами промовляє:
„Гей, Хвесько Дендиберя[1]), Гетьманъ Запорозький, Черкаський,
Товаришу наський!
Як би я тебе була знала,
То я б тебе з хати в потилицю не вибивала.
А тепер, коли хоч ище в мене довше погуляти,
Я тобі могу ище в маслі каплунив зготувати“.
Як погуляв Хвесько Дендиберя[1]) там ще чотирі неділі,
То от-там ёго усі бити талярі засіли.

Запис Ніговського.

Г. Про козака Голоту.[1])

Эй полем килиïмскім, битим, шляхом Ординськимъ
Гуляв козак Голота.
Не боявся вуон ні огню, ні води, ні болота.
Гуляв сім літ і чотирі
Та потиряв спуд себе чотирі коні воронії

* * *

2. А на козаку на голові опанчина рогозова,
Поясина хмелїова,

[10]) Дописано — Келепець (примѣч. Кулиша). [11]) У Куліша — Пару жупанів несе. Порів. р. 123.
[12]) У Куліша — лицаре. [13]) Дописано—тут. [14]) Дописано—знімати. [15]) У Куліша—серед.
[1]) Себто такий козак вуон був ще до Палія. Павло Братиця.

Сапоги сапьянові,
По мужичі — постоли лутові, [2])
Оборі шовкові —
У трое із валу не сукані.

* * *

3. На козаку на Голоті шапка-бирка,
А з верху дірка,
Шовком шита,
Буйним вітром пудбита,
А вокруги околиці не мае.
4. Вуон до города Килиі прибував
І город Килию прохождав,
А ще слухав-прослухав,
Чи не радиться хто, чи не поряжається
На славну Украіину гуляти.

* * *

5. Аж ніхто не радиться, не поряжається
На славну Украіину гуляти,
А тільки поряжається три дуки-серебряники
Меду да віна, да ковитоі горілки пудпивати,

* * *

6. Да вже сії слова зачував
Да скоріше шинкарки питае:
„Де єсть тут корчма новая
І шинкарка молодая Настя Кобашня?[3])
Вуона для козаков хоть зла та обашня“.

* * *

7. Вуон туда прибував,
У хату войшов, коло груби
Свої плечі пригрівав.
А туда дуки-сребряники прибували
Же з їого насміхалися:
„'Эй ти, Насте Кобашня,
Будь ти для козака цїого хоть зла та обашня!
Велили тобі оцю денежку приняти
Да норціового пива вточити,
Да сїому козакові на похмілля
Живіт їого козацький скрипити“.

* * *

8. Настя Кобашня тую денежку принімала,
На свою служку кликала—покликала:
„Служко моя! велю тобі од мене ключі забрати,
В погреб войти—одну бочку миновати,
А з другої норціового пива вточити
Оцїому козакові, бідному Голоті, на похмілля
Живіт їого козацький скрипити.

* * *

9. Служка ключі забрала
Да дві бочки обминала,
А з третіої бочки ковитої горілки вточила
Козаку Голоті на похмілля
Живіт їого козацький скрипила.

* * *

10. Як узяв козак, бідний Голота, коновку за ухо,
Так стало на дні сухо:
Як став козак Голота козацький хміль зачувати,
Так став коновкою по мосту погрюкати.

* * *

11. До тогда дуки-серебря́ники стали к нему словами промовляти:
„Не подоба тобі коновкою погрюкати,
А подоба тобі йти за нас волів поганяти,
Або цюй шинкарці груб топить
Альбо хати підмітати.

* * *

12. До как став вуон сії слова зачувати,
Став ще лучче коновкою погрюкати,
Що стали вже в дуків-сребряників
Чарки з стола й пляшки літати;

* * *

13. А сам став тогда поближе сідати
І став свій черес винімати,
Став сріблом, златом стіл устілати,
Став у вуокошки стиха словами промовляти:
„'Эй, ви, ріки, ріки бистрі,
Помошниці лейстровії!
Хоч ви помочі мені дадіте,
Хоч мене з собою заберіте!

* * *

14. До вже тогда козаки добрі-молодці добре дбали:
Один іде — козацьку одежу несе,
А другий—козацьку збрую несе.

* * *

15. Тогда вже як стали дуки-сребряники
Як стали на козаку Голоті тую одежу заглядати,
Стали до себе по ближе сажати,
Медом і вином витати;
Стала шинкарка стиха словами промовляти:
Ти, може, козаче, сїогодня чи снідав, чи обідав?
Ти б йшов у комна́ту поснідав, чи пообідав.

* * *

16. До як стала їого медами да винами витати,
До вже вуон не пье,
Та на свою одежу лье:
„Ой шати ви мої, шати дорогії,
Не мене шанують, а вас поважають!
Покудова я вас у себе не имів,

---

[2]) Лапті. — Вуон, значить, був шпиїон, ходив як хто де обращається. П. Б. [3]) Ото ж шинок зветься кабак. П. Б.

То поти мені й чести не було“.

* * *

17. Тогда вуон велів дуков тих сребрянників
Із за стола витягати,
Перед великим окошком покладати
І в три березині потягати.

* * *

18. Один дук-сребряник — Грицько-Довгополенко,
Другий — Ніжиньський Войтенко,
А третій — Черніговський Попаденко.

* * *

19. Ах ви ж, дуки, дуки!
Усі за вами луга й луки,
Що нігде за вами нашому брату й коня пасти.

* * *

20. Вуони вже й померли,
А їх слава не вмре, не поляже.

* * *

21. Утверди, Господи, люду царського, императорського
І Самодержця императора нашого Олександру Миколаївича
І всім слушающим пошли Боже, много літ.

Записки Юго-Западнаго Отдѣла Имп. Рус. Геогр. Общества. Том II. 1874 годъ. сс. 123—126.

Г. Дума про козака Нетягу.

Полем Чигриньським шляхом колеїньським,
Туда проєжджав козак Летяга. Он убрани.
Була в його шапка бирка зверху дирка [1]),
Шовком пошита, в'їтром пудбита
Да не було в його неєкої [2]).
Козак убрани (був): свитина рогозиновая, поєсина воловиная [3]),
Чоботи були в його юхтови, до двановати ушок,
А на прозваніє лутови [4]).
Виєжджав вйн на чистеє поле.
(Далі П. К. тут добре не знав і так нашвидку проказав: На чистому полі стояв кабак, приєжджав ик кабаку, стукав у кватирку).
„Настася кабашна, злая, необашна,
Єк будеш ти мене шановати,
Не буду я твоїх Ляхйв у Ґніпр я їх изметати;
А не будеш мене ти шановати,
Коло твоєї хати буду березову рїзку рвати“.
Єк зачула Настася кабашна,
Шо козак Летяга начав березову рїзку рвати,
Стала стиха словами промовляти,
„Козак Летяга, иди в хату,
Буду я тебе шановати,
Й лесними словами буду я тебе прохати“.
Як став козак у хату вхождати,
Так стала Настася Кабашна, злая, необашна, гар'їлку в кварту наливати.
Як став козак гар'їлку тую брати,
Так стала Настася посилать свою прислугу до погребйв вина брати,
Стала козаку слова промовляти:
„Козаче, серце, друг любезни,
Чого з нас хочеш ти взяти?
Чи золота, чи серебра, чи дорогої одежи
А тйльки, козаче, шоб нашої кров'ї не проливати“.
Козак гар'єлку випиває, слова не промовляє
А тйльки квартою оп стойку постукає:
— Настася кабашна, злая, необашна кр'їпшого вина пудливає.
Козак випиває, слово промовляє:
„Не треба мині не золота, не серебра, не вашої одежи,
А я надумавсь, що буду березу рвати,
Но всьо таки Ляхйв у Ґніпр позметати.
Моя слава не помре, не поляже.
І всім много льєт на світі пожити.

Записала О. Курило.

X.

Ой полемъ, полемъ Килиімськимъ, [1]) (1 А)
Битим шляхомъ Ординіськимъ, (2 А)
Гей гулявъ, гулявъ бідний козакъ-нетяга сімъ годъ и чотирі, (3 А)
Та потерявъ съ-підъ себе три коні воронии. (4 А)
На дванадцятий годъ повертае— (3 В)
Козакъ-нетяга до города Черкасъ прибувае.
На козаку, бідному нетязі, (5 А)
Три сіромязі, (6 А)
Опанчина рогозовая, (7 А)
Поясина хмеловая (8 А)
На козаку, бідному нетязі, сапъянці— (9 А)
Видні пяти и пальці, (10 А)
Де ступить — босоі ноги слідъ пише. (11 А)
А ще на козаку, бідному нетязі, шапка-бирка — (12 А)
Зверху дірка, (13 А)
Хутро голе, околиці *Біг*-мае: (17 В)

---

[1]) У друге співаючи цю думу кобзар казав „дірка“. О. Курило. [2]) Скінчивши сі слова, Павло Кулик сказав: „значить голомозий тільки чубок є“. О. Курило. [3]) Удруге співаючи цю думу, П. К. так змінив цей рядок: Свитина в його рогозина, поєсина-воловина. О. К. [4]) Пояснення кобзаря: „З луття постоли роблять“. О. К.

[1]) Наголошені букви з технічних мотивів подано курсивом. Курсивом подано також слова і рядки що їх вільно змінив Куліш, а не взяв з старших варіянтів А, Б.

Вона дощемъ покрита, (18 B)
А вітромъ, на славу козацьку, підбита. (19 B)

Нще жъ то козакъ, бідний нетяга, до города Черкасъ прибувае,
Насті Горовоі, кабашниці степовоі, шукае-питае.
Скоро козакъ, нетяга Насті Горовоі, кабашниці степовоі-допитався, (20 B)
Заразъ у світлицю вбрався. (21 B)
Тамъ пили три Ляхи
Дуки-срібляники: (22 B)
Первий *пивъ* Гаврило Довгополенко Переяславський, (38 A) [2]
Другий *пивъ* Війтенко Ніженський, (39 A)
Третій *пивъ* Золотаренко Черніговський. (40 A)
Отъ вони пили-підпивали, (26 B)
Съ козака-нетяги насміхались, (27 B)
На шинкарку покликали: (28 B)
„Гей шинкарко Горовая, (29 B)
Насте молодая! (30 B)
Добре ти дбай— (31 B)
Намъ солодкі меди, оковиту горілку ще підсипай, (32 B)
Сёго козака, пресучого сина, у потилицю съ хати випихай; (35 B)
Бо десь вінъ по винницяхъ, по броварняхъ валявся, (34 B)
Опалився, ошарпався, обідрався, (35 B)
До насъ прийшовъ добувати, (36 B)
А въ иншу корчму буде нести пропивати". (37 B)

Тоді шинкарка Горовая, (38 B)
Настя, кабашниця степовая, (39 B)
Козака-нетягу за чубъ брала, (40 B)
Въ потилицю съ хати вибивала. (41 B)
То *козакъ-нетяга* [3]) добре дбае, (42 B)
Козацькими пятами опинае. (43 B)
Поти пявся, (44 B)
Поки по порога добрався. (45 B)
Козацькими пятами за порігъ зачепае, (46 B)
А козацькими руками за одвірки хапае, (47 B)
Підъ мисникъ голову козацьку молодецьку ховае. (48 B)

Тоді два Ляхи, дуки-срібляники, на ёго поглядали, (49 B)
Зъ ёго насміхали, (50 B)
А третій, Гаврило Довгополенко Переяславський, бувъ обашний: [4])
Изъ кармана людську денежку виймавъ, (47 A)
Насті кабашній до рукъ добре оддававъ, (48 A)
А ще стиха словами промовлявъ: (49 A)
„Гей", каже, „ти, шинкарко молода, ти, Насте кабашна! (50 A)
„Ти", каже, „до сіхъ біднихъ козаківъ-нетягъ хочъ злая, да й обашна: (51 A)
Колибъ ти добре дбала, (52 A)
Сю денежку до рукъ приймала, (53 A)
До погреба одходила, (54 A)
Хочъ нороцового пива уточила, (55 A)
Сёму козаку, бідному нетязі, на похмілле живітъ ёго козацький скрепила. (56—57 A)

Тоді Настя Горовая, (58 B)
Шинкарка степовая,
Сама въ лёхъ не ходила, (60 B)
Да наймичку посилала: (61 B)
„Гей, дівко наймичко! (62 B)
Добре ти вчини, (63 B)
Кінву-чвертівку въ руки вхопи (64 B)
Та въ лёхъ убіжи, (65 B)
Та вісімъ бочокъ мини, (66 B)
А зъ девятоі поганого пива наточи. (67 B)
Якъ маемъ ми ёго свинямъ виливати, (68 B)
То будемъ ми ёго на такихъ нетягъ роздавати." (69 B)

Тоді дівка-наймичка у лёхъ убігала, (70 B)
Та девять бочокъ минала, (71 B)
Та зъ десятоі пъяного чола меду наточила. (72 B)
Та въ світлицю вхождае, (73 B)
Свій нісъ геть одъ кінви одвертае, (74 B)
Буцімъ-то те пиво воняе. (75 B)

Якъ подали козаку въ руки ту кінву, (76 B)
То вінъ ставъ біля печи (77 B)
Та й почавъ підпивати пивце грече. (78 B)
Взявъ, разъ покоштувавъ, у-друге напився, (79 B)
А въ-трете якъ узявъ ту кінву за ухо, (80 B)
То зробив у тій конівці сухо. (81 B)
Якъ ставъ козацьку хміль голову розбірати, (82 B)
Ставъ козакъ конівкою по мосту добре погрімати,
Стали въ дуківъ-срібляниківъ изъ стола чарки й пляшки скакати, (67—68 B)
И стала шинкарська груба на десять штукъ скрізь по хаті летати. (84 B)
Не стали тоді Ляхи, дуки-срібляники, за сажею світу Божого видати. (85 B)

Тоді ті Ляхи, дуки-срібляники, на ёго поглядали, (86 B)
Словами промовляли: (87 B)
„Десь сей козакъ-нетяга нігде не бувавъ, (88 B)
Добрихъ горілокъ не пивавъ, (89 B)
Що ёго й погане пиво опъянило!" (90 B)

Якъ ставъ *козакъ-нетяга* тее зачувати, (91 B)
Ставъ на Ляхівъ грізно гукати: (92 B)
„Гей ви, Ляхове, (93 B)
Вразькі синове! (94 B)
Икъ порогу посувайтесь, (96 B)
Мені, козаку-нетязі, на покуті місце попускайте. (97 B)
Посувайтесь тісно, (98 B)
Щобъ було мені, козаку-нетязі, де на покуті изъ лаптями сісти!" (99 B)

Тоді Ляхи, дуки-срібляники, добре дбали, (100 B)
Дальше икъ порогу посували, (101 B)
Козаку-нетязі більше місця на покуті попускали. (102 B)
Тоді козакъ-нетяга на покуті сідае, (103 B)

Исъ-підъ поли позлотистий недолимокъ виньмае, (104 B)
Шинкарці молодій за цеберъ меду застановляе.

Тоді ті Ляхи, дуки-срібляники, на ёго поглядали,
Словами промовляли:
„Гей, шинкарко Горовая, (77 A)
Насте молодая,
Кабашнице степовая!
Нехай сей козакъ, бідний нетяга, не маетця въ тебе сеі заставщини викупляти, (79-80 A
Намъ дукамъ-срібляникамъ, нехай не зарікаетця воли поганяти, (81-2 A)
А тобі, Насті кабашній, грубъ топити." (83 A)

Оттоді-то козакъ, бідний нетяга, якъ ставъ сіі слова зачувати, (84—85 A)
Такъ вінъ ставъ чересокъ виньмати, (87 A)

---

[2]) З тою ріжницею що в А: Первий дука-сребраника Гаврило...

[3]) В вар. **В** — Хвесько Дендиберя...

[4]) В вар. **В** (р. 51)... Гаврило Крилівський Довгополенко, словами промовляе. В вар. **А**. (р. 45—46) один дука сребраныка був обачний.

Ставъ шинкарці молодій, Насті кабашній, увесь стілъ червінцями устилати. (88, 89, 90 А)

Тоді дуки-срібляники, якъ стали въ его червінці зоглядати, (91—2 А)
Тоді стали ёго витати (93 А)
Медомъ шклянкою (94 А)
И горілки чаркою. (95 А)
Тоді й шинкарка *Горовая*, (96 А)
Настя *молодая*, (97 А)
Истиха словами промовляе: (98 А)
„Эй, козаче“, каже „козаче! (99 А)
Чи спідавъ ти, сёгодні, чи обідавъ? (100 А)
Ходи зо мною до кімнати, (101 А)
Сядемъ ми съ тобою поснідаемъ, (102 А)
Ли пообідаемъ“. (103 А)

Тогді-то козакъ, бідний нетяга, по кабаку похождае, (104, 105 А)
Квартирку[6]) одчиняе, (106 А)
На бистриі ріки поглядае, (107 А)
Кличе, добре покликае: (108 А)
„Ой ріки“ каже, „ви, ріки Низовиі, (109 А)
Помошниці Дніпровиі! (110 А)
Теперъ або мене зодягайте, (207 В)
Або до себе приньмайте!“ (108 В)

Оттоді одинъ козакъ иде, (113 А)
Шати дорогиі несе, (114 А)
На ёго козацькі плечі наді́е; (115 А)
Другий козакъ иде, (116 А)
Боти сапъянові несе, (117 А)
На ёго козацькі ноги надіе; (118 А)
Третій козакъ иде, (119 А)
Шличокъ козацький несе, (120 А)
На ёго козацьку главу надіе. (121 А)

Тоді дуки-срібляники стиха словами промовляли: (122, 123 А)
„Эй не есть же се, братці, козакъ, бідний нетяга, (124, 125 А)
А есть се Фесько Ганжа Андиберъ, (126 А)
Гетьманъ Запорозький!.. (127 А)
Присуньдя ти до насъ“ кажуть, „ближче, (128 А)
Поклонимось ми тобі нижче, (129 А)
Будемъ радитьця, чи гараздъ-добре на славній Украіні проживати“. (130, 131 А)

Тоді стали ёго витати медомъ шклянкою (132, 133 А)
И горілки чаркою (134 А)
То вінъ тее одъ дуківъ-срібляниківъ приймавъ, (135 А)
Самъ не випивавъ, (136 А)
А все на своі шати проливавъ: (137 А)
„Эй шати мої, шати! пийте-гуляйте: (138, 139 А)
Не мене шанують, бо васъ поважають. (140, 141 А)
Якъ я васъ на собі не мавъ (142 А)
То й чести одъ дуківъ-срібляниківъ не знавъ.“

Тоді-то Фесько Ганжа Андиберъ, гетьманъ Запорозькій, стиха словами промовляе: (144, 145, 146 А)
„Эй козаки“, каже, „діти, друзі, молодці! (147 А)
Прошу я васъ, добре дбайте, (148 А)
Сіхъ дуківъ срібляниківъ за лібъ, *наче* волівъ, изъ-за стола вивождайте, (149 150 А)
Передъ вікнами покладайте, (151 А)
У три березини потягайте, (152 А)
Щобъ вони мене споминали, (132 В)
Мене до віку памятали!“ (133 В)

Тілько Гаврила Довгополенка Переяславського за те улюбивъ, (134 В)
Край себе сядовивъ[7]). (135 В)
Що вінъ ёму за свою денежку пива купивъ. (136 В)

Тогді жъ то козаки, діти, друзі, молодці, добре дбали, (153. 154 А)
Сіхъ дуківъ срібляниківъ за лібъ брали, (155 А)
Изъ-за стола, *наче* волівъ, вивождали, (156 А)
Передъ *вікнами* покладали, (157 А)
У три березини потягали, (158 А)
А ще стиха словами промовляли: (159 А)
„Эй дуки“, кажуть, „ви, дуки! (160 А)
За вами всі луги и луки,— (161 А)
Нігде нашому брату, козаку-нетязі, стати (162 А)
И коня попасти“. (163 А)

Записки о Южной Руси I с. 200

V. Про слау́ного Хвесь Ганджу-Андибера Гетьмана Запорозького.[1])

Ой полем, полем *та* Кілійським, (1 X)
Битим шляхом *та* Ординьским, (2 X)
Гей *там* гуляў козак бідний-нетяга сім рік, *тай ше* чтири, (3 X)
И *загубиу* з-під себе три коні *й* вороиї. (3 X)
На дванаццятий *рік ся* повертае, (5 X)
До города Черкас прибувае. (6 X)
На козаку бідному-нетязі (7 X)
Три сіромнязі: (8 X)
Опаньчи́на рого́зоуа, (9 X)
Пояси́на хмілино́уа; (10 X)
На козаку бідному-нетязі сапьяньці, (11 X)
Видко пьяти ї пальці; (12 X)
Де ступе—босої ноги слід пише. (13 X)
А ше на козаку бідному-нетязі шапка-бірка, (14 X)
Зверху дірка, (15 X)
Шоуком шита, (14 А)
Вітром підбита; (15 А)
А околиці здауна чорт-мае. (16 А)

От-бо козак бідний-нетяга до города Черкас прибувае, (19 X)
Та не питаїцця де-б-то спасти, (18 А)
Коня попасти; (19 А)
А питаїцця *корчми́ нової*, (20 А)
Шинкарки й молодої, (21 А)
— *Настусі* Горової.
Хочá на нас, на бідних-нетяг, вона й злюча,
Тъале-ж обачна;
И часом, як коли,
До нас таки подачна...
От городом Черкасами йде,
Неначе-б сам незнае де,
Скрізь дуже приглядаїцця,
Та усе пильненько й причуваїцця:[2])

[6]) У Грінченка, Думи кобзарські, передруковано —кватирку; теж у Ревуцького і у Колесси. [7]) Грінченко—садовив; те ж у Ревуцького і у Колесси.

[1]) Сей текст було надруковано кирилицею та ми вважаемо за доцільніше передрукувати його сучасною абеткою, відповідно до позначеної у Гаццука вимови, напр. ӧ як ой, ў передаемо з техничних причин як—у. Курсивом зазначено слова і рядки яких нема в інших варіантах. [2]) Порівн. вар. Б рядки 20—21.

Чи не радицця хто на слауне *Запорожє* (Б 22)
Гульком-погуляти,
Козакіу турбувати.
Аж тільки радюцця-пораджающця (А 27)
Три дуки-срібники (А 28)
До шинку й зачвалати,
Меду, та оковитої горілки *й куштувати.* (А 30)

Тоді козаче добре дбау, (А 31)
Попéред *них до шинку й стау,* (А 32)
Край груби сідає — (А 33)
Та плечи свої козацьки пригріває. (А 34)
Тоді-то дуки-срібники *до шинку й* заходжали, (А 35)
По цебру й меду, та оковитої горілки станоуляли.
Перший дука-срібняка Гаурило Доугополенко-
Переяслоуський, (А 38)
А другий Войтешенко Ніженьский, (А 39)
Третій-ж Золотаренко Чернигський. (А 50)
Сидять собі, та попивають,
А бідного-й нетязі не вітають, (А 41)
Ні медом шклянкою, (А 42)
Ні горілки й чаркою. (А 43)

От козак бідний-нетяга уус доугий роспрауляє,
На дукіу-срібникіу з коса́ пильненько й
поглядає, (А 44),
Собі шіось думає, й гадає...
А дуки-срібники з горда́ й на теє неуважали,
З нього усе дуже глузували,
— Ганебне й зневажали;
Та до шинкарці *молодої,* (Х 30)
Настусі Горової,
Гукаючи й промоуляли:
„Гей, шинкарко Горовая, (Х 31)
„*Настусю й* молодая! (Х 32)
„*Коли-б ти добре й дбала,*
„Цього козака, *вражою й* сина, у потилицю
з хати й в и т у р я л а; (Х 35)
„Бо десь він по винницях, та броварнях
усе валяуся, (Х 36)
„*Ошма́лиуся,* пошарпауся *і* обідрауся, (Х 37)
„До нас прийшоу ось добувати, (Х 38)
„А у и́ньшу корчму *нестиме й* пропивати! (Х 39)
Тоді шинкарка Горовая, (Х 40)
Настуся й чупурная, (Х 41)
Козака-нетягу за чуба й брала, (Х 42)
У потилицю з хати вибивала, (Х 43)
Та добре чуба й наминала.
То козак-нетяга *собі* й дбає, (Х 44)
Козацькими пьятами опинає, (Х 45)
Ухіляуся-бач, та задом пьяуся,
Покиль порогу й недобрауся. (Х 47)
А там козацькими пьятами за поріг зачипає, (Х 48)
Козацькими руками за о́двірки й хапає, (Х 49)
Під ми́сник голоуу свою козацьку-*лицарьску,* (Х 50)
Неначе з сорому й ховає.

Тоді-то перший дука Доугополенко
Буу *собі з них* обачний, (А 45)
До бідних трохи ше подачний:
Шага́ з кишені паньский витягає,
Шинкарку й закликає,
До рук *шага їй подавує.* (А 48)
Та стиха-ше *до неї,*
Словами й промоуляє: (А 49)
„Гей, шинкарко, каже, *Настя!* (А 50)
Чи будиш нам подячна?
„Ти-ж до ціх нетяг, хоч *дуже злюча,*
„Та, *кажуть* шіо [2]) обачна“. (А 51)
„Коли-б ти добре *й* дбала, (А 52)
„*Цей шаг* до рук приймала, (А 53)
„До льоху одходила, (А 54)
„Хоча-*б* норцового *й* пива уточила, (А 55)
„Цьому козаку бідному-*й* нетязі, (А 56)
„На похмілє живіт його козацький *підживила*“. (А 57)

Тоді Настя теє зачувала,
До рук *своїх шага* приймала, (А 58)
Сама до льоху неходжала, (Х 66)
Та наймички подавала,
Словами й промоуляла:
Гей *наймичко,* ти *вірна й* моя! (Б 46)
Велю-ж тобі *до льоху* одходити, (Б 47)
Хоча́ норцового й пива уточити, (Б 48)
Цьому *й* козаку бідному-нетязі, (Б 49)
На похмілє живіт його козацький *підживити.* (Б 50)
Тоді-то *наймичка до льоху* одходжала, (Б 51)
Усі куфи худко й поминала,
Дъ одної куфи підсочила,
Тай оковитої уточила, (Б 53)
Козаку бідному-нетязі *до рук його*
козацьких приносила. (Б 54)
Тоді козак бідний - нетяга, як узяу коноуку
ту за уухо (А 62)
Ї не змігнууся, як у неї стало й сухо. (А 63)

Коли-ж козак бідний-нетяга (А 64)
У *себе стау* хміль козацький зачу-
вати, (А 65)
То стау коноукою по мо́сту *й* погрімати, (А 68)
И стали у дукіу-срибникіу, (А 67)
З стола́ чарки́ з *пляшками й вилітати;* (А 68)
От-тоді козак бідний-нетяга, (А 69)
Як стау у себе ше більше хмілю зачувати, (А 70)
Стау з-під паньчи́ні р гозоуий, (А 71)
Пояси́ни *хмілиноуий,* (А 72)
Суто-злотий обушок виймати; (А 73)
Стау шинкарці й молодої, (А 74)
Настусі чупурної,
За цебер меду застауляти. (А 74)
Стали дуки-срібники (А 75)
Оден *на*-дного *й поглядати,* (А 76)
Та до шинкарці й Горової,
Стиха̀ словами й промоуляти: (А 76)
Гей, шинкарко й молодая, (А 77)
— *Настуся й чупурная!* (А 78)
Нехай козак цей бідний-нетяга, (А 79)
Не *сподіваїцця* у тебе цеї застаущині *визво-*
ляти, (А 80)
— Нам дукам-срібникам (А 81)
Нехай не зарикаїцця *волу ше* поганяти; (А 82)
А тобі Насті *чупурної звичайне груби підтоп-*
ляти! (А 83)
От-тоді козак бідний-нетяга, (А 84)
Як стау ці слова й зачувати, (А 85)
То стау він *край* столу сідати, (А 86)
Ше стау *свій* чересок виймати, (А 87)
Та стау шинкарці молодої, (А 88)
— *Настусі й чупурної,* (А 89)
Уесь стіл червіньцями устилати. (А 90)
Тоді-*ж-то* дуки-*срібники,* (А 91)
Як стали у нього червіньці зоглядати, (А 92)
Тоді-*ж и* стали його *й привітати* (А 93)
И медом шклянкою, (А 94)
И горілки й чаркою. (А 95)
Тоді шинкарка молодая, (А 96)
—Настуся *й чупурная,* (А 97)
До нього привертає,
Стиха̀ словами й промоуляє: (А 98)

Гей козаче, *гей* козаче! (А 99)
Чи снідау ти, чи обідау? (А 100)
Ходім *орле* до кімнати, (А 101)
Там-бо є де сісти, й спати...
Ходімо у двох поснідаймо,

---

[1]) Мабуть слід—шо й.

Або серьце й пообідаймо. (A 103)
Тоді козак бідний-нетяга, (A 104)
У перек шинку й походжає, (A 105)
Кватироньку відчиняє, (A 106)
Та на *річки* й поглядає, (A 107)
Кличе, *й* добре покликає: (A 108)
„Ой ви *річки* Низовиї, (A 109)
Вірні сестри Дніпровиї! (A 110)
„Або міні споміч дайте, (A 111)
„Або мене й визволяйте!

Тоді-ж оден козак йде, (A 113)
Шати вйшметьні несè, (A 114)
На козацьки його плечи *надягає,* (A 115)
От и другий козак йде, (A 116)
Нові сапьяньці й несе,
— На козацьки його й ноги *надягає.* (A 118)
От и третій козак йде, (A 119)
Шличок *гетьманьский* несè, (A 120)
На козацьку глауу його *надягає.* (A 121)
Тоді-ж дуки-*срібники,* (A 122)
— Неначе як винники,
Про-між себе й диуовали,
Тай ше стиха й промоуляли: (A 123)
Ой дале-бі пани-браті!
Не козак-бо це чуприндир,
А сам *Хвесь* Ганджа-Андибер, (A 126)
Гетьман Запорозький, (A 127)
Сиу-орел Низоуський!
Присуньсь до нас, *будь ласка,* ближче, (A 128)
Ми уклонимось тобі *ше* нижче, (A 129)
Та будьмо *розмоуляти,* (A 130)
Чи гараз-добре на слауній Україні
проживати? (A 131)

Тоді-ж його *й узяли* привітати, (A 132)
Чи медом шклянкою, (A 133)
А чи горілки й чаркою. (A 134)
Він цього й не цурау,
Від дук *до-рук козацьких брау,* (A 135)
Тъале-ж сам не випивау, (A 136)
Усе на шати проливау, (A 137)
Та словами й промоуляу:
„Гей, шати мої *суто-злоті!* (A 138)
„По-вас шаноба уся й голоті!
„Пийте-*ж, та* гуляйте! (A 139)
„*Бо* не мене це шанують, (A 140)
„А вас поважають! (A 141)
„Як я вас на собі й не мау, (A 142)
„Ніхто-ж мене Гетьманом не признау“. (A 143)
Так бо Хвесь Ганджа-Андибер, (A 144)
Гетьман Запорозький (*X* 167)
Сиу-орел Низоуський
Панам дукам промоуляу,
Тай ше дужче до козакіу,
Так словами й вигрімляу:

„Гей, козаки! *Гей* діти, друзи, гей молоцці! (A 147)
„Прошу-*ж* вас добре дбайте! (A 148)
„Ціх дукіу-*срібникіу,* (A 149)
„За чуб, *як тіх цапіу,* ззастолу виводжайте. (A 150)
„— Коло вікон поростягайте, (*X* 171)
„У три *вірви добре* й потягайте! (*X* 172)
Одного-ж тільки незаймайте:
Шіо буу собі таки обачний,
Ї до нетяг хоч трохи ше й подачний.
Тоді козаки, діти, друзи, молоцці (A 153)
— Добре й дбали, (A 154)
Доугополенка незаймали,
Двох дукіу-срібникіу за *чуба й* брали,
(A 155)
Як *тіх цапіу ззастолу* виводжали, (A 156)
Перед вікнами й простягали, (*X* 181)
У три *вірви добре* й потягали; (*X* 182)
Тай ше словами й промоуляли: (A 159)
Гей дуки, кажуть, дуки! (A 160)
Забрали усе собі ви у руки.
За вами усі луги ї луки! (A 161)
Ні-де-ся *козаку бідному*-нетязі *спасти,* (A 162)
— Коня й попасти... (A 163)
Тоді-ж-то Хвесь Ганджа-Андибер, (A 164)
— Гетьман Запорозький (A 165)
— *Сиу орел Низоуський,*
Хоча *й* помер, (A 166)
Дак слава його козацька не умре ї не
поляже. (A 167)
Від *цього й* часу, (A 168)
Наш милий Боже підтримай
Усеь люд Гетьманьский,
Побожне й Хрестяньский
У цім добре,
Й на вік-віки!..

Гаццук, Абетка, с. 67.

ДУМИ ПРО ХМЕЛЬНИЧЧИНУ.

Думи про Хмельниччину можна також назвати Політичними Думами — се одинока група, де носії думового епосу займають певне становище до явищ і подій зовнішнього життя громади: переказують політичні події і висловлюють про них думки. Правда, останнє не в однаковій мірі належить до всіх дум поданих під сим заголовком і не до всіх варіянтів кожної думи; з другого боку—не всі ті політичні оцінки, що їх дають нам сі думи, можна брати за вияв первісного ставлення кобзарства до подій 1640—50 рр. Все ж таки в тім вигляді, як ми їх нині бачимо, сі думи можна вважати представницями думової творчости на політичні теми. Колись певно вони існували в досить значній кількості, і в вигляді, що нам докладно не відомий. Той же матеріял, що дійшов до нас, дає підстави до таких уривкових помічень про сю групу.

Про політичні події середини XVII-го століття відомо сім більш менш цілих дум і один дещо проблематичний уривок думи про облогу Вінниці.

Сі думи освітлюють в головному такі події:

Переговори козацької старшини з Володиславом IV про збільшення реєстру і поширення козацьких прав в зв'язку з його проєктом походу на Туреччину.

Утеча Хмельницького на Запоріжжя.

Селянські розрухи на тлі економічних утисків половини XVII-го в. і початок повстання 1648 р.

Битва під Корсунем.

Погроми маґнатських орендарів.

Похід Хмельницького на Молдавське господарство.

Приборкання селянства польським урядом після Берестечка і нове повстання.

Смерть Хмельницького.

Вибір на гетьманство Юрка Хмельниченка.

Скинення Хмельниченка з гетьманства.

В окремих думах можна помітити ще натяки і на інші події, що може теж були оспівані в думах: на битву на Жовтих Водах (в думі про молдавський похід), діяльність Богуна, конфлікти по смерті Хмельницького і гетьманування Виговського, гетьманування Тетері. Спираючись на сі натяки старі збирачі пробували навіть були дошукуватись окремих дум про персонажі, що згадуються в наших думах і за продукт таких розшуків власне слід уважати уривок „про Івана Богуна" записаний від Шута (наш № 25). Сюди ж слід зарахувати і ближче незвісну думу про Тетерю[1]). Дума „про Брюховецького", яку згадує список Білозерського у Метлинського[2]), на нашу думку в дійсності не що інше як дума про Андибера.

Розуміється, що ні сі натяки, ні гіпотези не вичерпують всіх можливостей щодо колишнього обсягу думового епосу на тему подій XVII-го віку і пізнішої української історії (до таких пізніших тем згадаймо хочби думу про дітей Івана Сірка, яка одначе втратила всі сліди політичної актуальности завдяки своїй станово-лицарській обробці). Про що ще співали кобзарі в сім обсягу і як співали, нам тепер невідомо — але ясно все таки, що той епос не являвся чимсь одноцільним і витриманим щодо вибору фактів і їх освітлення. Така рухлива епоха, повна внутрішніх суперечностей і конфліктів інтересів, мусіла викликати не однакові, ба протилежні погляди і у своїх поетичних справоздавців, кобзарів. Слабі, ледво помітні сліди сих протилежностей дотрималися ще і в тих рештках тодішнього репертуару, що переховані тут — в обробках окремих тем і у виборі політичних моментів „для обговорення" в думах.

---

[1]) Лукашевич, с. 35, подав три рядки сеї думи, що була колись „со словъ бандуриста, весьма большимъ стихотвореніемъ", але „имъ не изучена".—

За Хмельницького Юрася, пуста стала Украина, съвелася
А за Павла Тетеренка.
Который чоловѣкъ утратився давно, не поправиться й тепереньха.

Більш імовірно, що Лукашевичевий бандурист ніколи і не знав такої думи, а тільки римоване прислів'я про двох невдалих гетьманів, але правда і те, що такі римовані фрази — пів-прислів'я входять часом і в політичні думи, як ось в думу про Корсунь.

[2]) Порівн. теж В. Горленко, Кобзари и Лирники. К. С. 1884, I, с. 43.

Маємо про Хмельниччину тепер сім дум у 16-ти записах, що виріжняються з-поміж решти кобзарського епосу великим тематичним багатством; воно вказує на ріжнородність походження сих дум. Правда, ся ріжність виступає головно в неоднаковості її поетичної фактури, але — в меншій мірі — і в ріжнородності сприймання подій, що їх сі думи описують. В сьому сприйманні помітно п'ять течій, що не цілком виразно виступають як окремі редакції дум, але все таки здаються нам вартими уваги. Найбільш виразна між ними та течія, що репрезентується варіянтами Шута і майже в однаковій мірі — варіянтами кобзарів його школи. Шут знає п'ять дум про Хмельниччину (і уривок про Богуна) і сі думи переказують події в такім порядку:

Хмельницький, писар гетьмана Барабаша, разом з ним дістає королівські привілеї, а потім викрадає їх у гетьмана, їде на Запоріжжя, з'єднується з чотирма полковниками, і починає повстання та вбиває Барабаша, що хотів його відмовити від розриву з Польщею; потім Хмельницький посилає сім'ю Барабаша султанові. Може в сім місці в репертуарі Шута або його вчителів колись знаходилася дума про Жовтоводську побіду, яку Шут описує в епілозі думи про Молдавський похід, а через забуття мотиви згодом стягнулися і замість полону сина Потоцького вийшов полон сім'ї Барабаша. Паралельно з сими подіями Шут описує жахливий визиск мас українського селянства і простого козацтва в думі про Оренди. В допомогу сим масам приходить Хмельницький, піднімає їх на повстання і побідно доводить цей рух до повного очищення України від Поляків і їх орендарів, проганяючи їх за Случ.

Потім побідний гетьман звертається до молдавського господаря і бажаючи його відвернути від Польщі посилає йому ультиматум. Коли ж господар відповідає на се образою, Хмельницький нападає на нього і знищує Молдаву та наганяє страху свому ворогові Потоцькому. З дальших подій Шут знає повстання 1652 р. і нарешті смерть Хмельницького та вибір на гетьмана Хмельниченка, що одначе гетьманив тільки поки козаки чули за ним силу батька.

Таку поетичну традицію Хмельниччини переховував Шут в 1850-х рр. в Сосницькім пов. Сам він зібрав її мабуть на початку XIX або наприкінці XVIII-го в. і в невеликій частині передав своїм учням, що дещо передали знов своїм. Так Бешко знав думу про Барабаша і можливо навчив її свого учня Братицю. Інший учень Шута мабуть знав Молдавський похід і передав його знов березинському кобзареві. Учень Шута Олифоренко і його учні знали думу про Оренди. Таким чином ся традиція здається досить міцною, хоч мало поширеною.

Трохи відмінна від сеї традиція репрезентована бандуристом, що 1814 р. співав три думи Цертелеву. Події, що вона переказує, майже ті ж, що у Шута. Ось тільки дума про Барабаша не має згадки про початок повстання, не говорить про вбивство Барабаша та про полон сім'ї ворога, себто те, що ми вважаємо за натяк на Жовті Води; — можливо, що пропущено се тільки через забуття тексту. Не згадує ся традиція і про утиски орендарів та побивання їх повстанцями. — Чи то тому, що увага носіїв сеї традиції більше купчиться коло окремих осіб-діячів повстання, ніж коло масових настроїв і рухів. Чи тому, що співак Цертелева не знав або забув „думу про Оренди". Чи нарешті не вважав пристойним співати її представникові „панства", хоч би й інакшого, нового, або сам Цертелев, почувши її, не зважився друкувати з мотивів естетичних або цензурних. Могло бути потрохи всіх сих причин, але все таки перевага інтересу до особистостей над інтересом до мас в сій традиції виразно помітна, а разом з тим іде її замилування до офіціозної політики. Се замилування виринає в думі про Молдавський похід, що у Цертелевського бандуриста виводиться як цілком політичний акт, „важкий арґумент" в дипломатичних махінаціях гетьманського правительства, тимчасом як у Шута він має характер загально-козацької — майже загальнонародньої, справи, до якої мобілізуються народні маси. У Шута се момент з революції 1640—50 рр. У Цертелевського бандуриста се урядовий демарш викликаний дипломатичними ускладненнями. Очевидно, що в зв'язку з тим фактична сторона у Цертелевого бандуриста стоїть ліпше ніж у Шута.

Не знає Цертелевський бандурист також і думи про друге повстання — так звану „Білоцерківщину". Зате з приводу смерти Хмельницького і урядових справ по ній він міг сказати, видно, більше — хоч через забуття його текст на кінці попсований. Все таки ми маємо тут натяки на суперечки про булаву, яких не знає Шут, і на гетьманування Виговського.

Такі дві традиції Хмельниччини в кобзарській поезії помітні в нашім матеріялі. Вони документовані найліпше і як бачимо — загалом не дуже значно розходяться щодо змісту. Щодо їх поширення нам відомо тільки те, що одна загніздилася в східній Чернігівщині друга можливо існувала на Миргородщині, але се не певно.

З інших подібних традицій особливо цікавою нам здається та, що репрезентована думою про Оренди з запису Мороза. Вона не знає нічого про викрадання королівських універсалів, і переговори Хмельницького з Володиславом IV ставить у безпосередній зв'язок з повстанням. Хмельницький для неї не великий політичний діяч, пануючий, а просто козацький ватажок, який зачинає свої операції з того, що застромлює корогву на ринку і скликає охотників. Ся традиція не підкреслює спеціяльно гніву проти орендарів Євреїв, як його підкреслює козацька історіографія і в слабшій мірі — Шутова традиція; вона виразно каже, що повстання ведеться проти панів і орендарів. Зв'язок сеї

думи з іншими темами про Хмельниччину нам невідомий: чи й вона входила в якийсь цикл, подібний до сосницького і миргородського, чи була ізольованим твором на певну тему — не відомо, і та обставина, що ми не знаємо місця запису думи, ані її співака, робить всякі здогади дуже трудними. Відоме нам тільки те, що вона записана від того ж співака, що співав думу про „Коновченка“ вар. II, але де саме се було, не знаємо, так само як не знаємо де взагалі бував і міг записувати Д. Мороз. Вказівка Антоновича і Драгоманова, що сю думу записав у Жаботині Штангей, здається нам цілком непевною, як се сказано на своїм місці нижче. Вище з приводу Морозового запису Коновченка було висловлено здогад, що Мороз записав його на „Чернігівщині“[1]), отож можна думати, що його Оренди являються теж чернігівськими — другорядною паралельною традицією поруч із Шутовою.

Цілком незв'язана з котроюнебудь з сих традицій дума про Корсунську побіду, звісна нам у двох варіянтах з Золотоноського повіту і з Харківщини. Ся дума не натякає на ніякі попередні або наступні події і хоч має один спільний момент з Орендами Шута, робить враження цілком окремої традиції. Склад цеї думи — дуже багатий римами — дещо відмінний від інших дум, і дуже шкода, що нам невідомі інші твори циклу, до якого вона належала, хоч треба зазначити, що цикл сей, якщо існував колись, мусів давно розпастися, бо й дума про Корсунь звісна тільки в уривках. Заховалася вона мабуть в якійсь кобзарській школі Харківщини.

Правобережні традиції репрезентують гіпотетично — уривок про Барабаша (вар. Г), якщо він дійсно був думою, і дума про Білоцерківщину — запис Мурзакевича з Херсонщини. Але як сказано нижче, останній запис не цілком певний щодо місця походження, і тому про ролю Правобережжя в справі консервації дум про Хмельниччину доводиться говорити обережно.

Так само обережно треба ставитися до питання про первісне походження сих дум. Не трудно помітити, що всі сі думи в своїй масі не цілком відповідають канонам думової творчости, як сі канони виступають в інших думах. В цілому вони не „виспівані“ так докладно, як більш популярні нумери кобзарського репертуару. Їх оповідання має більше сухий, реферативний характер ніж в інших думах. Значно менше мають вони ліричних екскурсів і описових деталів.

Сосницькі записи від кобзарів, що послідовно плекали думи про Хмельниччину, ближче стоять стилістично і до інших дум, ніж вся решта текстів про Хмельниччину. Але й до сосницьких також підходить сказане нами вище—хоч і в меншій мірі.

Як сказано, в анонімних записах (і в запису від Ригоренка також) ся ріжниця ще більше помітна — вона насовує питання про те, чи думи про Хмельниччину взагалі не мають якогось інакшого походження від решти дум. Питання сього дослідники дійсно не обійшли: одні пояснюють ріжницю зміненими історичними обставинами, в яких з'явилися сі думи. Вони виявилися, мовляв у перевазі реалізму в думах про Хмельниччину (Лисовський), в переході з жалібного тону в бадьорий (Колесса), або зокрема в сатиричний (Житецький). М. Грушевський вважає думи про Хмельниччину, принаймні деякі з них, творами окремої категорії офіціозних співаків гетьманського двору.

Звідси було б недалеко до гадки, що думи про Хмельниччину були ділом власне тих військових бардів, про яких стільки писалося в нашій літературі про думи. Наскільки нам відомо одначе, в сій формі думка ся не була висловлена ні разу і треба признати, що для того, аби покладати думи про Хмельниччину на карб військових бардів, треба б мати про них щонебудь більше, ніж самі здогади й аналогії. Але і без докладніших відомостей про минуле кобзарства необхідно зробити висновок, що се кобзарство не було гомоґенне в цілій масі і головно не в однакових відносинах стояло до тогочасних політичних центрів. Ріжний степень близькости до них виступає і в самих думах про Хмельниччину. Одні з них щільно держаться інтерпретації подій, що, як нам відомо з автентичних документів, була тодішньою офіціозною інтерпретацією; другі „додумуються“ до власних пояснень, що певно ходили в широких козацьких колах, як от ріжні варіянти думи про Молдавський похід. Одні черпають з запасу старшинських традицій і переказів, що потім потрапляли до козацьких, розуміється старшинських, літописців і історіографів, як історія про Хмельницького і Барабаша. Інші, навпаки, іґнорують сі анекдоти, очевидно не знаючи їх, як Морозова дума про Оренди. Всі вони мають одначе те одно спільне, що ніколи не засуджують гетьманського уряду й старшини, хіба тільки критикують, але критикуючи оправдують — як у думі про Білоцерківський мир.

Все таки, як не важливі всі сі симптоми, їх не можна брати за доказ офіціозного чи двірського, чи старшинського походження усіх політичних дум без решти. Ніщо не доводить, що поруч з відомими нам думами не було й дум скомпонованих з становища військової черні або — з політичного погляду — навіть з виразно антигетьманського й антистаршинського становища. Дума про Андибера принаймні доводить, що кобзарство могло часом говорити і мовою черні про старшину, хоч ми докладно й не можемо встановити, коли саме се було: перед Хмельниччиною, чи по ній. Та факт залишається фактом. Думи, що ми називаємо побутовими чи посполитими, теж доводять, що кобзарство служило не виключно військовій верстві, чи то її верхівці.

---

[1]) Порівн. „Дополненіе къ пасхальной віршѣ“. „Кіевская Старина“ 1882 кн. IX с. 567.

Одначе коли ми таким чином допускаємо диференціяцію кобзарства не тільки щодо політичних і інших дум, але і в середині самих політичних дум про Хмельниччину, і навіть доводимо сю диференціяцію на підставі нашого убогого матеріялу про сі думи, — то як же треба розуміти відрубність сеї групи від решти дум, на яку було положено натиск вище? Треба сказати зразу, що і сю стилістичну відрубність ми вважаємо за продукт ріжних факторів.

Є тут риси просто негативні — брак кобзарських загальних місць, що пояснюються просто тим, що сі думи не виспівані в такій мірі як інші. Є й позитивні моменти — більша стислість оповідання, більше багатство рим, особливо в думі про Корсунську битву, є й своєрідні закінчення — „слава", як ось у думі про Молдаву, про Хмельницького і Барабаша [1]). Взагалі — фактура трохи відмінна. Се можливо поясню́ється власне тою офіціозною позицією творців тих дум, про яку говорилося вище, се особливо підходило б до дум Цертелева; можливо також — участю в їх творчості справжніх літератів, що були політично зацікавлені в успіху сих дум. Нарешті, на нашу думку, слід рахуватися з тою можливістю, що сухість оповідання, більша ріжнородність рими (в думах політичних вона не так переважаюче дієслівна як но інших думах) та більша ріжнорідність закінчень, — се ознаки одної історичної ріжновидности думового стилю: певного періоду в розвитку дум, що попередив їх повний стилістичний розцвіт. Тому думи про Хмельницького повинні б бути досліджені з боку еволюції думової форми не менш як з історично-соціяльного. Акад. Ф. Колесса дійсно дав початок для такого досліду і намітив його головні моменти, але деталічний дослід, а разом з тим і вирішення питання про походження і характер політичних дум лишається ще не виконаним завданням.

---

[1]) Порівняння сього закінчення — „Дай Боже щоб ми за твоєї голови пили й гуляли" з закінченням вірші з літопису Єрлича у Ф. Колесси, Ґенеза, с. 69.

21. ПРО ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА БАРАБАША.

Ся дума дійшла до нас у трьох повних варіянтах — записах від чотирьох кобзарів: один з них невідомий нам цілком ні іменням ні походженням, два другі учитель і учень, а четвертий вивчився сеї думи можливо під книжним впливом. Таким чином походження її дуже мало відоме, а історія слабо документована. Все таки деякий час ся дума була в кобзарськім обігу і нема підстави вважати її за підробку.

I. Варіянт **А** — Цертелев, Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней 1819, с. 37. Текст записав Цертелев від невідомого кобзаря, може на Миргородщині, 1814 р.

Варіянт **Б** — Метлинський, Народныя южнорусскія пѣсни 1854, с. 385. Текст записав Куліш від кобзарів Андрія Шута в Олександрівці Сосницького пов. і Андрія Бешка в Мені того ж повіту мабуть в 1852 р. Текст сполучений.

Варіянт **В** — Антонович і Драгоманов, Историческія пѣсни малорусскаго народа том II в. I, 1875, с. 10. Текст записав П. Іващенко від кобзаря Павла Братиці в Ніжині 13 червня 1874 р.

Варіянт **Г** — Куліш, Записки о Южной Руси, т. I, с. 108. Уривок записаний від Клима Білика, що розповідав про Барабаша і Хмельницького в Кумейках, мабуть в 1840 рр. Очевидно останок колишньої думи.

Варіянт *X*—Ів. Франко, Студії над народніми піснями т. I, 1913, с. 327 і д. Реконструований первісний текст думи. В дужках вказівки на відповідні рядки оріґінальних варіянтів.

II. Три повні варіянти сеї думи виразно діляться на дві групи: вар. **А** має 60 рядків, **Б** — 165, **В** — 142; але **А** ріжниться не тільки довжиною, а й відсутністю деяких епізодів, що виступають в варіянтах **Б** і **В**. Франко, що досліджував сю думу і дав простору аналізу як самих варіянтів так і історичних і літературних джерел сього твору (див. нижче: III), ставив вар. **А**, як коротший і старший записом, на перше місце (Студії с. 322), а в варіянтах **Б** і **В** бачив „пізнішу компіляцію подій та поетичних матеріялів, доконану чи то самими кобзарями, чи навіть інтеліґентними патріотами, що в першій половині XIX в. звернули свою увагу на сю парість української народньої творчости. Оба варіянти хоч записані ріжними людьми в ріжних часах і від ріжних кобзарів, виявляють одну редакцію, так сказати — одну кобзарську школу, в якій кождий ученик дещо забуває з того, що устно передав йому майстер, а дещо додає зі свойого конвенціонально-поетичного запасу“ (с. 326). За такий власний додаток Братиці напр. Франко вважав ряд. 140—142 варіянту **В**. Зрештою порівнюючи сю пізнішу редакцію з редакцією варіянту **А**, Франко називає її яскравим прикладом ампліфікації, що держучись в головному „одного змісту роздвоює оповідання зайвими, нібито стилево-епічними подробицями“ (с. 332). Вар. **А** мовляв заховався ліпше, хоч в вар. **Б** — **В** є дещо таке що в вар. **А** забулося.

Франко зазначив отже ґенетичну близькість вар. **Б** і **В**, хоч і не розібрав реальних причин сеї близькости обмежившись загальними фразами про „школу“. Він шукав роз'яснень тільки з боку книжних паралель для сеї думи, не звертаючись зовсім до кобзарської традиції. Тимчасом тут можна теж дещо знайти.

Перш за все треба спинитися на тім факті, що вар. **Б** зложений з двох записів (про що Франко тільки побіжно згадує[1]). Куліш нераз робив такі комбінації, при чому розплутати їх буває часом лекше, часом трудніше (порівн. вище № 20, Андибер вар. **А** і **Б** та вар. *X*). В данім же випадку се особливо трудно, бо маємо діло з думою дуже мало відомою та ще й такою, що могла викликати історичні поправки з боку записувача. Правдоподібно, що причиною об'єднання текстів була дефектність кожного з них: Бешко був учень Шута і тому мусів співати більш менш те ж саме, що співав Шут і чого навчив його. Про більш популярні думи можна припускати, що Бешко згодом поповнив свій репертуар і від „побочних старців“, але щодо дум про Хмельниччину се мало, а властиво таки цілком не ймовірне: від половини XIX ст. думи про Хмельниччину зустрічаються крім двох записів в східній Полтавщині і на Харківщині (див. дума про Корсунську битву II) і одного на Правобережжу

[1]) „Сей варіянт має то до себе, що Куліш записав його від двох кобзарів, Андрія Шута в місточку Александрівці і Андрія Бешка в місточку Мені Сосницького повіту чернигівської губернії, і з обох тих записів, невідомо яким способом, зложив одну цілість“. с. 323.

(див. № 25 вар. **А**) тільки в Шутовій школі, що була ніби їх останнім пристановищем. Отже тексти Бешка і Шута мусіли належати до одної редакції і коли Кулішеві заманулося їх об'єднувати то тільки тому, що обидва кобзарі призабули сю думу і співали з неї тільки уривки, а сі уривки могли доповнити себе взаємно. Але скільки саме кобзарі пам'ятали з сеї думи і чи не довелося Кулішеві ще від себе доповнювати реконструований текст, і що́ він вніс до нього від себе — се все залишається питанням.

Не може тільки бути підозріння, щоб Куліш видумав думу в цілому, чи то сам сконструював її з варіянту **А** і літописних додатків, бо думу сю Шут знав дійсно. В примітці до Оренд (вар. **А**) Базилевич дає пояснення, очевидно зі слів Шута (див. № 23_1, вступ III) з приводу слова „Куминщина", що се натяк на кумівство Хмельницького з Барабашем [1]). Крім того Базилевич згадує, що Шут знав і інші думи, як от про війну з Ляхами і Волохами, очевидно Молдавський похід (див. № 24 вар. **Б**), а також оповідання про те як Хмельницький замолоду жив у короля, аж поки не знайшов документів про те кому „належить" Україна і тоді втік на Запоріжжя — знов натяк на думу про Барабаша. Є й в самім тексті риси, що вказують на фактуру Шутової школи, такі вирази як: зняти „головку як галку" (вар. **Б** ряд 148, 154 порівн. № 10 вар. **З, С, Т** і т. I с. 91) вираз „з-гора" (вар. **Б** ряд 69 порівн. № 10 вар. **Т** і багато інш.).

Нарешті заклик Хмельницького до читання руського „отченашу" (вар. **Б** 120—126), який є і в Шутових Орендах (вар. **А** ряд. 90—98) теж доказує, що дума про Барабаша пройшла через Шутові уста. Сей останній момент одначе вимагає застереження. Хоча кобзарі охоче вживають певних улюблених виразів у всіх своїх співах, але зате рідко коли переносять цілі епізоди з одної думи в іншу, а навпаки охотніше заміняють подібні місця чимсь іншим (порівн. думи про Бурю і про Олексія Поповича). Тому здається імовірним, що момент з отченашем Куліш одержав не від Шута, а скоріше, від Бешка, який Оренд не співав.

Але на нашу думку се ставить перед нами питання і про весь той додаток, де фігурує заклик Хмельницького, і яким вар. **Б** ріжниться від вар. **А** — чи належав він до Шутового тексту, чи ні? Для сього слід порівняти вар. **Б** з вар. **А**.

Перший рядок, однаковий в обидвох текстах, може запозичений з **А**: се одна з тих конвенціональних фраз, що довільно міняються кобзарями і трудно припустити щоб вона дійшла в незміненім виді до Шута з Миргородщини, де мабуть її записав Цертелев у 1814 р. Можливо, що Куліш підказав її Шутові, розпитуючи про сю думу, а може таки дописав сам сей рядок... Хоча треба зазначити, що се „з день годинц..." зустрічається і в одному чернігівському Коновченку (див. вище № 15 вар. **Ж**).

Кореспонденція з королем, вар. **А** ряд. 2—10, вар. ряд. **Б** 2—14, ріжниться тим, що в **Б** згадано ім'я короля, листи пишуть Українці, а король відписує, і три козацькі емісари одержують призначення на військові посади, чого нема в варіянті **А**. Чи сі уточнення належать до Шутового тексту, чи вони діло записувача, трудно про се судити. Другу можливість вважаємо цілком імовірною.

В варіянті **А**, ряд. 11—12, Барабаш держить листи 3 годи, а в **Б**, ряд. 15—17, півтора року.

Запросини гетьмана на хрестини до Хмельницького досить подібні: вар. **А** 13—15, вар. **Б** 18—19; тому, шо Шут пам'ятав кумівство героїв, треба думати, що сей уступ думи заховався в його пам'яті ціло.

Прохання Хмельницького, вар. **А** 18—19, вар. **Б** 21—24, являються у Шута на нашу думку тільки ампліфікацією талановитого кобзаря і згадку про „порядки" варіянту **Б** ряд. 23 можна пояснити і без допомоги літописів, і без гіпотези Кулішевої вставки (як се мабуть думав Франко); се одно з кобзарських загальних місць, порівняймо його хоч би з Коновченком (напр. варіянт **Н**, ряд. 104). Теж саме можна сказати і про відповідь Барабаша: у Шута вона менше конкретна, але простоміша і стилістично багатша ніж у варіянті **А** (ряд. 20—27, порівн. **Б**, ряд. 27—32).

Дальший уступ (вар. **А**, ряд. 28—31, вар. **Б**, ряд. 33—38) має деякі рядки зовсім подібні в обидвох текстах, але не настільки однакові, щоб їх можна вважати за механічну вставку з варіянту **А** — сей уступ мабуть органічно належить до Шутового тексту.

Більше сумнівів щодо сього викликає викрадання „значків" у Барабаша. В варіянті **А** є мова тільки про ключі (ряд. 32). В варіянті **Б** маємо три значки — ключі, перстень і хустку з-за пояса. Також три значки знає оповідання Грабянки тільки з тою ріжницею, що там се шапка, перстень і пояс. Величко знає тільки два — шапку і хустку. Комбінація варіянту **Б** робить враження сполучення Грабянчиної чи взагалі літописної і Цертелевської версії, і в такім виді вона викликає здогад, що се місце варіянту **Б** більше належить історикові Кулішеві, ніж кобзареві Шутові.

Відсилка джури з значками, його розмова з Барабашевою і поворот до Чигрина в варіянті **А** описані дуже лаконічно в 14-ти рядках (ряд. 33—47); в вар. **Б** се заповнює 48 рядків (ред. 44—92). Така велика ріжниця в протязі, здавалось би — мусить пояснитися значною ріжницею в змісті, в дійсності се не так. Довжина **Б** цілком зрозуміла на тлі кобзарської стилістики. Все пояснюється повтореннями та розвиваннями загальних місць, до яких вдається кожний досвідчений кобзар, коли хоче

[1]) Этнографическій Вѣстникъ 1853 г. с. 329.

розтягнути свій спів — чи тому, що хоче похвалитись своїм умінням, чи довше затримати авдиторію чи хочби тому аби за кошт таких розтягнених місць скорочувати слабші, призабуті місця думи. Так від'їзд джури (ряд. 49—51) се тільки повторення наказу Хмельницького, рядків 44—47. Рядки 52—56 — низка загальних місць, де незначна сценка розгортується без ніякої потреби, крім тої, аби затягнути час. Мова джури до Барабашевої, ряд. 57—64, і відповід Барабашевої, ряд. 70—72, повторяє попередню розмову Хмельницького і Барабаша, не даючи нічого нового, крім згадки про терен і годування комарів (ряд. 77—79), що нагадують на диво вар. **А** (ряд. 26—27). Франко відзначив в сім уступі недоладність в називанню джури „джурою Хмельницького" самим таки Хмельницьким, і другу недоладність в рядку 79; ми думаємо, що всі сі недоладності не суперечать процесові розтягання за всяку ціну тексту, який не твердо держиться в пам'яті кобзаря, а навпаки тільки потверджують сказане вище про текст в цілому.

На сім місці кінчиться оповідання про кумівство, „куминщину" мовляв Шут. Думаємо, що з зазначеними обмеженнями історія ся належала ціла до Шутового тексту, незалежно від того чи в момент запису пам'ятав його Шут чи Бешко, хоч думаємо, з огляду на зазначені ампліфікації, що записано сю частину таки від Шута.

Дальший тяг варіянту **А** (ряд. 48—60) оповідає про втечу Барабаша з Кричевським і їх змову на Хмельницького. Вар. **Б** передає се також ширше (р. 93—102) і нав'язує до того продовження — на думку Франка взяте з невідомої думи про Корсунську битву. Думаємо, що гіпотеза н е в і д о м о ї думи зайва. Властиво на її карб залишається тільки згадка про чотирьох полковників (ряд. 109—112); далі ж, після читання листів (ряд. 113—114), що являється механічним висновком з усего попереднього, приходить уступ (ряд. 116—134) цілком запозичений з Оренд (№ 23_1, вар. **А** ряд. 90—100) з переміною „Жидів" на „мостивих панів", тільки у нас він довший через повторення спочатку наказу Хмельницького, а потім його виконання. Як сказано вище, ледви чи Шут, який співав сей уступ з думою про Оренди, міг би вставити його в нашу думу. Думаємо тому, що сього і не було; натомість Бешко, який мусів чувати думу про Оренди від свого вчителя, все одно чи вивчав її сам чи ні, міг легко вставити сей уступ в думу про Барабаша, коли йому прийшлося диктувати Кулішеві всі ті недогарки сеї думи, що залишилися в його пам'яті — отож се продовження вважаємо Бешковим ділом.

Сей уступ врізується в думу досить несподівано і над ним треба спинитися. Чи се Бешко подав вставку з Оренд на сьому місці, чи Куліш поставив її тут дефінітивно зшиваючи варіянт **Б** з уривків — в кожнім разі у варіянті після сього іде знов розмова між Барабашем і Хмельницьким з загрозою убити Барабаша і післати султанові його жінку і дітей, та виконання сеї загрози. Відки взяв кобзар (Шут чи Бешко) сі подробиці, се вгадати не трудно. Загрозу „зняти" Барабашеві „голову як галку" ми вже пояснювали вище, висилка ж сім'ї ворога до султана навіяна, на нашу думку, згадкою про Жовті Води, яку Шут вкладав у думу про Молдавський похід (див. сю думу, вар. **Б**), а міг вставити сю згадку і в нашу думу. Міг се зробити і Бешко: згадуючи тут і плутаючи ріжні шматки дум, що він їх колинебудь чув від учителя, міг він пристосувати оповідання про полон синів Потоцького до сеї погрози Хмельницького Барабашеві. Все ж інше тільки повторення попереднього (порівн. вар. **Б**, ряд. 135—143 і ряд. 27—32) [1]. Такі недоречні повторення раз-у-раз трапляються у кобзарів, що зле знають свої тексти (порівн. напр. Вдову № 31, вар. У).

І власне се повторення як доказ забування тексту впевняє нас в сьому, що й попередній уступ з „отченашем" війшов сюди через забуття з думи про Оренди, а не навпаки потрапив до Оренд з отсього закінчення нашої думи. Франко називає ціле се закінчення „пізнім фабрикатом кобзарів" — та слово фабрикат тут не на місці, се тільки брак на виробі, що пояснюється власне слабістю пам'яті кобзаря, яка не втримала сього пережитка перестарілого репертуару попередніх поколінь співців, бо ж тільки пережитком була дума про Хмельницького і Барабаша для Шута і його школи.

Чи до Шутової школи безпосереднє належить і вар. **В**, се здається нам не таким простим питанням. Десять літ по тім як він продиктував вар. **В** Іващенкові, Братиця в розмові з Горленком казав, що він учився дум у Шута. У вступі до тому І, с. CXXI ми привели міркування проти сього твердження; Братиця учився у Бешка, а що знав понад сю майстерську науку, того його навчили в Ніжині „пани". Чи було се перед знайомством з Іващенком, так що він і Іващенкові диктував на підставі того „панського навчання", чи може Іващенко записавши Барабаша від Братиці, сам навчив його інших дум про Хмельниччину — сього напевне сказати не можна. В кожнім разі текст Братиці виявляє повну залежність від варіянту **Б**, а що, як бачимо — ні Шут ні Бешко повного тексту думи не пам'ятали, доводиться допускати, що й Братиця перейняв свій текст не від них безпосереднє. На нашу думку, навчився він з уже реконструованого тексту **Б**. Може від Бешка, після того як Куліш, реконструючи „освіжив" його, чи наново збудував в Бешковій пам'яті. Все ж Братиця посереднє чи безпосереднє, а таки перейняв свій текст з книжного джерела. Тому думаємо, ніяк не можна притягати вар. **В** до реконструкцій п е р в і с н о г о тексту думи, як се робив Франко.

---

[1]) Щодо рядка 133 див. нижче Думи про Оренди.

Дійсно, порівнюючи вар. **В** з вар. **Б** бачимо, що він ріжниться від **Б** тільки пропусками та модернізаціями, що їх допустився Братиця в сьому—йому чужому і слабо засвоєному (хоч і добре заученому) тексті. Такі його зміни виразу „одностайно“ (вар. **Б**, ряд. 4, 24) на „достойно — праведно“; вар. **В** повторює сей вираз недоречі часто (ряд. 3, 16, 23, 75, 115). Бракує в вар. **В** будь-якої згадки про переписку з королем, так що королівські листи згадуються раптом ні з того ні з сього. Про призначення на посади говориться як про вже дане явище — „Тоді був Барабаш гетьманом“ і т. д.

Розмова на хрестинах мало чим ріжниться від варіянту **Б**: тільки тим що тут куми не титулують себе ніяк і говорять до себе просто „куме“ (ряд. 13, 20). Опис значків теж такий самий як в варіянті **Б**, зате наказ слузі має деякі відміни — замість „слуга повірений Хмельницького“ (**Б**, ряд. 47, 49, 82, 86) він „служитель вірний“ (**В**, ряд. 36, 42, 58, 62); Хмельницький наказує йому „значки взяти“, передає поклін Барабашевій, взагалі навчає докладніше. Служитель передає наказ від імени Барабаша, а не від Барабаша і Хмельницького (як в варіянті **Б**). Відповідь Барабашевої (53—57) більш механічна — вона повторяє відповідь Барабаша (21—25) і немає вже грізних пророкувань та згадки про комарів як в вар. **Б** (ряд. 69—71, 75—79).

Продовження: Барабаш помічає крадіж — і далі, в варіянті **В** трохи відмінне ніж в **Б**. Барабаш не зразу втікає з Кричевським, а перше повторює свою осторогу Хмельницькому (ряд. 72—77), що вже була приведена вище двічи (ряд. 21—25, 53—51). На се приходить відповідь Хмельницького, яку ми знаємо вже з **Б**, з „головкою-галкою“ і висилкою жінки до султана, нові тільки слова „як будеш ти мені сими словами досаждати“ (ряд. 81).

Далі йде розмова з Кричевським і утеча, а ще далі зустріч Хмельницького з полковником знов же як в варіянті **Б**. Потім заклик Хмельницького з „отченашем“, виконання його наказу і ще раз трафаретний діялог Барабаша і Хмельницького — до кінця як в варіянті **Б**, з додатком молитви за „самодержця“, що її Братиця видно додавав до всіх дум.

Нарешті щодо вар. **А**, то про нього як і про інші записи Цертелева ми можемо тільки догадуватися, що він був записаний на Миргородщині і правдоподібно — при запису порядно покорочений, як і всі Цертелевські варіянти (див. т. І, с. XXXIII).

Таким чином, ми ніби маємо традицію сеї думи тільки в Сосницькім і Миргородськім пов., в двох досить віддалених центрах — се робить враження несподіване, штучне. Але коли сі центри далекі собі місцем, то досить близькі часом: Шут, консерватор Сосницької традиції за часу його записів був старою людиною, його портрет коло 1855 р. малює сивого діда, що навіть в тяжких обставинах жебрущого життя мусів бути не молодший літ 50—55, а міг бути і значно старшим. Куліш говорить про нього як про старого, але бадьорого, здорового і рум'яного чоловіка. В кожнім разі родився Шут в кінці XVIII ст. і школу свою проходив не пізніше двох перших десятиліть XIX в.: осліп він в 17 році життя, а вчитися почав ніби не зразу, хоч і не довго по своїм нещастю. Все таки вчився він саме в тім часі, коли записував Цертелев і коли й інші кобзарі, крім його інформатора, могли ще знати думи про Хмельниччину. Ми маємо так мало записів з тих часів, що на їх підставі не можемо робити висновку про популярність чи не популярність дум про Хмельниччину в тих часах.

Лишається питання про те, чи і в тих часах дума про Барабаша існувала в двох редакціях настільки відмінних як варіянти **А** і **Б — В**? Попередня аналіза доводила, що сі ріжниці, поза умисними змінами записувача, або цілком стилістичні або такі, що пояснюються розкладовими змінами — забуванням тексту. Тому думаємо, що нема підстав цілком заперечувати можливість колишнього спільного походження Миргородських і Сосницьких текстів. Перші явно скорочені, другі розширені, але в свому первісному вигляді той текст, що його заучував Шут десь між 1810 — 1820 рр., міг бути цілком подібним до того, що його чув Цертелев 1814 р. Коли ж на переломі XVIII і XIX вв. існувало дійсно кілька редакцій думи про Барабаша і Хмельницького, то треба признати, що ми нічого докладно про них не знаємо.

З такої редакції, окремої від Миргородської, могла правда, походити згадка про чотирьох полковників і про відсилку сім'ї ворога (Барабаша) султанові, але як згадано, сі дрібні ріжниці слід, за Франком, скорше віднести до якоїсь думи про пізніші події Хмельниччини (битву під Корсунем?), а не до історії викрадання королівського привілею.

Уривочок-варіянт **Г**, вставлений в прозове оповідання про крадіж універсалів, подає слова Барабаша до Хмельницького в хвилі, коли Барабаш помічає крадіж його „значків“ — хустки й персня; і відповідає рядкам 138—143 нашого варіянту **Б**. Куліш вважав, що сей уривок належить до одного відомого (йому) варіянту думи про Барабаша і Хмельницького і творить заціліліий уламок забутого речитативу — „інакше оповідач не перейшов би до сих рядків від прози, не сказавши, що, мовляв, співають про се ось як, або щонебудь подібне“.

Уривок дійсно має багато типових для дум висловів: рядки 4—5 нагадують подібні вислови в думі про „Плач невільника“; рядки 6—8 цілком відповідають рядкам 24—27 Цертелевського варіянту думи про Барабаша і Хмельницького (нашому варіянту **А**) — з тим же „потиранням лугів“ і „годуванням комарів“. Правда, все се може пояснюватися впливами збірників історичних пісень: Куліш мав звичку зацікавлювати своїх інформаторів підчас енографічних екскурсій, читаючи їм в голос інші тексти. Але не виключено і те, що варіянт **Г** дійсно живий відгомін колишньої думи, чи то за-

цілілої на Правобережжю, чи то занесеної туди мандрівним кобзарем з Лівого Берега. В кожнім разі при убожестві записів дум про Хмельниччину навіть сей сумнівний варіянт здається нам вартим того, щоб його відзначити в нашім виданню, хоч і з відповідними застереженнями.

III. Цертелев надрукував вар. **А** з примітками: дума мовляв плутає події: „жалобу Малороссіянъ" до короля, що сталася три роки перед викраданням листів Хмельницьким, і саме се викрадення. В тих часах, каже Цертелев, Барабаш був гетьманом, а Хмельницький його секретарем.

Передруковуючи текст Цертелева в своїм збірнику 1834 р. (с. 36), Максимович зробив декілька приміток і навіть змін в тексті. Завважив, що в 1646 р. Барабаш був наказним гетьманом, а Хмельницький писарем, щождо Клима Білоцерковського — признався, що він йому невідомий, хиба що се полковник Гиря. Згадував далі про лист короля Володислава з порадою козакам доходити своїх прав шаблею: лист апокрифічний, мовляв затаєний Барабашем. Нарешті висловив переконання, що бандуристи поплутали міста Черкаси і Чигирин, тому він, Максимович, в ряд. 14 випустив слова „до города Чигирина", а в ряд. 33 поставив „Чигирина" замість Черкас, і в ряд. 45 знов „Чигирина" замісць Черкас.

Антонович і Драгоманов т. II с. 18 виправили сю помилку Максимовича.

Їх коментар зазначує загальну подібність змісту думи до оповідань про добування привилеїв у Самовидця і Коховського і для порівняння наводить те ж оповідання у Величка I с. 23. Величковий текст знає тільки гостину у Хмельницького в Чигирині на Миколая, з обідом для старців, але про кумівство не згадує, а з „значків" знає тільки шапку і хустку. Коментатори одначе не входять глибше в порівняння і до Величкового оповідання, додають ще тільки пояснення імен в думі: Клиша на їх думку білоцерківський полковник 1637 р., Максим Ольшанський — славний Кривонос; Мартин Полтавський-Пушкаренко, що став на чолі Полтавського полку в 1848; Борохович на їх думку се Матвій Гладкий, миргородський полковник за Хмельниччини, бо дійсний полковник Борохович, з'являється тільки при Самойловичу, і то йому на ім'я Михайло.

Пояснень до імен Богуна і Кричевського не наводимо. Слід натомість відзначити, що закінчення вар. **Б** і **В** коментатори вважають за натяк на Жовтоводську битву і саме тому, що там описується смерть Барабаша, що загинув при Жовтих водах, коли його козаки перейшли до Хмельницького.

Костомаров розбирає сю думу докладніше. Він ясно відріжняє вар. **А** від **Б** (варіянту **В** не згадує)— бо вони ріжняться на його думку не тільки ампліфікацією варіянту **Б**, але й тим, що сей варіянт доводить оповідання дальше ніж вар. **А**. До того ж і характеристика головної особи, Хмельницького, в обох варіянтах ріжна. В одному варіянті (**А**) Хмельницький давно знає Барабаша і не потрібує його випробовувати, йому досить виманити сховані документи. В другому Хм. навпаки звертається до Барабаша з останньою спробою навернути його до народньої справи, і тільки тоді пускається на хитрість, як ся його спроба розбивається об бездушний егоїзм кума.

В своїй характеристиці персонажів думи Костомаров підкреслює сей урядничий егоїзм Барабаша. Щодо Хмельницького, то він, мовляв розумний, хитрий хоч і вірний народній справі; він і жорстокий у відносинах до Барабашів, але се мовляв лежало в звичаях тих часів.

Інші персонажі Костомаров толкує подібно як і Антонович з Драгомановим, тільки щодо Клиші він допускає дилему: або се Клим Нестеренко, що їздив в козацькій делегації до Володислава IV, або Ілляш Караїмович, „якого літопис Самовидця змішує з Барабашем".

Треба відзначити ще такі помічення Костомарова: згадки про великі війни (вар. **Б**, ряд. 2) може на його думку бути натяком на проєкт війни з Туреччиною, задуманий королем, що дав тим привід до повстання. Костомаров зазначує, що се місце зустрічається в іншій думі — „кобзарі тут сплутали ріжні думи". Погроза ж вбивства Барабаша висловлена, мовляв, подібно як в думі про Самійла Кішку.

Вбивство Барабаша, всупереч вище наведеній думці Антоновича і Драгоманова, Костомаров зв'язує з історією крадіжу листів, а не з оповіданням про Жовті Води.

Розправа про нашу думу Франка в серії його Студій має заголовок „Хмельницький, Чаплинський і Барабаш" і обіймає тему значно більше понад те, що оповідається в думі. Спочатку наводяться великі виписки з літописів і мемуарів того часу, при чім більшість їх цілком не торкається історії викрадання листів, що її оповідає дума: виписка з Самовидця знає про викрадання ключів у гостя Хмельницького Ілляша Ормянчика, гостя але не кума, далі виписки з поеми Твардовського, з історії Пасторія, історії Віміни (до останнього додано опис його книги Historia delle guerre civili de Polognia, некролог Віміни в оригіналі і в перекладі) далі виписка з історії Шевальє, з історії Ґрондського: про всі сі джерела Франко каже, що вони замітні тим, що не згадують про епізод з Барабашем, — не згадують так само паризький анонім 1679, під заголовком Casimir roy de Pologne і еврейський письменник Ганновер, яких Франко цитує далі. Згадку про викрадання листів, але не від Барабаша, а від Хведора Перовського, і без тих подробиць, які знає дума, має тільки Темберський. Ближчу паралелю дають Annales Коховського, що знають і кумівство думи, та не говорять про викрадання листів, бо за Коховським Барабаша убито на хрестинах у сварці. Нарешті Грабянка і Величко, про яких уже згадано раніш і які дійсно близько підходять до оповідання думи. З дальших паралель Франка цікаве доповнення Лукомського (у Величка т. IV), що оповідає епізод з листами подібно до Грабянки, лише називаючи персонажа Барабашем, а не Ілляшем. Обидва сі імена об'єднано у Рігельмана, де

Хмельницький викрадає один універсал у Барабаша, свого кума, а другий у Ілляша Ормянчика, добувши у одного ключі і перстень, у другого ключі і шапку.

Всі сі джерела Франко ділить на дві групи: „Перша група, яку головно репрезентують Твардовський і Грондський виглядає на роман з трагічною розв'язкою (сварка Чаплінського з Хмельницьким)... Друга група оповідань, репрезентована в дуже не складній формі Самовидцем, а в дуже стилізованій Коховським, не знає нічого про Чаплинського, але висуває на перший плян Барабаша і підкладає вибухові війни чисто політичні мотиви, а відносини між Хмельницьким і Барабашем оповідає в формі історичної новелі. Супроти сих двох літературних версій стоять уміщені в сучасних актах московського уряду оповідання буцімто самого Хмельницького, з яких одно згадує про приватну кривду вчинену Хмельницькому польським маґнатом, хорунжим Конецпольським, і може вважатися джерелом історії з Чаплінським, а друге згадує про лист короля Володислава, який заохочував козаків оружжям боронити своїх прав і який (лист) Хмельницький у червні 1648 р. мав у своїх руках; се може вважатися джерелом історичної новелі про Барабаша“ (с. 323).

Розбір варіянтів Франка подано вище (II), спроба реконструкції друкується нижче як вар. *X* Кінець же тексту, менш більш від рядка 105 варіянту **Б** і ряд 92-го варіянту **В** Франко вважає зашматок думи про Корсунську битву.

Ф. Колесса (Ґенеза, с. 70) порівнює нашу думу, кінець думи про Молдаву і думу про Корсунь з віршами про Жовті Води і про полон Потоцького (Антонович і Драгоманов т. II, с. 135 і 157). Зближують вірші і думи два спільні моменти: 1) описи оточення і знищення польського війська та 2) передача польських полонених Татарам.

В історії приготовань до повстання (Історія України-Руси т. VIII, ч. 2) М. Грушевський теж торкається нашої думи, хоч і не входить в її аналіз. Він так накреслює розвиток сеї „популярної легенди“: „Ми маємо се оповідання уже в зізнаннях козака бранця 1649 р., воно повторяється потім на ріжні способи у Поляків-сучасників і в українській традиції оброблене в популярній народній думі, пройшло і в новішу історіографію, але як реальний факт — воно дуже сумнівне і належить мабуть до легендарної, а не дійсної Хмельниччини. Принаймні тих привилеїв на власні очі у Хмельницького ніхто не бачив, і мотиви його агітації, судячи по всьому, далеко відбігали від змісту королівського листу 1646 р.“ (с. 482).

А. О хитрости употребленной Богданомъ Хмельницкимъ противъ Барабаша.

Изъ день годыны,
Якъ стала тревога на Украини.
То никто не може обибраты,
За виру Христіянску одностайне [1]) статы;
Тилько [2]) обибрались Барабашъ да Хмельницкій
Да Климъ Билоцерковскій;
До Короля выступалы,
Листивъ Наверсаливъ прохалы.
То Король наверсалы писавъ
Самому Барабашу до рукъ подававъ,
А Барабашъ листы якъ взявъ,
Три годы козакамъ знаты недававъ,
То Хмельницкій тее догадавъ;
Кумомъ его до себе до города Чигрина [3]) прохавъ,
Добре угощавъ.
А якъ ставъ Барабашъ на пидпитку гуляты
Ставъ ему Хмельницкій казаты:
„Годи тоби пане Куме листы Королевски держаты,
Дай мини хоть [4]) прочитаты!“
— На що тоби Пане куме ихъ знаты,
Мы дачи не даемъ,
Въ війско Польске нейдемъ;
Не лучебъ намъ зъ ляхами,
Мусцивыми [5]) Панами, [6])
Мирно пробуваты;
А нижъ пійты лугивъ потыраты,
Своимъ тиломъ Комаривъ годоваты.
То Хмельницкій тее зачувавъ,
Ще лучихъ напитковъ подававъ.
То Барабашъ якъ упився
На лижко [7]) спаты звалився.
Тогда Хмельницкій ключи отбиравъ,
Чуру свого до города Черкасы [8]) посылавъ,
Веливъ ключи Паньи Барабашовой подати,
Листивъ Королевскихъ пытаты.
То чура до ней прибувае
Словами промовляе:
„Пани Барабашова твій панъ ставъ у насъ гуляты,
А тоби веливъ листы Королевски податы —
„Десь моему Пану лихомъ занудылось,
Що съ Хмельныцкимъ гуляты схотилось.

---

[1]) Запорож. Старина — едностойне. [2]) Запорож. Ст.—только й. [3]) Максимович 1834 і 1849 — до себе прохав. [4]) Запорож. Ст., Максимович, Антонович і Драгоманов—хоч. [5]) Макс., Антонович і Драгоманов—Мосцивими. [6]) Запорож. Ст. — сей рядок пропущено зовсім. [7]) Макс., Антонович і Драгоманов — ліжку. [8]) Макс. 1834—Чигрина; 1849—Черкаса.

Пиди въ глухимъ коньци пидъ воротьмы
Листы Королевки[9]) въ шкатули возмы“ —
То чура скоро листы доставъ,
Днемъ и ночью до[10]) Чигрина поспишавъ;
Скоро прибувавъ
Самому Хмельницкому листы подавъ[11]).
Тогди[12]) Барабашъ рано прочинае
у карманы поглядае,[13])
Ажъ ключавъ[14]) немае;
Винъ старосту Кричевскаго пробужае,
Двійми киньми тихо здвора[15]) выижжае,
Думае гадае
Якъ пана Хмельныцкого до рукъ прибраты
Ляхамъ отдаты.

Цертелевъ, Опытъ с. 37.

Б. Про Хмельницкого та Барабаша.

Як из день—годыны
Счыналыся велыки войны на Украйни,
Оттогди-ж то не моглы обибраты,
За виру хрыстіянську одностайно статы;
Тильки обибрався Барабаш да Хмельныцькый,
Да Клыша Билоцеркивськый.
Оттогди воны од своих рук лысты пысалы,
До кроля Радыслава посылалы.
Тогди-ж то кроль Радыслав лысты чытае,
Назад одсылае;
У городи Черкаськом Барабаша гетьманом настановляе:
„Будь ты, Барабаш, у городи Черкаськом гетьманом,
А ты, Клыша, у городи Билой Церкви полковнычым,
А ты, Хмелныцькый, у городи Чыгрыни хоть пысарем військовым.“
Оттогди-ж то небагато Барабаш, гетьман молодый, гетьмановав,
Тильки пивтора года.
Тогди-ж то Хмелныцькый добре дбав,
Кумом до себе гетьмана молодого Барабаша зазывав,
А ще дорогымы напыткамы його вытав,
И стыха словамы промовляв:
„Эй пане куме, пане Барабашу, пане гетьмане молодый!
Чы не моглы-б мы з тобою у-двох королевськых лыстив прочытаты,
Козакам козацькы порядкы подаваты,
За виру хрыстыянську одностайно статы?“
Оттогди-ж то Барабаш, гетьман молодый,
Стыха словамы промовляе:
„Эй пане куме, пане Хмельныцькый, пане пысару військовый:
На-що нам з тобою кролевськы лысты у-двох чытаты,
На-що нам козакам козацькы порядкы даваты?
Чы не лучче нам из Ляхамы,
Мостывымы панамы,
С упокоем хлиб-соль по вик вичный ужываты?“
Оттогди-ж то Хмелныцькый на кума свого Барабаша
Велыке пересердые мае,
Ще кращымы напыткамы вытае.
Оттогди то Барабаш, гетьман молодый,
Як у кума свого Хмелныцького дорогого напытку напывсь,
Дак у його и спать повалывсь.
Оттогди-то Хмелныцькый добре дбав,
Из правои рукы, из мезынного пальця щырозлотный перстень изняв,
Из ливои кышени ключи выймав,
З-пид пояса шовковый платок высмыкав,
На слугу свого повирного добре клыкав-поклыкав:
„Эй слуго ты мій, повиреный Хмелныцького!
Велю я тоби добре дбаты,
На доброго коня сидаты,
До города Черкаського до пани Барабашевои прыбуваты,
Кралевськи лысты до рук добре прыйматы.“
Отогди-то слуга, повиреный Хмелныцького, добре дбав,
На доброго коня сидав,
До города Черкаського скорым часом, пылною годыною прыбував,
До пани Барабашевои у двир уижджав,
У сины ввійшов — шлычок из себе скыдав,
У свитлыцю ввійшов — ныжкый поклон послав,
Ты значкы на скамьи покладав,
А ще стыха словамы промовляв:
„Эй пани, каже, ты, пани Барабашева, гетьманова молодая!

---

[9]) Замість—Королевськи. [10]) Макс. 1834—изъ. [11]) Запорож. Ст.— подавав. [12]) Запорож. Ст. — То. [13]) Запорож. Ст.—заглядае. [14]) Помилка—ключивъ. [15]) Помилка — з двора.

Уже-ж теперь твій пан Барабаш, гетьман молодый,
На славній Украини з Хмелныцькым великы банкеты вчыняють,
Велилы воны тоби сіи значкы до рук прийматы,
А мини лысты кролевськы оддаты;
Чы не моглы-б воны из кумом своим Хмелныцькым
У-двох прочытаты,
И козакам козацьки порядкы даваты?“
Оттогди-ж то пани Барабашева, гетьманова,
Ударыться об полы рукамы,
Обильлється дрибнымы сльозамы,
Промовыть стыха словамы:
„Эй не з гóра-биды мойму пану Барабашу
Схотилося на славній Украини з кумом своим Хмелныцькым
Великы банкеты вчынаты!
На що-б им кралевськи лысты у-двох чытаты?
Не лучче-б им из Ляхамы,
Мостывымы панамы,
С упокоем хлиб-соль вичныи часы ужываты?
А тепер нехай не зарекаеться Барабаш, гетьман молодый,
На славній Украйни огнив да тернив изгашаты,
Тилом своим панськым комары годоваты —
Од кума свого Хмелныцького.“
Оттогди-ж то пани молодая Барабашевая
Стыха словамы промовляе:
„Эй слуго, повиренный Хмелныцького!
Не могу я тоби лысты кралевськи до рук податы,
А велю я тоби до ворит отхождаты,
Кралевськи лысты у шкатули из земли выйматы.“
Оттогди то слуга повиреный Хмелныцького,
Як си слова зачував,
Так скорым часом, пылною годыною до ворит отхождав,
Шкатулу з земли з кролевськымы лыстамы выймав,
Сам на доброго коня сидав,
Скорым часом, пылною годыною до города Чыгрына прыбував,
Свойму пану Хмелныцькому кралевськы лысты до рук добре оддавав.
Оттогди-то Барабаш, гетьман молодый, од сна уставае,
Кролевськи лысты у кума свого Хмелныцького зогляда;
Тогди й напытку дорогого не попывае,
А тильки з двора тыхо зьиждже,
Да на старосту свого Крачевського к156ыче, добре поклыкае:
„Эй старосто, каже, ты мій старосто Крачевськый!
Колы-б ты добре дбав,
Кума мого Хмелныцькаго жывцем узяв,
Ляхам, мостывым панам, до рук подав;
Ще-б нас моглы Ляхы, мостывыи паны, за билозоров почытаты“.
Оттогди-то Хмелныцькый як сіи слова зачував,
Так на кума свого Барабаша велыке пересердые мав,
Сам на доброго коня сидав,
Слугу свого повиреного з собою забырав.
Оттоди-то прыпало йому з правои [рукы
Чотыры полковныкы:
Первый полковныче Максыме Олшанськый,
А другый полковныче Мартыне Полтавськый,
Трейтій полковныче Ивана Богуне,
А четвертый Матвій Бороховычу.
Оттогди-ты воны на славну Украину прыбувалы,
Кролевськи лысты чыталы,
Козакам козацькы порядкы давалы.
Тогди-то у святый день у божественный у вовторнык
Хмелныцькый козакив до сходу сонця пробуждае,
И стыха словамы промовляе:
„Эй козакы, диты, друзы, молодци!
Прошу я вас, добре дбайте,
Од сна уставайте,
Руськый очынаш чытайте,
На лядськи табуры наижджайте,
Лядськи табуры на тры часты розбывайте,
Ляхив, мостывых панив, у пень рубайте,
Кров их Лядську у поли з жовтым писком мишайте,
Виры своеи хрыстыянськои у поругу вичны часы не подайте!“
Оттогди-ж то козакы, друзы, молодци, добре дбалы,
Од сна уставалы,
Руськый очынаш чыталы,
На Лядськыи табуры наижджалы,
Лядськыи табуры на тры часты розбывалы,
Ляхив, мостывых панив, у пень рубалы,
Кров их лядську у поли з жовтым писком мишалы,
Виры своеи хрыстыянськои у поругу вичны часы не подалы.
Оттогди-то Барабаш, гетьман молодый, конем поиждже,

Плаче-рыдае,
Истыха словамы промовляе:
„Эй пане куме, пане Хмелныцькый, пане пысару військовый!
На що-б тоби кролевськи лысты у пани Барабашевои вызволяты?
На що-б тоби козакам козацьки порядкы даваты?
Не лучче-б тоби з нами из Ляхамы,[1])
З мостывымы панамы,
Хлиб-соль с упокоем ужываты?“
Оттогди-то Хмелныцькый
Стыха словамы промовляе:
„Эй пане куме, пане Барабашу, пане гетьмане молодый!
Як будеш ты мыни сымы словамы докоряты,
Не зарикаюсь я тоби самому с плич головку, як галку, зняты,
Жону твою и дитей у полон жывцем забраты,
Турському салтану у подарунку одословаты.“
Оттогди-то Хмелныцькый як си слова зговорыв,
Так гаразд добре й учыныв:
Куму свойму Барабашеви, гетьману молодому,
З плич головку як галку зняв,
Жону його и дитей жывцем забрав,
Турському салтану у подарунку одослав,
С того-ж то часу Хмелныцькый гетьмановаты став.
Оттогди-ж то козакы, диты, друзы, молодци,
Стыха словамы промовлялы:
„Эй гетьмане Хмелныцькый,
Батю наш, Зинов Богдане Чыгырыньськый!
Дай Боже, щоб мы за твоею головою пылы да гулялы,
Виры своеи хрыстыянськои у поругу вични часы не подавалы!“
Господы, утверды люду царського,
Народу хрыстыяньського;
Всим слушащым,
Всим православным хрыстыянам
Пошлы, Боже, много лит!

Метлинський, с. 385.

В.

Ей з день-години счинались великі войни на Вкраїні.
Ніхто-ж-то не мог обібраться,—
За віру християнську достойно-праведно стати;
Тільки мог обібраться
Барабаш да Хмельницький да Клиша Білоцерківський[1]).
Тоді був Барабаш у городі Черкаському гетьманом,
А пан Хмельницький у городі Чигрині полковничим,
А Клиша Білоцерківський в Білій-Церкві писарем військовим.
Тогді пан Барабаш не багацько гетьманував,
Да вже пан Хмельницький до себе кумом зазивав,
А ще дорогими напитками витав
І стиха словами промовляв:
«Ей, куме, — каже, — куме!
Чи не могли б ми з тобою королевських листів прочитати,
А козакам козацьких порядків подавати,
За віру християнську достойно - праведно стати?»
Да вже тогді пан Барабаш, гетьман молодий,
Нехороші мислі собі має,
І стиха словами промовляє:
— «Ей, куме, каже, куме!
На-що нам королевські листи читати?
На-що нам козакам — козацькі порядки давати?
На-що нам за віру християнську достойно-праведно стояти?
Лучче нам з Ляхами, з мостивими панами,
Хліб-сіль з упокоєм вічний час вживати».—
Да вже пан Хмельницький од свого кума сі слова зачуває,
Так іще лучче свого кума напитками витає.
Та вже пан Барабаш, гетьман молодий,
У свого кума Хмельницького дорогого напитку напився,
У ёго домі спать повалився.
Да вже пан Хмельницький добрі мислі собі мав:
У свого кума у лівої кишені ключі винімав,
А з-під пояса шовковий платок висмикав,
А з мизиного пальця щиро-злотий перстень знімав,
На свого служителя добре кликав-покликав:
Служителю мій вірний!
Велю тобі значки од моїх рук забрати,
Самому на доброго коня сідати,
Та до города Черкаського скорим уремням, темною годиною прибувати,
Барабашській панії низький поклон покласти,
Чи-ж могла б вона там шкатули з королевськими листами оддати?»

---

[1]) Мабуть — і з.

[1]) Він тільки раз і споминається. Прим. співака.

Служитель на доброго коня сідав,
До города Черкаського скорим уремням, темною годиною, прибував,
У сінечки війшов — із себе шличок[2]) ізнімав,
А в світлицю війшов — низесенький поклон послав,
А тії значки на скамьї поклав:
— «Ей, пані гетьманша молодая!
Велів тобі пан Барабаш, гетьман молодий,
Шкатулу з королевськими листами оддати,
Чи не могли б вони з кумом у двох прочитати».—
Да вже тогді пані Барабашева як удариться об поли руками,
Як обоялльється горячими слізами:
«На що їм королевські листи читати?
На що козакам козацькі порядки давати?
На що б їм за віру християнську достойно-праведно стояти?
Лучче б їм з Ляхами, з мостивими панами,
Хліб-сіль з упокоєм вічний час вживати.
Велю ж тобі, служителю, до ворот одходити
І шкатулу з королевськими листами із землі вінімати,
Самому на доброго коня сідати
І до города Чигирина скорим уремням, темною годиною, прибувати».
Да вже тогді служитель до ворот одходив,
Шкатулу із землі винімав,
Сам на доброго коня сідав,
До города Черкаського скорим уремням, темною годиною, прибував,
Й своєму пану Хмельницькому шкатулу з королевськими листами
До рук добре оддав.
Барабаш, гетьман молодий, од сна прокинувся
Й став у свого кума Хмельницького королевські листи в руках доглядати.
Да вже тогді не став дорогого напитку підпивати,
А став до свого кума стиха словами промовляти:
— «Ей, куме, каже, куме!
На-що нам королевські листи читати?
На-що нам козакам, козацькі порядки давати?
На-що нам за віру християнську достойно-праведно стояти?
Лучче нам з Ляхами, з мостивими панами,
Хліб-сіль з упокоєм вічний час вживати».—
Да вже пан Хмельницький од свого кума сі слова зачуває,
Да до свого кума з гордостю вже сі слова промовляє:
«Ей, куме, куме, Барабашу, гетьмане молодий!
Як будеш ти мині сіми словами досаждати,
Да вже я ж не зарікаюсь тобі з пліч як галку голову зняти,
Жону твою з дітьми живцем забрати,
Турському салтану в подарунку одіслати».
Да вже пан Барабаш, гетьман молодий, од свого кума сі слова зачуває,
Та стиха із двора ізїзджає
І на свого старосту Кричевського кличе— покликає:
— «Ей, старосто Кричевський!
Чи не можна б мині пана Хмельницького забрати,
Та турецькому салтану в подарунку живцем одіслати?
Да щоб нас ляхи, мостивиї пани, за білозорів[3]) почитали».—
Тогді поїхав пан Барабаш путём-дорогою,
А пан Хмельницький лугом по-за лугом. (Базалугомъ).
І случилось пану Хмельницькому з правої сторони чотирі полковники:
Один полковник—Мартин Ольшанський,
А другий — Максим Полтавський,
Третій полковник — Іван Богуня,
А четвертий—Матвій Борохович.
Да вже тогді вуони на лядськії табори їзїзджали
І до козаків і стиха словами промовляли:
«Ей, козаки, друзі-молодці, добре дбайте—
Руське оченаш[4]) читайте,
Ляхів у пень рубайте,
Кров їх лядьську з жовтим піском мішайте,
А віри християнської на поталу[5]) в вічний час не подайте!»
Да вже тогді козаки, друзі-молодці, добре [дбали,—
Руське оченаш читали,
Ляхів, мостивих панів в пень рубали,
Віри християнської на поталу в вічний час не подали.
Да вже пан Барабаш, гетьман молодий,
Іще до свого кума стиха словами промовляє:
— «Ей, куме, каже, куме!
На-що нам королевські листи читати?
На-що нам козакам козацькі порядки давати?
На-що нам за віру християнську достойно-праведно стати?
Лучче нам з ляхами, з мостивими панами,
Хліб-сіль з упокоєм вічний час вживати».—
Да вже пан Хмельницький од свого кума сі слова зачуває,
Да до свого кума з гордостю вже сі слова промовляє:
«Ей, куме, куме Барабашу, гетьмане молодий!
Як будеш ти мині сіми словами досаждати,
Да вже я не зарікаюсь тобі з пліч як галку голову зняти,

[2]) Шляпу-б то. Прим. спів. [3]) За добрих людей, чи щоб то значить. Прим. спів. [4]) Наше б то, православної віри. Прим. спів. [5]) На посмішку. Прим. спів.

Жону твою з дітьми живцем забрати,
Турському салтану в подарунку одіслати.»
Як ето зговорив, то баржде добре і вчинив:
Своєму куму Барабашу, гетьману молодому,
Із пліч голову як галку ізняв,
Жону ёго і з дітьми живцем забрав,
Турському салтану в подарунку одіслав.
Да вже тогді пан Хмельницький гетьманом став,
Да вже козаки, друзі-молодці, добре дбали, —
І стиха словами промовляли:
— «Ей, пане, пане Хмельницький, Богдане, Зіновію,
Наш батю, полковнику чигиринський!
Дай, Господи, щоб ми за твоєї голови пили й гуляли,
А неприятеля под нозі топтали,
А віри християнської на поталу в вічний час не подали!» —
Да вже тогді вуони померли,
А їх слава не помре й не поляже.
Утверди, Господи, люду царського, императорського,
І самодержця Императора нашого Олександру Миколаёвича,
І всім слущающим пошли, Боже, много літ.

Историческія пѣсни малорусскаго народа. II с. 10.

Г.

„Ой Хме́лю“, каже, „Хме́лику!
Вчини́въ еси ясу́
И поміжъ пана́ми вели́кую трусу́.
Лу́чче було́ бъ тобі брать су́кна не мірячи,
А гро́ші не лічачи;
Лу́чче бъ було́ тобі съ пана́ми до́бре пожива́ти,
Аніж тепе́ръ по луга́хъ Базалу́гахъ потира́ти,
Комарівъ, як ведме́дівъ годува́ти!

Записки о Южной Руси I с. 168.

Х.

Як із день-години (Б 1)
Зчиналися великі войни на Вкраїні. (Б 2)
Ніхто-ж *тоді* не міг обібраться [1]) (Б 2)
За віру християнську достойно-праведно стати. (Б 3)
Тілько обібрався Барабаш да Хмельницький, (Б 5)
Да Клиша Білоцерківський. (Б 6)
Оттоді вони од своїх рук листи писали, (Б 7)
До *короля* Радислава посилали. (Б 8)
Тодіж то *король* Радислав листи читає, (Б 9)
Назад одсилає, (Б 10)
У городі Черкаському Барабаша гетьманом настановляє. (Б 11)
„Будь ти, Барабаш, у городі Черкаському гетьманом, (Б 12)
А ти, Клиша, у городі Білой Церкві полковничим, (Б 13)
А ти, Хмельницький, у городі Чигрині хоть писарем *військовим*“. (Б 14)
Оттогдіж то не багато Барабаш, гетьман молодий, гетьманував, (Б 15)
Тілько півтора года. (Б 16)
Тогдіж то Хмельницький добре дбав, (Б 17)
Кумом до себе гетьмана молодого Барабаша зазивав, (Б 18)
А ще дорогими напитками його витав (Б 19)
І стиха словами промовляв: (Б 20)
„Ей пане куме, пане Барабашу, гетьмане молодий, (Б 21)
Чи не могли-б ми з тобою у двох (Б 22)
Королевських листів прочитати, (Б 22)
Козакам козацькі порядки подавати, (Б 23)
За віру християнську одностайно стати?“ (Б 24)
Оттогді ж то Барабаш, гетьман молодий, (Б 25)
Стиха словами промовляє: (Б 26)
„Ей пане куме, пане Хмельницький,
Пане писарю військовий! (Б 27)
На що нам з тобою *королевські* листи у двох читати, (Б 28)
На що нам козакам козацькі порядки давати? (Б 29)
Чи не лучче нам з Ляхами, (Б 30)
Мостивими панами (Б 31)
З упокоєм хліб-сіль по вік вічний уживати?“ (Б 32)
Оттогді то Хмельницький на кума свого Барабаша (Б 33)
Велике пересердіе має, (Б 34)
Ще кращими напитками витає. (Б 35)
Оттогді то Барабаш гетьман молодий, (Б 36)
Як у кума свого Хмельницького
Дорогого напитку *напився* (Б 37)
Дак у його і спать *повалився*. (Б 38)
Оттогді то Хмельницький добре дбав, (Б 39)
Із правої руки, *з* мезинного пальця
Щирозлотний перстінь ізняв, (Б 40)
Із лівої кишені ключі виймав, (Б 41)
З під пояса шовковий платок висмикав, (Б 42)
На слугу свого вірного добре кликав-покликав: (Б 43)
„Ей слуго ти мій повірений [2]),
Велю я тобі добре дбати, (Б 44)
На доброго коня сідати, (Б 46)
До города Черкаського до пані Барабашевої прибувати, (Б 47)
Кролевські листи добре приймати“. (Б 48)
Оттогді то слуга, повірений Хмельницького, добре дбав (Б 49)
На доброго коня сідав, (Б 50)
До города Черкаського скорим часом,
Пильною годиною прибував, (Б 51)
До пані Барабашевої у двір уїжджав. (Б 52)
У сіни війшов, шличок із себе скидав; (Б 53)
У світлицю війшов, низький поклон послав, (Б 54)
Тії значки на *столі* покладав, (Б 55)
А ще стиха словами промовляв: (Б 56)
„Ей пані — каже — ти пані Барабашева, (Б 57)
Гетьманова молодая! (Б 57)
Уже ж тепер твій пан [3]), гетьман молодий (Б 58)
На славній Україні з Хмельницьким великі бенкети вчиняють. (Б 59)
Веліли вони тобі сії значки до рук приймати, (Б 60)
А мені листи *королевські* оддати: (Б 61)
Чи не могли б вони із кумом своїм Хмельницьким (Б 62)
У двох прочитати, (Б 63)
І козакам козацькі порядки давати“. (Б 64)

---

[1]) Слова що їх Франко змінив—курсивом. [2]) Замість — повірений Хмельницького. [3]) Замість — пан Барабаш.

Оттогді ж то пані Барабашева,
Гетьманова *[молодая]* [4]) (Б 65)
Удариться об поли руками, (Б 66)
Обіллється дрібними сльозами, (Б 67)
Промовить стиха словами: (Б 68)
„Ей не з горя-біди мойому пану Барабашу (Б 69)
Схотілося на славній Україні (Б 70)
З кумом своїм Хмельницьким великі бенкети вчиняти! (Б 70—71)
На що їм *королевські* листи у двох читати? (Б 72)
Не лучче б їм із Ляхами, (Б 73)
Мостивими панами, (Б 74)
З упокоєм хліб-сіль вічнії часи уживати? (Б 75)
А тепер нехай не зарікається Барабаш,
Гетьман молодий, (Б 76)
На славній Україні огнів та тернів ізгашати, (Б 77)
Тілом своїм панським комарів годувати“. (Б 78)
Оттогді ж то пані *Барабашева,* (Б 80)
[Гетьманова] [4]) *молодая,*
Стиха словами промовляє: (Б 81)
„Ей слуго повірений Хмельницького, (Б 82)
Не *можу* я тобі листи королівські до рук подати, (Б 83)
А велю я тобі до воріт отхождати, (Б 84)
Королевські листи у шкатулі із землі виймати“. (Б 85)
Оттогді [5]) слуга повірений Хмельницького, (Б 86)
Як сі слова зачував, (Б 87)
Так скорим часом, пильною годиною
До воріт отхождав, (Б 88)
Шкатулку з землі з *королевськими* листами виймав, (Б 89)
Сам на доброго коня сідав, (Б 90)
Скорим часом, пильною годиною
До города Чигрина прибував, (Б 91)
Свойому пану Хмельницькому
Королевські листи до рук добре оддав. (Б 92)
Оттогді то Барабаш, гетьман молодий,
Од сна уставає, (Б 93)
Кролевські листи у кума свого Хмельницького зоглядає; (Б 94)
Тогді й напитку доброго не попиває, (Б 95)
А тільки з двора тихо з'їзджає, (Б 96)
Да на старосту свого Крачевського кличе [4])-покликає: (Б 97)
„Ей старосто — каже — ти мій старосто Крачевський! (Б 98)
Коли б ти добре дбав, (Б 99)
Кума мого Хмельницького живцем узяв, (Б 100)
Ляхам, мостивим панам до рук подав! (Б 101)
Щоб вас могли Ляхи,
Мостивії пани
За білозорів почитати“. (Б 102)
Оттогді то Хмельницький як сії слова зачував, (Б 103)
Так на кума свого Барабаша
Велике пересердіє мав. (Б 104)
Сам на доброго коня сідав, (Б 105)
Слугу свого повіреного з собою забірав. (Б 106)
Оттогді то Барабаш, гетьман молодий, (Б 135)
Конем поїзджає, (Б 135)
Плаче — ридає, (Б 136)
І стиха словами промовляє: (Б 137)
„Ей пане куме, пане Хмельницький,
Пане писарю військовий! (Б 138)
На щоб тобі кролевські листи
У пані Барабашевої визволяти? (Б 139)
На щоб [5]) тобі козакам козацькі порядки давати? (Б 140)
Не лучче б тобі з нами *і з* [6]) Ляхами (Б 141)
З мостивими панами, (Б 142)
Хліб-сіль з упокоєм уживати?“ (Б 143)
Оттогді то Хмельницький стиха словами промовляє: (Б 144—145)
„Ей пане куме, пане Барабашу,
Пане гетьмане молодий, (Б 146)
Як будеш ти мині сими словами докоряти, (Б 147)
Не зарікаюсь я тобі самому
З пліч головку як галку зняти, (Б 148)
Жону твою і дітий у полон живцем забрати, (Б 149)
Турському салтану у подарунку одослати“. (Б 150)
Оттогді то Хмельницький як сі слова зговорив, (Б 151)
Так гаразд добре й учинив: (Б 152)
Куму своему Барабашеві, гетьману молодому, (Б 153)
З пліч головку як галку зняв, (Б 154)
Жону його, дітей живцем забрав, (Б 155)
Турському салтану *у подарунку* одослав. (Б 156)
З того ж то часу Хмельницький гетьманувати став. (Б 157)
Оттогді ж то козаки, діти, друзі-молодці (Б 158)
Стиха словами промовляли: (Б 159)
„Ей *пане* гетьмане Хмельницький, (Б 160)
Батю наш, Зінов Богдане Чигиринський, (Б 161)
Дай Боже, щоб ми за твоєю головою
Пили да гуляли, (Б 162)
Віри своєї християнської
У поругу вічні часи не подавали!“ (Б 163)

Франко, Студії с. 327—336.

---

[4]) Думка Франка. [5]) Пропущено — то [4]) Замість — кличе добре. [5]) Замість — на щоб. [6]) Замість — із порівн. прим.

22. БИТВА ПІД КОРСУНЕМ.

Блискуча козацька побіда в травні 1648 р. лишила не глибокий слід в думовім епосі. — Дума що її оспівувала записана тільки двічі, та й то в досить некорисних обставинах, так що записи викликають чимало сумнівів щодо своєї точности і авторитетности. Один—анонімний запис з цілком невідомої щодо кобзарства території, другий—зіпсований уривок. Обидва записи вимагають великої обережности від дослідника.

I. Варіянт **А** — Максимович, Сборникъ Украинскихъ пѣсень, 1849 с. 67. Текст записав Копитько, не сказано від кого і коли, в Золотоноськім повіті на Полтавщині.

Варіянт **Б** — Куліш, Записки о Южной Руси т. I с. 223. Записав Ніговський, мабуть від кобзаря Ів. Ригоренка в Краснім Куті Богодухівського пов. в 1840-х, чи на початку 1850-х рр.

Варіянт *X*—Франко, Студії над українськими народніми піснями с. 356. Реконструкція основного тексту думи, як його уявляв собі Франко. Вказівки на відповідні варіянти подаємо в дужках.

II. Про місце і час походження варіянту **А** не знаємо нічого; вар. **Б** у Куліша надрукований між записами Ніговського від кобзаря Ригоренка, і се позволяє здогадуватися, що вар. **Б** записано від нього ж, хоч воно й не сказано виразно. Та хочби запис був і не від Ригоренка, в кожнім разі він мусів бути з Богодухівського повіту, бо саме тут найбільше записував Ніговський (порівн. т. I с. 21 і 89) Се й усі наші відомості про вар. **Б**. Про вар. **А** не знаємо і того. Все се дуже мало, але обидва варіянти дуже подібні один до одного і ся подібність дає нам деякий ґрунт для міркувань про походження й історію сеї думи в цілому.

Обидва тексти були записані в дефектному вигляді. Максимович завважує, що він виправив початок варіянту **А**, бо кобзар помилкою причепив до нього початок „Олексія Поповича", називаючи Хмельницького — Зборовським (треба доречі, завважити що Франко при своїй реконструкції сеї думи не завважив сеї примітки Максимовича). Чи допустив Максимович ще якінебудь поправки лишається питанням, зокрема напр. щодо таких уступів як згадки про „канаву" під Корсунем, та про село „Ситники" (вар. **А** р. 59). Така історична точність думи здається дивною: коли співак забув ім'я Хмельницького, чи пам'ятав би він отсі подробиці битви разом з назвою далекого і невідомого села? Думаємо, що се місце було реконструоване так само як і початок, і тільки рядки про Потоцького допомогли редакторові зв'язати сю думу з Корсунською баталією та виправити її в сім напрямку. Римовані рядки про Потоцького: „Потоцький—розум жіноцький",—законсервувалися певне ліпше—так се звичайно буває з такими порівняннями і поетичними образами, що побудовані на римовій асоціяції. Дума про Корсунь зрештою ціла держиться на таких римованих формулах і багато з них спільне обидвом варіянтам—„ой за те пиво—зробили козаки превелике диво" (вар. **А** ряд. 9—10, вар. **Б** ряд. 9—10), „за той пивний молот, зробили превеликий колот" (вар. **А** ряд. 11—12, вар. **Б** ряд. 17—18), „нема пана Яна, зв'язали козаки як би барана" (вар. **А** ряд. 20—21, вар. **Б** ряд. 94—95), „котрих гнали до Прута, була дороженька барзо крута" (вар. **А** ряд. 29—30, вар. **Б** ряд. 60—61), „которих до Бузька, була доріженька грузька" (вар. **А** ряд 31—32), „Котрі до Хотини, то біжучи попотіли" (вар. **А** ряд. 33—34), „котрі до Росі зісталися голі й босі" (вар. **Б** ряд. 66—67), „обізветься Їдько (Давидко): вже козацькі корогви видко" (вар. **А** ряд. 37—38, вар. **Б** ряд. 79—80), „Шльома—не буду на шабас дома" (вар. **А** ряд. 52—53, вар. **Б** ряд. 70—71), „обізветься Аврам, я маю дорогий крам" (вар. **А** ряд. 46, вар. **Б** ряд. 73—74), „в середу—заняли Ляхів череду" (вар. **А** ряд. 27—28), і т. д. Останні з сих образів, доречі, виступають і в інших думах про Хмельниччину. (Порівняти, напр., № 23[1] вар. **А** 78—79, № 23[2] вар. **А** ряд. 61—62 і р. 76—77, але в сім останнім тексті, що друкувався ген-ген після запису Копитька, сі порівняння, часто натягнені і не витримані, здаються запозиченими з старшого тексту—власне з Копитькового варіянту Корсуня нашого варіянту **А**[1]).

[1] Правда, № 23[1] вар. **А** (запис Базилевича від Шута) з'явився 4 роки по № 22 вар. **А**, але в Базилевичевому тексті переробок взагалі не видно.

Другий наш варіянт, Ніговського, як каже Куліш, одержав цілий вступ, рядки 1—10, з варіянту **А** без ніяких змін; про інші поправки Куліш не згадує просто, але в примітці до ряд. 88 він зазначає, що „этотъ стихъ исправляетъ несообразность списка г. Копитька“, бо там сказано: „...Аврам... с козаками пятами накивав“, а на думку Куліша слід „козакам... накивав“. Розуміється, що обидві редакції можливі, але чи текст Ніговського казав сам „козакам“, чи Куліш виправив його як „несообразность“—вирішити не легко. [1]) Інший слід поправки у варіянті **Б**—в рядку 102, де взято в дужки слово „узяли“, яке властиво нічого не міняє в тексті: чи редактор додав його, чи навпаки вважав за зайве, не ясно також; так само в ряд. 37 слово „уплітать“.

Ще обережніше доводиться говорити про інші можливі поправки до варіянту **Б**, хоч думаємо що такі поправки були. В тому вигляді як вони перед нами, як вже сказано, обидва варіянти сеї думи дуже подібні: коли навіть відкинемо початок варіянту **Б**, позичений з варіянту **А**, то все таки подібностей дуже багато, хоча окремі епізоди бувають розставлені в ріжнім порядку, а такі переміщення, як відомо, бувають і в записах зроблених від одного кобзаря.

Так плач жінок, що в варіянті **А** стоїть на початку (ряд. 15—26), а в варіянті **Б** закінчує текст (ряд. 91—102).

Згадка про Потоцького в варіянті **А**—на кінці (ряд. 60—67), в варіянті ж **Б** вона стоїть на самім початку (ряд. 28—30); але стилізація сих місць в обох варіянтах подібна.

Є одначе й більші ріжниці: вар. **А**, оповівши алегорично про битву-пиво, про горе Ляшок і про утечу орендарів, аж під кінець дає опис Корсунської битви, згадуючи про засідку козаків під Ситниками (ряд. 58—60); тимчасом вар. **А** розбиває початкову алегорію вставкою про засідку під Стеблевом, не згадуючи про „канаву“. Се одначе може пояснюватися редакторською роботою в обидвох випадках: що вар. **А** в сім місці можливо виправлений, се ми вже сказали; дуже можливо, що Куліш виправив по своєму сей момент в варіянті **Б**,—тому й з'явилося розходження. Стеблів, доречі і є справжнє місце „канави“.

Далі вар. **Б** має уступ, якого бракує в варіянті **А**—зворот до Ляхів, щоб вони не втікали (ряд. 21—27). Він переходить в епізод з Потоцьким, а в сьому епізоді додано згадку про попередній осідок Потоцького Кам'янець: „в Кам'янськім Подільці“, плутає дума (вар. **Б** 33—35).

Але найпомітніша ріжниця між обома варіянтами, се додаток в варіянті **Б**—зворот до орендарів та згадка про мито (ряд. 40—55). В варіянті **А** не маємо й сліду сього уступу, зате більшу його частину маємо готову в думі про Оренди (№ 23[1] вар. **А**, ряд. 5—16, № 23[2] **А** ряд. 7—10, 14—19, **А**[2] ряд. 31—34). Вся ріжниця між варіянтом **Б** нашої думи і думами про Оренди та, що в сих чотирьох текстах міняється епітет старця: про нього говорять як про „небораka“, „бідного“, в нашім тексті „сердешного“, та міняється старечий заробіток: до яєць додається „крупи“, „кури“, „пшоно“ („Оренди“ № 23[2] **А**[1] ряд. 16. „Корсунь“ вар. **Б** ряд. 51). Ся вставка з „Оренд“ у варіянті **Б** могла розуміється бути ділом кобзаря Ригоренка, що можливо знав і інші думи з Хмельниччини або хоч їх „загальні місця“ (як ось згадку про „крам“ в нашім вар **Б** і в Шутовім тексті Оренд). Могло бути одначе і так, що се місце, яке властиво одно тільки глибоко й ріжнить варіянт **Б** від варіянту **А**, було вставлене записувачем, а вірніше редактором, який зробивши в думі вже усякі інші зміни, причепив ще й сей удалий і випробований щодо ефекту момент для прикраси свого все таки фрагментарного тексту.

Остання можливість здається імовірнішою, власне з огляду на сю загальну подібність обидвох варіянтів, яка раптом тут не витримується. Ще одна ріжниця, про яку згадаємо побіжно—деякі зайві моменти в утечі Євреїв у варіянті **Б**,—здається, не має принципового значення.

Як сказано, поза сими ріжницями подібність обидвох варіянтів велика, настільки що позволяє зробити здогад про територіяльну близькість обидвох текстів.

Про варіянт **Б** ми знаємо, що він походить з Богдухівського повіту, взагалі багатого на кобзарську традицію; ми знаємо тут чимало кобзарів і вони мають досить багатий репертуар. Сам Ригоренко, видно, був також майстер не з найгірших. Тимчасом Копитьковий текст походить з Золотоноського повіту, цілком невідомого з кобзарського боку і очевидно на кобзарство не багатого. [2]), Не знаємо, чи тутешні кобзарі мали місцеві школи, чи з мистецького боку були вони зайдами; але на підставі нашого варіянту **А** мусимо думати, що співець сього твору—кобзар чи лірник, що від нього записав Копитько,—одержав свою освіту таки на Харківщині.

Правда, вар. **А** має дещо спільне і з деякими чернігівськими текстами (Шута), себто з іншим кобзарським центром, де відомі думи про Хмельниччину. Але в дійсності безсумнівна подібність

[1]) На нашу гадку дума могла й справді вважати, що „Аврам“ пішов з козаками—могла підкреслювати і те, що сей скромний „крамар“, не обтяжений маєтками, не мав і за що боятися під час повстання. В „Орендах“, де він згадується також—в текстах Шута, є виразне протиставлення „Жида“ з „малим крамом“ багатим орендарям, до яких він сам ставиться досить скептично, кепкуючи з їх „застав“.

[2]) Крім сього запису Копитька ми не знаємо в сім повіті жодного запису думи, і тільки одно імення кобзаря —Івана Жовнянського—його портрет намалював О. Г. Сластьон 1906 р. Сей кобзар співав Олексія Поповича, Про утечу трьох братів з Озова і „Голоту“ (не знати чи про Герць козака з Татарином, чи може Андибера). Сі думи здається лишилися не записані; в кожному разі в теці О. Г. Сластьона їх нема.

між ними, себто така, що не могла бути запозичена записувачем з Копитькового тексту, на наш погляд обмежується тільки тим „Абрамом“, що „мав крам“.

III. Максимович друкуючи вар. **А** додав до нього тільки коротку увагу, мовляв ся дума торкається двох перших побід Хмельницького над Поляками—побіди під Жовтими Водами і побіди під Корсунем. Антонович і Драгоманов обмежилися теж тількиількома словами, мовляв в битві 15-го травня 1648 р. Миколу Потоцького, коронного гетьмана, дійсно взято в полон і віддано Татарам, а взимі 1647—48 він дійсно був на Поділлю, як згадує вар. **Б**. Опис утечі Євреїв, зазначають видавці, нагадує думу про Оренди (т. II в. I с. 38). Лисовський розглядав нашу думу разом з Орендами, про що скажемо нижче.

Костомаров (Історія козачества, с. 805—820) розглянув думу про Корсунську битву разом з думою про Оренди з огляду на се, що матеріял обидвох дум в значній мірі однаковий (див. думу про Орендарів № 23_1, вступ III). Спиняючись досить докладно над питаннями про Євреїв-орендарів та на відносинах до них селянства, Костомаров серед мотивів народнього гніву, як він висловлений у думах, окремо відзначив перевагу економічних міркувань над релігійними: се виявляється в тому, що згадка про оренди церков стоїть в цілім ряді інших селянських жалів, а нічим не підкреслюється, як якась особлива кривда.

Переказуючи обидва варіянти Корсунської битви, Костомаров звертає увагу на ролю рими, особливо в описі пива, який всю свою силу й черпає з римових єфектів—„одна рима відноситься до образу варива пива, а друга, що їй відповідає, до поразки Ляхів“. Се вариво пива в варіянті **А** автор як і Максимович відносить до Жовтих Вод, тому що тут згадується про „праву середу“, день Жовтоводської битви.

Закінчує Костомаров сей розгляд думи про Корсунь і про Оренди такими міркуваннями: Порінаючи глибше в зміст і в тон сих двох дум у їх варіянтах, ми доглянемо в них такий помітний зв'язок, що переконаємось — вони не тільки витікають з одного джерела, пануючого тогочасного настрою народніх мас, але являються ніби частинами одного суцільного твору; сі частини то розпадаються, то знов змішуються. Се приводить нас до такого здогаду, що велика, небувала епоха стремління до єдиної мети відбилася і в народній поезії відповідними ознаками одности, а пісні і думи тих часів, що складалися слідом за подіями, коли б заховалися до наших днів, виявились би одноцільною народньою поемою.

Єрофеїв (З. Н. Т. у К. кн. VII с. 46) вважає за первісний варіянт Б, хоч до нього мовляв приставлено початок варіянту з **А**. Сей же останній варіянт мовляв тільки попсований варіянт **Б**. Сю попсованість Єрофеїв бачить в тім, що в варіянті Б мовляв нема згадки про баталію, а саме тільки „глузування Козаків над Поляками і Жидами“. Вставка про утиски орендарів в варіянті Б на думку автора позичена з думи про Оренди (очевидно кобзарями).

Велику розправу присвятив сій думі Франко (Студії над українськими народніми піснями т., с. 348 і 357 дд.). Він думав, що Корсунську побіду оспівано у думах не раз і елементи одної з таких дум знаходив в думі про Хмельницького і Барабаша та в Орендах (див. вступи до сих дум). Очевидно за старшу думу про Корсунську битву Франко вважав кінець варіянтів Б і **В** думи про Хмельницького і Барабаша, яку він уявляв собі первісно в такім вигляді:

Поїхав пан Хмельницький лугом Базалугом. (№ 21 **В** 93)
Оттогді то припало йому з правої руки (**Б** 107)
Чотири полковники: (**Б** 108)
Первий полковник Максим Ольшанський, (**Б** 109, **В** 95)
Другий полковник Мартин Полтавський, (**Б** 110, **В** 96)
Третій полковник Іван Богун, (**Б** 111, **В** 97)
А четвертий Матвій Борохович. (**В** 98)
Оттогді то вони на славну Україну прибували, (**Б** 113)
Королевські листи читали, (**Б** 114)
Козакам козацькі порядки давали. (**Б** 115)
Тогді то у святий день,
У божественний у вовторник (**Б** 116)
Хмельницький козаків до сходу сонця пробуждає, (**Б** 117)
І стиха словами промовляє: (**Б** 118)
„Ей козаки, діти, друзі-момодці, (**Б** 119)
Прошу я вас, добре дбайте, (**Б** 120)
Од сна уставайте, (**Б** 121)
Руський „Отче наш“ читайте, (**Б** 122)
На лядські табури наїзджайте, (**Б** 123)
Лядські табури на три части розбивайте, (**Б** 124)
Ляхів, мостивих панів, у пень рубайте, (**Б** 125)
Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішайте, (**Б** 126)
Віри своєї християнської.
У поругу вічні часи не подайте“! (**Б** 127)
Оттогді ж то козаки, друзі-молодці, добре дбали, (**Б** 128)
Од сна уставали, (**Б** 129)
Руський отче наш читали, (**Б** 130)
На лядські табури наїзджали, (**Б** 131)

Лядськії табури на три части розбивали.
Ляхів, мостивих панів, у пень рубали, (Б 133)
Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішали, (Б 134)
Віри своеї християнськоі
У поругу вічні часи не подали. (Б 135)

Нашу ж думу (№ 22) Франко вважає за другу (може новішу?) редакцію сеї думи. Вона, мовляв заховалася в тексті Максимовича і в другім „неповнім“ записанім від „якогось Ригоренка“ у Куліша. Франко, як видно, не завважив фрагментарности варіянту **А**, на яку вказує Максимович, бо мабуть брав сей варіянт з передруку „Историческихъ пѣсень“. Максимович на думку Франка „відчув“ неповність свого варіянту і тому відділив лінією окремі, механічно зложені частини. З них, мовляв, тільки перша відноситься до Корсунської події, а варіянт **Б** цілий тісніше зв'язаний з темою. Підкресливши сі моменти і пропускаючи уступ з „Ляшками“ ряд. 92 д., з „Орендарами“, ряд. 56 д., Франко дає спробу реконструкції думи, яку ми подаємо нижче як вар. *X*.

Останні рядки сеї реконструкції 46—55 (ряд. 32—36 варіянту Б) Франко подає в двох варіянтах—другий се рядки 62—67 варіянту **А**. До них він додає, що „житня саламаха вважається характеристикою козацького життя, а жовання сирої кобилини характеристикою татарського“.

Про відгуки сеї думи, які Франко добачав в інших думах, сказано на відповідному місці.

Ф. Колесса (Українські народні думи с. 35) приєднується загалом до думки Костомарова про сполучення в сім творі двох дум. В думі про Корсунь він відріжняє: „1) частини, що зображають Корсунську битву (тут належить зазив Хмельницького до безпощадного нищення ворогів і виконання сього приказу козаками, се т. зв. епічна формула або спільне місце, що повторюється ще у думах про Барабаша і Хмельницького, Жидівські погроми і Повстання після Білоцерківського мира), 2) відірвані уступи дум про пізніші народні рухи“.

А. На побѣду Корсунскую.

Ой обозветься панъ Хмельницькій,
Отаманъ батько Чигиринській:
„Гей друз*и*-молодц*и*![1])
Братья козаки Запорозц*и*!
Добре знайте, барзо гадайте,
Изъ Ляхами пиво варити затирайте!
Лядській солодъ, козацька вода;
Лядськ*и* дрова, козацьк*и* труда.“
Ой за тее пиво
Зробили козаки зъ Ляхами превеликее диво;
Ой за той пивный молотъ
Зробили козаки зъ Ляхами превеликій колотъ;
Ой за той пивный квасъ
Не одного Ляха козакъ, якъ бы скурвого сына, за чуба потрясъ.

Ой не вербы - жъ то шумѣли, и ни галки закричяли,
Тожъ-то козаки изъ Ляхами пиво варить зачинали.

Ой обозветься перва пан*и* Ляшка: „нема мого пана Гриця!
Де-сь поѣхавъ дивиться,
Якъ буде козацьке пиво вариться!“
Ой обозветься друга пан*и* Ляшка: „нема мого пана Яна!
Де-сь извязали козаки якъ-бы барана!“
Ой обозветься третя пан*и* Ляшка: „нема мого пана Якуба!
Ой Якубе, Якубе!
Де-сь тебе зъ Жовто*и* воды, зъ быстро*и* рѣчки Прута, и до вѣку не буде!“
Ой не чорна хмара надъ Польщою встала:
Тожъ-то не одна Ляшка удовою стала!
Бо на праву середу
Заняли[2]) козаки Ляховъ такъ якъ-бы череду.
Ой, которыхъ гнали до Прута,
Була дороженька барзо крута;
Которыхъ до Бузька,
Була дороженька барзо грузька;
А которыхъ до Хотины,
То бѣжучи попотѣли;
То кидали козаки Ляховъ у воду
Къ чортово*й* матер*и* на прохолоду...

„Ой вей-миръ! обозветься первый жидъ Ѣдько.
Уже-жъ-пакъ изъ-за горы козацьк*и* корогвы видко!“
Побѣгъ до школы швыдко:
„Ой школо-жъ моя, школо!
Чи тебе продати,
Чи въ карманъ забрати,
А чи тому пану Хмельницькому
Отаману батьку Чигиринському,
На срачъ подаровати?“
Ой обозветься другій жидъ Абрамъ.
„Ой я маю вельми дорогій крамъ:
Шпильки и голки,
Кременья и люльки.
Ой я свой крамъ у коробочку склавъ,
Съ козаками пятами накивавъ!“

Ой обозветься трет*і*й жидъ Шлёма.
„Ой я-жъ-пакъ не буду на шабасъ дома!“

Гей, обозветься панъ Хмельницькій
Отаманъ батько Чигиринській:

[1]) З технічних причин букву ô, û, ê, î передано курсивом. [2]) У Закревського. Старосв. бандуриста—Гнали.

„Гей друзи-молодци,
Братья козаки Запорозци!
Добре знайте, барзо гадайте,
Одъ села Ситниковъ до города Корсуня шляхъ канавою перекопайте,
Потоцького поймайте,
Менѣ въ руки подайте!“
Гей Потоцькій, Потоцькій,
Маешъ собѣ розумъ жоноцькій!
Не годишся-жъ ты воёвати!
Лучче-жъ тебе до пана Хмельницького оддати
Сырои кобылины жовати,
Або житнёи соломахи бузиновымъ молокомъ запивати!

Максимович 1849 с. 67.

Б. Дума о побѣдѣ подъ Корсунемъ.

. . . .
Ой обозветця панъ Хмельницький, [1])
Отаманъ-батько Чигиринський:
„Гей друзі молодці,
Браття козаки Запорозці!
Добре дбайте, барзо гадайте,
Изъ Ляхами пиво варити зачинайте.
Лядський солодъ, козацька вода:
Лядські дрова, козацькі труда.“

Ой съ того пива
Зробили козаки зъ Ляхами превеликее диво.
Підъ городомъ Корсунемъ вони станомъ стали,
Підъ Стеблевомъ вони солодъ замочили:
Ще й пива не зварили,
А вже козаки Хмельницького зъ Ляхами барзо посварили.
За ту бражку
Счинили козаки зъ Ляхами велику драчку:
За той молотъ
Зробили Ляхи съ козаками превеликий колотъ:
А за той незнать-який квасъ
Не одного Ляха козакъ, якъ-би скурвого сина, за чуба трясъ.
Ляхи чогось догадались,
Відъ козаківъ чогось утікали,
А козаки на Ляхівъ нарікали:
Ой вы, Ляхове,
Пеські синове!
Чомъ ви не дожидаете,
Нашого пива не допиваете?“

Тогді козаки Ляхівъ доганяли,
Пана Потоцького піймали,
Якъ барана звязали,
Та передъ Хмельницького гетьмана примчали:
„Гей пане Потоцький!
Чомъ у тебе й досі розумъ жіноцький?
Не вмівъ ти еси въ Камянськімъ Подільці пробувати,
Печеного поросяти, куриці съ перцемъ та зъ шапраномъ уживати,
А теперъ не зумієшъ ти зъ нами, козаками, воювати
И житнёї соломахи зъ тузлукомъ [2]) (уплітати).
Хиба велю тебе до рукъ Кримському хану дати,
Щобъ навчили тебе Кримські нагаі сирої кобилини жовати!“

Тогді Ляхи чогось догадались,
На Жидівъ нарікали:
„Гей ви, Жидове,
Поганські синове!
На що-то ви великий бунтъ, тревоги зчиняли,
На милю по три корчми становили,
Великі мета брали:
Відъ возового —
По півъ-золотого,
Відъ пішого — по два гроши,
А ще не минали й сердешного старця —
Відбірали пшоно та яйця!
А теперъ ви тиі скарби збірайте
Та Хмельницького іднайте;
Ато, якъ не будете Хмельницького іднати,
То не заріка́йтесь за річку Вислу до Полонного прудко тікати.“

Жидове чогось догадались,
На річку Случу тікали.
Которі тікали до річки Случи,
То погубили чоботи й онучи:
А которі до Прута,
То була відъ козаківъ Хмельницького доріженька барзо крута.
На річці Случі
Обломили містъ идучи,
Затопили усі клейноди
И всі Лядські бубни.
Которі бігли до річки Росі,
То зосталися голі й босі.

Обізветця первий Жидъ, Гичикъ,
Та й хапаетця за бичикъ.
Обізветця другий Жидъ, Шлема:
„Ой я жъ пакъ не буду на сабасъ дома!
Третій Жидъ озоветця, Оврамъ:
„У мене невеликий крамъ:
Шпильки, голки,
Креміння, люльки.
Такъ я свій крамъ
У коробочку склавъ,
Та козакамъ пятами накивавъ.“
Обізветця четвертий Жидъ, Давидко:

[1]) Наголошені букви з технічних причин передано курсивом.

[2]) Сирівцемъ, розсоломъ на рибу. Прим. спів.

„Ой брате Лейбо! уже жъ пакъ изъ-за гори козацькі корогви видко!“
Обізвецця пятий Жидъ, Юдко:
„Нумо до Полонного утікати прудко!“

Тогді Жидъ Лейба біжить,
Ажъ живітъ дріжить;
Якъ на школу погляне,
Его серце Жидівське зівяне:
„Эй школо жъ моя, школо мурована!
Теперъ тебе ні въ пазуху взяти,
Ні въ кишеню сховати,
Але жъ довецетця Хмельницького козакамъ на срачъ, на балаки покидати!“

Отсе, панове-молодці, надъ Полоннимъ не чорна хмара вставала;
Не одна пані-Ляшка удовою зосталась.
Озоветця одна пані-Ляшка:
„Нема мого пана-Яна!
Десь ёго звязали козаки, якъ-би барана,
Та повели до свого гетьмана.“
Озоветця друга пані-Ляшка:
„Нема мого пана Кардаша!
Десь ёго Хмельницького козаки повели до свого коша.“
Озоветця третя пані-Ляшка:
„Нема мого пана Якуба!
Десь (узяли) Хмельницького козаки та либонь повісили ёго десь на дубі“.

Записки о Ю. Руси т. I с. 223.

X.

Ой обізветься пан Хмельницкий, (А ряд. 1)
Отаман батько Чигиринський: (А р. 2)
„Гей друзі-молодці, (А р. 3)
Братя козаки Запорожці, (А р. 4)
Добре знайте, барзо гадайте, (А р. 5)
Із Ляхами пиво варити затирайте: (А р. 6)
Лядський солод, козацька вода, (А р. 7)
Лядські дрова, козацькі труда.“ (А р. 8)
Ой за тее пиво (А р. 9)
Зробили козаки з Ляхами превеликее диво; (А р. 10)
Ой за той пивний молот (А р. 11)
Зробили козаки з Ляхами превеликий колот; (А р. 12)
Ой за той пивний квас (А р. 13)
Не одного Ляха козак як би скурвого сина
За чуба потряс. (А р. 14)
Ой не верби ж то шуміли
І не галки закричали, (А р. 15)
То ж то козаки із Ляхами
Пиво варить зачинали. (А р. 16)
Під городом Корсунем вони станом стали, (Б р. 11)
Під Стеблевом вони солод замочили: (Б р. 12)
Ще й пива не зварили, (Б р. 13)
А вже козаки Хмельницького
З Ляхами барзо посварили. (Б р. 14)
За ту бражку (Б р. 15)
Зчинили козаки з Ляхами велику *дражку*.
Ляхи чогось догадали, (Б р. 21)
Від козаків чогось утікали, (Б р. 22)
А козаки на Ляхів нарікали: (Б р. 23)
„Ой ви Ляхове, пеські синове, (Б р. 24—25)
Чом ви не дожидаєте, (Б р. 26)
Нашого пива не допиваєте?“ (Б р. 27)
Гей обізветься пан Хмельницький, (А р. 54)
Отаман-батько Чигиринський: (А р. 55)
„Гей друзі, молодці, (А р. 56)
Братя, козаки Запорожці, (А р. 57)
Добре знайте, барзо гадайте, (А р. 58)
Од села Ситників до города Корсуня
Шлях канавою перекопайте! (А р. 59)
Потоцкого піймайте, (А р. 60)
Мені в руки подайте!“ (А р. 61)
Теді козаки Ляхів доганяли, (Б р. 28)
Пана Потоцкого піймали, (Б р. 29)
Як барана звязали, (Б р. 30)
Та перед Хмельницького-гетьмана примчали. (Б р. 31)
„Гей пане Потоцкий, (Б р. 32)
Чом у тебе й досі розум жіноцький? (Б р. 33)
Не вмів ти єси в *Камянці Подільськім* пробувати, (Б р. 34)
Печеного поросяти,
Куриці з перцем та шапраном уживати, (Б р. 35)
А тепер не *з'умів* з нами козаками воювати! (Б р. 36)
(Будеш тепер) житню саламаху з туслуком уплітати. (Б р. 37)
Хиба велю тебе до рук кримському хану дати, (Б р. 38)
Щоб навчили тебе кримські *Нагаї*
Сирої кобилини жовати“. (Б р. 39)

Франко, Студії с. 357.

23. ОРЕНДИ.

Наша пісенна література знає чотири тексти, що друкувалися і передруковувалися під ріжними, заголовками як „Дума о жидовских откупах“, „Угнетение Украины Жидами - арендарями“, „Жиди, рандарі“ і т. ін.; ми збираємо їх тут під спільним заголовком „Оренди“.

Сі чотири тексти одначе являються повторними записами від двох тільки співаків, що співали про одне явище: про економічний стан українського селянства і рядового козацтва напередодні повстання 1648 р. та початок сього повстання, але описували се явище дуже ріжно. Ріжниці сі настільки великі, що тексти сі трудно назвати варіянтами одної думи, а скоріше—двома думами на одну тему. Нема сумніву, що колись таких дум було значно більше, з другого ж боку не можна з певністю сказати, що обидві тут подані думи в однаковій мірі репрезентують ті колишні думи про оренди і повстання 1648 р. Навпаки, дуже можливо, що одна з них тільки досить пізній новотвір зложений в значній мірі з матеріялу даного іншими подібними думами. Все ж таки не рішаємось подати сей текст як варіянт *X* (літературну перерібку) до старшого тексту: ми за доцільніше вважаємо подати сі дві думи кожну окремо, кожну з своїм піднумером: № 23_1, 23_2.

23_1.

I. Варіянт **А**—Г. Базилевич, Мѣстечко Александровка Сосницкаго уѣзда. Этнографическій сборникъ, 1853, вып. I с. 329. Текст записав священик містечка Олександрівки Григорій Базилевич від місцевого кобзаря А н д р і я Ш у т а, коли саме—невідомо, мабуть в кінці 1840-х або в початку 1850-х років.

Варіянт Б—Куліш, Записки о Южной Руси т. I 1856, ст. 56. Текст записав Куліш від А н д р і я Ш у т а в Олександрівці мабуть 1853 р.

II. Між обома записами пройшло мабуть небагато років і тому ріжниці між ними невеликі—окрім тої, що вар. **А** близько тримається сосницького діялекту, а вар. **Б** підходить до літературної мови. Є кілька переставок, як наприклад: варіянту **А** ряд. 6—19 і вар. **Б** ряд. 7—21: в варіянті **А** заразом говориться про шинки і мито, в варіянті **Б** се оповідання поділяється рядками 11—13 на два моменти.

Варіянт **А** ряд. 40-48 і вар. **Б** 47-50—в варіянті **Б** переставлено слова „вутя вбити, жінку покормити“ з початку уступу на його кінець.

Або ще дрібніші переставки, як вар. **А** ряд. 21—вар. **Б** ряд. 28; вар. **А** ряд. 39—вар. **Б** ряд. 46, і т ін.

Сі переміни пояснюються переважно неусталеністю думового тексту, що безупинно міняється в устах навіть того самого співака. Часом одначе пояснюються вони і редакційною роботою Куліша над варіянтом **Б**.

Більшість же ріжниць між текстами торкаються номенклатури та епітетів обох варіянтів, і сі ріжниці мабуть в більшій мірі пояснюються особами самих записувачів, та неоднаковим рівнем їх історичної освіти.

Так варіянт **А** ряд. 1 каже„ од Куминщини“, вар. **Б** ряд. 1—„Кумівщини“ (про се див. нижче—III).

Варіянт **А** ряд. 2—„Добрянщини“, вар. **Б** ряд. 2—„Брянщини“.

Варіянт **А** рад. 4—„Королевськуй“ земли, вар. **Б** ряд.—кралевській.

Варіянт **А** ряд. 29—„талер“, вар. **Б** ряд. 31 каже, на сей раз мабуть ближче до співаного тексту—„тарель“.

Варіянт **А** ряд. 61 і 68 називає орендаря „мастивим“, варіянт **Б** ряд. 64 і 71 виправляє на „мостивого“ пана.

Варіянт **А** ряд. 78 за біблійною термінологією каже „Аврам“, вар. **Б** ряд. 80 виправляє ближче до народнього—„Оврам“.

В рядку 91 варіянт **А** виявляє велику недотепність кажучи Хмельницькому звертатися до козаків називаючи їх: „Руські", варіянт **Б** ряд. 93 виправляє сю помилку.

Варіянт **А** ряд. 93, 101, 112, 119 і 130 називає Полонне „городом Поленогом", вар. **Б** ряд. 100, 104, 116 виправляє сю помилку на „Полонне".

Але в рядках 123, 125, 131 і 134 кобзар, якому видно Куліш просуфлірував сю поправку, збився знов на те як співав давніше—спочатку Поляное, потім Полоног. Куліш залишив сей рецидив і тільки Антонович і Драгоманов виправили текст одностайно на „Полонне".

Правка Куліша виявила себе ще в рядку 119 варіянту **Б**. Базилевич не зрозумів натяку на леґендарну козацьку гармату (вар. **А** ряд. 115) і вважав ім'я „Сирота" за жалісливо-іронічний відзив Хмельницького про його артилерію. В варіянті **Б** ряд. 119 „Сирота" являється власним іменням „пушки", яку варіянт **Б**, а вірніше Куліш, згадує ще раз в рядку 124.

Постійна ріжниця між варіянтами ще й та, що варіянт **А** згадуючи дні в які відбувалися події обмежується тим, що називає їх „святими" (ряд. 85 і 117), а в Куліша вони не тільки „святі", а ще й „божественні", вар. **Б** ряд. 87 і 120.

Окремо слід спинитися на трьох додатках у варіянті **Б**: се рядки 36—40, де перераховано зарендовані ріки; далі рядок 96, де додано заклик Хмельницького „мішати жидівську кров з піском", а нарешті закінчення варіянту **Б**.

Перший додаток, се можна сказати напевне, цілком діло Куліша. Не можна думати, щоб Шут співаючи Базилевичеві цілком забув сей уступ, а потім раптом згадав його і всі сі власні імена рік, про які в звичайному житті йому мабуть і не доводилося ніколи чувати, та й згадав се досить точно, не перекрутивши. Се було б тим більше дивно, що здається назву „Саксані" ніби трудніше затямити ніж місто „Полонне", що тим не менше перекинулося в кобзаревій пам'яті у „Поленог". Але направду—сих річок Шутові не довелося згадувати: всі вони згадуються в т. III Величка, що відмітили вже Антонович і Драгоманов, як зайвий доказ, мовляв, правдивости думи. Ми ж з огляду на сказане вище думаємо, що Куліш записуючи думу від Шута власне і зачерпнув у Величка сі назви річок, можливо в щирому переконанні, що кобзар співаючи про оренди рік, м у с і в був конче наводити реєстр їх імен. Можливо, що він навіть впевнив Шута, що той забув сей уступ і змусив йому проспівати його, і в сьому співі річка „Каїрочка" замінилася на „Кудеску". Антонович і Драгоманов відзначили сю помилку „думи", але може Куліш мав для свого реєстру і інші матеріяли крім Величка, і там знайшов сю козацьку річку Кудеску?

Другий додаток в варіянті **Б**, рядок 96, цікавий тим, що хоч його бракує в першім запису від Шута, в варіянті **А**, зате він незмінно фігурує майже у всіх інших Кулішевих записах від Шута.

Так в думі про Хмельницького і Барабаша двічі зустрічаємо сю фразу з тою зміною, що замість „жидівської крови" маємо тут лядську. „Кров їх л я д с ь к у у полі з жовтим піском мішайте" (ряд. 125 і 133). В тім же вигляді повторена ся фраза в думі про Білоцерківщину (№ 31 вар. **А** ряд. 61).

Третій додаток се рядки 134—135 варіянту **Б**, що трохи міняють зміст думи як він нам відомий за варіянтом **А**. В варіянті **А** виходить, що після здобуття Полонного і трьохгодинного плюндрування міста козаки вертаються додому, і тут вже пиячать собі. Варіянт **Б** після плюндрування вставляє пияцтво в Полоннім, а вже далі поворот.

Але не вважаючи на розходження в змісті сей додаток в дійсності тільки повторяє попередні рядки 132—133,—звичайний засіб співаків для продовження тексту думи.

III. Література сеї думи досить значна. Г. Базилевич при своєму запису дав деякі інтересні пояснення, що мають значіння для історії варіянту **А**. Так автор додає, що Шут знаючи „багато пісень" про Хмельницького, оповідає й переказ про те як Хмельницького знайшли (очевидно маленьким) у хмелю і тому таке прізвище дали. Виріс він на дворі польського короля і там знайшов „в бумагах", кому „принадлежала Малороссія со времени Владимира, и ушелъ отъ короля въ Запорожье, гдѣ служилъ добре и наконецъ прогналъ Ляховъ изъ Малороссіи". Крім того, мовляв, Шут співав пісню про війну Хмельницького з Ляхами і Волохами. Співав він свої пісні, мовляв, „при косаряхъ": очевидно взагалі на ріжних толоках, де збирається багато людей для праці і розваги, а може й при інших святочних нагодах, але оповідаючи докладніше про косовицю Базилевич прищіпив саме сюди свого „достопримѣчательнаго старика"—„по малороссійски старця", а „по русски нищаго" (с. 329).

В самім тексті Базилевич пояснив слово „Куминщина", що се мовляв натяк на те що Хмельницький був кумом у „гетьмана Барабаша".

Куліш до свого варіянту **Б** дав тільки увагу, що запис Базилевича має пропуски і огріхи проти мови, тому він, Куліш, і записав удруге сю думу (с. 56).

Досить просторий коментар Антоновича і Драгоманова. Подаючи літературу про орендування шляхів, торгів і церков, він спиняється окремо на майже буквальній подібності деяких місць думи з описами сучасників—анонімним мемуаристом що його видав Войціцький [1]) і Григорієм Кунаковим,

[1]) В дійсності се перерібка Анналів Коховського, як пояснює М. Грушевський—(Історія VIII. 1, друге вид. с. 204).

московським гінцем. Далі завважено, що назви рік, так як вони подані в обох думах про Оренди, згадані і у Величка т. III сс. 474—5, 47, 482; тільки Кудеска названа помилкою замість Каїрки.

Подано уривок опису погрому заславського рабина, і нарешті дано пояснення до деяких термінів думи. „Королівська земля“—мовляв позволяє думати, що дума зложена ще поки не було думки про відлучення України від Польщі, а потім трималася в правобережних землях під Польщею. Згодом мовляв вар. Б перейшов на Лівобережжя, де його записано.

„Кумівщина“—се час нещасливої битви під Кумейками 1637 р., а „Брянщина“—се „може „Браниччина“ епоха поділу Польщі, коли Браніцькі грали велику ролю на Правобережжі. А проте, додають видавці, сі рядки мають відмінний склад від решти думи, тому вони й вважають їх штучними, себто літературними (с. 30).

Лисовський, як було згадано, розглядав нашу думу у зв'язку з двома іншими думами — про Корсунь і про Білоцерківський мир. В думах про Оренди Лисовський мав замір спинитися окремо „на двох фігурах“ орендарів; чому тільки на двох, се неясно, бо переглядає він майже всі фігури що є в думі і не підкреслює спеціяльно ні одної. Спиняється і на „фігурі козака“ і „ляха“ (в думі про Білоцерківщину), аналізує їх реалізм і роздумує над причинами того, чому типові фігури „з товпи“ займають більше місця в думі ніж історичні герої тих подій. Думка автора така, що постаті з маси і зв'язані з ними епізоди особливо подобалися, і виперлися на перший плян за кошт історично важніших, але для публіки менше цікавих моментів, що і виявилося в нерівномірній конструкції сих дум. Автор думає, що всі сі популярні епізоди переходили з думи в думу. „Гумористичні місця з незначних епізодів розвинулися настільки, що стали головним змістом оповідання, випираючи основну тему. Сі місця особливо подобалися, а думи, в яких сі місця зустрічалися, мали особливий успіх“ (с. 23). Над можливою ролею записувачів в сім процесі накопичування популярних сцен Лисовський, як звичайно, не зупинився.

Чимало уваги віддав сій думі Костомаров, розглядаючи її разом з думою про Корсунь, як то вже було сказано (див. вище сю думу, вступ III). Щодо пояснення Кумівщини Костомаров тримався думки Історичних Пісень, і щодо „Брянщини“ теж вважав се „епохою прилучення країни до російської держави“. Поясннюючи імена заорендованих річок він не обмежився посилкою на Величка, а зазначив що Гнилобережка се Гнилий Тикич, або Гнилоп'ят, притока Тетерева, при назвах до „Копрочки“, „Кудески“, „Пробойної“ (в № 23_2) поставив знаки запитання. „Пушку сироту“ Костомаров поясняв як легендарну гармату Хмельницького, про яку оповідає С. Грондський.

Про відносини між думою № 23_1 Костомаров завважив що „сі варіянти двох дум часом мішаються; частини другої думи заходять в першу і навпаки; одно в однім варіянті поставлено з початку, а в другім теж саме стоїть далі“ (с. 80). Взагалі № 23_2 Костомарову здався старішим.

Але і для сеї думи як і для інших дум про Хмельницького найважніший коментар дають таки Франкові „Студії“.

Франко порівнює кривди, що їх описує дума, з кривдами, про які говорить зазивний лист Хмельницького з весни 1648 р. в мемуарах Кушевича: „Як бачимо, в тім реєстрі на першім місці стоять кривди, зазнані козаками вже в часи Хмельнищини, а між давнішими, які спричинили повстання козацтва та українського народу, сим разом нема згадки про надужиття Євреїв. Се не значить, що таких надужить не було, але в очах такого політика яким був Хмельницький, ті надужиття були занадто підрядні супроти тих, яких допускалася польська власть, та польська сольдатеска. Зовсім інший образ, відповідний радше традиції, виробленій серед українського козацтва XVIII в. т. зв. Гетьманщині, ніж дійсному станові річей у першій половині XVII в. на Правобережній Україні, виявляє дума про єврейські утиски та єврейські погроми на Україні, яка дійшла до нас у двох значно відмінних варіянтах, надрукованих у збірці Антоновича і Драгоманова“ —Франко розуміє наші № 23_1 Б і № 23_2 $А^1$ і $А^2$.

Перший з них (наш варіянт Б) Франко вважає „в головному“ не історичним. „Бо Хмельницький не здобував города Полонного, ані не видавав наказу переслідувати Євреїв. Поетично оброблена спеціялізація єврейського володіння над козаками підходить ближче до характеру реєстра козацьких кривд у Грабянки та Лукомського, ніж до справжньої дійсности половини XVII в., але правдиво-поетичним інстинктом обминає нелюдські жорстокості та надужиття панів і Євреїв, на які кладуть натиск реєстри козацьких літописців. Найбільше до чого посувається Єврей у думі, се те, що хапає козака за чуприну, та він же задоволяється зовсім, коли козак називає його мостивим паном. Так само дивно поетичним інстинктом дума не згадує про ті жорстокості та кровопролиття, яких жертвою впало певне не мало число Поляків та Євреїв на Вкраїні літом 1648 р., хоч пізніші описи тих жорстокостей сильно переборщені так само, як і цифри жертв, прибільшені певне в десятеро“ (с. 394).

Щодо походження варіянту Б, то на думку автора перші його рядки „дають щось у роді хронольогічної канви“. Слова „від Кумівщини до Хмельниччини“ означають очевидно десятиліття від битви під Кумейками (1637) до початку повстання Хмельницького при кінці 1647 р. Щодо значіння „Брянщини“ Франко розходиться з толкованням Антоновича і Драгоманова: „Коли, каже він, його

розуміти як натяк на місто Брянськ і його округ, що лежить у північній части Чернигівської губернії, то можна би під Брянщиною розуміти прихід великоруських розкольників старовірів у ту місцевість, який стався голосним фактом коло р. 1667. В такім разі мали би ми третій ступінь сеї хронологічної драбинки, о 20 літ віддалений від другого і заразом вказівку, що дума повстала в околиці, де наплив великоруських розкольників був в живій пам'яти, знач. десь у теперішній Чернигівській губерні.

„Останній ступінь сеї хронологічної драбинки ще більше неозначений як попередні, але в усякім разі те „до нинішнього дня", чи воно буде значити протяг десять чи 20 літ, чи може 40 по пропорції 10 : 20 : 40, веде нас на кінець XVII, або на початок XVIII віку, правдоподібно в початки гетьманування Мазепи, як на час повстання сеї думи" (с. 404)—себто нашого № 23_1.

М. Грушевський теж спиняється над „Орендами" (№ 23_1 варіянт Б) в т. VIII Історії України-Руси (ч. II с. 437—8). На його думку значення Брянщини „як хронологічної дати зістається незрозумілим" (в 2-м вид. він прийняв пояснення її як „Бряниччини", с. 123). Пояснення річок у нього відмінне і докладніше ніж у Антоновича і Драгоманова та у Костомарова. Самара, Саксань, Гнила, Пробійна, Кудеска (вар. Каїрка і Гнилобережка) — „назви здебільшого реальні: Самара, Саксань-Саксагань, доплив Інгула, і Гнила Саксагань, її допливець, Каїрка — малий доплив Дніпра, нижче порогів, єсть також Перебійна — „вітка" Дніпра; їх треба розуміти, очевидно загально — як оренду поборів з степової і ловецької здобичі, бо ні на Самарі ні на Саксагані, тим менше на Каїрці або Перебійній єврейських комор ніколи не було".

Докладніше спинимося над думками Єрофеєва про Оренди. Він називає їх „Утиски України Жидами-рендарами і повстання" і під сим заголовком збирає три варіянти: наші № 23_1 вар. **Б** 23_2 вар. A^1 і вар. A^2.

На його думку—„по всіх варіянтах знати вплив інтермедій, власне там, де змальовуються відносини козаків до Євреїв та Поляків (надто насмішливо). Подія, що про неї оповідається в думі, вільно допускає, на нашу думку, вставлення в думу тих місць з сучасних українських інтермедій, де було неґативне відношення до ворогів України". Крім сих літературних вставок Єрофеїв бачить вставку і в нашім варіянті **Б** (№ 23_1) в рядках 35—40: він вважає її ділом Куліша.

Вище ми висловили ту ж думку, хоч арґумент Єрофеєва відмінний і здається нам дивним: мовляв трудно гадати, „щоб інші кобзарі, що знали сю думу (?), так хутко забули спом'януті шість рядків". Адже перелік річок досить подібний до сього є і в № 23_2 вар. $\mathbf{A}_1$ і $\mathbf{A}_2$.

В рядках нашого варіянта **Б** 87 і 121 Єрофеїв бачить вплив духовних віршів.

Загалом на думку автора „всі варіянти однаково вірно передають подію", а найближче до первісної редакції стоїть, як він думає, наш № 23_1 вар. **Б**.

Ф. Колесса порівнює думу про Оренди з віршами про Хмельниччину і з польськими поемами сімнадцятого віку — „Kruk w złotey klatce abo żydzi w swiebodnej wolności korony Polskej" Я. Кміти (1648 р.) і „Satyr Podgórski" (1654). Але ся дійсно разяча подібність на думку автора пояснюється спільністю тодішніх настроїв, а не ґенетичною залежністю дум від польської віршової літератури (Ґенеза с. 78). Важно окремо зазначити ще порівняння нашої думи з уступом із драми Теофана Трофимовича „Милость Божія", а саме рядків 59—66 (варіянту Б) і слів з промови Хмельницького в драмі: „...которим поклон отдавали" (себто козакам).

Але завважимо що сі слова ще більше подібні до рядків 15—16 варіянту $\mathbf{A}_1$ № 23_2.

A[1]).

Якъ одъ Кумыньщины, да до Хмельныщины,
А одъ Хмельныщины, да до Добрянщины,
Якъ одъ Брянщины, да и до сёго жъ то дня,
Якъ у земли Королевьськуй, да добра не було.
Якъ жиды рандари[2]) вси шляхи козацьки зарандовалы;[3])
На однуй мили
Да по три шинки становылы;
Становылы шинки по долынахъ,
Зводылы щоглы[4]) по высокихъ могилахъ,
Да бралы миту промиту[5])
Одъ[6]) возового[7])
По повзолотого[8]),
Одъ пьишого-пешеницы[9])
По три денежки мита бралы;
Одъ неборака[10]) старця
Бралы крупы да яйца,

---

[1]) З технічних причин наголошені букви передано курсивом. [2]) Арендаторы; прим. записувача. [3]) В откупъ взяли; п. з. [4]) Шосты; п. з. [5]) Пошлину мостовую; п. з. [6]) Отъ; п. з. [7]) Который съ тéлѣгою—съ возомъ ѣдетъ; п. з. [8]) Ползолотой—10 к. или 5 грошей; п. з. [9]) Отъ пѣшаго бѣдняка; п. з. [10]) Отъ бѣднѣйшаго; п. з.

Да-й-ще пытае:
Цы нема, котыкъ, сце цого[11])?
Ще-жъ-то жиды рандари въ томъ не престалы:
На славнуй Украйни вси козацьки церкви зарондовалы.
Которому бъ то давъ Богъ козаку, альбы мужику,
Дытыну появыты:[12])
То нейды до попа благословитьця,
А пойды до жида до рандара, да положъ шостакъ,[13])
Щобъ позволивъ церковъ одчиныты,[14])
Тую дытыну окрестыты.
Ище жъ которому бъ то дав Богъ козаку, альбо мужику, дытыну одружиты,[15])
То нейды до попа благословытьця;
А пойды до жида до рандара, да положъ быты[16]) талеръ,
Щобъ позволывъ церковъ одчиныты,
Тую дытыну одружиты.
Ищежъ жиды рандари в тумъ не перестaлы:
На славнуй Украйни вси козацьки рички зарондовалы;
Которыбъ-то козакъ, альбо мужикъ, исхотивъ[17]) на рички рыбы вловиты,
Свою жунку зъ дитьми покормыты,
То нейды до пана благословитьця,
А пойды до жида до рандаря, да поступи ему часть оддаты,
Щобъ позволывъ на рички рыбки вловыты,
Свою жунку зъ дитьми покормыты.
Который бы козакъ исхотивъ на рички утя вбыты,
Жунку свою зъ дитьми покормыты,
То нейды до пана благословытьця,
Да пойды до жида до рандаря, да поступи ему що небудь,
Щобъ позволывъ на ричкиутя вбыты,
Жунку свою зъ дитьми покормыты.
То одынъ козакъ мимо кабакъ иде,
За плечима мушкетъ несе,
Хоче на рички утя вбыты;
То жидъ-рандарь у кватырку[18]) поглядае,
На жидовку свою стыха[19]) словами примовляе:
„Эй жидовочка жъ моя Рася!
Шо сей козакъ себи думае?
Шо вунъ у кабакъ не вступить,
За денежку горилки не купить.
Мене жида рандаря не перепросить,
Щобъ позволывъ ему на рички утя вбыты".
То жидъ рандарь стыха подхождае,
Козака зъ заду за-патлы[20]) хватае,
То козакъ на жида рандаря искоса, як медьвидь, поглядае,
Ище жида рандаря мастывымъ паномъ узывае.
„Эй жиду, жиду! Мастывый пане!
Позволь мини на рички утя вбыты,
Свою жунку зъ дитьми покормиты!"
Тогди жидъ рандаръ у кобакъ ухождае,
На жидовку свою стыха словами примовляе:
„Эй жидовочка жъ моя Рася!
Буть мини у Билуй Церкви наставнымъ равомъ![21])
Назвавъ мене козакъ мастывымъ паномъ!"
Одъ тогди жъ то, икъ[22]) у Святы день, у Четвертокъ,
Жиды рандаре у Билуй Церкви на сеймъ избирались,
Междо собою раду малы,
Стыха словами примовлялы:
„Эй жиды вы, жиды рандаре!
Шо теперъ у васъ, на славнуй Украини слышно?"
Слышенъ, говорять, у насъ Гетьманъ Хмельныцьки;
Икъ отъ Билои Церкви да до славного Запорожа
Не така стоить жидовьска сторожа!
То озоветьця одынъ жыдъ Аврамъ,
У того бувъ невелики крамъ[23]),
Тульки шпильки да иголки;
Шо ходывъ по-за Днепромъ, да дуривъ козацьки жонки.
„Эй жыды жъ вы, жиды рандаре!
Екъ изъ нызу литни вьитеръ повьие,
Вся ваша жидовьска сторожа погине."
Тогди жъ-то икъ у Святы день во вторныкъ
Гатьманъ Хмельныцьки козакувъ до всходу сонця у походъ выправлявъ[24])
И стыха словами примовлявъ:
„Эй! козаки, диты, друзы!
Прошу васъ, добре дбайте![25])
Одъ сна вставайте,
Русьски: Отче Нашъ читайте!
На Славну Украину прибувайте!
Жидовъ-рандаровъ у пень[26]) рубайте!

[11]) Нѣтъ ли, котик! еще чего. Такъ обыкновенно Андрей Шутъ передразниваетъ Еврея. И сам отъ себя прибавляетъ: да-нема! нехай теби ха́лепа! т. е. да нѣтъ ничего — пусть тебѣ всё злое. Халепа отъ Греческаго: χαλεα'π — трудное. Или такъ: да нема́! нехай теби Цураха или: цур-теби, пек-теби. Это такія малороссійскія фразы, которыхъ нельзя перевесть слово въ слово; онѣ сильнѣе чѣмъ: „отойди прочь отъ меня, я тебя чуждаюсь". [12]) Дитя родить; п. з. [13]) Деньги такія; п. з. [14]) Отворить; п. з. [15]) Обвѣнчать; п. з. [16]) Битый; п. з. [17]) Пожелалъ; п. з. [18]) Стекло оконное; п. з. [19]) Потихоньку; п. з. [20]) Волосы; п. з. [21]) Раввиномъ; п. з. [22]) Какъ; п. з. [23]) Лавочный товаръ; п. з. [24]) Отправлялъ; п. з. [25]) Старайтесь; п. з. [26]) Въ конецъ; п. з.

Вьиры своеи Христіяньскои у поругу не подайте!
Жидовьскому шабасу не польгуйте!"
Тогди жъ то жиды рандаре догадливы бувалы,
Вси до города Поленога повтекалы.
Тогди Хмелныцьки на славну Украину прибувавъ,
То жида рандара негодного [27]) не зустававъ.
То Гатьманъ Хмельныцьки не пышенъ [28]) бувавъ,
Пудъ городъ Поленогъ прибувавъ,
Одъ своихъ рукъ лысты писавъ,
А въ лыстахъ приписувавъ:
„Эй! Полоняне! Полоняньская громада! [29])
Колы бъ вы добре дбалы, [30])
Мини жидувъ рандаровъ до рукъ подалы!"
То воны ему отпысалы:
„Пане, Гатьмане Хмельныцьки!
Хоть будемъ одынъ на-днумъ [31]) лягаты, [32])
А не можемъ тыби жидувъ рандаровъ до рукъ податы".
Тогди жъ то Хмельныцьки одъ рукъ своихъ лысты писавъ,
У городъ Поленогъ други разъ подававъ:
„Эй Полоняне, Полоняньская громада!
Не хороша ваша рада!
Есть у мене одна пушка, сырота!
Одчинятьця [33]) ваши широкіе желизные ворота!"
Одъ тогди жъ-то икъ у Святы день Четвертокъ
Хмелныцьки до всходу солнця устававъ,
Пудъ городъ Поленогъ ближей прибувавъ,
Въ городъ Поленогъ гостынець подававъ...
Тогди Жиды рандары горкимъ голосомъ заволалы: [34])
„Эй, Полоняне! Полоняньская громада!
Колыбъ вы добре дбалы,
Одъ Полщы ворота одпыралы,
Да насъ за Вислу ричку, хоть у въ одныхъ рубашкахъ пускалы,
То бъ мы за Выслою ричкою пребувалы,
Да соби дитей дожидалы,
Да ихъ добрымы диламы наущалы,
Щобъ на козацьку Украину и крывымъ окомъ не поглядалы".
Отъ тогди жъ-то козакамъ у городи Полонози
Дана воля на три часы съ половиною: „пійте, гуляйте!
Коло жидувъ рандаровъ соби наживу хорошу майте!"
Тогди жъ-то козаки на славну Украину обратно прибувалы,
Очертомъ [35]) сѣдалы,
Сребро и злато на три часты поевалы [36])
Первую часть на Покрову Сѣчовую, да на Спаса Мижигорського отдалы;
А другую часть на меду, да на оковитуй горильци пропивалы,
Трейтюю часть миждо собою козакамы поевалы.
Тогди не одинъ козакъ за пана Хмельницькаго Бога просывъ,
Шо не одынъ жидувськи жупанъ зносывъ.
Тогдижъ то Хмелныцьки померъ, а слава ёго козацька невмре, неполяже!

Этнографическій Сборникъ 1853 в. I с. 329.

Б

Дума о жидовскихъ откупахъ и о войнѣ изъ-за нихъ.

Якъ одъ Кумівщини да до Хмелнищини, *)
Якъ одъ Хмелнищини да до Брянщини,
Якъ одъ Брянщини да й до сёго жъ то дня, [1])
Якъ у землі кралевській да добра не було: [2])
Якъ Жиди-рандари
Всі шляхи козацьки зарандовали,
Що на одній милі
Да по три шинки становили.
Становили шинки по долинахъ,
Зводили щогли по високихъ могилахъ.
Ище жъ то Жиди-рандари
У тому не перестали:
На славній Україні всі козацьки торги зарандовали
Да брали мито-промито:
Одъ возового
По півъ-золотого,
Одъ пішого-пішеницьі по три денежки мита брали, [3])
Одъ неборака старця
Брали кури да яйця,
Да ище питае:

[27]) Ни одного; п. з. [28]) Не гордъ; п.з. [29]) Общество; п. з. [30]) Хорошо сдѣлали; п. з. [31]) Одинъ на одномъ; п. з. [32]) Ложиться; п. з. [33]) Отворятся; п. з. [34]) Закричали; п. з. [35]) Кружкомъ; п. з. [36]) Дѣлили; п. з.

*) З технічних причин наголошені літери передано курсивом. [1]) В передруку Грінченка, Думи Кобзарські с. 72 — перших трьох рядків *бракує.* [2]) У Франка, Студії — с. 390 — *да не було добра.* [3]) У Франка останніх двох слів *бракує.*

„Ци нема, котикъ, сще цого?“.
Ище жъ то Жиди-рандари
У тому не перестали:
На славній Украіні всі козацьки церкви заорандовали.
Которому бъ то козаку, альбо мужику давъ Богъ дитину появити,
То не йди до попа благословитця, [4])
Да пійди до Жида-рандара, да положъ шостакъ, щобъ позволивъ церкву одчинити,
Тую дитину охрестити.
Ище жъ то которому бъ то козаку, альбо мужику давъ Богъ дитину одружити,
То не йди до попа благословитця, [4])
Да пойди до Жида-рандара да положъ битий тарель, [5]) щобъ позволивъ церкву очинити,
Тую дитину одружити.
Ище жъ то Жиди-рандари
У тому не перестали:
На славній Украіні всі козацьки реки зарандовали.
Перва на Самарі,
Друга на Саксані, [6])
Трейтя на Гнилій,
Четверта на Пробойній, [7])
Пята на річці Кудесці.
Который би то козакъ, альбо мужикъ исхотівъ риби вловити, [8])
Жінку свою зъ дітьми покормити,
То не йди до пана [9]) благословитця,
Да пійди до Жида-рандара [10]) да поступи ёму часть оддать,
Щобъ позволивъ на річці риби вловити,
Жінку свою зъ дітьми покормити.

Тогді жъ то одинъ козакъ мимо кабакъ иде,
За плечима мушкетъ несе,
Хоче на річці утя вбити,
Жінку свою зъ дітьми покормити. [11])
То Жидъ-рандаръ укватирку поглядае,
На Жидівку свою стиха словами промовляе:
„Эй Жидівочко жъ моя Рася!
Що сей козакъ думае, що вінъ у кабакъ не вступить,
За денежку горілки не купить,
Мене, Жида-рандара, не перепросить, [12])
Щобъ позволивъ ёму на річці утя вбити,
Жінку свою зъ дітьми покормити“.

Тогді-то Жидъ-рандаръ стиха підхождае,
Козака за патли хватае.
То козакъ на Жида-рандара скоса, якъ ведмідь, поглядае,
Ище Жида-рандара мостивымъ паномъ узивае:
„Эй Жиду“, каже, „Жиду-рандаре,
Мостивий пане!
Позволь мині на річці утя вбити,
Жінку свою зъ дітьми покормити“.
Тогді Жидъ-рандаръ у кабакъ вхождае,
На Жидівку свою стиха словами промовляе:
„Эй Жидівочко жъ моя Рася!
Буть мині теперъ у Білій Церкві наставнимъ равомъ:
Назвавъ мене козакъ мостивимъ паномъ“. [13])
Тогді-то у святий божественний день у четвертокъ,
Якъ Жиди-рандари у Білую-Церкву на сеймъ збирались,
Одинъ до одного стиха словами промовляли:
„Эй Жиди жъ ви, Жиди-рандари!
Що теперъ у васъ на славній Украіні слишно?“
„Слишенъ“, говорить, „теперъ у насъ гетьманъ Хмелницький:
Якъ одъ Білоі Церкви да до славного Запорожа
Не така стоіть Жидівська сторожа“.

Тогді озоветця одинъ Жидъ Оврамъ
(У того бувъ невеликий крамъ,—
Тілько шпильки да голки,
Що ходивъ по-за Днепромъ да дуривъ козацьки жінки):
„Эй Жиди жъ ви, Жиди-рандари!
Якъ изъ Низу тихий вітеръ повіне,
Вся ваша Жидівська сторожа погине“.

Тогді жъ то якъ у святий день божественний у вовторникъ
Гетьманъ Хмелницький козаківъ до сходу сонця у походъ виправлявъ
И стиха словами промовлявъ:
„Эй козаки ви, діти, друзі!
Прошу вас, добре дбайте,
Одъ сна вставайте,
Руський Очинашъ читайте,
На славну Украіну прибувайте,
Жидів-рандарівъ у пень рубайте,
Кровъ ихъ Жидівську у полі зъ жовтимъ пескомъ мешайте,
Віри своеі Християнськоі у поругу не подайте,
Жидівському шабашу не польгуйте“.

Отогді-то всі Жиди-рандари догадливи бували,
Усі до города Полонного повтекали.
Тогді-то Хмелницький на славну Украіну прибувавъ,
Не одного Жида-рандара не застававъ.
Тогді-то Хмелницький не пишний бувавъ,
До города Полонного прибувавъ,
Одъ своіхъ рукъ листи писавъ,

[4]) У Франка — *благословити*. [5]) У Гринченка — *талер;* у Франка — *битого таляра*. [6]) У Франка — *Саксагані*. [7]) У Франка — *Пробойні*. [8]) У Антоновича: Драгоманова, Гринченка і Франка — *ловити*. [9]) У Антоновича-Драгоманова, Грінченка і Франка — *попа*. [10]) У Франка додано — *поклониться*. [11]) У Гринченка тосього рядка — *бракує*. [12]) У Франка — попросить. [13]) У Гринченка тут текст кінчиться.

У городъ Полонного[14]) подававъ,
А въ листахъ прописувавъ:
„Эй Полоняне, Полонянська громада!
Колибъ ви добре дбали,
Жидівъ-рандарівъ мені до рукъ подали“.

Тогді-то Полоняне ёму одписали:
„Пане гетьмане Хмелницький!
Хоть будемъ одинъ на одному лягати,
А не можемъ тобі Жидівъ-рандарівъ до рукъ подати“.

Отогді то Хмелницький у другий разъ листи писавъ,
У городъ Полонного[14]) подававъ:
„Эй Полоняне, Полоняньска громада!
Нехороша ваша рада.
Есть у мене одна пушка Сирота—
Одчинятця ваши залізни широки ворота“.

Тогді-то якъ у святий день божественний четвертокъ
Хмелницький до сходу сонця устававъ,
Підъ городъ Поляное ближей прибувавъ.
Пушку Сироту упереду постановлявъ,
У городъ Поляного[15]) гостинця подававъ.
Тогді-то Жиди-рандари
Горкимъ голосомъ заволали:
„Эй Полоняне, Полонянська громада!
Колибъ ви добре дбали,
Одъ Польщи ворота одбивали,
Да насъ за Вислу річку хочъ у однихъ сорочкахъ пускали!
То бъ ми за річкою Вислою пробували,
Да собі дітей дожидали,
Да іхъ добрими ділами наущали,
Щобъ на козацьку Украіну и кривимъ окомъ не поглядали“.

Отогді-то козакамъ у городі Полонозі[16]) дана воля на три часа съ половиною:
„Пийте-гуляйте,
Коло Жидівъ-рандарівъ собі здобу[17]) хорошу майте“.
Тогді-то козаки у городі Полонозі пили-гуляли,
Здобу[17]) хорошу собі коло Жидівъ-рандарівъ мали:
Обратно на славну Украіну прибували,
Очертомъ сідали,
Сребро й злато на три часті паёвали:
Первую часть на Покрову Січовую да на Спаса Межигорського оддали,
Другу часть на меду да на оковитій горільці пропивали;
Трейтю часть междо собою, козаками, паёвали.
Тогді-то не одинъ козакъ за пана гетьмана Хмелницкого Бога просивъ,
Що не одинъ Жидівський жупанъ зносивъ“.

Записки о Юж. Руси т. I с. 56.

23_2.

Варіянт **А** — Костомаров, Исторія козачества въ памятникахъ южно-русскаго народнаго пѣсеннаго творчества сс. 806—7, 810—811, 814—820. Текст мовляв записав Д. К. Мороз, невідомо де і коли, може на Чернігівщині[1]).

Варіянт $\mathbf{A}^1$ — Антонович і Драгоманов, Историческія пѣсни малорусскаго народа т. II вип. I. 1875 с. 25. Текст записав Хв. Штангей в Жаботині на Київщині, невідомо від кого ані коли. В дійсности, се очевидно копія з варіянту **А**, тому і не даємо йому тут окремої букви (порівн. т. I корпусу с. XII).

Варіянт $\mathbf{A}^2$ — Там же, с. 29, текст подано в скороченні „альґеброю“. Помітка — з рукописної збірки Чубинського і Новицького, невідомо від кого, де і коли записано.

Два списки сеї думи — наші $\mathbf{A}^1$ і $\mathbf{A}^2$, що надруковані у Антоновича і Драгоманова як окремі варіянти Б і В, в дійсности творять тільки один текст у двох копіях. Одну з сих копій або було зле прочитано, або сама вона мала помилки і се утворило враження ніби між $\mathbf{A}^1$ і $\mathbf{A}^2$ є якісь словесні ріжниці. Справді ж їх нема крім тої, що $\mathbf{A}^2$ уривається на 78 рядку: чи тому, що ся копія не була повна, чи просто „альґебрист“, який звіряв обидва тексти для Історичних пісень не захотів далі їх порівнювати, з огляду на брак скільки-небудь помітних ріжниць. Інші „ріжниці“ такі: $\mathbf{A}^1$ каже королевська земля — $\mathbf{A}^2$ кролевська (ряд. 5); $\mathbf{A}^1$ каже оранди — $\mathbf{A}^2$ оренди (ряд. 7). В варіянті $\mathbf{A}^1$ сказано грець — в $\mathbf{A}^2$ герць (ряд. 48); в $\mathbf{A}^1$ почали — в $\mathbf{A}^2$ начали (ряд. 55); $\mathbf{A}^1$ шабашували — $\mathbf{A}^2$ шабасували і. т. ін.

В варіянті $\mathbf{A}^1$ (ряд. 23) згадується річка „Копрочка“, в варіянті $\mathbf{A}^2$ — „Каїрочка“, очевидно одно і те ж слово де *і* (по тодішньому звичайному правопису *и*) прочитано як *п*. До речі й коментар згадує, що в варіянті Б (по нашому $\mathbf{A}^1$) ся річка називається „Каїрочка“. В варіянті $\mathbf{A}^1$ ряд. 69 маємо ім'я (у п'ятому відмінку) Чую — в вар. $\mathbf{A}^2$ — Іцю, знов же невірно прочитане те саме слово, де велика *І* прочитано як *Ч*, а *ц* як *у*, так що й утворилася зовсім недорічна форма — *Чую*. В варіянті $\mathbf{A}^1$ ряд. 72 ім'я Шмілю, в варіянті $\mathbf{A}^2$ звучить Шмулю, і правда видимо

---

[14]) У Франка — *Полонне*. [15]) У Антоновича, Драгоманова — Полонного; у Франка — Полонноє. [16]) Антонович і Драгоманов, Франко — Полонному. [17]) Франко — здобич

[1]) Порівн. с. 14 з приводу варіянту И Коновченка.

знов по стороні варіянту A². До сеї групи зле прочитаних слів належить мабуть також слово в рядку 78 в A¹ „шпильки“ — в A² „гапейки“.

Виразніші розходження є тільки в двох словах: рядок 76 в варіянті A¹ „Хвайдиш“, в варіянті A² — „Хваїм“. В рядку 77 в варіянті A¹ „крам“ — в варіянті A² — крамок.

Але важніших ріжниць які позволили б здогадуватися про самостійне походження сих двох текстів, не знаходимо зовсім. Очевидно, се тільки дві копії, з яких одна була ліпше прочитана (а може і ліпше переписана), друга гірше. Цікаво що не вважаючи на те, що видавці в цілому вигляді надрукували власне копію A¹, вона має більше недоречностей ніж копія A², що надрукована „альґеброю“.

Варіянт A поданий у Костомарова майже весь, хоч і поділений на шматочки; зовсім бракує у Костомарова в порівняню з A¹ і відповідно до поділу рядків A¹ тільки рядків 29, 61 — 62, 84, 91 — 92, 97 — 98, 114 і 116. Сей уривковий текст відріжняється від A¹ більше ніж A², але все таки відріжняється дуже мало. Ріжниць між обома текстами менше ніж буває між двома записами від одного співака, а між записами від двох близьких кобзарів і поготів. Все ж таки сі ріжниці не пояснюються самими помилками, як се бачимо майже у всіх спірних пунктах між A¹ і A². Помилками можна пояснити слова „Польща“ і „Подолько“ в 1 рядку варіянту A — „Польська“ і „Подольська“ в A¹ ряд. 1; „ще“ в рядку 6 варіянту A, замість „що“ в A¹; „с“ (з) замість „за“ в рядку 15 A¹; „Рейзя“ в варіянті A, ряд. 17, замість „Рейзю“ в варіянті A¹ ряд. 18; „те“ варіянту A, ряд. 29, і „то“ в рядку 33 варіянту A¹; „кого“, варіянту A, ряд. 46, замість „которого“ в рядку 57 варіянту A¹; „надів“ варіянту A¹, ряд. 58, замість „надівав“ в рядку 47 варіянту A. Помилкою ж можна пояснити город Польський варіянту A¹ замість „город Польний“ варіянту A.

Інша група ріжниць між текстами може поясннтися поправками переписувачів або ріжницею їх граматичних поглядів. Так напр., вар. A¹ каже „кармани“ (ряд. 60 і 112), а варіянт A каже „кишені“ (рядки 49 і 90), або „річок“ і „рік“ (рядок 2). „Піймати“ і „ловити“ вар. A ряд. 23, (вар. A¹ ряд. 26). „Ночі“ і „ночей“ — вар. A рядок 96 вар. A¹ рядок 118. „Жиди“ в рядку 19 варіянту A і „Жидове“ в рядку 21 варіянту A¹ і т. ін.

Більше значіння мають такі ріжниці як ось переставки слів або додатки чи пропуски дрібних словець у фразах як сі:

„Що мав би чоловік піти та рибя піймати“ в A¹ (ряд. 26). „Що ішов би чоловік пити або риби ловити“ в A (ряд. 23).

Або „Річка велика“ в A¹ (ряд. 30) і „велика річка“ в варіянті A (ряд. 26).

„До рук подавав“ в варіянті A¹ (ряд. 43) і „отдав“ в варіянті A (ряд. 35).

„Біжав пішки“ в A¹ (ряд. 81) і „пішки біжав“ в варіянті A (ряд. 65).

„Щастя й долі“ в варіянті A¹ (ряд. 99) і „щастя-долі“ в варіянті A (ряд. 77).

Подібно ж: „по козацькій словами промовляйте“ в варіянті A¹ (ряд. 126) і „козацькими словами промовляйте“ в варіянті A (ряд. 105).

Нарешті „по той бік Случі ваше, а по сей бік... наше“ в варіянті A¹ (ряд. 129) і „на той бік Случі ваше, а по сей бік Случі“... в A ряд. 106—107 і т. ін.

Такі ріжниці можуть пояснюватися варіяціями в співі самого кобзаря, але також і помилками в писанні переписувача.

Така можливість цілком виключена властиво тільки в останній групі ріжниць, а саме в отсих рядках: в рядку 49 в вар. A¹ в заклику до повстання говориться про „охотників і броварників“, і в зв'язку з тим далі мова іде тільки про „варення пива“ (ряд. 50) як заняття сих людей, хоч згадується і „лежання“ по „винницях“ — „Годі вам по броварях пиво варити, по винницях та й по проваллях валятися“. В варіянті ж A в рядку 39 згадуються „охотники, винники, броварники“, а тому заклик продовжується: „Годі вам по броварях пива варити, По винницях горілок курити, Годі вам по проваллях валятися“ (ряд. 40 — 42).

Таким чином варіянт A ближче держиться Коновченка, що послужив взірцем для сього місця думи, — ближче ніж варіянт A¹.

Далі рядок 72 в варіянті A має самостійний додаток проти варіянту A¹ (ряд. 89), що не може бути пояснений самою тільки помилкою, чи то правкою записувача.

Рядок 121 в варіянті A¹ „стало повернутись тісно“, а в варіянті A ряд. 99 — „стало дуже по улицях тісно“, теж дає глибше змістовне розходження.

Нарешті рядок 114 варіянту A¹ в оповіданні про „школу“ замінений в варіянті A (ряд. 92) зовсім новим рядком — „Да ще будуть тебе уничтожати“. Можна б було подумати, що сю заміну зробив сам Костомаров з цензурних мотивів, але таке припущення не оправдане, бо вислів „Будуть тебе уничтожати“, в розумінню „зневажати“, вислів досить не банальний, знаходиться в іншім запису Мороза, саме в його Коновченку (№ 15 вар. A рядок 21). Сей факт має чимале значення: перш за все він впевняє нас в тому, що думу сю Мороз міг справді записати від того ж співака, від якого записав Коновченка. Се потверджують і рядки 37 — 39 — 40 його тексту, на які ми

вказали вище, і загальний „коновченківський“ характер думи. Сей же факт виясню нам і дальшу долю його записів.

Як відомо Морозів запис Коновченка побувавши у Костомарова потрапив до збірки Новицького (див. с. 14) і ся ж доля можливо зустріла й інші записи Мороза. Тоді варіянт **А**[2] міг би бути не чим іншим як коротшою і почасти зміненою копією з Морозового запису (звернім увагу на те, що обидва сі тексти звертаються до „Іця“ („Іцю“), з якого в Штангеєвім тексті зробили Чуя („Чую“)).

Запис же Штангея міг би бути зіпсованою копією зі збірки Новицького. Се здається більш імовірним ніж думка, що Мороз переписав свій варіянт **А** від Штангея, повставлявши ріжні типові для „Коновченка“ фрази.

Щождо недостачі деяких рядків в тексті Мороза в порівнянню з текстом Штангея, то рядки: 29 Штангеєвого тексту між рядками 25 і 26 варіянту **А**, 91 — 92 (між ряд. 72 — 73 варіянту **А**), 97 — 98 (між 76 і 77 варіянту **А**), 116 (між 93 і 94 варіянту **А**) були мабуть пропущені Костомаровим з стилістичних мотивів. Рядки ж Штангеєвого тексту 61 — 62 і 84 яких нема у Мороза — чиста позичка із думи про Корсунь: порівн. № 22 вар. **А** ряд. 27 — 28 і 51-й рядок Штангея 114, запозичений з Корсуня ж (вар. **Б** ряд. 90). Се може бути додатком копіїста — Штангея чи кого іншого.

Сим одначе не сказано, що і запис Мороза не мав деяких вставок з інших дум, як ось з того ж „Корсуня“ і з Шутових „Оренд“. Їх міг пододавати сам записувач, чи його видавець — Костомаров.

Так не можна заперечити, що ся дума яку записав Мороз, не має нічого спільного з текстом Шута № 23_1, але з другого боку і те спільне висловлене в обох думах цілком ріжно. Так напр. заспів обох дум зовсім ріжний, але обидва сходяться на тому, що на Україні нема добра: 23_1 — „як у землі кролевській да добра не було“; 23_2 — „як у християнській землі добра немає“. Обидві думи ілюструють се „добро“ оповіданнями про шинки — по одному на милю у Штангея (23_2 **А**[1] ряд. 7), по три на милю у Шута (23_1 вар. **А** ряд. 8). Для сього ж в обох думах наводиться оповідання про те, як орендар силою затягає до корчми „козака“, тільки у Шута се оповідання розвинулося в цілу драматичну сценку. Козак іде з мушкетом на полювання, орендар хвилюється, що „козак“ минає корчму, і висловлює своє невдоволення своїй жінці, потім вибігає на дорогу і присікується до козака, який просить дозволу на полювання і величає орендаря „паном“. Тоді орендар вертається до хати і хвалиться перед жінкою, що видно буть йому рабином — мовляв величав його козак „моститим паном“.

В зв'язку з обстановою сеї сценки, вона у Шута прив'язана до згадки про орендування річок (право на рибальство і полювання) і закінчує вступну частину думи — „опис кривд“.

У Мороза і Штангея ж сей епізод стоїть на самому початку вступу, як ілюстрація до розповсюдження шинків, і забарвлений деяким „антиалькогольним“ кольоритом: „Як іде козак, то й корчму м и н а є, а жид вибігає“... „чим я буду рату платити, що ти мимо йдеш та й к о р ч м у м и н а є ш“. Так мовляв Євреї не тільки експлуатували нарід але й прищіплювали йому пиятцво. Тим епізод закінчується, до нього вже зовсім механічно причеплено слова — „а на Україні козак за Жидом походжає і його паном величає“, „А Жид до Жидівки“ хвалиться, що його „український козак паном називає“. Доперва після сього іде далі реєстр кривд з увідною фразою, спільною для Мороза-Штангея і для Шута: „Ще ж і тим Жиди не сконтентували“ (порівн. № 23_1 **А** ряд. 21, № 23_2 **А** ряд. 19). Ся фраза тут мало на місці, бо ж вона властиво відноситься не до матеріяльних користей орендарів, як у Шутовім тексті, а до їх титулування „панами“. Тому здається що вона потрапила до тексту Мороза-Штангея випадково.

Таким чином і стилізація наведених епізодів і їх функція в кожній думі ріжна; одначе слова орендаря до жінки (у Шута „Рясі“, у Мороза-Штангея „Рейзі“) натякають на безпосередні зносини між обома текстами: так ніби закінчена сцена Шутової думи розбилася на шматки і незручно була зложена та вставлена в думу Мороза-Штангея, чи то може — в перерібку Костомарова.

З інших „кривд“ оба тексти згадують оренду річок. Мороз і Штангей згадують „три річки“ (див. вище № 23_1) і обов'язок кожного, що хоче рибалити, уступити орендареві частину здобичі (№ 23_1 вар. **Б** ряд. 42 — 44; № 23_2 вар. **А**[1] ряд. 26 — 28). Але у Штангея бракує тут типової вступної фрази Шутових варіянтів: „то не йди до попа (або пана) благословиться, а йди до Жида до рандара“... Нема у Мороза-Штангея і згадки про оренди церков. Взагалі цілий сей уступ про кривди, такий ефектовний у Шута, у Штангея знівечений за кошт непомірно роздутого опису погрому орендарів, що проходить далі.

Побіжно згадують Мороз і Штангей мито з подорожніх: у Шута се оренда „торгів“, у Мороза-Штангея — оренда „мостів“ — розходження є тільки в тарифі. Сходяться обидві думи знов на згадці про „старця“ (№ 23_1 **А** ряд. 18 — 19; № 23_2 **А**[1] ряд. 33 — 34). На сім вступна частина думи, себто опис відносин перед повстанням в № 23_2 кінчиться. Вона, як сказано,

значно коротша ніж вступ № 23_1, але орудує загалом тим же матеріялом; цілком ріжний в текстах тільки сам заспів.

Зате далі розходження між двома думами стають все глибші. Морозів запис, урвавши вступні скарги, різко переходить до іншого: „Як то був пан Хмельницький, житель Чигиринський“... Дума називає його „козаком лейстровим і писарем військовим“, але сей титул очевидно не натякає на нібито писарювання Хмельницького, про яке говорить дума про Хмельницького і Барабаша, а являється традиційним епітетом для визначного лицаря в думах — як у приложенню до Олексія Поповича в варіянтах **Б, В, Д** й ін. Отож коли сей епітет не вставлений зручною рукою знавця думових стилів, то він показує що співак Мороза знав окрім Коновченка також думу про Олексія Поповича.

Але з другого боку — сей співак напевне не співав дум про Хмельницького і Барабаша та про Корсунську битву,— бо він уявляв собі початок повстання цілком інакше ніж напр. його розуміли в тій школі, звідки вийшов Шут. Шут, що співав про королівські універсали в думі про Барабаша, яка під кінець вже натякає і на повстання, в своїх „Орендах“ — в другій частині цього циклу,— уводив Хмельницького як персонаж вже цілком відомий, що його вчинків чи поведення не треба пояснювати. Треба сказати — уводив його дуже зручно: орендар хвалиться, що на соймику в Білій Церкві його поставлять рабином, бо подія видно відбувається напередодні сього соймику, який слідом і описується. Тут же на соймику орендарі говорять між собою про Хмельницького, так що поки ще дума перейде до гетьманового повстанчого заклику, появу Хмельницького попереджають тривожні настрої, які він викликає у орендарів. Так в № 23_1.

У запису ж Мороза-Штангея оповідається, як Хмельницький „козак лейстровий, писар військовий“ пише до короля, що тут названий „імператором“, одержує від нього указа і з тим указом починає вербувати військо – отже все те, що слухачі Шута знали вже з іншої думи і в іншій формі. Значить № 23_2 був зложений в колах де не надавали значення казці про викрадання королівських універсалів від Барабаша, Іляша чи від кого іншого.

Заклик Хмельницького до повстання № 23_2 стилізує на взірець „Филоненкового“ заклику в думі про Коновченка, держачись знов же не взірця інших дум про Хмельниччину, а скорше дум лицарських — не історіографії, а кобзарської традиції. Тільки кінцеві слова сього заклику: „Будете собі мать хоть три дни по козацьки погулять“ нагадують інші думи про повстання. Так само й рядки 57 — 58 (вар. **А**[1])нагадують Шутові Оренди: вар. **Б** ряд. 143-144.

Треба одначе зазначити, що Костомаров переказуючи сю частину Морозового запису, пояснював, що король мовляв відіслав указ Барабашеві. Костомаров настільки міцно держиться традиції з крадіжжю листів, що бачить її навіть в сім тексті, де її очевидно бракує. Самої згадки про Черкаси, розуміється, ще замало для того аби за нею побачити зразу й Барабаша. Зате упертість Костомарова в добачанню в сих „Черкасах“ натяку на крадіж універсалів позволяє висловити здогад, що „Черкаси“ сі він сам і додав на власну руку.

Перехід до погрому орендарів в нашій думі знов мало нагадує № 23_1, зате має багато подібного з думою про Корсунь, особливо в тексті Штангея **А**[1]: Хмельницький так само жене чередою тут „Жидів“ (№ 23_2 **А**[1] ряд. 62 — 63) як в Корсуні гнав „Ляхів“ (№ 22 вар. **А** ряд. 28). В запису Мороза (**А**) сього нема зовсім.

Утеча орендарів (вар. **А**[1] ряд. 65 і 115) теж ніби навіяна Корсунем. В думі про Корсунь як було видно вище, за варіянтом **А** утеча окрім загальних фраз має тільки три епізоди („Жидъ Едько“, що питає про козаків і прощається з „школою“, „Абрам“ що має „дорогий крам“ і „Шлема“ що не буде „на шабасъ дома“). У варіянті **Б** сі епізоди ампліфіковані і поділені на п'ять персонажів, але нового в сьому варіянті тільки „Гичик“ що „хапається за бичик“. В Орендах Мороза-Штангея використані всі сі складники обидвох варіянтів думи про Корсунь, з додатком ще цілої низки епізодів — їх аж дванадцять, переважно розтягнених і невдалих, так що коротенька і жива сатира „Корсуня“ розростається тут у в'ялу і безглузду нісенітницю.

Моторна фігурка безжурного крамаря, що зложивши крам в коробочку не боїться й повстання, затрачує свій гумористичний виразний контур у многословнім описі Морозового співака (чи може редактора!). Сей старий „Хвайдиш“ що складає свій крам у к л у н к и, і втікає забувши свою с т а р і с т ь, се тільки невдала копія.

Так само розмазано й епізод з школою, що й у „Корсуні“ держиться іно-іно на границі дотепу... Тут треба взагалі зазначити, що Штангей (вар. **А**[1]) більше використовує „Корсунь“ ніж Мороз (вар. **А**).

Нарікання орендарів на рабина Мошка, що забагато брав відкупу, у Мороза і Штангея (вар. **А**[1] ряд. 99 — 104) парафразують подібний епізод з Корсуня (№ 22 вар. **Б** ряд. 41 і далі),— але мають трохи угодовий характер, мовляв, „як би орендарі“ брали „откупу по трошку“, то козаки б їх і досі вельможними панами величали. Се дивно чути поруч з рядками 93-96 сього тексту, де пробивається незвичайна, більш у думах ніде не зазначена жорстокість. Се створює

враження, що до опису погрому в № 23_2 повставляно ріжні органічно не пов'язані частини, дещо від самого співака, а дещо може і від записувача, чи редактора.

Здобуття Полонного і дальші події в № 23_2 знов цілком інакші ніж в 23_1 і подібніші до „Корсуня“, хоч і не являються простою парафразою його. Властиво Полонного в сій думі і нема, тільки в ряд. 64 згадується утеча до „города Польного“ (у Штангея „Польського“), битва ж чи то побивання утікачів відбувається просто на Случі, трохи в дусі пісні про Кривоноса. Тут говориться і про „Жидів“ і про „Ляхів“. Закінчується все варивом пива, знайомим вже з „Корсуня“— де се вариво стоїть на початку (№ 22 вар. **А** ряд. 6—8) — і славою.

Таким чином виходить, що дума про Оренди запису Мороза - Штангея, № 23_2 не має безпосереднього відношення до того циклу дум про Хмельницького, що заховався в сосницькій школі і куди входили Оренди № 23_1, по порядку: Барабаш і Хмельницький, Оренди, Молдавський похід і т. д. Дума Мороза-Штангея уводить Хмельницького як зовсім невідомий персонаж, оповідає хто він, як він приготовлявся до повстання, зносився з королем і т. ін. — отже ся дума або входить в інший цикл, нам ближче невідомий, може сполучений з думою про Корсунь, або принаймні хоче інакше освітити певні історичні факти відомі з других джерел: чи то з дум, чи з інших творів. Характеристичні риси сього освітлення ті, що воно іґнорує казку про крадіж універсалів від Барабаша, побоєвище Євреїв зв'язує не з здобуттям Полонного, але бере його ширше, як один з головних факторів повстання. Нарешті ся дума хоч виходить від опису єврейських зловживань, зазначує виразно, що повстання велося і проти Євреїв і проти Поляків. Тим часом дума № 23_2 знає тільки побивання рандарів. Се освітлення подій в думі № 23_2 ближче до історичної правди ніж в № 23_1, одначе суперечить книжній традиції старої української історіографії, яка певне мала деякий вплив на цикл, відомий нам від Шута. Початковий момент — історія Барабаша — в тім циклі сходиться з оповіданнями козацьких літописів, а головний записувач дум сього циклу, Куліш, тільки підсилив сліди сих оповідань у думах. Дума ж Мороза-Штангея ніби вільніша від таких книжних впливів, як старих так і новіших.

Та обставина, що вона має багато традиційних думових зворотів, більше ніж напр. 23_1, як ось вербунок Хмельницького, що нагадує Коновченка, епітети Хмельницького, що нагадують Олексія Поповича, ще зміцнює враження більшої недоторканости сеї думи.

Одначе се враження не цілком абсолютне, і чимало є в сій думі такого, що говорить про вплив записувача або редактора на текст. Се перш за все належить до тих частей думи, що близько нагадують „Оренди“ Шута, як ось епізод з вихвалянням орендаря своїм „панським“ титулом, згадка про мита і грабування орендарем старців. Також пополох орендарів взагалі і особливо постать Єврея з „крамом“.

Але коли ми приходимо до висновку, що дума Мороза - Штангея стоїть поза сосницьким — назвемо його так умовно — циклом і іґнорує факти що стали за підвалину сього циклу, то доводиться допустити, що думи сих ріжних напрямів мали почасти й окреме поле поширення, принаймні довгий час. Тоді просте безпосереднє запозичення думи Мороза-Штангея з сосницьких дум стає мало імовірним, а імовірніша думка, що відповідні місця з Оренд були вставлені записувачем чи редактором.

Із запозиченням з „Корсунської битви“ справа стоїть трохи інакше. Ся дума не має видимих зв'язків з Сосницьким циклом (про Кулішеві вставки до варіянту **Б** сеї думи із Шутових Оренд див. вище); тому запозичення з Корсуня в думі Мороза-Штангея не викликає того здивування як запозичення з Оренд № 23_1.

Але відложім питання про сі частини на далі і спинімося над тим, що є в думі таке, що не могло бути запозичене ні звідки. — Се перш за все заспів, перші 5 рядків. За основу беремо варіянт **А**[1], бо він не має пропусків, як вар. **А**).

Далі уступ зі словами про заклик Хмельницького: „Як то був пан Хмельницький“ (рядки 35-54) і його антитеза — початок повстання (рядки 58 — 60).

Розвідка Маєра з „Польного города“, далі жорстока розправа Хмельницького з орендарами (рядки 85 — 96) що нагадує деякі варіянти Олексія Поповича, як і епітети Хмельницького.

В значній мірі самостійне і закінчення — крім „варива пива“, — хоч щодо сього варива треба зазначити, що воно має такий широко розповсюджений в нашій поезії характер, що його не мусимо й уважати за запозичення. Таким чином на карб о к р е м о ї думи можемо положити і рядки 116-145 разом зі „славою“.

Як бачимо сього не так-то мало — хоч воно все ж таки не складається в суцільний текст, а має характер тільки окремих уривків, подібних скажемо до Корсунської битви за варіянтом **А**.

Вважаємо імовірним, що початком сього тексту був теперішній рядок 35 про Хмельницького, а теперішній заспів „Земле Польська“ прибився в голови варіянту випадково. Признаємо, що сьому здогадові суперечить рядок 39, де натякається на якісь попередні події, тільки ж сі події не мусіли бути саме ті, що їх вписав у свій текст Мороз або його редактор, та й сам рядок 39 міг з'явитися у зв'язку з сим пізнішим додатком з Шутових Оренд. Треба зазначити, що в тексті

своєї Історії Козачества (с. 806) Костомаров звертає увагу читача, мовляв варіянт Мороза краще вияснює причину здирств орендарів, ніж варіянт Куліша, підкреслюючи таким чином вартість сього додатку. Але сей додаток мабуть і з'явився саме в зв'язку з бажанням записувача надати свому фрагментові більш суцільний вигляд. Можливо що з тих же мотивів з'явилися в тексті й окремі моменти з „Корсуня".

Всі сі запозичення не належали до основного тексту, але зовсім ясно й те, що вони не просто виписані з інших дум записувачем. Всі сі додатки, як сказано, парафразовані досить вільно, і тим ріжняться від інших більше механічних вставок, що їх не раз робили наші записувачі. Для пояснення сеї ріжниці ми маємо три можливості. Перша — записувач прочитав був свому співакові думи про Корсунь і про Оренди і співак дещо похопивши з них і трохи змінивши, вставив у свою думу. Ся можливість здається нам мало імовірною, бо припускає з боку записувача дуже довгу працю з співаком, чого ми від такого випадкового записувача як Мороз або Штангей не можемо сподіватися.

Друга можливість, що Мороз десь чув невідомі нам варіянти Оренд і Корсуня, і відти взяв свої отсі вставки до свого запису — але вона теж здається занадто гіпотетичною, хоча і не позбавлена деякої імовірности.

Третя можливість та, що записувач сам так добре розумівся на стилях дум і такий був талановитий, що міг переробити відповідні вставки настільки зручно, що на перший погляд ані їх первісний вигляд, ні засоби перерібки не кидаються в вічі. Ся можливість здається найбільш правдоподібною, особливо коли допустимо, що переробляв текст ні Мороз ні Штангей, люди далекі і до етнографії і до літератури, а такий майстер як видавець Морозового тексту — Костомаров.

III. Окремо зазначувати літературу сеї думи було б даремно — вона подана вище до думи № 23_1 і ми тут повторимо тільки, що Костомаров (с. 806) вважав варіянт Мороза (№ 23_2) старішим, ближчим до первовзору ніж Кулішевий (№ 23_1), а Франко (Студії с. 394) вважав його новішим, навіть карикатурним.

Єрофеїв не робив ріжниці між № 23_1 і № 23_2, відзначив тільки впливи на думу (№ 23_2 вар. **A^1**) Олексія Поповича і Коновченка (Записки У. Н. Т. в К. кн. VII с. 46). Про інші погляди вже сказано.

А.

Земле Польща, Україно подолько!
Да вже не рік не два минає,
Як у християнській землі добра не має,
Як зажурилась да заклопоталась бідна вдова
То не вдова—то кралевська земля! [1])
. . . .
Ще стали Жиди великий откуп давати,
Стали один от одного на милю оранди становити.
Як іде український козак да і корчму минає,
А Жид вибігає да українського козака за чуб хватає,
Да ще його двома кулаками по потилиці затинає.
— Козаче-левенче! А що я буду Ляхам рату платити,
Що ти мимо корчми ідеш да і корчму минаєш?
Коло українського козака всю зброю отбирає,
А на Україні козак з Жидом похожає,
Ще його вельможним паном називає.
А Жид до Жидівки словами промовляє:
— Хозяйко моя Рейзя! Якої-то я на Україні слави заживав,
Що мене український козак вельможним [1]) паном назвав!
. . . .
Ще ж і тим Жиди не сконтентовали;
Ще річки в откуп закупляли, —
Одна річка Капрочка, другая річка Гнилобережка,
А третя за Дніпром—Самарка.
Що ішов би чоловік пити, або риби ловити,
Да ще він до річки не добігає,
Уже він Жидові за откуп найкраще обіщає [2]).
. . . .
Де була велика річка — мости в откуп забрали,
От верхового по два шаги брали,
От пішого по шагу, а от бідного старця,
Що він випросить, те отбирали: пшоно і яйця!
Як то був пан Хмелницький житель чигиринський
Козак лейстровий, писар військовий,

---

[1]) Тут очевидно у Костомарова немає пропуску. [2]) В. порівнанні з варіянтом A^1, тут нібито пропущено один рядок (вар. A^1 рядок 29) хоч в варіянті А його могло й не бути.

Як він сеє зачував, то указ писав,
Імператору до рук подавав;
А імператор указ писав,
В Черкаси до рук отдав.
А пан Хмелницький як того указу до рук достав,
На ринок вихожає, знамена виставляє,
Друзів панів молодців на герец викликає:
— „Друзі панове молодці охотники винники броварники,
Годі вам по броварнях пива варити,
По винницях горілок курити,
Годі вам по проваллях валятися!
Да ідіть ви Жидів да Ляхів з України згоняти,
То будете ви собі мать хоч на три дні хорошенько по козацьки погуляти“ [3]).
Як почали молодці Жидів да Ляхів з України згоняти,
То в кого не було і драної невірної кожушини,
То і той надівав жидівські кармазини,
То вони собі хорошенько по козацьки погуляли,
Да ще по кишенях срібні гроші мали.
. . . .
Коториї Жиди шабашовали,
А коториї до города Польного утікали,
— Вже ж ти, рабине Мошку, бери на віз дошку,
Ти, Срулю, бери порох да кулю,
І ти, Іцю бери ручницю,
А ти, Гершку, бери підгерстя,
А ти, Юсю, бери на поготові осі,
А ти, Шмулю, бери друччя да двилю,
А ти, Іцек, бери бичик,
Да будемо коня погоняти,
Да будемо от пана Хмелницького до города Польного втікати.
А як був собі Жид старий Хвайдиш,
Да мав собі крам: шпильки да голки,
А треті люльки,
То і той у клунки складав,
Да за ними пішки біжав.
Той старість свою утеряв,
От пана Хмельницького утікав!
. . . . [4]).
А як у Польний город убралися
То стали Жида Майорку на підслухи висилати:
Чи ще-ж то далеко пан Хмелницький з війском пробуває?
А Жидок Майорка з глузду спав
Да ледві і сам він третього дня до города Польного припав.
. . . . [5])
До города Польного прибував,
Да старими Жидами орав,
А Жидівками бороновав,
А коториї були малі діти, то він їх кіньми порозбивав!
. . . . [6])
Богдай ти, Мошку, щастя-долі не мав,
Як ти по багату на Україні откупу брав!
А як-би ти, Мошку,
Да брав на Україні откупу по-трошку,
Так ми-б на Україні проживали,
І нас би козаки вельможними панами величали.
. . . . [1])
А як то був Жид Янкель,
То він коло школи похожає,
Да по школі плаче ридає:
„Школо наша, школо богомільнице!
Уже нам у тобі не бувати,
І тебе не продавати,
І за тебе грошей не брати,
І у кешеню не ховати:
Треба тебе на Україні показати:
Да ще будуть тебе козаки уничтожати,
Да ще в тебе будуть нескребені свині загоняти!“
. . . . [7])
То пан Хмелницький,
Житель чигиринський.
То він ночей не досипляє,
Коло Случі річки Ляхів і Жидів догоняє,
Скоро догнав у вечері пізно,
І там стало дуже по улицях тісно:
І там до їх прибуває,
Ще й на козаків гукає,
Да ще й словами промовляє:
Друзі, панове молодці! До Случі річки прибувайте,
Жидів да Ляхів у пень рубайте
І до їх козацькими словами промовляйте:
Ото буде на той бік Случі ваше,
А по сей бік Случі буде пана Хмелницького і наше!
. . . . [1])
Як почали Жиди да Ляхи
З паном Хмелницьким спалятися,
Щоб пополам пива наварити,
То вже ж то бували лядські дрова,
А Хмелницького вода,
Да був жидівський ячмень,
А Хмелницького хмель,

---

[1]) Тут в своїх цитатах Костомаров перескакує на кінець думи і вставляє рядки 105—115 про що і говорить виразно с. 811 і 816. Ми при реконструкції, держимося взірця варіянту **A^1**—в порівнянні з сим варіянтом тут бракує у Костомарова тільки рядків 60 і 62 варіянту A^1 (див. вище). [4]) В порівнянні з варіянтом **A^1** тут ніби пропущено рядок (вар. **A^1** ряд. 84); могло його в запису Мороза і не бути, див. вище с. 178 [5]) Тут у Костомарова видно пропущено один або два рядки порів. з варіянтом A^1 рядки 91—92. [6]) Костомаров тут видно пропустив кілька рядків, за варіянтом **A^1** тут бракує рядків 97—98. [7]) За варіянтом **A^1** тут ніби бракує одного рядка (**A^1** ряд. 116) але в запису Мороза могло його не бути.

То як вони на річці Случі пива наварили,
Тогді Хмелницькому славу на віки сотворили.
. . . .
То хотя ж то був Хмелницький
Житель чигиринський,
Козак лейстровий,
Писарь військовий,
Лицар добрий да й умер, —
А таки слава його козацька молодецька не умре не поляже!

Костомаров, Історія Козачества с. 806.

A[1].

Земле Польска, Україно Подольска!
Та вже тому не річок і не два минає,
Як у християнській землі добра немає,—
Як зажурилась та й заклопоталась бідна вдова;
То то не бідна вдова,—то королевська земля:
Що стали жиди великий одкуп давати—
Стали один од одного на милю оранди становити...
Як іде український козак, то й корчму минає,
А жид вибігає, та українського козака за чуб хватає,
Та ще ёго двома кулаками по потилиці затинає:
„Козаче — левенче! за що я буду ляхам рату платити,
Що ти мимо корчми йдеш,
Та й корчму минаєш?...“
Коло українського козака всю зброю одбирає...
А на Україні козак за жидом похожає.
Ще ёго й вельможним паном називає.
А жид до жидівки словами промовляє:
„Хазяйко моя, Рейзю!
Якої-то я на Україні слави заживав,
Що мене козак український ще й вельможним паном називав!...“
Ще ж і тим жидове не сконтетували,
Що три річки в одкуп закупляли:
Одна річка — Копрочка,
Друга річка—Гнилобережка,
А третя,—за Дніпром, Самарька...
Що мав би чоловік піти та рибя піймати, —
То ще він до річки не добігає,
Уже він жидові за одкуп найкраще обіщає...
Ще ж і тим жидове не сконтетували—
Де була яка річка велика, мости в одкуп забрали:
Од верхового по два шаги брали,
А од пішого по шагу,
А од бідного старця, що він випросить,
То одбирали пшоно та яйця.
Як то був пан Хмельницький,
Житель Чигиринський—
Козак лейстровий,
Писарь військовий...
Як він сеє зачував,
То указ писав,
Император[1]) до рук подавав;
А Императору указ писав—
В Черкаси до рук подавав...
А пан Хмельницький, житель Чигиринський,
Козак лейстровий, писарь військовий,
Як того указа до рук достав,—
На ринок вихожає, знамена виставляє,
Друзів, панів-молодців на грець викликає:
„Друзі, панове-молодці, охотники, броварники!
Годі вам по броварях пива варити,
По винницях, та й по проваллях валяться,
Та йдіть ви жидів та ляхів з України згоняти,
То будете ви собі мать
Хоть на три дні хорошенько по козацькій погулять!“
Як почали друзі, панове—молодці
Жидів та ляхів з України зганяти,—
Та в которого не було драної невірної кожушини,
То й той надів жидівські кармазини!
Та вони собі хорошенько по козацькій похожали,
Та ще й по карманах срібні гроші мали.
Ще ж то рано—пораненьку в середу,
Як заняв пан Хмельницький поперед себе жидів череду:
Которі жиди шабашували,
А которі до города Польского утікали...
„Вже ж ти рабине, Мошку,
Бери на віз дошку;
А ти, Срулю,
Бери порох та пулю;
А ти, Чую, бери рушницю;
А ти, Гершку, бери підгерстя;
А ти, Ёсю, бери на поготову осю;
А ти, Шмулю, бери друччя та двило;
А ти, Ицик, бери бичик.
Та будемо коні поганяти,
Та будемо од пана Хмельницького до города Польского утікати“.
А як був собі жид—старий Хвайдиш,

---

[1]) Мабуть помилка замість — императору. Порівн. наступний рядок.

Та мав собі крам:
Шпилки та голки,
А третії люльки,
Та й той у клунки склав,
Та за ними біжав пішки...
І той старость свою потеряв—
Од пана Хмельницького утікав,
І той панові Хмельницькому ще й голими пъятами накивав!...
А як у Польське-город убралися,
Та стали жиди Меєра на підслухи висилати:
Чи ще ж то далеко пан Хмельницький з військом прибуває?
А жидок Меєрко з глузду зпав,
Та ледве він і сам до города Польского припав.
А пан Хмельницький, житель Чигиринський,
Козак лейстровий, писарь військовий,
До Польского города прибував,
Та старими жидами орав,
А жидівками боронував,
А которії бували малі діти,
То він і кіньми порозбивав.
Як узяли з Польського-города втікати,
Як узяли свого рабина Мошку проклинати:
„Бодай ти, Мошку, щастя й долі не мав,
Як ти по-багато на Вкраїні откупу брав!
А як би ти був, Мошку,
Та брав на Вкраїні откупу потрошку,
То б ми на Вкраїні проживали,
То нас би козаки українські вельможними панами називали!“
А як то був жид Янкель,
То він коло школи похожає,
Та по школі плаче-ридає:
„Школо наша, богомільнице!
Вже нам у тобі не бувати,
І тебе не продавати—
За тебе грошей не брати,
І в карман не ховати:
Треба тебе на Вкраїні покидати,
Та ще в тебе будуть козаки українські ср...,
Та ще в тебе будуть нескребені свині заганяти!“
Як стали од Польского — города до Случі-річки прибувати,—
То пан Хмельницький, житель Чигиринський,
То він ночі не досипляє—
Коло Случі-річки ляхів і жидів доганяє.
Скоро догнав у вечері пізно —
І там стало повернутися тісно...
І там до них прибуває,
Ще на козаків гукає, словами промовляє:
„Друзі, панове молодці! до Случі-річки прибувайте,
Жидів та ляхів у пень рубайте,
І до їх по козацькій словами промовляйте:
Жиди та Ляхи, примічайте:
„От буде по той бік Случі ваше,
А по сей бік буде пана Хмельницького і наше!“
Як почали жиди та ляхи с паном Хмелницьким споляться,
Щоб пополам пива наварити:
То вже ж то бували лядськії дрова,
А Хмельницького вода,—
То був жидівський ячмінь,
А Хмельницького хміль...
То як пива наварили,
Тоді Хмельницькому славу на віки сотворили!
Та хотя ж то був пан Хмельницький, житель Чигиринський,
Козак лейстровий, писарь військовий,—
Лицарь добрий, та помер,
А тільки ёго слава козацька-молодецька
Не вмре, не поляже:
Та буде вона славна між друзями-молодцями
Од нині й до віку!
Даруй, Боже, всёму миру живому і нам на здоровъя,
Та на многії літа
Од нині й до віка!

Антонович і Драгоманов т. II с. 25

A².

Текст у Антоновича і Драгоманова подано альґеброю — він тотожній з варіянтом A, окрім отих ріжниць:
рядок: 5. То не бідна вдова — то королевська земля.
» 7. ...оренди...
» 23. Одна річка — Каїрочка.
» 48. Друзів панів молодців на герць викликає.
» 55. Як почали...
» 63. Котрі жиди шабашували.
» 66. Бери на воз дошку.
» 69. А ти Іцю...
» 70. А ти Гершку бери підгестр.
» 72. А ти Шмілю, бери дричча та двилю.
» 76. . . . . Хваїм.
» 77. Та мав собі крамок.
» 78. Гапейки та голки.

24. ПРО МОЛДАВСЬКИЙ ПОХІД ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.

Дума про «Хмельницького і Василя Молдавського» чи про «город Сороку», одним словом про загадковий конфлікт Хмельницького з Лупулом найщасливіша з усіх дум з циклу Хмельниччини. Вона як і дума про Хмельницького і Барабаша записана аж тричі — на Миргородщині і двічі в Сосницькім повіті. Але хоч сі записи, повніші і певніші ніж ті, дають докладніший матеріял для дослідів про сю думу, всеж таки і сей матеріял дуже не багатий.

Варіянт **А** — Цертелев, Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней, 1819 с. 41. Текст записав Цертелев від якогось бандуриста мабуть на Миргородщині 1814 р.

Варіянт **Б** — Метлинський, Народныя южно-русскія пѣсни, 1854 с. 391. Записав Куліш від кобзаря Андрія Шута в Олександрівці Сосницького пов., мабуть в 1853 р.

Варіянт **В** — Историческія пѣсни Малорусскаго народа т. II в. I, 1875 с. 104 (варіянт В). Записала С. Хв. Ліндфорс (Русова) від молодого лірника з села Березино (?), в Олешні на Чернігівщині 1872 р. Тут друкується з рукопису, що знаходиться в архіві П. і Г. Житецьких в Історичній Секції УАН. На рукописі зазначено, що думу записано від бандуриста.

Варіянт *Х* — Срезневський, Запорожская Старина часть II, 1834 с. 28. Се ґрунтовно перероблений варіянт **А**; до нього багато додано і багато в ньому переставлено з місця на місце, але сліду додатків з якогось іншого, невідомого нам варіянту — немає. Зміни проти варіянту **А** подані курсивом.

Варіянт *У* — М. Грушевський, Історія України-Руси т. IX ч. I с. 95. Реконструкція основного тексту зложена з усіх трьох варіянтів. Вказівки на відповідні варіянти в кінці рядків.

II. Варіянти **Б** і **В** цілком очевидно належать до одної редакції і до одної кобзарської школи: ріжниці між ними дуже незначні. Обидва варіянти крім того заховалися порівняно добре і не мають слідів забування. Як було вказано вище, Г. Базилевич виразно заявляв в своїй статті, що Шут знає і пісню про Молдавський похід, отже Куліш приїхавши до Шута міг просто просити його заспівати сю «пісню» не натякаючи йому на варіянт Цертелева, від якого текст Шута дійсно й ріжниться чимало.

Щоправда, починаються всі три тексти однаково: рядки 1 і 3 — 4 варіянту **А** відповідають рядкам 1—3 варіянту **Б** (в варіянті **В** рядки 1—4 відповідають тільки рядкам 1 — 2 варіянту **Б**), далі ж починаються розходження. Варіянт **Б** оповідає про висилку 12-ти «пушок», гармат, і похід охотного війська (мовляв хто не мав зброї, то брав кий на плечі), про переправу через Дністер і заложення шанців під Сорокою. Відси Хмельницький пише листи до Василя і дістає відповідь. Далі описано виїзд Хмельницького під Сороку і погрозу місту, здобуття Сороки і здобуття Сучави слідом за тим, утечу Сучавців до Василя до Ясів і його утечу до Хотина. Лист господаря до Потоцького і відповідь Потоцького із згадкою про Жовті Води закінчує се оповідання.

В сім оповіданню варіянти **Б** і **В** розходяться тільки щодо таких пунктів: в варіянті **В** у вступі пропущено рядки 3 — 6 варіянту **Б** і титулування Хмельницького «батьком Зинов Богданом Чигиринським» (вар. **Б** ряд. 8 і 40). Потім варіянт **Б**, як сказано, описує марш війська: козаки «як ярая пчола ідуть», а хто не має зброї, той поспішає хоч з киїком (рядки 12 — 17), у варіянті-ж **В** Хмельницький перше «словами промовляє» — закликає козаків у в охотне військо, і тоді вже вони «поспішають» за ним (варіянт **В** ряд. 10 — 20). Зате пропущено в варіянті **В** згадку про шанці (вар. **Б** рядки 20 — 20, вар. **В** ряд. 24 — 25).

Так само і листування Хмельницького з Лупулом у варіянті **В** переказано коротше: лист Хмельницького зазначає тільки вимогу контрибуції і покори, не говорячи про мир (порівн. вар. **Б** ряд. 26 — 33 і вар. **В** ряд. 28 — 32), лист же Лупула має тільки пораду Хмельницькому покоритися без відкидання перемир'я (порівн. вар. **Б** ряд. 39 — 45, вар. **В** ряд. 37 — 41). При тім в варіянті **В** Василь помилково і Хмельницького титулує «господарем волоським».

Нема в варіянті **В** і погрози Хмельницького городові Сороці (вар. **Б** рядки 47 — 55) і тут варіянт **В** здається нам кращим ніж вар. **Б** — але про се нижче.

Далі обидва варіянти держаться більш-менш одного, тільки з тою ріжницею, що у варіянті **В** замість спалення Сучави (вар. **Б** ряд. 61) спалено знов Сороку (вар. **В** ряд. 47), і замість утечі Сучавців до Ясів (вар. **Б** ряд. 64) говориться про утечу до «города Осіхва» (вар. **В** ряд. 50). Про утечу Василя, який у варіянті **Б** втікає до Хотина (ряд. 75), у **В** не говориться.

В листі Василя у варіянті **В** Хмельницький називається просто «такой то Русин» (ряд. 65) і не говориться про «орання коп'єм» (порівн. вар. **Б** ряд. 85 — 91, вар. **В** ряд. 67—70). В листі ж Потоцького пропущено згадку про полон його «трьох синів» (вар. **Б** ряд. 107 — 8), а Жовті Води просто названі «бистрою водою».

Все се, як бачимо, ріжниці дрібні, не принципові, такі, що позволяють зробити все таки висновок про велику близькість співаків обох сих текстів. Одначе нам не здається, щоб кобзаря чи лірника з Березиного слід було вважати Шутовим учнем, бо йому бракує ріжних типових для Шута виразів, які наприклад від Шута перейняв Бешко, а далі Братиця.

Щодо відносин між варіянтом **А** і варіянтом **Б** то сі відносини здаються нам досить таки далекими.

Варіянт **А** значно коротший, він не має дуже важного складника варіянту **Б** — листу Потоцького зі згадкою про Жовті Води.

Крім того в нім не описується охотне військо; маршрут Хмельницького відмінний — він не йде під Сороку, як в варіянті **Б**, а під Хотин; місто Сорока в варіянті **А** не згадується зовсім. Відповіді Лупула на ультиматум Хмельницького вар. **А** не має. Нема в варіянті **А** і промови Сучавців до господаря.

Нема в **А** також, так само як і в варіянті **В**, погрози Хмельницького місту Сороці, нема і здобуття Сороки ані Сучави — все тут обертається коло Ясів. Василь Молдавський після свого листу до Потоцького втікає до Ясів і плачеться над їх майбутньою долею, і по тім приходить коротке закінчення, як Хмельницький «Польщу засмутив, Україну звеселив» своєю побідою над Молдавою.

Неможна не завважити, що між постаттю Хмельницького в варіянті **Б**, що стоїть під ворожим містом і відгрожується: «Ще ти моїм козакам не заполоха. Буду я тебе доставати, з тебе великі скарби мати» і постаттю Василя, що плаче над красою своєї столиці: «Вже не будете такі, як прийдуть козаки», є деяка формальна подібність, так що у нас з'являється навіть думка, чи промова Хмельницького до Сороки не інспірована промовою Лупула до Ясів, і чи не є вона новіший додаток чернігівських кобзарів, або й записувача.

Як видно, оповідання Шутового варіянту від Цертелевського взагалі відмінне, і обидва належать до ріжних редакцій, а тут раптом витворюється таке враження, що Шут запозичив щось з варіянту **А**, хоч може і не безпосереднє, а через варіянт *X*, де після промови Василя до Ясів Срезневський вставив ще й промову Хмельницького після їх здобуття, і вона могла послужити стимулом для промови під Сорокою, хоча змістом вона й інакша.

В кожному разі обидві здаються нам зайвими в тексті; промова варіянту **Б** особливо здається якимсь випадковим додатком, що зовсім легко й вискочив з варіянту **В**, без ніякої шкоди для оповідання.

Крім літературного варіянту *X* подаємо ще й спробу реконструкції нашої думи М. Грушевського, як варіянт *У*. Ся реконструкція використовує всі три варіянти не зазначуючи між ними розходжень. Говорячи про мотиви молдавського походу Хмельницького — відвернення татарської енерґії від Москви та залякання Лупула від підтримки Польщі на випадок нової козацько-польської війни — М. Грушевський зазначує, що сі мотиви не були відомі широкому громадянству, так що гетьманським колам доводилося інспірувати громадську думку в сім напрямі всіми засобами. «Їх офіціозні рапсоди дістали завдання звеличати сей вимушений обставинами і в ґрунті речи зовсім несимпатичний епізод козацької політики, як славний акт її мудрости, що служить на честь і хвалу Запорізького війська. Дивним дивом їх твір, присвячений такому малозамітному і маловажному епізодові, пережив віки, і в доволі свіжій і яскравій формі, заховавшися в устах кобзарів XIX в., був записаний в трьох варіянтах».

Інспірування кобзарської музи урядовими козацькими колами здається нам цілком імовірним. Корпорація, що так би мовити годувалася з козацької слави, мусіла дійсно старатися стояти яко мога ближче до керуючих політичних кол, принаймні в якійсь своїй більш привілейованій частині. Але навіть в такім специфічнім випадку, як Молдавський похід, нам здається імовірним, що крім офіціозних відзивів про нього могли існувати і звичайні кобзарські співи, які не коментували, а просто описували подію з життя провідного громадського стану, козацтва. На нашу думку дві редакції думи про Молдавський похід **А** і **Б-В** дають до певної міри відчути вплив власне сих двох родів творчости.

Правда всі наші варіянти мусіли далеко відійти від свого первісного вигляду. Варіянт Цертелева **А** очевидно втратив кінець, з якого залишилася тільки своєрідна «слава», але нам здається, що дуже розкішним, рясним на деталі, сей варіянт таки й ніколи не був. Він дійсно має більше

характер офіціозного комунікату, ніж свобідного вислову «громадської думки». Спочатку він дає свого роду справоздання з фронту, фактичне і без зайвих слів — посилання армати, переправи війська через Дністер, згадка про «ставку» (головну кватиру), а тоді вже приходить політичний коментар для широких кол. Висловлено його в листі Василя до Потоцького, і в догані українській політиці коронного гетьмана: мовляв тільки сею політикою слід і пояснювати тактику Хмельницького: тому що Потоцький не «єднає» Хмельницького, сей і нападає на польського союзника — Лупула. Все в сім поході таким чином зводиться до того, щоб «засмутити Польщу».

Можливо, що сей щупленький концепт в первісній редакції отих «офіціозних рапсодів» був дещо багатше розвинений, ніж він заховався в словах миргородського бандуриста, який співав для Цертелева. Але очевидно і те, що сей концепт зразу не задоволив співаків, які стояли ближче до смаку широкої публіки, і вони постарались дати свій твір на сю тему на ґрунті козацької традиції. Варіянти **Б** і **В** дають нам власне таке широке кобзарське розуміння сеї теми.

Їх початок, такий сам як і в варіянті **А**, очевидно зв'язується з якоюнебудь ходячою фразою про політику Хмельницького. Вона справді здавалася сучасникам загадковою, про се ми маємо чимало відзивів в сучасних відомостях всяких дипломатів, що займалися українськими подіями; тому напр. Куліш як нижче побачимо, вважав заспів загальним місцем дум про Хмельницького, а не спеціяльним для нашої думи. Але далі варіянти **Б** і **В** описують події вже цілком по кобзарськи — особливо варіянт **В**, коротший у вислові, але, як нам здається, повніший у схемі оповідання. Хмельницький скликає охотне військо, і се саме вже являється поясненням його походу для широких мас — він вербує найнижчі, пригнічені кола суспільности, батраків, «винників, броварників», даючи їм таким чином доступ у військові кадри — річ що завжди була актуальною для громадської думки в тих часах. Дарма що в дійсності в Молдавськім поході брало участь тільки кадрове військо! Далі ультиматум Хмельницького Лупулові, про який говорять сі варіянти, дає змогу нібито розв'язати справу мирно — чи битися чи миритися (вар. **Б** ряд. 30, вар. **В** ряд. 30 — 32). Та на се приходить образлива відповідь господаря — покорись мені меншому (вар. **Б** 45 — 46, варіянт **В** 39 — 41), і вже се саме робить війну неминучою, а разом з тим цілком оправданою.

Здається, що таке толкування подій мусіло більше відповідати поглядам і вимогам кобзарської авдиторії, ніж сухий реферат варіянту **А**, і супроти нього не мала значення плутанина варіянтів **Б** і **В** щодо молдавської топографії та молдавських династичних відносин, які виявляються в невиразних, поплутаних словах про переговори Сучавців з господарем (вар. **Б** ряд. 65 — 73, вар. **В** ряд. 50 — 56).

Що сі дві редакції заховалися в ріжних місцях української території, одна на Миргородщині, друга на Чернігівщині, на нашу думку—річ випадкова, без глибшого значіння. Се просто два центри, де заховалися думи про Хмельниччину взагалі. Як видно було вище — в випадках інших дум (думи про Хмельницького і Барабаша) ми вважали за можливе, що миргородські і чернігівські варіянти вийшли від одної редакції. В теперішнім випадку здається було навпаки: чернігівські варіянти і варіянт миргородський репрезентують ріжні традиції.

III. Цертелев друкуючи варіянт **А** зробив до нього примітку, що похід сей відбувся «здається року 1657 (може помилка замість 1651), коли Хмельницький ходив на поміч Татарам з 4000 козаків в Молдавію... Лупул мусів тоді заплатити Татарам двадцять тисяч дукатів, а Хмельницькому обіцяв дочку свою Ірину за його сина Тимофія». Крім того було дано пояснення до назв міст.

Максимович у збірнику 1834 р. зазначив, що справа іде мовляв про молдавський похід 1649 р.; а в збірнику 1849 р. — що він відбувся 1650-го року, про що пише Самовидець. Крім того зазначив, що «престарелый гетманъ Потоцкій преданъ былъ пирам», і завважив, що слова Лупула про орання Волощини коп'єм має паралелі в Слові о полку Ігоревім, як і в інших творах української поезії.

Цікаву гадку кинув між іншим Куліш, що заспів думи про похід на Молдаву виражає погляд на політику Хмельницького взагалі, а не спеціяльно на його поведення в 1650 р. Аналізуючи становище гетьмана після побіди під Корсунем між Москвою і Польщею і настрої серед козацтва, Куліш показує цілу дуже мальовничу панораму: «все своєвільне і не путяще відчуло, що з низу Дніпра віє вітром, прихильним для диких інстинктів і навиків у всіх «корчмах-княжнях», у всіх буйних «кабаках» і «шинках», де від козацького хмелю валилися груби і «за сажою не видно було світу божого», як співається в кобзарській думі, у всіх «степових шинкарок», тих «Насть кабашних», де козак за свої «воровскія» гроші втішався грубими насолодами життя, на всіх базарах і ярмарках — виспівували тоді пісні, що їх напівзаглушені часом звуки доходять до нас:

Ой із Низу Дніпра тихий вітер віє повіває... (наведено чотири рядки).

«І дійсно важко було вгадати думки чоловіка, що за словами кримських полоняників, обіцяв «служити ханові вечним холопством», не передбачаючи, що в нього в руках буде не хутір з тясминськими слободами, а ціла держава». (Отпаденіе Малороссіи отъ Польши с. 179). Так Куліш вважав, що заспів до Молдавського походу вже належав до загальних місць козацької поезії про Хмельницького ще поки про похід і гадки не було.

Антонович і Драгоманов пояснювали подію згідно з традиціями західньо-европейської історіографії, що війна сталася через відмову Лупула віддати свою дочку Роксанду за Тимоша Хмельниченка. «Хмельницький переправився через Прут коло Сороки, став табором разом з кримським султаном Нуредином і вислав загони, що спалили Яси і Сучаву, дві молдавські столиці. Лупул утік до Хотина і просив помочі великого коронного гетьмана Потоцького, що і дало привід до епізоду з листуванням Лупула і Потоцького в думі». В пояснення вимог Хмельницького коментатори навели з Рудавського текст сих вимог, де говорилося про сватання, контрибуцію Татарам і козакам, та щоб Молдавія зріклася приязних відносин до Польщі. «Тим, що весілля Хмельниченка відбулося аж рік після походу, воно і не згадується в думі, яка обмежується згадкою про контрибуцію і союз з козаками». Додано також цитату з Єрлича про пияцтво Потоцького.

Костомаров толкує молдавський похід за Самовидцем як бажану нагоду поширити реєстр новими елементами; дума, яка описує сю подію, таким чином має не всенароднїй характер, а козацький — «беручи се слово в значенню близькому до військово-станового». В сій думі, каже Костомаров, козаки ідуть за Хмельницьким не як за оборонцем народніх інтересів, а як за гетьманом, що веде їх ні з ким не радячися і нікому не кажучи куди. До того мовляв варіянт **В** натякає на особисті інтереси охотників, що беруть участь в поході на те, аби стати козаками. «У самого Хмельницького дума не знає моральних стимулів для сього походу, а кидає на нього поетичний відблиск, що в казках і билинах лежить на стародавніх богатирях. Хмельницького розібрала охота до військових діл (къ браннымъ подвигамъ) і він викликає на бій Василя Молдавського». (с. 829).

Зазначимо ще гадку Костомарова про закінчення варіянту **А**. На його думку воно або потрапило з іншої думи або було додане вже після смерти Хмельницького, коли спомини про нього були живі і дорогі, особливо з огляду на нелад, що прийшов зараз по його смерті (с. 833).

Досить багато уваги віддав нашій думі Нейман. Він відзначує що дума не знає причин Молдавського походу, не згадує про участь в ньому хана і замовчує, що козаки спалили і Яси, а не тільки Сучаву, — очевидно Нейман не завважив долі Ясів в варіянті Цертелева. У всьому ж іншому — дума, на його погляд зовсім історична; особливо ж влучна в ній мовляв характеристика Потоцького — хоч вона й називає його Іваном замість Миколая. (Dumy ukraińskie, Ateneum 1885, кн. II).

Єрофеїв за основний варіянт думи вважає вар. **А**, бо інші, мовляв, прилучаються до думи про утиски України Поляками і їх орендарями (Василь Молдавський боїться, що зруйнують Волоську землю, Іван Потоцький з жахом згадує війну на Жовтих Водах»).

Автор додає, що глузування з Поляків і Євреїв прибавлено потім до мотиву варіянту **А**. Але де саме в думі про Молдавський похід бачить він се глузування, лишається незрозумілим. Адже в ній слово «Жид» і не згадане ні разу. Хиба що автор проводив паралелю між плачем Лупула над Ясами і «Жида Хвайдиша» над «школою» — але се паралеля вже дуже далека!

Ф. Колесса інтерпретує думу близько до толкування Костомарова, зазначуючи, що вона оповідає подію «згідно з історичними джерелами, подекуди з такими подробицями, які насувають здогад, що сю думу зложено по свіжому переказу в кругах добре обізнаних із перебігом згаданого походу» (с. 36).

Толкування думи М. Грушевського наведене вже вище.

А. О походѣ Богдана Хмельницкаго въ Молдавію.

Изъ низу Днипра Тихій витеръ віе повивае,
Війско Козацьке въ походъ выступае,
Тилько Богъ святый знае
Що Хмельницкій думае гадае.
О тимъ не знали: ни сотныки,
Ни Атаманы Куринныи, ни Полковныки,
Тилько Богъ святый знае
Що Хмельницкій думае гадае!
Якъ до Днистра прибувалы
Черезъ три перевозы переправу малы;
Самъ Хмельницкій на передъ всихъ рушавъ,
До Хатіи [1]) прибувавъ,
У старшаго Копытана на кватыри ставъ,
До Василя Молдавскаго листы посылавъ,
Словами промовлявъ:
Що ты зо мною будешь гадаты:
Чи будешь бится,
Чи будешь мирится,
Чи на примырье будешь приматы,
Чи Славной [2]) Волощины половину отдаваты?
То Василій Молдавскій тее зачувавъ,
До Потоцкаго листы посылавъ,
Словами промовлявъ:
„Гетьмане Потоцкій!

[1]) Хотія т. е. Хотинъ, прим. записувача. [2]) Антоновичъ-Драгоманов — славної.

Що въ тебѣ розумъ жиноцькій!
Ты за дорогими напитками бенкетами уганяешь!..
Чомъ ты Хмельницкаго нееднаешь?[3])
Вже почавъ винъ землю кинскими копытами ораты,
Кровью Молдавскою полываты!“
Тогди ляхи изъ города изъ Сочавы утикалы
Василію[4]) Молдавскому знаты давалы,
То Василій Молдавскій до Ясъ прибувае
Словами промовляе:
„Гей вы Ясы мои, Ясы!
Булы есте бирзо[5]) красны,
Давже[6]) не будете таки
Якъ придуть казаки“!
То Панъ Хмельницкій добре учинывъ:
Польшу засмутывъ,
Волощину победывъ,
Гетьманщину взвеселывъ!

* * *

Въ той часъ була честь, слава,
Войсковая справа!
Сама себе на смихъ недавала,
Непріятеля пидъ ноги топтала!

Цертелевъ, Опытъ с. 41 — 43.

Б. Про Хмельныцького та Васыля Молдавського

Як из ныву из Днистра тыхый витер повивае,
Бог святый знае, Бог святый и видае,
Що Хмелныцькый думае-гадае.
Тогди-ж то не моглы знаты ны сотныкы, ны полковныкы,
Ны джуры козацькыи,
Ны мужы громадськыи,
Що наш пан гетьман Хмелныцькый,
Батю Зынов Богдану Чыгырынськый,
У городи Чыгрыни задумав, вже й загадав:
Дванадцять пар пушок вперед себе одислав,
А ще сам з города Чыгрына рушав;
За им козакы йдуть,
Яко ярая пчола гудуть;
Который козак не міе в себе шабли булатнои,
Пыщали семыпьяднои,
Той козак кый на плечы забырае,
За гетьманом Хмелныцькым у в'охотне військo поспишае.
Оттогди-ж то, як до рички Днистра прыбував,
На тры часты козакив переправляв,
А ще до города Сорокы прыбував,
Пид городом Сорокою шанци копав,
У шанцях куренем стояв;
А ще од своих рук лысты пысав,
До Васылыя Молдавського посылав,
А в лыстах прыпысував:
„Эй Васылыю Молдавськый,
Господарю Волоськый!
Що тепер будеш думаты й гадаты:
Чи будеш зо мною быться?
Чи мыриться?
Чи города свои Волоськи уступаты?
Чи чирвинцямы полумыскы сповняты?
Чи будеш гетьмана Хмелныцького благаты?..“
Тогди-ж то Васылый Молдавськый,
Господар Волоськый,
Лысты чытае,
Назад одсылае,
А в лыстах прыпысуе:
„Пане гетьмане, Хмелныцькый,
Батьку Зинов Богдану Чыгрынськый!
Не буду я з тобою ны быться,
Ны мыриться,
Ны городив тоби своих Волоськых уступаты,
Ны чирвинцямы полумыскив сповняты:
Не лучче-б тоби покорыться меншому,
Ненужли мыни тоби старшому“?
Оттогди-ж то Хмелныцькый, як сiи слова зачував,
Так вин сам на доброго коня сидав,
Коло города Сорокы понжжав,
На город Сороку поглядав,
Ище стыха словамы промовляв:
„Эй го́роде, го́роде Сороко!
Ще ты моим козакам дитям не заполоха
Буду я тебе доставаты,
Буду я з тебе велыкыи скарбы маты,
Свою голо́ту наповняты,
По бытому тарелю на мисяць жаловання даваты.“
Оттогди-то Хмелныцькый, як похвалывсь,
Так гаразд добре й учыныв:
Город Сороку у недилю рано задобидде взяв,
На рынку обид пообидав,
К полудній годыни до города Сича́вы прыпав,
Город Сичаву огнем запалыв
И мечем исплиндровав.

---

[3]) Помилка—не еднаеш. [4]) Антонович і Драгоманов — Василь. [5]) Помилка — барзо. [6]) Помилка — да вже.

Оттогди-то иныи Сичавци гетьмана
Хмелныцького у вичы не выдалы;
Уси до города Ясы повтикалы,
До Васыля Молдавського истыха словамы промовлялы:
„Эй Васылю Молдавськый,
Господарю наш Волоськый!
Чы будеш за нас одностайне стояты?
Будем тоби голдоваты;
Колы-ж ты не будеш за нас одностайне стояты,
Будем иншому пану кровью вже голдоваты.“
Оттоди-то Васыль Молдавськый,
Господар Волоськый,
Пару коней у колясу закладав,
До города Хотыни одъиждждав,
У Хвылецького копытана станціею стояв,
Тогди-ж-то од своих рук лысты пысав,
До Ивана Потоцького, кроля Полского, посылав:
„Эй Ивану Потоцькый,
Кролю Полскый!
Ты-ж бо то на славній Украйни пъеш, гуляеш,
А об моїй ты прыгоди ничого не знаеш;
Що-ж то в вас гетьман Хмелныцькый, Русын,
Всю мою землю Волоську обрушыв,
Все мое поле копъем изорав,
Усим моим Волохам, як галкам,
З плич головкы познымав;
Де булы в поли стежкы, дорижкы,
Волоськымы головкамы повымощував;
Де булы в поли глыбокыи долыны,
Волоською кровъю повыповнював.“
Оттогди-то Ивану Потоцькый,
Кролю Полскый,
Лысты чытае,
Назад одсылае,
А в лыстах прыпысуе:
„Эй Васылыю Молдавськый,
Господарю Волоськый!
Колы-ж ты хотив на своїй Украини прожываты,
Було тоби Хмелныцького у вичныи часы не займаты;
Бо дався мыни гетьман Хмелныцькый гаразд добре знаты:
У первій войни
На Жовтій Води
Пятнадцять моих лыцарив стричав,—
Не велыкый им одвит оддав:
Всим, як галкам, с плич головкы поздыймав;
Трох сынив моих жывцем узяв,
Турському салтану в подарунку одислав;
Мене Ивана Потоцького,
Кроля Полского,
Тры дни на прыкови край пушкы держав,
А ны пыть мени, ны исты не дав.
То дався мени гетьман Хмелныцькый гаразд добре знаты,
Буду його во вик вичный памятаты!“
Оттогди-то Хмелныцькый помер,
А слова[1]) його козацька не вмре, не поляже.
Теперешнього часу, Господы, утверды и подержы
Люду, царського,
И всим слушащым,
И всим православным хрыстыянам,
Сьому домодержавцю,
Хозяину й хозяйци,
Подай, Боже, на многа лита!

Метлинський, с. 391.

B.

1. Изнізу из Днѣстра
Стіхо[1]) вѣтер повівае
2. Бог святій знае
Бог Святій вѣдае
3. Як наш пане готьмань
4. Хмѣльницкій в городѣ Чігрінѣ
5. Загодав[2]) дванадцать пар пушек
У перед себе отсылае
А ще сам из города Чигрина рушае
А ще стіхо[1]) на козаков
Словами примолвляе
„Козаки вы молодые
Идите[3]) вы родные
Прошу я вас добре[4]) дбайте
Да в охотное войско поспѣшайте.“
Который козак не имѣв сабле[5])
Ни сабли булатной
Ни пистоля семипятного.
Дак той на плечи кій собирае
Да в охотное войско поспѣшае
Готьман Хмѣльницкій
До рѣки Днїстра прибував[6])
Козаков на три части переплавляв
И к городу Сороки прибував
Пудь городом куренем стояв
А и ще от своих рук лісти писав
До Васілія Молдавского посылав[7])

---

[1]) Помилка—слава.

[1]) У Антоновича і Драгоманова — зтиха. [2]) Очевидно тут повинно б бути кінець речення. [3]) А. і Д. — ідіть. На нашу думку — і діти. [4]) Се слово дописано. [5]) Може собі—сабѣ? [6]) Написано—прибувае; потім виправлено. [7]) Написано—посілав; потім виправлено.

„Ох Василій Молдавскій
„Господір Волоскій!
„Чи можеши ли мене
„Полу́миски червонцами исполниті
„А й мене пана Хмѣльницкого благаті?“
Василій Молдавскій
Господір Волоскій
Лісті читае, назад отсілае
У лістах приписывае:
„Пане готьмане, пане Хмѣльницкі
Господір Волоскій [8]):
„Нейлегше [9]) тебе покориться
Мене меньшему
Нежели мене старшему.“
Готьман Хмѣльницкі
Як сее зачував
Город Сорокі до обѣда взяв
На рінку обѣдъ пообѣдав
У полудня годіны до города Січава
прііжавъ
Город Сороку огнем спаліл
И мечем сплюндровав
Инее Січавці всѣ непышні бивали
До города Осіхва утекали.
Перед Василіем на колѣнці впадали
„Василій Молдавскій, господір Волосскій
Ежели будешь за нами голдоваті,
Так и будем и мы за тобою стояті,
А не будешь за нами голдоваті
Так будем за иним королемъ стояті.“
Василій Молдавскій
От своих рук лісті писав
До Іоанна Потоцкого, до короля Польского
Лісті посылае
Іоанне Потоцкій, королю польскій
Ті на своей Украйнѣ
Пьешь да гуляешь
Об моей пригодѣ ничего не знаешь.
Игдѣсь увзявсь такой то руссинъ
Что всю мою землю Волосскую порушав [10]),
И гдѣ были глубокія долины
Волосской кровѣю наполнив
П гдѣ были глубокі дорогі
Волосскімі гловами повымощивал.“
Іоанн Потоцкій, король Польскій
Лісті читае и назад отсілае
И у лістах приписывае:
„Василіе Молдавскій господір Волосскій
Було тебе на твоей Украінѣ
Тихо проживаті
А гетьмана Хмѣльницкого
До вѣку вѣчного не займаті
Бо дав мене пане Хмѣльніцкій
Добре знаті и буду я его
Вѣк вѣчный споминаті
На бістрой водѣ моихъ пятнадцать лицарей
встрѣчал
И не великій онъ им отвѣт отдав
А всѣм головы повзнимал
А и мене Іоанне Потоцкого, короля польского,
Три и три ночи
На пріковѣ кріе пушки держав
И не піть він мні и не ѣсті давав.
О! теперь я буду знаті
До вѣку вѣчного
Хмѣльницкого не займаті.
Бандурістъ из Березино, молод еще.

Архів П. і Г. Житецьких в Історичній Секції ВУАН.

X. Походъ въ Молдавію.

(Додатки і вільні зміни супроти віріянту А — *курсивом*; курсивом подано також з технічних причин букви *й ї*.

Ой, изъ низу Днипра тихій витеръ віе, повивае. Військо Козацьке въ походь выступае; *конями й хоругвями выйгравае, тилько Богъ єдиный*, тилько Богъ святый тое знае, *що вінъ думае, гадае, що Хмельницькому на помичь помогае.*

Въ той часъ була честь, слава, Війсковая справа, сама себе на смихъ не давала, вороги въ пидъ ноги топтала [1]).

Тилько Богъ святый знае. що Хмельницькій думае, гадае. *Того* не знали ни Сотники, ни Полковники [2]), ни Атаманы Куринны, *тилько Богъ єдиный,* тилько Богъ святый *тое* знае, що *Винъ думае, гадае, що Хмельницькому на помичь помогае* [3]).

Отъ-то наши Козаки до Днипра [4]) прибували, *та* черезъ *три рики, що* три перевозы *й* переправы мати, *переправу клали.*. Самъ Хмельницькій *попередъ* [5]) усихъ рушавъ, до Хотіи прибувавъ, у старшого *Полковника* [6]) на кватири ставъ, до *Воеводы* [7]) Молдавського листы писавъ, словами промовлявъ:

— Що ты зо мною, *Пане ясневельможный будешь діяти, що* будешь гадати?— *чи війско свое до мого привертати, становъ становиться;* чи *ты зо мною* будешь биться; чи *миромъ уставнымъ* будешь мириться? *Чи головы свои будешь на позоръ виддавати?* Чи на примирье, *на бенкетъ* будешь *насъ* примати, половину Волощины *намъ въ подарокъ даровати?* [8])

То *Воевода* Молдавській тее *й прочитавъ, добре себе дбавъ, добре думавъ, гадавъ* [9]); до Потоцького *Гетьмана Польского* листы посылавъ, словами промовлявъ:

---

[8]) Думаємо що титул Господір Волоський тут таки відноситься до Хмельницького так що дві крапки (:) поставлено не на місці: [9]) Мабуть—не легше. [10]) Антоновичі Драгоманов—порушив.

[1]) Се закінчення варіянту А, що тут вставлене зайвий раз на початок. [2]) В варіянті А — ні Атаманы Куринныи, ни Полковныки. [3]) В варіянті А тут повторено — що Хмельницькій думае гадае. [4]) В варіянті А — як до Днистра. [5]) Вар. А — на передъ [6]) Вар. А — Копытана. [7]) Вар. А — Василя. [8]) Вар. А—Чи славной Волощины половину отдаваты. [9]) Вар. А — тее зачувавъ

— Гетьмане Потоцькій, що въ тебе розумъ жиноцькій! *Чимъ-бы за дорогими бенкетами уганяти* [10]), *лучше-бъ Іетьмана Хмельницького изъ собою та зо мною, въ єдино ставши, у єдино єднати* [11]). Вже почавъ винъ землю кинськими копытами орати; *вже почавъ винъ Молдавською* кровью [12]) та *Молдавськую землю якъ дожчемъ* поливати.—

Тоди Ляхи зъ города зъ Сочавы *до дому* втикали: *добре себе дбали, добре думали й гадали;* Василю Молдавському знати давали. Тоди Василь Молдавській до Яссъ прибувае, словами промовляе:

— Ой вы, Яссы, *Яссы*, Яссы [13]),
Були коли-съ барзо ясни;
Були *коли-съ* [14]) барзо красни;
Та не будете таки,
Якъ прійдуть Козаки.—

А Хмельницькій добре себе дбавъ, самъ про тее роспрошавъ, до Яссъ прибувавъ, словами промовлявъ:

— Ой вы, Яссы, Яссы, Яссы.
Були коли-съ барзо ясни,
Були коли-съ барзо ясни,
А теперъ вже не таки:
Провидали васъ Козаки! —

Отъ-то Панъ Хмельницькій добре учинивъ, Польшу засмутилъ, Волощину побидивъ, Гетьманщину звеселивъ.

Въ той-*то* час була честь слава, Військовая справа:— саме [15]) себе на смихъ не давала, ворогивъ пидъ ноги топтала.

Запорожская Старина ч. II, с. 28.

V.

Як із низу, із Дністра тихий вітер повіває (Б 1)
(Військо козацьке в похід виступає). (А 2)
Бог святий знає, бог святий і відає, (Б 2)
Що Хмельницький думає-гадає,— (Б 3, А 4)
Тогдіж то не могли знати ні сотники, ні полковники, (Б 4)
Ні джури козацькі, (Б 5)
Ні мужі громадські, (Б 6)
Що наш гетьман Хмельницький, (Б 7)
Батю Зинов Богдан чигиринський (Б 8)
У городі Чигрині задумав вже й загадав! (Б 9)
Дванадцять пар пушок вперед себе одсилає, (В 7—8)
А ще сам з города Чигрина рушає, [1]). (В 9)
(А ще з-тиха *до нас козаків* словами промовляє: (В 10—11)
„Козаки ви молодиї, ідіть же ви рідниї! (В 12—13)
Прошу я вас: добре дбайте, (В 14)
Та в охотноє військо поспішайте!) (В 15)
За *ним* козаки йдуть — (Б 12)
Яко ярая пчола гудуть! (Б 13)
Котрий козак не має в себе шаблі булатної, (Б 14)
Пищалі семипядної, (Б 15)
Той козак кій на плечі забирає, (Б 16)
За гетьманом Хмельницьким у-в охотнеє військо поспішає. (Б 17)
Оттоді ж то як до *Дністра річки* прибував, (Б 18)
На три части козаків переправляв [2]). (Б 19)
А ще до города Сороки прибував, (Б 20)
Під городом Сорокою шанці копав, (Б 21)
У шанцях куренем стояв. (Б 22)
А ще од своїх рук листи писав, (Б 23)
До Василя Молдавського посилав, (Б 24)
А в листах приписував: (Б 25)
„Ей Василю молдавський, (Б 26)
Господарю волоський! (Б 27)
Що тепер будеш думати й гадати — (Б 28)
Чи будеш зо мною биться, (Б 29)
Чи мириться? (Б 30)
Чи города свої волоські уступати, (Б 31)
Чи червінцями полумиски сповняти, (Б 32)
Чи будеш гетьмана Хмельницького благати? [3]) (Б 33)
Тоді ж *Василь* молдавський, (Б 34)
Господар волоський (Б 35)
Листи читає, (Б 36)
Назад одсилає (Б 37)
А в листах приписує: (Б 38)
„Пане гетьмане Хмельницький, (Б 39)
Батьку Зинов Богдане чигиринський! (Б 40)
Не буду я з тобою *ні* биться, (Б 41)
Ні мириться, (Б 42)
Ні городів тобі своїх волоських уступати, (Б 43)
Ні червінцями полумисків сповняти: (Б 44)
Не лучче б тобі покоритися меншому, (Б 45)
Нижли [4]) мині тобі старшому?“ (Б 46)
Оттогді ж то Хмельницький як сії слова зачував, (Б 47)
Так він сам на доброго коня сідав (Б 48)
Коло города Сороки поїзжав, (Б 49)
На город Сороку поглядав, (Б 50)
Іще з-тиха словами промовляв: (Б 51)
„Ей городе, городе Сороко, (Б 52)
Ще ти моїм козакам-дітям не заполоха! (Б 53)
Буду я тебе доставати, (Б 54)
Буду я з тебе великий скарб мати, (Б 55)
Свою голоту наповняти, (Б 56)
По битому тарелю на місяць жаловання давати!“ (Б 57)

---

[10]) Вар. А — Ты за дорогими напитками бенкетами уганяешь. [11]) Вар. А — Чомъ ты Хмельницкаго неєднаешь. [12]) Вар. А — Кровью Молдавскою. [13]) Вар. А. — Ясы мои, Ясы! [14]) Вар. А — есте. [15]) Вар. А — сама.

[1]) У Шута в часі минулім — одіслав — рушав. Примітка М. Г. [2]) В старшім варіянті: „Як до Дністра прибували, Через три перевози переправу мали. Сам Хмельницький наперед всіх рушав, До Хатії прибував, У старшого копитана на квартирі став.“ Прим. М. Г. [3]) В стар. вар.: „Чи на примирє будеш приймати, Чи славної Волощини половину оддавати?“ В новішім: „Чи можеш ли мені полумиски червінцямиісповняти?“ Сі елементи можна б об'єднати в такій формі: Чи будеш мене гетьмана Хмельницького благати, Мині полумиски червінцями сповняти, Та славної Волощини половину оддавати? Прим. М. Г. [4]) У Шута: неужли, в новішім: нежели. Прим. М. Г.—У Шута сказано властиво„ не нужли“ — мабуть сполучення з „аніж“ і „нужли“ порівн. Б. ряд. 46.

Оттогді то Хмельницький як похвались, (Б 58)
Так гаразд добре й учинив: (Б 59)
Город Сороку у неділю рано *д-обіддя* взяв[5]). (Б 60)
На ринку обід пообідав, (Б 61)
К полудневій годині до города Січави[6]) припав, (Б 62)
Город Січаву огнем запалив і мечем ісплiндрував. (Б 63—64)
Оттогді то иниї Січавці (всі не пишні бивали), (Б 65, В 49)
Гетьмана Хмельницького у вічі не видали — (Б 65)
Усі до города Яси повтікали, (Б 66)
Перед Василием на колінця впадали, (В 51)
До Василя молдавського із-тиха словами промовляли: (Б 67)
„Ей Василю молдавський, (Б 68)
Господарю наш волоський, (Б 69)
Чи будеш за нас одностайне стояти— (Б 70)
Будемо тобі голдовати, (Б 71)
Коли ж[7]) не будеш за нас одностайне стояти, (Б 72)
Будем іншому пану кров'ю вже голдовати“[8]). (Б 73)
Оттоді то Василь молдавський, (Б 74)
Господар волоський (Б 75)
Пару коней у колясу закладав, (Б 76)
До города Хотині од'їжджав, (Б 77)
У Хвилецького копитана станцією стояв, (Б 78)
Тоді ж то од своїх рук листи писав, (Б 79)
До гетьмана Потоцького посилав:[9]) (А 22 Б 80)
„Ей *гетьмане* Потоцький (А 24 Б 81)
(Що в тебе розум жіноцький), (А 25)
Ти ж бо то на славній Україні п'еш-гуляеш, (Б 83)
А об моїй пригоді нічого не знаєш[10]), (Б 84)
Що ж то в вас гетьман Хмельницький Русин (Б 85)
Всю мою землю Волоську обрушив, (Б 86)
Все мое поле коп'ем ізорав, (Б 87)
Усім моїм Волохам, як галкам, з пліч головки познімав; (Б 88—89)
Де були в полі стежки-доріжки — (Б 90)
Волоськими головами повимощував, (Б 91)
Де були в полі глибокі долини — (Б 92)
Волоською кров'ю повиповнював!“ (Б 93)
Оттоді *то гетьмане* Потоцький[11]) листи читає (Б 94 і 96)
Назад одсилає, (Б 97)
А в листах приписує: (Б 98)
„Ей Василю молдавський, (Б 99)
Господарю волоський! (Б 100)
Коли ж ти хотів на своїй Україні проживати, (Б 101)
Було тобі Хмельницького у вічниї часи не займати! (Б 102)
Бо дався мині гетьман Хмельницький *добре*[12]) знати,— (Б 103)
У первій війні, на Жовтій Воді п'ятнадцять моїх лицарів стрічав, (Б 104—106)
Не великий їм одвіт оддавав: (Б 107)
Всім як галкам з пліч головки поздіймав! (Б 108)
Трох синів моїх живцем узяв — (Б 109)
Турському салтану в подарунку одіслав. (Б 110)
Мене, гетьмана *Потоцького*[13]) три дні на прикові край пушки держав, (Б 111-113)
Ані пить мині, *ані* їсти не дав! (Б 114)
То дався мині гетьман Хмельницький добре знати, (Б 115)
Буду його во вік вічний пам'ятати!“[14]) (Б 116)
(Тоді Ляхи із города із Сочави утікали, (А 30)
Василю молдавському знати давали. (А 31)
То Василий молдавський до Яс прибуває, (А 32)
Словами промовляе: (А 33)
„Ой ви Яси мої Яси, (А 34)
Були есте барзо красні, (А 35)
Да вже не будете такі, (А 36)
Як прийдуть козаки!“ (А 37)
То пан Хмельницький добре учинив: (А 38)
Польщу засмутив, (А 39)
Волощину побідив, (А 40)
Гетьманщину звеселив. (А 41)
В той час була честь-слава (А 42)
Войсковая справа: (А 43)
Сама себе на сміх не давала, (А 44)
Неприятеля під ноги топтала[15]). (А 45)

Грушевський, Історія У.-Р. т. IX ч. I с. 95

---

[5]) У Метл.: задобідде, у Ант.-Драг. знадобідде, нов.: до обіда. М. Г. [6]) Сучави. М. Г. [7]) Пропущено — ти. [8]) Нов.: Так будем за иним королем стояти. М. Г. [9]) У Шута і в нов. тут є далі: „Івана Потоцького кроля польського“; відновляю з старшого варіянту, хоч і не певен, чи се не поправка видавця, Церетелева, але вона відповідає архетипові. М. Г. Властиво у Цертелева—до Потоцького листи посилав (порівн. вар. А ряд. 22). [10]) В старшім коротше: „Ти за дорогими напитками, бенкетами уганяєш, Чом ти Хмельницького не еднаєш? Вже почав він землю кінськими копитами орати, Кровю молдавською поливати“. В архетипі мусіло бути: „Землю Волоську“. М. Г. [11]) В вар. Б: Отогді то Івану Потоцький, королю польський... [12]) В вар. Б — гораз, добре. [13]) Вар. Б — Мене Івана Потоцького, короля польського. [14]) В нов. мабуть старший оборот: „Оттепер я буду знати, До віку вічного Хмельницького не займати!“ М Г. [15]) Се закінченне з старшого варіянту; останні 4 стихи відділені у Цертелева звіздкою; можливо — се вказує на долученнє сього закінчення з иншого джерела. В вар. Шута дума закінчуеться так: „Оттогді то Хмельницький помер, а слава його козацька не вмре не поляже! Теперешнього часу, Господи, утверди і подержи люду царського, і всім слушащим православним християнам, сьому домодержавцю — хазяїну і хазяйці подай, Боже, на многа літа. М. Г.

25. ПРО БІЛОЦЕРКІВЩИНУ.

Про наслідки берестецької катастрофи маємо два записи від кобзарів з обох боків Дніпра, які, не вважаючи на великі ріжниці можна вважати за варіянти одної думи.

Варіянт **А** — Максимович, Сборникъ украинскихъ пѣсень, 1849 с. 74. Текст записав Мурзакевич на Херсонщині, близче невідомо, де, від кого або коли.

Варіянт **Б** — Куліш, Записки о Южной Руси т. І с. 51; текст записав Куліш від кобзаря А. Шута. Тут друкується з рукописної збірки Ревуцького (про неї див. т. І с. VII). Ріжниці з копією в архіві Житецького, і з копією архіву Р. Географ. О-ва, що надрукував акад. Перетц — та текстом „Записок", подано в примітках.

Варіянт *X* — Грушевський, Історія України-Руси т. IX с. 423 Спроба реконструкції основного тексту; вказівки на оригінальні тексти в кінці рядків.

II. Старший текст — варіянт **А** — нам цілком невідомий щодо свого походження: Мурзакевич як записувач народньої поезії цілком невідомий, де і від кого він міг записувати не знаємо — подорожував він багато, як згадує в своїй автобіографії, але щоб цікавився при тім народньою творчістю, не видно. Тому не знаємо також, наскільки він був підготований до сього діла і до якої міри заслугує нашого довір'я в своїх записах. В примітці Максимовича до тексту не сказано навіть, чи його записано від кобзаря або лірника: „дума списана для меня г. Мурзакевичемъ въ Херсонской губерніи"; се може означати і не етнографічний запис, а копію з якогось збірника, навіть і літературних віршів. Могла се бути копія з запису від кобзаря зробленого в якійсь іншій частині України, але розуміється, се міг бути і справжній запис від професійного співака, що в першій половині XIX в. жив або мандрував на Херсонщині. Всі сі можливості допустимі, а сам текст не схиляє нас виразно ні до одної з них. Сьому текстові не бракує типових думових виразів і зворотів, характеристичних для інших дум про Хмельниччину, хоч сих виразів і не дуже багато. З другого боку оповідання в сім тексті досить стисле, без повторювань і відступів, чим сильно ріжниться хочби від Шутового тексту.

Загалом беручи обидва варіянти подібні між собою не мало, але текст Шута довший, дає просторіше оповідання, витриманий в більш загальних тонах, тимчасом як запис Мурзакевича має більш анекдотичний характер — „епізоду з повстання 1652 р." В сім запису опис стану речей після миру дуже скорочений, зате він рисується окремими деталями в самій акції і словами дієвих осіб — власне пригодою отого „Козака доброго клича і луччої руки" з „Ляхом" у корчмі, що творить центр дії Мурзакевичевого тексту. Все таки елементи оповідання в обидвох текстах майже однакові, поза Шутовим закінченням про утечу „Ляхів" до Висли.

Початок текстів має одначе певну ріжницю. Шут питає, чи добре, що Хмельницький заключив мир в Білій Церкві з дозволом Ляхам вертати на Україну, тимчасом старший текст питає, чи добре що він Берестецького року п у с т и в панів на Україну. — Властиво одна і та ж думка, тільки висловлена з неоднаковою точністю. До того старший текст зазначує, що Хмельницький пустив панів на чотири місяці, а новіший не згадує про реченець.

Обидва тексти констатують, що не вважаючи на обмеження, пани дуже скоро дали себе в знаки українському населенню і обидва тексти характеризують се такою рисою, що „Ляхи позабирали ключі" від селянських і козацьких осель (вар. **А** ряд. 6 — 10, **Б** ряд. 7 — 13).

Варіянт **Б** уточнює се „польське господарство" насильством над українськими жінками, що призводить чоловіків „з тоски да з печалі" до корчми — пропивати останній „осьмак". Та, мовляв, пан і тут не дає спокою, а вставши від своїх злочинних утіх налазить у корчму підслухувати чи козаки й мужики, бува, не судять його. Але тут він наривається на скандал (варіянт **Б** ряд. 14 — 26).

Варіянт **А** натомість, накресливши загально, що і в корчмі козакові не можна погуляти, переходить до того козака „луччої руки", що гуляє у корчмі, а Лях з ним лізе битися.

Сей корчемний шпіон в обох варіянтах описується однаково: в варіянті **А** він „містом іде, як свиня вухом веде, до корчми прихождає, як свиня вухо до корчми прикладає". В варіянті **Б** „улицею

йде, як свиня не скребена [1]) попереду ухом веде, іще слухає прислухає“... Приходить до зустрічі з козаком, який Ляхові „скляницю межи очі морскає“ (варіянт **А** ряд. 25), або „межи очі шклянкою шмагає“ (варіянт **Б** ряд. 29), і тут у варіянті **А** козак і витикає панові залицяння до козацьких жінок (ряд. 27 — 31), про яке варіянт **Б** просторо говорить в описі панських зловживань (в рядках 14 — 18), а в іншій стилізації має виткнути панові далі підчас повстання (вар. **Б** ряд. 73 — 75).

Далі обидва тексти говорять цілком загально про підготовання до повстання: про лист „козаків і мужиків“ до Хмельницького, тільки у Шута сей лист пересипаний докорами, тим часом як у Мурзакевичевім тексті просто говориться про бажання втікати „під Москалів“.

Потім подається відповідь Хмельницького і нарешті його заклик до повстання. У Шута він зроблений трафаретно за власним взірцем, які ми бачили вже і в Орендах і в думі про Барабаша, у тексті Мурзакевича Хмельницький кличе по три - чотири люду від куреня, щоб бралися до оглобель — очевидна плутанина, де злилися в одно: типовий думовий заклик до „охотника“ і якась мобілізація війська з козацьких куренів.

Кінчиться варіянт **А** знов переходом до окремого, анекдотичного: описує зустріч козака з Ляхом утікачем у лісі і присягу Ляха не задивлятися ніколи на Україну. Текст Шута оповідає про утечу панів до Висли і потопляння їх тут, та кінчиться козацьким жартом до потопаючих панів, а закінчення в цілому трохи нагадує фінал Оренд (№ 23_1 у Шута: він теж відбувається над Вислою, а № 23_2 — над Случею).

Отже, повторяємо, обидва тексти загалом досить сильно подібні, і можливо належать до одної редакції: нам здається навіть імовірним, що первісно текст Мурзакевича належав до певного циклу дуже подібного до того, що звісний нам від Шута. Окрім подібности його „Білоцерківщини“, натяки на се бачимо ще в згадці про Полонне, куди козаки посилають листа Хмельницькому. Се місто, що в думі про Оренди грає ролю трофею Хмельницького — так би мовити його місто, і виступає як пункт, з яким ведеться військове листування, очевидно співакові Мурзакевичевого варіянту **А** було звісне як місто близьке до Хмельницького. Тим не менше ся асоціяція гетьмана з Полонним не завадила співакові титулувати Хмельницького „отаманом чигиринським“, так само як називає його і Шут в своїх думах. Се позволяє нам прийняти ґенетичну близькість між обома варіянтами, зазначаючи одначе що в теперішнім виді обидва тексти мають багато ріжниць, які пояснюються ріжною обробкою в відповідних кобзарських школах. Треба рахуватися і з тим, що обидва тексти могли підпасти деякому впливові записувачів.

Щодо Шутового тексту то на сей раз вплив на нього записувача Куліша мабуть був не дуже значний. Ми маємо кілька копій Кулішевого запису, що позволяють говорити про його точність, хоч сі копії все таки не зовсім тотожні.

Куліш надрукував свій запис від Шута в Записках о Ю. Р., а другий раз післав до Историческихъ пѣсенъ, де його видрукували як новий запис з поміткою „Зап. въ м. Александровкѣ П. Кулішемъ“, а поруч дали текст з Записок „альґеброю“. Між обома сими текстами ріжниці дуже дрібні, котрий з них ближчий до ориґіналу — з певністю сказати трудно: думаємо, що обидва були поправлені. Крім друкованих текстів існують ще три рукописні копії з Кулішевого запису, можливо сучасні, але не тотожні з ориґіналом, всі вони мають невеличкі відміни, що ріжнять їх з собою і від друкованих текстів, — особливо від тексту „Записок“. З текстом Антоновича і Драгоманова ріжниць менше, тим сей текст можна б уважати за менше поправлений.

Одну з сих копій недавно надрукував ак. В. Перетц з рукописної збірки в Архіві Р. Геогр. Общества (XXXI № 25), де Білоцерківщина знаходиться разом з думою про Марусю Богуславку і про Кодену (Етнографічний Вістник кн. 7 сс. 120 — 123). Копія має помітки рукою Метлинського; склад всієї збірки дуже подібний до збірки Д. М. Ревуцького, яку нераз уже згадувано вище (т. 1 Корпусу сс. VII, 145): в ній після Марусі Богуславки, Кодими і Зозулі також вписана Білоцерківщина з приміткою в кінці тексту: „записано отъ кобзаря Андрея Шута въ м. Александровкѣ Сосницкаго уѣз. Черниг. губ. П. Кулішъ“, і трохи нижче: „Примѣч. повѣсть объ Украинѣ стр. 12 Лѣт. Самовидца 19 и 20 и др. Про Богуна 1651 г. Истор. Мал. Рос. Бантишъ-Каменскаго ч. І. стр. 288 и др.“. Текст акад. Перетца має теж примітку про запис від Шута, з тою ріжницею що повно виписана губерня. а записувач зазначений тільки ініціялами: „...Черниговской г., П. К.“ і олівцем з боку дописано: „Есть у Максимовича. Странно, что записано въ Сосницк. у., Черниг. губ., а языкъ Запад. губ.“ Другої примітки рукопису Ревуцького — про історичні паралелі, в копії Географ. Общ-ва нема, зате її маємо на третій копії, що знаходиться в архіві Житецького з поміткою: „записано (виправлено: записалъ) от кобзаря Андрея Шута въ м. Александровкѣ Сосницкаго у. П. К.“. Сей третій рукопис виразна копія з копії Ревуцького, в деяких місцях, навіть виправлена поверхи згідно з копією Ревуцького, хоч і розходиться з нею в трьох місцях, там де рукопис Ревуцького очевидно мав помилки. Текст акад. Перетца від ркп. Ревуцького ріжниться трохи більше, але поділ рядків у всіх трьох рукописах однаковий. Рукопис Ревуцького здається нам най-

[1] Порівн. № 23_2. **А**[1] ряд. 90.

ближчим до ориґіналу, бо в нім чимало помилок, що вказують на відпис з чернетки ще не відшліфованої до друку. Так в рядку 64 маємо тут „пущах“, що у всіх інших текстах виправлено як „кущах“, згідно з рядками 66, 67, 72. В рядку 80 „річка Ваша“ замість Висли, і найважніше — в ряд. 92 стягнено два рядки в один. Одначе могло бути і таке, що власне рядок 92 тексту Ревуцького згодом доповнено для закінчення періоду вставним реченням.

III. Максимович в примітці до варіянту **А** згадав про вимушений мир 16 вересня 1651 р. і про нарікання на Хмельницького та утечу людности. Та, мовляв, в сім положенню Україна пробувала не довго. В 1652 р. Хмельницький сам повстав знов на Поляків, а разом з тим почалися його зносини з Москвою про прийняття цілої Малоросії „подъ державу Русскую“.

Антонович і Драгоманов надрукували сю думу з дуже коротеньким коментарем про умови Білоцерківського миру — зменшення реєстру до 20.000 і окупацію Брацлавського і Чернігівського воєводства, та про поворот поміщиків і їх розправи з селянами. Коментар зазначає, що термін стацій у думі — чотири місяці — досить близький до правди бо більш менш стільки часу й минуло від окупації України до нового повстання.

Лисовський, як уже згадано, розглядав сю думу тільки разом з Орендами. Житецький ані Франко не досліджували її. Єрофеїв тільки зазначив, що „найближчим до первісного варіянту“ вважає варіянт **А** і **Б**, за Антоновичем і Драгомановим, а дальшим, треба розуміти — варіянт **Б** за „Записками“. В варіянті **Б** він відзначив згадку про Полонне, як змішування з думою про Оренди (Записки Н. Т. в К. VII с. 49).

Одиноку більшу замітку і аналіз думи завдячуємо М. Грушевському (Іст. України IX с. ч. 1, 422 і д.). На його гадку дума про Білоцерківщину стоїть у зв'язку з настроями, що витворились після Білоцерківського миру під впливом польських утисків на Україні. „Обурення населення, що переходило у ворожнечу до гетьмана, вимагало якихось заспокоюючих засобів — особливо в моменті, коли Хмельницький рішив розірвати з Польщею і потребував потягнути за собою маси.

Офіційні гетьманські кола й почали тоді толкувати цілу політику після Берестечка, як умисну хитрість проти Поляків, яких, мовляв, треба було задурити обіцянками поки буде змога повстати знов. Дума про Білоцерківщину в своїм первіснім вигляді доволі вірно відбивала се офіційне роз'яснення — так як воно могло бути дане — навіть таки через кобзарів, уже після того як рішено було, на великодній раді — почати наново війну з Поляками. Роз'яснилося, що польському війську за Білоцерківською згодою було дозволено стати на Україні, але під умовою, щоб воно не витягало великої стації. Воно ж не то що вимишляло велику стацію, але стало знущатися над козаками і їх родинами“. Автор переказує переговори з Хмельницьким у думі і його наказ не рухатися аж до Великодня, де на думку автора „в оповіданню відчувається прогалина — що се на Великодні Хмельницький міняє тактику: воно розуміється в теперішнім тексті, але не говориться так виразно, як повинно було бути в архетипі (думи)“. Сей архетип автор і відбудовує за допомогою обох варіянтів, і зазначує, що він творив „поетичний pendant“ до думи про Оренди ілюструючи думку, мовляв Хмельницький покликав змучений люд до повстання тепер так само як і в 1648 р.

Щодо заспіву думи то обидва варіянти здаються дослідникові тут попсованими, особливо згадку про Берестецький рік і чотири місяці він вважає за підрібку (очевидно записувача або видавця Максимовича). Але і саме запитання: чи добре Хмельницький учинив?—в очах дослідника пізніша зміна. Архетип, думає він, мусів починатися приблизно так: „Як наш гетьман Хмельницький, батько Зиновій Чигиринський, із Ляхами, мостивими панами у Білій Церкві замирив — він позволив („велів“ має те саме значення) Ляхам, мостивим панам по мужиках (тепер „по козаках, мужиках“, але правдоподібніше, що в прототипі були тільки мужики, а Ляхи своєвільно переступили сей дозвіл, і поставали і по козацьких хатах) стацією стояти — та не велів великої стації вимишляти“. Далі подано реконструований текст, що друкується у нас як варіянт *X* на свому місці нижче.

А. Объ Украинцахъ послѣ Бѣлоцерковскаго мира.

Ой чи добре панъ Хмельницькій починавъ,
Якъ изъ Берестецького року
Всѣхъ Ляхôвъ-панôвъ на Украйну на чотыри̂ мѣсяцû высылавъ,
И велѣвъ панамъ-Ляхамъ на Украйнѣ чотыри̂ мѣсяцû стояти,
А ни̂ козаку, ни̂ мужику жадной кривды починати.
Да ўже-жъ паны-Ляхи на Украйнѣ три мѣсяцû стояли;
Стало на четвертый мѣсяць повертати,
Стали паны-Ляхи способъ прибûрати;
Одъ козацькихъ, одъ мужицькихъ коморъ ключû одбûрати,
Надъ козацькимъ, надъ мужицькимъ добромъ господарами знахожатись.
То ўже де бѣдный козакъ розгадае пятакъ,
То нельзя по улицѣ пôйти, побуяти,
Що-бъ у корчмѣ пятакъ прогуляти.
То ўже-жъ одинъ козакъ, доброго клича и луччой руки, одинъ шостакъ роз-

гадавъ,
Да й той къ катовôй матери̂ у корчмѣ прогулявъ.
То ўже-жъ, Ляхъ мѣстомъ иде,
Якъ свиня ухомъ веде;
То Ляхъ до корчмы прихожае,
Якъ свиня ухо до корчмы прикладае;
А слухае Ляхъ, що козакъ про Ляхôвъ розмовляе.
То Ляхъ у корчму убѣгае, и козака за чубъ хватае.
То козакъ козацькій звычай знае:
То будто до Ляха медомъ и оковитою горѣлкою припивае,
А тутъ Ляха за чубъ хватае,
И скляницею межи очи̂ морскае,
И келепомъ по ребрамъ торкае.
Не луччебъ тобѣ Ляше, превражій сыну,
На Украи̂нѣ съ козацькою жôнкою спати,
А нêжъ въ корчму вхождати?
Да ўже-жъ на Украи̂нѣ не одна жôнка курку зготовала;
Тебе Ляха, кручого сына, на нôчъ чекала!—
То уже-жъ козаки и мужики
У недѣлю рано Богу помолившись, листы писали,
И въ листахъ добре докладали,
И до пана Хмельницького у Полонне посылали:

— Гей, пане Хмельницькій,
Отамане Чигиринскій,
Батьку козацькій!

Звели намъ пôдъ Москалей тêкати,
Або звели намъ зъ Ляхами великій бунтъ зрывати! —
То Хмельницькій листы читае,
До козакôвъ словами промовляе:
„Гей, стойте, дѣти,
Ладу ждѣте!
Не благословляю вамъ ни пôдъ Москаля тêкати,
Ни зъ Ляхами великого бунту зрывати“.
То ўже-жъ, Хмельницькій до козакôвъ прiѣзжае,
Словами промовляе:
„Гей, нуте, дѣти, по-три, по-чотыри зъ куренêвъ вставайте!
И до дрючкôвъ и до оглобель хватайте,
И Ляхôвъ-панôвъ, у нôчку у четвертеньку, такъ якъ кабанôвъ заганяйте!“
То ўже-жъ, изъ куренêвъ по-три, по-чотыри̂ вставали̂,
До дрючкôвъ и до оглобель хватали;
И Ляхôвъ-панôвъ, такъ якъ кабанôвъ, у нôчку у четвертеньку заганяли.
То ўже-жъ одинъ козакъ лугомъ бѣжить;
Коли дивиться на кущъ, ажъ кущъ дрôжить;
Коли дивиться у кущъ, ажъ у кущѣ Ляхъ якъ жлукто лежить.
То козакъ козацькій звычай знае, изъ коня вставае,
И Ляха за чубъ хватае, и келепомъ по ребрахъ торкае.
То Ляхъ до козака словами промовляе:
— Луччебъ, козурю, могли мои̂ очи̂ на потилицѣ стати,
Такъ-бы я могъ изъ-за рѣчки Вислы на Украи̂ну поглядати!

Максимович, Сборникъ 1849 г. с. 74

Б. Про Билоцерковщыну.[1])

Ой[2]) чы гараздъ, чы добре нашъ гетьманъ Хмельныцкый почынывъ[3])
Що зъ Ляхамы, изъ[4]) мостывыми панами,[5]) у Билій Церкви замырывъ?
Да великъ Ляхамъ
Мостывымъ панамъ
По козакахъ, по мужыкахъ станціею[6]) стояты,
Да не великъ великои станціи̂[7]) вымышляты.
То щежъ то Ляхы
Мостывыи̂ паны
По козаках и по мужыкахъ поставалы[8])
Да велыкую станцію[9]) вымышлялы,
Одъ их ключи поодбиралы,
Да сталы над и̂хъ домамы
Господарамы:
Хозяина на конюшню одсылае,
А самъ изъ його жоною на подушкахъ почывае.
То козакъ, альбо мужыкъ, изъ конюшни прохождае,[10])
У кватыру[11]) поглядае
Ажъ Ляхъ, мостывый панъ, и ще изъ[12]) його жоною на подушкахъ почывае[13]);
То вынъ одынъ осьмакъ у кармани мае,

---

[1]) Під тим же заголовком ся дума знаходиться: 1) в архіві Житецького написана подібним правописом, але без дашків над и (û); 2) в архіві Российского Географического Общества XXXI № 25 з власноручними примітками Метлинського—текст сей надрукував акад. В. Перетц в Етнографічному Віснику кн. 7 сс. 123—125. Текст ріжниться від нашого головно правописом — без твердих знаків (ъ). У Куліша Записки о Ю. Р. т. 1 с. 51 заголовок „Дума о Бѣлоцерковскомъ мирѣ и о войнѣ съ Поляками“. У Антоновича і Драгоманова т. II с. 110 без заголовку. [2]) Житецький, Перетц. Куліш, Антонович і Драгоманов — Ей (Эй). [3]) Куліш — учинив. [4]) Куліш — з. [5]) Ант. Драг. — сього слова бракує. [6]) Куліш — стацією. [7]) Куліш — стації. [8]) Перетц — постали. Куліш — стацією постали. [9]) Куліш — стацію. [10]) Куліш — прихождае. [11]) Куліш — кватирку. [12]) Житецький, Перетц — йще из; Куліш — ище з; Ант. і Драг. — іще із. [13]) Куліш — опочивае.

Пиде[14]) изъ тоскы да съ печали у кобакъ да й той прогуляе
То Ляхъ мостывый панъ одъ сна уставае
Юлыцею йде,
Казавъ бы, якъ свыня не скребена попереду ухомъ веде,
Ище слухае, — прослухае,
Чы не судыть його де козакъ, альбо мужыкъ;
У кабакъ ухождае,
То йому здаецця,
Що його козакъ медомъ шклянкою, а бо[15]) горилкы чаркою вытае
Ажъ його козакъ мезы[16]) очи шклянкою шмагае,
Ище стыха словамы промовляе:
„Эй Ляхы жъ вы Ляхы,
Мостывыѝ паны!
Хотяжъ вы одъ насъ ключи поодбиралы,
И сталы надъ нашымы домамы господарамы,—
Хотябъ вы на нашу кунпанію[17]) не нахождалы[18]).“
Тогда жъ то[19]) козакы сталы у раци якъ малыѝ диты,
Одъ своѝхъ рукъ лысты пысалы,
До гетьмана Хмельныцького посылалы,
А въ лыстахъ прыпысувалы[20]):
„Пане гетьману[21]) Хмельныцькый
Батьку Зыновъ нашъ Чыгырынській!
За що ты на насъ такый гнивъ положывъ,
На що ты на насъ такый ясыръ наславъ,
Ужежъ теперъ мы[22]) ни въ чо̂му воли не имиемъ:[23])
Ляхы, мостывыѝ паны, одъ насъ ключи поодбиралы,
И сталы надъ нашымы домамы господарамы;
Тогдажъ то[24]) Хмельныцькый лысты чытае
Стыха словамы промовляе:
— „Эй козакы, диты, друзы, небожата!
Погодите[25]) вы мало, трохы не багато:
Якъ одъ святои Покровы да до свитлого трыдневного[26]) Воскресенія,
Якъ дастъ Богъ що прыйде весна красна,
Буде наша вся голота рясна“.—
Тогда жъ[27]) то панъ Хмельныцькый добре дбавъ,
Козакивъ до схидъ[28]) сонця въ походъ выправлявъ,[29])
Истыха[30]) словамы промовлявъ.
— „Эй козакы, диты, друзы,
Прошу я васъ, добре дбайте,
На славну Украйну прыбувайте,
Ляхивъ, мостывыхъ панивъ, у пень рубайте,
Кровъ ѝхъ Ляхську[31]) у поли зъ жовтымъ пискомъ мишайте,
Виры своей[32]) хрыстыяньськой у поруго[33]) не подайте“.—
Тогда[34]) Ляхы, мостывыѝ паны, догадлыви бувалы,
Уси по пущахъ, по лисахъ[35]) повтикалы;
То козакъ и лисомъ бижыть,
А Лях за кущемъ и ле́жачы дрыжыть;[36])
То козакъ Ляха за кущемъ знахождае,
Ке̂лепомъ мызы[37]) очи[38]) наганяе,
И стыха словамы промовляе:
„Эй Ляхыжъ вы Ляхы,
Мостывыѝ паны!
Годи же[39]) вам по за кущамы валяцця[40]),
Пора до нашыхъ жинокъ на опочынокъ [41]) иты:
Уже наши жонкы[42]) и подушкы поперебывалы,
И[43]) васъ, Ляхивъ, мостывыхъ панивъ, ожыдалы!“
Тогди то Ляхы козакивъ риднымы братамы узывалы:
— „Эй козакы
Ридныѝ браты![44])
Колыбъ вы добре дбалы
Да нас за ричку Вашу[45]) хоть у одныхъ сорочкахъ пускалы!“
Оттогди то Ляхамъ Богъ погодывъ
На рицци Висли[46]) лидъ обломывъ;
Тогди козакы Ляхивъ рятовалы:
За п а т л ы[47]) хваталы,
Да ще й да́ле пидъ лидъ пидпыхалы,
И стыха словамы промовлялы:[48])
„Эй Ляхыжъ вы Ляхы,
Мостывыѝ паны!
Колысь наши диды, надъ сиею ричкою козаковалы,
Да въ сиеѝ рицци ска́рбы поховалы:
Якъ будете скарбы [49]) находы́ты,
То будемо зъ вамы за ридного брата жыты[50])!
Ступайте! тутъ вамъ дорога одна
До самого дна!“[51])
Тогди жъ то Хмельныцькый умеръ
А слава його не вмирае.[52])

Рукописна збірка Д. Ревуцького.

---

[14]) Куліш — пійде. [15]) Перетц, Куліш, Антонович і Драгоманов — або. [16]) Житецький — мыжы, поправлено на — мызы. Перетц — межцы (?); Куліш і Ант. і Драг. — межи. [17]) Перетц, Ант. і Драг. — кумпанію. [18]) Перетц — похождали. [19]) Перетц — тогди то; Куліш — тогді ж; А. Д. — тогді ж то. [20]) Куліш — прописували. [21]) Куліш — гетьмане. [22]) Куліш — ми тепер. [23]) Куліш — м[illegible]ем. [24]) Перетц, Ант. і Драг. — тогди ж то. [25]) Куліш — підождіте [26]) У Ант. і Др. — трехднев[illegible]юго. [27]) Перетц — тогди. Куліш і Ант. Драг. — як прим. 19. [28]) Куліш — сход. [29]) Куліш — випроважав. [30]) У всіх інших текстах крім Ревуцького — і стиха. [31]) Житецький, Перетц, Куліш, Антонович і Драгоманов — лядьску. [32]) Куліш — святої. [33]). Житецький, Куліш і А. Д. — поругу. [34]) Куліш і Ант. Драг. — тогді. [35]) Перетц і Ант. Драг. — по кущах, по лисах; Куліш — по лісахъ, по кущахъ. [36]) Перетц — дрожить. [37]) Перетц — мыз(ж)ы (sic); Куліш і Ант.-Драг. як прим. 16 [38]) Куліш — плечи. [39]) Перетц — не. [40]) Куліш — валятьця; Ант. Драг. — валяться. [41]) Куліш — опо[illegible]ивокъ. [42]) Куліш і Ант. Драг. — жінки. [43]) У Куліша — сього слова бракує. [44]) Куліш — братці. [45]) Житецький, Перетц і Ант. Драг. — Вислу; Куліш — Вислу річку. [46]) Куліш — Віслі річці. [47]) Слово в рукописі — підкреслено. [48]) У Ант. Драг. сього рядку — бракує. [49]) Ант. Драг. — скарб. [50]) Житецький і Перетц. — То будемо з вами пополам дилыты Тогди будемо з вами за рідного брата жыты. Так само і у Ант. Драг., у Куліша — Будемо з вами і т. д [51]) У Куліша тут текст — кінчиться. [52]) На рукописі Ревуцького і у Житецького — Примѣч. повѣсти объ Украйнѣ стр. 12. Лѣт. Самовидца 19 а 20 и др. Про Богуна 1651 Истор. Мал. Рос. Бантышъ-Каменскаго ч. 1 стр. 288 и др.

X.

Та що ж то Ляхи, мостиві пани?— (Б 7-8)
По козаках і по мужиках поставали, (Б 9)
Да великую стацію вимишляли: (Б 10)
Од їх ключі поодбирали (Б 11)
Да стали над їх домами господарями. (Б 12-13)
Хазяїна на конюшню одсилає, (Б 14)
А сам *з* його жоною на подушках почиває. (Б 15)
То козак альбо мужик із конюшні прихождає, (Б 16)
У кватиру поглядає: (Б 17)
Як Лях, мостивий пан іще *з* його жоною на подушках почиває. (Б 18)
То він оден осьмак у кармані має, (Б 19)
Піде з тоски та з печалі в кабак та й той прогуляє. (Б 20)
То Лях, мостивий пан од сна уставає, (Б 21)
Юлицею йде — (Б 22)
Казав би: як свиня нескребена попереду ухом веде (Б 23)
(як свиня ухо до корчми прикладає) (А 19)
І ще слухає — прослухає, (Б 24)
Чи не судить його де козак альбо мужик. (Б 25)
(А слухає Лях, що козак про Ляхів розмовляє, (А 20)
То Лях у корчму убігає,
Й козака за чуб хватає, — (А 21)
То козак козацький звичай знає: (А 22)
То будь то до Ляха медом і оковитою горілкою припиває, (А 23)
А тут Ляха за чуб хватає (А 24)
І скляницею межі очі морскає (А 25)
І келепом по *ребрах* торкає). (А 26)
Іще стиха словами промовляє: (Б 30)
Ей Ляхи ж ви Ляхи, мостиві пани! (Б 31-32)
Хотя ж ви од нас ключі поодбірали, (Б 33)
І стали над нашими домами господарями, — (Б 34)
Хотя б ви на нашу кумпанію не нахождали. (Б 35)
(Не лучче б тобі, Ляше, превражий сину (А 27)
На Україні з козацькою жінкою спати, (А 28)
Аніж в корчму вхожати? (А 29)
Да вже ж на Україні не одна жінка курку зготовала, (А 30)
Тебе, Ляха, кручого сина, на піч чекала). (А 31)
Тоді ж *стали козаки* у раді як малиї діти, (Б 36)
Од своїх рук листи писали, (Б 37)
До гетьмана Хмельницького посилали, (Б 38)
А в листах приписували: (Б 39)
„Пане гетьмане Хмельницький, (Б 40)
Батько Зінов наш чигиринський, (Б 41)
За що ти на нас такий гнів положив? (Б 42)
На що ти на нас такий ясир наслав? (Б 43)
Уже ж тепер ми ні в чому волі не *міем*: (Б 44)
Ляхи, *мостиві* пани, од нас ключі поодбірали (Б 45)
І стали над нашими домами господарями. (Б 46)
(Звели нам под *Москаля* тікати, (А 39)
Або вели нам з Ляхами великий бунт зривати! (А 40)
То Хмельницький листи читає, (А 41)
До козаків словами промовляє: (А 42)
„Гей, стійте, діти, ладу ждіте! (А 43-44)
Не благословляю вас ні під Москаля тікати, (А 45)
Ні з Ляхами великого бунту зривати“). (А 46)
Погодіте ви *трохи, мало*, не богато: (Б 50)
Як од святої Покрови до світлого трехдневного Воскресення, — (Б 51)
Як дасть бог, що вийде весна красна, (Б 52)
(Прогалина: як прийшов великдень, і сам Хмельницький проголосив мобілізацію М. Г.).
Тоді ж то п. Хмельницький добре дбав, (Б 54)
Козаків *на* схід сонця в похід виправляв (Б 55)
І стиха словами промовляв: (Б 56)
Ей, козаки, діти, друзі, (Б 57)
Прошу я вас: добре дбайте, (Б 58)
На славну Україну прибувайте, (Б 59)
Ляхів, мастивих панів, у пень рубайте, (Б 60)
Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішайте, (Б 61)
Віри *своєї християнської* у наругу не *давайте*. (Б 62)[1])
То вже ж Хмельницький до козаків приїжджає (А 47)
Словами промовляє:
„Гей, нуте, діти, по три, по чотири з куренів вставайте (А 48-49)
І до дрючків, до оглобель хватайте (А 50)
І ляхів-панів у нічку у четвертеньку так як кабанів заганяйте!“ (А 51)
То вже ж із куренів по три по чотири вставали, (А 52)
До дрючків і до оглобель хватали, (А 53)
І Ляхів-панів, так як кабанів, у нічку у четвертеньку заганяли. (А 54)
Тоді Ляхи, мостиві пани догадливі бували, (Б 63)
Усі по кущах, по лісах утікали. (Б 64)
То козак і лісом біжить, (Б 65)
А Лях за кущем і лежачи дріжить. (Б 66)
То козак Ляха за кущем знахождає, (Б 67)
Келепом межі очі наганяє (Б 68)
І стиха словами промовляє: (Б 69)
Ой Ляхи ж ви, Ляхи, мостивиї пани. (Б 70-71)
Годі[2]) вам по кущах валяться: (Б 72)
Пора до наших жінок на спочинок іти. (Б 73)
Уже наші жінки і подушки поперебивали (Б 74)
І вас, Ляхів, мостивих панів ожидали. (Б 75)
Тоді то Ляхи козаків рідними братами узивали: (Б 76)
„Ей козаки, рідні брати, коли б ви добре дбали (Б 77-79)
Да нас за річку Вислу хоть в одних сорочках пускали“. (Б 80)
Оттоді Ляхам Бог погодив: (Б 81)
На річці Висло лід обломив. (Б 82)
Тоді козаки Ляхів ратували, за патли хватали, (Б 83-84)
Да ще далі під лід підпихали: (Б 85)
„Ей, Ляхи ж ви, Ляхи, мостиві пани! (Б 87-8)
Колись наші діди над сією річкою козакували (Б 89)
Да в сієї річці скарби поховали, — (Б 90)
Як будете скарб находити, (Б 91)
То будемо з вами по-полам ділити, (Б 92)
Тоді будемо з вами за рідного брата жити. (Б 92)
Ступайте — тут вам дорога одна: (Б 93)
До самого дна. (Б 94)
(То вже один козак лугом біжить, (А 55)
Коли дивиться на кущ, аж кущ дрiжить. (А 56)
Коли дивиться у кущ, аж у кущі Лях, як жлукто лежить. (А 57)
То козак козацький звичай знає, (А 58)
З коня вставає, (А 58)
І Ляха за чуб хватає, (А 59)
І келепом по ребрах торкає. (А 59)
То Лях до козака словами промовляє: (А 60)
„Луче б, козурю, могли мої очі на потилиці стати, (А 61)
Так би я міг з-за річки Висли на Україні поглядати). (А 62)

М.Грушевський, Історія У.-Р. IX ч. 1 с. 423.

---

[1]) У Херсон. не воєнна мобілізація, а поклик до селянського повстання: потайного побивання жовнірів — тому „козаки“ тут не підходять. М. Г. [2]) В варіянті Б — годі ж.

26. ПРО ІВАНА БОГУНА.

З сеї, зрештою проблематичної думи маємо тільки уривок, що й подаємо тут з застереженнями як—

Варіянт **А** — Метлинський, Народныя южно-русскія пѣсни, 1854 с. 407; записав Куліш від кобзаря А. Шута, в Олександрівці Сосницького повіту, мабуть 1853 р.

II. Антонович і Драгоманов передрукували сей уривок без вагання; не зазначив щодо нього якихнебудь сумнівів і Єрофеїв. У М. Грушевського сей уривок „не викликає абсолютного довіря щодо його повної автентичности. Так як єсть, — думає дослідник — він „служить, очевидно, вступом до історії героїчної оборони Богуна у Винниці. Мотив посилання по поміч до Хмельницького — котрої Богун на час не дістав, може вказувати, що й тут був той мотив занедбання гетьманом західнього пограниччя в критичний момент, що в яскравішій формі виступає в піснях про Нечая. Чи була така паралельна дума тоді, чи пробували її скомпанувати з пісні про Нечая новішими часами, — голос за спеціялістами думотворчости“ (Історія У.-Р. т. IX ч. 1 с. 189).

Нема сумніву, що славна оборона Винниці і стратегічні хитрощі Богуна могли бути темою кобзарських співів. Що Шут міг знати сю думу нарівні з іншими думами про Хмельниччину, теж не являється неймовірним. Що він співав уривок надрукований у Метлинського і Куліш дійсно записав його, а не видумав, се теж, на нашу думку, зовсім певне. Рядки 5 і 8—11 цілком відповідають стилеві дум про Хмельниччину, а титулування Хмельницького „батьком Зинов чигиринським“ се звичайний епітет Шута, що він його прикладає гетьманові в думах про Молдавський похід, про Білоцерківщину і про смерть Хмельницького.

Але попередні рядки не всі такі типові — титул Богуна — „Іване Богуне Каленицький (замість Кальницький) обителю Комлицький“, себто обивателю Кальницький, не викликає сумнівів — порівн. се з титулом Хмельницького — „житель Чигиринський“. Перекручене слово і назва місця не має значення. Зате ніби трохи непевно, занадто точно описово звучать перші два рядки: „у Винниці на границі“ і рядок 7: „Сказав би—у тяжкій неволі“. Се „сказав би“ не типове — думи для своїх порівнянь звичайно мають урочистіші форми, хоч треба завважити, що Шут вжив сього „сказав би“ і в Білоцерківщині №, 25 вар. **Б** ряд. 23, але тут воно не належить до такого урочистого моменту як заспів „Богуна“. Кінець кінцем сей уривок складає таке враження, що Шут не з власної ініціятиви взявся згадувати сю думу, а зліпив сі кілька рядків після розпитів Куліша про Богуна. Зібрав з ходячих виразів і з якихось невиразних ремінісценцій, які може були навіть навіяні самими словами Куліша. Ім'я Богуна кобзар знав з думи про Барабаша, але чи знав ще щонебудь про нього, і чи те що знав походило з отсеї невідомої думи, чи з якихнебудь оповідань—цілком невідомо. Міг він знати колись і таку думу, або перекази про Богуна, міг піддатись і впливові самих оповідань Куліша. Поки ми не можемо категорично ствердити одної з сих можливостей, не вважаємо можливим відкидати думу про Богуна як фальсифікат, хоч і застерігаємо, що вона не цілком певна щодо своєї автентичности.

III. В збірці Метлинського дума про Богуна не має коментаря, тільки дату — 1651 р. Антонович же і Драгоманов датують подію описану в думі 1650 роком, але пояснюють звісними подіями 1651-го року коли після загибелі Нечая Потоцький пішов під Винницю, де замкнувся полковник Богун, укріпивши замок і манастир. Він оборонявся добре й між іншим заманив Поляків в ополонку покривши розбитий лід на Бозі соломою, хоч другим разом і сам мало не втопився там. Коли прийшла звістка про підмогу Хмельницького і почалося селянське повстання, Поляки втікли потративши обози, їх пограбували польські ж слуги. „Наш уривок—кінчають коментатори — дає видно початок думи про оборону Винниці. Винницький полк називався також Кальницьким. Слова „обителю Комлицький“, мабуть помилка замість „в обителі комлицькій“. Богун, як сказано, був укріпив манастир у Винниці, але чому сю „обитель“ назвав в пісні Комлицькою, ми сього не знаємо“.

Єрофеїв про Богуна зазначив тільки, що він наступник Нечая і що рядки 8—9 нашого уривка „взято з думи про Хмельницького і Барабаша“ (Записки Н. Т. в К. VII, с. 47).

Пояснення М. Грушевського подані вище, вираз „обителю Комлицький“ він пояснює як „обивателю“.

Про Ивана Богуна.

Як у Вылныци, на гряныци,
Над Бугом рикою,
Там стояв Иване Богу́не Калены́цькый,
Обы́телю Комлыцькый,
Из Ляхамы, из мостывымы панамы,
Чотыры недили в запори,
Казав бы, як у тяжкій, великій неволи.
Од своих рук лысты пысав,
До гетьмана Хмелныцького посылав:
„Пане гетьмане Хмелныцькый,
Батю Зынову Чыгырынськый!
Помочы-порятунку дай...“

Метлинський с. 407.

27. СМЕРТЬ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.

Оповідання про смерть Богдана Хмельницького і передачу його булави маємо тепер у двох текстах дум, за якими одначе криється кілька концепцій сеї події, можливо навіть кілька окремих дум з своїми редакціями і варіянтами. Не запускаючися в здогади і держучися сих двох текстів, що ми маємо, можемо відзначити в них три теми: вибір Ю. Хмельницького і смерть Б. Хмельницького, гетьманство Виговського і другий вибір Хмельниченка. Першу тему маємо як окрему цілість в виді запису від Шута, другі дві зазначені тільки фрагментарно разом з першою в цертелівському запису. Не беручи на себе ризиковної задачі розривати на частини сього запису, що був здобутий від кобзаря ніби як цілість, хоч і не закінчена, а випадкова,—подаємо сей матеріял за окремими рубриками як № 27[1] і № 27[2].

№ 27[1].

I. Варіянт **А** — Метлинський, Народныя южнорусскія пѣсни, 1854 с. 395. Текст записав Куліш від кобзаря Андрія Шута в Олександрівці Сосницького пов. може 1852 р.

II. Як і деякі інші думи Шута, сей текст починається такою ж фразою як і відповідний текст у Цертелева, що можливо була підказана Шутові Кулішем, але в дальшому він оповідає подію цілком по своєму. Тим часом як у Цертелева центр ваги на дискусії про кандидатів на булаву, у Шута більше місце займають приготовання до ради і потім похорон Хмельницького, про який співак Цертелева згадав тільки двома рядками. Ріжниться текст Шута і довгою, досить баламутною наукою старого гетьмана Юрасеві про те, коли йому вертатися до дому, щоб застати батька живим. Дальші події по смерті Хмельницького зазначено тільки натяком на скинення Юрася з гетьманства: мовляв поки козаки старую голову Хмельницького зачували, доти і Юрася за гетьмана почитали. Се щодо змісту. Щодо викладу, щодо поетичної обробки сих подій — тексти ріжняться ще більше. Шутів текст визначається, як і інші його тексти, перевагою думових стилістичних прикмет, більшою виспіваністю і уподобленістю іншим думам ніж текст Цертелева, і се дає Шутовому текстові власний виразний характер, подібно як се зазначено з приводу дум про похід на Молдаву. Особливо характеристичні з сього погляду: Промова Хмельницького до козаків, що нагадує відповідні рядки в заклику Филоненка в думі про Коновченка: „Чи нема між вами козака старинного, отамана курінного" і т. д. (рядки 43-52 порів. № 15 вар. **Д** ряд. 156).

Типова думова фраза про козацькі порядки (ряд. 51-52 порівн. № 21 вар. **Б** ряд. 23).

Хмельницький говорить про свого кандидата Виговського (в думі Луговського), як говорять думові лицарі про своїх джур (порівн. рядки 62-63 і Веремія Волошина та Хведора Безрідного вар. **Г** ряд. 28-30).

Так само традиційна відповідь Хмельницького щодо кандидатури його сина, що він, мовляв, ще малий — подібними словами в думі про Коновченка відмовляють від війни Івася, спочатку його мати, а потім полковник.

Сього ж Коновченка, так само як і Хведора Безрідного, нагадує і похорон Хмельницького — у Шута ряд. 108-114 — порівн. цілком ідентичні слова в Шутовім варіянті Коновченка № 15 вар. **Д** ряд. 264-269, також Хведір Безрідний вар. **А**. ряд. 71-74.

Та хоч текст Шута робить досить суцільне враження, все таки видно, що він заховався не зовсім добре; йому бракує якоїнебудь кінцевої формули і звичайної „слави".

Бо хоч закінчення його досить навіть ефектовне в своїй різкості, але мало імовірно щоб дума в своїм старшім вигляді не мала іншого кінця.

Так само мусила вона мати ще якийсь уступ про Тетерю між рядками 77-78. Тут повинна була бути характеристика Тетері, симетрично до характеристики Виговського.

III. Антонович і Драгоманов поставили сей текст на перше місце, можливо як повніший, цілїший щодо змісту і завважили до нього тільки те, що невідомо чого Юрась був над Ташликом, і невідомо що то за урочище Штомин двір (т. II в. 1 с. 126).

Навпаки Костомаров вважає Шутів текст за новіший—через його дуже вже „простонародный" тон. На думку Костомарова ся редакція з'явилася вже тоді, коли дума стала загально народнім

добром, себто вийшла з козацького кола. Костомаров зазначив особливо традиційний опис похорону— тими засобами, що вживалися в думах взагалі для опису смерти козака в степу (с. 852-4) Ист. Козачества.

Єрофеїв вважав згадку про Ташлик пізнішою вставкою, взагалі признавав Шутів текст (№ 27_1) за старший від Цертелівського (№ 27_2). Але найстаршим змістом думи йому здавалося тільки оповідання про смерть Б. Хмельницького. До нього „вже потім було додано епізод про передачу гетьманства Юркові, що було за декілька місяців до Богданової смерти“ (Записки Н. Т-ва в Києві кн. VII с. 51).

Ф. Колесса вважає думу про смерть Богдана і вибір Юрія Хмельницького досить одноцільною, хоч з історичного боку не вірною, бо мовляв Хмельниченка вибрано на гетьмана аж по смерті батька. (Укр. народні Думи, с. 37).

Думки про сю думу М. Грушевського див. нижче.

А. Про Хмельныцького Богдана смерть, та про Юруся Хмельныченка та Павла Тетеренка.

Эй зажурыться, захлопочеться Хмельницького старая голова,
Що пры йому-то не було[1]) ни сотныкив, ни полковныкив нема;
Тильки пробував пры йому Иван Луговськый,
Пысар військовый,
Козак лейстровый.
Тогди-то воны сталы у ради,
Як малыи диты;
Од своих рук лысты пысалы,
По городах, по полковых, по сотенных розсылалы,
А до козакив у лыстах прыпысували:
„Эй козакы, диты, друзы![2])
Прошу вас, добре дбайте;
Борошно зсыпайте,
До Загребелнои могылы прыбувайте,
Мене Хмельныцького к соби на пораду ожыдайте.“
Оттогди-ж то козакы добре дбалы;
Борошно зсыпалы,
До Загребелнои могылы прыбувалы;
Воскресеныя Хрыстового дожыдалы, —
Хмелныцького в вичы не выдалы;
Вознесеныя Хрыстового дожыдалы,
Хмельныцького в вичы не выдалы;
Духа-Тройци дожыдалы, —
Хмелныцького в вичы не выдалы;
Петра й Павла дожыдалы, —
Хмелныцького в вичы не выдалы;
Ильи Пророка дожыдалы, —
Хмелныцького в вичы не выдалы.
Тогди-ж то козакы сталы у ради,
Як малыи диты.
„Хвалывся нам гетьман Хмелныцькый,
Батю Зинов Богдану Чыгырынськый,
У городи Суботови
На Спаса Преображеные ярмалок заклыкаты...“
Тогди-ж то козакы добре дбалы,
До города Суботова прыбували,
Хмелныцького стричалы,
Штыхы у суходил стромлялы,
Шлыкы из себе скыдалы,
Хмелныцькому ныькый поклон послалы:
„Пане гетьмане Хмелныцькый,
Батю Зынов наш Чыгырынськый!
На-що ты нас потребуєш?“
Тогди-ж то Хмелныцькый стыха словами промовляє:
„Эй козакы, диты, друзы!
Прошу я вас, добре дбайте:
Соби гетьмана настановляйте.
Чы нема между вамы котрого козака старынного,
Отамана курінного?
Вже-ж я час од часу хорію,
Миждо вамы гетьмановаты не здолію;
То велю я вам междо собою козака на гетьманство обыраты,
Буде междо вамы гетьмановаты,
Вам козацьки порядкы даваты.“
Тогди-то козакы стыха словамы промовлялы:
„Пане гетьмане Хмелныцькый,
Батю Зынов наш Чыгырынськый!
Не можем мы самы миждо собою козакамы гетьмана обибраты,
А жолаем од вашои мылосты послыхаты.“
Оттогди-ж-то Хмелныцькый стыха словамы промовляє:
„Эй козакы, диты, друзы!
Прошу я вас, добре дбайте;
Есть у мене Иван Луговськый,
Который у мене дванадцять лит за джуру пробував,
Вси мои козацьки звычаи познав;
Буде междо вамы козакамы гетьмановаты,
Буде вам козацьки порядкы даваты“.
Тогди-то козакы стыха словамы промовлялы:
„Пане гетьмане Хмелныцькый,
Батю Зынов наш Чыгырынськый!
Не хочем мы Ивана Луговського:
Иван Луговськый блызько Ляхив, мостывых панив, жыве;

[1]) У Антоновича і Драгоманова — то не було пропущено. [2]) А. і Д. — друзі.

Буде з Ляхамы, мостывымы панамы, накладаты;
Буде нас козакив за не-вищо маты."
Тогди-то Хмелныцькый стыха, словамы промовляе:
„Эй козакы, дчты, друзы!
Колы вы не хочете Ивана Луговського,
Есть у мене Павел Тетеренко."
—Не хочем мы Павла Тетеренка.—
„Дак скажите, говорыть[3]), кого вы жолаете."
— Мы, кажуть, жолаем Евраха Хмелныченка.—
„Ще-ж, каже, мойму Евраху Хмелныченку
Тильки всього дванадцять лит от роду;
Ще вин возрастом мал, розумом не дійшлый."
—Будем, говорять, поплич його дванадцять парсон сажаты,
Будуть його добрымы диламы наущаты,
Буде междо намы козакамы гетьмановаты,
Нам порядкы даваты.—
Оттогди-то козакы добре дбалы;
Бунчук, булаву положылы,
Еврася Хмелныченька на гетьманство настановылы;
Тогди из разных пыщаль погрималы,
Хмелныченка гетьманом поздоровлялы.
Оттогди Хмелныцькый, як благословеные сынови здав,
Так и в дом одправывся,
И сказав йому:
„Гледы-ж, говорыть, сыну мій![4])
Як будеш немного Ташлыком рикою гуляты,
На бубны, на цуромкы выграваты,
Дак будеш отця жывого заставаты;
А як будеш много Ташлыком рикою гуляты,
На бубны, на цуромкы выграваты,
Дак не будеш отця жывого заставаты."
Тогди-ж-то Еврась, гетьман молодый,
Ташлыком рикою довго гуляв,
На бубны, на цуромкы выгравав,
Додому прыижджав,
И отця жывого не застав.
Тогди-то велив у Што́мыном двори,
На высокій гори,
Гроб копаты.
Тогди-ж-то козакы штыхамы суходил копалы,
Шлыкамы землю выно́сылы,
Хмелныцького похоронылы;
Из разных пыщаль подзвонылы,
По Хмелныцькому похорон счынылы.
Тогди-ж-то козакы, покы старую голову Хмелныцького зачували,
Поты и Еврася Хмелныченка за гетьмана почыталы;
А як не сталы старои головы Хмелныцького зачуваты
Не сталы и Еврася Хмелныченка за гетьмана почытаты:
„Эй, Еврасю Хмелныченку, гетьмане молодый!
Не подобало-б тоби над намы козакамы гетьмановаты;
А подобало-б тоби наши козацьки курени пидмитаты.

Метлинский с. 395.

№ 27^2.

Варіант А—Цертелевъ, Опытъ собранія старинныхъ Малороссійских пѣсней 1819 с. 44. Текст записав Цертелев мабуть на Миргородщині 1814 р.

II. Сей текст складається мабуть з трьох частин: Перша, до рядка 56, оповідає про вибір Хмельниченка і смерть Богдана Хмельницького, себто те саме про що говорить № 27_1 і творить певну цілість—се відчув був вже Срезневський, передруковуючи сей текст в Запорожской Старинѣ, ч. II с. 43.

Друга частина, від рядка 57 до 62, де у Цертелева зазначено пропуск. Вона видно оповідала про перше гетьманство Юрася і певно про його скинення, що було намічене в останніх рядках № 27_1.

Третя від рядка 63 до кінця, про скинення Виговського і друге гетьманство Юрася.

Здається, що первісно сі три частини належали до трьох окремих творів—перша до думи подібної до № 27_1, друга до думи про скинення Юрася з гетьманства, третя до думи про його реституцію. В своїй докладній аналізі думи подібний поділ дає і М. Грушевський. Він буде поданий нижче.

III. Цертелев до свого запису зробив кілька приміток про історичну долю Виговського та Юрка Хмельниченка і завважив, що в думі пропущено опис того, як Виговський скинув Юрка і як Хмельниченко потім знов зайняв місце Виговського, та які на те були причини.

Максимович до свого передруку додав ще пояснення до імен кандидатів на гетьмана: полковників—полтавського Пушкаря, миргородського Костиря (або Лісницького), Кропив'янського Филона Чи-

---

[3]) А. і Д. — говоріть. [4]) Думаємо, що рядки 78 — 95 проказані були звичайною мовою, а не віршами і не співом, отже кобзар тут мусів щось забути.

чая себто Джеджія або Джеджелія і київського Волочая або Адамовича. Для характеристики політики гетьмана Виговського навів пословицю, що мовляв ще й тоді (в 1840-х р.р.) існувала—„обманув як Луговський Москву“.

Антонович і Драгоманов спинилися над змістом думи досить довго, навели московські звістки про передсмертну раду Хмельницького і прийшли до висновку, що кобзарі змішали раду, що була за життя гетьмана—коли вибрано Юрка та призначено над ним опікуном Виговського, і другу раду по смерті Богдана. Імена кандидатів вони толкували так; „Антон Волочай київський—Антін Жданович полковник київський від смерти Кричевського, себто 1649 р., до смерти Хмельницького... Грицько Костир Миргородський—миргородський полковник, що виконував уряд генерального судді,—Григорій Лісницький, що був призначений опікуном Юрія Хмельницького“. Решта імен пояснено як у Максимовича.

Костомаров вважає, що обидві думи про смерть Хмельницького відповідають історичній правді, але з них № 27_1 обмежується ранішим моментом, а № 27_2, описуючи і раніші події, передає також пізніші. При тім ся дума заховала краще свій первісний козацький тон ніж текст Шута—в ній відчувається старша редакція. Зокрема при описі похорону, де Шут держиться думової традиції, текст Цертелева „поетичніший і правдивіший“ в своїм „неґативнім порівнюванні хмар і вітрів з козацьким жалем за померлим гетьманом“.

Єрофеїв держиться думки старших авторів і протилежно Костомарову вважає, що текст Цертелева новішого походження: се тільки „скорочення і забуття“ № 27_1. Дивно, що власне у Цертелева він відзначає „загальні місця“ з Озовських Братів і Олексія Поповича (як от „то козаки теє зачували, смутно себе мали“—відповідає описові смерти Хмельницького ряд. 53—54), а зовсім не згадує про традиційні місця Шутового тексту, яких там дуже багато.

Обидвома текстами і їх взаєминами найдокладніше займається М. Грушевський в IX т. Історії України-Руси, гл. XII с. 1367 і 1473. Оповівши про те як гетьманські кола інакше представляли вибір Юрася перед польським урядом і західне-европейськими силами, а інакше перед московським світом, автор спиняється на думі як на вислові тих інформацій що давалися власній **української суспільності**. Як і деякі інші думи про Хмельниччину, каже він, вона має виразні познаки офіціозного походження. „Але не кажучи вже про деякі сліди інтелігентської руки, чи впливу на тих текстах що маємо в них, виступають виразно і старі наверствування на прототипі, що мають пояснити зміни на гетьманстві — чому Юрась не став наступником батька на гетьманстві і булава фактично перейшла до Виговського, і як се так Юрась пізніше все таки настав на гетьманстві“.

Первісний зміст М. Грушевський реставрує так на підставі обидвох текстів: Хмельницький скликає раду і полковники приїздять до нього; се оповідає текст Цертелева в рядках 1—19 і текст Шута в рядках 1—42; вставку у Шута про відкладання ради, рядки 17 до 32 автор вважає пізнішим додатком. Далі йде промова Хмельницького—у Цертелева коротко, рядки 20—25, у Шута довше, ряд. 42—57, але на думку автора первісно і текст Цертелева мусів мати подібну промову також.

Щодо списку кандитатів М. Грушевський не висловлюється виразно, котрий він вважає за старший, завважує тільки, що характеристика Виговського (№ 27_1 ряд. 70—73), хоч конечно необхідна, „надихана пізнішою агітацією проти нього і належить мабуть до третьої верстви—тої редакції, що описувала реституцію Юрася“.

Закінчує автор першу редакцію однаково на кінці ради—№ 27_1 на рядку 91, № 27_2 на рядку 49.

Первісний текст з так наміченим змістом автор вважає „офіціозною інформаційною пєсою, реляцією пущеною в маси для відповідного її освідомлення, як наведені вище думи про похід на Волощину і очищення України від польського війська. Дивитись на наведену частину як на вступ до історії вибору Виговського або реституції Юрія я, каже М. Грушевський, не вважаю можливим, бо і структурою вона самостійна і очевидно творила самостійну цілість, на котру потім були наверствовані такі самі офіціозні „роз'яснення“ пізніших урядів: а) про те як Юрась утратив гетьманство переступивши батьківський тестамент—пєса інспірована урядом Виговського і б) про те як Юрася реституовано після скинення Виговського—інспірація його прихильників“ (с. 1373).

Щодо згадки про Ташлик то М. Грушевський думає, що тут є натяк на невдалу появу Юрася у війську, що погіршали його шанси на гетьманство. Військо, між іншим, стояло в тім часі і на Ташликах (с. 1473).

А. О смерти Богдана Хмельницкаго.

За журилася Хмельницкаго сидая
голова,
Що приєму[1]) ни сотниковъ ни
Полковниковъ нема,
Часъ приходить умираты,
Ни кому парады[2]) даты.
Поклыкне винъ на Ивана Луговскаго[3]),
Писаря войсковаго,
„Иванъ Луговскій,[3])
Писарь войсковый!
Скорише бижи
Да листы пиши,

[1]) Помилка—при ему. [2]) Очевидно помилка—поради. [3]) У Срезневського виправлено Луговський на Виговський.

Щобъ Сотныки,[4] Полковныки до мене прибувалы,
Хоть мало параду[2] давалы“
То Иванъ Луговскій,[3]
Писарь войсковый,
Листы писавъ
До всихъ разсылавъ,
То сотныки, Полковныки, якъ ихъ прочиталы
Усе покидалы,
До Гетьмана[5] Хмельницкаго скорій прибувалы.
То Гетьманъ добре ихъ принимае
Словами промовляе:
„Панове, молодцы! Добре вы дбайте
Соби Гетьмана наставляйте,
Бо я старъ, болію,
Бильше Гетьманомъ нездолію!..
Колы хочете, Панове! Антона волочая Кіевскаго
Альбо Грицька Костыря Миргородскаго,
Аль бо[6] Филона Чичая Кропивьянскаго,
Альбо[6] Мартына Пушкаря Полтавскаго“.
То Козаки тее зачували,
Смутно соби[7] малы,
Тяжко вздыхали:
Словами промовлялы:
Не треба намъ Антона Волочая Кіевскаго,
Ни Грицька Костыря Миргородскаго,
Ни Филона Чичая Кропивьянскаго,
Ни Мартына Пушкаря Полтавскаго;
А хочемъ мы сына твого Юруся молодаго
Козака Лейстрового—
„Винъ Панове молодци! Молодой розумъ мае,
Звычаевъ Козацькихъ незнае“
Будемъ мы старыхъ людей биля его держаты,
Будуть воны его научаты,
Будемъ его добре поважаты,
Тобе[8] Батька[9] Гетьмана! Воспоминаты!..
То Хмельницькій тее зачувавъ,
Великую радость соби мавъ,
Слезы проливавъ,
Сидою головою поклонъ отдававъ,[10]
Скоро писля того щей гирше Хмельницкій знемогав,
О прощенье[11] зо всими прымавъ,
Молосердому[12] Богу душу отдававъ.
То Нечорни[13] Хмары ясне сонце заступали,
Не буйныи витри въ темномъ лузѣ бушовалы,
Козаки Хмельницкаго ховалы,
Батька свого оплакалы;[14]
А молодый Юрусь пидъ Билою Церквою гуляе
О смерти отцовскій незнае,
Скоро Лейтары до его прибувалы
Листы подавалы,
То Хмельныченко листы якъ прочитавъ,
Свита Божого не взвыдавъ!

. . . .
. . . .
. . . .

То не багато Луговскій Гетьмановавъ,
Повтора года булаву доржавъ.[15]
Скоро сотныки, Полковныки, прибувалы,
Юруся Хмельниченка Гетьманомъ поставлялы,
„Дай же Боже! Козаки промовлялы:
За Гетьмана молодого
Житы якъ за старого,
Хлиба соли его вживаты,
Городы Турецки плендроваты,
Славы Лыцарства Козацькому війску доставаты!

Цертелев, Опыт с. 44.

---

[4] У Срезнев.—Сотники й... [5] У Срезнев. се слово пропущено. [6] Очевидно помилка—альбо. [7] Срезнев.—себе. [8] Замість—тебе. [9] У Срезн.—батька нашого. [10] У Срезн. рядок 48 і 49 переставлен. [11] Замість—опрощенье, порівн. т I с. 64. [12] Заміцсь—милосердому. [13] замисть—на [14] Передрук Срезневського тут кінчиться. [15] Замість—дежав.

ДУМИ ПОБУТОВІ.

Ми спинилися на такім заголовку для сеї своєрідної групи дум, бо він здався нам досить невтральним і одночасно цілком відповідним до змісту сих творів, які лекше означити неґативно як не-історичні, не-лицарські, ніж характеризувати позитивно.

Найчастіше їх називають родинно-моралістичними, але ся назва мало підходить до них, бо вона занадто конкретна, а разом з тим не точна. Адже родинне питання виринає так само в цілій низці інших дум: в невільницьких, військових, і найвиразніше виступає власне в думах, де описуються конфлікти між родинними вимогами і становими військовими ідеалами, як ось в думі про Самарських братів, про Коновченка і т. д. Родинні моменти там навіть так сильно підкреслені —хоча се підкреслення властиво й неґативне—що більшість старих дослідників категорично заявляла, мовляв в усіх думах (окрім хиба дум про Хмельниччину) домінує родинна мораль як основний зміст і головний стимул думової творчости. Так виразно говорив О. Міллер, зазначаючи, що родинний момент виступає навіть в військових думах, а в тих думах, де помітні риси воєнного здобичництва, разом з тим пробивається туга за родинним життям і неохота до військового ремесла [1]). Так що на його думку дума про Коновченка остерігає тільки від непослуху матері, дума про Соколів є прикладом чеснот у птахів і тільки засоромлює людей ставлячи їх „в пример и улику людям", в думі про Безрідного військовий похорон має тільки замінити собою родину, підкреслити її відсутність і т. д. Житецький теж вважав за домінуючу ідею дум—релігійну пошану до матері, що репрезентує собою сім'ю: на сій родинній канві співак дум будує цілу драму козацького життя [2]). При таких поглядах на думи називати „родинними" якунебудь окрему групу їх було б не раціонально—се дійсно термін занадто невиразний, при всій своїй конкретності. Родинні мотиви є, справді, в ріжних думах—думи ж тут зібрані відріжняються від інших не самими мотивами, а тою обстановою в якій сі мотиви розвиваються і яка ріжнить їх від інших дум.

Коли в інших думах сюжет розвивається в якімсь виразнім психологічнім або матеріяльнім середовищі: то в незвичайній обстанові неволі і викликаних нею болючих почувань, то в напруженій атмосфері боротьби з зовнішнім природнім оточенням, що звичайно тяжить над героями дум через безпомічність самітности, як в думах про степ, то нарешті в атмосфері утвореній з певних суспільних взаємин, суспільних настроїв і практик, як атмосфера козацького етикета і станової моралі в лицарських думах, або момент коментування чи опису політичних подій в думах про Хмельниччину—то побутові думи визначаються також певним середовищем, яке по контрасту з військово-козацьким можна би назвати—посполитим.

„Думи посполиті" була б відповідна назва для сеї групи „козацьких пісень", як називає думи кобзарство, в якій не говориться про побут козацтва, а виступає цілком цивільне населення, або принаймні обставини життя не зв'язані з військовим станом і не пропущені через призму його світогляду. Але і ся назва не була б абсолютно точна, викликаючи нові непорозуміння, тому й беремо невтральну назву—побутові.

Розуміється, всі розглянені тут проблеми—розладу в сім'ї (Прощання), непослуху дітей (Вдова), матеріяльне зубожіння, що веде за собою знищення родини і розбрід по світі її членів (Сестра і Брат), недібрана дружина (Сон, Козацьке життя)—всі могли виникати і в козацьких родинах. Але сі проблеми не зв'язані спеціяльно з козацьким станом, а обстанова в якій відограються сі пригоди, селянська чи мало-міщанська, не має козацьких рис. Може хіба окрім одного „Козацького життя", але ся дума могла б називатися і „Рекрутське життя", і „Чумацьке" і просто могла б описувати життя мандрівного ремісника або зарібника. А освітлення в якому представлено гаразди сеї невпорядкованої родини говорять скорше про погляд критикуючих сторонніх, ніж про думки своїх же товаришів, козаків.

Правда і у думі про Виїзд юнак, що виїздить з дому, називається звичайно козаком і сестри мають чекати його з війни із Запоріжжя. Але коли він і козак, то се козак будучий, що доперва їде пробувати щастя у війську, а його неохота показує, що ся військова перспектива йому й не знайома і не люба. Сей козак ще держиться за своє цивільне оточення і дума дивиться на нього

[1]) О. Миллеръ, Малороссійскія Народныя думы и кобзарь Остапъ Вересай, „Древняя и новая Россія" 1875 № 4 с. 354.

[2]) П. Житецький, Мысли с. 25.

так сказати цивільним оком. Таким чином обстанова сеї думи, в якій цивільна, очевидно селянська родина виділяє з себе будучого члена козацького стану, тільки виявляє тісний зв'язок посполитого люду з козацтвом, але ніяк не дає прав назвати думу про Виїзд—козацькою.

Дума про Сестру і Брата також може натякати на розлуку через війну або службу в війську, але вона не говорить сього скільки небудь виразно а навпаки весь час обертається коло образів мирного сільського або містечкового побуту.

Трагедія Вдови може відогратися в будь-якім стані. Але з погляду думового епосу се цікаво, що в сій думі непокірні діти знущаються з своєї матері не через воєвниче молодецтво як Коновченко або Олексій Попович чи Самарські брати, а керуються зовсім іншими стремліннями. Навпаки, ідеали вдовиченків дуже мирні: молоде родинне щастя, товариські розваги, навіть право вільно орудувати своїм майном. Все се якраз ті перспективи, з якими не погоджується і від яких тікає інший непокірний син, Коновченко; їх ідеали—виразна протилежність того „лицарства", якого він шукає.

Але ся протилежність властиво тільки літературна і цілком не слід уявляти собі, що сі «посполиті думи» обслуговували тільки цивільну масу, тимчасом як козацтво слухало тільки „свій репертуар". Тим менше можна думати, що кожний з сих жанрів виконувався окремою категорією кобзарів. Виразного поділу очевидно не було, але були окремі течії що обслуговували ріжні потреби сього складного організму, яким було старе українське суспільство за козаччини і по ній, його ріжні верстви і прошарки.

Дуже розповсюджений погляд, що кобзарство з козацькими думами згодом уступило перед лірництвом з моралістичним репертуаром, і тоді станові козацькі мотиви покрилися родинно-моральними. Не будемо ще раз спинятися над фіктивністю такого поділу літературних творів за струментом, що їм супроводить (може найкращий кобзар другої половини XIX ст. Холодний культивує тільки релігійно-моралістичній репертуар, псальми і отсі „родинно-моралістичні" думи, тимчасом як лірник Кононенко співає про Олексія Поповича, про Коновченка і про Озівських братів, лірники Чекан і Скубій про Марусю Богуславку і т. д.).

Але незалежно від струменту думка про заміну воєнних історичних дум сімейно-моралістичними чи посполитими помилкова.

Можна стверджувати, що вийшли з ужитку думи прив'язані до певних історичних подій або осіб таких, що призабулися і стали нецікаві для нащадків; так вийшли з обігу думи про Хмельниччину, деякі лицарські нумери, що описували дрібні епізоди або спеціяльні питання козацького життя як Сірченки, Матяш, Волошин, Безрідний, Кішка, Голота. Але так само зникли й деякі „родинні" думи як от Сон і Поворот сина. Натомість найживучіша і найпопулярніша—група дум мішаного складу: Коновченко, Вдова, Озовські брати, Олексій Попович. Се думи, що продержалися в ужитку найдовше і очевидно слухали їх в масі останнім часом найохітніше. Всі вони були записані на початку минулого століття і майже всіх їх можна й тепер записати ще від кобзарів чи лірників. Але чим властиво ріжняться сі думи від інших? Не самим моралістичним змістом. Моралізація є і в Отамані Матяшу і в Самарських братах, що відомі всього з 5-ьох записів, і в думі про Бурю, що була цілком льокальним нумером, і в Соколі, що в XIX в. був мабуть відомий всього 5-ом або 6-ом співакам. З другої сторони дума про Озовських братів хоч і оспівує вищу справедливість долі чи провидіння, зовсім вільна від простолінійної моралізації таких дум як Вдова і деякі варіянти Олексія Поповича.

Але всі сі найпопулярніші думи мають щось спільне, що ріжнить їх від інших дум, та пояснює їх успіх і загибіль других—се особливо багатий сюжет, довга фабула з драматичними епізодами, що дають привід для стилістичних ампліфікацій співакам і напружують увагу слухачів. Такого цікавого сюжету не мають ніякі інші думи з нам відомих, за винятком хіба Івана Богуславця, Самійла Кішки і Андибера. Але Кішка занадто спеціяльний твір, вповні зрозумілий тільки на тлі козацьких відносин або морського ремесла, і такому творові не завжди буває легко знайти авдиторію. Що зіпсувало кар'єру Іванові Богуславцеві, нам не зовсім ясно, поза одною очевидною причиною—в'ялістю з якою оповіджено його історію в думі. Можливо що й його новелістичний характер виявився невідповідним для думової форми. Андибер—цікавий як казка, мусів би мати і мав певне успіх, правда, він відомий нам в малій скількості записів, але та обставина, що він консервувався в сосницькій школі з покоління в покоління від Шута, що вчився в кінці XVIII або в початку XIX ст., аж по сучасність показує, що було кому слухати сю думу. Те що її немає в старих збірниках може пояснюється ніяковістю кобзарів паплюжити „дуків" перед надто „благородними" записувачами.

Невдача ж в боротьбі за існування решти дум, яку ми тут не переглядаємо, пояснюється не браком моралі, не історичністю, а власне браком сього оповідального змісту. Такі невільницькі плачі, Самарські брати, Кодима, Голота, Прощання. Вони мало оповідають, а тільки розвивають певні настрої, сумні або веселі, і хоч можуть захоплювати публіку міцніше ніж опис подій, зате легше й тратять силу над нею, особливо коли ліквідуються обставини, що ті настрої викликали (як от можливість полону на сході і з нею невільничий цикл, замирення степів і з ним думи про горе в степу).

Таким чином процес в середині кобзарського епосу не був заміною „історичних" дум „моралістичними", а занпканням менш змістовного, ліричнаго, перед багатшим на сюжет і через те цікавішим.

Кобзар П. Гащенко кінця XIX в. з Харківщини.
Малюнок О. Сластьона 1904 р., в Ком. Істор. Пісенности ВУАН.

Одинокий виїмок, що ми бачимо в сім правилі, се Сестра і Брат, дума цілком лірична, але при тім досить популярна: коли ми маємо Коновченка від 40 співаків, Вдову від 33, Озовських братів від 28, Олексія Поповича від 19, то Сестру і Брата маємо від 14-х. Як кажуть помічення записувачів, ся популярність пояснюється головно успіхом у жіночої авдиторії, що слухає її охоче, так само як і думу про Вдову. Але чи значить се, що жінки прийшли на зміну слухачам чоловікам, які раніше слухали інакших дум? Розуміється ні—відійшов слухач козацького репертуару, бо його не стало, але залишився посполитий слухач, що існував і раніше, що можливо слухав колись і лицарських пісень, а тепер залишив собі „найцікавіше“ з усього що колись чув—думи найближчі до життя, як Вдова, Сестра і Брат, почасти Виїзд—він траплявся часто записувачам середини XIX с., і такі захоплюючі оповідання як Озовські брати і Коновченко.

Не вважаючи, що побутові думи прийшли на зміну козацьких, історичних і лицарських дум, ми також не думаємо, що вони молодші від сих, або ліпше заховалися ніж вони. Розуміється, посполит думи колись також були численніші, ніж ми бачимо їх тепер, і разом з тим—думаємо— вони охоплювали ще більше життєвих питань, певно зачіпали чимало й зовсім буденних проблем, що надавали сим думам і більш виразних побутових рис: більше деталів посполитого побуту. В пародії зі збірки Кондрацького маємо натяки на такий матеріял за старих козацьких часів. Сі натяки не достатні, щоб судити про той матеріял, але вони дають зайву вказівку на те, що в часах свого розквіту кобзарське мистецтво мало на увазі не самі військові станові козацькі інтереси і військову авдиторію, але мало і окрему побутово-посполиту галузь.

---

28. ДУМА ПРО КОЗАЦЬКЕ ЖИТТЯ.

Ся дума була записана 4 рази за досить недовгий час (30—40 літ). Своїм змістом вона не прив'язана до ніякого історичного моменту і вік її не певний. Але ріжниця в інтерпретації ідеї думи в ріжних варіянтах показує, що дума ся в кожнім разі не нова; се потверджують і натяки на неї, що маємо в текстах Кондрацького з кінця XVII в. Певне і те, що всі ті варіянти сеї думи, які ми маємо, не передають вповні характеру первотвору: занадто вони розбіжні для сього.

I. Варіянт **А**.—Куліш, Записки о Ю. Р. т. I. 1856, с. 215. Текст записав Ніговський від Р и г о р е н к а (що знав сю думу від якогось Запорожця) на Харківщині мабуть 1855 р. (див. Думу про Хвеська Андибера № 19 вар. **В**).

Варіянт **Б**—Труды экспедиции в юго-западный край т. V. 1874, с. 934. Запис Костомарова з Харківщини, не звісно від кого і коли зроблений.

Варіянт **В**—Записав Є. В. Судовщиков, мабуть від кобзаря Хведора Алексеєва К р а ч к о в с ь к о г о в Яготині 1850—51 р.р [1]). Копія з запису рукою М. Драгоманова заховалося в його архіві під заголовком: Нові варіянти кобзарських співів. Передав з замітками Драгоманов [2]). Тепер знаходиться в комісії Історич. пісенн. ВУАН.

Варіянт **Г**—Горленко, Кобзари и Лирники. Кіевская Старина 1884 кн.—XII с. 640. Текст записав від лірника Федора Б а ш і в с. Тамарівці, Пирятинського пов.; дати запису нема. Баша научився думи від свого майстра Лантуха.

II. Варіянти ріжняться головно довжиною—через те багатьох епізодів в коротших варіянтах бракує. Але є і глибші ріжниці. Поперше варіянт **А**, хоч довший, не має сцени прощання, такої яка описана в вар. **Г**, ряд. 5—11. Друге, коротші варіянти **Б**, **В** і **Г** мають між собою деякі спільні риси, що разом з тим ріжнять їх від вар. **А**. Се позволяє сказати, що ми маємо тут окрему редакцію думи. Варіянти **Г** і **Б** мають теж ту замітну прикмету, що закінчуються славою козакові чи козацтву взагалі (вар. **Г**, 52—61), яка раптом міняє тон цілої думи. Бо коли ми з вар. **А** набрались справді переконання, що козак собі шкоду шкодив, дійшовши до останнього понурого образу козацької бідности—наче вийнятого з якоїсь проповіді проти пиятства,—то кінцевий акорд варіянтів **Б** і **Г** [3]) робить зовсім несподіване враження. Після нього ціла трагікомічна дума виглядає як веселий жарт приправлений потрібною скількістю гіркого, щоб приємно вразити і досить огрубілий вояцький смак. Ся кінцева слава в вар. **Б** і **Г** приходить після тактовної відповіді козачки, що й так ратує козачу честь навіть без додатку слави, і один по другому сі два моменти, відповідь і слава, особливо зміцняють се враження бравури, що відчувається в редакції **Б**—**Г**. Тимчасом Варіянт **А** вибрав з трагі-комічного анекдоту власне трагічну ноту і дав їй волю в останнім уступі, що виглядає майже як окремий додаток до думи—в пісні про корчму ряд. 87—101 варіянту **А**. Ми справді могли б вважати сі рядки додатком, взятим з іншої незвісної думи про корчму-княгиню, під впливом якої і вар. **А** набрав більш поетичного освітлення,—могли-б се зробити на тій підставі, що в вар. **Б**, **В** і **Г** нема і сліду сеї пісні про корчму. Правда, сказано, що сі варіянти коротші від **А** і тому їм бракує багато подробиць взагалі, але коли приглянутись до них, то можна переконатися, що бракує справді тільки подробиць, і всі головні епізоди хоч в натяках, а зазначені в коротших варіянтах, тимчасом на промову в корчмі натяку нема ні в **Б** і **В** ні в довшім **Г**.

В вар. **А** головні епізоди такі: 1) виїзд козака ряд. 1—2; 2) прокльон жінки 3—10; 3) подорож казака 11—28; 4) поведінка жінки дома і приготовлення до повороту 29—39; 5) поворот 40—50; 6) засоби щоб вдоволити чоловіка—новий борщ 51—60; 7) поговір жінок і відповідь козачки 61—84; 8) кінець—пісня про корчму. Всі моменти, окрім тільки кінцевого—восьмого можна зазначити в варіянтах **Б**, **В** і **Г**, а саме: 1) в варіянті **Г** довший—ряд. 1—13, в **В** ряд. 1—8, в **Б** загальніш 6—7; 2) у вар. **Г** ряд. 14—17, в **Б** зазначено рядком 9, в **В** не згадано; 3) у **Г** ряд. 18—22, в **Б** і **В** нема.—беручи на увагу лаконічність сих варіянтів треба признати, що се було б зайве повторення; 4) в вар. **Г** 22—30, в вар. **В** 8—11, в вар. **Б** 8; 5) в вар. **Г** 31—40, в вар. **Б** 10—14, в **В** 23—32; 6) нема ні в **В**, ні в **Г**, ні

---

[1]) Порівн. т 1 с. 89.

[2]) Під тим заголовком Др. друкував дещо в „Житті і Слові". Порівн. „Первісне Громадянство" 1929 вип. 2 с. 26.

[3]) Пор. з кінцем вар. думи про Голоту.

в Б; 7) вар. Г ряд. 45—52, вар. Б 18—23, вар. **В** 33—39. Варіянт **В**, як сказано уривок і тому йому бракує прокльонів жінки і опису подорожі козака, не має він і кінця ані згадки про корчму-княгиню.

Як видно з сього, брак вставки про корчму має припадковий характер.

Але саме порівняння варіянтів ще не дає права твердити, що вставка про корчму взята з іншої думи; вона може бути ділом самого Ригоренка, що міг вставити її під впливом власного упередження до корчми і до пиятцтва. Ми маємо право здогадуватись, що Ригоренко й справді вповні оцінював те шкідливе значіння, яке має корчма в життю села—чи був би се власний сумний досвід чи тільки знання людей; в вар. **В** думи про Андибера ми вже мали натяки на його осуд пиятцтва (порівн. ряд. 167—8 його варіянту).

Коли ж ми приходимо до висновку, що закінчення про корчму явище припадкове—то тим самим робимо висновок, що старший тип думи се власне той бадьорий жарт, що закінчується славою козацтву.

Горленко вважає свій запис вар. **Г** модернізованим: „мовляв є в нім нахил приділити сатиру від старої козацької кляси вояків до пізнішого поняття стану"; поворот з Дону „до дому" теж, мовляв навіяний новим. Але Горленко вважає, що власне сей варіянт **Г** потверджує значіння думи, як сатиричного жарту, а не образу упадку козаччини.

Ми можемо до того додати, що згадка про Дін видно цілком випадкова, бо вар. **В**, що дуже близько стоїть до Горленкового, замість „з Дону," має: „з війська". Сей варіянт, як сказано, уривок; крім того, що вже рукопис Судовщикова був пошкоджений (див. примітку 1 до варіянту **В** і рядки 1—3, 7—15, 22) і копія Драгоманова теж потерпіла нещастя (див. примітки до тексту 12, 17, 22, 23), видно й сам кобзар, що співав сю думу, знав її дуже слабо. Незвичайна подібність деяких рядків сього уривку до варіянту **Г**, впевняє нас, що між сими варіянтами мусив бути дуже близький зв'язок—порівняймо хочби вар. **В** ряд. 4—6 і вар. **Г** ряд. 4—6; вар. **В** ряд. 17—21 і вар. **Г** ряд. 23—26; вар. **В** ряд. 29—32 і вар. **Г** ряд. 35—40; вар. **В** ряд. 33—40 і вар. **Г** ряд. 45—52. Але разом з тим є дуже великі розходження, які показують, що се не копії одного запису, ані навіть не записи від одного співака. Співак Судовщикова забув думу—так він очевидно двічі повторив опис поведення солом'яної вдови, ряд. 9—16 і 17—20 у Баші поданий докладніше. Пропустив також чоловікове побивання неохайної жінки після повороту, і тому в вар. **В** недоречі війшли завваження „жінок" про „синило" і „викупання" козака „з сорому". Співак тут видно заплутався цілком, бо не скінчив тексту, а перейшов на якусь пародію в стилю „Козака Михія".

Близькість варіянтів **В** і **Г** цілком пояснюється їх територіяльним сусідством. Вар. **В** певно записаний від пирятинського кобзаря Хв. Крачковського, від якого записував Судовщиков (порівн. т. I № 10, вар. **Е**), а вар. **Г** від лірника Баші в тім же повіті.

Тимчасом варіянти **А** і **Б** обидва харківські.

III. Куліш друкуючи думу про козацьке життя (вар. **А**) не робив здогадів щодо часу, коли вона була зложена. Він тільки спиняється над питанням, з яких кіл вона вийшла. Ригоренко навчився думи від Запорожця, то що ж вона, питає Куліш—„твір гетьманського козака перенесений на Запорожжя, чи погляди запорожця на життя козака-гетьманця?... Запорожжя так сильно централізувалось само в собі, що не могло присвоїти собі пісні, що виражала чужий йому погляд на речі. Але коли се дума запорізька, то чому ж описується в ній не те життя, що оточувало братчиків? Щоб вияснити се питання, треба вчитатися в думу. Перші два вірші „Не один козак"... виражають запізнене каяття самітнього „сіромахи", що опинився без жінки, без дому і без ніякого майна (окрім хиба бандури подорожньої та люльки-бурунки) серед таких самих бідних розбишак. Се зітхання мимо волі за минулим щасливим життям, а разом з тим вихідна точка речитативу (думи). Вимовивши перед слухачами таку думку з може необережною щирістю, він продовжує розвивати її ховаючи під смішним образом гірку правду. Се—історія юнака, який з цілим запалом першого кохання віддався молодій жінці, але в котрім потім збудилась пристрасть до козакування". Куліш уявляє собі, як козак кидає дім, як без нього нидіє господарство, ледащіє жінка, як сам він втікає від нього і від неї до корчми, як з гірким сарказмом висміває свої злидні і своє горе. А куди йому дітись, коли він все пропʼє—розуміється знов на Запорожжя. „Козак назавсіди покидає жінку і рве зв'язки з громадянством, якого був нездатним членом. Звільняється від всіх обов'язків, що тяжіли на ньому на Україні; він міг би бути спокійним і веселим як дитина, але таємний хробак гризе його серце і він ніби хвалячись своїм молодецтвом, сповідається з свого негідного життя. Таке на мій погляд походження і значення сеї дорогоцінної думи" закінчує Куліш (I с. 222—3). Останні слова зовсім виразно показують, що Куліш не надавав свому коментарові наукового значення, а подавав його читачеві просто як власну художню інтерпретацію готового і дещо загадкового художнього образу. Але ся інтерпретація Куліша так зв'язалася з думою, що інакше її розуміти і не пробувано. Кулішевий коментар переказує Лисовський, тільки кладе натиск на те, що дума розвиває гадку, як дорого коштує вояцька слава. (Опытъ с. 28).

Горленко („Кобзари и лирники"), як згадано, не погодився з поглядами Куліша; на його думку се сатира на деякі неправильності козацького побуту, але не типовий образ козаччини часів упадку.

Вийшла ся дума не з козацького осередку, але з посполитих кругів, і в ній, думає Горленко, виявляється заздрість „осілого хлопа“ до щасливого „леєстровика“. До того ж, підкреслює він, головні докори падають на жінку, а не на козака, але і тут мусить бути перебільшення, як і у всякій сатирі... „В іронії сеї думи можна бачити тільки відбитку боротьби поглядів і громадських суперечок, без яких не обходиться ніяке життя“.

Житецький в „Мыслях“ робить виразнішу спробу означити час, коли зложилася дума про козацьке життя, а саме ставлячи її обік з думою про Андибера, відносить її до часів Хмельниччини (див. його думки про Андибера у вступі до сеї думи вище). Він пізнає в думі того ж співця, що в думах про славні дні козацтва, тільки тепер, мовляв, він перестроїв струни своєї кобзи на тон близький до розпуки... Не зовсім зрозуміло чого в сій розпуці Житецький бачить сум за упадком козаччини взагалі,—адже дума торкається тільки одної сторони козацького побуту: невпорядкованого родинного життя і пиятцва, явищ, що мабуть не були прив'язані до якогось окремого моменту історії козаччини. А натяків на якийнебудь розклад в самім козацтві дума немає, навпаки—„Дай боже щоб козаки пили і гуляли“...

Єрофеїв розглядав тільки варіянти **А** і **Б** і завважив загальну подібність сеї думи до думи про Голоту (Зап. Н. Т-ва VII с. 58).

Ф. Колесса дивиться на думу про козацьке життя загалом як на сатиру на козацький побут, що повстала в умовах упадку козаччини. Він цитує тільки вар. **А** (Думи с. 156).

А. Дума о козацкой жизни.

Не одинъ козакъ самъ собі шко́ду шко́дивъ,
Що відъ молодоі жінки у військо хо́дивъ.
Ёго жінка кляла́—проклинала:
„Бодай тебе, козаче сіромахо, побило въ чистому полі
Три недолі:
Перша недоля—щобъ підъ тобою добрий кінь приставъ;
Друга недоля—щобъ ти козаківъ не догнавъ;
Третя недоля—щобъ тебе козаки не злюбили
И въ курінь не пустили!“
А козакъ добре дбае,
На жінку не потурае,
Жінці віри не діймае;
Коневі частенько зеленого сіна підкладае,
Жовтого вівса підсипае,
Холодною кренишною водою коня напувае;
У походъ выступае.

Господь ёму давъ,
Що підъ нимъ добрий кінь не приставъ;
Вінъ козаківъ доганявъ;
Що ёго козаки злюбили,
До себе́ въ курінь пустили,
Ще й отаманомъ настановили.
Тоді козакъ у війську пробувае,
Свою новину козакамъ оповідае:
„Слухайте, панове молодці,
Якъ-то жиноцька клятьба дурно йде:
Такъ, якъ мимо сухе дерево вітеръ гуде;
Жиноцькі слёзи дурні—якъ вода тіче.“

Жінка въ корчмі пила та гуляла,
Та домівки не знала,
Мовъ іі хата къ нечистій матері пусткою завоняла.
Скоро стала козака съ походу сподіватись,
Стала до домівки прихождати,
Стала въ печі ростопляти,
Стала той борщъ кислий,
Оскомистий чортъ-зна-колишній,
Изъ-підъ лави виставляти,
Стала до печи приставляти,
Оттимъ борщемъ хотіла козака привітати.

Скоро ставъ козакъ съ походу прибувати,
Ставъ до новихъ ворітъ до ламанихъ доіжджати;
Вінъ съ коня—не вставае,
Келепомъ нові ламані ворота відчиняе,
Козацькимъ голосомъ гукае:
Скоро стала козачка козацький голосъ зачувати,
То вона не стала противъ нёго дверми вихождати,
Стала, мовъ сивою голубкою, въ вікно вилітати.
Тогді козакъ добре дбае,
Хорошенько іі келепомъ по плечахъ привітае,
Карбачемъ по спині затинае.

Тогді козачка у хату вбігала,
Буцімъ нехотя той борщъ поліномъ штиркнула,

Ну ёго къ нечистій матері! у пічъ обертала,
Новий борщъ уновъ варити зачинала;
До скрині тягла,
Не простого, лляного полотна тридцять локтів узяла;
До шинкарки тягла,
Три кварти не простоі горілки, оковити узяла,
Зъ медомъ та съ перцемъ розогрівала,
Оттимъ козака частувала та витала.

Отто вийшла козачка на другий день за ворота,
Ажъ сидить жінокъ превеликая рота.
А сказано: жінки—якъ сороки:
Одна на одну зглядали
Та й козачку осуждали,
Та й козачці не казали.
Одна таки старушка не втерпіла
И козачці сказала:
„Гей, козачко, козачко!
Десь твій козакъ нерано съ походу прибувавъ,
Що по-підъ очима добрі гостинці подававъ.“

То козачка добре дбала,
По своёму козака покривала:
„Чи ви жъ то, жіночки-голубочки, не знаете,
Що мій козакъ нерано съ походу прибувавъ,
Заставивъ мене въ печі потопити,
Вечеряти варити.
А я пішла по дрова,
Та не втрапила по дрова,
А втрапила по лучину,
Попідбивала собі очи на ключину.
Роблю жъ я таки те ремество синило,
Такъ воно мині добре въ знаки вдалося:
Якъ я ёго мішала, такъ воно міні за очи взялося“.

А козакъ седить у корчмі та медъ-вино кружае,
Корчму сохваляе:
„Гей корчмо, корчмо-княгине!
Чомъ-то въ тобі козацького добра багато гине?
И сама еси неошатно ходишъ,
И насъ, козаківъ-нетягъ, підъ-случай безъ свитокъ водишъ.
Знати, знати козацьку хату
Скрізь десяту:
Вона соломою не покрита,
Приспою не осипана,
Коло двора нечиста-ма и кола,
На дрівітні дровъ ні поліна.
Седить въ ній козацька жінка, околіла.
Знати, знати козацьку жінку,
Що всю зіму боса ходить,
Горшкомъ воду носить,
Полоникомъ діти напувае!“

Записки о Южной Руси т. I 215.

Б.

Якъ бувъ собі козакъ Нетяга,
На козаку Нетязі три сермяги:
Одна згодиться припічокъ застілати,
Друга згодиться верхъ затикати,
Третя згодиться порігъ застілати.
Якъ поіхавъ козакъ у військо охотнее,
А козачку неборочку[1]) у домівці покидае.
Пъе козачка день, та ще й другий,
Та на козака Нетягу велику потугу мае.[2])
Скоро козакъ зъ війська зъ охотного приізджае,
То козачка неборачка до ёго прихожае,
Ще добрий борщъ оскомистий приставляе,
Жівітъ козаківъ скріпляе.
А козакъ добре дбае—
Пугою на іі махае.
Якъ узявъ вінъ добре дбати,
Та ще й поробивъ по-підъ очима сине.
— Ой козачко, козачко!
Що у тебе по-підъ очима значко?—
„Не дивуйтеся, жіночки;
Давъ мені Богъ—пішла у хлівъ по лучину
Та [3]) вибила очи на ключину:
Тимъ у мене по підъ очима сине“.
Хочъ померъ козакъ Нетяга,
Та не помре ёго слава!

Чубинський т. V с. 934.

В. Сатирична дума про козака і козачку.

(Не одинъ козакъ самъ соби) шкодыть [1])
(Що видъ молодои жінки у війско) [2]) ходыть
. . . . ай мае [3])
Молодую козачку у господи покидае.
„Покидаю тебе, козачко, дома,

[1]) Мабуть помилка, зам.—неборачку. [2]) В копії з архіву Истор. пѣсень, мабуть зроблений з наказу пок. акад. Гнатюка—мае велику потугу. [3]) Там же—Да й.

[1]) „Слова поставлені в скібки, або одмічені точками одірвані в рукопису. М. Др.“ Примітка з боку на рукописі. В варіянті **Г** ряд. 1—Не єдин собі козак шкодить. [2]) В варіянті **Г** ряд. 2 маємо тільки—Который у військо ходить. Не знати чи Драгоманов свідомо відійшов від сього взірця в реконструкції, чи він може і не орієнтувався тут на варіянт **Г**. [3]) В варіянті **Г** ряд. 3—Нікого не наймає.

Прошу тебе покорне: содержы худобу:
. . . . ора клочча стуга,[4]
. . . . у[5] кішка муруга".
. . . . козаку зажурилася[6]
. . . .[7] хаты не топыла
. . . .[8] не выходыла;
. . . . сестрыць[9] козачокъ[10]
. . . . й тай говорыть[10]
. . . . сестрычки козачкы[11],
. . . . на мойомъ серденьку гадыть.[12]
Десь мой козакъ изъ війска до дому лагодыть".[13]
Козачка по козаку зажурылася:
Чотыри недѣли хаты не топыла,
Изъ шынку не выходила.
— Охъ, сестрычки-козачкы, пойду я
Хоть пьятой недѣли хату й сѣны протоплю[14]
Кислого, прекислого . . . .[15]
То козакъ пкъ двору прииизжае[16]
. . . . чка[17] проты ёго выбигае,
. . . . мъ[18] руку подавае.
Козакъ зрадивъ будто[19], да чоломъ руку . . . .[20]
Козакъ зрадивъ, що думавъ сорочка съ китыцямы:
Ажъ тожъ такъ сыдять воши копыцями;
А поза лавою побралыся ложки муравою[21]
На полиці сыдять цілый мисяць сыры паляныці.
Ополонкомъ диты наповае
Бо й кухля чортпвъ батько мае.
Выйшла козачка за ворота,
Ажъ тамъ сыдыть жонок цилая рота.
Одна подумала, а друга нагадала,
Третя була зарычена[22], да такъ сказала:
„Ой, сестрычко-козачко, десь ты сыныло робила".
— Да й правда й приналося,[23]
Попідъ очима одъ речи взялося.[24]
То вже козачка козака съ сорома выкупляла.
. . . .[25]

Записав Судовщиков.

Г. „Козак і Козачка".[1]

Не єдин собі козак шкодить,
Котрий у військо ходить,
Ні кого не наймає,
Тільки молодую козачку в господі покицає:
— Покидаю тебе, козачко, дома,
Да прошу покорно, содержи худобу:
У комині клоччя смуга,
А в запічку кішка муруга...
Ей, прошу покорно, содержи,
Поки мене бог ізносить
Із цього великого походу!..

Козак на коня сідає,
Козачка кляне, проклинає:
— Шоб тобі, козаче, кінь пристав,
Шоб ти козаків не нагнав,
Шоб тебе козаки не влюбили
І отаманом не постановили!

Козак на коня сідає,
Жоночу клятьбу канчуком одбиває,
Козаків наганяє.
Його козаки влюбили—
Отаманом постановили,

А козачка по казаку вельми зажурилась:
Чотирі неділі хати не топила,
Вона з шинку не виходила;
На п'яту неділю: — сестрички - козачки! шось на моєму серцю гадить,
Мабуть мій козак із Дону до дому виходить!
Пійду-ж я хоть п'ятої неділі хату протоплю,
Кислого і перекислого, третього-літнього, мартового борщу звару,
А з дороги, здороги здорової козаку живіт покреплю!"

Козак і к[2] двору приїзжає,
Козачка проти його вибігає...
Коло його двора нема і кола!

---

4) Вар. Г ряд. 7—У комині клоччя смуга. 5) Вар. Г ряд. 8—А в запічку. 6) Вар. Г ряд. 23—А козачка по козаку вельми зажурилася. 7) Вар. Г ряд. 24—Чотирі неділі. 8) Вар. Г ряд. 25 –Вона з шинку. 9) Слово невиразно написане і обкреслене олівцем; мабуть—сестрыць. 10) Вар. Г.—відповідного рядка немає. 11) Вар. Г ряд. 26—На п'яту неділю: сестрички козачки. Щось моєму серцю гадить. 12) Примітка на рукописі Драгоманова: початку бракує, відірвано, видно новішими часами, потім—„ть, трудно. Замѣч. пѣвца" (перекреслено і дописано) Зам. співця. Мабуть: Значить, трудно. Порівн. пр. 19. 13) Порівн. вар. Г, ряд. 27. 14) Порівн. вар. Г ряд. 28. 15) Вар. Г ряд. 29— Кислого і прекислого, третього літнього, мартового борщу звару. 16) Порівн. вар. Г ряд. 31. 17) Шматочок паперу одірвано, порівн. прим. 12 Мабуть—Козачка. Порівн. вар. Г ряд. 32. 18) Теж; мабуть—Чоломъ. Порівн. Вар. Г ряд. 42. 19) Прим. на рукоп. Др—„Значить, сфальшывъ. Замітк. співця". 20) Маб.—подавае. Порівн. ряд. 25. 21) Прим. на рукописі Др.—Поцвилы. Зам. пѣвца. Закреслено й дописано—Теж. 22) Прим. на рукоп. Др.—Шматок одірвано порівн. прим. 12„....вахъ бойка. Примітка записывавш" (закреслено і дописано) Суд-ва. Має бути мабуть: На словахъ бойка. 23) В вар. Г—придалося. 24) Прим. на рукоп. Др. (Шматок відірвано) — „игивору (?) Зам. Співця". Написано — взязолося — закреслено й виправлено — взялося. 25) Тут видно текст урвався. Далі донього не доречі приточено шматок пародії—То вже на Савур могилі... Він не має нічого спільного з Козаком і Козачкою.

1) Сю назву подав записувачеві лірник. 2) Мабуть слід—ік. порівн. вар. В ряд. 23.

Уже жінка горшком воду носить,
Ополоником діти напуває—
Бо кухля шельмин батько має...
Уже і по-за лавою
Побралися ложки муравою,
На полиці
Сидять цілий місяць паляниці...

Да козачка ще проти козака вибігає
І чолом йому руку подавае,
Козак буцім-то чолом руку приймає,
Синятини обухом під очі покладає...
Вийшла козачка за ворота,—
Аж там стоїть жінок ціла рота.
Одна подумала, друга погадала,
Третя була зарічена, не втерпіла— словами сказала:
— Козачко-сестричко! Мабуть ти синило робила
Да по правді й придалося,
То по-під очима у тебе од речі взялося!
А козачка козака із сорому викупляла:
— Жіночки - матіночки, сему не подивуйте,
То я ходила позньої ночі по лучину
Та підбила карі очі на кручину!

Дай же Боже, щоб козаки пили та гуляли
І козацької слави не теряли!
Хоч козак помре - поляже—
Його слава на вік не пропаде,
На многії літа,
До конця віку!

Горленко, Кіев. Стар. 1884 кн. XII с. 640.

29. ПРОЩАННЯ КОЗАКА З РОДИНОЮ.

Під сим заголовком, в якому ми об'єднали два заголовки найстарших варіянтів сеї думи, ми ібрали одинадцять записів зроблених між початком XIX ст. і 1884 р. За виїмком двох текстів всі варіянти були друковані і з'явилися під ріжними заголовками: Козак прощається з сестрами, Отъѣздъ изъ родины, Сестра і брат, найчастіше ж під заголовком „Вітчим."

I. Варіянт **А**—„Повѣсти малороссійскія" у Житецького, Мысли, 1893 р., с. 192. Записано від, сліпого кобзаря Івана, мабуть на Миргородщині коло 1810 р.

Варіянт **Б**—Цертелев, Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней, 1819 р., с. 57. Записав Цертелев від невідомого бандуриста мабуть на Миргородщині 1814 р. (ріжниці між передруком Максимовича в примітках), передрук Павлі т. II. с. 31 держиться цілком Максимовича.

Варіянт **В**—Малороссійскія и Червонорусскія народныя думы и пѣсни, 1836. Записав текст Лукашевич, можливо від бандуриста Погиби на Переяславщині в початку 1830-х рр.

Варіянт **Г**—Метлинський, Народныя южнорусскія пѣсни 1854 р., с. 434. Записав М. Білозерський від кобзаря Ів. Романенка в с. Британах Борзенського пов.

Варіянт **Ґ**—Л. Жемчужников, Полтавщина „Основа" 1861 кн. X, с. 88. Текст записав Жемчужников, як він каже: „слово-в-слово, буква-в-букву" від Остапа Вересая, в Лебединці, маєтку Галагана в Прилуцькім повіті, літом 1856 р.

Варіянт **Д**—Записано від бандуриста Ів. Зорі з с. Білоцерковець Лохвицького пов. в містечку Варві невідомо коли. Примітка: із збірки Ф. Бодянського. Текст був в архіві Историческихъ пѣсень, тепер в архіві комісії Історичної Пісенности ВУАН (се мабуть копія зроблена в Галичині).

Варіянт **Е**—Записки Юго-западнаго отдѣла И. Р. Географическаго Общества т. I, 1873, с. 14. Записав О. Русов від кобзаря Остапа Вересая з Сокиринець Прилуцького пов. Де записувано і коли, невідомо.

Варіянт **Є**—Українські записи П. Мартиновича, 1904 р., с. 40. Записав текст Мартинович від кобзаря Ів. Кравченка Крюковського в Лохвиці на Приліпці, 20 травня 1876 р.

Варіянт **Ж**—там же с. 67. Записав Мартинович від кобзаря Трихона Магадина, в Вороньках Лохвицького пов. 3 липня 1876 р. (Ріжниці з друком Драгоманова в Житті і Слові т. IV с. 23 подані в примітках).

Варіянт **З**—В. Горленко, Бандуристъ Иванъ Крюковскій, Кіевская Старина 1882, XII с. 490. Записав Горленко від Ів. Крюковського в Лохвиці на Приліпці, мабуть того ж 1882 р.

Варіянт **І**—записав В. Горленко від лірника Хв. Баші в с. Тамарівці Пирятинського повіту 1 липня 1884 р., оригінал в комісії Історичної Пісенности ВУАН.

Крім сих записів відомий нам ще варіянт сеї думи що являється літературною перерібкою варіянта **Б**; ми подаємо його тут як—

Варіянт X—Закревський, Старосвѣтскій Бандуриста, 1860, с. 62.

II. Всі одинадцять текстів сеї думи зібрано майже на самій тільки Полтавщині, між Миргородським і Прилуцьким повітами, тільки один варіянт **Г**—з Борзенщини. Сей варіянт найбільш і ріжниться від інших—тим що не говорить про прощання з батьками і не має згадки про трьох сестер, а починає зразу з тої, що в інших варіянтах називається найменшою сестрою. Так само між загадками козака про його поворот не згадано „засіву піску на камені", що є у всіх інших варіянтах; оригінальне також закінчення про те, що на чужині добре жити щасливому, а важко при лихій годині: вар. **Г** ряд. 34—59 Подібний уступ є в варіянті **В** (ряд. 53—69), вар. **Д** (ряд. 50 — 54), вар. **Е** ряд. 58—76). Коротше в варіянтах **Ж** (37—49), та **І** (ряд. 45—60). В варіянті **А** він тільки натяком зазначений рядками 55—57, але саме тут він має більше оправдання, ніж в варіянтах **В**, **Д**, **Е**, **Ж**, **І**, куди сей уступ пристав випадково з думи про Сестру і брата № 33, (там він цілком на місці). Думаємо, що сей кінцевий уступ перенесено з думи про Сестру до думи про Прощання з родиною у варіянт **Г** і в полтавські варіянти незалежно одно від других, а не так що, напр., вар. **Г** запозичив сю рису вже посередне, через групу варіянтів **В-Д-Е-Ж-І**.

Ся група взагалі має досить виразну фізіономію, що ріжниться від варіянту **Г**. Поперше всі сі варіянти дуже могутні у заспіві, се можна сказати також і про вар. **А**. Всі сі тексти починають з дзвонів і з розмови „в крайньому дому", що передається також дуже одностайно: сина посилають між

„чужіє люде“ (вар. **А** ряд. 6, вар. **Е**, ряд. 5), або просто „між люде“, щоб йому лучче жилося, але без ніякої іншої причини. На се син завжди відповідає, що їде не охоче, бо його будуть називати „пришельцем“ (вар **А** ряд. 11, вар. **Д** ряд. 11, вар. **Е** ряд. 11), „пришеньцем“ (вар. **В** ряд. 9) або „прощенцем“ (вар. **Ж**, ряд. 8) чи „оприщенцем“ (вар. **І** ряд. 9). В старшім тексті Вересая **Ґ** називатимуть його „прошением“ — коли се не помилка...

Велика подібність між всіма сими західньо-полтавськими варіянтами існує і у згадках про поворот, особливо в варіянтах **В**, **Ґ**, **Е** і **Ж** тільки в варіянті **Д** трохи недоречі зі слів брата про поворот зроблено загадку — пропущено слова „тоді мене сподівайся як...“ і т. інш. Тут, треба думати, мусить бути якесь ближче посвоячення, що пояснюється і територіяльною близькістю сих варіянтів, а можливо і спільним походженням від одного учителя (не учителя-майстра, а може випадкових учителів, від яких кобзарі раз-у-раз доповнюють навзаєм свій репертуар). Сю групу разом з вар. **А**, можемо вважати за окрему редакцію (редакція І).

Друга група полтавських варіянтів—тексти Цертелева (вар. **Б**) і Крюковського (повторні записи **Є** і **З**) у заспіві представляє виїзд козака як наслідок родинних клопотів—„нехай чужий“ чи „хторий отець не лає“. Ся група варіянтів,—скажемо редакція II, дійсно має право на назву „Вітчим“, тимчасом як перша про вітчима і не згадує, і треба думати, що ся друга (II) редакція мусила бути досить популярною, бо очевидно згадки про сю редакцію подиктували й Вересаєві думку назвати свій текст „Вітчимом“, хоч сей текст і не належить до редакції II і не згадує про „хторого отця“. Вересай пояснював свій заголовок міркуванням, що рідний батько не прогнав би так сина з дому, але вірніше буде тут бачити вплив отсеї другої редакції (II), яку Вересаєві доводилося певно чувати—вона ж існувала в сусіднім Лохвицькім повіті, у традиції Крюковського і мабуть його учителя Кравченка Кас'яна. Зайвий доказ сього впливу маємо у старшім тексті Вересая **Ґ**, де нічого не говориться про вітчима і нема й того заголовка. Пояснення до вар. **Е** і його заголовок були, значить, продуктом пізніших міркувань Вересая під впливом другої редакції думи (II).

Та ніяк не можна думати, що поширеність сеї думи вичерпується отсими скромними нашими даними. Як один з блідих слідів поширення, „Прощання“ серед кобзарів і лірників поза західньою Полтавщиною та Борзенщиною, наведемо сей новий запис лірницької пісні, що обробляє тему і поетичний матеріял нашої думи в обставинах війни 1914 р. Зробила сей запис в Кам'янці на Поділлі від лірника Родіона Свінціцького М. Недужа 24 червня 1925 р.:

А добрії люде знайте,
а добрії люде знайте,
на господа уповайте,
уповайте ви на бога,
на того гос.ода единого,
на господа їдиного, створителя правдивого,
створителя правдивого,
що світ, земля, небо його.
Він вам буде заплатою,
він вам буде заплатою пречистою, удатною.
Заплатить вам господь з неба,
заплатить вам господь з неба, де найлучше [душам треба.
А господь сохраняє вас,
дітей ваших від сиріцтва,
ручок, ніжок від каліцтва,
ручок, ніжок ві; каліцтва,
очей ваших від темноти,
очей ваших від темноти,
головоньки від глупоти.

Чом на світі добра немає,
чом на світі добра немає, й не буде,
нема добра й не буде.
Споганіли люде, бо на війнах свет почався,
свет почався й кончається;
злоє время наступає,
бо син отця не вважає,
а ще гір е наступає—
дочка матір проклинає,
брат на брата ворогує,
брат на брата ворогує
й друг другу смерть готує;
сестра сестру не шанує—
їдна другу обчарує,—
сестра сестру не шанує—
їдна другу обчарує.

А в неділю, сильно рано
в усі дзвононьки задзвоняно,
в усі дзвононьки задзвоняно,—
в крайнім домі зговорено.
Їдна вдова сина має,
Їдна вдова сина має—чужий отець проклинає
чужий отець проклинає,
ше-й від дому проганяє.
Матір плаче, аж вмліває—
сльозами аж вмиває,
к'сирой землі припадає,
до синонька промовляє:
„Йди-ж ти, сину, проч від мене,
йди-ж ти, сину, проч від мене,
бо не маєш ти части в мене,
а ні вдома, ні вдорозі,
а ні вдома, ні вдорозі, ні в купецькім перелозі.“
— Деж я, мамко, подінуся—
піду а в Дунай а втоплюся.“
— „Ти, синоньку, не топися,
Ти, синоньку, не топися щей богу помолися
Їдь, синоньку, на війноньку,
їдь, синоньку, на війноньку в щасливую годиноньку,
на війноньку великую,
на війноньку великую в тую землю германськую,
а в неволю тяжкую,
в неволю тяжкую, віру проклятую“.
Старша сестра коня веде,
старша сестра коня веде,
середняя бельо несе,
а найменчая виряжає—
за братчиком аж вмліває
к'сирой земле припадає,
к'сирой земле припадає—
до брата промовляє:
— „Ай, братчику, голубчику,
ай, братчику, голубчику,
коли-ж ти в нас в гостях будеш?“
— „Сестро, моя найменчая,
сестро моя найменчая,
ти то мені найщиріша,

ти то мені найщиріша—
мому серцю найлюбіша.
Іди, сестро, до Дунаю, до крутого беріжечка,
візьми піску в праву ручку,
посій его в городочку,
посій его в городочку
по бєлому каменьочку,
підливай его раночками,
підливай его раночками дробненькими сльо-
зочками!
Як той пісок зільом зійде,
Як той пісок зільом зійде,
таким зільом добірненьким,
та крещастим барвиночком,
ще-й пахнющим васильочком—
то твій братчик в гостях буде!"
Стала сестра подумала:
— „Де-ж я в світі пробувала,
де я в світі пробувала,
нігде того не чувала,
не чувала, не видала,
же той пісок зільом зійшов,
же той пісок зільом зійшов,
жеби братчик в гості прийшов
з такої війни великої,
з такої війни великої,
з тої землі германської,
а з неволі тяженької,
а з неволі тяженької, а з віри проклятої!
Бувай, бувай, брате, в гостях,
бувай, бувай, брате, в гостях,
по під хмари—буйним вітром,
по над поле—хмаронькою,
по над поле—хмаронькою,
по над село—дрібним дощем,
на подвірря—ясним сонцем,
а до хати любим гостем!
До матінки старенької,
до сестроньки любенької!
Та будеш нам повідати,
як на війні проживати,
та будеш нам повідати,
як на війні проживати!

„Лірник Радіон Свінціцький має 40 років, нар. в с. Вівсі (коло м. Сатанова) Камінецької адм. округи. Від кого навчився він сеї думи, [1]), що вище її наведено — не пригадує, але співає її вже дуже давно. Дума складається зі вступу та самої думи. Першу частину вступу, загально-релігійного характеру, лірники очевидно співають попереду багатьох дум, друга ж частина, що змістом своїм стосується вже до думи, неодмінно супроводжує останню. Саму думу Свінціцький називає ріжно: й про війну турецьку (пізніше відповідні місця тексту пристосовано до війни германської) й про вітчима, й про сестру та брата". (Пояснення записувачки).

III. Література сеї думи—мало записаної, у етнографів не популярної і як здається мало розповсюдженої серед співців, майже не існує. Максимович при своїм передруку Цертелевського варіянту **Б** в 1834 р. (перший раз він передрукував сей варіянт в збірнику 1827 р.) дав примітку, що ся дума „переложена изъ пѣсни: Гомонъ, гомонъ по дубровѣ, подобная коей есть и между Литовскими пѣснями, и между Русскими (Отецъ на сына прогнѣвался)".

Се порівняння розвинув Горленко друкуючи вар. **З** і подаючи до нього цікаву пісенну паралелю, що він записав був в Прилуцькім пов. незвісно ближче від кого (К.С. 1882 XII с. 492). Щодо думи то на думку Горленка згадка про Вітчима—пізній додаток кобзарів. Вони додали сього вітчима до думи, аби наблизити до слухачів мотив прощання з родиною і розриву з родинним побутом козака, що йде в похід, з огляду що сей мотив став незрозумілим для маси. Тому між першими десятьма рядками (варіянту З) і рештою думи, мовляв, немає органічного звязку. Цікаво завважити, що на думку Горленка ся дума була колись популярною.

Лисовський вважає, що ся дума (він називає її „Отчимъ") розвиває мотив смутку заріднею, що описується в думі про сестру і брата, хоча тут підвалиною являється розлад в родині. Він має тут на увазі варіянт **Б** (але мабуть і **Е**—відти назва „Вітчим"). Долю козака по виїзді з дому автор уявляє собі подібно як долю чужаниці думи про Бурю (Опытъ с. 39).

Житецький що опублікував варіянт **А**, вважав, що ся дума належить до мотиву виганяння з дому, і що кобзарі, згідно з їх пошаною до ідеї матері, образ матері, що виганяє сина, замінили вітчимом. Але першою основою думи було, як думає автор, саме тільки прощання з сестрами, і тому за найближчий до первісного він вважає вар. **Г**. Всього він згадує п'ять варіянтів: **Б, Г, В, Е, Ж** і розуміється **А**; відзначив також і штучний вар. **Х** і подав його аналізу, що відзначає головніші зміни, які зробив Закревський у вар. **Б** (Мысли с. 191).

Єрофеїв говорить про нашу думу як про дві думи: під заголовком „Козак прощається з сестрами" подає він вар. **А**, а під заголовком „Отчим" подає варіянти **Е, З**, текст що ми називаємо думою про Поворот (див. № 30), і вар. **Б** за Максимовичем 1834 року. Варіянти **В** і **Г** згадуються в складі думи про Сестру та брата, варіянтів **Ґ, Ж** і **Є** не згадано. Про варіянт **А** Єрофеїв каже, що се „розвій пісні, де розказується як батько-мати проводили козака (Чубинський т. V с. 869 і ін). До пісні додано уривок про проводи брата сестрами, чому дума й прилучається до думи про сестру та брата". Але автор допускає також, що могло бути навпаки: до мотиву проводу сестер було додано розмову з батьками,—бо існує чимало пісень про прощання з сестрами. Відзначив автор і місця подібні з думою про Озовську утечу, як от „словами промовляє"..., „брате мій милий як голубонько сивий"—але сі фрази зустрічаються чи не в половині усіх дум!

Щодо інших варіянтів то Єрофеїв відзначає ріжницю в заспіві між **Е** і **З**, а вар. **Б** і „Поворот" (наш № 30) вважає ближчими до вар. **З**,— хоч в „Повороті" нема загадки на поворот ко-

[1]) Як бачимо, записувачка називає сей текст „думою" зовсім помилково.

зака зовсім. І тут Єрофеїв зазначив подібні місця з Озовської утечі, такі ж „загальні“, як вище і висловив думку, що дума повстала з пісні про прощання матері і сина, а коли з другої думи (про „Сестру й брата“ у нас № 33) було додано прощання з сестрамл, то „всі варіянти однаково відійшли від своєї первооснови“. Виходить що сталось се також і з „Поворотом“, де про сестер нема і гадки? Чому автор прилучив його до сеї думи, а окремо подав вар. **А**, такий подібний до варіянту **Ґ** і **Е**, не пояснено (З. Н. Т. в Київі кн. VІІ с. 56, 57, 63).

З пісень про прощання виводить нашу думу і акад. Ф. Колесса, зазначаючи, що в деяких варіянтах є додатки з „Сестри і Брата“. Згадано такі варіянти сеї думи: **Є**, **Б** і передруки Максимовича 1834 і 1849 рр., вар. **В** і передрук вар. **Б** Павлі, вар. **Е**, вар. **Ґ**; „Поворот“, вар. **З**, вар, **А** і передрук варіянту **А** в „Життю й Слові“. Автор зазначає, що варіянти **А** і **В** доповнюють себе, і вірно підкреслює, що „варіянт Чубинського“ (наш „Поворот“) дуже відбігає від інших,—про се див. в передмові до „Повороту“. В вар. **Б** Колесса відзначив сліди пісенного розміру 4+4+6. (Українські народні думи, 1920 с. 110, порівняння з піснями дано в Ґенезі українських народніх дум, 1921 с. 23).

Спинявся над сею думою і М. Грушевський в Історії української літератури т. ІѴ с. 662—тут правильно відзначено близькість варіянту **А** і **Ґ**, але непотрібно, нанаш погляд, приєднано сюди і „Поворот“.

А. Козак прощается съ сестрами.

Въ недѣлю рано-пораненько
Не во вся звоны зазвонено,
Якъ у крайнему дому говорено:
Отецъ и мати сына своего у чужу сторону выпроважае,
Словами промовляе:
„Пойди ты, сыну, въ чужую сторононьку межъ чужіе люди,
Чи не лучше тамъ тебе буди“?
Промолвитъ сынъ словами:
„Не хотѣлось мини, мати,
Въ чужой сторонѣ пробувати,
Что будутъ мене пришельцемъ называти“.
Якъ сталъ козаче изъ двора исхожати,
Стало три сестрицы рыдненькія его выпровожати.
Старшая сестра выходила,
Коня за поводы хватала,
Середуншая сестра выходила,
Опрощенія прохала,
Меньша сестра выходила,
Брата жалибненько пытала:
„Брате мій милый,
Якъ голубоньку сивый!
Коли жъ ты будешъ до насъ въ гости прибувати?
Видкиля тебе, брате, выглядати:
Чи изъ чистого поля,
Чи отъ чорного моря,
Чи изъ славнаго люду—Запорожья“?
Братъ тое зачувае,
Словами промовляе:
„Сестрица моя ридненькая,
Якъ зозуленько сивенькая!
Тогди я буду, сестро, до васъ въ гости прибувати,
Якъ буде на бѣломъ камени желтый песокъ исхожати,
Будетъ синимъ цвѣтомъ процвѣтати,
Крещатымъ барвинкомъ въ 4 ряды бѣлый каминь устилати,
Будетъ, сестро, объ Рожествѣ червона калина процвѣтати
Будетъ объ Новымъ годѣ, объ святомъ Василіе, ягоды изрожати,
Будутъ, сестро, о Петрѣ рѣки замерзати:
Тогди я буду, сестро, до васъ въ гости прибувати“!
Сестра тое зачувае,
До брата словами промовляе:
„Брате мій милый,
Якъ голубоньку сивый!
Яка я на свѣтѣ стала,
Що я отъ старыхъ людей сего не чувала,
Що уже жолтому песку на бѣломъ камени не всхожати
Синимъ цвѣтомъ не процвѣтати,
Крещатымъ барвинкомъ въ 4 ряды не встилати,
Объ Рожествѣ червоной калинѣ не процвѣтати,
Объ Новымъ годѣ ягодъ не зрожати:
Такъ тоби, брате, до насъ въ гости не бувати,
Знать тебе, брате, намъ въ очи не видати...
Ты, брате, сего не гнѣвися,
Назадъ завернися,
Отцеви своему и пани-матцѣ въ ноги уклонися,
Будешъ ты, брате, на чужой[1]) сторонѣ пробувати,—
Будетъ тоби, брате, Господь помагати“...
Бо якъ трудно-нудно, тяжко та

[1]) М. Грушевський, І. Літ. т. ІѴ с. 663 вважає, що тут помилка замість — на своїй. Ледви чи се так, річ в тому, що козак їде на чужину і сестрі хочеться, аби він правильно попрощався з батьками, бо від їх „опрощення“ залежить в будучому його доля — на чужині.

важко недолугому чоловѣку против силы важкий камень сняти,
Такъ же трудно на чужой сторонѣ безъ родины сердечнои помирати.

П. Житецький, с. 192.

Б. Отъѣздъ Козака изъ родины.

Внедилю[1]) рано по рано не во вси звоны звонылы,
Якъ въ вдовынимъ дому гомонилы,
Лихій вотчимъ Козаченька молодого лае,
Маты сыну слезно промовляе:
Иды ты сыну межь чужіе люде,
Чине[2]) луче тоби на чужинѣ буде?
Не хай тебе чужій отецъ сыноньку нелае,[3])
Щастя твого Козацького на викъ незбавляе;[4])
Тяжко, тяжко мини тебе зъ дому отправляты,
А ще тяжче биля себе въ знегодьи державы!
Хоть поидешь на чужину, слезы мини литы;
Хоть оставлю[5]) тебе сынку, по всякъ часъ тужиты!
То Старшая сестра коненька выводыть,
Средня збрую[6]) срибную выносытъ,[7])
Щой найменша,[8]) рыдае,
Словамы промовляе:
Зъ якой[9]) тебе брате,
Стороненьки ждаты?
Чи отъ чистаго поля,
Чи отъ чорного моря,
Чи отъ славного за порожья!..[10])
„Возьми ты сестро жовтого писку,
Да посій ты сестро на билому камни,
Колы буде жовтый писокъ выростаты,
Зеленымъ барвинкомъ камень устилаты,
Въ той часъ буду сестро до васъ прибуваты!
Бо якъ тяжко на безъ водьи[11]) рыби пробуваты
Такъ тяжко на чужини безродному проживаты!“
То тее промовляв:
На Коня сидавъ,
О прощенье пріймавъ,
Смутно зъ двора отцевскаго козакъ выизжавъ.
Довго воны на могилѣ крій села стоялы,
Довго, довго козаченька вичми провожалы,
А ще довше воны его дома оплакалы.

Цертелев, Опытъ, с. 57.

В.

У недѣлю рано, берзо рано, не у вси звоны зазвонено:
Якъ у крайнимъ домѣ говорено;
Отець и мати в чужую сторону
Сына выпровожали, словами промовляли:
„Иди-жъ, ты сыну, межъ чужыи люде,
Чи не лучче тобѣ буде?“
„Не хотѣлось бы минѣ мати,
Въ чюжій сторонѣ пробувати,
Будуть мене, мати, пришеньцемъ называти.“
Сестра старша коня веде,
Середульша сестра зброю несе,
Шо найменьша сестра — брата выпровожае, словами промовляе:
„Вôткôль тебе, брате, выглядати:
Чи съ буйнои войны,
Чи съ чистого поля,
А чи съ людославного Запорожья?“
„Не выглядай мене, сестро:
Ни съ буйнои войны,
Ни съ чистого поля,
Ни съ людославного Запорожья;
Вôзьми, сестро, жовтого пêску жменю,
Посій на бѣлому камени,
Вставай, сестро, ранесенько,
Поливай жовтый песокъ частесенько,
Ранними вечерними зорями:
Чи своими дрôбными слезами.....
Ой коли, сестро, о Петра, рѣки замерзали,
О Роздвѣ, калина в лузѣ — бѣлымъ цвѣтомъ процвѣтала,
Объ Василля, ягоды изрожали;
Жовтый песокъ по бѣлому каменю исходивъ
Синимъ цвѣтомъ процвѣтавъ,
Хрещатымъ барвинкомъ у чотыри ряды устилавъ?“
Промовить сестра словами,
Обольется горько слезами:
„Якова я, брате, стала,
Що я отъ старыхъ людей не чувала:
Що о Петра, рѣки замерзали,
О Роздвѣ, в лузѣ калина бѣлымъ цвѣтомъ процвѣтала,

[1]) Максимович 1827, 1834 і 1849. — Въ недѣлю. [2]) Макс.— чи не. [3]) Макс. — не лае. [4]) Макс. — не збавляе. [5]) Макс. — зоставлю. [6]) Макс. 1827.— Середня зброю; 1849.— А середульша. [7]) Макс. 1834 — сього рядка бракуе. [8]) Макс. 1827, 34 і 49.—Що найменша. [9]) Макс. — изъ якои. [10]) Макс. 1827, 34 — запорозья. [11]) Макс.— безводьи.

Объ Василія, ягоды изрожали,
Жовтый песокъ на бѣломъ камени исходивъ,
Синимъ цвѣтомъ процвѣтавъ,
Хрещатымъ барвенкомъ у чотыри ряды устилавъ."
„Чи ще то, сестро, сему не догадаешься:
Що о Петра, рѣкамъ не замерзати,
О роздвѣ, калинѣ у лузѣ бѣлымъ цвѣтомъ не процвѣтати,
Объ Василія, не изрожати,
Жовтому песку по бѣлому камени не сходити,
Синимъ цвѣтомъ не процвѣтати,
Хрещатымъ барвенкомъ у чотыри ряды не устилати:
Уже минѣ, сестро, вашимъ гостемъ не бувати."
Промовить сестра, словами,
Обольется горько слезами:
„Добро, каже, брате, на чужинѣ пробувати,
Въ кармазинахъ похожати:
Будуть тебе, брате, кумы, побратими знати;
А пришибе тебе на чужій сторонѣ — злая година,
Лиха хуртовина,—
Отцурается тебе, брате, вся названная родина.."
На святого Духа, люде изъ церкви идуть,
Якъ бжолы гудуть;
Пола съ полою мелькается;
Побратимъ съ побратимомъ на здоровье пытается.....
Охъ, якъ то трудно звѣрю, птицѣ,
Безъ поля, безъ дубровы:
То такъ трудно щуцѣ рыбѣ на суходолѣ;
Охъ, якъ то трудно съ сырои земли
Важкій камень съняти:
То такъ трудно на чужинѣ, безъ отца, безъ матки, померати:
Для себе сердечнои родины не мати!....

Лукашевич, с. 59.

Г. Про сестру та брата.

Ой у недилю барзо рано-пораненьо
Не сыва зозуля закувала;
Сестра брата своего из подвирни своеи
В військо выряжяла,
Словамы промовляла
И сльозамы рыдала:
„Эй же мій брате ридненькый,
Голубонько сывенькый!
Видкыля тебе выглядаты,
Из якои стороньки у гостыни сподиватысь:
Чы з Чорного моря,
Чы з чыстого поля,
Чы з славного из войного люду, війська запорожжя?"
— Эй сестро моя ридненька,
Як голубка сывенька!
Не выглядай мене ни з Чорного моря,
Ни з чыстого поля,
Ни з славного люду, війська запорожжя.
А выглядай мене, сестро,
Як будуть о Петри сыни озера замерзаты,
А о святи́м Васы́лыи калына билым цвитом процвитаты.—
„Эй добре-ж ты, братко, знаеш,
Добре, братко, ты видаеш:
Як сыним озерам о Петри не замерзаты,
А о святим Васылыи калыни билым цвитом не процвитаты...
То я ище скильки у свити прожывала,
А у старых людей не чувала,
Щоб сыним озерам о Петри замерзаты,
А о святим Васылыи калыни билым цвитом процвитаты."
—Добре-ж ты, сестро, знаеш,
Добре ты, сестро, и видаеш:
Як сыним озерам о Петри не замерзаты,
А о святим Васылыи калыни билым цвитом не процвитаты.—
„Эй як будеш ты, братко, на чужій сторони прожываты,
Будеш ты пыты и гуляты,
Будуть раньньою зорею и вечирнею
До тебе кумы и побратымы прыхождаты,
Будуть тебе ридным братко́м называты..."
Пры добрій годыни —
Кумы й побратымы!
Як прыстыгла козака летя́гу нещаслывая годына,
Злая хуртовы́на,
То одцуралася й прытама́нная роды́на.
На святую недилю люде з церквы йдуть,
Як бжо́лы гудуть,
Плече об плече торкаються,
Род з ро́дом,
Брат из братом,
Сват из сватом,
На здоровъе пытаються,
А козака летягы, пры нещаслывій годыни,
Нихто не займае,
И на здоровъе не пытае,
На́че-б николы не бувалы
И хлиба-со́лы не вжывалы!
Го́споды! утве́рды й поде́ржы
Пана Грыцька
И всих выслуха́ющых
На многыи лита.

Метлинський, с. 434.

Ґ.

Ой у неділю та ба́рзо ра́но-поране́нько,
Ой то не въ усі дзво́ни дзвони́ли,
Якъ у кра́йнёму до́мі оте́ць и ма́ти гомоніли,
У чужу́ сторо́ну си́на випровожа́ли:
„Ой иди́ жъ ти си́ну, между лю́де,
Бо тамъ тобі лу́чче бу́де!“
— Якъ то мені, ма́ти, не хотілося
У чужій стороні пробува́ти;
Бу́дуть мене́ проше́ниемъ называ́ти.
Де то́ сестра́ ста́рша коня́ веде́;
Сестра́ середу́льша збру́ю несе́;
Найме́нша сестра́ бра́та випровожа́е,
Слова́ми промовляе,
Гірко слеза́ми рида́е...
„Братіку мій ми́лий,
Як голу́бовько си́вий!
Відкіля́ тебе́, братіку, въ го́сті вигляда́ти?
Чи зъ бу́йного во́ю
Чи зъ чистого по́ля,
Чи зъ сла́вного лю́ду Запоро́жжя?“
— Ой не вигляда́й мене́, се́стро,
Ні зъ бу́йного во́ю,
А ні зъ чи́стого по́лю,
Ні зъ сла́вного лю́ду Запоро́жжя...
Возьми́, се́стро, жо́втого піску,
Посій на білому ка́меню,
Устава́й ране́нько,
Да полива́й пісо́къ часте́нько
Ранніми, вечірніми зоря́ми —
Усе́ своіми дрібни́ми слеза́ми..
То якъ бу́дуть, се́стро, о Пе́тру ріки замерза́ти,
А объ Роздві кали́на у лу́зі білимъ цвітомъ процвіта́ти,
Объ Васи́лю я́годи зрожа́ти,
Жовтий пісокъ на ка́мені схожа́ти,
Си́німъ цвітомъ процвіта́ти,
Хреща́тимъ барвінкомъ ка́мень устіла́ти:
Дакъ тоді я бу́ду, се́стро, до васъ у го́сті прибува́ти.[1])
„Якова́ я, бра́тіку, у світі ста́ла,
Що я сёго́ отъ стари́хъ людей не чува́ла,
Щобъ о Пе́тру — ріки замерза́ли,
А объ Різдві́ — кали́на у лу́зі процвіта́ла,
А объ Васи́лю — я́годи зроста́ли,
И щобъ жо́втий пісо́къ
На ка́мені схожа́въ,
Си́нимъ цвітомъ процвітавъ,
Хреща́тимъ барвінкомъ ка́мень устіла́въ
Щобъ — то тоді братъ до сестри́ у гості прибува́въ“ [2]).
— А ище́ жъ бо ти, се́стро, бо сёго́ й не догада́есся?
Уже́ о Пе́тру, се́стро, ріка́м не замерза́ти,
Кали́ні у лу́зі объ Роздві — не процвіта́ти,
А объ Васи́лю — я́годъ не зрожа́ти,
И жо́втому піску́ на камені не схожа́ти
Хреща́тимъ барвінкомъ ка́мень не устіла́ти...
До такъ-то мені, се́стро у ва́шему до́мі го́сте́мъ не бува́ти...[3])
Ой то до́бре, братіку, зна́ти у се́бе ма́ти.
И у чужій стороні, у дороги́хъ карма́зинахъ похожда́ти.
То бу́дуть те́бе до́брі лю́де зна́ти,
Бу́дуть у те́бе ку́ми й побрати́ми... [4])
А якъ пришибе́, тебе́, бра́тіку, на чужій стороні
Зла́я годи́на,
Лиха́я хуртови́на,
Тоді одрече́тця одъ те́бе уся́ка назва́на роди́на.[5])
И куми́ й побрати́ми,
И това́ришъ вірне́нький... [6])
Якъ то тру́дно ри́бі на суходо́лі,
Звіру, пти́ці, безъ по́ля и безъ ді́бро́ви,
До такъ-то тру́дно на чужій стороні пробувати —
Безъ роду и безъ сердёшноі роди́ни. [4])
Якъ-то тру́дно изъ сиро́і землі білий каме́нь изня́ти,
То такъ-то тяжко-ва́жко у чужій стороні
Безъ ро́ду, безъ сердёшноі роди́ноньки поміра́ти...[7])
Усли́ши, Го́споди, у про́сьбахъ и у молитва́хъ:
Лю́ду ца́рському
И наро́ду христия́нському.
И усімъ го́ловамъ слуха́щимъ —
На мно́гі літа,
До конця́ віка,
На мно́гі літа
До конця́ віка..

„Основа“ 1861, кн. X с. 88.

Д.

У неділю барзо рано, пораненько
То не в усі дзвони задзвонено,
Як у крайнім дворі заговорено:
Отець-мати сина в чужу сторононьку випроважає
Сина випроважає словами промовляє:

[1]) Остапъ остановился и сказалъ: се, бачте, вінъ гарну казку казавъ; а вона ему й одвіча: Л. Ж. [2]) Остапъ прервалъ пѣнье и игралъ въ раздумьи на бандурѣ. Л. Ж. [3]) Онъ снова игралъ безъ пѣвья довольно продолжительно.— Остапъ продолжалъ. Л. Ж. [4]) Перерва, очевидно. [5]) Тутъ Остапъ заигралъ проворно и чуть не рвалъ струны. Л. Ж. [6]) Начавъ нѣсколько тихо, онъ игралъ уже громче и громче,— и запѣлъ: Л. Ж. [7]) Тутъ Остапъ забылся и игралъ долго, долго... Л. Ж.

„Іди ж ти, сину, междо люде,
Чи не лучче тобі там буде!“
„Не хотілося мені, моя мати
У чужій стороні пробувати;
Будуть мене моя мати
Всі там пришельцем називати!“
Старша сестра коня веде,
Середунша сестра зброю несе,
Що найменьша брата випроважає;
Брата випроважає, словами промовляє:
„Відкіля тебе, брате, виглядати?
Чи з буйного вою [1]), чи з чистого поля?
Чи з славного люду — Запорожжа?“
„Не виглядай мене, сестро, ні з буйного вою,
Ні з чистого поля, ні з славного люду Запорожжя.
Візьми, сестро, жовтого піску в жменю,
Посій єго, сестро, по білому каменю;
Вставай, сестро, рано раненько,
Поливай, сестро, пісок частенько,
Ранними і вечірними зорями,
Все своїми дрібненькими сльозами.
Ой коли, сестро, о Петрі ріки замерзали,
Об Рожестві в лузі калина білим цвітом процвіте,
Об Васплі ягоди зрожає,
Жовтий пісок по білому каменю схожає,
Синим цвітом процвітає,
Хрещатий барвінок у чотири ряди устелає?“
„Якова я, брате, стала,
Що од старих людей я сього не чувала,
Щоб о Петрі ріки замерзали,
Об Рожестві в лузі калина білим цвітом процвітала,
Об Васпля ягоди зрожала,
Жовтий пісок на білим камні сходив,
Синим цвітом процвітав,
Хрещатий барвінок у чотири ряди устеляв.“
„Чи ще ж ти, сестро, сему не догадаєсся,
Що вже б Петрі річкам не замерзати,
Об Рожестві в лузі калині білим цвітом не процвітати,
Об Василі ягод не зрожати,
Жовтому піску на білому каменю не схо-
Синим цвітом не процвітати, [дити,
Хрещатому барвінкові у чотири ряди не встелятись!“
Промовить сестра словами;
Обільлєцця гіркими сльозами:
„Добре тобі, брате, на чужині пробувати;
На чужині пробувати, в кармазинах похожати:
Будуть тебе, брате, куми і побратими добре знати;
Пришибе тебе, брате, на чужині злая година лиха хуртовина,
Одчужаєцця тебе, брате, вся названая родина!“
На святого Духа люде з церкви ідуть,
Люде з церкви йдуть, як ті бжоли гудуть;
Пола з полою мелькаєцця, плече з плечем черкаєцця:
Побратим з побратимом на здорове питаєцця....
Один одного обідать до себе зазива,
А вбогого чоловіка неначе ніхто й не знає,
Неначе в дворі ніколи й не бували,
Неначе хліба й соли не їдали!
Ох як то трудно звіру, птиці без нас, без діброви
До так же трудно щуці-рибі на суходолі!
Ох як то трудно сирої землі важкий камень ізняти,
До так трудно, на чужині, без отця, без матки помирати,
Біля себе сердешного родини не мати.

Із збірки Ф. Бодянського.

Е. Отчим[1]).

Ой у неділю, барзо рано пораненьку
Та то не в усі дзвони дзвонили,—
Як у крайнёму домі отець і мати говорили.
Отець і мати говорили,
5. Та у чужую сторононьку сина випровожали:
„Та ідиж ти, сину, между люде:
Там тобі лучче буде!“
— „Ей, то як-то мині, мати, не хотілося
У чужій стороні пробувати:
10. Будуть мене люде знати,
Будуть мене пришельцем називати!“
Та то сестра старша коня веде,
Середульшая зброю несе,
Найменшая брата випроважає,
15. Та словами промовляє:
„Ой, мій братіку милий,
Як голубонько сивий!
Відкіль тебе в гості виглядати:
Чи з буйного вою [2]), чи з чистого поля,
20. Чи з славного люду Запорожья?“
— „Ой, не виглядай мене, сестро,
Ні з буйного вою, а ні з чистого поля,
А ні з славного люду Запорожья;
А возьми, сестро, жовтого піску,
25. Та посій на білому камені;
Та вставай раненько,
Та поливай пісок частенько
Ранїми і вечірніми зорями!
Та все своїми дрібними слёзами!
30. То як будуть, сестро, о Петру ріки замерзати,
А об Різдві калина в лузі білим цьвітом процьвітати,

[1]) Записувач додав знак запитання (?).

[1]) Заглавіе пѣсни Вересай объяснялъ тѣмъ, что родной отецъ не выпровожалъ бы своего сына съ такою безсердечностью. Прим. зап. [2]) З войни. Вересай.

А об Василию ягоди зрожати,
Жовтий пісок на білому камені схожати,
Та синім цьвітом процьвітати,
Хрещатим барвінком камінь устилати,—
То тоді я буду до вас, сестро, в гості прибувати!“—
„Ой, братіку-ж мій милий,
Як голубонько сивий!
Ой, яковаж я в світі стала,
Що я сего од старих людей не чувала:
Ой щоб о Петру ріка замерзала,
А об Різдві калина в лузі процьвітала
Та об Василию ягоди зрожала,
А щоб жовтий пісок на каміні схожав,
Синім цьвітом процьвітав,
Хрещатим барвінком камень устилав,—
Щоб то тогді брат до сестри
У гості прибував“.
— „Ай ще-ж бо ти, сестро,
Та сему недогадаєшся,
Що уже о Петру рікам не замерзати,
Коли об Різдві калині не процьвітати,
І об Васелию ягод не зрожати,
Жовтому піску на камені не схожати,
Хрещатим барвінком каменя не встилати.
То так то мині, сестро, у вашому домі
Гостем не бувати“.
„Ей то добре ж-то, братіку, знати
Та у себе мати,
Та у чужій сторононьці у дорогих кармазинах похожати:
То будуть тебе добрі люде знати;
Ей, то будуть у тебе куми і побратими.
Як пришибе тебе, братіку, на чужій сторононьці
Злая година
Лиха хуртовина,
То одречеться тогді од тебе всяка названа родина:
І куми і побратими
І товариш вірненький“.
Як то трудно рибі на суходолі,
Звіру-птиці без поля, без діброви,
То так-то трудно на чужій стороньці пробувати
Без роду без сердешної родиноньки.
Як то трудно из сирої землі
Камінь ізняти,
То так-то тяжко-важко на чужій сторононьці
Без роду, без сердешної родиноньки помірати!
Да услиши, Господи, у просьбах у молитвах
Люду Царському, народу Християнському
І всім головам слухащим
На многи літа,
До конця віка!

З. Ю-З. О· И. Р. Г. О. т. I, 1873, с. 14.

Є. Вітчим.

Ой у сьватую божественную неділеньку,
Барзе рано пораненько,
То не гласниї дзвони дзвонили,
Як у первому дворі нерідний отець і мати іс своїм сином говорили:
„Ой ідиж ти, сину, між чужії люде,
То там тобі чи не лучче буде;
То нехай тебе хторий отець не лає, не проклинає
І щастя й долі козацької твоєї не теряє“.
То в сьватую неділеньку старша сестра коня виводила,
Середульша зброю виносила,
А найменша сестра виходила,
Хустину своєму братові виносила,
Гірко плакала і ридала,
Слезами проливала,
До свого братіка найменьшого словами [промовляла:
„Братіку мій рідненький,
Як голубонько сивенький!
Відкіль же тебе в гості виглядати:
Чи з буйного вітру,
Чи з широкого степу,
Чи з славного війська Запорожья?“
То брат теє зачуває,
До сестри своєї найменьшої словами при- [мовляє:
„Сестро моя рідненька,
Голубонько сивенька!
Не виглядай мене ні з буйного вітру,
Ні з широкого степу,
Ні з далекого поля,
Ні з славного війська Запорожья.
А возьми ти, сестро моя рідненька,
Голубонько сивенька,
Жовтого піску в жменю,
Та посій на білому каменю,
То як буде жовтий пісок на білому камені схожати,
Хрещатим барвінком зеленим білий камінь устилати,
То тоді будеш мене, сестро в гості виглядати“.
То найменьша сестра теє зачуває,
До свого братіка словами примовляє:
„Братіку мій рідненький,
Як голубоньку сивенький!
Я сего од старих людей не чувала,
Шоб жовтий пісок на білому камені іс- [хожав,
Білий камінь устилав.
То мабуть не буде жовтий пісок на білому камені схожати,
Хрещатим барвінком білий камінь устилати,
То мабуть міні, братіку, тебе в вічі не [видати“.
Отнині і до віка,
І до коньця віка!

Мартинович, Записи, с. 40.

Ж. Вітчим.

У неділю барзо рано пораненько не в усі дзвони дзвонено,
Ніхто не взнає, шо в крайнім домі говорено.
Отець-мати сина у чужу сторону випровожали:
„Іди ти, сину, между люди пробувати,
Чи не лучче тобі будеть мати“.
„Не хотілося мині, мати,
У чужій стороні пробувати,
Бо будуть мене прощéнцем називати“.
То старша сестра іде,
Коня веде,
А середульша зброю несе,
Найменьшая брата випровожає,
Словесно промовляє:
„Відкіль то, кає, тебе, брате, виглядати?
Чи с чистого поля,
Чи з буйної вóї, [1]
Чи з славного люду Запорожжа?“
— „Не виглядай мене, сестро, ні с чистого поля,
Ні з буйної вої,
Ні з славного люду Запорожжа, [2]
А возьми ти жовтого піску в жменю, [3]
Посій його на білому камені;
Як буде жовтий пісок на білому камені сходити,
Хрещатим барвінком у три ряди встилати,
Хрешатий барвінок голубим цвітом процьвітати;
Будуть, сестро, о Петрі бистрі ріки замерзати,
А'б Різдві калина в лугах білим цьвітом процьвітати,
То тоді вже буду в ваш дом гостем прибувати“.
„Якова то я, братіку, у сьвіті стала,
Шо [4] од старих людей не чувала,
Шоб жовтий пісок на білому камені сходив
І голубим цьвітом у три ряди устилав,
І сього я, брате, не чувала,
Шоб о Пéтрі ріки замерзали,
Шоб об Різдві білим цьвітом калини в лузі процьвітали
І шоб брат до сестри тоді в гості прибував“. [5]
На празник Воскресеніє люди до божого дому йдуть,
Як бджоли гудуть;
Із божого дому йдуть,—пола об полу мелькаєтьця,
Плече'б плече черкаєтьця;
Один óдного на здоров'я питає
І один óдного обідать зазиває.
Убогого чоловіка ніхто й не знає,
Мов би [6] в його в дворі не бували,
Хліба соли не їдали.
При добрій годині
Куми й побратими,
При лихій годині
Немає й родини.
Люду царському,
І народу християнському,
Усім головам вислухащим
От на многая літа
До коньця віка.

Мартинович, Записи, с. 67.

З. Відчим.

Шо у святую неділеньку,
Барзо рано пораненько,
Мати рідненька
Слізами проливає,
До свого сина словами промовляє:
— „Іди ти, сину, між чужиї люде,
Чи не лучше тобі буде!
Нехай тебе вторий отець не лає, не проклинає,
Щастя й долі козацької твоєї не теряє!“...
Старша сестра коня виводила,
А середужча сестра зброю виносила,
А найменьша сестра хустину виносила,
Та горко плакала і ридала
І словами промовляла:
— „Відкіля-ж тебе, братіку, в гості виглядати:
Чи з буйного вітру,
Чи з широкого степу,
Чи з славного війска Запорож'я?“
То брат теє зачуває,
До сестри словами промовляє:
— „Возьми ти, сестра рідненька, та жовтого піску жменю,
Та посій по білому каміню.
То як буде жовтий пісок на білому каміню схожати,
Хрещатим зеленим барвінком білий камінь устилати,
То тоді будеш мене, сестра, в гості обжидати!“
То сестра теє зачуває,
Горко плаче та ридає,
Дрібними слізами проливає:
„Я, каже, братіку, од старих людей сього не чувала,
Шоб жовтий пісок на білому каміні схожав,
Хрещатим барвінком зеленим устилав.
То не буде хрещатим барвінком білий камінь устилати,

---

[1] Войни. Співак. [2] В Житю і Слові—ряд. 18—20 бракує. [3] Ж. і С.—шлито. Додано знак запитання, очевидно не розібрано; замість—жменю [4] Ж і С.—то. [5] От-то вже, значить його не сподіватця. Спів. [6] Ж. С. — Шо.

То, мабуть, не буду я тебе, братіку ріднень-кий, голубоньку сивенький, більше в світі видати!“...
Вислухай Господи,
У просьбах, у нещетних молитвах!...
Дай боже миру царському,
Народу християнському,
На многі літа
До конця віка!

Горленко, К. С. 1882 кн. XII с. 490.

I. Чужина.[1])

Ай въ неділю рано, барзо рано
Не въ усі дзвони задзвонено,
Якъ у крайнему дому говорено:
Отець и мати свого сина въ чужу сторону виправажали
И до сина словами промовляли:
— Иди ти, сину, миздо люде,
Мо, тамъ тоби чи не лучче буде!
— А и не хотилося мени, маты по чужимъ сторонамъ проживаты.
Бо будуть мене, мати, оприщенцемъ називати!.
Старша сестра коня веде,
Середильша сестра зброю несе,
Найменша сестра брата, выпроважае,
До брата словамы промовляе:
— Видкиль, тебе, брате, выглядаты?
Чи зъ буйного вою,
Чи зъ чистого поля,
Чи зъ славного люду Запорожецького?
Козакъ промовить словами:
— Не виглядай мене, сестре, ни зъ чистого поля, ни зъ буйного вою,
Ни зъ славного люду Запорожья,
А сходы ти, сестро до Дунаю,
Да возьми ти жовтого писку жменю,
Та посій по білому каміню,
Да вставай, сестро, раненько,
Поливай жовтый писок частенько,
Ранними все зорями,
Дрибными слезами.
Коли буде жовтый писокъ по билому каміню зіходити,
О Петрі рікі замерзати,
Объ Різдві въ лузі калина синімъ цвітомъ процвітати,
Объ Василю ягоды врожаты,
Хрещатымъ барвинкомъ густи ряди устилати
То тоді буду я, сестро, у вашъ домъ гостемъ прибуваты!
— Якова я брате, стала
Шо я відъ старыхъ людей зъ роду не чувала
Щобъ о Петрі ріки замерзалы,
Объ Рождестві в лузі въ лузі[1]) калина синімъ цвітомъ процвітала!“
Та й же козакъ промовить словами:
„То ти, сестро, сімъ не догадалась;
Уже о Петрі рікамъ не замерзати.
Объ Рожестві въ лузі калині синімъ цвітомъ не процвітати
Объ Василю ягодамъ не зрожати,
Хрещатимъ барвінкомъ уже рядівъ не устилати,
До вже, сестро, у вашімъ дому мені гостемъ не бувати!“
На святого Духа люде зъ церкви йдуть,
Якъ бджолы гудуть,
Пола зъ полою мелькаетця
Плече зъ плечемъ торкаетця
Побратимъ зъ побратимомъ на здоровья питаетця,
А странного чоловіка наче ніхто и незнае,
Наче въ его дворі не бували,
Хліба і солі не ідали.
Якъ припибе чоловікъ якъ звіра-птиця лихая година,
Ще къ тому зла хуртовина,
До дцураетця вся барзе родина
И куми-побратими...
Якъ же то трудно струні — струні промовляти
А ще труднїй бѣлой камень изъ сирой землі зняты,
До какъ трудно спротині на чужині проміжкати
Коло себе сердешноі родини не мати!..

Горленко, в Архіві Комісії Історичної Пісенности.

X. Лихій вôтчимъ.

Ой, въ недѣлю *дуже* рано [1]) — *всѣ* [2]) дзвоны дзвонили, (1)
Якъ въ вдовиному *вже* дому — *грôмко* гомонили. (2)
Лихій вôтчимъ козаченька — молодого лае. (3)
Мати сыну, *козаченьку*, — слезно промовляе: (4)
Иди сыну, *иди сыну*, — мêжъ чужіи люде, (5)
Чи не лучче, *чи не легче* [3]) — на чужинѣ буде? (6)
Нехай тебе чужій батько — сыночку [4]) не лае, (7)
Щастья твого козацького — на вѣкъ не збавляе! (8)
Тяжко, *важко* [5]) мêнѣ тебе—зъ дому вôдправляти [6]), (9)
А ще тяжче биля себе — въ незгодѣ [7]) держати. (10)
Хочъ [8]) ты пôйдешъ на чужину,—слêзы мêнѣ лити; (11)
Хочъ [8]) зоставлю тебе, сынку,—*то требажъ* тужити. (12)
Вже старшая сестра *ёго* — коника выводить. (13)
Середýща зброю *усю* — срêбную выносить. (14)
Що найменьшая рыдае, — *да такъ* промовляе: (15-6)
Изъ якои [9]), тебе брате, — стороньки ждати? (17-8)
Чи *вже, брате, тебе ждати* — вôдъ чистого поля (19)

---

[1]) В ориґіналі сі слова повторено.

*) Слова додані до вар. Б зазначені *курсивом*.

[1]) Вар Б — рано порано. [2]) Не во вси. [3]) Чи не лучче тоби. [4]) Сыноньку. [5]) Тяжко, тяжко. [6]) Отправляты [7]) Знегоды. [8]) Хоть. [9]) Порів. прим. 9 до вар Б.

Чи вôдъ Чорного *вже* моря,—чи вôдъ Запорозья? (20-21)
Ой возьми ты, сестро *люба,* — жовтого *пêсочку,* (22)
Та посêй ты *при дорозѣ, — та на камêнёчку* [10]). (23)
Коли *зôйде* жовтый пêсокъ, — *буде* [11]) выростати (24)
И зеленымъ *барвîнонькомъ* — камень устилати: (25)
Въ той часъ, *сестро, буду*[12]) до васъ—*буду* прибувати;(26)
Бо вже тяжко безрôдному — *въ чужѣ* проживати! (28)
Та *вôнъ* тее *мовляючи* — на коня *сѣдае;* (29-30)
Смутно зъ двора отцёвского — козакъ *выѣжжае.* (32)
Довго вони на могилѣ — край села стояли. (33)
Довго, довго козаченька — вôчьми провожали; (34)
Хочъ же довго ёго ненька — вôчьми провожала.
Та ще довше *ёго вона* [13]) — дома *оплакала!*

Закревський с. 62.

---

[10]) Вар *Б* — на билому камни. [11]) Колы буде жовтый писокъ. [12]) буду сестро. [13]) воны его.

30. ПРО ПОВОРОТ СИНА З ЧУЖИНИ.

Сей заголовок прикладаємо до тексту, що має дещо спільне з думою про Прощання козака з родиною, або про Вітчима, як її називають (№ 29), і тому сей текст звичайно вважають за варіянт „Прощання". Спільного сі дві думи мають властиво тільки початок — лайку вітчима. Саме ж оповідання цілком ріжне; в „Прощанні" ми тільки в деяких варіянтах маємо згадку про незгоду з вітчимом (№ 29 редакція II, варіянт Б, Є, і З), а далі у всіх варіянтах маємо питання сестер про те, коли брат повернеться, відповідь брата загадками, і розгадування сеї відповіді, до чого в варіянтах В, Г, Ж, І, додаються ширші міркування про смуток на вигнанні, на чужині, вже не зв'язані з самим оповіданням думи. Тим часом в думі, яку подаємо тут, оповідається щось зовсім інше. Незгоди в сім'ї виганяють сина на чужину. Там він одружується і живе без роду з самою жінкою, його тягне до матері, він радиться з дружиною; рушає в дорогу, кінь спіткнувся, злий знак, і дійсно син застає матір перед смертю; вона помірає щаслива, що побачила сина ще раз. Прощання з сестрами, загадок і туги на чужині нема. Порівнявши сі два змісти ледви чи кому прийде на гадку сказати, що вони передають одне і те ж. Але однакові заспіви дають дійсно велику ілюзію подібности. Поворот — „В неділю ранньою зорею, до божих церков задзвонено, як у новім дворі раніш того говорено"; в думі про Прощання вар. А: — „В неділю рано - пораненько во всі дзвони задзвонено, як у крайньому домі говорено"; вар. Е: — „Ой у неділю, барзо рано пораненьку, та то не в усі дзвони дзвонили, як у крайньому домі отець і мати говорили"; вар. Г — „Ой у неділю, барзо рано пораненьку, ой то не в усі дзвони дзвонили, як у крайньому домі отець і мати гомоніли" і т. д. Тому дослідники вважають поворот за варіянт „Прощання", відзначаючи більш або менш докладно його ріжниці від інших „варіянтів". Насправді сі ріжниці зводяться до того, що те що́ творить центральний мотив „Прощання" — розмова з сестрами — відсутнє в думі про Поворот, а того що є в ній — зовсім нема в „Прощанні"!

I. Дума про поворот сина з чужини відома тільки в однім тексті се:

Варіянт А. — Чубинський, Труды этнографическо-статистической экспедиции т. V, 1874 с. 849. Текст записав Костомаров на Харківщині, мабуть в 1840 рр., з яких походять і інші харківські записи Костомарова.

II. Нічого ближчого про сей текст незвісно. Хоча він певно виправлений записувачем (непевними здаються напр. ряд. 6, 18, 25), але думаємо, що в цілому його за підробку вважати не можна і треба думати, що ся дума існувала в ріжних місцях і її співав не один кобзар. Як багато інших дум, вона також оперує стереотипними зворотами, що місцями спільні у неї не тільки з „Прощанням", але і з силою інших; порівняймо хочби: ряд. 13 — 14 № 15 вар. Б р. 61 — 62; рядок 15 — 16 і № 17 вар. А р. 14 — 15, 33 — 34; рядок 31 — 33 № 10 вар. М ряд. 203 — 205; не кажучи вже про рядки 19 і 29, що можна зустрінути у всіх думах.

Цікаво було б знати, чи співали сю думу і такі кобзарі, що знали Прощання, чи обидві думи конкурували, як приміром Олексій Попович і Буря? Та обставина, що більшість варіянтів „Прощання" походять з Полтавщини (одна з Чернігівщини), а „Поворот" записано на Харківщині, робить імовірною думку, що обидві думи не зустрічалися, а мали кожна свою власну територію поширення.

III. З огляду на се що Поворот зараховувано до іншої теми як один з варіянтів, не маємо про нього і окремих писань. Житецький в „Мыслях" не писав про сей текст; в його паперах захованалася копія „Повороту" зазначена як „Дополнительный варіантъ къ Думѣ Отъѣздъ козака изъ родины" (наше „Прощання", № 29). Думки про сю думу Єрофеєва подано вище з приводу „Прощання".

Ф. Колесса зараховує „Поворот" до „Прощання" і каже, що він ріжниться „від інших варіянтів сеї думи ось у яких точках: 1) не виступає тут сестра, розмова якої з братом при його від'їзді дає головний зміст думи в інших варіянтах (себто Прощання); 2) козак проживаючи у чужій стороні жениться; 3) він вибирається до дому, щоб одвідати матір, та застає її на смертній постелі" (Думи с. 111). Одначе з сих ріжниць автор не робить висновку про самостійність сеї теми.

Не відчув сеї самостійности і М. Грушевський, — говорячи про мотив роду і безрідности в народній пісенности він каже: „Найбільш трагічним мотивом можна вважати се, коли навіть мати — ся найтвердша опора роду, не додержує родинного звязку і вийшовши заміж у друге, з огляду на

недоброго вітчима, вона для святого спокою виправляє з дому рідного сина. Се вилом у релігії матері, котру пок. Житецький пробував схарактеризувати як догмат народньої епіки — так як його кладе псальма про правду; але поезія як і життя не знає догматів“ і далі подано текст „Повороту“. Він дійсно зовсім підходить до вище наведених міркувань, але далі автор завважує: „Варіянти (наші А і Б № 29) комбінуючи сю тему з темою про проводи брата сестрами, акт викидання пасинка з його батьківщини виводять в рисах не таких різких. Згадка про вітчима напр. зісталась тільки в заголовку Е (№ 29), а в змісті його вже немає, записувач пояснює, що Вересай пояснив свій заголовок... тим, що рідний батько не випровожав би сина так безсердечно“, „хоча в тексті і сеї безсердечности не видно“ (Істор. Укр. літ. IV с. 662). Так виходить, що автор відріжняючи ріжні групи варіянтів „Прощання“ і відмінність Повороту, все таки бере їх за одно, як ріжні варіянти, чи ріжні редакції одної теми.

А.

Въ неділю раннёю зорёю, до божихъ церковъ задзвонено,
Якъ у новімъ дворі раннішъ того говорено,
Якъ чужий отець вторий, названий чуже дитя кляне-проклинає,
Долю ёго козацьку, молодецьку зневажає,
За хлібъ, за сіль нарікає, зъ домівки зганяє.
Его мати стара жалослива була, словами промовляла:
„Ой сину мій удовиченку, бездольний, безсчастний!
Не велю я тобі зо вторимъ отцемъ жити-проживати,
Нехай не буде тебе старий отець названий клясти-проклинати,
Долю твою козацькую зневажати,
За хлібъ, за сіль нарікати, зъ домівки зганяти;
А велю я тобі въ чужу сторону одъізжати“.
То вінъ зъ своёю матірью опрощениє приймає,
У чужу сторону одъизжає.
Та у чужій стороні живе-проживає,
Нікого передъ собою въ вічи видомъ не видає,
Ні отця, ні матери, ні родини кревноі сердешноі,
Тільки має родину кревну, сердешну — жінку-дружину!
То вінъ словами промовляє:
„Дружино кревно, сердешна!
На чужині, на своій стороні мати стара:
Чи мені піти, чи поіхати, іі одвідати?“
То жінка зачуває,
Словами промовляє:
„Ти те знаєшъ, те й відаєшъ“!
То скоро ставъ удовиченко на коня сідати,
Скоро став удовиченко зъ двора зъізжати,
Підъ нимъ коникъ спіткнеться, —
То удовиченко промовить словами, слізами обіллеться:
„Не знаю, чи буду я свою матірь живу заставати“.

Та скоро ставъ удовиченко четвертоі неділеньки
До второго названого отця прибувати,
Ставъ вторий отець названий на зустрічъ ёго вихожати.
„Отъ-же то, панове-молодці, якъ же то Господь чоловікові привівъ,
Що зъ чужоі сторони далекоі прибувавъ,
Свою матірь старую при смерті заставав!“
Скоро ёго мати старая на божоі постели вздріла,
На своє лице християнскеє хрестъ собі положила:
„Чого жъ я бажала, того и діждала,
Сина свого при смерті въ вічи повидала“.

Чубинський, V с. 849.

31. ДУМА ПРО СОН.

Ся дума, що обертається в тіснім крузі проблем родинно-побутових дум, які торкаються взаємин між батьками і дітьми, братами і сестрами та між чоловіком і жінкою, настільки уникнула уваги дослідників, що не тільки не зроблено заходів, аби записати більше варіянтів сеї думи, але й не написано про неї майже ні стрічки.

Єдиний варіянт сеї думи се —

I. Варіянт **А** — Метлинський, Народныя Южно-русскія пѣсни, 1854, с. 354. Текст записано від кобзаря в Охтирці.

II. Ф. Колесса, що перший після виходу збірки Метлинського звернуву вагу на сю думу (Українські Народні Думи с. 118), висловлює здогад, що думу сю записано від кобзаря Заславського в Тростинці Охтирського повіту. Про сього кобзаря згадує список кобзарів і лірників уміщений на кінці, збірки Метлинського, але здогад, що „кобзарь въ Ахтыркѣ“ текстів сього збірника ідентичний з „Заславським“ „Списку“, хоч імовірний, не здається нам зовсім певним, і ось чому. Імена кобзарів у „Списку“ очевидно були зібрані дорогою розпитів, а не на підставі текстів зібраних для збірки, і більше того, можна навіть сказати, що між Списком і текстами збірки мало спільного: із 13 кобзарів „Списку“ тільки два такі, що їх думи надруковані в збірці — се тоді вже досить відомий Шут і його учень Бешко. Натомість Іван Романенко з Британів на Борзенщині, що дав 6 текстів збірникові, не згаданий зовсім в „Списку“ — з Борзенщини тут згадано кобзарів „въ Гутовкѣ, въ Буромкѣ, и др. мѣстах“. Так само й анонімні кобзарі, що від них записувано тексти для збірника, не згадуються в Списку. Так напр. хоч в збірнику надруковано три тексти, що Метлинський записав від кобзаря чи кобзарів в Зіньківському повіті, в „Списку“ Зіньківського пов. навіть зовсім не згадано між тими, де є кобзарі чи лірники.

Тому не дуже можна спускатися на те що запис з Охтирки нашої думи зроблено саме від Заславського: коли б се було так, то більш того, що його ім'я стояло б під текстом. В Охтирці ж, великім прочанськім центрі, мусів бути не один Заславський, але ще багато кобзарів, яких імен ми не знаємо. Кожного з сих невідомих можна вважати співцем нашої думи не з меншим правом, ніж отсього Заславського. Випадкова зустріч тексту і його імени на сторінках збірника Метлинського не вирішує питання дефінітивно в його користь, хоч і робить се рішення можливим.

III. Акад. Колесса порівнює сю думу з піснями про подружжя з дівчиною і з вдовою, або про дівоче і вдовине кохання. Він відносить думу до старшого періоду думової творчости.

А. Дума про сон и про жену.

У недилю святую снывся, прыснывся вдовыченку —
Барзо-пречуден сон, та ще дуже й предывен.
Скоро вин з свого сна розбужае,
Свого сна козацького не вгадае,
Матери старій словами промовляе:
Маты моя старенькая! ты людям вгадуеш, малым диткам помагаеш:
Вгадай мени, маты, сей сон,
Що выдыться — на отцевському двори на моему
Тры горы камьяніи процвиталы;
Перва гора процвитала красным цвитом выновая.
„Желае за тебе мужняя жена на сторону мандруваты;
Не будеш ты з нею ни якого промишканія маты:
Дасть тоби Господь диждаты Риздва Хрыстова,
Альбо найпаче Свитлого Воскресенія;
То вона буде кватырку одсуваты,
По рынку поглядаты,
Чи не йде муж первый дружыны шукаты.“
Друга гора процвитала зеленым цвитом выновая.
„Желае за тебе вдова богата, гордая;
Не велю тоби сыну іи браты;
Не будеш ты з нею щастя й доли маты:
Дасть тоби Господь Риздва Хрыстова,

Альбо найпаче Пресвитлого Воскресенія диждаты;
Будуть до неи кумы-побратымы наижжаты,
Будуть пыты та гуляты,
Будеш ты у порога стояты,
Будуть тебе наймытом нарикаты,
Будуть тебе ще й на смих пидийматы“.
Третя гора процвитала билым цвитом камьяная.
„Желае за тебе сырота безщасна, безридна, дивчына молодая.
Велю я тоби сыну іи браты:
Будеш ты з нею щасте й долю маты;
Де муж з женою жыве, прожывае,
Там святый Мыколай на радость ухожае“.

Метлинськвй, с. 354.

32. УДОВА.

Ми певні, що зібрані тут 42 записи сеї думи в ніякій мірі не відповідають справжній популярності сеї думи; ми маємо часті згадки про неї в оповіданнях про кобзарів і лірників, але порівняно мало записів. Се пояснюється певно неісторичним змістом думи, що робив її не цікавою для дослідників-збирачів дев'ятнадцятого віку.

I. Варіянт **А** — „Повѣсти малороссійскія", Житецький, Мысли, 1893, с. 186. Записано від сліпця Івана мабуть на Миргородщині коло 1810 р. Ріжниці з копією Маслова подані в примітках.

Варіянт **Б** — Труды этнографическо-статистической экспидиціи, т. V с. 847. Записав Костомаров на Харківщині, мабуть в 1840-х рр.

Варіянт **В** — Записав Куліш від бандуриста Каленика Рожка в шинку Борзенці під Ромнами 22 липня 1845 р. Оригінал в паперах Бодянського, Ростовськ. Музей Древностей № 32694. [1]

Варіянт **Г** — Метлинський, Народныя Южнорусскія пѣсни, 1854, с. 344. Текст записано від кобзаря в Охтирці, невідомо коли.

Варіянт **Ґ** — Там таки с. 347. Записав Метлинський від кобзаря в Зіньківському пов. (може від Кочерги?) невідомо коли.

Варіянт **Д** — Там таки с. 349. Текст записав М. Білозерський від кобзаря Ів. Романенка в Британах, Борзенського пов. мабуть на початку 1850 рр.

Варіянт **Е** — Там таки с. 352. Текст записав або Метлинський [2]) або Куліш з Білозерським 1853 р. від кобзаря Андрія Шута, в Олександрівці, Сосницького повіту [3]).

Варіянт **Є** — Куліш, Записки о Южной Руси т. I, 1856 с. 19. Записав Куліш від лірника Архипа Никоненка на хуторі коло Оржиці в Лубенськім повіті. Мабуть 1853-5 рр.

Варіянт **Ж** — Основа 1861 кн. VIII, Объясненіе къ рисункамъ „Живописной Украины" с. 3. Уривок, що записав Л. Жемчужников від кобзаря Остапа Вересая мабуть в Лебединці Пирятинського пов. Очевидно 1853 р.

Варіянт **З** — Записки Ю.-З. Отдѣла И. Р. Географическаго Общества т. I 1873 с. 11. Записали О. Русов і П. Чубинський від кобзаря Остапа Вересая з Калюжинець, Прилуцького пов. Мабуть 1873 р.

Варіянт **I** — Записав Ів. Манджура від бандуриста Павла Дашенка, в Довжику Харківського пов. 1875 р. Рукопис в Інституті Т. Шевченка в Харкові.

Варіянт **Ї** — „Українські записи П. Мартиновича", 1906. с. 44. Записав П. Мартинович від кобзаря Ів. Кравченка Крюковського в Лохвиці на Приліпці 1876 р.

Варіянт **И** — Там таки с. 68. Записав П. Мартинович від кобзаря Трихона Магадина з Великих Бубнів в 1876 р.

Варіянт **Й** — В. Горленко, Кобзарь I. Крюковскій. Кіевская Старина 1882 кн. XII с. 497. Записав В. Горленко від кобзаря Кравченка Крюковського в Лохвиці мабуть 1882 р.

Варіянт **К** — В. Горленко, Кобзари и лирники, Кіевская Старина 1884 кн. I с. 31. Записав Горленко від лірника Єфима Перепелиці Пирятинського пов. Мабуть 1883 р.

Варіянт **Л** — Там таки с. 35, в примітках. Записав В. Горленко від лірника Вакуленка з Прилук невідомо коли, перед 1884 р.

Варіянт **М** — Записав П. Мартинович від кобзаря Григорія Гриценка-Холодного в Лютенці Зіньківського пов. в серпні 1884 р. Гриценко навчився тексту у свого вчителя Кочерги. (Оригінал рукопису у П. Мартиновича).

Варіянт **Н** — Грінченко, Этнографическіе Матеріалы т. III, 1899, с. 792. З матеріялів П. Лукашевича, що він їх передав В. Горленкові 1885 р. Текст записано на Полтавщині, може в с. Березані. Після 1836 і перед 1885 р.

Варіянт **О** — О. Малинка, Прокопъ Чубъ, переходной типъ кобзаря. Этнографическое Обозрѣніе 1892 р. кн. I. с. 175. Текст записав Малинка від кобзаря П. Чуба з с. Мокіївки, Ніжинського пов. 1889 р.

[1]) „1845 іюля 22. Пѣлъ банд. Каленикъ Рожко, подъ Ромнами въ шинкѣ Борзенкѣ". Олівцем: „Запис. П. Кулѣшъ.

[2]) Порівн. том I Корпусу с. LIV. [3]) В Народ. Южнор. пѣсн. зазначено тільки — „Записано отъ кобзаря Андрея Шута".

Варіянт **П** — Записав О. Сластіон від кобзаря Степана Пасюги з Богодухівського пов. в 1900 р. Рукопис в комісії Історичної пісенности ВУАН.

Варіянт **Р** — О. Сластьон, Михайло Кравченко, Кіевская Старина 1902 р. кн. IV с. 324. Записав О. Сластьон від кобзаря М. Кравченка з Великих Сорочинців, Миргородського пов., на початку сього століття.

Варіянт **С** — З рукописної збірки С. І. Маслова (надруковано у акад. В. Перетца, Українські думи в новому виданні К. М. Грушевської, Етнографічний Вісник 1928 кн. III с. 125). Текст записано від лірника Миколи Діброви з с. Гмиранки, Прилуцького пов., в Ічні 5 липня 1902 р.

Варіянт **СС** — З рукописної збірки С. І. Маслова. Надруковано у Ревуцького, Українські думи та пісні історичні с. 262. Там же і відомості про співака. Вдруге надрукував акад. В. Перетц, як вище с. 128. Записав с. Маслов від лірника Герасима Вахна з с. Шиловичів, в Ічні 19 липня 1902 р.

Варіянт **Т** — З рукописної збірки С. І. Маслова, надруковано в Етногр. Вісн. VII ст. 130. Записано від лірника Семена Зілінського в Київі 28 — 30 листопада 1902 р.

Варіянт **ТТ** — Записав О. Сластьон мабуть[1]) від старця співака Платона Кравченка з села Шахворостівки, Миргородського пов., 1900 р. Оригінал — чорновий запис—в архіві комісії Історичної Пісенности ВУАН.

Варіянт **У** — Записав О. Сластьон від старчихи співачки Явдохи Пилипенкової з х. Орликівщини, Хорольського пов. мабуть на початку сього століття. Оригінал — чорновий запис—в архіві комісії Історичної Пісенности ВУАН.

Варіянт **УУ** — Записав О. Сластьон, мабуть[2]) від старця співака Олександра Гришка з м. Лютеньки Гадяцького пов. Мабуть на початку сього століття. Оригінал, чорновий запис, в архіві комісії Історичної Пісенности ВУАН.

Варіянт **Ф** — М. Сперанскій, Южнорусская пѣсня и современные ея носители, 1905. Записано від кобзаря Терешка Пархоменка з Волосківців, Сосницького пов.

Варіянт **ФФ** — Ф. Колесса, Мельодії українських народніх дум, Серія II, 1908 с. 187, нотний запис на с. 66. Текст записала Леся Українка і К. Квітка від кобзаря Гната Гончаренка з Губаенкового хутора, Харківського пов., в Ялті 1908 р.

Варіянт **Х** — Там таки серія I сс. 101 і 104. Схоплено на фонограф від старця співака Платона Кравченка з Шахворостівки, Миргородського пов., в Миргороді 1908 р. Ріжниці між записами в примітках.

Варіянт **ХХ** — Там таки, серія I с. 170, нотні записи на сс. 47 і 51. Схоплено на фонограф від кобзаря Михайла Кравченка з Великих Сорочинець Миргородського пов. у Миргороді, 1908. Ріжниці між записами в примітках.

Варіянт **Ц** — Там таки, серія I с. 175, нотний запис на с. 122. Схоплено на фонограф від лірника Антона Скоби з Багачки, Хорольського пов., в Миргороді 1908 р.

Варіянт **ЦЦ** — Там таки, серія I с. 117. Схоплено на фонограф від старчихи-співачки Явдохи Пилипенкової з Орликівщини, Хорольського пов., в Миргороді 1908 р.

Варіянт **Ч** — Там таки, серія II с. 36. Схоплено на фонограф від старця-співака Миколи Дубини з Решетилівки, Полтавського пов. в Миргороді 1908 р.

Варіянт **ЧЧ** — Там таки, серія I с. 147. Схоплено на фонограф від Олександра Гришка з Лютеньки, Гадяцького пов. в 1909 р.

Варіянт **Ш** — Там таки, серія II сс. 50 — 77. Схоплено на фонограф від Опанаса Григоровича Сластьона в Миргороді 1910 р. (О. Г. Сластьон вчився у кобзаря з села Ковалів, Ловхвицького пов., в 1870-х рр.).

Варіянт **ШШ** — Там таки, серія II с. 168. Схоплено на фонограф від кобзаря Івана Кучеренка з Мурахви, Богодухівського пов., в Миргороді 1910 р.

Варіянт **Щ** — Там таки, серія II с. 179. Схоплено на фонограф від кобзаря Петра Древченка х. Залютина Харківського пов., в Миргороді 1910 р.

Варіянт **ЩЩ** — Там таки, серія II с. 62. Схоплено на фонограф від лірника Семена Говтваня з Зінькова.

Варіянт **Ю** — Там таки, серія II с. 151. Схоплено на фонограф від кобзаря Степана Пасюги з Богодухівського пов.

Варіянт **Я** — Б. Луговський, У Десятуху, „Україна" 1924 р. кн. IV с. 72. Записано від лірника Грицька Костюченка.

Варіянт **ЯЯ** — Записав на фонограф В. Харків від лірника Варіона Гончара в Ковягах Валківського району на Харківщині, 14 лютого 1930 року. Оригінал в Катедрі Українскої Етнографії ВУАН.

Варіянт *Х* — М. Гаццук, Українська абетка, 1861 с. 44. Се перероблений вар. **Г**, зміни, чи може запозичення з невідомого тексту — курсивом.

---

[1]) Порівн. тотожній фонографний запис Ф. Колесси нижче — вар. **Х**.
[2]) Порівн. тотожній фонографний запис Ф. Колесси нижче — вар. **ЧЧ**.

II. Між зібраними тут 42 записами варіянти **Ж** і **З**, **Ї** та **Й**, **П** і **Ю**, **Р** і **ХХ**, **ТТ** і **Х**, **У** і **ЦЦ**, **УУ** і **ЧЧ** являються повторними записами від одного співця (Вересая, Крюковського, Михайла Кравченка, Пл. Кравченка, Я. Пилипенкової, Гришка). Крім того вар. **Ф** і вар. **ЦЦ** та **ЧЧ** очевидно являється книжковим запозиченням. Се найбільш очевидні посвояченння між варіянтами „Вдови". Але є і інші зв'язки між ними, що пояснюється спільністю територіяльного походження, школи. Маємо окремі групи варіянтів, що видимо виходять з одного гнізда і передають одну традицію, хоча здебільшого не творять окремих редакцій.

Так напр., як се видно і на прикладі думи про Сестру та брата (№ 33, вар. **В** і **Е**), безсумнівний зв'язок існує між харківськими варіянтами Костомарова, Дашенка (Манджури), Гончаренка (у Колесси), Пасюги (Сластьона і Колесси), Ганчаря та уривками Кучеренка і Древченка, вар. **Б**, **І**, **ФФ**, **Г**, **Ю**, **ШШ**, **Щ**, **ЯЯ**. Всі тексти мають однаковий заспів про розмову вдови з дітьми, що порівнюється з шумом діброви. Однаковими словами говориться про подружжя синів і зневагу до матери. Цілком ідентична фраза проганяння (вар. **Б** ряд. 16, вар. **І** ряд. 14, вар. **П** ряд. 14, вар. **Ю** ряд. 18, вар. **ФФ** ряд. 18, вар. **ШШ** ряд. 15), і згадка про „князів і царів", що будуть гостювати у синів, тамчасом як матір стоятиме коло порога (вар. **Б** ряд. 16 — 20, вар. **І** ряд. 16 — 19, вар. **ФФ** ряд. 20 — 26). Тільки варіянт **Б** замість князів і царів має „панів та князів в жупанах злотоглавих", що виглядає на редакційну поправку Костомарова, але про поріг і гордощі говориться як і в інших варіянтах сеї групи.

Далі у всіх варіянтах сеї групи перейшовши до сусіди вдова проклинає синів (у вар. **Б** згадка про прокльони на сім місці пропущена, але натяк на неї є в рядку 76). Вар. **П** і **ФФ** подають і самі тексти сих проклять (вар. **П** ряд. 35 — 42, вар. **ФФ** ряд. 40 — 58), що пояснюється можливо і самою широтою, многословністю сих текстів (особливо багато додатків має варіянт **ФФ** в виді повторювання і ліричних ампліфікацій), а також і значно більшою докладністю запису ніж у варіянтах **Б** і **І**.

Однаково у всіх текстах передаються і докори гостей (вар. **Б** ряд. 45 — 50, вар. **ФФ** ряд. 61 — 70), тільки в варіянті **І** ряд. 39 — 43 замість „чи вона вас осудила" маємо „чи вона у вас осуджена", що пояснюється непорозумінням.

Нарешті ціла харківська група має і однакове закінчення, що підкреслює її відрубність, надає їй характеру окремої редакції. Зміст сього закінчення той, що матір не хоче повертатися до синів, бо лекше матчине благословенство („молитву") прогнівити ніж упросити (вар. **Б** ряд 74 — 75, вар. **І** ряд 59 — 60, вар. **П** ряд 82 — 83, вар. **ФФ** ряд 105 — 106). До сього моменту варіянти **П** і **ФФ** додають устами матері, що очі її не зоглянуться, а сини її гріха не одкупляться (порівн. слова середульшого в Озовських братах № 10, вар. **З** ряд. 27, **С** ряд. 18).

Дальший хід думок неясний. Очевидно в харківській школі (чи школах — бо коли варіянти **Б**, **І** і **ФФ** харківські, тож варіянти **П**, **ШШ**, і **Щ** богодухівські) була традиція закінчувати думу похвалою „батькової-материної молитви" в дусі думи про Бурю на морі. Але ясно і те, що відомі нам кобзарі роблять се досить не зручно, — кожний по своєму, але очевидно і сильно плутаючи первісну інтенцію сеї традиції. Ще найзручніше виплутуються з сього питання завдяки свому лаконізму варіянти **Б** і **І**: тут мати, хоч проклинає, а все ж дбає про душі своїх синів „од гріхів одкупляє, зо дна моря виймає — і до царства небесного провождає"... Варіянт **ФФ** до сього короткого закінчення[1]) додає похвалу „молитві" і повчання — ряд. 115 - 128. У Пасюги маємо властиво те ж саме, тільки „закінчення" переплутане з „похвалою", а з того виходить досить туманна і трудно зрозуміла мішанина фраз. Розібратися в ній достоту могли б ми тільки тоді, як би мали записи сеї думи з Харківського або Богодухівського пов., зроблені на початку XIX чи ще в XVIII с. Новіший харківський запис, вар. **ЯЯ**, досить добре затримав всі ознаки сеї групи, крім „князів і царів", що очевидно стали занадто виразним анахронізмом. Взагалі сей текст трохи плутаний, там не говориться про подружжя синів і тільки під кінець виникають їх жінки і діти, яких треба „спиняти". Все таки приналежність його до групи безсумнівна: се видно із заспіву: із фрази виганяння — „іди, нене, пріч від мене" — і з типового закінчення.

Полтавські варіянти виявляють менше одностайности: тут очевидно було більше льокальних традицій, але окремі співаки виявляють також більше волі в імпровізуванню. Се наприклад особливо помітно в двох записах від М. Кравченка вар. **Ф** і **ХХ**. Взагалі ж записи з Полтавщини можна поділити на декілька окремих, хоч і не дуже виразних груп:

Тексти центральної Полтавщини, з Миргородського і Хорольського повітів мають досить закінчену фізіономію. Найближчі між собою тексти М. Кравченка **Р** і **ХХ**, П. Кравченка **ТТ** і **Х**, Скоби **Ц**, Пилипенкової **У** і **ЦЦ**. Досить близько підходить сюди текст „Повістей", теж миргородський (вар. **А**) і Вересаєві варіянти **З** і **Ж** та **К** від Перепелиці з Вейсбахівки. Сей Перепелицин текст хоч західньо-полтавський, видно підпав якось під тутешні впливи, миргородські переважно. Близько

[1]) Акад. Ф. Колесса думає, що в ньому є пропуск, бо „кобзар помилкою пропустив один чи більше стихів", але досить порівняти се закінчення з закінченням вар. **Б** і **І** щоб зрозуміти, що пропуск сей не діло Гончаренка, але явище старше, що перейшло в харківську традицию ще перед 1840 р., коли записував вар. **Б**; він вже має не менш баламутний кінець як **ШШ** і **ФФ**.

підходять сюди і два тексти С. І. Маслова один з Шиловичів, другий невідомого походження [1]), варіянти **СС** і **Т**.

Всі сі варіянти мають дуже широкий вступ, значно довший ніж у харківських варіянтах. Голос вдови порівнюється з шумом сосни, з голосом зозулі і дрібного птаства і подається її довга молитва до бога, щоб поміг вигодувати синів—вар. **Р** ряд. 14—18, **ХХ** ряд. 15—19, вар. **ТТ** ряд. 14—19, вар. **Ц** ряд. 7—14 (в **ЦЦ** ці слова звернені просто до дітей, ряд. 7—18), вар. **С** ряд 5—11, вар. **СС** ряд. 13—21, вар **З** ряд. 11 — 13, вар. **Ц** ряд. 20 — 26, вар. **А** ряд. 8 — 9, вар. **И** ряд. 3 — 16. Вар. **У** і **С** льокалізують цілу сю картину у Київі на Подолі, але думаємо, що се явище випадкове, див. нижче.

Далі у М. Кравченка, у Пилипенкової і в варіянтах **С** і **СС** докладно говориться про успіх сеї молитви (вар. **Р** 19 — 24, **ХХ** 20 — 25, **У** 28 — 36, **С** 17 — 18, **СС** 22 — 26), після того перехід до невдячности синів. Інші варіянти просто констатують, що сини виросли і стали погано поводитись з матір'ю.

Сцена проганяння матері у всіх варіянтах сеї групи подана дуже докладно. — Матір виганяють, бо вона нездатна до роботи: варіянт **Р** ряд. 35 — 36, вар. **ТТ** ряд. 32 — 33, вар. **Ц** ряд. 21 — 22, вар. **У** ряд. 51 — 53 і вар. **Т** ряд. 25 — 26. Вона докучає невісткам і дітям: варіянт **Р** ряд. 39 — 40, вар. **ТТ** ряд. 35, вар. **Ц** ряд. 25 — 26 вар. **У** ряд. 55 — 56, вар. **А** ряд. 16 — 17, вар. **Ж** ряд. 18, вар. **Т** ряд. 28 — 29; бо сини хочуть по своєму жити — варіянт **К** ряд. 25 — 27, вар. **У** ряд. 54, вар. **ТТ** ряд. 36. Її соромляться (подібно як в харківській редакції): — вар. **Р** ряд. 60 — 65, вар. **ХХ** ряд. 34 — 42, вар. **У** ряд. 91 — 95, вар. **З** ряд. 19 — 21.

Сі докори бувають поділені на дві або три пайки: вступна промова і супровідні слова при самій дії виганяння матері. Для сього акту варіянти **Р**, **ХХ**, **Ц** і **СС** мають навіть певну формулу наказу матері: „отсе тобі шлях-дорога, широка і довга“—**Р** ряд. 83 — 84, **ХХ** ряд. 71 — 72, **Ц** ряд. 33 — 34, **СС** ряд. 58 — 59. Виразний слід сеї фрази є і в вар. **К** ряд. 33 і в вар. **Т** ряд. 39.

Сам вихід матері з хати описується докладно у всіх сих варіянтах крім **А**, **Ж** і **З**: старший і середульший виводять її за руки або виштовхують в потилицю, найменший завжди біжить попереду одчиняти ворота: вар. **Р** ряд. 72 — 77, **ХХ** ряд. 63 — 66, **ТТ** ряд. 25 — 29, **Ц** ряд. 27—32, **У** ряд. 39 — 45, **К** ряд. 28 — 31, **Т** ряд. 31 — 35, **СС** ряд. 53 — 56.

Після сього приходить так би мовити велика сцена сеї редакції: насміхання синів через вікно і взивання матері п'яною. Сеї сцени нема тільки у варіянтах **А** і **К**.

Глузування побратимів із синів в сій групі не такі виразні: вар. **Р** ряд. 140 — 147, **ХХ** ряд. 150—153, **Ц** ряд. 69 — 75 [2]).

Характеристичний момент для сеї групи се три кари божі, що падають на синів за знущання з матері: вар. **Р** ряд. 130 — 135, **ХХ** ряд. 127 — 138, **ТТ** ряд. 61 — 66, **Ц** ряд. 64 — 68. У всіх сих варіянтах кари приходять на чотирнадцятий рік. В вар. **У** се стається 12-го року, коли вдова захворіла, ряд. 132 —140. В вар. **Т** — півтринадцятого года, ряд. 74 — 88. Вар. **СС** говорить про кари загально, ряд. 70 — 75, окремо згадується тут „прах-зіллє“, що поросло доми і яке зникає потім, коли вдова вертається до синів.

Варіянти **А**, **К** і **З** згадують про кари тільки у формі розмови між братами: вар. **А** ряд. 36 — 37, вар. **З** ряд. 58 — 69, вар. **К** ряд. 61 —68. До того вар. **А** і **К** в сій розмові, як причину біди і вигону матери, згадують злу жінку середульшого брата: вар. **А** ряд. 39 — 43, вар. **К** ряд. 69 — 71.

Що до закінчення, то всі сі варіянти кінчаються пробаченням дітям крім варіянту **ТТ**, що не має закінчення, а також розуміється уривків (**Х**, **Ж**, **ЦЦ**). Але се пробачення відбувається ріжно: в варіянтах **А**, **К**, **Ц**, **У**, **СС**, **Р** і **ХХ** мати вертається до дому і приносить дітям благословення (вар. **А** ряд. 51 — 62, **К** ряд. 81—87 **Ц** ряд. 100—116, **У** ряд. 205 — 217). У вар. **Р** — **ХХ** мати прощає синам, але неповертається до них, при тім в вар. **ХХ** ряд. 206 — 216 вона виразно молиться за них, а в вар. **Р** ряд. 185 — 188, тільки каже синам молитись, щоб їм було пробачено.

Вар. **З** кінчається раптово самою похвалою отцевій - матчиній молитві, без вияснення того, як закінчилася справа повороту, але від себе Вересай поясняв, що мати вже неповернулася до синів.

Взагалі се закінчення значно ліпше заховалось ніж закінчення харківської редакції, і похвала „молитві“, що закінчує всі сі варіянти, зручно зв'язана з текстом, тому і не затемнює нігде фіналу самого оповідання (окрім хіба в варіянті **З**).

З отсього перегляду видно, що взагалі ціла ся група не дуже об'єднана; між окремими варіянтами є чимало подібностей, часом дуже помітних, але сі подібності випадкові і більше пояснюються свобідним запозичуванням окремих співаків ніж одністю місцевої традиції. Маємо враження, що серед занадто живого обороту, в якім знаходиться ся дума, як предмет великого попиту, традиція мусить тратити владу над нею, відкриваючи поле безмежним змінам, і серед сих змін дуже важко спостерігати первісні споріднення текстів.

Так до вар. **А**, **К**, **З** досить близько підходять вар. **Н** і **И** і своєю загальною короткістю і тим, що про кари божі вони згадують в формі розмови братів, і тим, що як вар. **А** і **З** вони теж не мають

[1]) Записаний у Київі, але чи співак був місцевий—не сказано.

[2]) Тут використано образ „виходу з церкви“ подібно як в Сестрі і браті.

виводу матері з дому (тільки насміхання сина з нібито п'яної матері). Закінчення варіянтів И і Н своєю лаконічністю теж нагадує вар. В. Варіянт Н закінчується навчанням від кобзаря, а И вкладає побожні міркування про пошану до матері в уста самих розкаяних синів. Ріжняться сі варіянти від усієї попередньої групи вступом, дуже скороченим. Територіяльно сі два тексти, И і Н близькі до вар. З і К і можливо, що тут виявляються якісь останки одностайної західньо-полтавської традиції сеї думи, тільки сі останки досить убогі.

Ліпше заховалася для нас місцева З і н ь к і в с ь к а традиція: її репрезентують нам анонімний вар. Ґ, вар. М від Холодного і два тексти Крюковського Й і Ї. Всі вони починаються з шуму сосни. Далі Ґ і М коротко оповідають про годування дітей і про надії вдови на спокійну старість (вар. Ґ ряд. 4 — 5, вар. М ряд. 7 — 13), а вар. Й і Ї зразу починаються з факту невдячности синів і з нарікання на них вдови. Зрештою сі тексти найкраще можна описати неґативно в порівнянню з „центрально-полтавською групою“: нема великої сцени виходу — у вар. Ґ і Ї сини виганяють матір з огляду на жінок (Ґ ряд 10 — 12, Ї ряд. 15 — 22) вар., М з огляду на „бенькети“ (вар. М ряд. 18 — 22) — подібно як в харківських варіянтах.

Далі в зіньківських текстах нема насміхання з матері. Немає глузування побратимів — вар. Ґ (ряд. 34) і вар. Ї (ряд. 53) говорять тільки про насміхи людей; вар. М подає і короткий текст насміхів (ряд. 43 — 49), очевидно під впливом інших сусідніх традицій.

Крім того у всіх тих текстах нема трьох кар, або докладного опису кар — говориться тільки про „карання“ синів взагалі.

В ріжницю від попередньої групи, де сусіда бере вдову не для роботи, а тільки „на розум настановляти“, в сих текстах сусіда наказує вдові хату замітати і дітей доглядати (вар. Ґ ряд. 27—28, Ї ряд 43 — 44, Й ряд. 25 — 26), в вар. М просто — слугувати (ряд. 38).

Але найвиразніше характеризує сю групу закінчення — воно подібне до Вересаєвого (вар. З, ряд. 70 — 80, але можливо, що Вересай позичив його у Зіньківців). Не говорить про рішення вдови що до повороту, а замість відповіді подає її навчання про пошану до отцевої-матерної молитви, та міркування про те, що як тільки діти заведуть свою сем'ю, то забувають своїх батьків (вар. Ґ, ряд. 52 — 56, М ряд. 75 — 79). Варіянти Ї і Й сього міркування не мають, хоча в вар. Ї помітно ще його слід; вдова починає, як і в Ґ і М, нарікати на теперішній час (ряд. 84) і збивається на похвалу молитві.

Се не дивно — Крюковський хоч учився в Зіньківському пов., прожив ціле життя в Лохвицькому (в Сенчі і Лохвиці), і забуваючи з часом свою шкільну науку, мусів підпадати під вплив сусідніх традицій. Холодний же, що не вважаючи на свої вічні мандрівки довго, аж до старости підтримував зв'язок з своїм зіньківським вчителем Кочергою, заховав сю зіньківську традицію значно ліпше. А що закінчення вар. Ґ і М для сеї традиції дійсно типове, се ми бачимо з того, що цілком подібно кінчається і вар. Г з сусіднього до Зіньківського Охтирського пов., взагалі подібний до вар. Ґ.

Подібність же між вар. Ґ і М настільки велика, що можна б навіть допустити що вар. Ґ було записано від самого Кочерги або когось з його учнів. Ріжниці між вар. Ґ і текстом Холодного властиво зводяться до стилістичних ампліфікацій Холодного, додатку про бенькети і насміхи побратимів, та пропуску у нього згадки про жінок (вар. Ґ ряд. 11). У Холодного ся згадка приходить тільки раз (ряд. 67, порівн. вар. Ґ ряд. 48).

З інших полтавських записів особливу увагу звертає Кулішів варіянт Є своєю обстановою, що ніби запозичена з думи про Коновченка. Як у багатьох варіянтах сеї думи, дія діється в Крилові, сини напиваються на Крилівському ринку і п'яні проганяють матір, та сміються з неї ніби то з п'яної. Вдова в довгій промові клене дітей, накликаючи на них три нещастя, які потім і приходять на синів. Зустріч з сусідою замітна тим, що сусіда витерає хусткою очі вдові, подробиця, що є і в варіянті Пасюги, П. Три нещастя згадуються і втретє, коли сини каються перед матір'ю. Ся досить оригінальна схема варіянту Є повторюється в варіянтах Ф і УУ (та ЧЧ), але настільки докладно, що се ніяк не можна пояснити мандрівкою тексту, а тільки позичкою з друкованого джерела, очевидно як і в інших Пархоменкових позичках — з Дум Кобзарських Грінченка. Порівн. згадку про гульню на Крилівському ринку вар. Є ряд. 11 — 14, вар. Ф ряд. 11 — 14, вар. УУ ряд. 10 — 11; насміхи з матері зі згадкою про рандаря вар. Є ряд. 51 — 55, вар. Ф ряд. 60 — 64, вар. УУ ряд. 36 — 39; прокльони вар. Є ряд. 30 — 38, вар. Ф ряд. 39 — 47, вар. УУ ряд. 44 — 50 (вар. УУ сі прокльони переставлено перед насміхами синів); згадка про хустку вар. Є ряд. 41 — 42, Ф ряд. 52 — 54, УУ ряд. 53 і т. д.

Ч е р н і г і в с ь к і варіянти не творять одностайної групи; крім щойно згаданого вар. Ф, книжкового походження, тут маємо такі. Вар. Д і Е, від Шута і Романенка, дуже до себе подібні, і можливо посвоячені, мають короткий вступ з молитвою; сцени виводу не мають, тільки глузування через вікно. Далі в розмові синів говориться про кари божі. Кінчається текст поворотом матері, подібно як вар. А і З.

Вар. О досить близько нагадує вар. СС — тут і там дія в Київі на Подолі, хоч у вар О є вступна частина, значно коротша ніж вар. СС. Сцени прогону в вар. О нема, але після насміхів

через вікно і тут і в вар. **СС** приходить відповідь вдови, що вона сьогодні ще нічого не їла і не пила (вар. **СС** ряд. 46 — 50, **О** ряд. 15 — 26). Наслідки від непошани до матері досить подібні і тут і там (**СС** ряд. 70 — 75, **О** ряд. 34 — 39); згадується, що дворнще синів зелом-бур'яном (вар. **О**. ряд. 34) або прахом-зілльом (вар. **СС**. ряд. 72) поростає. В закінченню, коли удова вертає до синів (в вар. **О** вона робить се тільки задля малих дітей своїх синів, ряд. 51 подібно і в вар. **С** ряд. 75 — 76 і в вар. **К** ряд. 3), се зілля раптом посихає (вар. **О** ряд. 53, вар. **СС** ряд. 97).

Найоригінальніший з чернігівських варіянтів **Я** держиться приблизно схеми центрально-полтавських варіянтів (вступна молитва, матір проганяють, глузування, прокльони матері, кари слідом як в **Е**), але кінець раптом нагадує харківську редакцію: вдова не вертається до синів, і до сього трохи несподівано додається як „нещасні сироти пішли самі по світу блукати".

Се все, що можна сказати про ріжні варіяції сеї теми в вище названих групах варіянтів і в окремих варіянтах. Як бачимо, ніде їх ріжниці не виростають в самостійну схему оповідання — в окрему редакцію, навпаки — творять ніби одну велику і сильно розгалужену редакцію (І).

Іншу редакцію, себто самостійну обробку сього сюжету — можемо назвати її другою II — дають нам прилуцькі варіянти **Л** і **С**. Вар. **С** загалом мало цікавий, держиться схеми вар. **Ю** і **СС** — з насміхами через вікно, трьома карами, „прах-зіллям" і згадкою про дітей синів, задля яких вдова вертається до дому. Ріжниться сей варіянт від усіх інших тим, що після запросин сусіди він подає відповідь вдови і крім того довше описує життя вдови вже після повороту до синів. Кінчиться він оповіданням, як за час подорожі меншого сина вдову знов прогнали з хати старші сини чи син, а через се менший син терпить невдачу в дорозі.

З уривка вар. **Л** ми маємо власне тільки се закінчення і згадку про дітей. Чи в цілому сей варіянт був подібний до вар. **С** чи до вар. **К**, як дає зрозуміти Горленко — се невідомо і не так важно, — цікавий той факт, що в Прилуцькім повіті Вдову співали з таким кінцем, якого ми не бачимо ніде більше. Він міг бути ділом цілком місцевої традиції, але міг бути і більш поширеною редакцією сеї думи.

Текст Гацнука *Х* як показано в кінці рядків, зложений головно з вар. **Г** і почасти **Ґ**, з значними змінами. Сі зміни часом тільки парафраза варіянту **В**, як ось: у вар. **Г** „Іди ж ти мати в чужий дом проживати"—у *Х* „Ходіть-но мамо в чужу хату проживати" і т. и. Але можливо, що закінчення додане з якогось власного запису Гацнука.

III. Перші тексти Вдови з'явилися пізно, аж в збірнику Метлинського, а коментарі до сеї думи прийшли ще пізніше. Куліш не звернув на неї уваги. О. Міллер побіжно порівняв Вдову з „Королем Ліром" і при сім висловив думку, що закінчення вар. **З** не типове, а зіпсоване кимсь з кобзарів, може й самим Вересаєм.

В. Горленко, друкуючи свої варіянти **К** і **Л** зробив коротке завваження про популярність сеї думи, кажучи, що вона записана вже в Охтирському, Зіньківському, Борзенському, Сосницькому, Лохвицькому, Прилуцькому і Лубенському пов., так що його варіянт **К** являється 8-им записом, а **Л** 9-им. Очевидно він мав на увазі вар. **Г, Ґ, Д, Е, Й, З** і **Є**, а пропустив в своїм переліку вар. **Б**.

Перше ж докладніше толкованія сеї думи дав Лисовский в своїм Опытѣ. Він розглядав тут думу про Вдову в зв'язку з іншими думами, що оповідають про трьох братів озовських, самарських, та братів в думі про бурю. На його думку всі вони вихваляють солідарність роду.

Лисовський вважає, що Вдова належить до пізнішого періоду думової творчости, коли „співак звільнився вже від впливу давніх дум і беручи з них тільки моральне повчання давав йому ілюстрацію з буденного життя. Така відвага у виборі (ілюстрацій) може пояснятися появою великої скількости реалістичних дум (про Хмельниччину), що дійсно мали вплив і на вибір сюжету і на нарис фігур." (Опытъ изученія с. 45). Тим не менше зв'язок між старшими думами і сею думою існує, хочби в сих постатях трьох братів і у виділянню найменшого, хоч тут се виділяння відбувається й в іншому напрямі. Окремо автор відзначив реалізм думи про Вдову: в моментах докорів синів матері, що вона їх дітей лякає; в згадці про пишних гостей і убогий вигляд матері в сірячині; в моменті виходу матері, що спотикається на воротях.

Чимало уваги постаті матері і зокрема матері-вдови в думах віддав Житецький в своїх „Мыслях" (с. 185), де мотив матері являється провідною ниткою цілого досліду. Він порівнював нашу думу з піснями про вигнання матері, а щодо окремих варіянтів думи, то основними вважав ті, де оповідання кінчиться покутою синів і повчанням, а закінчення про поворот вдови і зв'язану з тим удачу синів вважав за пізніший і зайвий додаток. Розглядав він всього дев'ять варіянтів **Г, Ґ, Д, Е, Б, Є, З, Й** і **А**, не звернувши уваги на **К** і **Л**.

Інакший перелік варіянтів у Єрофеєва; він говорить про Вдову в своїй праці в двох місцях (Записки Наук. Тов-ва в Києві, кн. VII с. 55 і 63) — як про „Думу про вдову і трьох синів" і „Вдову в Чечельниці" (наш вар. **А**), одначе ся остання на його думку теж „не що інше як дума про вдову і трьох синів", добре розвинений і повний варіянт. Крім **А**, під попереднім заголовком, говориться про такі варіянти: **Є, З, Й, К**, далі варіянти „Метлинського" (невідомо который з чотирьох

варіянтів); вар. Максимовича 1834 р. — очевидна помилка, бо у Максимовича сеї думи нема ні в одному збірнику, і вар. **Н, Р, Ї, И**. Автор вважає, що дума розвинулася з пісні на подібну тему і вказує при сьому на Чубинського, але варіянту **Б**, що там надрукований, не відзначає. Згадавши кілька „загальних місць“, автор констатує, що мораль в кінці думи взято з думи про Олексія Поповича“.

Думку про залежність Вдови від пісень на подібну тему розвинув і акад. Ф. Колесса. Не обмежуючись загальними фразами він дає докладне порівняння вар. **XX**, з лірницькою піснею на сю тему (Етнографічний Збірник I с. 47), зазначає окремі подібності у вислові і ріжниці в загальному трактуванню сюжета, а висновок з нього такий: „пісню характеризує звязність і схематичність — дума визначується повнотою опису, ширшим мотивуванням вчинків, взагалі поглибленням пісенного засновку. Вважаючи сю думу мабуть найбільше розширеною з усіх, ак. Ф. Колесса відзначає такі варіянти (Українські Народні Думи с. 117): крім поданих в його Мелодіях (наші вар. **ФФ, Х, ХХ, Ц, ЦЦ, Ч, ЧЧ, Ш, ШШ, Щ, ЩЩ, Ю**) чотири варіянти Метлинського (**Г, Ґ, Д, І**,) дали **Є, З, Б, Й, К, Н, О, А, И,** за Драгомановим, **Ї, И** за записками Мартиновича, **Р** і **Ф**, — не пропущено ніякого з тоді відомих текстів, крім уривків **Ж** і **К**.

Навпаки від думки Житецького М. Грушевський (Історія української літератури т. IV с. 655) вважає ті варіянти Вдови, що кінчаються описом життя синів після повороту матері більш типовими, а варіянти з коротшим закінченням — за ослаблені. Він розріжняє між варіянтами такі де кара на синів приходить в силу прокляття матері (себто наші — **Є, Д, Я,** і посереднє **Б, І, ФФ**,) і такі, де сини терплять за свою невдячність автоматично), себто наші **А, Г, Ґ, З, Ї, И, К, Л, Н** і т. и.) — не каже виразно, чи котранебудь з сих груп раніша, чи обидві вони спадкоємці ще старшої редакції. Відзначає автор і хитання варіянтів щодо кількости синів, кажучи що їх звичайно буває три, рідше — два. Очевидно, щодо останнього має на увазі вар., який і цитує разом з варіянтом **А** і **Є**. Всі вони порівнюються з буковинською піснею про вигнання матері — у Головацького (II с. 576, III с. 15).

А. Вдова въ городѣ Чечельницѣ (въ Польшѣ)[1]).

Въ недѣлю рано пораненько 1 р.
Не у бору сосна зашумѣла, 2
Не съ буйнымъ вѣтромъ говорила, 3
То вдова, старенькая жена, на подворье[2]) выходила, 4
Трехъ сыновъ маленькихъ на руках выносила, 5
Господа милосерднаго на помощъ просила: 6
„Господи милостивый, пречистая мати! 7
Поможи мини сихъ дѣтей погодовати!“ 8
То вдова, старенькая жена, 20 лѣтъ пробувала, 9
Сыновъ своихъ годовала,
Сыновъ поженила. 10
Якъ стали сыны господарство соби собирати, 11
Стали они матку[3]) стареньку изъ хаты выгоняти: 12
„Пиди ты, мати,
Съ нашей[4]) хаты: 13
Нехай мы не будемъ черезъ тебе женъ[5]) своихъ молодыхъ страхати, 14
А[6]) дѣтокъ маленькихъ лякати“. 15
То въ недѣлю рано-пораненько
Идетъ[7]) вдова изъ сынового двора, спотыкае, 16
За слѣзами свѣта Божьяго не видае, 17
На улицу выходила, 18
Близкую сусѣду, молодую челядину, тамъ забачала, 19
Словами промовляла,
Дробными слезами[8]) обливала: 20
„Молодая челядино, близкая сусѣдо! 21
Пріймы ты мене до свого дому пробувати, 22
Буду я тебѣ при старости лѣтахъ[9]) дѣтокъ маленькихъ доглядати, 23
Аби мене[10]) дала въ своемъ куту до смерти доживати“. 24
Вдова, старенькая жена, 19[11]) лѣтъ въ чужомъ домѣ пробувала, 25
Ни которой соби кривды не мала, 26
Своихъ сыновъ проклинала. 27
Якъ стала вдова своихъ сыновъ лаяти и[12]) проклинати, 28

[1]) На копії Маслова з боку приписка мабуть Драгоманова: семейная. [2]) Копія Масл. — подвірья. [3]) На коп. Масл. дописано маб. рукою Драг. — матку. [4]) Коп. Масл. — нашой. [5]) Коп. Масл. додано — (3). [6]) Коп. Масл. — И. [7]) Коп. Масл. — иде. [8]) Коп. Масл. — дрібними слізами. [9]) Коп. Масл. примітка: Такой оборотъ уже встрѣчался выше. [10]) Коп. Маслова — мені. [11]) Коп. Масл. — 14; рукою Драг. дописано 19, [12]). Коп. Масл. — бракує.

Не стали они щастья и [13]) доли соби мати, 29
Старшій сынъ тое зачувае,
Словами промовляе: 30
„Якій я бувъ собі домъ коштовный [14]) збудовавъ, 31
Та мене Господь громомъ и тучею скаралъ [15]), 32
Що я свою матку стареньку изъ хаты выгонялъ“ [16]) 33
Середушшій братъ тое зачувае,
Словами промовляе: 34
„Радъ бы я свою матку стареньку до себе взяти, 35
Бѣда мнѣ, що жена [17]) у меня безбожная, 36
Що день у насъ сварка бувае“. 37
Меньшей братъ словами промовляе, [18]) 38
До сусиды прихожае, 39
Матку свою стареньку до себе ублагае: 40
„Иды ти, мати,
До нашей [4]) хати, 41
Далась намъ, мати,
Безъ тебя бѣда знати“. 42
Вдова до своихъ сыновъ приходила, 43
Ни которой соби отъ нихъ кривды [19]) не мала, 44
Рано-пораненько на подворье выходила, 45
Господа милосерднаго просила: 46
„Господи милостивый!
Прости ты мнѣ сіи [20]) слова, що
я своихъ сыновъ [21]) проклинала, 47—48
Бо я отъ нихъ [22]) великую кривду мала, 49
А теперь я у нихъ пробуваю, 50
Нѣ которой соби кривды не маю“. 51
Якъ стала вдова, старая жена,
у своихъ сыновъ [21]) пробувати, 52
Сталъ [23]) имъ Господь помогати, 53
Стали они [24]) господарство собирати, 54
Стали [25]) одинъ другому словами промовляти: 55
„Щастливый то человѣкъ въ свѣтѣ бувае, 56
Который отца и [13]) матерь почитае,
Тому Господь Богъ помагае. 58

П. Житецький, Мысли с. 186.

Б.

Не діброва шуміла,
Якъ удова старая
Зъ своіми дітками рідненькими въ своімъ домі гоморіла! [1])
Мала вона три сини—ясни соколи;
Вона ихъ до зросту годувала,
У найми не пускала,
Вона свою головоньку за нихъ убивала,
При нихъ жити сподівала.
Стали сами [2]) до розуму дохожати,
Стали молодеє подружжя приймати,
Стали стару матірь на-сміхъ підіймати,
Стали одинъ до другого словами промовляти;
Озоветься меньший до середульшого,
Середульший до старшого;
Старший братъ до матері мовляе:
— Піди ти, нене, прічъ одъ мене,
Будуть, нене, гості въ мене,
Пани та князі въ жупанахъ злотоглавахъ,
Будуть пити й гуляти,
А ти, стара мати, будешъ у порога стояти;
Що я не знатиму за свою гордущу [3]),
Якъ тебе назвати уже [3]), мати:
Назову я тебе наймичкою, або челядницею—
Гріхъ мені буде:
Не єсть ти мені наймичка, або челядниця,
А єсть ти мені матінка-порожденниця!..
То вдова теє зачуває,
Зъ двора вихожає,
На улиці склоняє, [4]) валяє,
За своіми дрібними слёзами світу Божого не видає.
Ой велика туга коло вдовиного серця,
Мовъ ёго хто [5]) ножемъ пробиває.
Скоро близькиі сусіди наглядали,
До вдови промовляли:
„Ей удово, ти старая мати,
Піди жъ ти у нашъ дімъ жити, проживати,
Будемо тебе сіллю, хлібомъ годувати“.
То удова теє зачуває,
У чужий дімъ ухожає,
Живе, проживає,
На ранній, вечирній зорі спочинку собі николи не має,

[13]) Коп. Масл.— й. [14]) Коп. Масл.— домъ (?); Каштовший (?); рукою Драг. знаки запитання підкреслено. [15]) Коп. Масл.— скаравъ. [16]) Коп. Масл.— виганявъ. [17]) Коп. Масл.—жінка; рук. Драг. дописано — жена. [18]) Коп. Масл.— дописано в дужках (не на томъ мѣстѣ). [19]) Коп. Масл.— кривды отъ ихъ; рук. Драгом. над „кривда“ постановлено 2, над „отъ ихъ“ 1. [20]) Коп. Масл.— си (ти). [21]) Коп. Масл.— сынівъ. [22]) Коп. Масл.— ихъ. [23]) Коп. Масл.— Ставъ. [24]) Коп. Масл.— вони.

[1]) В рукописній збірці Бодянського в Ростові, де маємо копію і сього текста із поміт.: „Кост. отъ бандуриста в Харковѣ“ — говорила. [2]) Бодянск. — Скоро стали сины. [3]) Бодяньськ. примітка„ — За своєю гордостью“. [4]) Очевидно сей протинок — помилка. [5]) Бодяньськ. примітка — „Слоняе?“ [6]) Бодяньськ.— хто ёго.

На сивівъ нарікае.
Коториі у ихъ пили та гуляли,
За ворота вийшовши, ихъ осужали:
„Брати моі милі, голубоньки сиві!
Скільки ми у васъ пъемо, гуляемо,
Чому ми у васъ староі матері не видаемо?
Чи ви іі завдали, чи запродали,
Чи вона у васъ хлібъ-сіль переіла,
Чи вона васъ при старости літъ [7]) осудила?“
Старший братъ тее зачуває,
До утредні божественноі одхожає,
Усю утредню божественную вислухає,
До господи прибуває,
До братівъ словами промовляє:
„Братіки моі милі,
Голубоньки сиві!
Ну-мо думати, гадати,
Якъ би намъ старую матіръ у свій дімъ изъиськати?
Ставъ насъ Господь видимо карати,
Ставъ у полі й домі хліба-солі збавляти;
Не стало у насъ безъ староі матері порядку доставати“.

То не орли заклекетали,
То три брати удовиченки, старую матіръ питали, шукали,
Поки въ третёму домі [8]) напитали.
Старший синъ у хату ухожає,
Шличокъ здиймає, низенько вклоняє:
„Ой, [9]) удово, старая мати,
Піди въ нашъ домъ жити, проживати,
Будемо тебе при старости літъ доглядати—
Ставъ насъ Господь видимо карати,
Ставъ у полі й домі хліба-солі збавляти“.
Сини мои, ясні соколи,
Не такъ-то отцевоі й матчиноі молитви прохати,
Якъ іі прогнівляти.
Якъ удова кляла проклинала,
А все думала, гадала,
Зъ моря душу виймала,
Одъ гріхівъ одкупляла,
До царствия небеснаго провожала.“

Чубинськой т. V с. 847.

В. Удова.

Ой у недѣлю рано пораненьку то не у всѣ дзвоны задзвонено,
Якъ у вдовы въ дворѣ загомонено.
То мала собѣ вдова три сыны,
Якъ ясны соколы.
То зъ малыхъ лѣтъ лелѣла, кохала,
По наймахъ непускала,
Чужому отцевѣ да й матцѣ потирать рукъ не давала.
При старости лѣтъ хотѣла памяти дождати,
Хлѣбъ съ сольою съ упокоемъ уживати.
То стали вдовины сыны подростати,
За себе молоде подружже брати,
Стали кумы-побратимы зазывати,
Стали неньцѣ родной хлѣбомъ-солью докаряти.
Стали одъ себе матѣръ одсылати,
За двѣръ выпихати:
—Идижъ ты, мати, межъ люде,
Чи не лучче намъ буде,
Чи не будуть насъ люде знати
И кумы й побратимы гуляти.

То бѣдна вдова за двѣръ выхождала,
Близьку сусѣду стрѣчала,
Словами промовляла,
Дробными слёзами обливала:
—Эй, близькая сусѣдонько!
Чи не могли бъ вы мене при старости лѣтъ при собѣ держати.
То моглабъ я вашихъ дѣтокъ маленькихъ доглядати,
Або хатку подметати
Абы менѣ хлѣба съ солью съ упокоемъ уживати.

То тогда якъ не стали сыны вдовины при собѣ матери держати,
Тогда не стали ихъ и люде [1]) знати,
И кумы й побратимы гуляти,
Стало зъ ихъ усяке наемѣхати,
Не ставъ имъ Богъ годить,
У полѣ хлѣба родить [2]),
У дому скоту плодить.

То тогда одинъ до одного словами промовляе,
Меншій братъ середульшого, а середульшій до старшого
—Ой не добре мы, братцû, учинили,
Що стару матѣръ одъ себе одпустили.
Поки мы при собѣ неньку держали да почитали,
То поти насъ люде знали
И кумы й побратимы гуляли,
Поти намъ Богъ годивъ,
У дому скотъ плодивъ,
У полѣ хлѣбъ родивъ.
Якъ не стали мы при собѣ неньки [3]) держати и почитати,
Не стали насъ и люде знати,

---

[7]) Бодянськ. додано — васъ. [8]) Бодянськ. — дворѣ [9]) Бодянськ. — Эй.
[1]) Написано — кумы: потім виправлено. [2]) Написано — плом: потім закреслено. [3]) Написано — неньку: потім виправлено.

Стало зъ насъ усяке насмѣхати.
Эй не такъ мы, братья, вчинѣмо,
Ходѣмъ на чужій двôръ, старôй неньцѣ въ ноги впадѣмо да попросѣмо
Нехай теперъ мати йдетъ у нашъ двôръ, пробивати,
Будеть хлѣба-солй зъ упокоемъ уживати,
Уже будемъ штить, шановати й поважати.

То въ недѣлю рано пораненьку не сивы голубы заклектали,
Якъ усѣ три сыны на чужому дворѣ упали,
Бѣдной вдовы жалôбно прохали:
—Иди жъ ты, мати, теперъ у нашъ домъ[4]) пробувати,
Будешъ хлѣба-солй съ упокоемъ уживати,
Будешъ нашихъ дѣтей малыхъ доглядати,
И намъ молодымъ порядокъ давати,
Уже будемъ тебе штить, шановати, поважати.
То бѣдна вдова сее зачувала,
Словами промовляла,
Дрôбными слёзами обливала:
—Дѣти жъ мои дѣти,
Якъ рожéвы да маковы цвѣты!
Хочъ буду вашихъ дѣтей доглядати,
Абы не могли вы хлѣбомъ-солью докаряти,
Або за двôръ выпихати,
Абы менѣ въ своёму кутасѣ вѣку доживати.

То стали вдовинй сыны при собѣ матéръ держати й почитати,
То стали ихъ люде знати
И кумы й побратимы гуляты,
Ставъ имъ Богъ годити,
У дому скотъ плодити,
У полѣ хлѣбъ родити.

То тогда одинъ до одного словами промовляе,
Дрôбными слёзами обливае:
—Эй, Боже нашъ милостивый!
Есть истино воно у свѣтѣ правда,
Що который чоловѣкъ отцеву молитву да й матчину штить шануе й поважае.
То его Господь милосердный не оставляе,
Зо дна моря выймае.
Одъ грѣхôвъ душу одкупляе.
Предъ Господомъ поставляе,
Ему Господь помагае
И въ полѣ, и въ домѣ, и въ дорозѣ.
Утверди Боже etc.

Записав П. Куліш від Рожка.

Г. Дума про вдову та сынив.

У святую недилю як та бидна вдова,
Старая жона,
У своїй домивци з диточкамы маленькымы гомонила,
Та по наймах не пускала,
Чужым людям у рукы на старание не давала:
То вона соби пры старости лит прожыть сподивала.
Сталы сыны до розума доxожаты,
Сталы соби молоде подружжа маты,
Сталы свою матир ридненьку, вдову староеньку, зневажаты,
З домивкы зганяты:
Иды-ж ты, маты, в чужый дом прожываты,
Хай наши молодiи жоны не будуть з тебе насмихаты,
Диткы маленьки не будуть тоби докучаты.
Тоди вдова тее зачувае,
Словамы промовляе:
Ай сыны ж вы мои, диты молодiи!
Стилькы я з вамы рик горювала,
Пучкамы та ручкамы хлиба заробляла.
Та вас годувала,—
Тепер чого я од вас диждала!
Де-ж мыни смерты дыждаты,
При старости лит вику свого докинчаты?—
Тоди блызькый сусида тее зачувае,
До вдовы словамы промовляе:
Ой удово, старéнькая жоно! Не плач, иды в мiй дом прожываты:
Будеш ты в мене хату помитаты,
Малых диток доглядаты:
Будеш ты в мене до смерты-вику хлиб-силь ужываты,
Я буду тебе за матир ридненьку почытаты.
Тоди вдова на чужому подвирью прожывае,
По всяк день дрибнымы слизами пролывае,
А сынам усим трьом на своему подвирью уже й прожытку немае.
Сталы люды тее зачуваты,
Сталы з удовыченкив посмихаты,
Сталы вдовыченкив на смих пыдiйматы.
Що змове наймений удовыченко до своих старшых братив-козакив словамы:
„Братикы мои старши, ридненьки,
Як голубонькы сывенькi!
Недобре мы, уси тры браты, починалы,
Що свою матир ридненьку, вдову стареньку зневажалы,
Та з домивкы зигналы,
Ходимо-ж мы, уси тры браты, на чуже подвирья,
Своїй матери ридненькiй, удови старенькiй, до ниг упадимо,
Свою матир ридненьку, удову стареньку, у свiй дом прызовимо...
„Иды-ж ты, маты, у наш дом прожываты:

[4]) Написано—дворъ: потім закреслено.

Лучче мы будем молодых жон научаты,
Лучче мы будем малых дитей зпыняты,
Будем тебе до смерты вику почытаты й поважаты".
Тоди вдова тее зачувае,
Словамы промовляе:
Ой, Боже, мылый Боже!
Що теперишнього часу не успив батько й маты молоде подружжа за свого сына взяты,
Стане хлибом-силью нарикаты;
Що который чоловик батькивську-матчыну молытву чтыть, шануе, поважае,
Отцевська-матчына молытва в купецьтви, в реместви на помич спомагае,
Отцевська-матчына молытва зо дна моря достягае,
Од грихив душу одкупляе,
До царства провожае.
Дай Боже мыру Гетьманьському, народу Хрыстіаньському, у сим на многи лита!

Метлинський с. 345.

Г.

А не в бору сосна зашумила,
Не зелена диброва з буйным витром говорыла,
А та вдова старенькая в домивци з маленькымы диткамы гомонила.
Мала соби трьох сынив як соколив, вона их з-малку годовала;
Зросту, славы, памьяты, спрожытку сподивала.
Сталы ти сыны до розуму дохожаты,
Сталы соби молоди подружжя знахожаты,—
Сталы вдову стареньку зневажаты,
На чуже подвирьря зсылаты:
Иды, ты, маты, в чужый дом пробуваты:
Нехай наши не будуть молоди жоны з тебе насмихаты,
Альбо диткы маленьки тоби докучаты.
То вона тое зачувае, словамы промовляе:
Сыны мои, соколы мои!
Ще не стилькы я лит з вамы горювала,
Й вас дожыдала;
Я вас хлибом-силью годувала,
По наймах не пускала,—
Славы, памьяты, спрожытка сподивала,—
Тепер од вас чого дождала!
Де мени смерты своеи дождаты,
Альбо вика свого докоротаты?—
То близькый сусида тое зачувае,
Словамы промовляе:
Иды ты до дому, старенька жоно!
Будеш ты дома пробуваты,
Будеш мини хатку вымитаты,
Будеш ты в мене хлиб-силь вкушаты,
Маленьки диткы доглядаты,
Буду я тебе за матку стареньку почытаты.
То вдова тое зачувае,
В чужый дом униждае,
Дрибными сльозамы умываеться.
Сталы ти вдовыченькы без отця, без ненькы пробуваты,
Сталы отцеву й ненчыну молытву забуваты,—
Тогди их став Господь безневынно караты,
Тогди сталы з их близькіи и дальнии сусиды насмихаты.
То найменшый вдовыченко тое зачувае,
Словамы промовляе:
Недобре мы, братця, самы почыналы,
Що матку стареньку зневажалы,
Та з своеи домивкы выслалы.
Та в недилю рано-пораненьку добре мы, братця, вчынимо,
На чуже подвирьря пійдимо,
Шапкы в рукы знимимо,
Матери старенькій на землю в ногы вклонимось:
Иды ты, маты, в свій дом пробуваты;
Лучче мы будем своих жон зопыняты,
Диткы маленьки научаты.
Тогди вдовыченкы в чужій двир впадалы,
Шапкы в рукы знималы,
Матери старенькій нызенько в ногы уклонялыся:
Иды ты, маты, в свій дом пробуваты:
Можем мы тебе за матку старенькую до смерти почытаты.
То вдова тое зачувае,
Словамы промовляе:
Мылый Боже! Добрый Боже!
Що тепер на свити таке становыться:
Не вспив отець и маты
За молодого сына подружжя поняты,
А зараз стане хлибом-силью нарикаты...
А который чоловик отцеву й матчыну молытву чтыть-поважае,
То отцева-матчына молытва зо дна моря вынимае,
Од пекла до выкупу, до царства небесного душу проважае,
В купестви, в реместви, на поли й на мори помагае!

Метлинський с. 347.

Д.

В недилю барзо рано-пораненьо не сыва зозуля заковала:
Вдова,
Старенькая жена,

Посты постыла
И молытвы творыла.
Господа мылосердного соби на помич просыла:
Господы едыный!
Поможы мни дила сіи:
Дитей згодоваты,
И з их розума доброго дождаты!
То вже вдова Богу домолылася:
Сынив поженыла и дочок замиж поодавала,
И з их розума доброго дождала.
Як сталы вдовыченкы в своим доми з жонамы прожываты,
Сталы старои пани-маткы насмихатыся,
Сталы хлибом-солью докоряты:
„А йды-ж ты, стара пани-матко, из нашого дому
До чужого дому прожываты;
Нехай мы будем знаты,
Як без тебе господарство содержаты,
И будем жен своих страхаты,
И малых дитей унматы!"

То в недилю рано-пораненьо не сыва зозуля заковала:
То вдова,
Старенька жона,
Из свойого дому изхождала,
В гору рукы изнымала,
Сынив своих кляла — проклынала,
За слизамы свиту Божого не выдала,
И на воротях звалылася...
Та старшый брат у кватыру поглядае,
Стару пани-матку у воротях зобачае,
До меньшых братив словамы промовляе:
„Чы бачете, братця, що наша стара пани-матка горилкы напылася,
И на воротях извалылася?.."
То блыжняя сусида,
Молодая челядына,
По воду выхождае,
Стару пани-матку до свойого дому благае:
— Иды ты, старая пани-матко, до мойго дому прожываты,
Не будеш пры старости литях хаты пидмитаты,
И не будеш диток моих дозыраты.
И тильки будеш мене, молодую челядыну, на добрый розум наущаты.
Як сталы вдовыченкы без старои пани-маткы у свойому доми прожываты,
Не став им Господь ни в чим помагаты:
Ни в пахарстви,
Ни в бурлацтви,
Ни в третем — купечерстви,[1])
Не сталы их люде знаты,
И в их хлиба-соли ужываты:
Тильки воны, с тоскы та с печали, идуть у корчму готоваго осьмака пропываты...
Сталы им люде у слух докоряты:
— Чы бачете, братця, що у наших вдовыченкив хлиба-соли немае,
Що их стара пани-матка трынадцять лит у чужим доми прожывае?
То так, панове братця, годыться отця, матер поважаты,
До смерти шановаты! —
Теперешнього часу,
Люду царського
И народу хрыстыянського,
И всим православным хрыстыянам выслухающым
Многыи лита, многыи лита, многыи лита!

Метлинський, с. 349.

Е.

Як у недилю весьма барзде рано-порану, то не сыва зозуля заковала:
То вдова,
Старенькая жена,
Посты постыла
И молытвы творыла,
Господа мылостывого на помич просыла:
„Боже мій мылый,
Боже мій едыный!
Поможы ты мыни сіи диты згодоваты
И з их помочы дождаты“
То вже-ж то вдова Господа упросыла:
Сынив поженыла
И дочкы замиж поодавала.
Як сталы удовыны сыны з женамы своимы у доми пробуваты,
Та сталы из старои пани-маткы насмихаться,
Хлибом-солью докоряты:
„Иды ты, маты,
До чужого дому пробуваты;
Нехай мы будем керез тебе жен своих страхаты,
Диток малых уннматы“.
То тогди, як у недилю весьма барзде рано-порано не сывая зозуля заковала,
Як бидна вдова з свого дому выступала,
За слизамы свиту Божого не выдала,
На воротях извалылася, —
То болшый сын у кватыру поглядае,
Ище з старои пани-маткы насмихаеться:
„Огляньтеся, браття, десь наша маты велыкого хриха[1]) набралася —
Горилкы рано напылася,
На ворóтах извалылась“.
Тоди-ж то сталы удовыны сыны з женамы у доми пробуваты,
То став Бог выдымо ни в чим помагаты:
Ни в пахарстви, ни в реместви,

[1]) Мабуть помилка, замість — купечестви.

[1]) Мабуть помилка, замість — гріха.

Ни в третем купецтви.
Тоди ж то удовыны сыны одын до дного истыха словамы промовлялы, —
То болшый брат:
„Гляньтеся, браття, якый я був соби дом избудовав,
Та як стару пани-матку из двора зогнав,
То мій дом Бог громовою тучою скарав“.
Середулшый брат велыке мылосердые мае,
У чужый двор ухождае,
Старій пани-матци крыжем у ногы упадае:
— Иды ты, маты,
До нашого дому пробуваты, —
Нехай мы будем знаты,
Як своих жен страхаты,
Дитòк малых униматы...
Уже-ж нам далась тяжкая бида и без тебé знаты! —

О тогди-ж то, у недилю, весма-барзде рано-порано, то не сыва зозуля заковала,
Як бидна вдова з чужого дому выступала,
За сльозамы свиту Божого не выдала,
Ище стыха словамы промовляла:
„Боже мій мылый,
Боже мій едыный!
Поможы ты мыни сіи диты опрощаты;
Що я в чужим доми трынадцять лит пробувала,
Ни от кого соби крывды не мàла,
Тилько своих сынив кляла, та проклынала!“
Тогди-ж то, як сталы удовыны сыны свою пани матку содержаты,
Став Бог выдымо во всьом помагаты —
И в пахарстви, и в реместви,
И в третем купецтви.
Тогди-ж то воны одын до дного стыха словамы промовлялы:
„Гляньте, браття! правду святе пысьмо свидчыть, высвидчае,
На всякый час моленые показуе:
Который чоловик отця свого, матер штыть, поважае,
Тому Бог во всякый час помагае.“
Подай, Боже, на многи лита!

Метлинський, с. 352.

Є. Дума о вдовѣ и трехъ сыновьяхъ.

Ой якъ на славній Украіні,[1]
Та въ славнімъ городі у Крилові,
Тамъ жила стара жена удова
И міла въ себе три сини,
Якъ ясні соколи.
Зъ малихъ літъ до великого зросту[2] кохала-годувала,
Чужимъ рукамъ на потиранне не давала,
Слави-памяти сподівалась.

Скоро сини поросли,
Усі три до розуму дойшли,
Усі три коні посідлали
И на ринокъ Крилівський гулять поіжджали.
По ринку Крилівському проіжджали.
Ні доброго, ні худого не видали;[3]
У домівку пріїжджали,
Ой у домівці не велику зазнобку учинили —
Матку стареньку зъ двора вигонили:
„Иди ти, мати, де инде пробувати,
Хліба-соли спокойно вживати,
Бо будуть, мати, въ насъ, жени молодиі,
Дітки маленькиі,
Будешъ ти іхъ проклінати —
Ой не будуть вони щастя й долі собі мати.
Ато ти йди де инде пробувати,
Хліба-соли спокойно вживати.“
То мати се зачувае,
Иде зъ двора, спотикаетця,
За слёзами світа Божого не видае,
Синівъ своіхъ клене-проклинае:
Бодай же васъ, сини мої, бідні вдовиченки, у полі
Побило разомъ три недолі:
Щобъ васъ перва доля побила —
Щобъ Богъ хліба не вродивъ;
А друга доля щобъ побила —
Щобъ не стали васъ люде знати,
Добримъ словомъ покликати;
Третя доля щобъ побила —
Щобъ ви у своій домівці на промешканні щастя й долі не мали!“

То десь узявся близький сусіда,
Матку стареньку изъ землі подіймае,
Хустку свою зъ кишені виніма,
Вдові старій слёзи втирае:
„Иди ти, мати, до мене пробувати,
Хліба-соли спокойно вживати.
Будешъ ти насъ на все добре наущати,
Будемъ ми тебе шанувáти й поважати.“

То мати йде, спотикаетця,
За слёзами світа Божого не видае.
А синъ сидить найменший, у кватирку поглядае,
Изъ матки старенькоі насміхаетця.
„Ой дивітця“, каже, „братця:
Либонь же наша мати стара попередъ насъ у Жида-рандаря пробувала,

[1]) Наголошені букви з технічних мотивів передано курсивом. [2]) Бачте, до совершенного ума бъ то. Такъ попросту воно. Співак. [3]) Не знайшли видно, съ кимъ ні битьця, ні боротьця. Спів.

Добру горілку попивала:
Не дурно йде, спотикаетця:[4]
Підъ плечемъ пляшку несе, або, може, й другу.“ [5]

То живуть сини годъ, або два, або й три.
Заразъ імъ Богъ погодивъ —
У полі хлібъ не вродивъ.
Заразъ друга іхъ доля побила —
Не стали іхъ люде знати,
Добримъ словомъ покликати.
Третя доля ихъ побила —
Ой не стали вони въ домівці на промешканні зъ молодими женами щастя й долі собі мати.
То въ неділю рано-пораненьку,
Не буйні вітри шуміли,
Не дрібні дощики накрапали,
Якъ бідні вдовиченки у своему дворі гомоніли.
„Ходімо,“ каже, „ми, браттє, у чужий двіръ
Да упадемо матері старенькій крижемъ до нігъ.
Поки ми матіръ свою поважали,
Поти намъ Богъ годивъ;
А не стали ми матки старенькоі знати,
Заразъ насъ перва доля побила —
Богъ хліба не вродивъ;
А друга доля насъ побила —
Не стали насъ люде знати,
И добримъ словомъ покликати;
Третя насъ доля побила —
Не стали ми въ домівці на промешканні зъ молодими женами щастя й долі собі мати.
То йди ти, мати, до насъ, старая, пробувати,
Спокойно хліба-соли вживати.
Ми своіхъ будемъ женъ наущати,
Щобъ на тебе не нарікали.“

То мати старая, ой, до Бога руки здниймае:
„Ой не услишай, Господи, клятьби моеі,
Що я своіхъ синів кляла-проклинала:
У своій голові великий прасунокъ мала“.

Заразъ імъ Богъ погодивъ —
У полі хлібъ уродивъ.
Заразъ іхъ стали люде знати,
Добримъ словомъ покликати.
Стали вони въ домівці на промешканні щасте й долю собі мати.

Записки о Ю. Руси т. I, с. 19.

ж.

Стали синй до розуму дохождати,
Стали собі молоде подружжа мати,
Стали свою матіръ рідненьку,—
Вдову стареньку —
Зневажати, —
Худими словами називати,
Зъ домівки сгоняти.

Основа 1861 VIII, „объясненіе къ рисункамъ Живописной Украины“, с. 3.

3. Про вдову і трох синів.

Ой у неділю, та барзе рано-пораненьку
Та то не сосна в бору шуміла, —
Як вдова старенькая
Із своїми синами говорила.
То мала вдова три сини,
Як ясниї соколи;
Та вона їх до ума годувала,
У найми не пускала,
На чужі руки на погалу не давала,
Милосердного Творця прохала.
„Ой, Милосердний Творче!
Поможи мині малих діток ізгодувати,
Да при старости літах слави да памьяти дожидати!“
Тож-то як стали сини до розуму дохождати,
Да стали старій матці докоряти:
— „Ой іди ж ти, мати старая,
На чуже подвір'я проживати!
Годі наших діток пужати і лякати.
То будуть у нас куми і побратими гуляти,
У жупанах да в каптанах;
А ти, старая нене, у сірячині!“
То тож тоді бідна вдова
Зо двора схожає,
За дрібними слєзами світа Божого не видає;
А ще вдова старенька
На воротях спотикнулася.
То з єї сини вдовиченьки насьміхнулися:
— „Десь наша мати стара гріха не знає,
Що в неділю барзе рано напилася, —
На воротях іспотикнулась“!
То блізький сусіда на бідну вдову поглядає-позирає,
Словами промовляє,
Гірко слєзами ридає:
„Ой, ідиж ти, бідная вдова,
Ой хотя до мене проживати,
Отцевського хліба-солі з упокоєм уживати.
Будеш мене, молодого челядина, на розум научати,
Будеш мині, молодому челядину, порядок давати!“

[4]) Вінъ-то думавъ, що до сусіди йде, то вже зъ пляшкою. Спів. [5]) Онъ за що ему стало запно! Спів.

То тож-то не мало проживала
Вдова у близького сусіда,—
Тридцять чотири літі проживала:
То вона собі ніякої кривди од єго не чувала.
Як стала вдова у близького сусіда проживати,
Став Господь Милосердний близькому сусіді помогати:
Стали близького сусіда куми-побратими зазнавати,
Стали на хліб, на сіль, на честь зазивати.
То як стали сини вдовиченьки
Безъ старої матки проживати,
Стали собі меж собою велику злобу мати
Став Господь Милосердний їх карати.
Та тож-то вони до міста ізходилися,
То єдину собі раду радили:
„Щож-то ми, браття, поробили,—
Старую матку розгнівили,
Із отцевського двора зослали!"
„Ей то то промовляє брат старший словами,
Обіллється гірко слёзами:
„Як-то, браття, мене Господь Милосердний карає:
Який я коштовний дом ізбудовав!..
Громовим пожаром пішов!".
Брат середульший промовляє:
„Мене, браття, Господь карає
Хлібом, і сільлю,
І скотиною, і дитиною!"
Брат менший промовляє:
„Мене, браття, Господь карає
У полі на роботі,
І в путі в дорозі,
І у домі на мешканнї!
Ей, да ходімо то ми, браття, старої матки прохати,
Та старій матці в ноги впадімо,
Та старую матку в отцевський дом упросімо:
Та чи не буде нам Господь Милосердний годити?"
То так-то приходили,
Як соколи яснії прилітали;
Старій матці у ноги впадали:
„Ой, ідиж ти, мати старая,
До нас проживати,
Отцевського хліба і солі із упокоєм уживати!"
— „Ей то-тож, пани-молодці!
То требаж отцеву молитву да матчину
Штити і поважати:
Бо отцева молитва і матчина
Ізо-дна моря винімає.
Ей, хто отцеву молитву і матчину штить і поважає,
То тому Господь Милосердний помагає
У полі на роботі, і в домі на мешканнї,
І в путі в дорозі
І на многії літа,
І до конця віка!"
(А одначе не пішла вже: „щож, каже: тридцять чотирі роки прожила, то вже не піду". Вер.)

З. Ю.-З. О. И. Р. Г. О., т. I, 1873 г. с 11.

I. Удова.

Гой, не диброва зашумила,
Якъ удова, стара мати, у своему дому
Съ своимы дитьмы гомонила.
Мала вона соби тры сыны,
Якъ ясни, гласни соколы,
Вона ихъ годувала,
До зросту въ наймы не пускала,
Вона соби на старосты литъ прыжиться сподивала.
Сталы сыны до розуму доходыты,
Сталы соби молодіи подружья принимматы,
Сталы соби маленькыхъ дитокъ дожидаты,
Тоди сталы удову, стару матирь, на смихъ пиднимматы.
И зъ домивкы зсылаты.
Пиды ты, нене, причь одъ мене,
Будуть, нене, гости въ мене
Царя, князи,
Будуть пыты-гуляты.
Будешь ты, стара маты, —
У порогахъ стояты.
Шо я тебе зъ своихъ гордостивъ — не знатыму якъ назваты.
Те стара удова зачувае,
Та изъ двору схожае,
По улыци скытае, валяе,
За дрибзымы слёзамы свита божого не выдае.
Блызькіи сусиды поглядалы,
У свій домъ зазывалы:
Стара удова-маты—
Поды у нашъ домъ проживаты,
Будешь наши хаты вымитаты,
Будешь наши лавы вымываты,
Нашихъ малыхъ дитокъ доглядаты,
Будемъ тебе хлибомъ солью годуваты.
Та стара удова — маты зачувае,
У чужій домъ ухожае,
Живе-поживае,
На ранній зори, на вечирній николы спочивання соби не мае.
А котори пылы та гулялы,
За ворота выйшлы ихъ осуждалы:
Братикы рідненьки, голубчикы сывеньки,
Сколько мы у васъ пьемо та гуляемо,
Чомъ мы у васъ старои матери у вичи выдомъ не выдаемо,
Чя вона у васъ запродана,
Чи де вона у васъ пры старосты литъ осуждена?
То жъ не тры орлы, якъ тры сыны, —
Удовои матери шукалы
Та пыталы.
Неньку стареньку прохалы.
Та благалы:

Иды стара маты —
Въ свій домъ житы — проживаты,
Будемъ мы своя маненьки дитки супыняты,
Сталы зъ насъ люде сміятся,
Ставъ нась Господь выдымо караты,
Ставъ у поли и у доми хлиба-солы уменьшаты.
Не стало бизъ тебе, стара маты,
Уже у насъ и порядкивъ доставаты.
Ох сыны жъ мои, сыны,
Тры якъ ясни, гласни соколы,
Не такъ то отцеву-матчину молытву розгнивыты.
Якъ іи упрохаты.
Ваша душа одъынѣ до вику
Грихивъ не скупытся,
Очи мои на васъ не соглянутся.
Якъ то вдова кляла — проклынала,
А те жъ подумала — погадала.
Изъ моря душу вынимала,
Одъ грихивъ одкупляла,
До царства небесного прывождала.
Дай боже мыръ
Царському народу,
Хрыстіянському,
Всимъ на здоровья —
На многа лита.

Записав І. Манджура, від бандуриста Дашенка.

Ї. Про вдову.

У сьватую неділеньку барзо рано пораненько,
То не сосна у бору защуміла,
Як бідна вдова,
Стара жена
З своїми дітками в домівці своїй гомоніла:
„Ой сини-ж мої, діти малії, як міні з вами вік горювати,
То як то міні старенькій хліба й соли чужого заробляти,
Та вас годувати?!“
То бідна вдова, стара жена чужого хліба соли заробляла
Та своїх синів із малу до зросту годувала,
По наймах не пускала,
Чужим людям у руки на стираніє не давала,
То ж то вона з ними при старости літ віку прожити мала.
То як стали удовини сини до свого розуму дохождати,
Стали собі молоде подружжа занімати,
Стали свою матку рідненьку, удову стареньку зневажати,
Стали її при старости літ у плечі торкати
І стали з неї насміхатись, із двора зганяти:
— „Ой іди ти, мати,
На чужий двір проживати;
Нехай наші жінки молодії не будуть с тебе насміхатись
І дітки наші маленькі при старости літ тебе в плечі торкати“.
То стара жена бідна удова теє зачуває,
До своїх синів словами промовляє:
Ой, сини ж мої, діти молодії!
Стілько я з вами рік горювала,
Пучками та ручками хліб заробляла та вас годувала,
То я то з вами прожити вік свій мала,
А тепер я чого од вас дождала?
Де мені тепер смерти дождати,
Де мого віку тепер докончати?!
То й у сьватую неділеньку барзе рано пораненько,
Бідна вдова стара жена з двора виходила,
Та за дрібними сльозами світа божого не видала.
Обиллєтьця вона гірько сльозáми,
Ударитьця об поли білими рученьками,
Плаче ридає, дрібними сльозами проливає.
А близький сусіда теє зачуває,
Та з свого двора вихожає,
До вдови словами промовляє:
„Ой удóво старенькая, не плач не журися!
Іди ти у мій двір проживати,
Будеш мені хатку промітати,
Будеш ти моїх маленьких діточок доглядати,
То буду я тебе, удову стареньку, почитати, шанувати й поважати!“
То стара жена бідна вдова на чужому подвір'ї дванадцять літ проживає,
То всякий то день дрібними сльозами проливає,
А синам усім трьом удовиченькам на своєму подвір'ї прожитку немає.
Став їх господь невидимо карати
Ей скотиною і детиною побіждати.
Став старший брат сеє замічати,
Шо став господь і дуже їх обіждати.
Стали з вдовиченьків і люде насміхатись.
То тоді старший брат теє зачуває,
Та до своїх братів словами промовляє:
„Ей, братіки мої рідненькі,
Голубоньки сивенькі!
Не добре ми собі учинили,
Шо свою матку рідненьку прогнівили!
То добре ми собі, братіки, ізробимо,
Та до своєї матусі рідненької,
Удови старенької
На чужий двір ходімо,
Та низенько до ніг упадімо,
Та свою матку рідненьку,
Удову стареньку
У свій двір призовімо“.
То в сьватую неділеньку барзе рано пораненько.
Не сизі орли заклекотали.

Як усі три вдовиченьки на чужий двір прибували
Та до своєї матусі рідненької,
Удови старенької,
Шличкн в руки поздіймали
Та низенько до ніг упали,
Та свою матусю рідненьку
Удову стареньку,
У свій дом прохали її і благали:
„Ой іди ж ти, мати,
В отцевський двір проживати
Та будемо ми свої жінки молодії научати,
І будеш ти хліба соли в своєму кутастві [1]. уживати,
То будемо ми тебе шанувати й поважати
І будемъ твоєї старости по вік свій доглядати“.
То стара жена бідна вдова теє зачуває,
До своїх синів словами примовляє:
„Ой, сини ж мої, діти молодії!
Що теперешнего часу,
Который чоловік отцевську-матчину молитву забуває,
То його господь милосердний невидимо карає,
А который чоловік отцевську матчину молитву споминає,
То йому господь милосердний і в полі і в домі спомогає“.
Вислухай, господи, у прозьбах, у молитвах,
Дай боже люду царському,
Миру християнському
На многая літа
До конця віка!

Мартинович, Записи, с. 44.

И. Про вдову.

Була бідна побідна вдова.
Не дробна птиця в гору щебетала,
Як бідна вдова з двору виступала,
І к чужому дому прихожала,
Хліба соли заробляла,
Усе [1]) вона дітей годувала,
Із малого росту до великого при собі держала,
У найми не пускала,
На чужі руки на стиранне не давала,
Усе [1]) доброго розуму дожидала.
Удова доброго розуму дождала — синів подружила.
Як стали сини до доброго розуму дохожати,
Стали з старої неньки насміхати,
Стали з свого дому в чужий дом ізсилати:
„Іди-ж ти, мати,
У чужий дом пробувати,
Нехай ми не будем у себе супереки мати,
Нехай не будем жен страхати
І малих дітей лякати“.
То вже у неділю, рано пораненьку, до схід сонця удова з двору виступає,
Гірко сльозами ридає,
За сльозами світа божого не добачає,
На ворота спотикає.
Старший син сидить, та віконця кватирку 'дсуває
Іще й з старої неньки насміхає;
До свого братти словами промовляє:
„Друзі, пани молодці, десь наша мати старая
Превеликого гріха не знала,
Що в неділю рано пораненько, до сход сонця горілки напила́ся,
На ворота звалилася“.
Чужа чужина,
Близька сусіда, молодая челядина
До вдови приступає,
За руки хватає,
Од сирої землі зводжає.
Удова промовить словами:
„Ти, чужая чужино, близька́ сусідо!
Прийми мене удову стареньку до свого дому пробувати,
Буду тобі при старости літях сіни-хату вимітати
І малих дітей доглядати“.
То вже чужа чужи́на,
Близька сусіда, молодая челядина
Промовить словами
— „Іди ти, вдово [2]) старенька, до мого дому пробувати.
Не будеш ти при старости літ хату вимітати
І малих дітей доглядати,
Тілько будеш мене молодого челядина до доброго розуму привожати“.
Скоро стала вдова в чужий дом прибувати [3]),
Хліб сіль заживати.
Став господь удовиних синів видимо карати,
Громовим огнем палити.
Старший брат меньшому в ноги впадає:
„Ей то, братця, друзі, пани моло́дці!
То вже ми [4]) стару неньку з свого дому зослали [5]) в чужий дім
Хліба соли заживати.
Який я коштовний дом ізбудував,
Господь мене покарав,
Громовим огнем спалив“.
Стали з братів куми побратими насміхати:
„Десь в удовиних синів хліба соли немає,
Що вони у чужий дом неньку заслали хліба соли заживати“.
Старший брат меньшого брата посилає:

[1]) Кутку.

[1]) Житя і Слово 1895 кн. IV с. 25 — Же. Порівн. вище с. 63 прим. 1. [2]) Ж. і С. — вдова. [3]) Ж. і С. — в чужім домі пробувати. [4]) Ж. і С. — То вже нас господь карає, що ми. [5]) Ж. і С. — заслали.

„Пойди ти, брате, до чужого дому
І як би ти стару неньку у свій дом мог упросити".
То вже меньший брат з двору виступає,
К чужому дому приходжає,
Старій неньці у ноги впадає,
Гірко сльозами ридає:
„Іди ж ти, мати,
До нашого дому пробувати,
Бо не можемо без тебе щастя і долі собі мати.
Будемо, мати,
Жен страхати
І малих дітей лякати,
І тебе при старости літях штить-поважати".
То вдова не мало у чужім домі пробувала тридцять літ і чотирі,
Ні у кого вона кривди собі не мала,
Із чужого дому виступала,
До твóрца руки здіймала,
І творца благала:
„Боже милий і всі святії!
Поможіте у двір уходи́ти,
Своїх синів до доброго розуму приводити.
Скоро стала удова старенька у своєму домі пробувати,
Тогда стали удовини сини у своєму домі хліб сіль мати.
Стали брати промеждо собою промовляти:
„Хто стару неньку штить, поважає,
Тому господь помогає,
Щастя й долі посилає
І у полі і в домі у путі і в дорозі".
Люду царському
І народу християнському,
Усім головам вислухащим
От на многая літа
До конця віка!

Мартинович, Записи, с. 68.

Й. Про вдову та синивъ

Ой у святую неділеньку рано-пораненько,
То не сóсна в бору зашуміла,
Як бідна вдова, стара жена,
Із синами в своїй домівці гомоніла:
— „Ой, сини-ж ви мої, діти молодії!
Як я вас із-малу до зросту годувала,
Пучками і ручками хліба і солі заробляла,—
А тепер—чого я од вас дождала?"...
Стали вдовиченки підростати,—
Стали молоде собі подружжя занімати,
Стали свою матусю рідненьку,
Вдову стареньку,
Із своєго двора ізгоняти.
То у святу неділеньку рано пораненько
Бідна вдова, стара жена, із двора виходила,
За дрібними слізами божого світу не виділа...
Умиєтся дрібними слізами,
А вдарится о поли білими рученьками,
Плаче горко, бідна вдова, дрібними слізами!
То близькі сусіди тее зачували,
До вдови словами промовляли:
— „Ой, удово, старенькая жоно!—
Не плач, не журися!
Іди ти у мій двір проживати,
Будеш ти у мене хатку промітати,
Будеш ти мені діток маленьких доглядати,
Буду я тебе за матір рідненьку, вдову стареньку, поважати!"
То бідна вдова, старая жена, на чужому дворі дванадцять літ проживала,
То всякій день дрібними сльозами проливала.
То вона усякій[1]) день дрібними сльозами проливає,
А синам усім трьом, вдовиченкам, на своїм дворі прожитку не має.
Стали люди з довиченків насміхатись,
Став їх господь милосердний невинно карати.
— „Шо то, ізмовить старший брат середульшему, а середульший— меншому,
Ой шо то ми, браття, не добре учинили,
Шо ми свою матусю рідненьку, вдову стареньку, прогнівили, із двора зогнали!
Добре ми, братця, учінімо[1])
Та ходім удову стареньку, свою матір рідненьку, у свій дом призовімо.
Як буде у нас матір рідненька, вдова старенька, проживати,
Чи не буде нас так бог милосердний карати?"
Та у святу неділеньку, рано пораненько,
Не сизі орли заклектали,—
Як три удовиченка[1]) на чужій двір прибували,
До своєї матусі рідненької і вдови старенької низенько до ніг упали,
Та в свій дом прохали її і благали:
— „Ой іди-ж ти, мати, на свій двір проживати,
Будем ми свої жони молодиї іспиняти,
Будем діток маленьких научати,
То не будуть тебе, при старості літ, чужі діти у плечі торкати,
Будеш ти у своїм кутатстві хліба й солі вживати!"
А вдова тоє, стара жена, зачуває,
Горко плаче та ридає,

[1]) Так у Горленка.

Дрібними сльозами проливає
І до своїх синів словами промовляє:
— „Ой, сини мої діти молодії,
Шо теперешнього часу который чоловік
отцеву й материну молитву рано й пізно споминає,
То отцева і материна молитва на помощ спомогає,
Чумакові—в чумацтві і богатому—в богатстві
То отцева і материна молитва на всякий час помогає!“
Дай, боже!... і т. д.

Горленко. Кіев. Ст. 1882, XII .с. 497.

К. О вдовѣ и сыновьяхъ.

То не сосна шуміла,
То бідная вдова з своїми дітками говорила,
А милосердного творця на помощ просила:
— А хоть буду хліб одробляти,
Да не буду дітей у найми посилати!
Ох як трудно да важко важкий камінь ізняти—
А ще трудніше і важче вдовиці малі дітки годувати!
Да жила бідная вдова проживала.
А ніякого супороку та вона не мала,
І до великого зросту синів воспитала,
Чужим людям на потурание у руки не подавала...
То не сива зозуля кувала,
То бідна вдова своїм діткам щастя-долі, хортуни, прохала:
— „Ох, милосердний творче і всі святиї отці!
Поможіть мені малих діток погодувати,
Із їх розума да й діждати!“
Уже бідна вдова синів погодувала.
Уже бідна вдова синів подожидала.
Уже бідна вдова синам доми построїла
Уже бідна вдова от їх розуму діждала,
І синів подружила.
Ой, як стали вони, удовиченки, роскішно проживати,
Стали неньку стареньку гіркими словами зневажати,
При старості літ за хліб-сіль та докоряти:
— Ой, іди-ж ти, мати, на чужий двір та проживати,
А нехай ми будем сами знати,
Як се нам господарство содержати!
Один узяв,—за білу руку веде.
А другий по-під боки веде,
Третій наздогоняє,
Та в потилицю випихає!
Вивели матір за нові ворота:
— Оце тобі, мати, шлях-дорога та широка!..
Пішла бідна вдова подовж улонькою,
Да зустрілася із сусідонькою:
— „Ах сусідо, судідо, молода челядино,
Та чужая чужанино,
Прийми мене до смерти жити!
Буду я тобі ділечко робити.
Хату й сіни підмітати,
І добра твого доглядати“.
Да взяла сусіда удовицю за білую ручицю,
Посадила сусіда удовицю у новую світлицю,
І за новую скамницю:
— „Іди-ж ти, мати старая і чужая, в мій дом проживати,
Да не будеш ти у мене ніякого супороку мати,
Не будеш ти в мене хати й сіней підмітати,
А будеш ти мені, молодій челядені, порядок давати“.
Да жила ж бідная вдова проживала аж тринадцять годов,
Ніякого супороку у сусіди не мала.
А в тринадцятім годі став грім погрімати,
Стала чорна хмара наступати,
Став удовиних синів громовим огнем господь карати,
І в полі і в домі всю худобу розбивати.
Стало їх подвір'я зелом і бур'яном заростати.
Стали їх люде превелико марно зневажати,
Превелику злобу і сварку укидати.
Стали об їх люде говорити:
-- Ах ви, вдовиченки, десь ви в себе хліба-солі ми не мали,
Шо ви свою матір, при старости літ, на чужий двір ізослали“.
А старший брат каже: „ходімо, братця, матері прохати,
Чи не перестане нас господь карати?
Ох, дивітця, браття, який я був собі дом коштовний ізбудував,
Та скоро свою матусю на чужій двір ізослав,—
Да зараз мене господь громом огнем іскарав,
А у полі і в домі всю худобу поубивав.
Ходімо, братця, матері прохати,
Чи не перестане нас господь карати“.

Підстарший брат каже: рад би я, братця, матусю до себе забрати,
Да-к боюся: жена вельми безбожная да й у мене.
І так сварка буває що дня у мене".
Самий меньший брат до матусі прихождає,
Ізтиха словами промовляє:
— „А ходімо, ненько старая, у наш дом проживати,
Не будеш ти супороку ніякого у нас мати.
Будем ми твою старість чтити й поважати,
Не будемо ненько старая, за хліб— сіль тобі докоряти,
Будемъ своїх діточок та страхати..."
А покіль сини матір та упросили -
І в полі і в домі нічого не зоздріли.
А як стала бідна вдова на колінях стояти,
А до бога руки здіймати:
„О, господи! Як мені тяжко було маленьких їх хлібом годувати!
„О, господи! перестань моїх синів карати!..
Як стала бідная вдова в їх домі проживати,—
Став їм господь видимо помогати,
А й в полі і в домі всю худобу приспоряти.
А послухайте, браття, пани-молодці!—
Що хто отця і матку почитає,
І отцевськую молитву матусину не забуває,—
Да той ізо дна моря виринає!
Аще хто отця і матки не почитає,
І отцевську молитву матусину забуває,
Да той на березі погибає,
А на віки віков!

Горленко. Кіев. Стар. 1884 кн. 1 с. 31.

А.

. . . .
Шо єдина вдова на ті їх сльози не вважала,
Тільки вона единеє у сердці пойміла,
Шо їх малі дітки пожаліла...
. . . .
Меньший брат в сильно велику дорогу од'їзжає,
Старшого брата словами ублаготворяє:
— Старший брат, матусі не прогнівляй,
Рано і позно молитви її почитай,
Подружжя, брат, моє й своє зупиняй!
Старший брат уп'ять же великеє сердце-злость мів,
Возбратно матусі горко словами укорив,
За руку він брав,
З хати вивождав!..
А присвився меншому брату у сильно великій далекій дорозі предивний сон.
Він став плаче-ридає,
Своєму браттю словами промовляє:
— О, мабуть, браття-товарищі,
Мабуть моїй матусі у дома немає,
Шось мені у дорозі фортуна не пособляє!..

Кіевская Старина, 1884, кн. І, с. 33.

М. Удова.

Ой то в Недилю рано пораненько барзе- ранею зорею
То не сосна въ бору зашумила,
Не зелена диброва зъ буйнымъ витромъ говорыла,
То такъ якъ бидна вдова старенька,
Якъ голубонька сывенька,
Съ своимы диткамы у домовци своий гомонила.
То удова тры сыны соби мала,
Якъ ясни соколы,
Та вона ихъ зъ малыхъ литъ до зросту годувала,
У наймы (по наймахъ) не пускала.
Чужымъ людямъ на поталу не давала,
То-ж то вона зъ нымы славы та памьяты,
Старосты пры ихъ жытыя повсегда сподивала.
Скоро сталы іи сыны до разума дохождаты
Сталы соби молоде подружжа маты,
Сталы Вдову стареньку зневажаты,
Исъ свого подвирья ссылаты,
„Уйды ты вдово старенька
Одъ нас на чуже подвирья прожываты,
Бо будуть у насъ кумы побратымы
У жупанахъ у каптанахъ гуляты,
Будуть насъ до себе на хлѣбъ на соль, на бенкеты зазываты,
А ты будешъ, маты старая, у порога стояты".
То вдова зачуває,
До сынивъ словамы промовляє,
До земли прыпадає,
Дрибнымы слезамы пролыває,
Передъ Богомъ навколинкы ставає.
„Ой сыны мои, цвиты молодиі!
Шо якъ то я зъ вамы горювала,
А чого то я теперъ отъ Васъ дождала?
Деж мини смерты дождаты,
Де мини теперъ свою головоньку прыкланяты?"
Аще блызька сусіда зачуває,
До вдовы словамы промовляє:
„Ой, не плачъ, удово, старенкая жоно!
Иды на мое подвирья будешъ прожываты.
Будешъ мини слугуваты,
Могу тебе Вдову стареньку шануваты й поважаты".
То Вдова на чужимъ подвирьи прожыває,
Одъ зори до зори николы соби спитку немає,
Та щоденно дробными слезамы пролыває
А вже (то вже) въ сынивъ котори кумы побратымы пылы та гулялы

Та за дверь выхождалы
Та ихъ усуждалы.
Шо стольки мы въ Васъ пьемъ-гуляемо,
Та николы старои матушкы въ глаза не выдаемо.
Чы вы-жъ задалы
Чы запродалы?“
Старшый братъ зачувае
До меньшыхъ словамы промовляе,
Аще дробнымы, (горькымы) слезамы пролывае?
„Браты мои меньши ридненьки,
Орлы ясненьки!
Ходимъ на чуже подвирья упад[illegible]о,
Та свою Вдову стареньку упросы[illegible].
Та впьять иі на свой дворъ зазвимо,
Бо вже-жъ насъ сталы люде осуждаты,
Ставъ насъ Господь мылостывый крѣпко караты,
Ставъ у поли и въ доми хлеба-солы вменчаты“.
То въ Недилю Святую рано пораненько,
То вси тры Вдовыченкы на чуже подвирья прыхождалы,
Передъ нею упадалы,
Слѣзно прохалы іи та благалы:
„Иды-жъ, ты Вдово старенька,—
Впьять на свое подвирья прожываты,
Лучше-жъ мы будемъ своихъ жонъ сопыняты,
И малых дитей научаты,
А ты будешъ намы замышляты,
Будемъ до конца вику шануваты й поважаты“.
То вдова зачувае,
До сынивъ словамы промовляе,
Передъ Богомъ навколинкы ставае,
Аще дробнымы слезамы пролывае.
„Ой Святый Боже, крепкій Боже!
Шо якъ теперъ на свити стало!
Шо щежъ не вспивъ отець и маты
За свого сына подружыны взяты
То заразъ стане хлѣбъ та соль на глаза выкыдаты:
А шежъ который чоловикъ
Отцевську, матерыну молитву штыть, шануе, поважае
То отцевська матерына молытва отъ грыховъ откупляе,
До царствия небесного провождае,
Въ купецтви (в реместви) на поли й на мори, на помочь спомогае,
Зо дна моря вынимае!
Дай Боже мыру Царському
Народу Хрыстыяньському
Всѣмъ и вамъ Православнымъ Хрыстыянамъ
На здравіе, на многая лита!

Записав П. Мартинович від кобзаря Григорія Гриценка (Холодного).

Н. Дума про вдову й синів.

Мала собі вдова три сини як ясні соколи,
То вона їх до ума годувала,
У найми не пускала, у чужі руки на поталу не давала,
Милосердного творця прохала:
„Поможи мені, милосердний творче, малих діток згодувати,
При старости літ слави, пам'яти дождати!“
Стали ті сини до ума дохождати:
„Пійди ти, нелько старенька, у чужий двір проживати:
Будуть у нас, мати, куми, побратими гуляти...“
Мати старая з двора схожае,
За дрібними слізоньками божого світу не видае.
То близька сусіда на бідну вдову поглядае,
Словами промовляе:
„Іди ти, удово старенькая, хочяй до мене,
До близької сусіди проживати,
Будеш ти мені, молодому челядину, порядок давати“.
То не багато удова у близької сусіди проживала,
Тридцять літ і чотирі,
Ніякої од сусіда кривди не чувала.
Стали того сусіду куми, побратими знавати,
Став йому господь милосердний у полі і в домі помагати.
Стали удовиченки без матки старої проживати,
Став їх господь милосердний безневинно бити, карати,
Стали їх куми, побратими марно зневажати,
Стали вони меж собою велику напасть мати.
То вони зіходились, єдину раду радили.
Старший брат обіллеться гірко сльозами.
„Що то ми, браття, поробили,
Матку стареньку із отцевого дому розгнівили“.
Старший брат словами промовляе:
„Який я коштовний дом збудовав,—
Громовим пожаром пішов!“
Середульший словами промовляе:
„Мене, браття, господь б'е і карае:
Хлібом і соллю, скотиною і дитиною!“
Найменший промовляе:
„Мене, браття, милосердний господь б'е й карае
У домівці на мешканні.
Ей ходімо, браття, матці старенької у ноги впадімо,
Ув отцевський дом упросімо!“
То у неділю рано пораненьку прехожали,
Як сизі орли прилітали,
Матці старенької у ноги впадали:
„Іди ж ти, мати старенькая, до нас проживати,

Отцевського хліба-соли з упокоєм уживати,
Будем тебе, мати старенькая, поважати,
Не будуть тебе молоді жони докоряти.“
От цім то, панове молодці,
Треба отцеву молитву поважати:
Отцева молитва і зо дна моря винімає.

Грінченко, Матеріяли, т. III, с. 692.

О. Про вдову.

У Києві на Подолі зеленая сосна прошуміла.
Ой то не сосна прошуміла, — то бідна вдова, нещастна старая жена
Із своїми дітками говорила.
Ой вона горко горювала, хліб-сіль одробляла,
І свої діти маленькиї воспитала.
Як стали її діти подростати, не стали свою матір поважати.
Горкіми словами неприятними докоряти,
Стали по больших частях із хати проганяти.
Вона керез поріг ступала, за сльозами божого світу не видала;
Вона із тоски із печалі да з ног повалилась.
Старший син коло окошка сидить, посмотряє
І на младшого брата ізгрозна словами промовляє:
„Ой ти, младший брат, іди своєй матері підвождати,
„Вона напилась блудна-вина, не можеть вона на ногах устояти“.
Вона сказує: „Діточки мої, голуб'ята!
„Третій день, як хліб ув устах держала
„І холодною водою уста свої прокрополяла;
„Така мене вельми превеликая досада напала,
„Як я в світі горко горювала, да вас воспитала,
„Як я горко горювала і хліб-сіль одробляла, —
„Така мене горка превелика досада напала“.
Лежить удова, старая жена.
Керез удовиченького двора іде чужая чужина, молодая челядина;
Керез двор прохождає і до старої вдови стиха словами промовляє:
„Ой ти, вдово стара, іди до мене ў домі проживати;
Буду я хліб-сіль одробляти, а тебе буду до смерті госпитати“.
Вона возняла рукою і плакала-ридала:
„Ой ти, чужая чужаниця, молодая челядина!
Возьми мене до себе у дом проживати, буду сіні, хату підметати,
Як є в тебе маленькі діточкі, — буду день і ніч колихати,
Як ти не даси мині, молода челядина, под тином погибати“...
Вона од двора одходила, ўперед господа милосердного попросила.
Зараз її дітям хвортуна не служила: [1]).
Стало на їх дворища зело і бур'ян поростати,
І не стал їм господь помагати
Не в купечестві, не в ремеслі і не у трейтьом — пахарстві;
Стала на їх дворищи худоба схождати,
Стали їх люде не за що не мати,
А дворище пожаром, прахом припадати.
Младший син по двору прохождає і нову хату виставляє
І до старшого брата стиха словами промовляє:
„Ой ти, старший брате, того се нам не став господь помагати,
„Що удови старой матері в господі немає.
„Ой ходімо, брате, своєї матері ўдомі благати, —
„Чи не буде нам, брате, господь помагати“.
Ой у неделю, в воскресний день в усі дзвони дзвонять,
То не дзвони дзвонять, а то удовини удовиченьки
В своєй матусі ізвиненія то просять:
„Ой ти, вдово, стара наша мати, іди до нас ў дом проживати,
„Будем свої подрузі припиняти, ще і маленьких діток научати“.
Вона на їх прозьби не вповала, толькі їх вельми маленьких діток сожаліла.
Як стала старая удова, старая жена на їх дворищи проживати,
Стало на їх дворищи зело-бур'ян посихати, став їм господь помагати
І в купестві, і в реместві, і у третьому — пахарстві;
Стала на їх дворищи худоба прихождати і цвіль прахом опадати;
Став їм господь помагати, і стали їх люде поважати,
Слава отцу і сину і святому духу!

Этнографическое Обозрѣніе 1892 к. I с. 175.

[1]) „Не став їм бог помагати; як бог не помагає, то кажуть, що хвортуна не помагає.“ Співак.

П. Удова.

Ой то не зелена дібува шуміла
Ой як то бідная вдова з своїми дітками гомоніла —
Вона мала собі три сини,
Три як ясні - гласні соколи
Що вона їх до зросту літ у найми непускала
І що вона пучками і ручками хліба соли заробляла
Та їх годувала
Що вона своїй головоньці при старости літ
Прожитія сподівалась.
Гей як стали сини до розуму дохожати
І стали молодеє подруззя принімати
І зараз же стали старій матері хлібом і сіллю нарікати
І насміх піднімати і з домівки висилати
Гей іди, нене, проч від мене,
Будуть, нене, гості у мене
Царі і князі будуть пити гуляти
А ти будеш старая мати у порогах стояти
Я за своєю гордощею не знатиму як тебе назвати уже мати.
Гей, то то старая вдова зачуває,
Із домівки виходжає,
По вулиці склоняє - валяється,
За своїми дрібними сльозами світа білого невидає.
Гей сусіда близький поглядає, до вдови приходжає,[1])
Хустку з кешені виймає
Бідній удові сльози утирає
І словом промовляє:
— Гей удова бідна-чужая матко,
Іди до мене у дом жити - проживати.
То та бідна вдова те зачуває, гірко плаче ридає,
У чужий дом уходжає
Хатки помітає, лавки помиває,
Воно на ранній і на вечерній зорі собі спокою не має,
А своїх синів з барзей не вважає
І клене проклинає:
„Гей сини мої, сини, три як ясниї - глосниї соколи
Щоб ви од нині і до віку щастя і долі не мали,
Як ви мене при старости літ з домівки зіслали
Гей, що я пучками та ручками хліба соли заробляла
Я вас у найми не допускала,
А все вас годувала, а своїй головонці при старости літ прожитія сподівалась.
А тепер хоч би я у вас не пила і не їла
Хоч би я у вас у тихомирстві хоч посиділа“,
Гей, то которі у їх пили гуляли
За ворота вийшли та ще їх осуждали
Та з їх насміхались:
„Гей, братіку рідний, голубе сивий
Стілки ми у вас п'ємо - гуляєм
Чом же ми у вас старої матері у вічі видом не видимо?
Деж ви свою матір старую діли? —
Чи ви може завдали її, а чи може запродали?
Може вона у вас хліб-сіль переїла
Або де при старости вас осудила?“
То найстарший брат зачуває, у господу уходжає,
До своїх менчих братів словами промовляє
І сльозами проливає —
„Гей братіки менчі рідні, голуби сиві!
Гей нуте думати-гадати
Як би нам свою матір у дом розіськати? —
Бо вже нас став господь видимо карати.
Став нам у дом великі збитки насилати —
Та вже з нас стали люди насміхатися,
Що в нас не стало без старої матері порядку достовати“.
Гей найменший брат те зачуває,
По вулицях шукає-питає.
Скоро напитали, у хату уходжали[2])
Неньку стареньку прохали й благали:
— Гей ненько старенька, голубонька сивенька!
Іди до нас у дом жити-проживати
Будемо тебе хлібом і сілію годувати,
Будемо своїх молодих жен научати,
Будем своїх малих дітей сопиняти,
Будемо тебе штити-шанувати й поважати“.
То за стара вдова те зачуває
Гірко плаче й ридає.
І до своїх синів словами промовляє:
„Гей сини мої, сини, три як ясні-гласні соколи
Очі мої на вас не зоглянуться
І ваша душа гріха нескупиться“.
Гей як то старая удова кляла-проклинала
А ще подумала і погадала —
І зо дна моря душі вынімала
І од великих гріхів (одкупала).[3])
Не так то отцевську материну молитву розгнівити
А як би нам її упрохати,
Который чоловік отцевську материну молитву штить шанує і поважає
Тому господь щастя й долі посилає,
Который чоловік отцевську материну молитву штить шанує і повожає
Отцевськая материна молитва
У купецтві і в реместві, на полі і на морі на поміч помагає.
Так то й нам годиться те памьятати
За которими отцевськими і материними молитвами

[1]) Варіянт—відступає. [2]) Варіянт — уступали. [3]) Кописано—іскупала, потім закреслень

Хліба соли поживати.
Дай боже миру царському і народу християнському
І всім головом слухающим
На здравіє, на многая літа і до конца віка.

IV/6 1900. Миргород. Запис О. Сластьона

Р. Про удову і трьох синів [1]).

Ой у святую неділеньку,
Рано пораненьку,
Ой, не у бору сосна зашуміла,
Не сивая зозуля кувала,
Не дрібна пташка щебетала,—
То бідна удова у своєму домі
З своїми дітьми-розмовляла;
Вона ж ручками-пучками
Хліб-сіль одробляла,
Да все синів годувала
Да у найми не пускала,
На поталу не давала,
І все бога-творця прохала:
„Поможи мені, боже,
Синів погодувати,
До розуму подоводити
І дома построїти
І їх подружити!“...
То скоро бідная удова
Їх возростила
І грамоти поучила,
До розуму подоводила,
Дома построїла,
І їх подружила.—
Стали ті сини удовиченьки
Жити-проживати,
Стали вони у себе
Разную монету мати,
Стали собі молодих княгинь заручати,
Стали вони свою матір,
Нещасну удовицю, з подвір'я зсилати:
„Ой, іди ти, іди,
Наша мати старая,
Преч із нашого багатого двору,
Бо ти нам невдобна,
Діла робити неспособна;
Годі тебе, наша мати старая,
Штити-поважати,
Своїх жен страхати,
Малих дітей обіждати.
Іди ти, іди, наша мати старая,
Преч з нашого багатого двору—
Будуть до нас
Гості-панове наїзджати,
Будуть у нас пити-гуляти —
Тут тобі наша мати
Спокою не буде“.
Це бідная вдова зачуває,
Дрібні сльози проливає,
Що мовить словами,
Обіллється гіркими сльозами:
„Як то я вас, сини, годувала,
Як камінь глодала,
А тепера чого я од вас собі дождала —
Що йти на чуже подвір'я проживати...
Я буду у другій кімнаті седіти
Ваших діток глядіти“...
— „Іди ти, іди, наша мати старая,
Преч з нашого багатого двору —
Будуть у нас гості наїзджати
У синіх каптанах
У китаєвих [2]) штанях,
А ти будеш проміждо нас ходити
Ра́мням трусити —
Нас молодих челядинов страмити“.
У святу неділеньку,
Рано пораненьку,
Не усі то дзвони дзвонять,
А то тії три брати
Свою матусю, нещасну удовицю,
З подвір'я ізгонять.—
Найстарший брат
Під руці виводжає,
Середулший брат
У потилицю вибиває,
Найменший брат
Ворітечка одчиняє,
Її бідну клене-проклинає:
— „Іди, бідная удова,
На чуже подвір'я проживати,
Бо ти нам невдобна —
Робити діла неспособна,
Оце ж тобі шлях-дорога
Широка і довга“...
Пішла бідная вдова, плаче,
Стежечки не бачe, спотикається,
А седить найменший син
Край віконечка, насміхається:
„Ой дивіться, хлопці, панове-молодці,
Як то наша мати на старість,
Чи вона напивається,
Чи ума лишається —
Що по-під тинами хиляється“.
Обздумав середулший син —
Що мати наша ні вина не напивалась,
Ні ума не лишалась,
Ні під тином не валялась,
А вона вас годувала
І совершенних літ ожидала,
Думала при синах до старости доживати:
Ми ж її з свого подвір'я зогнали,
І перед богом і перед людьми
Сміятися стали“.
Пішла бідная удова

---

[1]) В чернетках Сластьона є запис тотожний з сим без виразної помітки від кого. З боку написано: Остап Кальний, [2]) Вдруге кобзар співав „у кисієвих штанях“; на мою увагу що „кисієвих штанів не буває“ відповів— „то значить у дорогих—мо тоді й кисієві носили“. Прим. записувача.

Плаче, спотикається,
Ідеть проти неї чужая-чужанина
Молодая челядина, питается:
— „Чого ти, бідная вдово, плачеш?“
— „Візьми мене, чужая-чужанино,
Молодая челядино,
На своє подвір'я проживати,
Буду тобі сіни-хату вимітати,
Буду малих дітей доглядати“.
Чужая-чужанина, молодая-челядина
Ворітечка одчиняє,
Бідную вдову до себе зазиває:
— „Іди ти, бідная вдово, до мене проживати,
Не будеш мені ні сіней-хати вимітати,
Будеш тілько малих діток
У хаті доглядати,
І мені молодій челядині
Порядок давати;
Буду тебе за рідную неньку почитати
І до смерти годувати і до життя годувати,
Тілько будеш у мене по вік проживати“.
Бідная удова у чужої-чужанини,
У молодої челядини проживала,
Тринадцять год проживала.
На чотирнадцятий год
Стали хуртовини наступати,
Стали вдовиченьків побивати —
Що первая хуртовина — дома попалила,
Другая хуртовина — у полі й у домі поронила,
Третя хуртовина — скотину поморила
І нічого вдовиченьком [1]) не остановила.
Стали вдовиченьки жити-проживати,
Нічого у себе не стали мати,
Стали гірко проживати.
У святую неділеньку, рано-пораненьку,
Тож не у всі дзвони дзвонять,
То про удовиченьків усе люде говорять,
Гості-панове пили-гуляли,
За двір виїзджали, удовиченьків осміяли:
— „Що вже мабуть в удовиченьків
Хліба-соли не стало,
Що вони бідную удову
З свого подвір'я зослали“...
Що у святу неділеньку,
Рано пораненьку,
То не сизії орли заклектали,
Як три братіки од сна уставали,
Білі лиця промивали,
Божіх молитов промовляли,
Що мовлять словами
Обіллються дрібними сльозами;
Став старший син
Братам своїм промовляти:
— „Врате мій середульший, брате найменший,
Не гарно ми всі у-трьох ізробили,
Що ми свою неньку удову стареньку
Із свого подвір'я прогнали;
Ходім тепера перед богом, перед людьми
Гріх-страм потерпімо,
І свою неньку, удову стареньку
На своє подвір'я возьмімо;
Будем прохати,
Чи не перестане нас господь
Хоть мало-немного карати“.
Скоро шапки у руки забрали
І на коліна упали,
Свою неньку, удову-стареньку,
На своє подвір'я прохали:
„Іди, неньκо, удово старая,
До нас проживати,
Будем дітей поучати,
А молодих жен спиняти,
І тебе за рідну неньку почитати,
Чи не перестане нас господь карати“.
Бідная удова на сльози не вдаряла,
Словами промовляла:
— „Як то я вас, сини, годувала,
Як камінь глодала!
А тепера чого од вас дождала —
Що на чужому подвір'ю проживаю,
Да вже й буду на чужому подвір'ю проживати;
Просіть бога і всевишнього творця.
Щоб перестав вас карати,
А я буду на чужому подвір'і помірати“.
Бідная удова на чужому подвір'і й померла;
Її слава, її пам'ять
Тайно не пройде;
А тілько її слава,
Її пам'ять пройшла
Міждо морями, міждо землями,
Міждо православними християнами.

Сластьон. Кіевск. Стар. 1902 р. V с. 324.

С. Псальма «Удова“.

1. А в Кіеві на Подолі
Там зелёна сосна шуміла;
А то ж не сосна шуміла;
То бідна вдова
З своїми дітками говорила.
2. Горко, горко нам, христіяне,
В бѣлом світи бѣлой камень возглотать,
А що горше, тяжше, важше
Тий бідний вдові
Своїх малих діток воспитать.
3. А єдиная вдова горко слёзно хлѣб одробляла
Да вона своїх діток воспикала,
Да вона ж їх і в найми не пускала,
Завжде перед богом стояла, хуртуни воспрохала [1]).

---

[1]) Мабуть помилка. замість—вдовиченькам.

[1]) У Перетца сей рядок розбито на два; в записи С. Маслова один рядок.

Сучасний миргородський кобзар Х. Кушнерик. учень М. Кравченка і М. Дубини.

Малюнок О. Сластьона 1928 р.. в Ком. Істор. Пісенности ВУАН.

„А создай же, боже, моїм діткам хуртуну [2])
Временно щасливую вельмі годину.
4. А єдиная вдова вже ж вона своїх діток подружила,
А вже ж еї діткам хуртуна вслужила.
А як стали ж еї дітки подружжя мать,
Стали свою матусю забувать,
Тяжкіми, важкіми, горкіми, противними, досадними словами еї укорять
Ще й із хати проганять.
5. А єдиная вдова через пориг ступає,
За слёзами світа божого не видає.
Вишла вдова за ворота, сильно зажурилась,
Од дітськіх тяжкіх, важжіх, горкіх, противних, досадних слов
Із ног повалилась.
6. Старшой же син в оболонь [3]) восмотряє
І гордо, пишно меншому брату промовляє:
— „Ах, іди ж ти, менчий брате, маткі подвождать:
Напилась горко блуду віна
Не може на ногах устоять“.
7. — „Ах, дітонькі ж моі,
Третёй день я в устах хліб держала,
Холодною водою устов не прокроплала,
Тим же так горкая кровавая смага пала
Як я над вами маленькіми страдала,
А тепер вас дождала,
Тяжкіі, важкіі, горкіі, противниі, досадниі слова
Од вас восприняла“.
8. Ах іде ж чужая чужана, молода челядина
На тую вдову поглядає і до тоі вдови промовляє
— „А іди ж ти, вдово, в мий дом проживати,
Да не буду твоіх молітов прогнівляти.
Буду твою старость поважати,
Рано й вечор буду твоі молитви почитати“.
— „А я ж тобі, моя доненько, буду угождати,
Хату й сіни подмітати.
А есть у тебе малесенькі діточкі,
До я буду доглядати,
Шо ти не дала под тином погібати,
Отакіі своі діти мавши“.
9. А єдиная вдова од дітського двора одступила,
Уже ж їім хуртуна не вслужила.
А стала ж вона од дітського двора одхождати
Став їіх господь карати,
Стала їіх худоба пропадати,
Огнем пожаром погоряти
А зелом бурьяном став їіх двор заростати.
Отоді стали вони свою матусю вспоминати.
10. А в неділю рано-пораненьку
В усі дзвони дзвонять.
А увидьте, увірте ви християне,
Шо вдовини сини своеі матусі звінѣніѣ покорніїше просять.
Старшой же син у чужой дом уступає,
Перед своєю матусею на колінах упадає,
А горко сё слёзами своеі матусі звінѣніѣ благає.
11. — „Ах іди ж ти, мати, в наш дом проживати,
Не будем твоіх молітов прогнівляти,
Будем твою старость поважати,
Рано й вечор будем твоі молітви почитати,
Шо ти не дала нам малесенькіми под тином погібати“.
12. А єдиная вдова на їіх прозьбу не важала
І на їіх слёзи не вдаряла.
А только єдиное усердіє поіміла
Шо їіх маленькіх діток пожаліла.
13. А єдиная вдова стала к дітському двору прихождати
І к сирой землі припадати, в бога звинѣнія прохати,
Стала в їіх худоба прибувати
І зело бурьян посихати,
Прах, цвіль, попил опадати.
Отоді стали вони свою матусю почитати.
14. Менчий же брат в дорогу 'дїізжає
І старшого брата словами ублаготворяє:
„А гляди ж ти, старший брате,
Матусі не прогнівляй,
Подружжя, брате, моє й своє супиняй [4])
Чи не буде нам щастя - хуртуна в дорозі хоч мало помагать“
15. А старший же брат упьять серце-злость мав,
А бравши матусю за руку і за двері вивождав.
А приснився менчому брату,
Сильно велико далекой дорогі
Придивнішой сон.
Да устав же вин, горко, слёзно плаче ридає
Наменчому [5]) брату промовляє:
— „Десь нашоі матері у нашому домі немає,
Бо вже ж нам щасте - хуртуна
В дорозі і мало не помагає“.

[2]) Щастя значить ото. М. Дуброва. [3]) Чи в окошко, чи шоб то. М. Дуброва. [4]) Матері, бач, щоб не прогнівляли. М. Д. [5]) Їіх аж три було, значить. М. Д.

16. А хто отца матір почитає,
Тому бог щастя й долю посилає.
А хто отца матір прогнівляє,
У ад вѣчний впадає
На вѣкі вѣков. Амінь.

Збірка С. І. Маслова.

С. Псальма „Удова“.

1. Што[1]) у Кіеві на Подолі
О[2]) там шуміла сосна зелёная[3]).
А то[4]) не сосна[5]), а то[6]) зазуля кувала
А то вдова старесенька
И[2]) із своіми синами[7]) розмовляла[8]).
2. Ох[9]) тяжко важко сей[10]) камень знімати (глодати)
А ще тяжше малих діток воспитати.
3. Да удова старесенька жила приживала,
По полю ходила,
Колос до колоска збірала,
Хліб-силь одпрядала
Да все малих діток воспитала.
4. А на колінях упадала,
До бога рукі вгору пидимала,
В господа великого хуртуни то й прохала:
—„А поможи мені, господи,
Сіх діток воспитати,
Розума[11]) з йіх доброго дождати,
Подружити, худобою поділити,
Дома йім построіти,
На три часті йіх роспроділити“.
5. Ой стала вдова старесенька жить проживати,
Став йій бог хуртуну посилати.
Подружила йіх, худобою поділила,
Дома йім построіла,
На три часті йіх роспроділила.
6. О як стала вдова старесенька у синов[12]) проживати,
Стали сини своіх жен напускати,
Малих дітей не припиняти,
Матюр вдову старесеньку,
Гіркими словами то зневажати.
7. Стали матері старесенькій
Хлібом - соллю докорати,
Із своей[13]) хати виганяти
У чужой[14]) дом то й проживати.
8. Што[1]) й у Кіеві на Подолі
В усі звони зазвонили.
А то люде про вдовиних синив говорили.

9. Ох менший брат і старшому говорить:
— „Ось дивися, брате,
Наче наша мати гріха не знає
10. Што[1]) в неділю рано-пораненьку
До служби ідучи[15])
Блуда віна напилась
Й а із ниг павалилась“.
11. — „Ой ви діточкі мої,
Я третёй день як у в устах хліб держала,
Четвертой день як уста свої водицею прокропляла
Отака ж, діти, мене великая смага то й напала.
12. Я й із ниг повалилась“.
13. Ой як стали сини свою матюр[16])
Із свого дома виганяти,
Шо[17]) менчий син ворота 'тчиняє,
А старший бере за рукі,
З двора вивождає,
Середдужший[18]) у плечи з двора випихає.
14. Оце тобі наша стара мати
Шлях дорога
І широкая ше й довгая.
15. Ох як пошла вдова старесенька
Путьѣю дорогою,
А зостріла вдову чужая чужениця,
Молода челядина,
— „Ой ходім, удова[19]) старесенька,
До мене проживати,
Я тебѣ буду хлібом-соллю воспитати“.
16. Ох як пошла вдова старесенька,
В чужой дом проживати,
Став же йім бог хуртуни не посилати.
17. Стали йіх дома грома побивати,
Стали йіх дома погорати,
Стало йіх подвирьє[20]) прахом зіллём[21]) заростати.
18. Стали йіх люде непочитати
Не[22]) в пахарстві, не в реместві,
Не[22]) в усякому то й купечестві.
19. Ох не багацько вдова старесенька
Жила проживала в чужом[23]) домі—
Шесьнадцять то й лѣт.
20. Ох менчий брат старшому говорить:
— „Ходім, брате, заберім матерь[15])
У свой[24]) дом проживать,
Чи не буде, брат, нам лучшей[25]) господь хуртуни посилать“.
21. Ох як пошли сини своей[26]) матері
У свой[24]) дом забірати,
На колінях упадали,
Матері великого звинения[27]) то й прохали.
22. — „Ой ходём, мати, наш дом проживати
Ми будем, мати, свойіх жен страхати,
Малих діток припиняти,
Не будем тебе, мати,
З своєі хати виганяти,

---

[1]) У Ревуцького надруковано: Що. [2]) У Ревуцького сього слова — бракує. [3]) Рев. — зеленая. [4]) Рев. — то-ж. [5]) У Рев. додано — шуміла. [6]) Рев. замість „а то“ — не. [7]) Рев. — дітьми. [8]) У Рев тут додано: „Сини-ж мої рідненькі Да що я з вами, бідная удівонька, робити маю? Ревуцький в примітці зазначає, що попередній уступ тексту змінено по іншому варіянтові. [9]) Рев—ой [10]) Рев.— білий. [11]) Рев.—розуму. [12]) Рев.— синів. [13]) Рев.—своєї. [14]) Рев.—чужий. [15]) Рев.— йдучи. [16]) Рев.— матір. [17]) Рев.— та [18]) Середульший. [19]) Удова. [20]) Стали їх подвірря. [21]) Зіллям. [22]) Ні. [23]) Чужім [24]) Свей. [25]) Лучшої. [26]) Своєї. [27]) Звинення.

23. Ох не будем тебе, мати,
Гірькіми словами зневажати,
Не будем тобі, мати,
Хлѣбом-соллю докоряти".
24. Ох як пошла удова старесенька
У свой[24]) дом проживати,
Став на хоромах прах-зілле[21]) посихати.
25. Стали йіх люде почитати
І в нахарстві і в реместві
У всякому то й купечестві.
26. Став йім бог хуртуну посилати
І хліб родити
І скотину то й плодати.

Збірка С. І. Маслова.

Т. Удова.

1. У неділю рано, пораненьку
Нѣ сивая зузулька кувала
І нѣ дробна птичка щебетала,
А то бідная вдовиця
На колінах стояла,
Найвижшого бога прохала.
2. — „Господі милостивий,
Дай же мені свойіх синочків
Поженити і подружити,
І дома йім постановити,
І хазяйінами настановити!"
3. Як начала бідная вдова
Жити проживати,
Свойіх синочків соколочків
Поженила і подружила,
Дома йім постановила
І хазяйінами настановила.
4. Як начали удовичини сини
Жити-проживати
І нѣ стали свойеі старойі матері
Спочитати й поважати,
А начали свою стару матір
С хати випровожати.
5. — „Іди ти, мати, з нашойі хати,
Бо ти ж нам невгодная й невдобная
Ні хати ні сіней вимітати,
Ні малих дітей колихати;
Толькі ти годная
З нашими женами
Сварку мати!"
6. Один бере за рученьку,
А другий — за другу,
А третій доганяе
І ворота одчиняе
І кулаками пид бокі даває.
Вивели стару матір
За двір, за ворота:
— „Оце тобі, мати,
Шлях і дорога широка".
Самі вернулися у свѣтлоньку,
В оконечко видивляються,
З своеі староі матері
Насміхаються.
8. — „А девіться ви хлопці молодці,
Як наша мати у неділю рано
Вина напиваеться,
По пид тинами й валяеться".
А бідная вдова
Ріскі в роті не мала,
Аж кревава смага пала.
9. Пошла бідна вдова дорогою широкою
І зостріла сосідку,
Молодую челядинку.
— „Сусідко ж, молодая челядинко,
Возьми мене в свой дом жити проживати,
Буду тобі хату й сіни вимітати,
І малу дитину колихати
І тебе, молодую челядину,
На путь настановляти".
10. А сусідка, молодая челядинка,
Нічого не говорить,
Да бѣдную вдову,
З землі пиднимае
Да до себе в дом
Жити-проживати провожае.
11. — „Іди ти, бідная вдова,
В мой дом жити проживати,
Не будеш ти бідная вдова
Ні хати ні сіней вимітати
Ні малойі дитини колихати,
Толькі будеш мене, молодую челядину,
На путь настановляти".
12. А не довго бідная вдова
Жила в сусідчиному домі —
До півтринадцятого года.
А де взявся вітер, грім, бура —
Дома синам попалило,
А худобу у полі забило.
13. — „Ой ви хлопці-молодці,
Як не стали ми свойеі старойі матері поважати,
Начав нас господь карати".
14. А самий менчий нічого не говорить
Да до сусідкі у дом уступае,
На колѣна упадае
Да свою стару матір
До себе в дом жити прохае.
15. — „Іди ж ти, мати, у наш дом проживати.
Будемо дітей лякати,
Женив страхати,
Чи не перестане нас господь карати?"
16. А бідная вдова з сусідчиного дома виступаe,
До свого сина в дом уступае,
На коліна упадае
І за свойіх синочків-соколочків
Опьять бога прохае.

Збірка С. І. Маслова

ТТ.

Ой у святу неділю рано пораненьку [1])
То ж то не сосна в бору шуміла
А не райськая пташечка дробними голосами щебетала
Тож не райськая пташечка щебетала
Не сива зозуленька кувала,—
То нещасная удівонька з своїми синочками речі розмовляла
Як же то й горко [2]) сей хліб одробляти
Кревними рученьками його заробляти
То так же горко вас, малесеньких діток годувати
Начала ж тая нещасная удівонька
К сирой землі припадати
Руці в гору поднімати
Творця небесного к собі благати [3])
„Боже мій творче спасе милостивий
Стань мені на помочі
Поможи мені сі три сини погодувати
У найми не допускати
На чужіи рученьки на потолі не дати
Тілько їх з молодецьких літ
К доброму розому призвождати“.
Начали ж то вони жити проживати
І всію побратину зазивати
І водку пирувати
Свою нещасную матінку
Із нової світлоньки [4]) виряжати.
Що найстарший синовець
У потилицю вибивая
Середульший під правую рученьку вивождає
Найменший же синовець [5])
Новую світлоньку отворяє
Свою нещасну матінку вивождає. [6])
„Ой іди ти нещасная наша матінко родная [2])
Що ти й невдобна — ти й недостойна
Сіни й хату вимітати
Нам малесеньких діток доглядати
Із нашими молодими женами проживати
І нас з молодецьких літ доброму розуму призвождати“ [7])
Та то вони водку пирували
Йім [4]) словами пророкали:
„Ой чо ж то ми вашої нещасної матінки
Родної у господі не видаєм?“ [8])
Як пішла та нещаслива удівонька
Улицею широкою, дорогою далекою
Стріла вона молодую челядину, близькую сусіду
„Ой здорова будь молодая челядино, близькая сусідо
Прийми ж ти мене жити проживати
Буду я жити й проживати
Сіни й хату вимітати [6])
Малесеньких діток доглядати [9])
Близькая сусіда горкого слова не сказала
Свою нещасну сусідоньку [10])
У свій дом принімала
Горкого слова не ісказала
Не желаю щоб ти сіни й хату вимітала
Маленьких діток доглядала [1])
Тілько мене молодую челядину
З молодецьких літ доброму розуму призвождала.
Не множество вона з ними проживала
Тринадцять літ проживала
Сіни й хату вимітала
Малих діток доглядала [1])
Чотирнадцятого году [1]) не синяя хмара стала наступати
Стали ж то грозовії громи ухождати [11])
Удовичених синов став господь карати
Першая [1]) хуртовина — у полі хліб не вродила,
Другая [1]) — скотину побідила,
Третя [1]) — оселю спалила.
Начали ж то вони
Собі совіти мати
Брат братом узивати—
„Брате мій старшой, голубе сивой
Ходімо ізпросімо своєї нещасної матінки родної
Будемо хліб одробляти
Її воспитати
Чи не перестанеть нас господь карати.
Начали ж то вони к сирой землі припадати
Руці в гору піднімати
Творця небесного к собі благати
Слезно плакати ридати
Своєї нещасної матінки рідної прохати
Ой іди ти нещасная
Наша матінко родная
Будемо хліба одробляти
І тебе воспитати

---

[1]) Сі слова подано в скороченню. [2]) Дописано, мабуть при другому слуханню текста.— В світі жити, проживати. [3]) Дописано — Слезно плакати, ридати. [4]) Слово не докладно розібрано. [5]) Дописано — Скоро убірається. [6]) Сей рядок мабуть дописано.

[5]) Дописано—Начали ж то вони у нову кватироньку видивляться,
Із своєї нещасної матери рідної насміхаться
„Ой дивітеся братія чи наша мати з ума лишається
Чи зеленого блудного вина напивається
Що по під нашим подір'ям тиняється.“
А найменший брат старшому словами пророкає
„То ж брате, наша мати з ума не лишається
Зеленого блудного вина не напивається
За гарячими слізоньками
Стежки дорожки не видає “

[6]) Очевидно співак слабо пам'ятав сю думу і плутав окремі частини тексту. Записувач видно хотів їх якось координувати, але текст залишив в неупорядкованім виді“.

[7]) Дописано — Тебе молодую челядину з молодецьких літ
До доброго розуму призвождати

[8]) Спочатку написано — удівоньку, потім виправлено на сусідоньку. [9]) Дописано — Грозовії громи ухождати,
Дробнії дощі накрапати.

Чи не перестане нас господь карати
Нещасная удівонька своїм серцем сожаліла
Начала ж то вона
К сирой землі припадати [12])
Творця небесного к собі благати [12])
Слезно плакати ридати [12])
Боже мій творче, спасе милостивий
Прости мня согрішенія [4])
Три сини мала [13])
І всіх трьох спородила
І їх возкормила
У найми не допускала
На чужі руки на поталі не дала
Усім трьом дома состроювала
Молодецьких літ доброму розуму призво-
ждала
Тілько за них хліба соли недождала
Що в неділю рано пораненьку
Не в усі то дзвони дзвонять
То про удовичених синовців люде говорять...

Збірка О. Сластьона в архіві Комісії Історичної Пісенности.

V.

У Києві на Подолі
То не зелена сосна шуміла
То нещасна удова горко плакала ридала
Із своїми синами соколами речі розмовляла:
„Сини мої соколи, ви діти малії
Як би мені вас скормити, згодувати
І до розума довождати [1])
Щоб і в найми не пускати
Ручок на поталу не дати [2])
Як мені горко сей хліб одробляти
Кревними ручками, певними пучками хліб
одробляти
Щоб мені вас до розуму довождати
І в найми не пускати
А щоб при старости літ, своеї неспособности
Хліба соли з вас дождати.“
У неділю рано-пораненьку
То не рання зозуля кувала
І не дробная пташка дробними гласами
щебетала
То ж нещасна бідна удова на колінка
припадала
Горко плакала ридала, Христа небесного
просила, благала
„Ах боже мій, творче мій, спасе милостивий,
Поможи мені, боже, сих трьох синов зго-
дувати
І до розуму довождати
Щоб і в найми не пускати
Ручок на поталу не дати,
При старости літ, своеї неспособности
Хліба-соли з їх дождати.“
Бог милостивий, спаситель усердний
Бідній удові на поміч помогае
Її молитви у жертву принімае.
Та не довгое время бідна вдова горювала
Трьох синов скормила, згодувала.
І в найми не пускала
Ручок на поталу не давала
У друзі їх подружила
Щастя й долі подарила
До розуму довождала —
А з їх при старости літ
Хліба-соли не дождала.
Що есть найперший синовець
Бере тую бідную удову за правую рученьку,
А середульший за лівую,
А самий найменьший поскоренько удягается
У перед виряжается
І двери отворяе [3])
І горкими сльозочками угорчае.
Тогда всі три сини
Гордими словами промовляють
І матір'ю рідною називають:
„Іди ти мати із нашої хати
На чуже подвір'я жити проживати
Ти не вдобна і не достойна
У нашім подвір'і постояти
Ти не способна ділечка робити
І недостойна ти нами замишляти.
Ми не будем тебе ні штити, почитати
І не будем ми тобі хліба-соли давати
І через тебе своїх жен страхати
І маленьких діточок лякати.“
Бідна вдова сі речи зачувае,
Горко плаче ридае
Із подвірря вихождае,
Ну вони три вдовиних сини
Велико-дуже горді бували
На її сльози не вдаряли
Ворітечка затворили, сами у світлицю
уступили,
Край віконь посідали.
Віконичко одчиняють
У віконечка видивляються,
З своеї матері насміхаються:
„Он дивіться, братця,
Чи наша мати ума лишается
Що в неділю пораненьку
Блудного, зеленого вина напивается
По-під нашим подвір'ям тиняеться.“
Ну бідна вдова ні вивала ні їдала
Ні хліба соли невживала
Тільки у неділю рано-пораненьку
Гарячі сльози проливала.
Вони один на одного соглядаються
Совіти складають
„Ось ходімо братці її возьмімо

[12]) Кінець слова закреслено, дописано-ла і закреслено також. [13]) Дописано — Чада іміла три сини спородила.
[1]) Дописано — У друзі подружила. [2]) Дописано — при старости літ, своеї неспособности хліба одр. [3]) Дописано — з горда речами промовляе: Іди ти, мати, із нашої хати На чуже подвір'я проживати.

Да преч од двору проведімо,
Нехай вона тут не тиняється
Нам молодим челядинам стрмоти незадавє."
Саме найпервий синовець
Із світлиці виступає
І ворітечка отворяє
За білую рученьку бере провождає [4])
Іди ти мати од нашого двору
На чуже подвір'я жити-проживати
Бо наїдуть до нас гості
На кониках вороненьких
І в жупанах голубеньких
Щей у картузиках гарненьких.
А ти будеш мати [5]) нам [6]) страмоти завдавати."
Ну бідна вдова сі реча [7]) зачуває,
Гірко плаче ридає
Їх синами називає:
„Сини мої дорогії,
Ви діти моїріднії,
Я вас скормила згодувала
І до розума довождала
А з вас хліба-соли не дождала."
Самий первий синовець промовляє:
„Та довольно тобі мати сих речов [7]) промовляти
І нам страмоти завдавати
Тоді бідна вдова сі реча зачуває, горко плаче, ридає,
А й пішла ж вона бідна удова
Широкою вулицею понад сусідськими дворами
Умивається горячими сльозами
Зострічає вона свою близькую сусіду
Молодую челядину.
„Ой здорова була близькая сусідо,
Молодая челядино
Прийми ж мене до себе жити проживати
Буду я тобі хату, сіни вимітати
І ділечко проробляти
І твоє маленьке дитя доглядати,
Тебе молодую челядину путь па розум наставляти."
Близька сусіда, молодая челядина
Не горда бувала
Згорда слово несказала
За рідну неньку почитала —
„Іди ти, мати, до мене жити проживати
Не будеш ти мені ділечка робити
Ні хати-сіней замітати
Тільки будеш маленьке дитятко доглядати
Та мене молоду челядину на путь на розум наставляти."
Ну бідна вдова 12 год живе проживає
І робить пророблює
Що день — ночі спідку [8]) не має.
Дванадцятого году стала вдова доживати
Стала болізнями страждати,
А вдовиних синів став господь видимо й невидимо карати.
Нівчім хортуни їм не посилає.
Що єсть те [9]) то перва хуртовина
Од спасителя немилостива —
Хліба у полі не вродила.
А хтора хуртовина усю скотину їм побідила.
А ще третя хуртуна — всю оселю спалила
Тучами-громами дома їм розбила.
А вдовині сини велико-горді бували
На те не дуже уповали
Пир пирували, гостей зазивали,
Кумів побратимих. [9])
Не багато вони прогуляли
Три неділі пирували разнії речи розмовляли
А в треті неділі стали вони пир зкончати
Гостей провождати —
Ну чужа чуженя [7]) стало про нещасну удову клопотати:
„Що то, братця за законство [7])
Що ми у вас три неділі пили, гуляли,
Разнії речі розмовляли
А вашої матері у вашій господі не видали.
Чи у вас хліба куска ні в полі, ні в домі не стало?
Що ви свою неньку з дому зослали
Хліба куска її не дали.
Вона ж бідна удова вас скормила, згодувала
І до розума довождала
І у найми не пускала
До возросту вас ізгодувала
І в друзі подружила, щастя-долю подарила.
Ручок ваших нікому на стиранія не давала —
А тепера із вас хліба соли при старости літ,
Своєї неспособности,
З вас недождала.
За те вас господь видимо й невидимо кар
Нещасні хортуни посилає."
А тоді найменший синовець уже оброзумився
Із господи виступає
На колінка припадає
Слезно плаче ридає
Христа небесного умоляє:
„Господи боже мій, спасе милостивий!
Прости мене, боже, що я сочинив [10])
Що я свою неньку, бідну удовоньку
Горкими словами угорчав."
Саме менчий брат до старших братів промовляє:
„Брати мої милі — родино сердешна
Довольно нам братця пирів пирувати
І пити [8]) гуляти,
Ай ходім же ми у сусідский дом
Своєї матері просити благати
До себе жити проживати,
А чи не перестане нас господь
Видимо й невидимо карати?
Таких нещасних хортун посилати"
А тоді всі три оброзумилися

[4]) Дописано — і горкими словечками угортає. [5]) Дописано — у нас у подвір'ї стояти. [6]) Дописано — молодим челядином. [7]) Се слово підкреслено. [8]) До сього слова примітка — значить неспочиває [9]) Слово не зовсім певно розібране. [10]) Дописано — за молодих літ свою неньку угорчив.

У сусідський [9]) дом уступили—
Саме найперви синовець
До сусіди у господу уступає
На колінка припадає,
Горячі сльози проливає,
Свою матір просить благає:
— Іди ти мати до нас жити проживати
Будем тебе штити, почитати
І не будем хлібом соллю докоряти. [11])
Ну бідна вдова не горда бувал
І згорда й слова нічого не сказала
Вона своєму чаду рада бувала.
Із сусідського дому виступає
Горко плаче, ридає,
На колінка припадає, горко плаче, ридає,
Христа небесного умоляє.
„Боже мій, творче мій, спасе милостивий!
Прости мене, боже,
Що я на світі проживала,
Що я своє чадіє [7]) горко заклинала,
Що тепера господь їх видимо і невидимо карає
„Ні в чім хортуни не посилає.
Бог милостивий і многотерпливий
Бідної удови молитви у жертву принімає
І на помоч їй помагає.
Хто матусину молитву почитає
То йому господь помагає
Со дна моря винімає, у всячині помагає,
У кремстві [12]), у всяком реместві помагає.
Народу царському, усему миру християнському
Нам братія на многія літа. [13])

Збірка О. Сластьона в архіві Комісії Істор. Пісенности.

УУ. Удова.

На славній Україні у славнім городі у Крилові
Жила бідна стара вдова
І міла в себе три сини як яснії соколи.
Із малих літ кохала годувала
Своїми трудами та руками хліба соли заробляла
Та своїх синів годувала,
Чужим рукам на потеранія не давала,
Слави й пам'яти від їх дожидала.
А сини всі три поросли, всі три до доброго розуму дійшли
І всі три коні посідлали, на ринок криловський гулять поїзжали
По ринку Криловському проїзжали, ні худого ні доброго не видали,
В свою домівоньку прибували
Велику неправду починали,
Свою матусю стареньку, як голубку сивеньку,
Та із дому і з двору проганяли.
Во своїй матусі стареньній словами урікали:
„Іди стара мати із нашої хати,
Де инде будеш проживати (будеш своїми трудами та руками)
Хліба соли заробляти,
Щоб у нашім домі та у нашім сімействі та нам не мішати.
Бо в нас будуть жони молодії та діти малії
То ти їх будеш словами укоряти,
То вони щастя й долі через тебе не будуть собі мати".
То мати старая це слово від синів не добре почувала
— Сини мої діти молодії! Скільки рік як я вашого отця сховала
З вами малими горювала, своїми ручками та пучками
Хліба соли заробляла, та вас годувала
Боже мій, боже мій, що я тепер на старість від вас діждала!
Де я тепер буду віку доживати
При старости рік, смерти ожидати?
Хто мене старую буде доглядати?"
То йде матуся старая з двору од синів, спотикається,
Дрібними сльозами умивається,
То найменчий син сидить коло віконечка у кватирочку видивляється
З своєї матусі старенької насміхається:
„Ой дивітся, каже, братця мабуть наша матуся вперед нас у Жида рандаря пробувала,
Добрую горілочку попивала,
Бо вже недурно йде шляхом спотикається
Під плечем пляшка, а може й дві?"
Та пішла матуся від синів шляхом криловським, спотикається
Дрібними сльозами умивається,
То вона за слезами й світа божого не видає
А синів своїх, бідних вдовиченків, клене й проклинає:
„Бодай же вас, сини мої, бідні вдовиченки,
Щоб вас у полі й у домі побило разом три недолі.
Щоб вас перва недоля побила, щоб вам бог хліба невродив,
А друга недоля вас щоб побила, щоб вас добрі люде не стали знати,
Добрими словами поважати,
А третя недоля вас щоб побила щоб ви в своїм домі та в своїм хозяйстві, в своїм промешканії з молодими жонами щастя й долі не мали!
Як ви свою стару матусю з двору прогнали".
То на те время десь узявся близький молодий сусіда

[11]) Дописано — Будем тебе штити і почитати. [12]) Прим.— у чому вгодно. [13]) Примітка—у Київі у одного монаха.

Стару вдову на дорозі стрічає
За руки від землі піднімає,
С кешені хустку витягає, старій удові сльози утирає:
До старої удови словами промовляє:
„Іди стара вдово—будеш у моїм домі проживати
Будеш у моїм домі молодим нам порядок давати
Будем тебе почитати, поважати, хлібом і сіллю годувати“.
То живуть удовиченки без матусі в славному городі Крилові
Рік або й два або й три.
Та в неділеньку рано було пораненьку
Стали буйні вітри повівати
Силніш [1]) тучі-громи наступати
Став удовиченків господь милосердний за старую матусю карати
Зразу їм бог погодив — хліба в полі не вродив
А друга недоля їх побила—що не стали їх люде добрі знати
Добрими словами поважати
А третя недоля їх побила, що нестали вдовиченки у своїм домі
Та в своїм промешканії з молодими жонами
Щастя й долі мати.
То ві [1]) святую неділеньку рано пораненьку
Стали вдовиченки у своїм домі совіт прикладати.
Що старший брат став менчих научати та наговоряти [1]):
„Ой дивіться каже братця—це за нашу стареньку матусю
Став господь нас карати.
Поки ми свою матусю почитали та поважали
Хлібом та сіллю годували,
Поти нам бог годив, хліб у полі родив.
А як перестали своєї матусі почитати та поважати
То став нас господь милосердний у полі і в домі карати,
Щастя та долі нам не дарувати.
Ходім тепер, каже, братця у чужий двір своєї матусі прохати,
Може нам буде господь милосердний гріхи прощати.
Ходім, каже, братця тепер в чужий двір,
Та впадемо своїй матусі старенькій низенько до ніг“.
Коли ж ті бідні вдовиченки стали в своєму домі пред іконами,
Богу помолились
Та пішли в чужий двір, та низенько своїй старенькій матусі
У ноги вклонились
Стали свою стареньку матусю прохати та благати,
В свою домівоньку провождати,
Стали своїх жен молодих научати,
Щоб на неї не вкоряли, не врікали,
Щоб стареньку матусю почитали.
Тоді ж вдова старенька стала в своїх синів у домі проживати,
Стала в упокої хліба соли вживати,
Стала пред іконами на колінка упадати,
Руки в гору піднімати,
Та господа милосердного прохати та благати
„Та й не вслиш же, господи, моєї клятьби
Що я своїх синів кляла, проклинала
Що я в своєї головочці великий нерозсудок мала“.
Зразу їм бог погодив—хліб у полі вродив,
Стали їх люди добрі знати
Добрими словами поважати.
Стали тоді вдовиченки щастя й долю мати.
Слава про вдову криловську і про трьох синів од нині до віка, а вам усім на здравіє на многая літа.

Хто отця й матір почитає та поважає
Той повік собі щастя має
А хто отця й матусі не почитає і не поважає
Той повік собі щастя й долі не має [2]).

Збірка О. Сластьона.

Ф. Про вдову и трех сынов.

Гей, гей, гей!..
Як на славной Україні,
В славном городі у Крилові,—
Сам [1]) жила стара жена удова
І міла в себе три сини,
Як ясні соколи,
З малих літ кохала-годувала,
Чужим рукам на потирання не давала,
Слави-пам'яти сподівалась.
А вже сини всі три підросли,
Усі три до розуму дойшли,
Усі три коні посідлали
І на ринок криловський гулять поїжджали.
Гей! по ринку криловському проїжджали,
Ні худого, ні доброго не видали,
У свою домовку приїздили.
Ой у своєй домівці не велику зазнобку счинили,—
Свою мати стареньку з двора вигонили:
Гей! іди, мати, де пробувати,
Хліба-солі з упокоєм уживати!
Бо будуть в нас, мати, жени молодиї,

[1]) Не розібрано достоту. [2]) Приказується після думи. О. С.
[1]) Маб. помилка — там.

Будуть дітки маленькі,
Будеш ти їх проклинати,
Будеш лякати,—
Ой не будуть вони щастя-долі собі мати.
А ти йди де-інде пробувати,
Хліба-солі з упокоєм вживати.
Як стала мати тиї слова зачувати: [2])
Ой, сини ж ви мої, діти молодиї!
Скількі я за вами рік горювала,
Пучками та ручками кусок хліба заробляла,
Та вас годувала.
А тепер чого я од вас діждала!
Де ж міні тепер [3]) віку доживати,
Де ж міні смерті дожидати,
При старості літ віку свого докончати?
То мати йде со двора, спотикається,
То мати руки до господа бога піднімала,
Сини свої проклинала:
Гей, щоб вас у полі побило разом три недолі:
Щоб вас перва недоля побила,—
Щоб бог хліба не вродив;
А друга недоля щоб побила,
Щоб не стали вас люде знати,
Добрим словом покликати.
Третя недоля щоб побила,—
Щоб ви у своїй домівці на промешканні
Щастя-долі не мали.
То мати [4]) йде, спотикається,
За сльозами світа божого не видає.
То десь узявся близький сусіда,
Взяв мати за руку,
Вийняв хустку з кишені,
Став їй сльози витирати:
Іди ти, мати, [5]) до мене пробувати,
Хліба-солі з упокоєм уживати;
Ти будеш нас на все доброє навчати,
А ми тебе будем шановати й поважати.
Найменьший [6]) син при [7]) віконці сидить в кватирку поглядає,
Із матері старенькой насміхається:
Гей, глянте, братці,—
Либонь же наша мати стара поперед нас у жида рандаря пробувала,
Добру горілку попивала:
Не дурно іде — спотикається,
Під плечем пляшку несе або, може, й другу.
Живуть сини год, живуть сини два, живуть сини три.
Зараз їм бог погодив,—
У полі хліб не вродив;
Друга їх недоля побила,—
Не стали їх люде добри знати,
Добрим словом покликати;
Третя недоля їх побила,—
Не стали вони в домівці на промешканні щастя і долі собі мати.
То в неділю рано-пораненьку
То не церкві [8]) звонять —
То бідни вдовиченькі у своєму дворі гомонилі:
Як ми свою матерь шановали, поважали,
Тоді нам бог годив —
В полі хліб родив;
Люде [9]) нас знали,
Добрим словом покликали;
І в своїй домівці на мешканні щастя-долі собі малі. [10])
А як не стали ми свою матерь шановати - поважати,
Став нас бог карати. [10])
Ходімо, братці, в [11]) чужой двір
Та упадем матері крижом до ніг:
Та йди ти, мати, до нас пробуживати [12]),
З упокоєм хліба-солі вживати,
Ми будем своїх дітей наущати,
Щоб на вас не нарікали.
Ой, як [13]) стара мати ті слова зачувала,
Тоді ж то мати старенька до бога, до господа милостивого руки пиднімала,
Господа милосердного [14]) прохала, благала:
Ой, услиш, господі, просьби моєй,
Не услиш, клятьби моєй,
Що я своїх синів кляла проклинала:
У своїй голові великій прасунок мала.
Зараз їм бог погодив,—
У полі хліб уродив;
Стали їх добриї люде знати,
Добрим словомъ покликати,
Стали вони в домівці на промешканні з молодомі [10]) женами щастя й долі собі мати.

М. Сперанский, с. 11.

ФФ. Про удову.

1. *О*й, не дібр*о*ва зашум*і*ла *),
Як удов*а* стар*ая*
З своїми д*і*тками мал*е*нькими
У своєму д*о*му гомон*і*ла.
2. М*а*ла соб*і* вдов*а* тр*и* син*и*,
Як *я*сниї, гл*а*сниї сокол*и*;
Вон*а* ж [1]) годув*а*ла,
До зр*о*сту у н*а*йми не пуск*а*ла,
Ой, вон*а*ж сво*є*й [2]) гол*о*вонці при ста-рости л*і*т
При їх ж*и*тія сподів*а*ла.
3. А ск*о*ро стали син*и* до р*а*зума дохож*а*ти

[2]) Варіянт: то мати сеє зачувала—Слезно плакала. [3]) При співі се слово пропущено. [4]) Вар. — то мати старенька со двора. [5]) Вар.— Іди ти чужа мати. [6]) Вар.— Гей, найменший. [7]) Вар.— біля при. [8]) Мабуть помилка — не в церкві. [9]) Вар.— Тоді люди. [10]) Так у Сперанського. 11. Вар. — Гей, да ходімо ми в. [12]) Помилка? Вар. — проживати. [13]) Вар.— Ой тоді як. [14]) Вар. -- милостивого.

*) Наголошені букви з причин технічних набрано курсивом. [1]) В співі, Колесса II с. 66 „ж“ нема. [2]) Запис Л. Українки—свої.

Стали молоде подружа[3]) принімати,
Зараз стали матір, стару вдову,
На сміх підіймати.
4. Зараз стали матері, старій вдові,
Хлібом-сіллю дорікати,[4])
Із домівки ізсилати.
5. „Іди ж ти, нене(и), пріч від мене(и)!
І будуть, нене(и), гості в мене(и)
Царі та князі,
Будуть пити, гуляти,
Будеш ти, мати старая,
У порога геть стояти.“
6. „Ой, то я ж тебе не знатиму
За своєю гордощею,
Як тебе назвати, вже[5]) й мати!“
7. А та вдова се зачуває,
З двора схожає,
По вулиці склоняє, валяє,
За своїми[6]) дробними сльозами
Світа божого не видає:
„Що великая туга коло мого серця,
Мов хто ножем пробиває.“
8. Близькі сусіди поглядали:
„Ой, удово, старая мати,
Іди в наш чужий дом проживати![8])
Будем[9]) тебе хлібом-сіллю годувати,
Будеш ти наших маленьких діток доглядати.“
9. А вдова те зачуває,
У чужий дом ухождає,[10])
Живе, проживає
Хатку помітає,
Лавки помиває,
Ой, на ранній зорі, на вечірній
Спочивання собі
Ніколи вона вже не має;
Ой своїх[11]) синів збарзе зневажає,
Клине,[12]) проклинає:
10. „Ой, сини мої, сини,
Три, як ясниї, гласниї соколи!
Ой, бодай ви от нині до віку щастя-долі не мали,
Як ви мене при старости літ
11. З домівки зіслали!“
„Що як я ручками та пучками
Хліба-соли заробляла,
Та вас годувала, —
А тепер хотяб ні пила, ні їла,
Хотяб у вас в тихомирстві ще посиділа.“[13])
12. Та которі[14]) в них пили та гуляли,
За ворота вийшовши їх осуждали:
13. „Братіки милі,
Голубоньки сиві!
Скільки ми в вас п'ємо та гуляємо,
Ой, чому[15]) ми старої матері
Ой, у вічі (видом не видаємо?“[16]))
14. „Чи ви її завдали,[17])
Чи ви її запродали?
Чи вона в вас хліб-сіль переїла,
Чи вона при старости літ
Де вона вас осудила?“
15. А старший брат те зачуває,
До утрені божественної одхожає
Утреню божественну вислухає,
До господи прибуває,
До братів словами промовляє:
16. „Братіки рідненькі,
Голубоньки сивенькі!
Нуте ж думати, гадати,
Як би нам стару матір
У свій дом обіськати.“
17. „Став нас господь видимо карати,
Став у полі і в домі
Хліба-соли вменчати, —
Чи[18]) не стало без старої матері
Порядків у нас доставати?“
18. І то не орли заклекотали,
Як три вдовиченки старої матері
Шукали та питали.
19. А скоро в третім дворі напитали,
У хату вхожали,
Словами промовляли,
Сльозами обливали, —
Неньку стареньку
Прохали та благали:
20. „Ей, мати старая,
Іди в свой[19]) дом проживати!
Будем тебе хлібом-сіллю годувати,
Будем свої маленькі дітки спиняти,
Будем тебе штити, шанувати й поважати.“
21. А та вдова те зачуває,
Словами промовляє,
Сльозами обливає:
„Ой, сини ж мої, сини,
Три, як ясниї, гласниї соколи!“
22. „Ой, не так то отцевську[20])-материну молитву упросити,
Як її розгнівити;
Ваша душа от нині і до віку
Гріхов не одкупиться,
Очі мої на вас не зоглянуться!“
Як то вдова кляла-проклинала,
І ще ж подумала й погадала...[21]).
23. (Зо дна моря) винімала,

---

[3]) Л. Укр.—подружжа. [4]) Л. Укр.—нарікати. [5]) В співі с. 69 — ти. [6]) Л. Укр. - своїми. [7]) В співі, с. 70 — мати старая. [8]) Сі три стихи проспівав кобзар два рази: раз вийшла краще мелодія — а другий раз слова. Ф. К. [9]) Л. Укр.—будем ми. [10]) Л. Укр.—ухожає. [11]) Л. К.—своїх. [12]) Л. К.—клене. [13]) Л. К.—в тихомирности пожила. [14]) Л. К.—коториї. [15]) Л. К.—по чомуж. [16]) Не виходить у фонографі; доповнено по записі д. Лар. Квітки. Ф. К. [17]) Л. К.—задали. [18]) Л. Укр.—і. [19]) Л. Укр.—свій. [20]) Л. К.—отцівську. [21]) Тут кобзар мабуть помилкою пропустив один чи більше стихів. Ф. К.

Від[22]) великих гріхів одкупляла,
До царствія небесного привождала.
24. Ой, котрий, чоловік, отцівську-материну молитву
Штить, шанує, поважає,
То отцівська-материна молитва
Зо дна моря винімає,
Від[22]) великих гріхів одкупляє,[23])
До царствія небесного привождає.

25. Нам годиться теє спом'ятати,
За котрими молитвами
Стали ми хліба-соли поживати.
26. Дай же, боже, миру царському,
Народу християнському,
Од сьогодні всім на здравіє,
На многая літа,
Многая лєта!

Колесса, Мельодії. II, 187.

X.

Ой,[1]) то в неділю рано, пораненько,
Вото ж то[2]) не сосна шуміла,
То не ранняя пташечка
Дробними голосами щебетала.
Ой то не сивая зазуля закувала,[3]) —
Се то нещасная удівонька
З свойими синочками розмовляла.
Ой, як же то горко в світі жити, проживати,
Свій хліб обробляти,
Кревними рученьками
Єго[4]) заробляти.
Хоч маленьких діток годувати![5])
А начала ж то вона[6]) до сирої землі припадати,
Руки вгору поднімати,
Творця небесного о синів благати:
„Боже[7]) мой, боже, спасе ж милостивий,
Стань мені до помочі!
Поможи мені всі три[8]) сини погодувати,
У[9]) найми не допускати,
На чужі рученьки на поталу не дати... згодувати.
Молодих синів доброму розуму призвождати!“
Вже то вони стали жити, проживати,
Свої побратими зазивати....
Свою нещасную матінку родную
А з нової світлоньки виряджати.

Колесса, I с. 104.

XX. „Про удову і синів“.

1. „Ой,[1]) у святу неділеньку*)
То рано-пораненько.
2. То[2]) не сива зазуля кувала,
Не дрібна птиця щебетала,
А[3]) не в борі сосна зашуміла,
Як та бідна вдова
А в своєму домові[4]) гомоніла.
3. Ой[5]), та ручками-пучками
А хліб-сіль роздробляла[6]),
Та все[7]) синів годувала,
А й[8]) у найми не пускала,
Чужим[9]) людям на поталу не подавала.
4. Ой, чужим людям на поталу не давала,
Та[10]) все всевишнього господа, творця, прохала:
„Ой[11]) поможи ж ти мені, господи,
Синів погодувати,
До разума подоводити
І дома їм построїти
І їх подружити“.
5.[12]) Ой, то бідна вдова
А скоро їх возростила
І грамоти повчила,
До разума подоводила,
Дома їм построїла
І їх подружила.

6. Як стали сини жити-проживати,
То стали в себе разні маєтки[13]) то мати,
Та[11]) стали молодих княгинь
За себе заручати,
То стали[11]) бідну вдову
А[11]) з свого подвір'я ізсилати:
7. „Ой, то[11]) іди ж ти, мати,[14]) куда небудь
Собі[15]) проживати!
Бо будуть до нас[16])
Гості-панове наїжджати,
Та будуть пити-гуляти,
А тут тобі спокою то й не буде“.
8. „Бо будуть у нас
У синіх каптанах,
В китаєвих штанах,—
А ти будеш у сірій сімряжині
Міждо нами прохождати,
Та будеш наших дітей оскорбляти,
Жінок зневажати,
Як то нам на тебе своїми очима
Хоч тяжко та важко її оскорбляти.“
9. Гей, то бідна й удова,
А се зачуває,
Словами промовляє,
Сльозами проливає..
Ой, що мовить словами,
Обіллється дрібними то й сльозами:

---

[22]) Л. К.—од. [23]) Л. К.—відкупляє.

[1]) Другий запис у Колесси с. 101 — О! ой. [2]) Теж — Ой то. [3]) Теж — Не сивая зозуленька ой кувала. А не сива зазуленька кувала. [4]) Теж — Єго й. [5]) Теж — Тай годувати. [6]) Теж — Ой то стала вона. [7]) Теж — Ой боже. [8]) Тоти. [9]) Тай у.

*) Наголошені букви з причин технічних подаемо курсивом. [1]) При співі 1908 р. с. 47—Гей. [2]) Тодіж—то. [3]) При співі тоді ж с. 48 — не [4]) При співі с. 49 — домі. [5]) Тоді ж — Ей. [6]) Одробляла. [7]) Та ще. [8]) Тай. [9]) А чужим. [10]) Ой. [11]) Немає. [12]) Сього періода (6 рядків) немає. [13]) Прим. Ф. Колесси — мабуть замість „статки — маєтки“. [14]) Та вдово. [15]) Куда небудь собі. [16]) Гей, бо будуть до нас.

10. „Як то я вас, сини, годувала,
Як камінь глодала,
А чого тепер собі од вас діждала,
Що йти на чуже подвір'я проживати...“
11. Гей, то в святу неділеньку,
То рано-пораненько,
То не в усі то дзвони дзвонять,
А то сини свою неньку,
Удову стареньку,
А з свого подвір'я то ізгонять.
12. Що старший за руку веде,
Середущий у плечі випихає,
А найменчий ворота одчиняє,
Її бідну клине й проклинає:
13. „Ой, ідиж ти, мати,
Куда небудь собі проживати,
Бо ти нам не вдобна,
Проти діла не способна.
Отсе ж тобі шлях-дорога
Широкая й довга!“
14. Ой, то пішла то бідна вдова,
А плаче, стежечки не бачить,
Потикається,
А то ще ж то найменчий син
Край віконечка
Насміхається:
15. „Гей, то дивіться, хлопці-панове, молодці,
Як то наша мати (потикаєть)-ся,[17])
Чи вина напивається,
Чи ума лишається,
Що попід тином хиляється“.
16. Ой, середущий син обізвався:
„Ой брати ж то рідненькі,
Голубоньки сивенькі!
Гей, то ж наша мати ні вина не напивала,
Ні ума не лишала,
А то вна (в роскоші та в щасті)
Слізми запивається,
Що попід тином хиляється“.
17. Ой, то пішла то бідна вдова,
А плаче, стежечки не бачить,
Потикається...
Ай ще чужа чуженина,
Молода челядина!
А з божого дому питається.
18. „Ей, чужа чуженино,
Молода челядино;
Та нащо ти мене питаєш?
Возьми ж ти мене
На своє подвір'я!
Буду тобі сіни-хату вимітати,
Та буду діток доглядати,
Тобі молодому челядину
Порядок то й давати.“
19. Ей, то чужа чуженина,
Молода челядина,
Ворота одчиняє,
Бідну вдову до себе зазиває:
„Ой, іди ж ти, вдово,
До мене проживати,
Не будеш ти мені
Сіний, (ані)[18]) хати замітати:
Тай тим ти будеш
Діток доглядати,
Мені, молодому челядину,
Порядок то й давати“.
20. „Ой, то буду тебе за рідну неньку почитати,
Буду тебе до смерти годувати,
Тим ти будеш у мене
По свою жизнь проживати“.
21. То бідна вдова
А в чужої чуженини,
Молодої челядини, проживала
Аж тринадцять а три роки.
22. На чотирнадцятому році
Та стали хуртовини наступати,
То стали вдовиченків побивати:
Що перва хуртовина
Дома попалила,
А друга хуртовина
Скотину поморила,
А третя хуртовина
У полі й у домі
Та хліб побила,
А нічого в полі й у домі
Не й остановила.
23. Як стали вдовиченки жити-проживати,
Не стали в себе нічого мати,
То стали двори бур'янами заростати;
Не стали люди поважати,
Не стали гості-панове
До їх заїжджати,
До себе зазивати;
Не стали куми-побратими (навіщати),
Хоч стало тяжко та важко
На світі проживати.
24. Гей, то в святу неділеньку,
То рано-пораненько,
То не в усі то дзвони дзвонять,
А то про вдовиченків
Все люди то й говорять.
25. А в святу то неділеньку,
То рано-пораненько,
То не сизі орли засвистали,
Як ті бідні вдовиченки
Од сна вставали,
Біле лице промивали,
Та божі молитви сотворяли:
Ой, що мовять словами,
Обіллються дрібними то й сльозами.
26. Ой, що старший син то мовить словами,

[17]) Так на с. 171, в тім-же співанню, на с. 59 подано — затачається (?), [18]) В нотнім записі с. 63 — навіть.

Обіллється дрібними сльозами:
„Ой, брате середущий
І брате найменчий!
Не гарно ми всі в трьох то й зробили...“
27. „Що ми свою неньку,
Удову стареньку,
А з свого подвір'я зослали...
Ходім, тепер, перед богом, перед людьми,
А гріх-страм потерпімо,
Свою неньку,
Вдову стареньку,
На своє подвір'я й упросімо!“
28. „Ой, чи не прийде то наша мати
До нас проживати.
Бо вже нам тяжко та важко
На світі пробувати“.
29. Ой, то скоро шапки в руки забрали,
На коліна й упали,
Свою неньку,
Вдову стареньку,
До себе (жить закликали).
30. „Ой, іди ж ти, ненько,
До нас проживати!
Будем тепер дітей научати,
Жінок спиняти,
Тебе за рідну неньку почитати“.
31. Ой, то бідна вдова
А те зачуває,
Словами промовляє,
Сльозами проливає.
Що мовить словами,
Обіллється дрібними то й сльозами:
32. „Як то я вас, сини, годувала,
Як камінь глодала,
А чого тепер собі од вас діждала,
Що на чужому подвірі проживаю“.
33. Ой, не піду я до вас, сини, проживати,
Щоб ваших дітей не оскорбляти,
Жінок не зневажати,
Щоб вам не тяжко та не важко було на мене
Своїми очима й оскорбляти“.
34. Ой, то бідна вдова добре (знала, бо вже) виділа:
Ой, на коліна й упадала,
Руки в гору підіймала,
Молитви сотворяла,
А своїх синів то [16]) прощала.
35. Як стала синів прощати,
То став їх господь милувати;
Стали люди поважати,
То стали куми-побратими (навіщати);
А бідна вдова на чужому подвірі проживала.
36. На чужому подвірі проживала
І на чужому подвірі помірала.
Ой, то тільки бідної вдови
А прийшла то слава, її пам'ять,
Міждо царями,
Міждо князями,
Міждо православними християнами.
37. Ой, то її слава! —
Ой, сотвори то господи, їй вічну пам'ять,
А всім слухающим головам,
Пошли їм, боже,
На многая літа!

Колесса. Мельодії I с. 170.

Ц. Про удову.

1. Ой у неділю рано-пораненько *),
То не темнії тумани налягали,
Та не дробнії дощики накрапали,
То не сизая зозуля кувала —
А то бідная, нещасная вдова, мати старенька.
Всевишнього творця умоляла:
2. „А поможи мені, господи,
Синов воскормити,
Тай (у друзі) подружити! [1])
Тай (у друзі) подружити, [2])
Хліба солі дождати!
То синов у найми не пускати,
На стираніє [3]) ручок
Людім не подати!“
3. А живуть же ті удовиченки, проживають,
Добрії мислі мають,
Свою матусю, нещасную вдову
А преч з дому проганяють.
4. „Ой, іди ж ти, старая мати,
Преч з нашої богатої хати!
Ти бо нам не вгодна,
Нашим женам діла робити не способна!“
5. „А годі нам, мати,
Твою старость чтити, поважати,
І своїх женів страхати,
Діток маленьких сопиняти!“
Ой, то найстарший син матусю під бок веде,
Середущий у плечі суває,
А самий то найменчий в спину,
Двері-ворота одчиняє,
За праву руку
З двора й вивождає...
6. „Ой, отсе тобі, мати дорога,
Широкая, довга [4])!“
А три сина саме вони повертались,
Край віконець стали,

---

[16]) В нотнім записі с. 72 — то й.

*) З технічних причин наголошені букви курсивом. [1]) В музичнім записі — той подруг їм подружити. [2]) Та й подруг їм подружити! А й подруг їм подружити. [3]) Стиранія. [4]) Й довга.

Свою матусю нещасную вдову
Вони й осуждали:
7. „О, дивіться ж ви, братця-панове,
Як рано-пораненько,
А в святую неділеньку,
Мати вина напивається
Та ума лишається,
По-над сусідскими дворами валяється!"
8. О [5]), пішла нещасная вдова вздовж вуличками,
Вмивається горкими сльозами...
О, сльоза сльозу побиває
А вона близкую сусідину,
Та чужую чуженину,
Просить і благає:
9. „Ой чужая чуженино,
А молодая челядино:
Прийми мене в свой дом
Віку доживати!"
10. „Буду хліба-солі в тебе заробляти
І дітей тобі доглядати,
Тебе, молодую челядину,
А на добрий разум научати".
11. А не мало врем'я прохождало, тринадцять год,
Нещасная вдова в сусідскому домі
А вона проживала.
12. О, жила вона, проживала,—
На чотирнадцятому году
Ой, господь удовиченків карає:
Стали громи погрімати,
Став господь великі [6]) тучі насилати,
І в видимо, то не в видимо
Удовиченків карати.
13. Ой у неділю ж то рано-пораненько
А люде до церкви йдуть,
Як бджілки гудуть.
Про вдовиченків говорять:
14. „Ой, хиба то в їх домі хліба-солі то не стало,
Що вони свою матусю то нещасную вдову
О, преч з дому прогнали!"
15. А найстарший же син своїх братов просить і благає,
А горкії сльози проливає,
Та братов своїх просить і благає:
„Ой, брати мої рідненькі,
Голубчики сизенькі!
Ой, ходімо, свою матусю будем просити благати,
В свой дом жить приняти,
Чи не перестане нас господь
Хоч мало карати".
16. До сусідского дому дохождає,
До сирої землі припадає,
А свою матусю, то нещасную вдову
Просить і благає:
„Ой, іди ж ти, старая мати,
В наші дома, будеш віку доживати!
А ми будемо, мати,
Жен своїх страхати,
Та діток маленьких сопиняти,
А діток маленьких сопиняти".
17. А діток маленьких сопиняти,
Чи не перестане нас господь
Хоч мало карати".
18. Ой, нещасная вдова,
Мати старенькая,
Милосердіє над синами має:
До синов у дом уступає,
Бога милосерного
Просить умоляє:
19. „Хиба я тройцу святую не вмолила,
Що нещасная фортуна
Моїм синам послідила:
Ані в полі, ні у домі,
Ні хліба, ні соли,—
Нічого не вздріли".
20. „То найстаршому сину
Дом багатий воспалила,
Середущому сину
Нещасная фортуна послідила:
Ані в полі ні у домі,
Ні хліба, ні соли,—
Нічого не вздріли".
21. Хто буде на світі проживати,
Та отця-неньку поважати,
Ай отцеву-матусину молитву
Будет умоляти,
Отцева-матусина молитва
Будет помагати.
І народу всему царському,
Мирові християнському
На многая літа!

Колесса, Мельодії I с. 175.

ЦЦ.

Ох, що й у Киеві на Подолі,
Ох, то не зелена сосна шуміла,
То нещасная вдова
А з свойними синами,
З трема соколами,
Горкі речі розмовляла:

„Ой, сини мої, соколи, ви діти малі!
Як тяжко без отця з вами на світі проживати,
Тими кревними руками хліб обробляти,
Вас до возросту годувати,
Щоби в найми не пускати
І ручок на стираніє не дати".

„Аби ручок на стиранія не дати,
В друзі подружити,
В щастя долю подарити
І в найми не пускати,
При старости літ, своеі неспособности,
Хліба соли з вас дождати."

А й у неділю рано, пораненько
То не раняя зозуля закувала

---

[5]) Ой. [6]) Великії.

І не дробная птиця дробним гласком щебетала,—
То нещасна вдова старенька,
А й голубка сивенька,
Горко плакала, ридала,
На колінка припадала.

„Ай, боже ж мой, творче,
Спасе милостивий!
Поможи мені, боже,
Я [1]) трех синів воскормити, згодувати,
Щоб їх до разума довождати,
В дружині подружити,
В щастя долю подарити,
В найми не пускати,
Щоби хліба соли з їх а дождати!“
Ой, бог милостивий, спасителю,
Стань ми ти на помоч і помагай ми!
Не долгоє время бідна вдова горювала:
Вона трьох синов скормила, згодувала,
Ще й до разума довождала,
В друзі подружила,
В щастя й долю подарила
І в найми не пускала,
Ручок на поталу не давала,
При старости літ, своей неспособности,
Хліба соли з їх не дождала.

Колесса, Мельодії І. с. 117

Ч.

А не сивая зазуля кувала,
А не дробная птиця щебетала...

А то старая, бідная вдовиця
А з свойими синами,
Із малими діточками,
А в своєму домі жила проживала.

А вона рано й вечір молитви сотворяла,
Земляні поклони й убивала...

А господа прохала:
„Поможи мені, боже мой,
Свойих синов погодувати!
А ой, поможи мені, боже мой,
А синов своїх погудувати,
А до разума довождати,
А подруги подружати,
Хліба соли а з їх дождати!“
А ой, старій удовиці
Господь до помочі став.
Що вона своїх діток погудувала,
А до разума довождала,
Подруг подружала.
А й подруг подружала,
Хліба соли вона з їх не дождала.

Колесса, Мельодії II. с. 36

ЧЧ. Про удову.

Ой, як на славної Україні
Та в славному городі в Крилові.—
Там жила стара жена, удова,
Іміла в себе три сини,
Як яснії соколи.

З малих літ до великого зросту кохала, годувала,
Чужим рукам на потирання не давала.

Слави, пам'яти сподівалася,
Скоро ж ті три сини поросли,
До разума дійшли,
Коней посідлали,
На ринок крилівський
Гуляти поїжджали.
На ринку крилівському поїжджали.
Ні доброго ні худого не витали,
Ой, у домівку приїжджали,
В домівці невелику засобку счинали,
Матку стареньку
Із двора то гнали:
„Ой, іди ти, мати, де іаде пробувати,
З упокоєм хліба, соли уживати“.

„Бо будуть у нас молодії жени, маленькі діти,
Ти їх будеш проклинати,
То не будуть вони щастя долі собі мати“.

Колесса, Мельодії І. 147.

Ш.

Гей, гегей, гегей, гегей, гегей!
Ой, у святую неділеньку,
Та барзе рано, пораненько,
Ой, до тож то-то не сивая зозуля закувала, [1])
Як удова старая з своїми дітьми розмовляла. [2])
Ой, то мала ж то тая вдова собі [3]) три сини,
Мов ті яснії соколи,
А вона ж то [4]) їх з малих літ до великого зросту при собі держала,
На чужі руки на поталу не давала, гегей, [5])
А ще милосердного творця прохала, благала, гей!

„Гей, каже, милосердний творче, господи!
Ой, допоможи ж то ти мені тих маленьких діточок згодувати,
А [6]) чи не могла би я хоча при старости літах
З упокоєм хліба-соли уживати, [7]) гегей!“

Гей, гегей, гегей, гегей, гегей!
Ой, як стали ж то тії сини вдовиченки,
А як стали [8]) до доброго розуму дохождати,
То стали своїй старій ненці доріка̀ти:
„Гей, іди ти, йди, каже, старая нене, десь инде між люде,
Та чи не лучше то там тобі буде, гегей!
Бо годі тобі наших діточок лякати...
А [9]) будуть у нас же куми, побратими,
Та все товариші вірнії.
А все ж то в каптанах та в луданах,—
А ти, старая нене, в сірячині,
В полатаній запащині,
А то [10]) будуть з нас куми, побратими сміятися, гегей!“ [11])

Гегегей, гегей, гегей, гегей!
Ой, обізветься то тая бідная вдова словами,
А промовить гірко сльозами, гегей!

„А сини ж мої милі!
А сини ж мої любі!
Ой, як я ж то вас малих годувала,
А то я з вами бідувала, гегей!
А тепера ж то, при старости літах,
Та ви мене з отцевського подвір'я зганяєте“...

---

[1]) Мабуть—Й а.

[1]) Другий запис, Колесса II с. 77 — не сосна в бору шуміла. [2])—гомоніла [3]) — Ой мала ж то тая собі вдова [4]) То — бракує. [5]) В найми не пускала, На чужі руки. на потираніє не давала. [6]) Та. [7]) Вживати. [8]) Сих слів бракує. [9]) А що. [10]) То ще ж то. [11]) Кінець другого варіянту.

Ой, ще ж то тая бідная вдова за сльозами світу божого не видає,
Отож то вона в воротях споткнулася,
А з неї сини, вдовиченки насміхнулися:
„Гей, каже, дивіться братця,
Десь наша мати старая гріха не знає, гегей!
Що в неділю барзе рано п'яна напилася,
У воротях на сміх людям спотнкулася...“

Колесса, Мельодії II с. 59.

ШШ. Про удову.

Гей, як на славній Україні
То не діброва зашуміла,
То як стара[1]) в своєму дому з маленькими дітками гомоніла.

Вона то й мала трьох синів,
Як трьох гласних, ясних соколів:
Пучками та ручками хліба, соли заробляла.
Своїх синів годувала,
При младости літ у найми не пускала,
Та при старости літ собі покою дожидала.
Старший син, скоро почав до розуму дохождати,
Став до себе молоду дружину приймати.
Став стару неньку на хліб, на сіль нарікати:
„Ой, старая нене,
Іди пріч від мене!
Будуть гості пити в мене та гуляти,
А ти будеш стара нене,
В порогах стояти ..“

Колесса, Мельодії II с. 168.

Щ. Про удову.

Ой, то ж не зелена діброва[2]) зашуміла,
Як то бідна, стара удова з своїми дітками
Та у дому із маненькими гомоніла.

Мала собі вдова три сини,
Три, як ясній, гласнії соколи:
То вона ручками та пучками хліба, соли заробляла,
Та їх годувала,
До возросту у найми ніколи не пускала,
Синів згодувала.

Скоро стали сини дорастати,
Стали до разуму дохожати,
Стали виростати,
Стали старій матері хлібом, сіллю нарікати,
Собі ж стали молоде подружжа приймати.

Колесса, Мельодії II с. 179.

ЩЩ.

В святую неділю рано,
То бідна вдова в своєму дому
Жила, проживала,
Трьох синів іміла,
Бога небесного прохала:

„Ой, поможи мені, господи, синів згодувати,
В найми не пустити,
Людім на поталу не дати!“

Вдова бідна пучками, ручками святий хліб одробляла,
Та дітей своїх годувала,
Ой нови...[3])
До разума подоводила,
Дома повисгроювала,
Подружжа подавала.
Стали сини жити, проживати,
Товаришів зазивати,
Ой, пити, гуляти,
Матір рідну з хати виганяти,
Хліб і сіль на глаза викидати:
„Йди, йди, стара мати з нашої хати!“

„Будуть до нас куми, побратими заїжджати,
Будем пити гуляти,
А ти, стара мати, будеш у порогах стояти...“

Вперед старший син рідну матір веде під руки
Середущий в спину випихає,
Найменчий ворота одчиняє...

Стала тоді вдова плакати...

Колесса, Мельодії II с. 62

Ю.

Гей!
Ей, в полю зелена діброва шуміла,
І як та старая вдова в своєму дому
З своїми дітками гомоніла.
Ей, вона мала собі три сини,
Три, як ясниї, гласниї соколи;
І вона їх до зросту літ у найми не пускала,
Її вона пучками й ручками хліба-соли заробляла.
А їх годувала;
І вона своїй голівонці при старости літ
Прожитія сподівала.
Гей, стали сини до разума дохожати,
Стали молоде подружжа принімати
І зараз же стали старій матері
Хлібом і сіллю нарікати
І на сміх піднімати,
Із домівки ізсилати.
„Гей іди ти, нене, пріч від мене!

Колесса, Мельодії II с. 151.

Я. Про удову.

I.

1. Дай у Києві на Подолі
там сосанка шуміела.
То-ж не сосенка пpашуміела
дай не пташечка пращебетала
(дай не сива зозуля кувала).
А то біедная вдова-вдовиченька.
Вана з своїми діетьми размавляла.
2. Вана з своїми діетьми размавляла—

[1]) На сьому місці кобззар помилк. пропустив слово „вдова“ Ф. К. [2]) Так в співі. [3]) Слово недокінчене.

— господа бога вмовляла:
—„Пошли бог меніе щасливу гадину
Щоби я сваіе діетки пакахала, —
Парадки їм падавала,
Дами пастроїла
І дружбу панаходила".

3. Паслав бог біеднуй удавіе щасливую гадину,
Шо вана своіе діетки пакахала,
Парадки падавала,
Дами пастроїла
Дружбу панаходила.

4. Нехто не знае, як біедна вдова
з своїми діетьми праживала:
Ана сваіе діетки горко, слезно гадавала,
Ана чужуой чужениціе вгаджала,
Чужие куделі випредала.
Да свае діетки гадавала.

II.

Дасталось нещасним сиротам свою родну
мати гадовати —
— стали вони горкими словами дакаряти:
— „Ти біедна вдова — наша родная мати,
не знаеш нашуй дружиніе вгаждати,
і наших діетак даглядати —
за що ми будем тебе хліебом гадовати".

6. Біедная вдова вана сабіе три сина мала —
стали сини раду складати
куди-б діеть сваю родну мати:
Самий старший син
сваю родну матір
за руку виправажае.
Середуольший син
двері ачиняе.
Самий менший син
сваю родну матір
за варота виправляе
ї варота зачиняе.

III.

7. Бедна вдава пад плотам сидить
горко-слезно плаче-ридае
— слезами абливаетце.
А сини іе сидять пад акном—паглядують.
„Падивіетьця братіе, ек наша мати напилась
на улиціе
пуод плотам } — валяеться.

8. А біедна вдова плаче-ридае,
А к юой чужа-чужениця приступае:
— „Чого, біедна вдова-вдовиченька, плачеш-
страждаеш?
Хадем да мае хати
будеш мае діетки даглядати,
Я тебе буду до смерти хліебом годовати".

9. А у неділю рано-пораненько
во всіе дзвони задзвонили.
То-ж не дзвони задзвонили
А то люде об біедну вдаву заговорили,
Як вона горко-слезно сваіе діетки гадовала.

10. Стала біедна вдова
на калена упадати
сваіе діетки праклинати.
Ана плаче-ридае —
Господа-бога умаляе:
— „Господи, маїм діеткам
у полі зрожаю не пасилай
в домі скатину атклаияй.
Хароми пажаром зажигай,
а двори іх палинами заростай".

11. Став господь нещасним сиротам
у полі зрожаю не пасилать,
а в домі скатину атклапять,
а хароми пажаром зажигать,
а двори їх палинами заростали

12. Тогда нещасниї сирати пабагатели,
що й жилища їх папустіели.

IV.

13. Абдумали сироти об сваюой матері:
— „Хадіемо, браттє, сваіе матері
прахать
можеть господь нам будеть
памагать.

14. Бедние сироти на каленах упадають
сваюой матері — благають:
— „Біедная вдова, — наша родная
мати,
Хадіем да нашаіе хати
Може господь нам буде памагати,
Не будеш нашуй дружиніе вгождати,
Не будеш наших діеток дагледати.

Будем тебе хліебоам гадовати".
15. А біедна вдова слезно плаче-ридає
Сваїм діеткам слова не прамавляє.
Асталась бєдна вдова-вдовиченька
в чужої чужениці доживати.
До того нещасніі сироти стали доживати.
16. Дожились нещасние сироти,
шо пойшли сами па свіету блукати
сваю мати спаминати:
— „Як нас матір кохала,
Як нас матір гадовала,
Тепер нас — позаклинала,
Що ми будем плакать-горевать,
Па беламу свіету страдать".
17. „Слава отцу, сину..."

Б. Луговський, „Україна" 1924, к. IV. с. 72.

ЯЯ. Про вдову і трьох синів.

Ой то ж не зелена діброва зашуміла,
як вдова, стара мати,
а в своєму дому
з своїми дітками з маненькими гомоніла.
Ой, іміла собі три сини,
як три гласні
ясні соколи
а вона кусок хліба
одробляла,
Та своїх дітей годувала,
а при старости літ
прожитія мала...
Стали сини до разуму дохождати,
стали вдову, стару матір
та на сміх подоймати,
а на сміх подоймати,
з домівки зсилати:
„Ой, йди, нене, пріч від мене;
будут гості й у мене,
будут пити та гуляти,
а ти будеш, удово, стара мати,
а в порогах стояти,
то я тебе за своєю гордощю
а не знатиму,
як назвати й уже й мати".
То вдова слова зачуває [1]),
і все плаче—ридає,
а з двора ісхождає, по вулиці валяється,
а валяється і склоняється,
за дробними сльозами
світа божого не видає,
а близькії сусіди
на вдову поглядали,
до вдови словами промовляли,
сльозами проливали:
„Ой, вдово, вдово,
а й чужая ти мати,
ой, іди до нас
жити проживати:
ми тебе будем
штити й шанувати,
будеш у нас лавки помивати,
а хатки помітати
а й маненьких діток доглядати".
То вдова ті слова зачуває,
а в чужий вона дом ухождає,
лавки помиває,
хатки помітає,
від ранньої зорі до вечірньої
спочиванія не має...
А которі пили та гуляли,
вийшли за ворота, їх осуждали:
„Братіки милі,
голубчики сиві,
шо ми у вас пили та гуляли,
а старої матері
у віч вічьом не видали.
Чи ви її завдали,
чи ви її запродали,
чи вона в вас хліб-сіль переїла,
а при старости літ
ой і где осудила?"
Старший те зачуває,
до братів словами промовляє,
сльозами проливає:
„Братіки милі, голубчики сиві,
треба нам добре дбати,
а стару матір в свой дом розшукати,
бо стає нас
господь видимо карати,
а й у полі і в домі
хліба-соли не хватати,
а стає в нашій хаті
а і в дому порядку не хватати..."
Ой, то ж не три орли заклектали,
як три сини
удови, старої матері
а шукали та питали...
То недалеко й напитали:
в третьому двору нашукали,
у чужий вони дом ухождали,
словами промовляли,
а словами промовляли
і сльозами проливали,
а вдови, старої матері,
прохали та благали:
„Ой, удово-вдово,
та ти, стара мати,
а й іди до нас

[1]) То вдова слова зачуває,
а плаче-ридає,
а по вулиці валяється і склоняється
за дробними сльозами... (варіянт).

жити-проживати:
ми тебе будем
штити-шанувати,
а жінок сопиняти,
маненьких діток научати...“
— Ой, сини мої, сини,
як три гласні-ясні соколи,
бодай ви долі-щастя не мали,
як при старости літ
з домівки зіслали.
Хоть би я в вас ні пила ні їла,
хоть би в тихомирстві посиділа.
То вдова кляла-проклинала,
а іще милосердія мала,
(аж) із дна моря
душу винімала
Хто отцовську матерну молитву штит-шанує поважає,
то отцовська-матерна молитва
на полі
і на морі
а в купецтві й в ремецтві
всегда
на поміч помагає.

Від лірника Варійона Гончаря
записав В. Харків.

X. Думка про бідну *у*дову, та про її сині*у*[1])

Ой у святу Неділю, *якось* бідна *у*дова,[2]) (Г 1)
Та старенькая; (Г 93)
У своїй домі*у*ці з діточками маленькими гомоніла, (Г 3)
Та по наймах *їх* не пускала. (Г 4)
Чужим людям *до рук на прожиту* не давала; (Г 5)
То вона собі *на хирний час* прожити й сподівала. (Г 6)
Стали сини до розуму й доходжати, (Г 7)
Стали собі молоде подружья й мати. (Г 8)
Стали свою мати-*рідненьку* удову стареньку
Зневажати, (Г 9)
З *господи* й зганяти: (Г 10)
„*Ходіть-но мамо у чужу хату* проживати: (Г 11)
Хай наши *жинки* не будуть з *вас* глузувати, (Г 12)
Дітки маленьки не будуть *вам* докучати“. (Г 13)
Тоді-ж *у*дова тее зачуває: (Г 14)
Словами й промо*у*ляє: (Г 15)
—Ой сини ж ви мої—діти молодії! (Г 16)
Скільки я з вами рік горювала (Г 17)
Ручками та пучками[3]) хліба й *добувала*, (Г 18)
Та вас гудувала — (Г 19)
II по наймах не пускала, (Г 18)
Тепре-ж чого я від вас *зазнала!* (Г 20)
Де-ж міні уже покою собі й мати.
Де-ж міні буде старого віку доскінчати.
Та смерти марне й дочикати? (Г 21—22)
Тоді близький сусіда тее й зачуває. (Г 23)
Та до *у*дови
Словами промо*у*ляє: (Г 24)
Ой *удіуо* старенька! не плач, *ходи* до мене й проживати, (Г 25)
Будиш ти *у* мене й хату помітати, (Г 26)
Діток маленьких доглядати; (Г 27)
Будиш ти *у* мене до смерти хліб-сіль *у*живати, (Г 28)
Та буду й тебе за *мати* рідненьку *поважати.* (Г 29)
Тоді *у*дова *у*се тее зачуває, (Г 31)
До нього й приходжае,[4])
У чужий господі проживає, (Г 30)
Та шйо дня дрібненьки сльози проливає... (Г 31)
А синам *у*сім трьом на свому *підварку*
Уже й прожитку не має. (Г 32)
Стали люде тее зачувати, (Г 33)
Стали з *у*довиченьки*у* *кепкувати,* (Г 34)
Та й стали з них дуже й глузувати.
Шйо змо*у*е найстарший *у*довиченько до своїх
Старших браті*у*-козакі*у* словами: (Г 36)
„*Брати-ж мої* старши-рідненьки, (Г 37)
Як голубоньки сивеньки! (Г 38)
Не добре ми *ся* три брати починили, (Г 39)
Шйо свою *мати* рідненьку *у*дову стареньку
З підварку зігнали,
Та дуже й зневаджали“. (Г 41)
Ходімо-ж-ми *у*сі три брати *до чужої й хати.* (Г 42)
Де наша старенька мати,
Має проживати.
Та її неньці-рідненькій,
Удови старенький,
До ніг *упадемо:* (Г 43)
Та свою неньку-рідненьку,
Удову стареньку
Знов перезвемо: (Г 44)
Ходіть-бо мати *до нашої хати*
Проживати. (Г 45)
Лучче ми будьмо *жинок зупиняти,* (Г 46)
Лучче ми будьмо *діток настауляти,* (Г 47)
Та будьмо *вас* до смерти—віку *шанувати*
Й поважати“. (Г 48)
Тоді ж *у*дова *старенка, їх мати рідненька,*
Тее зачуває, (Г 49)
Сльозами землю обливає,
Та до синіу словами й промо*у*ляє: (Г 50)
Ой Боже-ж мій! та милий Боже! (Г 51)
Шйо-ж то *за диуо сталося у світі?*
Не зма*у*-ше батько й мати,
Молоде подружья *за вас синоує узяти,* (Г 52)
Як ви їх почали зле-марне й дорікати.
Ой дай-ми Боже до своєї хати прибувати,
Та від Бога нам дітки,
Поради ублагати!...
Тоді-ж-то вони оден-на-одного поглядали,
Словами промоуляли:
Гей, мили братья! Праудиуо-бо Святе Писане свичче,
—Висвіччає,
Шйо кожному чоловіку та на усе добре
Й спомогає;
Бо який чоловік батькіуську неньчину (Г 54 *молитеу*
Шанує й поважає,
Батькі*у*ська, неньчина молитва скрізь йому *у* житі
На поміч спомогає, (Г 55)
Від *усіх* гріхі*у* і душу відкупляє, (Г 57)
Та до Царства й проводжає. (Г 58)
Дай-же Боже люду гетьманьскому—
Побожне — хрестьяньскому,
У цім *бути на вік-віка!..* (Г 59)

Гатцук, Абетка с. 44.

---

[1]) З технічних причин ў передано через *у* курсивне, див. вище с. 144.
[2]) Уступи відмінні від варіянту Г—курсивом.
[3]) Вар. Г—пучками та ручками.
[4]) Порів.—варіянт Г ряд. 32.

33. ПРО СЕСТРУ ТА БРАТА.

Ся дума відома нам в двадцять одному варіянті; вони записані на Полтавщині і на Харківщині між початком XIX-го ст. і 1930 р. Ся дума найдальше відходить від історично-побутової обстанови і найчистіше представляє тип „ліричної думи“.

I. Варіянт **А** — Повѣсти малороссійскія — Житецький, Мысли, 1893 с. 188. Записано від сліпця Івана на Миргородщині коло 1810 р.

Варіянт **Б** — Цертелев, Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней, 1819, с. 55. Записав він сам від бандуриста мабуть на Миргородщині 1814 р.[1]).

Варіянт **В** — Труды этнографическо-статистической экспедиціи т. V, 1874, с. 468. Записав Костомаров від бандуриста на Харківщині, мабуть в 1840-х рр.

Варіянт **Г** — Записав Куліш від бандуриста Каленика Рожка в шинку Борзенці під Ромном 22 липня 1845 р. Оригінал в Ростовськім Музею Древностей, № 39694.

Варіянт **Ґ** — Метлинський, Народныя Южно-русскія пѣсни, 1854 с. 355. Записав А. А. Метлинський від кобзаря в Зіньківському повіті перед 1854 роком.

Варіянт **Д** — Куліш, Записки о Южной Руси, т. I., 1856 г. Записав він від лірника Архипа Никоненка коло Оржиці Лубенського пов., мабуть 1855 р.

Варіянт **Е** — Записав Іван Манджура від Павла Дашенка, бандурщика в Должику Харківського пов., мабуть 1875 р.

Варіянт **Є** — Українські Записи П. Мартиновича, 1906, с. 42. Записав П. Мартинович від кобзаря Ів. Кравченка Крюковського в Лохвиці 1876 р.

Варіянт **Ж** — К. Ухач-Охорович, О. Вересай, „Кіевск. Старина“ 1882 кн. VIII с. 268. Записано від кобзаря Остапа Вересая у Київі, певне 1882 р.

Варіянт **З** — В. Горленко, Бандуристъ И. Крюковскій, „К. С.“ 1882 кн. XII с. 496. Записав Горленко від Ів. Кравченка Крюковського в Лохвиці, мабуть 1882 р.

Варіянт **І** — Запис П. Мартиновича від кобзаря Хведора Гриценка, званого Холодним, в Лютеньці Гадяцького пов. 1885-го р.

Варіянт **Ї** — М. Сперанський, Южнорусская пѣсня, 1904 с. 21. Записано від кобзаря Т. Пархоменка, з Волосківців Сосницького пов.

Варіянт **И** — Ф. Колесса, Мельодії т. II .1913 с. 83 (ноти) і с. 190 (текст). Схопили на фонограф Леся Українка, та К. Квітка від кобзаря Т. Гончаренка з Губаєнкового хутора коло Харкова (родом з Ріпок Харківського повіту) в Ялті літом 1908 р.

Варіянт **Й** — Там таки сер. II 1913 с. 16 (ноти) і с. 192 (текст) Схопив на фонограф О. Сластіон від лірника Ів. Скубія з Лелюхівки Кобеляцького пов. 1909 р.

Варіянт **К** — Там таки сер. I 1910, с. 85. Схопив на фонограф О. Сластіон від кобзаря Опанаса Баря з Черевків Миргородського пов. 1909.

Варіянт **К**[1] — Там таки сер. I 1910, с. 83. Як і попередній варіянт, другий запис.

Варіянт **Л** — Там таки сер. I 1910, с. 152. Схопив на фонограф О. Сластіон від старця-співака Олександра Гришка з Лютеньки Гадяцького пов. в травні 1909 р.

Варіянт **Л**[1] — Там таки сер. I 1910 с. 155. Як і попередній варіянт, другий запис.

Варіянт **М** — Там таки сер. II 1913 с. 157. Схопив на фонограф О. Сластіон від кобзаря Степана Пасюги з Богодухівського пов., не зазначено коли.

Варіянт **Н** — Запис В. Харкова від лірника Варійона Гончаря в Ков'ягах Валківського район. 14 лютого 1930 р. Оригінал в Катедрі української Етнографії ВУАН.

Варіянт **О** — Фонографічний запис В. Харкова від лірника Самсона Веселого в Литвинівці Валківського р. 1 березня 1930. Оригінал як вище.

Варіянт *Х* — М. Гацпук, Українська Абетка 1861 с. 49. Се перероблений вар. **Ґ**.

---

[1]) Текст Цертелева, за Максимовичевою збіркою 1834 р., був передрукований між іншим і в львівській „Зорі“ 1882 р. ч. 3 с. 44 під заг. „Жаль Сестри“, з поправками що наближають його до галицької мови. Се може викликати враження якогось окремого тексту, тому подаємо сі поправки „Зорі“ в примітках до вар. **Б**.

II. Дума про сестру та брата була мабуть колись досить популярною думою, бодай в деякій частині України. Горленко („К. С." 1882 кн. XII с. 495) чув її ще від кобзарів Івана і Афанасія в Хомутці і від кобзаря в Комишні Миргородського пов. і від лірника в Сенчі Лохвицького пов. Е. Кріст згадує, що вона була особливо люблена на Харківщині, між жінками вдовами, що охоче замовляли кобзарям її співати (Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества т. XIII с. 124).

Одначе ближчих відомостей про історію сеї думи ми не маємо. Із приведених тут записів три тексти повторення: варіянти Є і З, Л[1] і К[1]. Запис від Пархоменка, вар. І, вивчений з книжки, саме з дум Кобзарських Грінченка, де передруковано варіянт Никоненка Д. На се вказує та обставина, що у Пархоменка нема рядків 48 і 59 Никоненкового тексту, яких бракує і у Грінченка. Позатим вар. І майже цілком сходиться з вар. Д окрім кількох пропусків: так в варіянті Ї бракує таких рядків варіянта Д: 5, 9, 14, 28, 69—70; додано до варіянту Ї рядок 24 і змінено деякі рядки щодо конструкції — взагалі в сім випадку Пархоменко засвоїв вивчений текст більш менш як завжди се робив — точно і з дуже блідими проблисками власного хисту,

Через Пархоменка текст сей потрапив на Чернігівщину випадково, а в головному дума держиться Полтавщини і Харківщини. Тут можемо навіть прослідити як передаються з покоління в покоління окремі традиції щодо сеї думи. Так зразу кидається в вічі велика подібність між харківськими варіянтами В, И; вона разом з варіянтами Д і Ї творять окрему редакцію, що комбінує елементи „Прощання з родиною" з мотивом послання сестри до брата, який розвивається в нашій думі.

Сей основний мотив послання сестри до брата найчистіше дотриманий в групі полтавських варіянтів, що ніби творять основну редакцію сеї думи. Вважатимемо її за першу редакцію, І. Сюди належать варіянти Б, Ґ, Г, тексти Крюковського Є та З, варіянт Ж і неповний текст вар. І; імовірно, що такий саме характер мали і полтавські уривки, К, К[1], Л, Л[1]. Ціла ся група оповідає як сестра закликає до себе брата—пише листи (вар. Є ряд. 4, З ряд. 5, Ж ряд. 4, І ряд. 3), просить провідати її в горю, загально — „при нещасливій годині" (вар. Б, Ґ, Г, Ж, З), або докладніше тому що вона повдовіла (вар. Є ряд 10) другий текст Крюковського, вар. З, сього моменту не має, (так само і вар. І ряд 9). Брат відповідає їй коротко, що він живе за далекими сторонами, темними лісами тощо. На се сестра радить йому подолати той простір в образі ріжних птахів (вар. Б ряд. 15—19, Ґ ряд. 16—20, Є ряд. 30—34, Ж ряд. 22—28, І ряд. 20—24) і жаліється братові на байдужість людей, що колись, мовляв, з ними приятелювали, а „як пришибла злая година", то відреклися її (вар. Б ряд. 25—30, Г 27—33, Ґ ряд. 28—36, Є ряд. 45—54 Ж ряд. 36—45, З ряд. 40—487). В вар. І сього місця бракує. До сих скарг в вар. Ґ, Є; Ж, Д, З додано ще міркування-порівняння про чужину. Порівняння сі ріжні в ріжних варіянтах (Ґ ряд. 37—42, Є ряд. 55—58, З ряд. 49—50, Ж ряд. 46—49).

Загальною схемою оповідання до сеї редакції належить і вар. А: він не має останнього міркування про чужину, але зате кінчається заявою сестри, що для неї єдина потіха на чужині се — церква (ряд. 45—47).

Сей останній мотив не являється власним додатком „рапсодія Івана", що співав сю думу — він, можна здогадуватися, потрапив сюди з харківської редакції, другої — II, отої що комбінує сюжет „Сестри і брата" з „Прощанням". До сеї редакції належать варіянти В, Е, Д, Ї, И.

В лубенськім вар. Д і в його наслідуванні, варіянті Ї, після поради сестри, як до неї прибути — соколом, перепелоньком, голубоньком і т. д., — брат відповідає загадкою як у „Прощанні козака": „візьми піску, посій на камені" і т. д. Сестра також як у тій думі відповідає, що скільки вона не живе на світі, не чула аби пісок сходив,— а далі, досить раптово (ряд 60—62) переходить до скарги на людську байдужість, і на тім дума кінчиться.

В харківських варіянтах сеї редакції мотив повороту ліпше зв'язано з темою думи і тут ся комбінація робить цілком природнє враження. — В варіянті В брат не розказує цілої казки про посівання піску на камені, а просто каже, що прибуде тоді як білий камень зацвіте червоним цвітом (ряд. 31—34). Відповіді сестри на сі слова нема, а скарги її продовжуються як у всіх інших варіянтах і закінчуються, як у варіянті А, згадкою про церкву.

Вар. Е настільки подібний до вар. В, що коли б не велика ріжниця у віку сих записів, можна б подумати, що їх записано від одного співака, тільки вар. В записано менш докладно, без деяких стилістичних деталів та недоладностей. Єдині замітні ріжниці між обома текстами се — 1) брак у вар. В порівняння самітности з ношенням каміння (вар. Е ряд. 31—32, тут досить недоладно, в інших варіянтах се порівняння ніби більше на місці, порівн. вар. Ж ряд. 48—49, вар. Б ряд. 80—81) і 2) малий додаток до мотива церкви (ряд. 69—71): „гляну я в гору — високо"... Зате обидва тексти повторюють дуже однодушно фразу „про розвагу" що властиво являється непорозумінням, і тому особливо дивно, що вона так добре консервується (вар. В ряд. 30, вар. Е ряд. 28). Сі подібності разом з такими маловажними ріжницями й позволяють нам здогадуватися, що вар. В — коли не був записаний від того ж П. Дашенка, що співав вар. Е, то мабуть від його вчителя або старшого товариша по школі.

З сеї харківської школи вийшов безумовно і вар. И, Гончаренка. Він незвичайно близько стоїть до варіянта Е. Тут знов маємо ту саму недоладну фразу про „розвагу“ (вар. Е ряд. 28, вар. И ряд. 49). Характеристичне для обох варіянтів повторювання фраз „плече о плече торкає“(вар. Е ряд. 42 — 45, вар. И ряд. 58 — 61). Однакові й закінчення („гляну я в гору“—вар. Е ряд. 69 — 71. вар. И 87 — 90). Окремо треба згадати мотив каміння (вар. Е ряд. 31, И ряд. 31 — 34). Згадка про ношення каміння в вар. Е, цілком не зв'язана з оповіданням, в вар. И розвинулася і виперла собою відповідь брата про цвіт каменя.

З огляду на сей мотив варіянт И ніби не цілком підходить до другої редакції. Але в дійсності він має стільки подібностей з варіянтами В і Е, що його піяк не можна віддаляти від сеї групи і брак каменя що цвіте слід покласти тільки на карб Гончаренкової ослабленої пам'яти.

Варіянти Н і О з Валківського району цілком належать до харківської редакції (II), але мають ту ріжницю, що відповідь брата про камінь що красним цвітом цвіте (вар. Н ряд. 71, вар. О ряд. 92) приходить на кінець, після згадки про церкву. Крім того в варіянті О сестра в першім своїм заклику до брата говорить про ношення каміння — порівнює свою самітність на чужині з важкою ношею (ряд. 32). В обох варіянтах сестра називає себе вдовою подібно як у зіньківців, себто у Холодного і в однім тексті Крюковського.

Окрім сих двох редакцій варто визначити ще один момент в нашій думі — се зв'язок з невільничими плачами, чи вплив плачів на сю думу. Він помітний почасти в вар. А у фразі навіяній Марусею Богуславкою і Плачем невільника: „Що в нашій, брате, землі християнської людям бог празник дає...“ (вар. А ряд. 29), і ще ясніше помітно се в тексті Баря, вар. К[1] ряд. 12 — 14, де сестра просить визволити її з неволі. Але у першому записі від Баря (у варіянті К) сього уступу немає. Тому можна думати також, що відповідні співаки (Іван варіянту А і Барь) додавали сі риси просто на власний смак, черпаючи з невільничого репертуару, або плутаючи уступи з ріжних творів. Все таки не виключена на нашу думку і така можливість, що первісно існувала така редакція сеї думи, де „Чужина“ в якій пробуває сестра була дійсно землею „не-християнською“, а її „злая годнна“ — неволею і сю можливість ми вважали за потрібне відзначити.

III. Окремих праць про думу немає. Принагідних заміток теж небагато. Горленко друкуючи свій текст завважав, що се дума дуже популярна, як видно з численних друкованих варіянтів її, і пояснював її популярність тим, що вона не описує „діяльности забутих історичних осіб та затертих в народній пам'яті подій, а своїм загальножиттєвим змістом значно ближча для слухачів недавнього минулого і сучасних“.

Лисовський (Опытъ, с. 39) зв'язував сю думу з плачем невільника, підкреслюючи подібність в образі голуба-вісника. Але в нашій думі, каже він, голуб не несе до сім'ї прохання про визволення, а тільки скаргу на самітність сестри. „Таким чином стародавня неволя замінена тут самітністю; через се й тон думи спокійніший хоч і безнадійно сумний. Слова дівчини повні туги. Се не просто закликання дорогого і коханого брата — се поклик до свого роду, поклик до того минулого часу, коли широкий чесний рід користався загальною пошаною і служив захистом для кожного свого члена. Невідомо чому сей рід зникнув і се не важно. Важливе те, що коли рід знищений, зникає й пошана до кожного з його членів, приязнь сусідів, певність становища, свідомість приналежности до громади. Не сама самітність пригнічує дівчину, а самітність як наслідок всіх тих втрат після розпаду роду“.

Житецький, що використовує Сестру і Брата (вар. Д) як прекрасний приклад для ілюстрації будови періодів в думах (Мысли с. 17), говорить про шість варіянтів сеї думи (Б, Ґ, Д, В, Ж, А) при чому старшими вважає ті, що ми тут назвали редакцією I, а алегорію про поворот (в вар. В і Д нашої редакції II) вважає за вставку з Прощання (у нас № 29). Тему думи про Сестру і Брата Житецький вважає уступом з пісні про неправду:

Тим на світі хліб не родить,
Що брат до сестри не говорить (Мысли с. 188).

І Єрофєєв також виводить сю думу з пісні відповідного змісту. Він нараховує вісім варіянтів — Д, Ж, З, Ґ, далі „Прощання“ за Лукашевичем (див. сю думу № 29 вар. В) нарешті Б, Є, А. На його думку „Всі варіянти по змісту однакові. Думу майстерно складено з пісенних мотивів — туга сестрина по братові, прохання прилетіти сизим голубом... Всі варіянти сливе однакові по артистичній вартості. Подибуються „загальні місця“ з думи про азовських братів: брат теє зачуває, словами промовляє“. „В деякі варіянти встановлено місце з думи про від'їзд козака з рідного місця, а тому початкові варіянти не повинні мати сеї вставки“.

За такі початкові варіянти Єрофєєв, подібно до Житецького, має вар. Б і Є.

До сеї думки про первісність варіянтів без алегорії про поворот приєднується й акад. Ф. Колесса, що приражовує думу про Сестру і Брата до старшої верстви дум і відзначає близькість її мотивів до пісенних. Він згадує всі подані тут варіянти крім вар. А (очевидно помилково) та ще недрукованих Г, Е і І. За найбільш типовий вважає вар. Б. Зазначає також мотив церкви в варіянті И, а також і те що вар. Ї залежить від варіянту Д (Українські народні думи с. 11).

Мотив роду в думі про Сестру і Брата, що зазначив Лисовський, підкреслює також М. Грушевський, що зараховує її до старшого періоду народньої творчости XIII — XVII вв. (Історія Літератури т. IV сс. 663 — 5).

А. Братъ да сестра[1]).

Въ недѣлю рано-пораненько 1
Не сива зозуля заковала, 2
Якъ сестра до брата съ чужой стороны поклонъ посылала, 3
Жалибненько до себе прохала: 4
„Братику мій ридненькій,
Якъ голубоньку сивенькій! 5
Прибудь ты до мене,
Отвѣдай мене 6
На чужой сторонѣ,
При несчасливой фортувинѣ!“ [2]) 7
Братъ тое зачувае,
Словами промовляе: 8
„Сестро моя ридненька!
Радъ бы я до тебе прибувати, 9
Да не знаю, гдѣ[3]) тебе шукати: 10
Не можно мени, сестро, за темными лугами, 11
За быстрыми рѣками,
За широкими степами“. 12
Сестра тое зачувае,
До брата словами[4]) промовляе, 13
Дробными[5]) слезами облывае: 14
„Братику мій ридненькій! 15
Черезъ луги темные, высокіе, яснымъ соколенькомъ перелини, 15—16
Черезъ рѣки быстрые[6]), глубокіе[7]), бѣлымъ лебеденькомъ переплыви, 17
Черезъ степи широкіе малымъ—не великимъ перепелонькомъ перебѣжи, 18
На мій двиръ, брате, сивымъ голубонькомъ прилени, 19
Жалибненьке загуди,
Тугу сердцу моему раздѣли, 20
Що въ нашей, брате, земли христіанской людямъ Богъ празднykъ[8]) дае, 21
Люди до церкви[9]) идутъ,
Якъ бчелки гудутъ, 22
Изъ церкви выступаютъ,
Якъ рожа процвѣтаютъ, 23
Одно до одного приступаютъ[10]), 24
По приятельству на хлѣбъ, на соль до себе зазывае, 25
Мене, брате, нещасной[11]) мовъ нихто родомъ не знае, — 26
Що якъ бувъ у насъ отецъ и мати, 27
Тогди могли насъ всѣ люди родомъ знати,[12]) 28
Якъ померъ отецъ и мати, 30
Не сталъ насъ нихто вже знати, 31
Не стало ни кума, ни побратима, 32
Пришибла[13]) мене, брате, на чужой сторонѣ злая, нещасливая година, 33
Отцуралась сердечна названа родина;
Тылко у мене, брате, сердечнаго роду,
Що выйду я въ божій храмъ[14]), на святые отци подивлюся,
Господу Богу помолюся:
Ото у мене, брате, отецъ и матуся!»

П. Житецький, Мысли, с. 188.

Б. Тоска сестры по братѣ.

Не сизая[1]) зозуленька въ темнимъ лузи кувала[2]),
Не дрибная пташка въ саду щебетала,
Сестра зъ братомъ изъ далека[3]) розмовляла,
Поклонъ посылала:
„Братику мій милый,
Якъ голубонько сизый,
Прійды до мене изъ чужой[4]) стороны,
Поситы[5]) мене при лихій годыни!“
„Сестро моя рыдненька,
Якъ голубонька[6]) сызенька!
Якъ я маю прибуваты,
Тебе навищаты,
За темными за лисами,
За дальнымы за степами,
За быстрыми за водами“!
„Черезъ темный лисъ яснымъ соколомъ леты,
Чорезъ быстрыи воды билымъ лебедемъ плывы,
Черезъ степы далекіи перепелочкомъ[7]) бижи,
На моймъ[8]) брате подворьи ты голубонькомъ[9]) пады,

[1]) На копії Маслова помітка рукою Драгоманова—семейная. [2]) На коп. М. знак запитання—(?). [3]) Коп. М.—де. [4]) Коп. М.—слов... [5]) Коп. М.—дрібними. [6]) і [7]) Коп. М.—бистрия, глибокия. [8]) Коп. М.—свято; синім олівцем дописано—празник. [9]) Коп. М.—церквей. [10]) Коп. М.—приступае. [11]) Коп. М.—безщасной; синім олівцем під „без“ дописано—не. [12]) В копії Маслова після того рядка ще один—Були куми и побратими, и близькие сусіди—з боку олівцем дописано—Этого у Максимовича нѣтъ. [13]) Коп. М.—се слово підкреслено і коло нього знак запитання (?). [14]) Коп. М.—домъ; синім оливцем дописано—храм.

[1]) Максимович, збірник 1834 — сиза, 1849 — сизая, [2]) Максимович 1834—1849—кувала. [3]) В „Зорі“ 1880 р. „здалека“—бракує. [4]) Зоря—чужои. [5]) Зоря — потѣши (може помилка). [6]) Зоря—голубка. [7]) Зоря—перепеличковъ. [8]) Макс. 1834, Зоря — моемъ. [9]) Зоря — голубочкомъ.

Добре слово взговоры, [10])
Мое сердце сиротскее взвеселы!
Чужи, брате, сестры съ дому божого идуть,
Вси якъ пчолочки [11]) гудуть,
На хлибъ, на силь людей заклыкають.
Менежъ брате словамъ [12]) незаймають.
Мовъ въ очи незнають;
А Якъ колись зъ нами хлибъ силь поважалы, [13])
Въ той часъ Кумамы по братами звалы,
А якъ пришибла [14]) нещастна годына,
Названа и Кривна одреклась родына!

Цертелев, Опытъ, с. 55

В.

У неділю рано-пораненьку, раннёю зорею,
Не дрібная пташка въ саду щебетала,
Не зозуля ковала;
То сестра до брата, листи писала,
Поклонъ посилала,
У гости прохала:
— Братоньку милий!
Голубоньку сивий,
Прибудь до мене при бідній несчастній хуртовині —
Чи я живу, чи я проживаю,
Що я на чужині горювання великоє собі маю.
„Сестро моя рідненька,
Голубонька сивенька!
Ой радъ би я до тебе прибувати,
Та не знаю, сестро, де тебе шукать уже мати:
За темними лісами,
За дальними степами,
За бистрими ріками,
За високими городами".
— Добре, братіку, вчини,
Черезъ темний лісь яснимъ соколомъ перелини,
Черезъ дальниі степи—перепілочкомъ перебіжи,
Через бистрі ріки білимъ лебедонькомъ переплини,
Черезъ великі городи сивимъ голубонькомъ перелети,
У дворі впади,
Крильця опусти,
Жалібненько загуди,
Добре слово заговори:
Мовъ моє серце сірітьскіє *) тугу розважає...
„Буду жъ я, сестро, по-надъ берегомъ похожати,
Буду я, сестро, до білого камня добігати, —
Коли буде білий камінь червонимъ цвітомъ процвітати,
Тоді буду я до тебе въ гості прибувати".
— Якъ то, брате, тяжко та важко
На святий день, на Великъ-день,
Або на котрий празникъ роковий, на молебний,
Що люде до церкви йдуть,
Якъ бджілки гудуть,
А зъ церкви йдуть, якъ макъ процвітає,
Плече зъ плечемъ торкає,
Одно другого на хлібъ на сіль закликає
А я стою, пребідная сиротовина,
Ніхто мене не привітає.
Ні словомъ не займає,
Або по отцеві й по матці...,
Наче воно вже мене й не знає!
Якъ було въ господі що істи, або пити,
Тоді ні світъ, ні зоря у хату уступали,
Кумами й сватами називали,
Рідними братами...
А якъ прийшла худая, несчастливая хуртовина —
Одріклася вся названая родина.
Тоді нема ні кума, ні побратима,
Тоді нікому у хату уступити,
Добримъ здоровъємъ навістити,
И по приятности слова промовити
И тільки я піду до святої церкви,
До Божого дому,
Богу помолюся,
На святости подивлюся
Не разъ, не два слізьми обіллюся:
То мені рідниі отець и матуся!

Чубинський т. V с. 468

Г. Сестра зъ братомъ.

Не сива зозуля ковала,
То не дрôбна птиця щебетала,
Якъ сестра до брата зъ чужои стороны
Поклонъ посылала,
Словами промовляла,
Дрôбными слёзами обливала:
— Эй, братûку мôй рôдненькій,
Якъ голубонько сивенькій!
Прибудь ты до мене,
Одвѣдай мене
На чужôй сторонѣ
При злôй несчасливôй хуртовинѣ [1])
Усе на званôй родинѣ.
То братъ словами промовляе,
Дрôбными словами обливае:
— Эй сестро моя рôдненька,

[10]) Зоря—заговори. [11]) Макс.—бчолочки. Зоря—пчолоньки. [12]) Макс. Зоря — словом. [13]) Зоря—поживали. [14]) Макс. Зоря—пристигла.

*) Очев.—помилка. [1]) Написано спочатку—годинѣ; потім закреслено.

Якъ голубонька сивенька!
Якъ менѣ до тебе прибувать
За темными лѣсами,
За быстрыми рѣками,
За широкими степами,
За далекими сторонами?
То сестра словами промовляла,
Дрóбными слёзами обливала:
— Эй, братйку мóй рóднéнькій,
Як голубоньку сивéнькій!
Черезъ темныи лѣсы хочъ [2]) яснымъ соколонькомъ перелины,
Черезъ быстырыи[3]) рѣки хочъ бѣлымъ лебедонькомъ переплыви,
Черезъ широкіи степы хочъ маленькимъ перепелочкомъ перейди
Да сядь-пади на моёмъ подвóрьи
Сивымъ голубомъ да милымъ гостемъ,
Жалóбненько загуди,
Отцевській домъ да й матчинъ звесели,
Серцю моему печаль-тугу роздѣли:
Що людямъ, то давъ Богъ празникъ,
Святый день пресвѣтле Воскресеніе,
А менѣ давъ Богъ смутость:
Що люде до дому Божого йдуть,
Якъ бжóлоньки гудуть,
Изъ Божого дому выступають,
Одно одного плечемъ торкае,
Празникомъ поздоровляе,
На хлѣбъ на сóль да зазывае,
А на мене бездóлну да безрóдну отъ нѝхто й не погляне,
Отъ мовъ бы то нѝхто мене родомъ не знае.
Тымъ-то якъ при добрóй годинѣ,
То гуляли кумы й побратимы:
Якъ припибла мене зла—несчасна хуртовина,
То тогда одреклася вся названа родина.
То тымъ то тяжко-важко бездолному чоловѣкови на чужинѣ погибати,
Безъ кревнои родины сердечнои помирати.
Утверди Боже, etc.

Записалъ П. Кулѣшъ
Пѣлъ бандуристъ Каленикъ Рожко, подъ Романами въ шинку Борзéнкѣ, 1845, іюля 22.

Ґ. Чужына.

(Дума)

На Святую недилю, то в недилю барзо рано пораненьку,
То не сыва зозуля закувала,
Як сестра до брата з чужои стороны поклоняла,
Поклон посылала, словамы промовляла:
Братику мій ридненькый,
Голубоньку сывенькый!
Одвидай мене безридну та бездольну в чужій сторони,
Пры лыхій хуртовыни.
То брат зачувае,
Словамы промовляе:
Рад бы тебе одвидаты да не могу за темными лугамы,
За шырокымы степамы,
За быстрымы рикамы.
Сестра то зачувае,
Словамы промовляе:
Прошу тебе, через быстри рикы билым лебедонькoм переплывы,
Через широки степы малым невелычкым перепелонькoм перебижы,
Через темни лугы ясным соколоньком перелеты,
А в моим двори сывым голубоньком сядь—пады,
Жалибненько загуды—
Тугу мою, брате, роздилы...
Що тепер, брате, святый день, Велык-день,
Празнык роковый,
Що люды з церквы йдуть,
Як бджилоньки гудуть—
Одно одного на здоровья пытае,
Одно одного на бенкет зазывае,
А мене нихто по родыни не займае,
Будто воно мене та й не знае!
Покы мы у отця та у маткы бувалы,
Покы у нас пывалы та йидáлы,
Тогди нас кумы й побратымы добре зналы,
На силь, на хлиб, на бенкет зазывалы,
И не свит и не зоря ще, на день добрый давалы,
А тепер прышыбла мене лыхая хуртовына,
Одцуралыся кумы й побратымы!
То так-то тяжко, та так важко—
Земли без травы, рыби без воды,
Птыци без лиса пробувáты;
То так то тяжко та важко чоловику в чужій чужыни,
На чужій сторони,
Без отця, без неньки, без сердешного роду пробувáть!

Метлинський с. 355.

Д. Дума о сестрѣ и братѣ [1]).

Ой у неділю р*а*но—пора*не*ньку,
Ой то р*а*нніми зор*я*ми,
То не с*и*ва зоз*у*лька закув*а*ла,
То не дрібн*а* пт*а*шка щебет*а*ла,

[2]) Написано — хоть потім виправлено. [2]) Мабуть помилка—зам. быстрыи.
[1]) Наголошені букви з технічних причин набрано курсивом.

Як сестра до брата на чужу чужину
Добримъ здоровъямъ покланялася;
Ой кватирочку очиняла,
Словами промовляла,
Слёзами ридала:
„Братіку мій рідний,
Якъ голубонько сизий!
Прибудь ти до мене,
Одвідай ти мене
На чужій чужині,
При злій хуртовині,
При нещастливій годині“.

„Сестро“, каже, „мила,
Родино сердешна!
Не могу я до тебе прибувати:
Я проживаю за темними лугами,
За широкими полями,
За бистрими ріками“.

„Братіку милий,
Як голубонько сизий!
Прибудь же ти до мене.
Темниі луженьки ясненькимъ соколенькомъ перелети,
Широкиі поля малимъ-невеликимъ перепелонькомъ перейди,
Бистриі річеньки й озера білимъ лебедонькомъ перепливи;
Сядь—пади у моімъ дворі сивимъ голубонькомъ,
Головку склони,
Жалібненько загуди.[1])

Нехай я буду виходжати,
Ой по голосу познавати,
Родиною сердешною називати,
И на хлібъ на сіль закликати,
И на здоровъе тебе, брате, буду питати“.

„Сестро“, каже, „мила,
Родино сердешна!
Ой сподівайся мене тоді въ гості,
Якъ будуть о Петрі бистриі ріки-озера замерзати[2]),
Объ Різдві калина в лузі процвітати.
Пойди ти, сестро, до тихого Дунаю,
Возьми ти, сестро, піску у білу ручку,
Посій ти, сестро, на каміню:
Коли той буде пісокъ на білому камені зіхожати,
Синімъ цвітомъ процвітати,
Хрещатимъ барвінкомъ біленький камінь устилати,
Разними красними цвитами украшати[3]),
Тоді, сестро, буду до тебе въ гості прибувати,
Твого життя при бідности доглядати“.

„Братіку“, каже „милий,
Якъ голубонько сизий!
Не теперъ я на ногахъ стала,
Одъ старихъ людей приповісти такоі не чувала,
Щобъ о Петрі бистриі ріки-озера замерзали,
Щобъ объ Різдві калина в лузі процвітала,
Щобъ жовтий пісокъ на білому камені зіхожавъ,
Щобъ синімъ цвітомъ процвітати,
Хрещатимъ барвінкомъ біленький камінь устилати,
Разними красними цвітами украшати[3]):
А лишъ, братіку, тебе до віку не сподівати!
Якъ на празникъ хвалебенъ люде до церкви йдуть,
Якъ бжілки гудуть,
Чужі братіки зихожаютця,
Братъ изъ братомъ,
Сватъ изъ сватомъ,[4])
Кумъ изъ кумомъ,
Сестра зъ сестрою,
Одно зъ однимъ схожаетця
И празникомъ хвалебнимъ поздоровляетця:
А мене плече зъ плечемъ, поля зъ полою торкае,
И въ вічи не видае.[5])
Ой якъ у нашого отця та й матки пили та ідали,
Тоді насъ и куми, й побратими добре знали;
А якъ насъ пришибла недобра година,
Одцуралась насъ близькая й далекая, вся названая, сердешная родина!
„Тяжко“, каже, „братіку!...
Якъ птиці пернатій въ чистімъ полі безъ древа ночувати,
Якъ тяжко та важко живій рибі безъ води проживати,
Якъ тяжко та важко білий камінь зъ сироі землі проти себе изняти,—
Ой такъ тяжко та важко на чужій чужині безъ кревноі родини помірати!“.

Записки о Ю. Руси т. I с. 24.

---

[1]) Бого ёго знае, якъ би то: затужить? Співак.
[2]) А Богъ ёго знае, коли того й дожидать. А будуть, кажуть, колись, замерзать річки о Петрі. Буде, та тілько не за сіхъ людей; тоді буде, якъ світъ перемінитця. Люде перемінятця, и світъ перемінитця. Співак. [3]) В „Думах Кобзарських“ Грінченка с. 6, де передруковано сей текст, сього рядка бракуе. [4]) Бачъ, якабъ уже тамъ—подумать—рідня: сватъ изъ сватомъ! Співак. [5]) Помісь би то не бачить. Співак.

Е. Сестра.

Ой у Святу Недилю,
Шо не сыва зозуленька закувала,
Не дробна пташка въ саду щебетала,
Якъ сестра до брата
Зъ чужои стороны,
Въ далеки городы —
Лысты пысала,
Поклонъ посылала.
И свого брата ридненького,
Голубчыка сывенького, —
В гости прохала.
Прыбудь, братпку, одвидай,
Бездомну, безридну, безплименну,
Шо я на чужій чужени завдовила
И зъ маленькымы диткамы осыротила.
Шо я на чужій сторони живу — проживаю,
Большее горювання соби прынимаю.
Радъ бы, сестро, до тебе прыбуваты,
Не знаю де тебе шукаты,
Ужиматы [1]),
Шо ты живешь за высокымы лисамы,
За быстрымы рикамы,
За велыкымы городамы.
Добре, братику, учины —
Черезъ высоки лиса яснымъ соколомъ перелыны,
Черезъ велыки городы сызенькымъ голубчикомъ перелеты,
Черезъ быстри рикы билымъ лебедыкомъ переплывы.
Боже, мое серце тугу розважае.
Тода, сестро, до тебе буду вгости прыбуваты,
Якъ будуть на билому каминю цвиты процвитаты,
Шо не по сыли чоловикови зъ сырій земли важкій каминь пидняты,
Охъ, якъ то, братику, тяжко та важко —
На святый день,
На Велыкдень,
Али который празныкъ роковый молебенъ.
Шо люде до церквы идуть,
Якъ бчилонька гудуть,
А зъ церквы йдуть,
Якъ макъ процвитають,
Пола зъ полою черкаються,
Братъ зъ братомъ не роспрощаются
Плече зъ плечемъ торкае,
Одне одного зъ празныкомъ поздравляе.
Плече зъ плечемъ торкае,
Одне одного на хлибъ, на силь, на бенкетъ зазывае.
А я стою прибидна сыротына
Нихто мене не прывитае,
Наче воно мене по отцеви, або по матци, николы не знае.
Ты, братику, самъ добре знаешь —
Якъ у нашого отця, альбо матушкы
Було шо пыты, альбо исты,
Тода не свитъ, не тьма у хату уступалы,
Кумамы,
Сватамы,
И роднымы братамы называлы.
Якъ прыйшла нещаслыва хортувына,
Тода одриклася вся названна родына,
Тода нема ни кума, ни побратыма;
Тода никому у хату ступаты,
Добрымъ здоровьямъ навистыты,
Тода низъ кымъ статы,
И на здоровья спытаты.
Только до святои церковци,
До божого дому,
На святощи подывлюся,
Не разъ, не два дрибнымы слёзамы обольюся.
То жъ у мене родни отець и маты.
Війду у церковцю,
Гляну у гору — высоко,
У землю глыбоко,
До родыны далеко.

Манджура від П. Дашенка.

Є. Про сестру та про брата.

Ой у сьватую неділеньку барзе рано пораненько,
То не сива зозуля закувала,
Не дрібная птиця у бору защебетала,
Як сестра до брата листи писала
Та в чужі далекі города засилала,
Та свого брата рідненького у госьті прохала,
Та його і благала:
„Братіку мій рідненький,
Як голубоньку сивенький!
То прошу я тебе, прибудь ти до мене,
Созвідай мене на чужій чужині,
При бідьній годині,
При нещасливій моїй злій хуртовині.
Шо я то, братіку, на чужій чужині проживаю,
Велике горювання всегда собі принімаю,
Шо я то, братіку, на чужій чужині завдовіла,
Своїми діточками маленькими осиротіла“.
То брат тес зачуває,
До сестри словами промовляє:
„Рад би я, сестро, к тобі прибути,
Тебе созвідати,
Так не могу за бистрими водами
За широкими степами
І за дальніми далекими сторонами,

[1]) Зам.— уже мати; порівн. вар Ї ряд 38.

І за темними високими лугами".
То сестра теє зачуває,
До братіка словами промовляє:
„Братіку мій рідненький
Як голубонько сивенький!
Через бистрії води білим лебедоньком перепливи,
А через широкі степи малим невеликим перепілоньком перебіжи,
Через дальні далекії сторони, через темні високи[1]) луги ясним соколом перелети,
А на моє подвір'я сизокрилим голубком упади
І жалібненько загуди, —
Серцю печаль тугу моюрозділи
Що вже ж то, братіку, ідеть Христове просьвітле воскресеніє:
Людям радость, —
Міні смутость.
Що люде то на празник до божого дому йдуть
Як бджоли гудуть,
А з божого дому вихожають,
Як мак процьвітають;
Пола іс полоюісхожає
І брат іс сестрою с празником поздоровляє,
А на мене бездільну ніхто й не погляне,—
Будьто нас, братіку, ніхто й родом незнає.
Шо як ми в свого отця й матки проживали, —
Як у нашого отця й матки пили й гуляли,—
Ні світ, ні зоря на добридень давали,
С празником поздоровляли,
На хліб і на сіль зазивали,
А як пришибла, братіку, мене, нещасна хуртовина,
То тоді одреклися куми й побратими
І всякая названая сердешная родина!
Трудно то, братіку, рибі без води пробувати
І звірю-птиці без ліса в чистім полі гуляти,
А іще трудніше, тяжче й важче бездільному, та безрідному чоловікові
На чужій україні без родини кревної й сердешної проживати!"
Вислухай, господи, у прозьбах
У нещетних молитвах.
Дай боже миру царському
Народу християнському
На многая літа,
До коньця віка.

П. Мартиновича, Записи с. 42.

Ж. Дума про сестру й брата.

Ой у неділю та барзо рано-поряненьку
То-то не сивая зозуля у саду кувал
І не дробная птиця у лісі щебетала,
То сестра до брата із чужої далекої сторони листи писала.
Да поклін подавала:
„Ой братіку мій милий,
Та голубонько сивий![1])
То ти прибудь до мене, та созвідай мене у чужій стороні,
Та при лихій, нещасливій хуртовині".
— Сестро ж моя мила,
Та голубонько сива!
Рад-же б я до тебе прибувати,
Тебе созвідати
У чужій стороні,
При лихій, нещасливій хуртовині;
Та не можу сестро, прибути за бистрими ріками,
За темними лугами,
Та за широкими степами,
Та й далекими сторонами[2]).
„Братіку-ж мій милий,
Та голубоньку сивий!
То ти через бистриї ріки білим лебедоньком перепливи,
А через темні луги ясним соколом перелени,
А через широкії степи,
Та через далекії сторони
Хоч малесеньким перепелоньком перейди.
Та сядь-упади сизим голубом на отецькім подвіррї,
Та жалібно загуди,
Та отцевський дом і матчин звесели,
А мені тоску-печаль на серці розведи.
Як дасть бог людям празник, а світлий-пресвітлий Великдень,
То люде до церковці йдуть
Як бджілоньки гудуть,
Плече з плечем черкають,
Та одно одного з празником поздоровляють,
А на мене безділну-безрідну ані хто-ж-то і не погляне.
А з церкви йдуть на хліб, на сіль — на честь зазивають,
А мене бездільну-безрідну наче і родом не знають.
Що-то, братіку, як у нашого отця люди бували,
Хліб-сіль їдали,
То тоді нас добре люди знали,
Нас куми і побратими добре вітали,
А тепер, як пришибла злая година,
Лихая хуртовина,

[1]) Надруковано — высокы.

[1]) З технічних причин наголошені букви подано курсивом. [2]) Такий наголос поставлено в статті Ф. Ухача-Охоровича.

То тепер одрікається од нас і кровная родина“.
Як трудно дереву у лісі без корини,
То так-то трудно у чужій стороні проживати без родини;
Як тяжко-важко з сирої землі білий камінь зняти,
То так-то тяжко-важко в чужій стороні без роду, без сердешної родиноньки помірати.
Дай, Боже, на здоровля та на многії літа
Усім православним християнам до конця віка!

Ухач Охорович, „К. С.“ 1882. кн. VIII с. 268.

3. Про сестру і брата.

У святу неділю, барзо рано пораненько,
Не сива зозуля закувала,
Не дрібна птиця в бору защебетала,
Як сестра до брата, із чужої сторони,
У далекі города листи писала,
Та братіка рідненького, голубонька сивенького, у гості прохала та благала:
— „Братіку мій рідненькій, голубоньку сивенькій,
Прошу я тебе: прибудь ти до мене,
І созвідай мене на чужий чужині,
При бідній, нещасній моїй злій хуртовині!
Шо я, братіку, на чужій чужині проживаю,
Усякий день дрібними слізами проливаю“...
То брат тее зачуває,
Назад листи одсилає,
Та до своїй сестри рідненької словами промовляє:
— „Рад-би я, сестро, к тобі прибути,
Тебе созвідати,
Так не могу за бистрими водами
І за широкими степами,
За дальніми, далекими сторонами,
За темними високими лугами!“ [1])
— „То хотя то ти, мій братику рідненькій,
Голубоньку сивенький,
Через бистриї води білим лебедоньком перепливи,
А через широкі степи малим, невеличким перепелоньком перебіжи,
Черезъ дальниї-далекі сторони,
Через темни-високи луги,
Ясним соколом перелини,
А на мое подвір'я сизокрилим голубом упади,
Та жалібненько заквили, та мое серце звесели!“...
Шо вже-ж, то, каже, братіку, ідеть праздник, Христово пресветле Воскресение,
Людям радость — а мені смутость...
Шо люде на праздник до божого дому ідуть,
Як бджола гудуть,
А з божого дому виступають,
Як маковим білим цвітом процвітають;
Пола із полою схожає,
Брат із сестрою плече о плече черкає,
На хліб на сіль завертає,
А на мене, безділльну та безрідну, братіку, нихто не погляне,
Мов-би то нас нихто і родом не знає!
Як ми в свого отця і матери проживали,
Як у нас то пили та гуляли,
Не світ і не зоря на-добридень давали,
На хліб на сіль зазивали;
А як прышибла лиха-нещасна хуртовина,
То тоді одреклися усі куми побратими,
І вся своя названа рідная родина.
Трудно, братику, рибі без води пробувати,
Птиці і звіру без ліса у чистім полі гуляти,
А іще трудніше, тяжче й важче безділльному та безрідному чоловікові на чужій Україні проживати.

Горленко, „К. С.“ 1882 XII с. 496.

I. Сестра та братъ.

То не зозуля закувала
И не дробная птыця у бору щебетала
То такъ якъ сестра до брата часто лысты пысала,
У гости прохала-благала
Братику мій ридненькый,
Соколе ясненькый,
Прыбудь до мене,
Одвидай мене
Шо я на чужій чужыни завдовила,

[1]) На вопрос: Як-же це — високий луг? — кобзарь отвѣчалъ: Стало бить то птиці — не високий, а чоловікові як далекий, то темний і високий; добиться як його?“.

Съ своимы маленькымы диткамы осыротила
То братъ зачуває,
До сестры словамы промовляє:
„Сестро моя! Радъ-бы я до тебе прыбуты,
Такъ не могу за темнымы лисамы,
За шырокымы степамы
За быстрымы рикамы“.
То сестра зачуває
До брата словамы промовляє
„Прошу я тебе, брате черезъ темни лисы высокіи
Яснымъ соколыкомъ перелыны
Через шыроки степы малымъ невелыкымъ перепилонькомъ перелыны,
Черезъ быстри рикы билымъ лебедонькомъ переплывы,
На вдовымъ[1]) двиръ на сыротынъ
Яснымъ соколонькомъ упады.
—Бо ты й самъ, братику знаєшъ —
(Хиба въ насъ отца й матери не було,
Шо якъ на святый празныкъ,
То бувало чужа чужына йде
Плече съ плечемъ торкає,
На здоровья пытає
У свой домъ прывытає,
. . . .
Якъ то трудно птыци безъ дибровы,
То такъ удови на чужыни безъ родыны прожываты.
Я ставъ и бандурщикомъ то не гравъ іи и въ майстрахъ бувъ то не вчився грать...

П. Мартинович від Гриценка.

Ї. Про брата і сестру.

Ой, у неділю рано пораненьку,
Ой то ранніми зорями,
То не сива зозулька закувала,
То не дрібна пташка щебетала,
Як сестра до брата поклонялася;
Ой, кватирочку одчиняла,
Словами промовляла:
Братику мій милий,
Як голубоньку сизий!
Прибудь ти до мене,
Провідай ти мене
На чужий чужині
При злій хуртовині,
При нещасливій годині.
— Сестро, каже, мила,
Родино сердешна!
Не можу я до тебе прибувати;
Я проживаю за темними лугами,
За широкими полями,
За бистрими ріками.
— Брате мій милий,
Як голубонько сизий!
Прибудь же ти до мене,
Прилети до мене.
Темниї луженьки ясненьким соколоньком перелети,
Бистриї річеньки й озера білим лебедоньком перепливи,
Широкиї поля малим, невеликим перепелоньком перейди;
Сядь-пади и[1]) моєму дворі сивим голубоньком,
Голивоньку схили,
Жалібненько загуди,
А нехай же буду вихождати,
По голосу пізнавати,
Родиною сердешною називати.
І про здоров'я тебе, брате, буду питати.
— Сестро, каже, мила,
Родино сердешна!
Тоді сподівайся мене в гості,
Як будуть о Петрі бистрі річки-озера замерзати,
Об Різдві в лузі калина процвітати.
Пойди ж ти, сестро, до тихого Дунаю,
Візьми ти, сестро, піску у білу ручку,
Висій пісок на білом каміню.
Коли той буде пісок на білому камені зіхожати,
Синім цвітом процвітати,
Хрещатим барвинком біленькій камінь устилати, —
Ой, тоді, сестро, буду до тебе в гості прибувати,
Твого життя при бідності доглядати.
— Братику, каже, мій милий,
Як голубонько сизий!
Не тепер я на ногах стала,
Приповісти такої од старих людей не чувала,
Щоб о Петрі бистриї ріки-озера замерзали,
Об Різдві калина в лузі процвітала,
Щоб жовтий пісок на білому камені зіхожав
Синім цвітом процвітати,
Щоб хрещатим барвинком камень біленькій устилати!
А лиш тебе, братіку, до віку в вічи не видати,
Як на празник хвалебен люде до церкви йдуть,
Як бжілки гудуть;
Чужи братіки зіхожаються,
Брат із братом,
Сват із сватом,
Кум із кумою,
Сестра з сестрою.
А мене плече с плечем, пола с полою торкає,
І в вічи не видає.
Ой, як у нашого отця та й матки пили та їдали,
Тоді нас добре і куми і побратими знали.

---

[1]) Маб. помилка — вдовин. [1]) Помил.—у.

А як нас прибила недобра година,
Одцуралась нас близькая і далекая, вся названая сердешная родина.
Тяжко, каже, брате.
Як птиці пернатій в чистім полі без древа ночувати,
Ой тяжко та важко, брате, як живій рибі без води проживати,
Як тяжко та важко біленький камінь з сирої землі проти себе ізняти, —
Ой так тяжко та важко на чужій чужині без кревної родини помірати.

Сперанський с. 21.

И. Про сестру і брата *).

Ой, у сьвату неділю, [1])
То не сива зозуля закувала,
Ні дробная пташка в саду щебетала,—
Як сестра до брата
З чужої сторони
У далекиї [2]) городи
Листи писала,
Поклон посилала,
Братіка рідненького,
Голубонька сивенького,
У гості прохала:
2. „Братіку рідненький,
Голубоньку сивенький!
Прибудь до мене,
Одвідай мене
Бездолную,
Й безродную
Й безплеменную,
На чужій чужині
При нещасній моїй хуртовині“.
3. „Ой, чи я живу, чи я проживаю,
Я на чужій чужині
Більшее горювания собі принімаю“.
4. „Що я на чужій чужині завдовіла,
З маленькими дітками осиротіла“.
5. „І як то, братіку, тяжко та важко
Бездолной, безродной, [3])
Безплеменній
На чужій чужині
Жити-проживати,
То так то, братіку, тяжко та важко
Не по силі чоловікові
Із сирої землі
Важкий камінь підняти“.
6. „Сестро моя рідненька,
Голубонько сивенька!
Рад би я до тебе у гості прибувати,
То не знаю, де тебе шукати, вже й мати“.
7. „Ой, що ти живеш за високими лісами,
За бистрими ріками,
За великими городами“.
8. „Добре, братіку, учини,
Через високиї ліси
Ясним соколом перелини, [4])
9. „Через бистриї ріки
Білим лебедоньком перепливи,
Через великиї города
Сивим голубоньком перелети, [5])
Мов моє серце тугу розважає“.
І як то, братіку, тяжко та важко
На сьватий день, на великдень
Альбо на который празник роковий, молебний:“
10. „Що люде до церкви йдуть,
Як бджоли гудуть,
А з церкви йдуть, як мак процьвітає;
Пола з полою черкаєцця, [6])
Брат з сестрою не прощаєцця, [6])
Ой, плече з плечем торкає,
Один одного з празником поздоровляє;
Плече з плечем торкає,
Один одного на хліб на сіль, на бенкет зазиває,—
Яж стою, пребідна сиротина,
О, ніхто мене не привитає...“
11. „Альбо по отцеві, лібо по матері,
Наче вono мене вже й не знає.
„Тиж і сам, брате, добре знаєш,
Як у нашого отца, лібо у матері,
Було шо пити, альбо з'їсти [7])
І тогда ні сьвіт [8]), ні тьма,
В хату вступали,
Кумами, сватами,
Родними братами називали“.
12. „Як пришибла худа, нещаслива хуртовина,
Відреклася [9]) й уся названая родина“.
13. „І тогда [10]) нема ні кума, ні побратима,
Ні кому в хату вступити,
Добрим здоровйом [11]) навістити,
Ні з ким стати,
За здоров'я іспитати“.
14. „Тільки піду я до сьватої церкви,
До божого дому,
Богу помолюся,
На сьвятости [12]) подивлюся,
Не раз, не два дробними сльозами облілюся...
О, тож у мене рідний [13]) отець і матуся“.
15. „Що вийду я з церкви,
Гляну, — в гору високо,
І в землю, — глибоко

*) З технічних причин наголошені букви подано курсивом. [1]) Запис Лесі Українки — неділлю. Ф. К. [2]) Запис Л. Укр.— далекі. Ф. К. [3]) Запис Л. Укр.— бездольній, безродній. Ф. К. [4]) Запис Л. Укр.— перелени. Ф. К. [5]) Запис Л. Укр. — перелени (ти) [6]) В записі Л. У — нерозібрано чи—ця чи цця. Ф. К. [7]) Запис Л. Укр.— або їсти. [8]) Л. У.— світ. Ф. К. [9]) Л. У.— одреклася. Ф. К. [10]) Л. У. —тоді. [11]) Л. У.— здоров'ям. [12]) Л. У. – сьватости. [13]) Л. У.— рідні.

І в чужу сторону, —
До родини вже й далеко“.
16. Дай же, боже, миру царському,
Народу християнському
Од сьогодні всім на здравія,
На мноґая лєта,
Мноґая лєта.

Ф. Колесса, Мельодії, II с. 83 і 190.

И Про сестру і брата.

1. Ой, у неділеньку
Та рано пораненько,
Та ранніми зорями,
То й не сива зозулина кувала,
Та й не дробная пташечка щебетала,
Як [1] то сестра до брата
Добрим здоров'ям
Та поклон посилала.
2. Кватиречку відчиняла
Та словами промовляла,
А й сльозами ридала:
„Ах, братіку мій рідненький,
Голубчику сивенький!“
3. „Прибудь же до мене,
Та відвідай же мене
При чужій чужині,
Та й при злій же хуртовині,
Та при нещасній годині!“
Тоді брат сестрі одвічає:
„Сестро моя, каже, рідна,
Родино сердешна!
Не могу до тебе прибувати,
Не могу тебе відвідати;
Що я живу за темними лугами,
Та за широкими полями,
За бистрими ріками...“

Колесса II с. 16 і 192.

К.

Ой в святую то неділю...
Рано, то не барзо зорею,
Не дробна птиця щебетала,
А не сива зазуля закувала,
Як то сестра до брата
Поклон посилала:
„Ой, братіку рідненький,
Голубоньку сивенький!
Та прибудь ти до мене,
Бо я й на чужій стороні,
При нещасной годині“.
„Ой, рад би я, сестро, до тебе прибувати,
Так не могу за бистрими ріками,
За широкими степами,
Та за й остривами“.
„А ти мій брате, добре ти й учини,
Перепелоньком перелини,
Бистрії ріки та лебедем біленьким перепливи!
А й сивим голубчиком
Через широкі степи перелети
А до мене у двір
Сивим голубоньком унади!..“

Колесса I с. 85.

К¹. Про сестру і брата.

Ой, в святую то неділю,
Рано, пораненько,
То не барзо зорею,
А не дробна птиця щебетала
Та не сива зазуля закувала,
Як сестра до брата
Поклон посилала:
„А братіку рідненький,
Голубчику сивенький!
А як то на чужій стороні
Та при нещасной ще й годині“...
„Ой, прибудь же ти, мій братчику, до мене,
Та визвіль мене,
Мою тяжкую неволю ой, припини!“
„Ой, рад би я, сестро, до тебе прибувати,
Так не могу за бистрими ріками,
А за широкими степами...“

Колесса I с. 83.

Л. Про сестру і брата.

Ой, у неділю рано, пораненько,
Ой то ранніми зорями,
То не сива зозуленька закувала,
Не дрібная пташка защебетала,
Як сестра до брата на чужу чужину
Добрим здоров'ям покланяла...
Ой, кватирочку одчиняла
Словами промовляла:
„Братчику мій рідний,
Як голубоньку сизий!
Прибудь же ти до мене
И одвідай ти мене
На чужій чужині,
При злій хуртовині,
При нещасливой, ой, годині!“
„Сестро, каже, мила,
Родино сердечна!
Ой не могу я до тебе прибувати...
Я проживаю за темними лугами,
За широкими полями,
За бистрими ріками“.
Братчику мій рідний
Як голубоньку сизий!
Прибудь же ти до мене!
Темні луженьки ясним соколоньком перелети,
Широкії поля хоч малим невеличким перепелоньком перейди,
Бистрії річеньки і озера
Хоч білим лебедем перепливи,
Сядь, пади в моєму дворі
Сивим голубоньком...“

Колесса I с. 152.

Л¹.

Ой, у неділю рано й пораненько,
Ой, то ранніми зорями,
То не сива зозуленька закувала,
Не дрібная пташка защебетала,

[1]) В нотнім запису, там же с. 16—Так.

Як сестра до брата на чужу чужину
Добрим здоров'ям покланяла.
Ой, кватирочку одчиняла,
Словами промовляла,
Сльозами ридала:
„Братчику мій рідний"...

Колесса I с. 155

М. Про сестру і брата.

Гей!
Гей, у святу неділю,
На зорі, рано, пораненько,
То не сивая зозуля закувала
І то не дробна пташка в саду щебетала:
Ей, як то сестра до брата
Із чужої сторони
В далекі го оди
Листи писала
І так сив соколиком посилала.
„Гей, братіку рідненький,
Голубчику сивенький!
Прибудь, прилини до мене,
Одвідай ти мене, бездолную, безродную
І безплеменну,
Гей, на чужій чужині,
При нещасній моєй хуртовині".
„Гей, що я, братіку на чужій чужині заудовіла,
Із маленькими дітками осиротіла..."

Колесса II с. 157

Н. Про сестру та брата.

А в неділю рано пораненько
з світóю[1]) зорею
то не сива зозулинька закувала,
як у саду дрібна пташка щебетала,
як сестра до брата з чужої сторони
а в далекі городи
листи писала,
поклон посилала:
а вона братіка свого рідненького
як голубонька сивенького
в гості
прохала та благала:
„Братіку милий,
як голубоньку сивий,
прибудь—прилини,
а одвідай мене, пребідну сиротину,
на чужій чужині,
в далекій країні...
А що я, братіку, а в чужому
краю завдовіла,
а з маненькими
дітками заснротіла,—
то нікому й одвідати,
з празником поздоровити".
— Сестро моя й одинице,
рад би тебе відвідати,
та не знаю,
де тебе шукати-питати,
що ти живеш за високими лісами,
а за бестрими глибокими ріками,
за великими городами.
„Братіку милий,
голубчику сивий,
добре й учини:
а через бестрі глибокії ріки
білим лебедиком хоть перепливи,
а через великії города
білим голубоньком перелети,
а через темні ліса
сизим орлем перелини,
та в моєму двору й упади,
жалібненько загуди
і одвідай мене, пребідну сиротину
на чужій чужині,
в далекій країні.
Як то, братіку тяжко та важко
на святий божий празник на великдень
а піду я до церкви, богу помолюся,
то не раз, не два сльозами обіллюся:
то ж мої отець і матуся.
Шо до церкови йдут,
як бджоли гудут,
а із церкови йдут,
як мак процвітає,
а пола з полою черкає,—
друг друга з празником поздоровляє,
а плече з плечем черкає,—
друг друга
в свой дом зазиває,
а я стою, пребідна сиротина,
ніхто мене по отцу по матері не знає
Як погляну, пребідна сиротина
а вгору високо,
а в землю глибоко,
до роду далеко...
Братіку милий,
голубчику сивий,
а коли ти до мене в гості прибудеш?"
— Тоді буду, сестро, до тебе в гості прибувати,
як буде
білий камінь красним цвітом процвітати

Запис В. Харкова

О. Про сестру та брата.

Ой на сьвяту неділеньку
рано пораненько
з світовою зорею
то не сива зозуля
в саду закувала,
як дробна пташка
як защебетала
як сестра до брата
з чужої сторони
в далекі городи
листи писала,
поклон посилала,
свого братіка рідненького
у гості прохала
вона та благала:
„Братіку милий,
як голубоньку сивий,
ой прибудь,
прилини й одвідай мене,
безродну,
безплеменну,
мене, сиротину,—
а що я на чужій чужині
вже завдовіла
з маненькими дітками
я осиротіла...
Чи я живу, чи я проживаю,
чи я найбільш горя уже принімаю.
Тяжко
на чужій стороні

[1]) Проказують — „світовою". Прим. записувача.

проживати,
як человеку
важкий камінь підняти"...
— Ой, сестро, сестро,
чуждальня країна,
я б рад до тебе прибувати,
так не знаю,
де питати,
де тебе шукати,
шо ти живеш, сестро,
за високими лісами,
за великими городами,
за бистрими ріками.
„Добре, брате, чини:
через високі ліси
хоть ясним соколом
перелини,
через великі городи
хоть сивеньким голубоньком
перелини,
а через бистрі ріки
хоть біленьким
лебедиком
перепливи,
а в моєму двору
упади,
жалібненько міні загуди,
чи не можеш ти, брате,
мене розважати?...
Добре ти, братіку сам знаєш,
як у нашого отца - матері
било (шо їсти й пити)...
То ж не тьма у хату вступала,
кумами - сватами
і братами називали,
а як пришибла мене
нещасна година ...
... хуртовина,—
одреклась вся названа
(отцеві) родина...
Як то тяжко та важко
на сьватий день, на великдень
то люди до церкви йдут,
як бджілки гудут,
а з церкви йдут,
як мак процвітає,
пола з полою торкається,
брат з сестрою прощається,
в свой дом зазиває,
а я стою нещасна сиротина,
ніхто до мене не привіта,
з празником не поздоровляє,
по отцу—по матері.
як будьто би не знає...
Єк піду...
...піду я до божого дому,
богу помолюся,—
не раз не два сльозами
тяжко
обіллюся...
Як вийду з церкви, як гляну у гору—високо,
а з чужої сторони
до роду—далеко..."
— Ой, сестро, сестро,
чужодальня країна,
я б рад до тебе прибувати...
...тоді до тебе буду я прибувати,
як білий камінь
буде красним цвітом процвітати...
Білий камінь не може
красним цвітом процвітати,
то брата сестрі
повік не видати
і в гості
вже не дожидати...
Од сьогодня вашої милости
всем на здравія на многія літа...

Запис В. Харкова від С. Веселого.

X. Думка про сестру та брата.

Ой у Святу Неділю, тай *у* Неділю *дуже* й рано
по-раненьку, (Ґ 1)
То не сива зузуля закувала, (Ґ 2)
То сестра до брата з *чужий* стороні *уклоняялися:* (Ґ 3)
Уклоняючись сумувала,
Словами *й* промо*у*ляла *) (Ґ 4)
Братіку мій рідненький, (Ґ 5)
Голубоньку й сивенький! (Ґ 6)
Порадь мене безрідну, та бездольню *на* чужий стороні— (Ґ 7
При лихий *годині*: (Ґ 8
Навернись до мене з рідненького й краю,
Бо у тебе голубе усю рідоньку маю."
Тоді брат теє зачуває, (Ґ 9)
Словами й промо*у*ляє: (Ґ 10)
Ой сестро—рідненька,
Зозуленько—сивенька!
Рад-би до тебе прибувати.
Рад-би *я* тебе й *розважати;*
Т'алеж не зможу за степами (Ґ 11-12)
Прудкими й річками, (Ґ 13)
Та по-за темніми й лугами! [1])
Тоді-то сестро [2]) зачуває, (Ґ 14)
Словами й промо*у*ляє: (Ґ 15)
Прошу-ж тебе через степи
Орлом пролинути. (Ґ 17)
Через *прудкиї* й річеньки
Лебедоньком *плиути,* (Ґ 16)
Через *дуже* темні *й* луги
Соколоньком *линути,* (Ґ 18)
До моєї-ж господоньки
Голубом прибути: [3])
Сісти, пасти, загудіти,
Сумненько й завести,
Лихо моє—тугу й мою
Братіку, *розвести!..* (Ґ 21
Бо *уже*, брате, Святий - День,
Велик-День, Ґ
Свято й роковеє, (Ґ 23)
Шйо у люде *усі* з *церкоуці* йдуть, (Ґ 24)
Як бджілоньки *й* гудуть, (Ґ 25)
Та одно—*дного* на здоро*у*ля питає. (Ґ 26)
Одно—одного на бенкет *закликає.* (Ґ 27)
А мене ніхто по *рідьні* не займає. (Ґ 28)
Неначе-б-то воно мене й незнає!... (Ґ 29)
Покиль ми *у батька,* та *у неньки* бували. (Ґ 30)
Покиль *у* нас *їли,* та *пивали,* (Ґ 31)
Тоді нас куми, й побратими добре знали. (Ґ 32)
На хліб, на сіль, на бенькет *закликали;* (Ґ 33)
Тай-ше не світ - то - й не зора добри - день нам давали.
А тепре [4])? *притискла мене лиха година:*
Цураїцця й мене уся ця людина!...
Ой як-то тяжко, та як-то важко,
Землі без трави, риби без води,
Птасьці без ліса й пробувати.—
То так-то тяжко, то так-то важко
Людині на чужиі-чужині, при лихій годині,
Без батька й неньці, без близького й роду,
На світі й проживати!... Гаццук, Абетка с. 49.

*) З технічних причин ў передано курсивним *у*. [1]) Порівн.—варіянт Г ряд. 11. [2]) Не знати чи помилка чи вокатив на взір. дум про Хмельниччину тощо. [3]) Порівн.—варіянт Г ряд. 19. [4]) Так в ориґіналі, тепер—мабуть.

ДОДАТКИ.

(Тексти що не війшли до збірки)[1].

До думи № 15.

ЖЖ. Ивась Коновченко[2]).

У городѣ Чеместринѣ тамъ проживала вдова старенька,
Мала собѣ сына Ивана, вдовиченка Коновченка.
Изъ-за горы зъ-зъ крут*и*[3]) буйный вѣтеръ повѣвае,
Де Гнида полковникъ козак*о*въ на охоту вызывае:
„Збирайтеся зъ великои неволи невольники,
Збирайтеся воры й разбойники, винники й броварники,
Трейт*и* й майданник*и*!“

Винник*и* й броварник*и* збирали,
Ивася вдовиченка п*о*дмовляли:
„Ивась удовиченко, дитя молодее,
Чи тожъ тобѣ за плугомъ жовты чоботы ламати
Чи тожъ тобѣ на сивы*и* волы гукати?
Ходѣмо зъ нами козаками на Черкесъ-долину гуляти“.

Ивась у полѣ плугъ пок*и*дае,
Бѣжить до матк*и*, благословен*і*е пріймае:
Мати *е*го розважае,
До сыро*и* земл*и* припадае:
„Ивасю вдовиченку, единчику, дитя молодее!
Чи тожъ у тебе нема за що пити-погуляти?
Чи тожъ у тебе одежины немае?
Чи то жъ тебе челядь за отамана не мае?“
„Мати моя старенькая,
Голубонько сивенькая!
Хоча ж у мене е за що пити-погуляти,
Так*и* жъ я не буду козацько*и* славы знати.
Будуть мене козаки пѣчкуромъ дражнити, а мамѣемъ звати“.
Мати *е*го до церкви выхожае, стайню замыкае,
И ключи забирае.
Мати *е*го въ церкви Богу молиться,
И не знае, що въ *се* дому твориться.
Иванъ у хату убѣгае,
Валовымъ матузкомъ ружину припинае,
Пѣшкомъ в*о*йсько доганяе.
Мати *е*го зъ церкви выхожае, до дому прихожае,
Гляне на стѣну — немае ружины;
„Нема мое*и* родно*и* дитины!“
Якъ стояла, такъ зовьяла,
Давай плакати — рыдати,
Свого сына Ивася проклинати:
„Бодай же ты, сыну Ивасю, ни счастья, ни дол*и* не мавъ,
Щобъ ты на дорозѣ руку й ногу зламавъ
Щобъ ты на дорозѣ здоровья збувся,
Щобъ ты назадъ до дому вернувся!
Щобъ тобѣ на дорозѣ рук*и* й ног*и* заболѣли,
Щобъ тебе старши головы не злюбили!
Щобъ тебе на охотѣ перва куля не минула,
При несчастьи ще й лиха година обгорнула!“
Плакала матка, а далѣ й перестала,
До Лейбы рендаря знати д*а*ла:
„На жъ тобѣ, Лейбо рендаре, чотыр*и* волы половы*и*
Дай менѣ коня вороного, пошлю жъ я козака лейстрового,
Чи не дожене мого сына молодого?“
Доганяе *е*го козакъ у четверт*о*й годинѣ
Ажъ у восьм*о*й милѣ:
„Ивась удовиченко, дитя молодее!
Отсе тобѣ матка коня прислала,
Ще й мене на помочъ тобѣ дала“.
Вонъ якъ стоявъ, такъ и завьявъ,
Давай плакати - рыдати:
— „Хоча мене матка дома проклинае,
Таки вона объ менѣ дбае!“
Пріѣзжають козаки на Черкесъ-долину гуляти,
Стали жъ вони наметы напинати.

---

[1]) Див. пояснення в передмові. [2]) Сей варіянт належить до Київсько-Поліської групи „Коновченків“, її характеристику див. с. 15. [3]) З технічних причин букви о̂, е̂, и̂, і̂, подано курсивом.

Ивась бѣжить до полковника благословеніе пріймати.
Его полковникъ розважае:
„Ивасю вдовиченку, дитя молодее!
По що ты попереду въ войсько поспѣшаешъ?“
Ще ты козацькои славы не знаешъ.“
Вонъ не ставъ полковника прандовати,
Ставъ на вороного коня сѣдати,
Межъ Татарами убѣгати.
Не багато погулявъ, пять тысячъ изъ коня звалявъ,
А пятьсотъ живыхъ у полонъ занявъ,
Не багато погулявъ, только три годины,
Не видно зъ Татарського трупу ни березы, ни дубины.
Тогдѣ полковникъ ставъ радоваться и веселиться,
Бѣжить до козаковъ хвалиться:
„Вы козаки охотники, вы много на свѣтѣ лѣтъ проживали,
Чомъ-то за Ивася ни единъ не справляетесь?
Татарська кровъ глибоки долины заливае,
Козацькй наметы занимае“.
Тогдѣ полковникъ ставъ гукати:
„Ивась удовиченко единчику, дитя молодее!
Годѣ жъ тобѣ безъ мѣры гуляти,
Безневиннои татарськои крови проливати.
Тое дѣялось въ суботу, на заходѣ сонця.
Ивась у недѣлю раненько вставае,
По три оки штопнои водки выпивае.
Ище жъ бо ёго святая недѣля покарае!
Сокльно було войська, як синёго туману, якъ темнои хмары,
Тôлько осталось пять чоловѣка,
Два Татарина и два Гарапина,
А пятый князь Бошáхъ,
И той передъ нимъ на колѣнцяхъ упадае,
Предъ нимъ шапку здыймае и ёго пытае:
„Ивась удовиченко, единчику дитя молодее!
Чи есть у тебе отець-мати,
Що могли бы такую лыцерію дати?“
— А ще жъ бо менѣ хуртовина не услужае,
Либонь мене мати у дому проклинае“.
А проклятый Гарапинъ зъ за плеча мечъ выймае,
Ивасеви зъ плечевъ голову здыймае.
Не за великій часъ за годину,
Покотилась Ивасева головка въ глыбоку долину.
Скоро жъ его головонька впала,
Заразъ козацька знáмена зовьяла.
Тогдѣ полковникъ ставъ плакати-рыдати.
Тамъ три дни й три ночи шукали,
Покуду Ивасеву головку межъ Татарськимъ трупомъ пизнали.
Тамъ ёму глыбокій долъ копали,
Чорну могилу высоку высыпали,
Зеленымъ дерномъ обклали,
Бѣлымъ киломомъ[4]) садили,
А до матки знати дали.
Ще й загадку загадали:
„Не плачъ, мати старенькая, не плачъ, мати, не журися,
Уже твой сынъ Ивась на Черкесъ-долинѣ оженився,
Узявъ собѣ жону сильно богатую:
У чорному оксамунцѣ ходить,
Сукни маеть зелены,
Бѣлыми подбойками подбиты,
А велики гроши мае,
И лику въ ихъ незнаеть;
Гордая, пышная панщины не робить,
Цареви-королеви головы не склонить“.
Мати жъ ёго стала радоваться и весилиться,
Бѣжить до Лейбы арендаря хвалиться;
Мати ёго пье да гуляе.
А Гнида полковникъ усмѣхае:
„Мати старенькая, голубка сивенькая!
Ты много на свѣтѣ лѣтъ проживала,
Чомъ[5])-то ты козацькои загадки не вгадала?
Померъ твой сынъ Ивась на Черкесъ-долинѣ!
Тамъ ёму глыбокій долъ копали,
Чорну могилу высоку высыпали,
Зеленымъ дерномъ обклали,
Бѣлымъ киломомъ[4]) садили.
Земля велики гроши мае,
Лику въ ихъ не знае;
Земля гордая, пышная, земля панщины не робить,
Цареви-королеви головы не склонить“.
Давай мати плакати-рыдати,
Полковника проклинати:
„Бодай же ты, полковнику, ни счастья ни доли немавъ,
Що ты жъ мою родну дитину на охоту поднавъ!“.
— „Ты сама, мати, виновата:
Ты свою дитину проклинала,
Ты жъ казала:
— Щобъ ты на дорозѣ здоровья збувся!
Щобъ ты назадъ до дому вернувся!
Щобъ тобѣ на дорозѣ руки й ноги заболѣли!
Щобъ тебе старши головы не злюбили!
Ты жъ казала: „Щобъ тебе на охотѣ перва куля не минула.
Щобъ тебе при несчасти ще й лиха година обгорнула“.
А твои-то родныи слёзы на сырой землѣ не впали,
Самужъ твою родну дитину въ чужой землѣ покарали“.

Може замість — кільыом (порівн. вар. К. рад. 138 і 160). [5]) Помилка — чомъ. Див. вище ряд. 79.

Плакала жъ ёго мати, далѣ и перестала,
Давай золоты платки куповати,
Козакамъ-охотникамъ даровати,
Свого сына Ивася споминати:
„Хотя жъ мой сынъ Ивась кавалеръ померъ,
Таки жъ ёго слава не поляже,
Отнынѣ до вѣка,
На многія лѣта!“

„Пѣлъ въ Кіевѣ лирникъ Илья Сербинъ, изъ села Горѣничъ возлѣ Бѣлогородки (Кіевск. уѣзда) 1845 г. Сентябръ 16. Записалъ В. Бѣлозерскій“.— З паперів Бодянського в Ростовськ. Муз. Древностей, Рукоп. Отдел № 39694.

33. Иванъ Коновченко[1].

Эй панове молодци, вже на славной[2]) Украинѣ
То жила собѣ вдова, козацька жена,
Годовала собѣ сына Ивася Коновченка-вдовиченка,
Тожъ изъ малыхъ лѣтъ годовала, въ наймы не пускала,
На чужи руки, на стиранія не давала,
Только ставъ Иванъ Коновченко вдовиченко
Великого розуму доходити,
Заразъ ставъ Хвилинъ Корсунській Полковникъ
Праперъ — войсько выставляти,
Козаковъ, добрыхъ молодцовъ, на долину—Черкеню выкликати:
Эй козаки, добри молодци, которому докучило въ отця—въ паниматкн пробувати,
Шинкарцѣ сѣни за чарку горилки вымѣтати,
То йдить на Черкеню-долину погуляти.
Козацькои славы, памяти вже достати.
Тожъ Ивась Коновченко вдовиченко се слово зачувае,
До неньки старенькои прихождае, словами промовляе:
Эй мати моя, вдово, козацько жоно,
Позволь менѣ мати на долину-Черкеню погуляти,
Козацькои славы, памьяти вже достати.
То вже вдова козацька жена промовляе словами:
Эй сыну мой, Ивасю, Коновченку-вдовиченку,
Чи ничого тобѣ пити, або ѣсти,
Або нивчому хорошенько ходити.
Маешъ ты сыну чотыре волы чабаныи,
Два кони вороныи,
Лучче тобѣ у городѣ у Черкасѣ хлѣбъ пахати,
Козаковъ на хлѣбъ на соль зазывати,
Одначе будуть тебе помеждy собою поважати.
Се Ивась Коновченко, вдовиченко, промовить словами:
Хотя жъ бо будуть мати козаки й хлѣбъ-соль уживати,
Одначе будуть менѣ на подпотку докоряти—
Эй доморомъ, гречкосѣемъ называти;
А объ томъ то мени мати самому причина
Эй що за плугомъ борозна не мила,
Не хотѣлось менѣ мати за плугомъ своеи спины ламати,
Своихъ сапьянцевъ по борознахъ выкривляти,
Своихъ луданов пыломъ напыляти;
Да хотѣлось менѣ мати на долину Черкеню погуляти.
Козацькои памьяти вже достати.
Колибъ ты мати се вчинила:
Маешъ ты мати 4 волы чабаныи и два кони вороныи
Колибъ ты заняла уси до жида Кролевського изъ двора изгонила
Да торгъ учинила, щей пятьдесять рублевъ доплатила
Да коня купила якого душа моя козацька молодецька улюбила
То вже вдова козацька жена промовить словами:
Сыне мой Ивасю Коновченко вдовиченко!
Коли бъ ты сего слова не промовлявъ!
Сколько я тобѣ отцевську худобу содержала—
Щобъ я тобѣ на одного коня козацького молодецького потеряла.
То вже въ недѣлю бардзо рано по раненьку
То вже вдова старенька до утрени до Божого дому выходила
Всѣ зброи, всѣ козацьки наряды замыкала,
Только однои пищальци шабли булатнои на стѣнѣ забувала.
А Ивась Коновченко у свой домъ уходжае
Ни якои зброи не завидае
Только одну пищальцю шаблю-булатну на стѣнѣ забачае,
У руки бере, за плечи засовае
Пѣхотою въ охотне войсько выступае.
То же вдова старенька изъ утрени изъ Божого дому выходила
Въ свой домъ ухождала
Вже сына Ивася Коновченка не застала,
То вже вона плакала рыдала
Свого сына Ивася Коновченка кляла проклинала
Эй сыну мой Ивасю Коновченку вдовиченку!
Коли бъ тебе сыну побило въ чистомъ полѣ
Три войськовыхъ недоли:

[1]) Сей текст належить до Пирятинсько-Прилуцько-Лохвицької групи варіянтів Коновченка — Т-О-РР, порівн. вище с 16. З технічних причин букви ô, ê, ŷ, î подано курсивом.

Щобъ тебе перва недоля побила—щобъ куля не стреляла
Друга недоля побила—щобъ шабля не рубала
Третя недоля побила—щобъ тебе паниматчины слезы ни въ якой потреб(и) й нѣгде не споткали.
То вже вдова, козацька жена одначе свого сердця не унимала,
Заняла чотыре волы чабаныи, два кони вороныи,
До жида крилевского изъ двора изгонила да торгъ учинила,
Ще й пьятдесятъ рублей доплатила да коня купила,
Якого душа козацька молодецька влюбила,
То же до свого дому привождала
Рядовому козаку передавала,
Словами промовляла:
Эй козаче, друже добрый, прошу добре дбайте,
Де ты мого сына, Йвася Коновченка-вдовиченка догонишъ,
Между лыцарями лыцаремъ постановишъ,
Одъ матуси поклонъ отдаси.
Тоже козакъ добре дбае, на коня сѣдае,
Въ шести миляхъ пѣхотне войсько доганяе,
Помежду козаками поѣзжае,
Ивася Коновченка вдовиченка не познае,
А Йвась Коновченко-вдовиченко [3]) самъ добрый звычай знае
До коня прихождае
У руки за поводъ бере,
Словами промовляе:
Хвалить Бога, що мене ненька молодого не остановила,
Я думавъ, що вона мене молодого клене-проклене,
А вона менѣ молодому добре стараннье мае,
Що колибъ-то менѣ Богъ припомогъ
Изъ сеи потребы войськовои живъ-здоровъ повертатысь,
Могъ бы то я добре знати,
Якъ бы свою неньку стареньку при старости лѣтъ якъ штити поважати,
Се козакъ словами промовляе,
На коня сѣдае
Передъ Хвилона Корсунського полковника прѣѣзжае
У руки челомъ бере, словами промовляе,
Эй Хвилоне, Корсунськiй полковнику
Позволь менѣ на поѣдинѣ зъ гарцёвниками погуляти
Свое лыцарство выхваляти,
Козацькои славы памьяти жебъ достати.
То жъ Хвилонъ, Корсунськiй Полковникъ, промовить словами
Эй Йвасю Коновченку-вдовиченку [3]), ты дитя молодое
Ще ты не бувъ ни на полѣ, ни на морѣ нигде жъ ты непробувавъ
Ще ты козацького звычаю не роспознавъ:
Есть козаки старши тебе
Нехай на поѣдинѣ зъ гарцёвниками погуляють,
Козацькои славы памьяти уже достануть!
То же Ивась Коновченко се словами промовляе:
Эй Хвилоне, Корсунський Полковнику,
Пойми ты утя старое и малое,
Та пусти на синее море—
Одначе попливе тое малое, якъ бы тое и старое.
Се Ивась Коновченко [3]) словами промовляе,
Заразъ на коня сѣдае,
На долиню-Черкеню припадае,
Скоро на долиню-Черкень припавъ,
Заразъ 13-ть турковъ зъ коней позбивавъ,
Чотырнадцятомъ смертельну рану завдавъ,
Ще шесть у руки живцемъ побравъ, на арканъ повьязавъ
Предъ наметъ языка вже приставлявъ.
Тожъ Хвилонъ, Корсунський Полковникъ [3]) одначе велику одраду мае,
Червону китайку простилае
Ивася Коновченка-вдовиченка [3]) на червону китайку сядовляе,
Щирозлотии кубки выстовляе,
Хвалить выхваляе
Эй Ивасю, Коновченко-вдовиченку, [3]) ще ты небувъ ни на полѣ, ни на морѣ, нигдежъ ты не пробувавъ
Лишъ богацько козацькаго звычаю и такъ роспознавъ!
Тоже Ивась Коновченко [3]) промовить словами:
Хвилоне, Корсунський Полковнику [3]), ще не зарекаюсь тобѣ великого подарунку достати
Только благослови менѣ оковиту горѣлку велику напивати [4])
То же Хвилонъ, Корсунський Полковник [3]), промовить словами:
Эй Ивасю, Коновченку-вдовиченку, [3]) благословлю тобѣ пити, або ѣсти [5]), або хорошенько ходити
Только не благословляю оковитои горѣлки велику напивати [4]),
Вона тебе зрадить зъ сёго свѣта окрещеного, уже збавить,
А Йвась Коновченко [3]) промовить словами:
Хвилоне, Корсунський Полковнику [3]), не буде менѣ оковита горѣлка нимало чого заважати,
Буду зъ Туркомъ, зъ Нагайцемъ ще й лучче гуляти!
Се Йвась Коновченко [3]) словами промовляе:

---

[3]) Сі слова в рукописі скорочено. [4]) Слово докладно не розібрано. Здається записувач не був певен сього слова чи „напивати" чи „налпвати" і подав нап(л)ивати. [5]) Слово докладно не розібрано.

Щирозлотный кубокъ самъ бере наливае,
Такъ наливъ, такъ наливъ, якъ козацьке серце звеселивъ.
То жъ отой выпивае, опьять другій наливае,
Тожъ одъ Хвилона, Корсунського Полковника [3]) поѣзжае,
Уже благословення не получае,
На коня сѣдае, на долину-Черкеню припадае,
Помежду козаками поѣзжае —
Усякого козака старого й малого зневажае.
То же Турки Басурменци чверть мили пьяного козака узнали,
Ще й семъ миль уступили,
Да далѣ въ чисте поле выманили,
Да кругомъ огортали,
Поколь постреляли, порубали.
Поколь вони Йвася Коновченка-вдовиченка [3]) постреляли, порубали —
Одначе номежду собою семсотъ человѣка потеряли.
Хотяжъ воны Йвася Коновченка вдовиченка пострѣляли, порубали,
Только имъ Богъ не припомогъ:
Козацького коня не поймали.
Тоже Хвилонъ Корсунський Полковнику съ подъ намету выхождае,
На турецьки табора поглядае:
Уже конь козацький по турецькому табору гуляе.
То же Хвилонъ Корсунський Полковнику добре дбае
На козаковъ покликае:
Эй козаки друзи добры
Прошу добре дбайте:
Уже конь козацькій по турецькому табору гуляе —
Знать нашого Йвася Коновченка вдовиченка на свѣтѣ не мае!
Прошу добре дбайте
Коня поймайте, у козацькій таборъ оддайте;
Тѣло его козацьке знахождайте, на червону китайку забирайте
На-узбочѣ Черкени долини похсвайте.
То же козаки добре дбали:
Коня поймали у козацькій таборъ — отдали;
Тѣло его знаходили, на червону китайку забирали,
Предъ наметъ языка приносили,
На узбоца [5]) Черкени долини поховали.
То же вдовѣ козацькой женѣ приснится сонъ дивенъ - предивенъ, чуденъ - пречуденъ
Видиться мой сынъ Ивась Коновченко вдовиченко
Повозъ мой дворъ иде, мой дворъ старый минае, —
Собѣ нового шукае...
То же орда войсько наступае,
То же вдова козацька жена ни сколько то у городѣ у Черкасѣ
Семеро сутокъ козаковъ содержала,
На семеро сутокъ хлѣба-соли не побороняла
(Про) Свого сына Йвася Коновченка вже правды иськала.
Усякъ козакъ хлѣбъ соль ѣдае, медъ вино выпивае, —
Только одинъ козакъ правду одповидае
Эй удово, вдово, козацькая жоно!
Не плачъ, не томися —
Твой сынъ одружився:
Понявъ собѣ дружину пышну да горду —
Ни до кого словечка не мовить,
Ни-якому лыцарю головки не склонить!
То ж вдова козацька жена одначе велику одраду мала
Словами промовляла:
Хвалить Бога що дождала я невѣстки —
Хоть пышнои да гордои!
Таки будуть мене при старости лѣтяхъ якъ штити поважати!
Се словами промовляе;
Пищальця-короговъ больша Орда - войська наступае:
То же Хвилонъ ѣде,
Хорунжій иде, коня веде,
Сѣдельця порваны, арканы кровавы,
Стремена побръзовани...
Скоро вдова вздрѣла, заразъ обомлѣла,
Къ сырой землѣ щирымъ серцемъ [6]) припала:
Эй бѣдна, побѣдна моя вдовина головонька!
Эй Хвилоне, Корсунській Полковнику! колибъ ты собѣ счастя-доли не мавъ,
Якъ ты мого сына Йвася Коновченка вдовиченка за все войсько потерявъ!
То же Хвылонъ Корсунській Полковнику коли бъ ты собѣ счастя-доли не мавъ,
Якъ ты мого сына Ивана Коновченка вдовиченка за все войсько потеряв! [7])
То же Хвилон Корсунській Полковник одначе не пышенъ бувае
Съ коня вставае, удову стареньку зъ сирои земли звождае,
Словами промовляе:
Эй удово вдово, козацькая жоно!
Не лай мене молодого, не проклинай,
Менѣ молодому счастя доли не теряй,
Ты сама не гараздъ починала,
Що въ таке уремя сына Йвася Коновченка выряжала!
Твой сынъ Ивась Коновченко-вдовиченко [3]) зъ свого дому выхождавъ,
Одъ тебе благословеніе не получавъ,
По-томъ вонъ счастя-доли на вѣки вѣковъ утерявъ.

---

[5]) Так в оригіналі. [6]) Написано — „сердцем" і „д" закреслено. [7]) Се повторення мабуть не помилка. Подібне див. № 32 вар. Ц. ряд. 93 — 95, вар. XX ряд. 214 — 215, ЦЦ ряд. 13.

То же вдова козацькая жена не скілько-то в городѣ у Черкасѣ
Сорокъ сутокъ сорокъ тысячъ войська содержала
На сорокъ сутокъ хлѣба-соли не пробороняла,
Хустки ткани, платки вышивани въ руки давала,
Заразомъ похоронъ и весилля одбувала.
Хотяжъ бо козак умре, козацька слава ни вмреть ни поляжеть,
Помежду друзьями молодцями всѣмъ головамъ выслухащымъ
Всѣмъ панамъ отаманамъ
Этъ на многа лѣта мати,
Всѣмъ до конця вѣка!

„Пирят. повѣту въ Тепловцѣ зъ спѣвовъ Гордія Ващенка Бандуристи зписавъ Афанасій Марковичъ“.—Запис зроблений в 1850 рр.
З паперів Бодянського, як вище.

До думи № 24.

Г. Дума про Богдана Хмельницького та Василя Молдавського[1].

Из Низу—из Дністра буйний вйітер повиває,
Синя хмара наступає,
Друбен дорщик накрапає,—
А нехто-ж то не знає,
Нехто не відає,
Як наш пан гатьман Хмельницький
Ще й Зеновий Чигринський
У городі Чигрині проживає.
Не знають його не сотники,
Не полковники,
Не мужі громадськи,
Не жени козацьки,
Не знають його, що вуин уперьод задумав.
Вуин сам из города Чигрина рушає,
12 пар пушок уперьод посилає,
А на козаков стиха словами промовляє:
„Діти мої родниї!
Прошу я вас, добро дбайте,
В охотне вуийсько поступайте!“
Котори козак не ймів не шаблі билатної,
Не пистоля семип'ятного,—
Дак кий на плечи собирає
Да в охотне вуийсько поступає.
Гатьман Хмельницький
Зеновий Чигринський
Листи пише,
На листах приписує
Да Василю Молдавському — Господарю Волоському посилає.
„Василий ти Молдавський—
Господар ти Волоський!
Чи будеш ти города свої так уступати?
Чи будеш червуинцами полумиски мини всипати?
Чи будеш мене гатьмана Хмельницького так благати“?
Василий Молдавський—
Господар Волоський
Листи читає,
Назад одсилає,
На листах ще й приписує:
„Пане гатьмане Хмельницький
Зеновий Чигринський!
Не легше-ж тоби меншому!
Покориться старшому,
Чим-сь мині старшому
Да покоряться тоби меншому“!
Гатьман Хмельницький
Зеновий Чигринський,
Як ти слова зачував,
Пуд городом Сорокою шанці копав
И в шанцах куренем стояв,
— У полуднїй години
Собрались всі воїни з України,—
До города Сичава припав,
Город Сичав огнем спалив, мечом спандрував,
На ринку ще й побійдав.
Инеї сичавці не пишни бували,—
Из города Сичава втекали,
Од своїх рук листи писали
Івану Потоцькому—
Королю Польському
Посилали.
„Іван ти Потоцький,
Король ти Польський!
Десь узявся таки русин,
Що всю землю нашу порушив,—
Де були глибокиї долини, кров'ю понапольняв,
Де були глибокиї дороги, головами повимощував!“
Іван Потоцький—

[1]) Яків Кулик вивчився сеї думи у співака С. Кіяшка з Березного (про його відомості є у О. Сластьона „К. С.“ 1902 к. V), що грав на бандуру і ліру, отже можна здогадуватися, що він і був той березинський кобзар і лірник, від котрого записала С. Ліндфорс наш вар. **В.** Деякі уступи Я. Кулика дійсно зовсім сходяться з сим текстом як от рядки 16—23, що відповідають рядкам 10—20, рядки 29—34, що рівняються ряд. 32—28 варіянту **В**, і деякі інші — тут є тільки дрібні ріжниці в словах. Дещо в новішім варіянті змінено, пропущено, перекручено як от пропуск листу Сучавців до Василя, додаток рядків 2—3 з думи про Озов або про Коновченка, в його поліській редакції і т. ін. Але крім того в думі є і деякі місця, що їх нема в вар. **В**, але зате вони є в варіянтах **А** і **Б**—як от титулування Хмельницького Зинов Чигиринським, ряд. 9—13, уступ сей міг бути запозичений тільки з вар. **А.** Згадка про спалення Сучави і про шанці (рядки 49—50 і 53) взяті з вар. **Б.** Отож і треба думати, що хоч Я. Кулик вивчився у Кіяшка, але потім певне відсвіжував свій текст по книгах за допомогою якогось інтеліґента.

Король Польський
Листи читає,
На листах приписує:
„Неї ви сичавці!
Було вам у своїм краї тихо проживати,
Гатьмана Хмельницького до вйіку вйічного було не займати!
Або вуйн и мині дав добре знацца:
Мене Івана Потоцького—
Короля Польського
Коло пушки три дні и три ночи на прикови держав
И не дав мині не пить, не їсти,—
Дак буду я його до вйіку вйічного знати й споминати!"—
Всім вислухаючим много літ у сьвіті пожити!"

Записав 11-X—1930 р. Ю. С. Виноградський в с. Ольшаному Сосницького району від кобзаря Якова Івановича Кулика 75 р. Надруковано як додаток до статті „Дещо про сосницьких кобзарів та лірників". „Україна" 1930 кн. 46.

До думи № 32.

ЯЯЯ. Про вдову і трьох синів.

То не зелена діброва шуміла,
то як та вдова, старая мати,
в своєму дому
з своїми дітками з маненькими гомоніла...
Іміла вона сібе три сини,
три ясні, гласні соколи,
то вона ручками-пучками хліба кусок заробляла
та синів до зросту літ вона годувала...
Скоро сини стали до разума дохождати,
стали собі молодоє подруж'я принімати,
стали маненьких діток дожидати,
стали стару матір на сміх поднімати:
— Ой, іди, нене, проч од мене,
бо будут в мене гості пити та гуляти,
а ти будеш, стара мати,
у порогах стояти:
я за своєю ордощию
а не знатиму, як тебе називати.
Та вдова ті слова зачуває,
із двора схождає,
по вулиці попід тином складяє,
вона за дробними сльозами
світа божого не видає...
А которі (близькі) сусіди поглядали
до вдови словами промовляли:
„Ой, удово, чужа мати,
йди до нас жити-проживати,
а ми тебе будем штити-шанувати,
та будеш у нас хатки замітати,
лавки замивати,
будеш у нас маненьких діток доглядати".
А та вдова ті слова зачуває,
в чужий дом ухождає,
там живе-проживає,
хатки замітає,
лавки замиває,
вона маненьких діток чужих доглядає,
та вона собі від ранньої зорі до вечірньої спочиванія вона сібе не має.
А которі гості в тих синів пили та гуляли,
вийшли за ворота, їх осуждали:
„А чом же ми в вас п'ємо-гуляєм,
та чом же старої матері у вічі видом не видаєм:
чи ви її запродали, чи ви її завдали,
а чи вона в вас хліб-сіль переїла,
чи вона вас при старости літ де осудила?"
А старший син ті слова зачуває,
плаче-ридає:
— Братіки рідненькі, голубоньки сивенькі,
давайте думати-гадати,
як би нам стару матір в свой дом обіськати,
бо став нас господь видимо карати
і в полі і в домі хліба-соли й уменчати,
стало в нас без матері порядку не доставати.
А там не три ж орличеньки клекотали,
як сини—три ясні, гласні соколи
старої матері питали-шукали.
Недалеко напитали, в третьому двору нашукали,
у чужий дом ухождали, словами промовляли:
„Ой удово—наша мати, йди до нас жити-проживати,
ми тебе будем штити-шанувати,
і будем маненьких діток сопиняти".
— Ой сини мої, сини, три ясні-гласні соколи,
бодай ви ні щастя ні долі однені до віку не мали,
як ви мене при старости літ з домівки сослали...
А хоть би я в вас ні їла, ні пила,
хоть би я в вас в тихомирстві й а посиділа...
Та вдова кляла-проклинала ше й милосердія мала,
зо дна нáморя душі винімала,
од гріхов превеликих одкупляла...
Хто отецьку-материну молитву почитає,—
отецька-материна молитва
всегда на помóч помагає...
Дай, боже, миру царському, народу всьому християнському
на вногі літа мати...

Записав Б. Харків від лірника Н. Колісника, 8 березня 1930 р.

До думи № 33.

II. Про сестру та брата.

Шо на сьвату неділю
рано пораненько
то з світовою зорею
а не сива зозуля закувала,
не дробна пташка в саду защебетала,
шо як та сестра до брата
листи писала, поклон посилала,
то вона братіка рідненького
прохала-благала:
„Братіку рідненький,
голубоньку сивенький,
прийди - прилини й одвідай мене на чужій стороні
безродну - бездолну,
шо ти знаєш братіку рідненький,
як я на чужій стороні завдовіла,
з маненькими дітками засиротіла“...
— Сестро моя, чужосторонця - дальня,
шо рад би я до тебе прибувати,
так ти живеш за високими лісами,
за бестрими ріками,
за великими городами...
„Добре, братіку, й учини:
через високі ліси
ясним голубоньком перелети,
а через бестрі ріки
білим лебедиком перепливи,
а через великі города
ясним соколеньком перелети,
а таки одвідай мене, пребідную сиротину...
як то, братіку рідненький,
тяжко та важко,
Як піду я до (?) вербного празника,
та люди йдут до церкви, як бджоли гудут,
а з церкви йдут, як мак процвітає,
пола з полою торкає(ться),
один одного з празником поздоровляє(ться),
на хлєб на соль в свой дом зазивається...
А я стою, пребідна сиротина,
нікому стати, на здоров'ячко спитати,
а ти знаєш, братіку рідненький,
як у нашого отца лібо матусі
та було шо їсти - пити...
То не тьма в хату вступала,
кумами - братами нас називали,—
як пришибла пренещасна хуртовина,
одреклася вся названа родина,
то нікому й у хату вступити,
добрим здоров'ячком навістити...
а нікому...
Як піду я до божої до церкви,
богу помолюся,
я на сьватощі подивлюся,—
ото моя й отець і матуся...
я не раз, не два сльозами обіллюся...
Як вийду я з церкви, гляну вгору—високо,
а в землю—глибоко,
а до родини—вже далеко...
А коли ж ти, брате, в гості до мене будеш прибувати?
— А тогда, сестро, я буду до тебе прибувати,
як стане білий камінь красним цвітом процвітати...
Дай, боже, миру царському, народу всьому християнському
на многі літа мати...
То повік брата в гості та не дожидати...

Записав В. Харків від лірника Н. Колісника,
3 березня 1930 р.

SOMMAIRE DU TOME II-e.

ЗМІСТ.

[1] Вказівку про записувача сього варіянту дає Ф. Савченко в замітці „Ненадруковані примітки, пояснення й варіянти пісень Головацького“, „Первісне Громадянство“ 1929 вип. II с. 80, що вийшла по тім як відповідні сторінки нашого корпусу були вже надруковані.

[2] Коротенький зміст доповіді Дашкевича про сей варіянт надрукований в „Чтеніяхъ въ Истор. Общ. Нестора Лѣтописца“ К. XX в. III сс. 64—65, як вказує мені К. В. Квітка.

[1]) Такий здогад позволяє зробити новий запис Ю. Виноградського, див. додатки до думи № 24 с. 296.

ДО[illegible]КИ.

2003
n/08

1-50